

MÜBECCEL KIRAY İÇİN YAZILAR



MÜBECCEL KIRAY İÇİN YAZILAR

Yayına Hazırlayanlar

Fulya Atacan
Fuat Ercan
Hatice Kurtuluş
Mehmet Türkay



BAĞLAM

Bağlam Yayınları 155
Armağan/ 2
ISBN 975- 6947- 44- 6

Mübeccel Kıray İçin Yazılar
Yayına Hazırlayanlar: Fulya Atacan- Fuat Ercan- Hatice Kurtuluş- Mehmet Türkay
© Bağlam Yayınları

Birinci Basım: Ekim 2000
Kitap Tasarımı: Canan Suner
Baskı: Kardeşler Matbaası

BAĞLAM YAYINCILIK Ankara Cad. 13/1 34410 Cağaloğlu-İstanbul
Tel: (0212) 513 59 68

İÇİNDEKİLER

İlhan TEKELİ

Değişmenin Sosyoloğu: Mübeccel Belik Kiray

9

Nermin ABADAN-UNAT

Küreselleşme, Göç ve Toplumsal Değişme

41

Bahattin AKŞİT

Mustafa ŞEN

Mustafa Kemal COŞKUN

Modernleşme ve Eğitim: Ankara'daki Ortaöğretim Okullarındaki Öğrenci Profilleri

57

Ayhan AKTAR

Nüfusun Homojenleştirilmesi ve Ekonominin Türkleştirilmesi Sürecinde Bir Aşama:
Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi, 1923 -1924

77

Fulya ATACAN

28 Şubat 1997: Türk-İslam Sentezi'nin Sonu

113

Sultan ATILGAN

Eskiden Beri Gizlice, Yeni Sağ'la Açıkça: Kadınlar Evlerine

139

Sencer AYATA

Ayşe AYATA

'Toplumsal Tabakalaşma, Mekansal Ayrışma ve Kent Kültürü'

151

Nigan BAYAZİT

Geleneksel Türk Konutunda Bina Bünyesine Dahil Mobilyalar: Safranbolu Örneği

175

İhsan BİLGİN

Bedelsiz Modernleşme

189

Fuat ERCAN

Küreselleşme Sürecindeki Yerellikler: Homojenleşme ve Farklılaşma/ Güç ve Eşitsizlik
İlişkileri Üzerine

195

<i>Sema ERDER</i>	
Uluslararası Göçte Yeni Eğilimler: Türkiye "Göç Alan" Ülke mi?	235
<i>Murat GÜVENÇ</i>	
Kent Araştırmasına İlişkisel Yaklaşım; İşyeri-Statü Farklılaşması ve Mekansal İzdüşümleri	261
<i>Tamer İŞGÜDEN</i>	
Mübeccel Kıray Sosyolojisi ve İktisatta Metodoloji	273
<i>Çiğdem KAĞITÇIBAŞI</i>	
İnsan Faktörünün Gelişmesinde Sosyal Bilimlerin Rolü: Aracılı Destek Modeli	281
<i>Emre KONGAR</i>	
Kıray'ın 1997 Tarihli Bir El Yazması Üzerine Notlar	293
<i>Ayça KURTOĞLU</i>	
Hemşehrilik Dernekleri, Yerel Siyaset ve Elit Stratejileri	307
<i>Hatice KURTULUŞ</i>	
Ferhat Paşa Çiftliği: İstanbul Metropolitan Alanının Oluşumunda Büyük Özel Mülk Çiftliklerin Rolü Üzerine	321
<i>İlber ORTAYLI</i>	
Yöneten-Yönetilen İlişkileri (16. Asır Osmanlı Yönetiminde Merkez-Eyalet Bürokratları ve Yönetilenler)	335
<i>İlhan TEKELİ</i>	
Gündelik Yaşam Üzerine Düşünceler	339
<i>Mehmet TÜRKAY</i>	
Cumhuriyet Aydınları'nın Tartışmalarında Devlet-Demokrasi-Gelişme ve Günümüze Yansıma(ma)ları	355
<i>Sezgin TÜZÜN</i>	
Kentsel Türkiye Hane ve Bireyleri İçin Bir Tabakalaşma Modeli Olarak "Veri Sosyo-Ekonomik Statü indeksi" (Veri S.E.S.i.)	371

DEĞİŞMENİN SOSYOLOĞU: MÜBECCEL BELİK KIRAY

İlhan Tekeli

M

Giriş

übeccel Belik Kiray'ın tüm çalışmalarını, Toplu Eserler başlığı altında yayınlamak çok yararlı bir işi gerçekleştiren dostlar, bu serinin bir parçası olarak yayınlanacak olan, Kiray'ın öğrencilerinin yazılarının oluşturacağı, Kiray'a saygı kitabına, Kiray'ın çalışmaları hakkında bir genel değerlendirme yazısı yazmamı isteyerek beni onurlandırdılar.

Böyle bir genel değerlendirme çalışmasının yazarının oldukça serinkanlı, nesnel bir tutum içinde olması beklenir. Ben de bu yazımda böyle bir tutum içinde olmaya gayret göstereceğim. Ama bu, benim bakımından gerçekleştirilmesi kolay olmayan bir çaba olacaktır. Ben 1961 yılında OD-TÜ'de Şehir ve Bölge Planlama Bölümü'nde yüksek lisans öğrencisiyken Kiray benim hocalarımın biri oldu. Yani Kiray'la ilişkim üniversitede bir hoca-öğrenci ilişkisi olarak başladı ama o noktada kalmadı. Hızla gelişti, derinleşti, kırk yıldır sürmekte olan bir yakın dostluğa dönüştü. Bu süre, Kiray'ın Türkiye'nin akademik yaşamında etkin olduğu yılların çok büyük bir kısmını kapsar. Bu nedenle bu yazıda Kiray'ı sadece yazdığı metinleri yorumlayarak değil, yakın dost olmanın sağladığı bilgileri de kullanarak tanıtmaya çalışacağım. Böyle bir tutumun hem Kiray'ı daha iyi anlatmayı sağlayacağını, hem de daha içtenlikli olacağını düşünüyorum.

Sanıyorum ki bir sayım yapılırsa Kiray'ın yazılarında en çok geçen terimlerin "*karşılıklı etkileşimler*" ya da "*ilişki içinde olma*" olduğu saptanır. Kuşkusuz bu rastlantısal bir bulgu değildir. Sosyolog olmasıyla yakından ilişkilidir. Bir sosyolog olmanın hakkı ancak böyle verilebilir. Ben de Kiray'ın öykü-

sünü "ilişki içinde" anlatmaya çalışacağım. Onun öyküsü ancak Türkiye Cumhuriyeti'nin öyküsü ile ilişki içinde kavranabilir. Yetişmesi, sosyoloji formasyonunu kazanması, moderniteye inancı ancak Cumhuriyetin öyküsü içinde anlaşılabilir. Kıray'ı Türkiye Cumhuriyeti projesiyle ilişkilendirmek sadece O'nun yetişmesini anlamak için değil, onun ötesinde neden ve ne konuda araştırma yaptığını değerlendirebilmek için de gereklidir. Kıray'ın öyküsüyle Türkiye Cumhuriyetinin öyküsü arasında böyle bir iki yönlü ilişki bulunmaktadır. Bu nedenle Kıray'ın öyküsünü Cumhuriyet ile ilişki içinde kurmak kaçınılmaz olmaktadır.

Bu yazı böyle bir ilişkiyi sürekli göz önünde tutarak beş bölüm halinde geliştirilecektir. İlk bölümde Kıray'ın yaşam öyküsü ana çizgileriyle ele alınacaktır. İkinci bölümde sosyal bilimlere bakış açısı, sosyal değişme hakkındaki epistemolojik ve ontolojik kabulleri, üçüncü bölümde Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaşadığı köylülüğün çözülmesi ve hızlı kentleşme süreçleriyle ortaya çıkan, büyük dönüşümün Kıray tarafından nasıl çözümlendiği verilmeye çalışılacaktır. Bu ana değişme eksenini esas alarak diğer sosyal konularda yaptığı analizler dördüncü bölümü oluşturacaktır. Beşinci bölümde ise Kıray'ın sosyal değişme sırasında karşılaşılan sorunlar konusundaki çözüm önerilerinin genel özellikleri yer alacaktır.

Mübeccel Belik Kıray'ın Yaşam Öyküsü

Dostları arasında "Beco" diye çağrılan Mübeccel B. Kıray Cumhuriyetin ilan edildiği 1923 yılında İzmir'de doğdu ve O'nun öyküsü Cumhuriyet'in öyküsüyle içiçe gelişmiştir. Ailesi İzmir'e Girit'in elden çıkması üzerine göçmüştür. Babası Mehmet Hilmi Belik, eğitimini İstanbul Mühendis Mektebi'nde ve Fransa'da yapmış bir inşaat mühendisidir. Birinci Dünya Savaşında ve Kurtuluş Savaşında demiryollarının Türk'lerce işletilmesinde daha sonra da demiryollarının millileştirilmesinde çalışmıştır. Annesi Fatma Belik bir süre ilkokulda öğretmenlik yapmıştır. Belik ailesinin biri oğlan, ikisi kız üç çocuğu olmuştur. Mübeccel ailenin en küçük çocuğudur.

İyi eğitilmiş böyle bir ailede ve Türkiye'nin Avrupa'yla ilişkilerinin en yoğun olduğu kentlerinden biri olan İzmir'de doğan Mübeccel Belik, ilk ve orta eğitimi, bu kentte, Cumhuriyetin coşkusunun en yoğun olarak yaşandığı yıllarda yapmıştır. O yıllarda Cumhuriyet özellikle lise eğitiminin kalitesini yükseltmek için büyük çabalara girmişti. Liselerde gelişmiş laboratuvarlar kurarak fizik, kimya, biyoloji derslerinin deneysel olarak işlenmesini sağlamış, lise hocalarının bir kısmının yurt dışında yetiştirmiş güçlü eğitim kadroları oluşturmuş, mezuniyetleri *bakalorya* (olgunluk) sınavlarına bağlamıştır. Bir ülkenin çağdaşlaşabilmesi için gençlerinin kaliteli bir orta öğretim görmesi gereğine inanılıyor ve bu yolda hiç bir ödün verilmiyordu.

Cumhuriyetin ilk yıllarında lise eğitiminde gerçekleştirilen bu atılımın en önde gelen kuruluşlarından biri de İzmir Kız Lisesi olmuştur. Mübeccel Belik'in bu li-

sedeki sınıf arkadaşı Nermin Abadan-Unat *Kum Saatini İzlerken* adıyla yayınladığı anılarında bu okuldaki eğitimi ayrıntılı olarak anlatmaktadır.¹ On altı kişilik lise fen kolu sınıfından daha sonraki yıllarda dört üniversite profesörü çıkmıştır. Mübeccel Kiray'ın bu yazı boyunca hep ön plana çıktığını göreceğimiz, modernite çizgisine verdiği önemin gerisinde, kentlikle, okuluyla, ailesiyle, yetiştiği bu çevrenin ve dönemin etkisi olduğu söylenebilir.

Mübeccel Belik'in yaşam çizgisine damgasını vuran ikinci gelişme, Ankara'da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ne girmesi olmuştur. Bu seçme biraz da zorunluluk sonucu ortaya çıkmıştır. Babası, Mübeccel Belik lise dokuzuncu sınıftayken ölmüştür. Onun üzerine bir mühendisle evlenmiş olan ablasının evinde yaşamaya başlamıştır. Çumra'da inşaatları olan bu mühendis-müteahhit Ankara'da oturmaktadır. 1940 yılında İzmir Kız Lisesi'ni bitiren Mübeccel Belik üniversite eğitimine bu nedenle Ankara'da devam edecektir. O biyoloji, tıp gibi mesleklerle ilgi duymaktadır. Ama o zaman Ankara'da bu konularda yüksek eğitim olanağı yoktur. Siyasal Bilgiler Mektebi kız öğrenci almamaktadır. Hukuk'u, istememektedir. Kalan tek seçenek Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin bölümlerinden birinde okumaktır. O da Sosyoloji Bölümü'nde okumayı seçmiştir.

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 1935 yılında açılmıştı, henüz kuruluş aşamasındaydı, ama Mübeccel Belik'in okumaya başlamasından bir yıl önce, 1939 yılında, Fakülte önemli bir atılım yapmıştı. Bu yılda ABD'de eğitimlerini yapmış olan Muzaffer Şerif Başoğlu, Behice Boran, Niyazi ve Mediha Berkes Sosyoloji Bölümü'nde derse başlamışlardı. Ayrıca bu fakültede Orta Asya üzerinde uzmanlaşmış tanınmış bir etnolog olan W. Eberhart, Pertev Naili Boratav gibi bir folklor araştırmacısı, Muzaffer Şenyürek gibi önemli fiziki bir antropolog, Nusret Hızır gibi bir bilim felsefecisi bulunmaktaydı. Türkiye'de böyle bir kadronun oluşması, o zamana kadar, daha çok Avrupa'nın etkisinde olan sosyoloji eğitiminde çok önemli bir niteliksel sıçramayı başlatmıştı.

Yıllar sonra Kiray bu sıçramayı İstanbul Üniversitesi'nde öğretilen sosyoloji ile Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde gelişmeye başlayan sosyolojiyi karşılaştırarak betimlemiştir.² İstanbul Üniversitesi'nde hakim olan yaklaşım 19. yüzyıl sonunda Avrupa toplumunun kendisi hakkında bilgi edinmek için geliştirdiği "hümanistik çalışmaları" esas almaktadır. Bu çalışmalar sosyal bilim olmaktan çok sosyal-siyasal felsefelerdir. Kiray yazılarında bunların bilim olarak adlandırılmasına karşı çıkmakta bilgi olarak adlandırılması gerektiğinin altını ısrarla çizmektedir. Bu Üniversite'de profesörler bu "hümanistik bilgiyi" aktarıyor ve bunların aynen öğrenilmesini istiyorlardı. Yani bu bilginin öğretilme biçimi skolastikti. Bu çevrede bilmek, söyleneni aynen tekrarlamak demekti. Kiray'a göre analizler yapmak, yeni ilişkiler kurmak bu eğitim çevresinin özendirdiği değerler arasında yer almamaktaydı.

¹ Nermin Abadan-Unat: *Kum Saatini İzlerken*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s.55-95.

² Mübeccel Kiray: "1940'lı Yılların Türk Sosyal Bilimcileri: Behice Boran", Mübeccel B.Kiray: *Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1998, s.6

Kıray, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ndeki sosyoloji öğretimi yaklaşımını İstanbul Üniversitesi'ndeki yaklaşımdan temelde iki önemli niteliğiyle farklılaştırmaktadır. Bunlardan *birincisi*, "daha ne olduğu başkalarınca anlaşılmadan, olgulara olgu olarak bakan ve belli bir ilişki düzenini açıklamak için mekanik olmayan, probleme dönük açıklamaya, analize, yani ilişkiler düzenini açıklamaya dönük bir bilgi oluşturmaya"³ çalışmaktır. Bu yönelim sosyoloji öğretimi spekülâtif düşüncelerin aktarım alanı olmaktan kurtarmaya, onun yerine, görgül temelli bilimsel bilgilerin üretildiği bir alan haline getirmeyi hedeflemektedir. *İkinci* farklılık toplum bilgisi alanında bir "ayırışmanın" olduğunun farkına varılmasıdır. Bu Fakültede köy sosyolojisi, şehir sosyolojisi, tabakalaşma, siyasal sosyoloji, aile sosyolojisi, sanayileşme süreçleri, sosyoloji kuramları tarihi ayrı alanlar olarak ele alınabiliyordu. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde böyle farklı bir yaklaşımın gelişmesi burada göreve başlayanların ABD'de eğitilmiş olmalarıyla yakından ilişkiliydi. Onlar Avrupa sosyal bilim yaklaşımından çok farklı bir ekolün temsilcisiydiler.

Mübeccel Belik bu fakülteyi seçmesiyle birlikte kendisini çok farklı bir sosyal bilim yaklaşımını Türkiye'ye getirmenin heyecanını bölüşen güçlü bir kadronun öğrencisi olarak buldu. Genelde üniversitelerin kuruluş yılları heyecanların henüz törpülenmediği, yapıları inancın güçlü olduğu dönemlerdir. Mübeccel Belik Sosyoloji Bölümü'ndeki lisans eğitimini 1944 yılında bitirdi. Yöneticiliğini Behice Boran'ın yaptığı "Ankara Tüketim Normları" konulu doktorasını da 1946 yılında tamamladı.

Kıray'ın kendisinin de sık sık belirttiği üzere toplum bilimlere bakış açısının şekillenmesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ndeki bu eğitimi sırasında oluştu. Ama bu oluşumu sadece okul içinde verilen eğitime bağlamak doğru olmaz. O dönemde Ankara'da ki entelektüel yaşamın niteliklerini de gözönünde tutmak gerekir. İkinci Dünya Savaşı sırasında Ankara'da çok canlı bir entelektüel yaşam vardır. Bu canlılık iki nedenden kaynaklanmaktadır. Bunlardan birincisi Türkiye'nin Savaşın yarattığı olumsuz ekonomik koşullara karşın ciddi kültürel atılımlar içine girmiş bulunmasıdır. Tercüme bürosu kurulmuştur, Dünya Klasikleri Serisi Türkçe'ye kazandırılmaktadır, Köy Enstitüleriyle çok iddialı bir eğitim denemesine girilmiştir, Konservatuarda canlı bir sanat eğitimi sürmektedir, şiirde Garipçiler yeni bir anlayışı geliştirmektedirler. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde yukarıda söz edilen eğitim kadrosu bu gelişmeler içinde aktif olarak yer almaktadır. Ankara'da etkileşimli bir entelektüel çevre oluşmuştur ama çok küçüktür. Özen ve Kutlu pastahaneleri onlar için yeterli olabilmektedir. İkincisi ise Savaşın yarattığı özel bir koşulla ilgilidir. Türkiye savaşa girmemiştir ama İkinci Dünya Savaşı'nın tarafları kendi ideolojilerini yaymak ve Türkiye'nin entelektüel yaşamında etkili olabilmek için yarışmakta ve çatışmaktadır. Bir yanda faşist cephenin Alman yandaşları, öte yanda ise demokrasi cephesinin yani Anglo-saksonların yandaşları bulunmaktadır. Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin yuka-

³ Mübeccel B.Kıray: *Ağm.* s.67.

rida adı geçen sosyal bilimcileri *Yurt ve Dünya* ile *Adımlar* dergisi çevresinde demokrasi cephesinde yer almıştır. Bu gelişmeler Ankara'da üniversite öğrencileri için, en az formel eğitim kadar etkili, yetiştirici bir ortam yaratmıştır.

Mübeccel Belik, Ankara'da doktorasını tamamladıktan hemen sonra hocalarından Muzaffer Şerif'in yardımıyla bir burs bularak Northwestern Üniversitesi'ne dönemin çok tanınmış sosyal antropologlarından Herskowitz'in yanına giderek onun yönetiminde ikinci doktorasını "Dört Farklı Kültürde Gösterişçi İstihlak Eğitimleri" konusunda 1950 yılında tamamlar. Böyle bir antropoloji formasyonu kazanması etkileri daha sonraki yıllarda Kıray'ın yazılarının gündelik yaşamla kurduğu etkilerde kendini hep hissettirecektir. Araştırmalarının okuyucular üzerindeki ikna edici etkilerini arttıracaktır. Ama O hep Boran'ın öğrencisi olarak kalmıştır. Mübeccel Belik'in yaşamında Boran'ın özel bir yeri vardır.

Benim gibi yakın çevresinde bulunan dostları Kıray'ın Boran'a verdiği değeri ve gösterdiği saygıyı çok iyi biliyorduk. Boran'ın ölümünden sonra Kıray belli bir süre konuşmadı. Nihayet 1992 yılında Türk Sosyal Bilimler Derneği'nin III. Sosyal Bilimler Kongresi'nde "1940'lı Yılların Türk Sosyal Bilimcileri: Behice Boran" başlıklı konuşmasını yaptı. Bu sanıyorum ki Kıray'ın yaşamında yaptığı en duygusal konuşmaydı. ODTÜ Mimarlık Fakültesi anfisi ağzına kadar dolmuştu. Kıray konuşmasını Boran'ın *American Journal of Sociology*'nin 1946 yılı Ocak sayısında yayınlanan "Sociology in Retrospective" yazısının ABD'de yarattığı etkileri anlatarak sona erdirirken Boran'ın görelî ele alışının Herskowitz'in mekanik ele alışından üstünlüğünün altını çiziyordu. Konuşma bittiğinde duygusallık tüm anfiyi sarmıştı. Birden patlayan alkışlar ve akan gözyaşları hem hocası ve hem öğrencisi içindi. Kıray bu konuşmayı uzun süre bir yazıya dökmeydi. Şimdi bu konuşma bir yazı olarak *Toplu Eserler* içinde yayınlanıyor.⁴ Bilmem ki o günkü duygusallık bir daha ne kadar yeniden yaşatılabilir.

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin bu canlı, çok etkili, dünya biliminin en ileri düzeyinde bilgi üreten akademik ortamını Türkiye altı, yedi yıl dışında taşıyamadı. 1946 yılında kaynatılmaya başlayan bir cadı kazanıyla Muzaffer Şerif, Behice Boran, Niyazi Berkes, Pertev Naili Boratav değişik biçimlerde Üniversite dışında bırakıldılar.⁵ Bu Türkiye'nin yaşadığı bir çelişkiydi. Türkiye çok partili bir demokrasiye geçerken, ilerici aydınlarını susturuyor, tasfiye ediyordu. Türkiye demokrasiyle tanışırken, entelektüel yaşamını büyük ölçüde suskunluğa itiyordu. Bu suskunluğun, donukluğun ortadan kalkmaya başlayabilmesi için 27 Mayıs 1960 askeri hareketine kadar beklemek gerekmiştir. Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin sosyal bilimlerdeki bu altı yedi yıllık yaratıcı döneminde yetişenlerden sadece iki kişi Fatma Başaran ve Mübeccel Belik Kıray 1960'lı yıllardan sonra akademik hayatta kalabildi.

⁴ Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri* 4, Bağlam Yayınları, İstanbul, s.62-76.

⁵ Bu cadı kazanının ayrıntılı bir anlatımı için bkz; Mete Çetik: *Üniversitede Cadı Kazanı, 1948 DTCF Tasfiyesi ve Pertev Naili Boratav'ın Müdafası*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Mart.1998. ve Niyazi Berkes: *Unutulan Yıllar*; İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.

Mübeccel Belik 1950 yılında ikinci doktorasını tamamlayarak Türkiye'ye döndüğünde akademik yaşamı kendisine kapalı bulur. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde hocaları tasfiye olmuştur. Artık Ankara'da değil İstanbul'da yaşamaktadır. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Hilmi Ziya Ülken hiç ümit vermez. İktisat Fakültesi'ndeki Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun başında bulunduğu kürsünün asistanlık sınavını kazanmasına rağmen Mübeccel Belik'in ataması bir türlü yapılmaz. Kendisine başka işler bulmak zorunda kalır, Amerikan Haberler Bürosunda, Abbot İlaç Firmasında çalışır. Akademik yaşam için kendisini yetiştirmiş bir kişi için bunlar doyurucu işler değildir. Onun için bu yıllarda sisli bir dünya vardır. Bu dünyanın sisleri ancak 1960 sonrasında açılmaya başlayacaktır.

Bu sisli dünya içinde Mübeccel Belik için belki de yaşam çizgisini olumlu yönde etkileyen tek gelişme 1952 yılında Doktor İbrahim Kiray ile evlenmesi oldu. 1957 yılında da tek kızları Emine doğdu. İbrahim Kiray kamu oyu tarafından bilinmez. Ancak ailenin yakın çevresinde bilinir. Dostları ona *İbo* derler. Beco ile İbo çok uyumlu bir çift oluşturmaktadır. İbo'nun Beco'nun başarısına katkısı mutlu bir aile yaşantısını gerçekleştirmenin ötesindedir. O tüm çalışmaların heyecanlı bir destekçisi ve katılımcısıdır. Nitekim Beco tüm eserlerini İbrahim Kiray'a ithaf etmiştir.

Mübeccel B. Kiray akademik yaşamın kendisine kapanması karşısında kolayca pes demez. Akademik çalışmalarını sürdürür ve " Gösterişçi İstihlak ve Tabakalaşma" adlı doçentlik tezini hazırlar. Üniversite dışından girdiği doçentlik sınavını kazanarak 1960 yılında "Üniversite Doçenti" unvanını alır. Bundan sonra arkadaşı Nermin Abadan'ın da cesaretlendirmesiyle akademik hayata yeniden girmek için Ankara'da arayışlara girer. Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne ve kurulmakta olan Orta Doğu Teknik Üniversitesi'ne başvurur. Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde işler ağır yürürken, Orta Doğu Teknik Üniversitesi'ne doçent olarak atanır. Böylece Ankara'ya taşınan Mübeccel B. Kiray'ın akademik yaşamının en verimli dönemi açılır.

1960 yılında yapılan 27 Mayıs müdahalesi Türkiye'de sosyal bilimlerin gelişmesi bakımından bir dönüm noktası olmuştur denilebilir. 1961 Anayasası'nın getirdiği yeni kurumsal düzenlemeler Türkiye'de sosyal bilimlere gösterilen ilginin artmasını sağlamıştır. Bu ilgi artışı iki nedene dayandırılabilir. Bunlardan birincisi Devlet Planlama Teşkilatı'nın kurulmasıdır. Bu girişimiyle Devlet ilk kez sosyal bilimlerin işe yarayan, yönetim pratiğinde kullanılabilen bir faaliyet olduğunun farkına varmıştır. Planlamada kullanılabilecek bu sosyal bilimin olgulara dayanması gerekmektedir. Spekülatif bilgiler birden anlamını yitirmiştir. Bu tarihten sonra Türkiye'de sosyal bilimlerin alanında uygulamaya dönük saha araştırmalarında ciddi sıçramalar görülmeye başlamıştır. Belki bundan daha da önemlisi 1961 Anayasasının ilk kez toplumu sol siyasal düşünceye açmış olmasıdır. Bu da Türkiye'de toplumsal bilim tartışmalarının ideolojik yönünün anlaşılmasını sağladığı kadar, bu tartışmaları geniş kitlelerin ilgisini çeker hale getirmiştir. Sosyal bilimlere talebin arttığı, çeşitlendiği ve nitelik değiştirdiği bu dö-

nemde yeni açılan üniversiteler bu talebe yeni açılan bölümleriyle yanıt vermede çalışmışlardır.

1950'liğin suskun Türkiye'sinden 1960'lar sonrasında yeni arayışlara giren, toplum bilimleri duyarlı Türkiye'sine geçiş o zamana kadar Mübeccel B. Kıray'ın değerlendirilmeyen birikiminden yararlanılması için uygun koşullar yaratmıştır. Kıray bu çok yönlü talepleri karşılamak için çok öz verili bir çabaya girdi. Her yönden kendisine yönelen talepleri en iyi biçimde karşılamaya çalıştı.

Ona yönelen taleplerin belki de en önde geleni bir teknik üniversite içinde toplum bilimlerine saygınlık kazandırmak ve bu üniversitenin öğrencilerin toplum bilimleri ilgisini artırmak ve burada güçlü bir sosyoloji bölümünün kurulmasını sağlamaktı. Kıray bu yükü büyük bir başarıyla taşımıştır. Bir yandan sosyolojiye ilgiyi artırmak için tüm fakültelerin öğrencilerine açık olan dersler vermiştir. Özellikle kent sosyolojisi ve antropolojiye giriş dersleri üniversitenin tüm öğrencilerinin yararlandığı dersler olmuştur. Ama Kıray'ın kent sosyolojine özel ilgisi onu Şehir ve Bölge Planlama Bölümü'yle adeta kaynaştırmıştır. Bu bölüm öğrencilerinin stüdyo çalışmaları için yaptığı tüm saha araştırmalarının her zaman içinde yer almıştır.

Benim Mübeccel B. Kıray'la tanışmam da 1961-1962 yılında ODTÜ'de açılan Türkiye'deki ilk Şehir ve Bölge Planlama yüksek lisans eğitimi programına kabul edilen üç öğrenciden biri olmam dolayısıyla oldu. Şimdi, yaşam öyküsünü yakından bildiğim için, Kıray'ın bize ders vermeğe başladığında, ders verme birikiminin ancak bir iki yıl olduğunu değerlendirebiliyorum. Ama o zaman biz Kıray'ı Üniversitenin en deneyimli, oturmuş öğretim üyelerinden biri olarak görüyorduk. Kıray'ın etkisi bir yandan iyi ders anlatması, disiplinli tutumundan kaynaklanıyordu, ama öte yandan kendi deyimiyle olgulara dayanan, ayağı yerde konuların üzerinde durmasından doğuyordu.

Kıray sadece iyi etkili dersler verme durumunda değildi, sosyoloji ve psikoloji ayrımının henüz gerçekleşmediği bir dönemde sosyal bilimler bölümünü dünya standartlarında kurmak durumundaydı. Kıray ODTÜ'ye girdiğinde bölüm başkanı değildi. Bölüm ona çok da dost davranmayan bir başkan tarafından yönetiliyordu. Kıray çevresinde kısa sürede büyük bir saygınlık kazandı. Üniversite'nin rektörü Kemal Kurdaş Kıray'ın değerini çok iyi biliyordu. Üniversite'ye topladığı ünlü Cahit Arf, Feza Gürsey, Erdal İnönü, Cavit Erginsoy gibi çok saygın bilim adamları Kıray'a çok önem veriyordu. Onun olguları açıklamaya çalışan bilim anlayışını doğru olarak değerlendirebiliyorlardı. Erdal İnönü'nün Fen ve Edebiyat Fakültesi Dekanlığı'na getirilmesinden sonra 1965 yılında Kıray Sosyal Bilimler Bölümü'nün başına getirildi. Bölümü kurma konusunda ciddi adımlar atabilmeye başladı. Uzun yıllar yetersiz öğretim üyelerinin bölümde toplanmasını engellemek için bölümün adeta tüm derslerini kendisi vermişti. Kısa sürede dünyanın saygın üniversitelerinde doktoralarını vermiş olan gençleri toplayarak 1970'li yılların başlarında sosyal bilimlerin ana dallarının her birinde uzmanlaşmış öğretim üyeleri bulunan güçlü bir bölüm oluşturmuş bulunuyordu.

Kıray bu dönemde sadece çağdaş bir sosyal bilim bölümü oluşturmaya çalışmıyor aynı zamanda da 1960 sonrasında planlamaya verilen öneme paralel olarak gelişen araştırma taleplerinin karşılanmasında da aktif rol almıştır. 1960-1970 yıllar arasında üç önemli saha çalışması yapmış ve sonuçlarını yayınlamıştır. Bunlardan ilki Karadeniz Ereğli'sinde yapılmıştır. Bu kasabada Türkiye'nin ikinci Demir Çelik Fabrikasının kurulmasına karar verilmiştir. Küçük kasabaya böyle büyük bir sanayi tesisinin kurulmasının ciddi yerleşme sorunları çıkaracağı ve bu toplumun önemli bir toplumsal değişime yaşayacağı beklenmektedir. Bunun için bir yandan Zonguldak Bölgesi için İmar ve İskan Bakanlığı'nda bir bölge planı yapılmaya başlamıştır. Öte yandan DPT burada yaşanacak toplumsal değişimin gözlenebilmesi için bu kasabada toplumsal yapının saptanmasını talep etmiştir. Kıray'ın daha sonraki yıllarda klasikleşmiş hale gelen bu çalışması 1964 yılında DPT tarafından *Ereğli, Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası* adıyla yayınlanmıştır. Aynı yıllarda Birinci Beş yıllık Planın etkisiyle de turizm geliştirilmesi konusunda yeni adımlar atılmak istenilmektedir. Ama Türkiye'nin toplumsal yapısının bu gelişmeye ne kadar açık olduğu konusunda ciddi tereddütler bulunmaktadır. Bu konudaki araştırmanın yapılması da Kıray'dan istenmiştir. Turistik gelişmede önceliği olan Ege bölgesinde yaptığı saha çalışması *Yedi Yerleşme Noktasında Turizmle İlgili Sosyal Yapı Araştırması* adıyla 1965 yılında yayınlanır.⁶ 1966 yılında da ODTÜ'de profesör olur. Bundan sonra Hollandalı bir coğrafyacı Jan Hinderink'le birlikte Adana köylerinde kırsal dönüşüm araştırmasına başlar. Bu çalışma *Social Stratification as an Obstacle to Development* adıyla 1970 yılında Praeger yayınevinde yayınlanır. Kitap eline geçtiğinde Kıray tatsız bir sürprizle karşılaşır. Baş araştırmacı kendisi olmasına karşın yayınlanan kitapta ilk isim olarak yardımcısisinin ismi yer almaktadır. Bu dönemde kurulan Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ford Foundation'un desteğiyle İzmir Kentin'de çok yönlü bir araştırmayı örgütlemişti. Bu araştırmalar arasında Kıray, bir sanayi öncesi toplumunda yarı gelişmiş bir metropoliten alanının oluşumu süreci olarak İzmir'in tarihini yazdı. Bu çalışma 1972 yılında *Örgütlenemeyen Kent: İzmir'de İş Hayatının Yapısı ve Yerleşme Düzeni* adıyla yayınlandı.⁷

Artık Kıray yurt dışında da tanınmaya başlamıştır. 1968-1969 ders yılında London School of Economics and Politics'de konuk profesör olarak ders vermeye çağrılır, ODTÜ Sosyal Bilimler Bölümü de bir ölçüde emanet edilecek kadar gelişmiştir, Londra'ya gider. Kıray'ın gelişen dış ilişkilerinin bir başka sonucu 1973 yılında Mouton yayınevinde yayınlanan *Social Stratification and Development in Mediterranean Basin* kitabının editörlüğünü yapması oldu.⁸

Mübeccel B. Kıray'ın Ankara'da etkinliğini sadece akademik çevredeki öğretim üyeliğiyle ve araştırmalarıyla anlatmaya çalışmak bu etkinliğin en renkli en çekici yönünün ihmali olacaktır. Beco ve İbo evlerini cuma geceleri genç akade-

⁶ Mübeccel B. Kıray: *Toplu Eserleri* 5, s.187-328.

⁷ Mübeccel B. Kıray: *Toplu Eserleri* 1.

⁸ Mübeccel B. Kıray: *Toplu Eserleri* 4, s.146-166.

misyenlere açarak Ankara'da çok yararlı bir karşılıklı etkilene platformu yaratmışlardır. Cuma toplantıları Kızılay'daki ilk evlerinde başlamıştır. Önce İmar ve İskan Bakanlığı Bölge Planlama Dairesi'nde çalışanların ve ODTÜ'lü öğrencilerinin bazılarının her hafta cuma gecesi Beco ve İbo'yu ziyaretleriyle başlayan bu biraraya gelmeler, zaman içinde Ankara'da katılmanın bir ayrıcalık haline geldiği, katılmak için can atılan toplantılara dönüşmüştür.

Bu gecelerde Beco ve İbo'nun hazırladığı çok lezzetli yemeklerin yenilmesi yanı sıra, geçen haftanın olaylarının çok yönlü bir muhasebesi yapılmaktaydı. Bu muhasebe, edebiyatı, sineması, müziği ile tüm sanat alanını, kilimiyle, bakırıyla anadolu kültür değerlerinin farkına varılmasını, siyasal gelişmeleri, akademik görüş farklarını değerlendirmeyi vb.lerini kapsıyordu. Mübeccel Kıray'ın bu gecelerin içten ortamı içinde yaptığı canlı, heyecanlı yorumların tadına doyum olmamaktaydı. Benim gibi Kıray'ın öğrencisi olması yanı sıra toplantıların hemen hemen hepsine katılanların eğitiminin, ODTÜ'deki derslerden çok, cuma gecelerinde gerçekleşmesine yol açmıştır. Bizim aramızda bu toplantılara verilen ad "*rahle-i tedristi*". Ama yanlış bir kanı uyandırmamak için belirtmek gerekir ki cuma geceleri tek yönlü bir etkileşme platformu değildi. Bizim gibi plancıların toplumsal olaylara müdahale etmek için yaklaşmasından kaynaklanan arayışlarıyla, bir sosyal bilimcinin olayları açıklamayı hedefleyen yaklaşımı arasında her zaman tartışma konusu olacak bir fark kalıyordu. Ayrıca Türkiye'nin 1960'lı yıllardaki düşün yaşının canlılığı, her an ortaya çıkan yeni görüşler bu platformu canlı bir tartışma ortamı haline getiriyordu. Mübeccel B. Kıray da bu platformu olup bitenden haberdar olmak, olguların içinde kalmak, düşüncelerini test etmek için kullanıyordu. Bu açık bir platformdu devamlı gelenlerin yanı sıra her cuma yeni katılımcılar da bulunuyordu. Bunlar genç akademisyenler olabildiği gibi çok tanınmış kimseler de oluyordu. Kıray'ın hocası Behice Boran da oldukça sık katılanlar arasındaydı. Boran'ın katıldığı zaman tabii ki toplantıda "*gagala-ma*" sırası kendiliğinden değişiyordu. Bu toplantıların katılımcıları arasında Yaşar Kemal, Ruhi Su, İ. Balaban, Çetin Altan, Nusret Hızır, Nermin Abadan ve daha pek çokları sayılabilir. Bunlar rahat konuşulan dostluk toplantıları olsa da, dolaylı biçimde Ankara düşün yaşamı üzerinde önemli ölçüde etkili oluyordu. Bu nedenle Devletin kulakları da cuma gecelerine ilgi duyuyor elinden geldiğince izlemeye çalışıyordu. Cuma geceleri sadece bir fikir alış veriş yapılan bir ortam değildi, insanların birbirini tanıdıkları dostluklarını geliştirdikleri bir platformdu. Cuma gecelerinin ilk günlerinde tek tek gelenlerin bir kısmı, daha sonra evlenerek çift olarak geldiler. Cuma gecelerinin artık sona ermeye yaklaştığı günlerde bu çiftler çocuklarını sepetleri içinde getirip yatak odasına bırakıyordu.

Ankara'da çok verimli geçen bu akademik ve keyifli yaşam da 1970'li yılların başlarında sıkıntılar yaşanmaya başlıyordu. 1968 yılında tüm dünya ile birlikte başlayan öğrenci hareketleri içinde kısa süre içinde nitelik değiştirmeye başlıyor, üniversiteleri küçük radikal siyasal fraksiyonların çatışma alanı haline getiriyordu. Bu gelişmeler içinde ODTÜ kamu oyunun dikkatlerin en çok yoğunlaştığı

yer olmuştı. Kiray bu gelişmelerin nereye varacağını çok önceden kestirmişti, çevresine hep sağduyu öneriyordu. Ama bu çalkantılı ortam varacağı noktaya vardı. 12 Mart 1971 askeri müdahalesi yapıldı. Bu müdahaleden sonra "zaptu-rapta" alınması gereken yerlerin başında ODTÜ geliyordu. Üniversite yönetimi değişti. Sosyal Bilimler Bölümü'nün başından Kiray ayrıldı. Hem üniversitedeki genel tatsız, baskıcı hava hem de yeni bölüm başkanının tutumu Kiray'ın büyük çabayla kurduğu bölümün öğretim üyelerinin kısa sürede ayrılmasına neden oldu, bir kesimi yurt dışındaki üniversitelere bir kesimi de yeni bir yapı içinde oluşmaya başlayan Boğaziçi Üniversitesi'ne gittiler. Nihayet 1973 yılında Mübeccel Kiray da emekli olarak ODTÜ'den ayrıldı. Ankara'da kalmayı artık yararlı görmüyor, belki de kendisi açısından sakıncalı olacağını düşünüyordu. Böylece Kiray'ın akademik yaşamının ister öğretim üyesi, ister araştırmacı olarak olsun en verimli dönemi kapanıyordu.

ODTÜ'den emekli olduktan sonra Morris Ginsberg bursunu kullanarak bir yıl için yine London School of Economics'e gider. 1974 yılında döndüğünde İbo-Beco çifti İstanbul'a yerleşir. Kuşkusuz böyle Türkiye'nin çok tanınmış etkili bir sosyoloğunun bir köşede unutulup evinde oturmasını kimse beklemiyordu. ODTÜ'deki bölümden ayrılan öğretim üyelerinin çoğu yeniden yapılanmakta olan Boğaziçi Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'ne girmişlerdi. Buradan beklediği daveti almadı. Ona ilk sahip çıkanlar sosyoloji bölümleri değil şehir ve bölge plancılar oldu. ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü üzerinde etkisini bilen İTÜ onu ders vermeye çağırdı. Ama burada O'na tam zamanlı bir görev önerilmedi, yarı zamanlı statüde tutuldu. Burada da öğrencileri üzerinde çok etkili olur. Öğrencileri etrafında bir sevgi çemberi oluştururlar.

1977 yılında Norveç'e güz döneminde konuk profesör olarak gider. 1978 yılında İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi'nde Sosyoloji Kürsüsü Başkanlığı'na gelir. Bu dönemde bir süre daha İTÜ'de yarı zamanlı olarak derslerine devam eder. Bu dönemde İstanbul Merkezi İş Alanı üstüne İTÜ'de öğrencilerine yaptırdığı bir araştırmanın onun dışlanarak ve yüzeysel bir biçimde yayınlanması üzerine derslerine son verir. İTİA'nın 1982 yılında Marmara Üniversitesi'ne dönüşmesiyle birlikte Kamu Yönetimi Bölümü'nde Şehircilik Anabilim dalı başkanı olur. Burada da çevresinde genç akademisyenlerden oluşan yeni bir çevre kurmaya başlar. Kiray kendisini yeniden akademik yaşamın içinde hissetmeye başlamıştır. Verimliliğini yeniden kazanmaktadır. Ama içinde bulunduğu Kamu Yönetimi Bölümü öğretim üyelerinin bir bölümü, ani olarak, Marmara Üniversitesi'nde Fransızca eğitim yapan bir Kamu Yönetimi bölümü açar ve Kiray'ın içinde bulunduğu bölümden ayrılırlar. Bu gelişmeler Kiray'ın kendisini yalnız hissetmesine yol açar, bunun kırılganlığıyla hemen ayrılmaya karar verir, ama üç doktora öğrencisi vardır, onların çalışmalarını tamamlanmasına çok önem vermektedir. Bu doktoraların savunulup derecelerin alınmasından sonra 1989 yılında ikinci kez emekliliğini isteyerek yeniden evine çekilir. Bundan son-

ra akademik yaşamla ilgisini konferanslar vermek ve bazı bilimsel toplantılara katılmak düzeyinde kurar.

Kiray ODTÜ'den ayrılmak zorunda bırakılarak bir anlamda kökünden koparılmıştır. Yeni çevresinde yeniden yeterince kökleşmek olanağını bulamaz. Bu durumda üretimi de eski düzeyine ulaşamaz. 1978 yılında Yalova yakınlarında Taşköprü köyünde bir saha araştırması yapar, bir büyük metropoliten kentin yakınındaki köyde yaşanan dönüşümü araştırır. Bu araştırmasında özellikle değişen patronaj kalıpları üzerinde durur. Bu yaklaşım daha sonraki yıllarda gelişerek Türkiye'de siyasal yaşamın özelliklerini, dini cemaatlerin gelişmesini açıklayıcı bir derinlik kazanacaktır. İstanbul'un Merkezi İş Alanında geliştirdiği saha araştırmasına, biraz önce anlatıldığı biçimde, başkaları sahip çıkar. Artık çok ünlü olan Ereğli araştırması ikincisinin yapılarak değişmenin saptanmasına ilişkin sürecin sonuçlandırılmasını beklemektedir. MEAWARD'dan fon bulunur, tekrar sahaya gidilir, araştırma yapılır, bilgiler toplanır, fakat, değişik nedenlerle bir yayına dönüşemez. Ama 1982 yılında Kiray'ın yazıları toplanarak Gazi Üniversitesi'nce *Toplum Bilim Yazıları* adı altında yayınlanır. Ayrıca öğrencileri ve bazı dostlarının çalışmalarını örgütleyerek *Structural Change in Turkish Society* kitabının editörlüğünü yapar.⁹ Bu kitap 1991 yılında Indiana Üniversitesi'nce yayınlanır. 1991 yılında Mustafa Parlar Bilim Ödülünü alır. 1995 yılında Türkiye Bilimler Akademisine Şeref Üyesi seçilir. Kiray artık bilimsel toplantılara çok az katılmaktadır. Ama evinde her sıkışıldığında başvurulmuş bir sosyal bilimci olma özelliğini koruyor. Sosyal bilimler konusundaki etkisini ve mihenk taşı olmayı sürdürüyor.

Mübaccel Kiray'ın Sosyal Bilimlere Bakış Açısı

Kiray için toplumla bilgi arasında sürekli bir etkileşim bulunmaktadır. Bu etkileşim sosyal bilimler için özellikle geçerlidir.¹⁰ Avrupa'da sanayileşme öncesi toplumsal yapıdan sanayi toplumuna geçilirken önce skolastik, dogmatik bilgi terk edilmiş, onun yerini hümanizma ile sosyal felsefe almıştır, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren de sosyal bilimler doğmuştur. Sanayileşmeyle birlikte toplumsal değişimin hızlanması, toplumsal gelişmeyi denetlemeyi bir gereksinme haline getirmiş ve bu değişmeyi kestirebilecek toplum bilimlerine gereksinme doğmuştur. Bunun sonucunda da müsbet bilimler gibi kestirimde bulunmaya yönelen sosyal bilimler ortaya çıkmıştır.¹¹

Kiray'a göre sosyal bilimler de aynen doğa bilimleri gibi, olguların gözlemlerine dayanarak, ve kestirimde bulunmaya olanak veren, nedensellik ilişkilerini ortaya koyan genellemelere gitmek durumundadır. Sanayi toplumunun bu türdeki sosyal bilimlere olan gereksinmelerini karşılamak için 19 yüzyılın ikinci yarısı

⁹ Mübaccel B.Kiray: *Toplu Eserleri* 4, s.327-341.

¹⁰ Mübaccel B.Kiray: *Toplu Eserleri*: 4, s.11

¹¹ Mübaccel B.Kiray: *Toplu Eserleri* 4, s.36-37

sında ve yirminci yüzyılın başlarında Avrupa'da üç ayrı yaklaşım gelişmiştir. Bunlardan birinci grup içinde pozitivistler ve ampiristler yer almaktadır. Bu grupta yer alan sosyologlar dış dünyanın görgül bilgisine dayanarak bazı genellemelere gitmeye çalışmalarına karşın büyük yapı değişikliklerini açıklamakta yetersiz kalmaktadır. İkinci grupta bilimsel sosyalizmi benimseyen sosyologlar yer almaktadır. Bilimsel sosyalizm, olgulardan yola çıkan, deterministik genellemeler yapan, büyük yapı değişikliklerini açıklamaya çalışan bir ele alışı sahiptir. Bu yaklaşım yapıyı doğa-insan ilişkilerine bağlı olarak ortaya çıkan insan ilişkileri, yani üretim ilişkileri olarak tanımlamaktadır. Bu yapılardaki değişimler ancak çok uzun zaman dilimleri ele alındığında açıklıkla gözlenebilmektedir. Üçüncü grupta ise toplum bilimleri doğa bilimleri arasında nitelik farklılığı olduğunu kabul eden sosyal bilimciler yer almaktadır. Bu grupta yeralan toplum bilimciler, nedensel açıklamanın yerine anlamının geçmesini savunmaktadırlar. Bu yaklaşımı benimseyen toplum bilimciler tarihsel gelişmeler konusunda deterministik genellemeleri yadsımışlar ve onun yerine inanç sistemlerine dayanarak, kendine özgü olanın nasıl ortaya çıktığını betimlemeye çalışmışlardır.¹²

Kıray, bu üç sosyal bilim yaklaşımı arasında açıkça bilimsel sosyalist yaklaşımın uzun dönemli yapısal değişimleri ön plana alan yaklaşımını benimser. Kıray'ın en karşı olduğu, üçüncü yaklaşımdır.. Yazılarında doğrudan pozitivistliği değil mekanik pozitivistliği yadsır. Eğer pozitivistliği benimseyenler yüzeysel olandan kaçınıbiliyor, derine, geri plana yöneliyorlarsa çok önemli sorunlar kalmayabilir. Kıray bir toplumun gelişmesini kavrayabilmek için bilimsel sosyalizmin en üstün yaklaşım olduğu konusunda çok açık bir kanaate sahiptir. Ama bu üstünlüğe karşın, sosyal bilim alanında diğer yaklaşımların da yandaş bulmasını sosyal bilimlerin alanının değişik toplumsal gruplar ya da ülkeler tarafından kendi çıkarları doğrultusunda sürekli manipüle edilmesinde bulmaktadır. Kıray Türkiye'deki sosyal bilimcilerin bu bakımdan çok uyanık olmaları konusunda ısrarlıdır.

*"Benim en çok içerlediğim kimseler, bizdeki entelektüel geçinenlerin, dışarıda uzman danışman geçinen, yani ister Harvard'da olsun ister başka yerlerde olsun, Batının ideologlarına aşın önem vermeleridir. Oysa bu uzmanlar genellikle Amerikan Hükümetinin danışmanlarıdır. Amerikan Hükümetlerine göre yazar çizerler, Türkiye'ye göre yazıp çizmezler..... Bizim çoğu entelektüellerimiz bunu oranın ideolojisi değil güvenilir bilgisi gibi algıladılar."*¹³

Toplum bilimlerinin böyle ideolojik olarak manipüle edildiğinin bilincinde olmak Kıray'ı her an bu manipülasyonun ne amaçla ve ne yönde yapıldığını saptamak durumunda bırakmıştır. Kıray yazılarına dökmemekle birlikte her zaman dünya politikası konusunda çok kapsamlı politika analizleri yapmıştır. Bunu da sohbetlerinde dostlarıyla paylaşmıştır. Bu tür analizlerin bir örneğini *Toplu Eserler* dizisinin beşincisini oluşturan *Seçme Yazılar*'da yer alan bir konuşmada gör-

¹² Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri* 4, s.14-15.

¹³ Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri* 5, s.18.

mekteyiz.¹⁴ Bu yazıda Dünya'da yaşanan gelişmeler karşısında sosyal bilimlerin nasıl yönlendirildiği ve kullanıldığı anlatılmaktadır. Eğer bir sosyal bilimci kendi alanının belli bir yönde manipüle edildiğinin bilincine ulaştıysa, bu manipülasyona teslim olmayan onu açığa çıkartan bir türde sosyal bilim yapma da adeta bir ahlaki zorunluluk olarak ortaya çıkar. Kıray da bunu yapmıştır. Kıray'ın bu tutumunu Dünyadaki sosyal bilim gelişmelerini yadsıma olarak yorumlamak çok yanlış olur. Bu tutumu gelişmeler karşısında eleştirel konumunu yitirmemek olarak değerlendirmek gerekir.

Sosyal Değişme ve Toplum Yapısı Üzerine Ontolojik ve Epistemolojik Varsayımları

Kıray araştırmalarının ve yazılarının başında kendi yaklaşımı, kabülleri ve metodolojisi hakkında kısa ve net açıklamalar bulunmuştur, ama bu açıklamalarını burada yapıldığı gibi ontolojik ve epistemolojik varsayımlar altında toplamamıştır. Ama ben bu çalışmanın amaçları bakımından böyle bir toplamanın yararlı olacağını düşünüyorum. Böyle derleme yapmaya çalışacağım. Bunu yaparken de bazı önce bazı temel önermeler ileri sürecek sonra da açıklayacağım.

Esas olan sosyal değişmedir. Sosyal değişme evrenseldir. Sosyal bilimlerin merkezi konusu sosyal değişme olmalıdır.

Kıray'ın için esas olan değişmedir. Yapılar değişecektir. Bu değişme evrenseldir. Kıray'da değişmenin evrenselliği üç farklı boyutta ortaya çıkmaktadır. Bunlardan birincisi değişmenin her toplumda, her zaman ve her mekanda olmasıdır. Değişmenin varlığıyla ilişkilidir. İkinci boyut epistemolojiktir. Bu değişmeyi açıklayıcı kuramların evrensel olarak geçerliliğidir. Üçüncüsü daha çok araştırma pratiğine ilişkindir. Toplamlar arasında gözlenen farklılıkların, bu toplumların değişme dereceleri arasındaki farklılık olarak açıklanması yoluna gidilmesidir.

Toplumsal değişmeye böyle merkezi bir konum verince, sosyal bilimlerin ana konusu da sosyal değişme olmalıdır. Bu, epistemolojik zorunluluk olmanın yanında pratik bir gerekliliktir. Kıray'a göre, toplumların karşılaştığı sorunlar, değişme yüzünden değil değişmenin gecikmesi ve engellenmesinden kaynaklanmaktadır. Toplamlararası farklılıklar bu toplumların değişmez özelliklerinden kaynaklanmamakta, değişmenin farklı aşamalarında bulunmalarından doğmaktadır.¹⁵

Sosyal değişme bir temel toplumsal yapıdan diğerine geçiş olarak gerçekleşir ve bir ilerlemeyi içerir.

Kıray'a göre sosyal yapının değişmesi derece derece (tedricen) gerçekleşir. Belli bir düzeye ulaştıktan sonra da bunun bir yapı (bünye) değişikliği haline

¹⁴ Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri* 5, s.11-46.

¹⁵ Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri* 4, s.117.

geldiği görülür.¹⁶ Kiray yazılarında dönüşme sözcüğünü kullanmamıştır. O sosyal değişme demeyi tercih etmektedir. Ama sosyal değişmeyi iki farklı biçimde kullanmaktadır. Bunlardan birincisi başında bir niteleme sıfatı bulunmayan sosyal değişmelerdir. Diğeri ise başına yapı nitelemesi getirilerek kullanılmasıdır. Kiray için esas üzerinde durulması gereken değişiklik budur. Son yıllardaki yazılarında bu nitelemeyle yetinmemiş, değişme sözcüğünün başına temel yapı sözcüklerini getirerek daha vurgulu bir kullanışı yeğlemiştir.

Bu yeğleme değişmenin bir yön içerdiğine işaret etmektedir. Bir insan toplumunun evrimi sırasında hangi temel yapı aşamalarından geçtiği görgül olarak saptanmıştır. Bu nedenle bir toplumun içinde bulunduğu bir temel yapıdan hangi tür bir temel yapıya geçileceği bellidir, ve bu bir siyasal tercih sorunu değildir. Temel toplumsal yapılar Kiray'ın yazılarında feodalizm ve kapitalizm, sanayi öncesi ve sanayi toplumları, geleneksel ve modern toplum terimleriyle yer almaktadır. Bunlar büyük ölçüde aynı yapısal değişmeyi anlatmak için kullanılmaktadır.

Bir toplumsal yapı bir topluluk halinde yaşayan insanların yaşam düzenini oluşturan ilişkiler biçimidir.

Kiray bir toplumsal yapıyı oluşturan ilişkiler biçimini betimlerken bu toplumun özelliklerinden yola çıkılmasını önermektedir.¹⁷ Bu özelliklerin beş boyut ya da büyük grup altında toplanarak incelemesini önermektedir. Bunlardan *birinci* boyutu mekanda belirli bir yeri ve biçimi olan bir yerleşmeye yani ekolojik bir komünite olmasına ilişkin özellikler oluşturmaktadır. *İkinci* boyutu, bu belli bir toprağa yerleşmiş olan komünitenin nüfusu ve onun özellikleridir, *üçüncü* boyutu bu ekolojik komünitenin doğayı işleme tarzı, bunları işlemek için kullanılan teknoloji¹⁸ ve bunların doğurduğu insan ilişkileridir. Dördüncü boyutu bu komünitede gelişmiş olan sosyal örgütlenmedir. Beşinci boyutu ise tüm bunların karşılıklı etkileşimle kendilerine uygun olarak yarattığı değerler sistemi, inançları ve düşünceleri teşkil etmektedir.¹⁹

Toplumsal yapıların değişmesi hem kendi iç dinamikleriyle hem de dış dinamikleriyle gerçekleşir.

İnsan topluluklarını diğer canlılardan ayıran özelliği sembolleştirme kapasitesinin varlığıdır. Bu özelliği insanın doğaya uyumu konusunda geliştirdiği bilgilerin diğer nesillere aktarımına ve zaman içinde birikmesine ve toplum içinde evrimine olanak vermektedir. Bu sürekli bir iç gelişme dinamiği yaratmaktadır.²⁰ Toplumsal yapılar yalnız doğayla değil birbirleriyle de ilişki içindedir. Bu ilişkiler yoluyla da dış değişme dinamikleri taşınmaktadır. Kiray'ın yazılarında Türkiye'nin özel-

¹⁶ Mübeccel B.Kiray: *Toplu Eserleri* 4, s.94

¹⁷ Mübeccel B.Kiray: *Toplu Eserleri* 4, s.312.

¹⁸ Mübeccel B.Kiray: *Toplu Eserleri* 4, s.155.

¹⁹ Mübeccel B.Kiray: *Toplu Eserleri* 4, s.96-97.

²⁰ Mübeccel B.Kiray: *Toplu Eserleri* 4, s.167-202.

likle 19. yüzyıl ikinci yarısından sonraki değişmesinde dış dinamiklerin etkisi üzerinde durulmuştur.

Her toplumsal yapı değişirken her an iç bütünlüğünü kurmaya çalışır.

Kıray'a göre değişme halinde bulunan toplumlar bölük-pörçük, düzensiz toplumlar değildir. Bu toplumlarda da değişmemiş, değişmekte olan ve değişmiş yanları bir ilintiler düzeni içinde fonksiyonel bütünlüğü oluştururlar. Bu bütünlük toplumun değişirken büyüklükleriyle, kurumlarıyla, değerleriyle sürekli denge halinde kalmasını başarmasıyla sağlanır.²¹ Toplumlarda değişik öğelerinin bir bütün oluşturacak biçimde uyumlu ilişkiler içinde bulunma eğilimi vardır. Bu nedenle her toplum incelenirken değişen bir yapı içinde karşılıklı bağımlılığa dayalı böyle bir bütünü bir arada tutmak için gerekli bağlantıları, hangi özellik, ilişki ve değerlerin sağladığını görmek gerekir.²²

Değişmesini yeterli hızda gerçekleştiremeyen bir toplum iç bütünlüğünü sağlamak için tampon mekanizmalar (ara formlar) yaratır.

Değişmesini hızla ve tüm toplumu kapsayan biçimde gerçekleştiremeyen toplumlarda, değişmesi hızlı olan kesimle değişmesi yavaş olan kesimler arasındaki karşılıklı bağımlılık ilişkisi eski mekanizmalarıyla sürdürülememektedir, değişmenin tüm sistemi kapsamı halinde bütünlüğü sağlamak için gerçekleşecek olan karşılıklı bağımlılık mekanizmaları da ortaya çıkamamaktadır. Bu durumda ortaya çıkan yeni karşılıklı bağımlılık mekanizmalarına Kıray ilk çalışmalarında *tampon mekanizmalar* adını vermiştir.²³ Daha sonraki yıllardaki çalışmalarında tampon metaforu yerine *ara formlar* kavramını kullanmayı yeğlemiştir.²⁴ Bu mekanizmaların oluşması toplumda çözülmeyi ve buhranlar yaşanmasını engelleyecektir.²⁵ Eğer bir toplumda değişen kesim ile değişmeyen kesimin arasındaki uzaklık açılırsa bu halde tampon mekanizmaların uyumu sağlaması olanaksızlaşır, bir sosyal hareket gelişir, uyumu sağlayıcı değişmelere neden olur.²⁶

Bir toplumun yaşadığı temel yapısal değişmelerin nasıl bir yön izlediği gözlemlere dayanarak evrensel olarak saptanır.

İnsanlık tarihi toplumsal değişmenin hangi temel yapılar arasındaki geçişler halinde olacağını göstermektedir. İnsanlar yaklaşık iki milyon yıldır dünyada yaşamaktadır. Bunun son oniki bin yılı dışındaki kısmında avcılık toplayıcılık ile yaşamışlardır. Bu düzende ilk önemli değişme on ikibin yıl önce avcılık, toplayıcılıktan gıda üretimine geçişle yaşanmıştır. Anadolu'da gerçekleşen, Neolitik dev-

²¹ Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri 5*, s.94, 95.

²² Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri 5*, s.107.

²³ Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri 5*, s.107.

²⁴ Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri 5*, s.31

²⁵ Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri 4*, s.96.

²⁶ Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri 4*, s.365.

rim diye adlandırılan, bu temel yapısal değişimle insanlar yerleşik yaşama geçmişler ve yaşamları dipten doruğa değişmiştir. İkinci büyük değişim onyedi ve onsekizinci yüzyılda Kuzeybatı Avrupa'da meydana gelen değişiklikler sonucu ortaya çıkan sanayi devrimiyle yaşanmaya başlamıştır. Bu değişim de yaşamı dipten doruğa değiştirmektedir.²⁷

Aslında feodal , sanayi öncesi ve geleneksel toplum başka kavramlarla insanlık tarihinde bu ikinci devrim öncesindeki temel toplum yapısını farklı özelliklerine ağırlık vererek tanımlanmaktadır. Bu toplumdaki kapitalist, sanayi ve modern toplum sözcükleriyle ifade edilen toplum yapısına geçildiğinde, bir toplumsal yapının betimlenmesinde kullanılan beş boyuta ilişkin genel özelliklerde de ne yönde değişim olacağı, evrensel geçerliliği olan bir biçimde bilinmektedir. Bu geçiş sonrasında toplumlar şehirleşecek, sanayileşecek, dışa açılacak, dışarıyla bütünleşmesi artacak, yüz yüze insan ilişkilerden anonim ilişkilere geçilecek, örgütlenme artacak, farklılaşma gelişecek, mahalli olma niteliğini yitirecek, değerler alanında dünyevileşme yaşanacaktır.²⁸

Bir toplumda temel yapıları geçişleri gözlemlemek için uzun zaman birimlerindeki değişkenleri ele almak ve bu değişimleri açıklamak için sadece ana değişkenler üzerinde durmak gerekir.

Yapısal değişimler birikerek ortaya çıktığı için uzun zaman dilimlerini ele almanın neden gerekli olduğu açıktır. Öte yandan Kıray'a göre toplumun gelişmesi açısından değişimin her yönü aynı önemde değildir. Daha önemlisi daha az önemliden ayırmak gerekir.²⁹ Ama Kıray bu ayrımı değişimin bir bağımsız değişkenini saptamak için yapmamaktadır. Bu ayırım, onun için, daha çok, yanlış konulara yönlendirilmemek, manüplasyona uğramamak için önemlidir. Nitekim, altyapı değişmeden üstyapı değişmez gibi kesin ayrımlara karşıdır. Ona göre her iki alanda da birikim belirli bir aşamaya gelmeden değişim olmamaktadır.³⁰

Sosyal değişmeye temel toplumsal bir yapıdan daha ilerideki bir toplumsal yapıya geçiş açısından yaklaşımları içsel bir iyimserlik taşır. Böyle bir yaklaşım, sosyal bilimin siyasal çıkarlarla manipülasyonuna kapalıdır.

Bu sosyal değişim anlayışı gelişmeyi içsel olarak taşımaktadır, Bu gelişme, dış müdahalelerle geciktirilse bile, terse çevrilemez. Toplumsal yapıların bütünlük eğilimi nedeniyle sosyal yapının bir bölümünde değişim oldu mu diğer bölümünün değişmeden kalmasını sağlamanın yolu yoktur. Bu nedenle değişim, yani gelişme, er ya da geç gerçekleşecektir. Bu bakımdan, iyimserlik, bu tür çözümlerde içselleşmiştir. Ayrıca açık bir gelişme çizgisinin varlığı bu gelişmeleri geciktirmeye dönük manipülasyonların yapılmasını zorlaştırır. Manipülasyonun açık hale gelmesini sağlayan bir araç haline gelir.

²⁷ Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri* 4, s.312-326.

²⁸ Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri* 4, s.97.

²⁹ Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri* 5, s.22.

³⁰ Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri* 5, s.33

Mübeccel B.Kıray'ın Türkiye'nin Yaşamakta Olduğu Temel Yapısal Değişme Üzerindeki Araştırmaları ve Yorumları

Bir toplumun yaşayabileceği en önemli temel yapısal değişmelerden biri, kırsal alanda bir çözülmenin yaşanarak, kentli, sanayileşmiş bir toplum haline gelmesidir. Türkiye bu geçişin en sancılı dönemini 1960'lı yıllarda yaşamıştır. Denilebilir ki Mübeccel B. Kıray kendi toplumbilim anlayışını sınayabileceği en uygun ortamı Türkiye'nin bu geçiş sürecinde bulmuştur. Kıray'ın araştırmaları, yaşanan bu büyük dönüşümün iki farklı ucuna odaklanmıştır. Kıray'ın çalışmaları bir ucta Türkiye'nin kırsal alanındaki dönüşümleri üzerinde odaklanırken, öteki ucta kentsel alanların yaşadığı yeni oluşumlar üzerinde kümelenmiştir. Bu kümelenmeleri sırayla ele alalım.

Sosyolog olarak Kıray için Türkiye'de olup biteni açıklamanın anahtarı köylülüğün çözülmesi olgusudur. Bu süreci değişik yazılarında "depeasantization" şeklinde adlandırılır. Kıray'da bu süreç köylünün kültürel değişmesini de içeren derinden bir dönüşümdür.³¹ Bir toplumda köylülük çözüldükten sonra topraktan kopan nüfus tarım dışı faaliyetlere yönelse de, çok az sayıda da olsa tarımsal faaliyetlerde bulunanlar kalacaktır, ama onları artık, köylü değil çiftçi olarak adlandırmak daha doğrudur.³²

Kıray'a göre Cumhuriyetin ilk yıllarında gösterilen değişik çabalara karşın köylülükten çıkma süreci işlemeye başlayamamıştır. Kültürel değişmeyi de içeren köylülükten çıkma süreci ancak 1950'den sonra işlemeye başlamıştır.

Kıray bu büyük dönüşümün ortaya çıkmasını açıklamada, Marshall yardımı sonrasında tarımda başlayan hızlı makinalaşma ve devlet tarafından orta ve büyük çiftçiliğe verilen cömert kredilerin etkili olduğu üzerinde durmaktadır.³³

Kıray tarıma yeni teknolojinin girişi ve pazar için üretimin başlamasıyla birlikte gelişen yeni ilişki biçimlerine ait çözümlemelerini büyük ve küçük toprak sahipliğinin yaygın olduğu yörelerde farklılıkları ortaya koyarak karşılaştırmalı olarak ele almıştır. Kıray, bu geçiş sürecinde hem büyük toprak sahipliğinin hem yaygın olan küçük toprak sahipliğinin önemli sorunlarla karşılaştığını saptamaktadır.

Büyük toprak sahipliğinin yaygın olduğu yörelerde tarımsal ürünlerde makinalaşmayla birlikte eski yarıc ve ortakçılar tamamen ücretli tarım işçisine dönüşmüşlerdir. Bu durum, eski ortakçıların yaşam koşullarının kötüleşmesi kadar, onlara büyük toprak sahibi olan ağanın feodal toplumun töreleri içinde sağladığı güvencenin de yok olması sonucunu doğurmuştur.³⁴ Yarıcılık ve ortakçılığın çözülmesiyle büyük toprak sahiplerinin bu kesimlerle yüzyüze ilişkiler

³¹ Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri* 5, s.24.

³² Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri* 4, s.234.

³³ Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri* 2, s.69-70.

³⁴ Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri* 4, s.114.

kurmasında hiç bir çıkarı kalmamıştır. Büyük toprak sahibi bu emeği toprakta tutabilmek için yarıcılarının ve ortakçılarının yaşamının her alanına müdahale ediyordu. Artık bu emeğe gereksinmesi yoktur, gerekli emeği onlara karşı hiç bir sorumluluk taşımadan elçiler aracılığıyla piyasasından sağlamakta, işi bitince de ilişkisini kesmektedir.³⁵

Küçük toprak sahipliğinin bulunduğu alanlarda modern tarımın girmeye başlamasıyla birlikte bunlardan bir çoğu kısa bir süre sonra büyük gruplar halinde topraksızlaşmışlardır. Bu alanlarda ilk geçiş döneminde köylülerin yüzde 20'si topraklarını kaybederken, az sayıda işletme, ölçeğini 2000 dekarın üstüne çıkarabilmiştir.³⁶

Tarımda modernleşmeyle birlikte geçimlik üretimden pazar için üretime geçilmesinde küçük işletmelerin pazarlama ve kredi sorunlarının çözülmesi özellikle önemlidir. Oysa modern örgütlerin yeterince gelişmediği bu alandaki boşluk aracı-tüccar ilişkileriyle doldurulmaktaydı.³⁷ Bu niteliğiyle köylü-tüccar ilişkisi bir tampon mekanizma oluşmaktaydı. Bu mekanizma, küçük toprak sahiplerinin yeni koşullardaki gereksinmelerini sağladığı kadar, onların topraklarını kaybetmelerinin, onları işçileşme zorunda bırakmanın mekanizması işlevini de yüklenmektedir.

Tüccar-köylü arasındaki ilişkide, tüccar köylünün üretimini ve alışverişini ona borç vererek denetim altında tutar. Köylünün hasat zamanı dışındaki para gereksinmesini karşılayarak onu borçlandırır. Kasabada devlet daireleriyle ilişkilerinde aracı olur, devletin sağlayamadığı güvenceyi enformel ilişkiler içinde bir ölçüde gerçekleştirir. Tüccar, Kıray'ın kavramlaştırmasıyla bir tampon mekanizma işlevini görür. Eski düzenin bir ögesi yeni düzenle geçmiş düzenin yeterince değişmemiş unsurları arasında ilişkileri kurarak toplumun bütünlüğünün sürmesini sağlar.³⁸

Bu aracı tüccar kasabada yaşar. Böyle bir ilişkiler düzeni içine giren tüccar değişmeye, küçük toprak sahibi köylüden daha fazla direnç gösterir. Bu yüzden küçük toprak sahiplerinin ürününün tüccar aracılığıyla piyasaya sunulduğu yöreler, köylünün işçiye dönüştüğü yerlere göre daha durağandır.³⁹

Kırsal kesimde yaşanan bu dönüşümler sonucunda kırsal alanda yeni bir tabakalaşma oluşmuştur. Kıray dönüşüm sonucu kırsal kesimde 1970'lere doğru beş ayrı tabakanın oluştuğunu ileri sürmüştür. *Birinci* grupta *büyük toprak* sahipleri yer almaktadır. Bu gruplar modern işletmecilik yapmaktadır. Bütün özellikleriyle modern büyük burjuvazinin parçası haline gelmişlerdir. *İkinci* grubu toprak kutuplaşması süreci içinde küçük toprağını 2000 dekarın üzerine çıkara-

³⁵ Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri* 4, s.139.

³⁶ Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri* 5, s.72.

³⁷ Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri* 5, s.73.

³⁸ Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri* 4, s.110.

³⁹ Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri* 4, s.128.

ran, ücretli işçi kullanmaya başlayan orta üreticiler oluşturmuştur. Üçüncü grupta topraksızlar yer almaktadır. Bunlar, topraktan tamamiyle kopmuş emeğini satan işçi haline dönüşmüş olanlar, geçimlerini sağlamak için ellerindeki küçük topraklarından sağladıkları sınırlı gelire emeklerini satarak elde ettikleri geliri katma zorunda bulunanlar ile hala ortakçılık ve yarıcılıklerini sürdürenlerden oluşmaktadır. Dördüncü grupta piyasa için üretim yapan ve tamamiyle kasaba tüccarının denetimi altına girmiş olan küçük toprak sahipleri bulunur. Beşinci grupta ise köyde oturmeyen ama köyün ekonomik yaşamını denetleyen kasaba tüccarları yer almaktadır.⁴⁰

Kırsal kesim bu dönüşümü yaşarken topraksız kalan, işçileşen kesim göçe açık hale gelmiş, kitlesel göç hareketleri yaşanmıştır. Bu yapı içinde oluşmuş tampon mekanizmalar, göçün miktarının olabileceği en yüksek düzeye çıkmasını engellemiştir. Bu göçün büyük kısmı kentlere yönelirken bir bölümü de 1960'lı yılların ortalarından sonra Avrupa'ya yönelmiştir. Avrupa'ya yönelen bu göçün köy üzerinde belli ölçüde geri dönüşlü etkileri olmuştur.⁴¹

Kıray'ın Türkiye'de kırsal alanın İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaşadığı dönüşüm konusunda yaptığı bu çözümlemeler kendisinin genel olarak yaptığı gözlemlere dayandığı kadar Adana'da yaptığı bir saha çalışmasına dayandırılmıştır. Bu çalışma 1964-1965 yıllarında büyük toprak sahipliğinin egemen olduğu Yüreğir Ovasındaki Sakızlı ve Yunusoğlu ile küçük toprak sahipliğinin egemen olduğu Kozan yakınında Toros yamaçlarındaki Oruçlu ve Karacaören olmak üzere dört köyde yürütülmüştür.⁴² Kıray İstanbul'a taşındıktan sonra, 1970'li yılların sonuna doğru İstanbul metropoliten alanının etki alanında bulunan Yalova'nın köylerinden Taşköprü üzerinde bir başka saha araştırması yönetmiştir. Bu örnekte yaşanan dönüşüm çok özel koşullarda olmuştur. Bu özel örnek köylerdeki patronaj ilişkilerinin daha iyi kavranmasına, kentsel arsa spekülasyonunun etkisine giren köylerdeki dönüşümlerin gözlenmesine olanak vermiştir. Ama özel bir örnek olması dolayısıyla burada üzerinde ayrıntılı olarak durulmayacaktır.⁴³

Kıray'ın Türkiye'nin yaşadığı büyük dönüşümün kırsal ucuna ilişkin çalışmalarını gördükten sonra kentsel ucuna ilişkin çalışmalarını ele alalım. Sosyal değişmeye bakış açısının bu araştırmalarda nasıl ortaya çıktığını görelim.

Kıray şehirlerin tek başlarına komüniteler olarak ele alınamayacakları, parçası oldukları toplumların temel yapılarına göre alınması gerektiği üzerinde durmaktadır. Feodal bir toplum içindeki kentler, modern toplumun parçası olan modern kentlerden farklı özelliklere sahiptirler.

⁴⁰ Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri* 4, s.128-129.

⁴¹ Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri* 2, s.66-89.

⁴² Jan Hinderink Mübeccel B. Kıray: *Social Stratification as an Obstacle to Development; A Study of Four Turkish Villages, Praeger Special Studies in International Economics and Development*, Praeger Publishers, New York, 1970.

⁴³ Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri* 4, s.272-300. Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri* 3, s.89-146.

Feodal (sanayi öncesi) kentler, temelde, bir pazar yeridir, mal değişiminin yapıldığı ticaret merkezleridir, ayrıca bu kentlerde organik enerjiyle üretim yapan zanaatkarlar bir lonca örgütlenmesi içinde belirli malları üretirler. Ekonomik yaşamda çok az bölünme ve uzmanlaşma bulunmaktadır. Bu sınırlı farklılaşma sosyal tabakalaşmada da kendini gösterir. Kıray için, kentin mekanda aldığı biçimler toplumsal düzenler tarafından belirlenir. Feodal kentler, yalnız hayvanların ve insanların geçmesine elverişli, dar ve kıvrımlı sokak üzerine kurulmuş az katlı ve sıkışık binalardan oluşur. Mahalleler arasında katı bir sosyal ayırım (segregasyon) vardır. Bu sosyal ayırım kendisini değişik etnik grupların ya da değişik zanaatkarların ayrı ayrı mahalleler yerleşmesi halinde gösterir. Kentte istenmeyen gruplar ise kentin dış kesimlerine itilmişlerdir. Bu ayrımlara karşın arazi kullanma biçimleri arasında önemli bir farklılaşma yoktur. Konutlar aynı zamanda işyeri, dinsel binalar, eğitim hatta alışveriş yeri işlevini görür, konut alanları içinde toplumsal tabakalaşmaya göre bir farklılaşma görülmez.⁴⁴

Kıray'ın terimleriyle, toplum bir temel yapı biçimi olan feodal yapıdan bunu izleyen temel yapı biçimi olan modern toplum yapısına geçince, kentler de toplumsal örgütlenmesini ve kentsel biçimlerini değiştirecektir. Modern sanayileşmiş toplumlarda, organik olmayan enerji kaynaklarından yararlanan makinaların kullanılmasıyla, üretim, ulaşım ve haberleşme alanındaki gelişmeler büyük bir artık üretim ortaya çıkaracak, bunların üretiminin ve tüketiminin örgütlenmesi ve denetimi geniş alanlarda koordine edilmesi olanaklı hale gelecektir. Bu gelişmeler sonucu kentler sanayi üretiminin gerçekleştiği, bunun toplama ve dağıtım fonksiyonlarının yer aldığı, mali ve idari denetim işlevlerinin toplandığı yerler haline gelecektir. Bu gelişme sonucunda toplumda uzmanlaşma artacak, farklılaşma çoğalacak, buna paralel olarak daha karmaşık bir tabakalaşma ortaya çıkacaktır.⁴⁵

Feodal toplumlarda kentli nüfusu yüzde 10 'u geçmez. Oysa modern toplumun yüzde 90'ını kentlerde yaşar. Bu modern kentlerin sosyal örgütlenmesi mekanda belli bir biçimde kendini gösterir. Kentin merkezinde mali ve yönetsel denetim fonksiyonlarının toplandığı Merkezi İş Alanı (MİA) bulunmaktadır. Bu kısmın çevresinde işyerleri ve konutların karışık olarak yer aldığı bir geçiş bölgesi bulunmaktadır. Bu halkayı ucuz konut bölgelerinin bulunduğu halka izlemektedir. Daha dış halkada orta sınıf konutları, en dış halkada ise büyük sanayi kuruluşları ve yüksek gelirli grupların konutları yer almaktadır.⁴⁶ Bu kentin büyümesi iki yolla olmaktadır. Bunlardan birincisi göç ve doğal artışla nüfusunun çoğalmasıdır, ikincisi ise kentin ticaret sanayi vb. iş alanlarındaki gelişme sonucudur. Yaşanan gelişmeler sonunda bir yandan kentin mekanda yayılımı artmakta, öte yandan binaların yüksekliklerinin artması yoluyla kent dikeyde yükselmektedir. Bu büyüme süreci içinde değişik kullanışların kent içindeki göreceli konumları-

⁴⁴ Mübaccel B.Kıray: *Toplu Eserleri 2*, s.9-10.

⁴⁵ Mübaccel B.Kıray: *Toplu Eserleri 2*, s.10.

⁴⁶ Mübaccel B.Kıray: *Toplu Eserleri 2*, s.11.

nı korumasına olanak veren uyumlar gerçekleşmektedir.⁴⁷ Sürekli bir iç gerilimi barındıran bir büyüme olmaktadır.

Bu yerleşme biçimi modern sanayi toplumunun iş alanlarındaki uzmanlaşmasını ve sosyal tabakalaşmasını açık olarak mekana yansıtmaktadır. Onun için sosyal yapıda değişme olmadan kentin biçiminde bir değişme beklenemez. Bir kentin topoğrafyası, tarihi ve su yolları üzerinde bulunması vb. özellikler bu genel şemadaki kullanışların göreceli konumlarında bir değişme yapmayacak, ancak kısmi değişiklikler ortaya çıkaracaktır.⁴⁸ Bu faktörler arsa fiyatı ve kira yarışmasının ortaya çıkardığı esas düzeni değiştirecek güçte değildir.⁴⁹

Kıray'ın toplumsal gelişmeye ilişkin yaklaşımı içinde beklenen, Türkiye'nin kentsel yapısında yaşanan değişimin de sanayi öncesi kentinden modern sanayi kentine doğru olmasıdır. Ama Türkiye'nin modernleşmesi iç dinamiklerle ve yeterli hızla olmadığı, dış dinamiklerle ve yavaş gerçekleştiği için bu geçiş tam olarak gerçekleşemeyecek ve sistemin bütünlüğünü korumasını sağlayan ara formlar (tampon mekanizmalar) ortaya çıkmakta ve bu gelişmeler kentin biçimlenmesine yansımaktadır. Kıray'ın Türkiye'deki kentleşmeye ilişkin araştırmaları bu araformların ortaya çıkışını anlamaya ve bunun sonucunda kent biçiminde beklenenden farklı ne tür değişiklikler olduğunu saptamaya yönelmiştir.

Bu yazının kendi mantığı içinde Türkiye'de köylülüğün çözülmesinin İkinci Dünya Savaşı sonrasında başladığı, büyük göç dalgalarının kentlere bu tarihten sonra geldiği saptamasından yola çıkarak, feodal kentlerden modern kent biçimlerine geçişin de bu tarihte yaşanmaya başladığı kanısı doğabilir. Oysa böyle bir düşünce çok yanıltır. Türkiye'nin kentleri modern kentlere geçiş sürecini 19.yüzyılın ikinci yarısında yaşamaya başlamışlardır. Kıray bu saptamayı Ereğli gibi bir sahil kasabasında, Safranbolu'da ve daha açık olarak İzmir üzerindeki çalışmada yapmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun bir liman kenti olan İzmir, dış dinamiklerin etkisiyle Ege Bölgesi ekonomisinin dış dünyayla eklemlenmesindeki denetim işlevlerini yüklenmek durumunda kalınca, bir yandan modern toplumun iş yapısının özelliklerini taşıyan gelişmelerle karşı karşıya kalmış, öte yandan eski iş yapısının ve onun denetim mekanizmalarının birlikte sürmesini sağlayan mekanizmalar geliştirmek zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Ama bu gelişmeler köylülüğün çözülmesine olanak verecek güçte olmadığı için, bu dönemde, İzmir'in bölgesi üzerindeki denetimi yeni biçimler olsa da onu bir modern metropoliten merkez haline getirememiş, ancak bölgesinin tek [hakim] kenti (primate city) haline getirmiştir.⁵⁰

⁴⁷ Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri 2*, s.15.

⁴⁸ Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri 2*, s.11.

⁴⁹ Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri 2*, s.19.

⁵⁰ Mübeccel Belik Kıray: *Örgütlemeyen Kent İzmir'de İş Hayatının Yapısı ve Yerleşme Düzeni*, Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, Ankara, 1972. Mübeccel Kıray *Toplu Eserleri 1*, İstanbul, 1998. Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri 2*, s.155. Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri 2*, s.59.

Türkiye'de İkinci Dünya Savaşı sonrasında, köylülüğün çözülmesiyle birlikte yaşanmaya başlanan hızlı kentleşmesi, kentlerde yaşanan geçiş sürecinin dinamiklerini değiştirmiştir. Ama bu kez dinamikler kırdı çözölmeyi sağlayacak bir etki yaratmış olsa da, kentlere gelen köylölükten henüz kurtulamamış kitleleri modern toplumun iş yapıları içinde entegre edecek güçteki bir modernizasyonu gerçekleştirmekten çok uzaktır. Bu durumda yeni grupları, sistem içinde tutacak, yeni tampon müesseseler gelişmiş ve bunlar Türkiye kentlerinin biçimlerinde modern kentlere göre farklılıklar yaratmıştır.

Bu ara form niteliğindeki oluşumlardan biri gecekondulardır. Kıray'a göre tarımda pazara yönelik üretime geçişin göresel olarak hızlandığı ve kentteki nüfus yığılmasının hızla artmasına karşılık, çok yavaş bir sanayileşmenin gerçekleştiği toplumlarda ortaya çıkmıştır.⁵¹ Köyden gelenler ilk geldiklerinde iş merkezlerinin yakın alanlarında kiraladıkları kötü koşullardaki odalarda kalmakta, daha sonra gecekondu yaparak veya satın alarak gecekondu mahallelerine taşınmaktadır.⁵² Bu yeni grupların ekonomik güçleri modern kentin bina ve yapım normlarına göre üretilmiş konutlarda yaşamaya yetmemektedir. Ancak arsa fiyatından tasarruf ederek, düşük kaliteli malzeme kullanarak, emeğin pahasından bir ölçüde kurtularak, modern normlara uymayarak gecekonduyun sağladığı ucuzlatma onların ödeyebileceği pahada bir gecekondu konutu ortaya çıkarmaktadır.⁵³

Kıray'a göre kırdan koparak kente gelenlerin kentle bütünleşmeleri kolay değildir. Onlar kendisini toplumla bütünleştirecek, güvencesi olan bir iş bulabilmek için yeterli hünere sahip değildir. O halde kente gelen bu kişi çok önemli bir belirsizlikle karşı karşıyadır. Kentte tutunabilmesi için kendi güvenliğini artıracak her türlü yola başvurur. Ancak belli bir güvenlik duygusuna ulaştığında kente tutunmuş olur.⁵⁴ Çeşitli yollarla güvenliğini artırmaya çalışır. Bunlardan en önemlisi bir gecekondu sahibi olabilmektir. Ayrıca gecekonduyunun yerini akrabalarının ve hemşerilerinin gecekondularının yakınında seçerek bir dayanak bulmaya çalışır. Köydeki küçük toprağını satmaz, elinde tutarak, sıkıştığında en son güvence olarak elinde tutar. Bu yollarla kendi güvencesini artırmış bir gecekondu kendisi durumunu köydeki yaşantısıyla karşılaştırarak değerlendirdiği için görece yoksunluk duygusu içinde değildir. Belli bir iyimserlik içinde durumunu iyileştirmeye çalışır.⁵⁵ Bu nedenle bir gecekondu mahallesi belli bir süre sonra kalıcılaşır ve "alt orta sınıf" mahallesi haline gelir. Bu mahalleler kentin çevresinde yer alır. Bu sınıfın konut alanları modern kentlerde merkez çevresinde yer alırken, Türkiye'de ve benzer nitelikteki ölkelerde gecekondu alanları olarak en dış halkada yer almaktadır. Modern kentlerde kentlerin merkezinin yanında yer alan çöküntü mahalleleri (slum areas) toplumdaki uyumsuz bireylerin yaşadığı

⁵¹ Mübcecel B.Kıray: *Toplu Eserleri 2*, s.90.

⁵² Mübcecel B.Kıray: *Toplu Eserleri 2*, s.92-93.

⁵³ Mübcecel B.Kıray: *Toplu Eserleri 2*, s.22.

⁵⁴ Mübcecel B.Kıray: *Toplu Eserleri 2*, s.25.

⁵⁵ Mübcecel B.Kıray: *Toplu Eserleri 2*, s.102-103.

yüksek suçluluk alanları iken, gecekondulu alanlarında toplumun iç denetimi yüksek bulunmakta, suçluluk oranları düşük olmaktadır. Bu bakımdan da modern kentlere göre farklılık ortaya çıkmaktadır.

Kıray'ın üzerinde durduğu ikinci ara çözüm "örgütlenemeyen işler" dir. Kıray daha sonraki yıllarda kent araştırmaları yazınında enformel ya da marjinal sektör olarak adlandırılan bu iş alanlarını, bu kavramlaşmanın yaygınlaşmasından önce İzmir çalışmasında "örgütlenemeyen işler " olarak kavramlaştırmıştır. İzmir'de MİA'da ve yakın çevresinde uzmanlaşma ve örgütlenmesi olmayan, ayak satıcısı ve işportacı gibi sayısını kimsenin bilmediği yaygın bir iş grubunun varlığını saptamıştır. Kentleşmesi ve modernleşmesi sırasında yeterli örgütlenmiş iş üretemeyen toplumlarda, kentlerde yığılan nüfusun kentte yaşamlarını bu işlerle sağlamlasına olanak verilmektedir. Bu işler de sistemin bunalıma düşmeden bütünlüğünü sürdürmesinde bir ara mekanizma olarak ortaya çıkmıştır. Uzmanlaşıp örgütlenemeyen bu amorf yapıdaki iş grupları kente belli bir mekana yerleşmemekte MİA ve çevresinde *yüzmemektedir*.⁵⁶ Türkiye ve benzeri az gelişmiş ülkelerde ortaya çıkan iş alanındaki bu araform, konut alanında ortaya çıkan gecekondulu araformuyla yakından ilişkili ve onun tamamlayıcısıdır.

Kıray İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'nin yaşadığı kentleşme olgusunu gecekonduya indirgemekten özenle kaçınmıştır, olguyu kapsamlı olarak ele almaya çalışmıştır. Bu bağlamda yaşanan yapısal değişimin yerleşmeler kademelenmesinin hemen hemen tüm basamaklarına ilişkin araştırmalar yapmıştır. Bunlar arasında iki kümelenme görülmektedir. Bunlardan biri kasabalar, diğeri ise metropollerdir.

Kıray'ın Metropoliten kentler üzerindeki yazıları sosyal değişme olgusuna genel yaklaşımına uygun biçimde iki konu üzerinde durmaktadır. Önce modern sanayi toplumlarında metropoliten kent olgusunun özelliklerini saptamaktadır. Daha sonra da Türkiye'de İzmir ve İstanbul üzerine yaptığı gözlemlere dayanarak gözlediği farklılıkların ne türdeki araformlar olarak ele alınabileceğini anlatmaktadır.

Metropoliten kentler, modernleşmiş toplumlarda, sanayileşmenin ileri bir aşamasında, ulaşım ve haberleşme teknolojilerinin gelişmesinin kentsel yerleşmeler arası yeni etkileşim biçimlerine olanak verdiği ondokuzuncu yüzyılın sonlarında, yirminci yüzyılın başlarında ortaya çıkmıştır. Sanayi üretiminin en büyük kentlerden orta büyüklükteki yerleşmelere kaymaya başladığı, çalışılan yerlerle konut alanları arasında uzaklıkların artmasına olanak doğması üzerine alt kentlerin ortaya çıkmaya başladığı, ve çok geniş bir alandaki çok değişik nitelikteki yerleşmeler arasında karşılıklı ilişkilerin doğabildiği bir ortamda, bu alanın merkezinde yer alan kent sosyal, ekonomik ve yönetsel ilişkileri denetlemeye başlayarak tüm alanı bütünleştirebildiği zaman metropoliten kent doğmuş ol-

⁵⁶ Mübcecel B.Kıray: *Toplu Eserleri* 1, s.74-75. Mübcecel B.Kıray: *Toplu Eserleri* 2, s.98.

maktadır.⁵⁷ Bu metropoliten merkez çevresindeki yerleşmelerle iki yönlü bir etkileşim içinde bulunmaktadır.⁵⁸

Metropolitenleşme kentleşme olgusunun bir ileri aşamasıdır. Bir metropoliten alanı anlayabilmek için MİA'sını tanımak gerekir. Burada metropoliten alanın hatta içinde bulunduğu ülkenin yaşamını etkileyecek kararlar alınır. Burası metropoliten alanın mali işlemlerinin yapıldığı merkezdir. Büyük bankaların merkezleri, gayri menkul borsaları, yatırım bankaları, sigorta şirketlerinin merkezleri burada yer alır. Bu merkez karar verme ve koordinasyon işlevlerini yüklenir. Gazete, TV, vb. iletişim kurumları bu merkezin ayrılmaz parçasıdır. En gelişmiş, en yenilikçi kültür kurumları da burada yer alır. Burada yoğunlaşan faaliyetler en genel kapsamıyla servis sektörünü oluşturmaktadır. Bunları klasik üçüncü sektör kapsamında görmek doğru olmaz. Bir metropoliten alanın bu çok büyük ölçekli kuruluşlarının gerektirdiği çok uzmanlaşmış dünya standartlarında iş gören servis işlevlerine gereksinimi vardır. Bu uzmanlaşmış metropoliten alana özgü hale gelmiş hizmetler bazı yazarlarca dördüncü sektör diye adlandırılır. Bu hizmetlerin içinde en önde gelenini, iyi ve güvenilir bilgi ve haber gereksiniminin karşılanması oluşturur.⁵⁹

Bu metropoliten merkezdeki işlerin görülebilmesi için çok sayıda, çok dar alanlarda uzmanlaşmış beyaz yakalının çalışması gerekir. Bunlar kent merkezinde yer alan kompleks örgütlerin çok katlı binalarında çalışırlar. Metropolitenleşmeyle birlikte kent merkezlerindeki perakende ticaret mekanları çok katlı büro binaları yanında ikincil önemde kalır.⁶⁰ On binlerce beyaz yakalının MİA'da çalışmaya başlamasıyla, bu görece olarak yüksek gelirli grupların konut talebini karşılamının yolu ancak merkezden belli uzaklıkta alt kentler oluşturmakta bulunabilir.

Kıray Türkiye'de metropolitenleşmenin 1965'li yıllarda gerçekleşmeye başladığı saptamasını yapmaktadır. Türkiye'deki metropolitenleşmenin özelliklerinin en iyi gözlemlendiği yer İstanbul metropoliten alanıdır. Kıray İstanbul'un yapısında üç temel yapısal dönem saptamaktadır. Bunlardan birincisi Osmanlı klasik dönemindeki bir sanayi öncesi imparatorluğunun başkenti olma, ikincisi 19. yüzyılın ikinci yarısında "tek hakim kent" olma, üçüncüsü ise 1965'ten sonra az gelişmiş ülke metropolü olmasıdır.⁶¹

Kıray az gelişmiş metropolitenin farkını bu kentlerde sanayilerin yer seçmesindeki özelliklerden hareketle tanımlamaktadır. Bunlardan birinci türü ülke dışından ithal edilen ileri teknolojiye büyük kuruluşlar kentin çevresinde kendileri için uygun olan yerlerde büyük kampüsler halinde yerleşmeleridir. İkincisi ise Türkiye'de varolan teknolojiyle ve kendi iç dinamiğiyle gelişen MİA'nın çevresin-

⁵⁷ Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri 2*, s.105.

⁵⁸ Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri 2*, s.152.

⁵⁹ Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri 2*, s.108-110.

⁶⁰ Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri 2*, s.114.

⁶¹ Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri 2*, s.168.

deki geçiş bölgelerinde yeralan küçük sanayi girişimlerinin, bu bölgeleri bir *ku-luçka makinesi* gibi kullanarak büyüme sürecine girmeleri ve bunun sonucunda önce bu bölge içinde yer değiştirmeleri, nihayet burada kalamayarak kent dışı-na kaymalarıdır. Kent dışına çıktıklarında artık orta çaplı sanayi kuruluşları hali-ne gelmişlerdir. Üçüncüsü ise idari kararlarla geçiş bölgelerindeki küçük üretici-lerin küçük sanayi sitelerine çıkmasıdır.⁶²

Bu yollarla, kentin çevresine, belli bir düzen içinde olmadan, yayılan değişik ölçekteki sanayiler, çevrelerine bu sanayilerde çalışanların düzensiz konutlarını çekmektedir. Böylece metropoliten alanın çevresi adeta bir şantiyeye dönüş-mektedir. Bu sanayi yerleşmelerinin çevresinde az gelişmiş ülke metropoliten alanının sanayi alt kentleri doğmaktadır. Bunlarda kendi etraflarında Kıray'ın de-yimiyle *saçaklanma* yaratmaktadır. Böyle saçaklanmış bir metropoliten alan mo-dern sanayi toplumlarının düzenli metropoliten alanlarından biçim olarak çok farklıdır. Ama bu saçaklanan metropoliten alanın sanayileri de kendi MİA'ları ta-rafından denetlenmektedir.⁶³ Daha önce sözünü ettiğimiz üzere Kıray'ın İstan-bul metropoliten alanında yaptığı MİA araştırmasını yayınlaması bir emrivakiyle engellenmiştir. Eğer bu yayınlanabilseydi az gelişmiş ülke metropollerinin MİA'ların farklılıklarına ilişkin daha başka önermelerimiz olacaktı.

Tabii ki bu az gelişmiş metropol bir az gelişmiş ülke kentidir. Bu nedenle ge-cekondusu, örgütlenemeyen işleri vb.leri de onun özellikleri arasındadır. Kıray az gelişmiş metropolün düzenli konut alanlarında da bir farklılık olarak apart-manlaşmanın yaygınlık derecesini saptamıştır. Modern toplumların metropoli-tenleşmesinin en belirgin öğelerinden biri gelir grupları arasındaki farklılıkların belirgin hale gelmesi ve bunun mekana yansımasıdır. İstanbul'da ise nüfus çok kısa sürelerde sosyo-ekonomik durumunu değiştirir olduğundan bu farklılaşma çok belirgin olmamış, apartmanlaşma ve yığılma çok değişik nedenlerle nere-deyse tabakaların alt kısımlarından üst kısımlarına kadar hepsini içererek, birbi-rine çok yakın özellikler gösterir hale gelmiştir.⁶⁴

Temel Değişme Güzergahının Çevresindekiler

Kırayın çalışmalarındaki temel değişme eksenini köylülüğün çözülerek kent-leşmiş sanayi toplumuna geçiş oluşturmuştur. Bu değişme kültürün ve toplum-sal örgütlenmenin her noktasını etkileyecek, onları da değiştirecektir. Kıray, za-man zaman yazdığı yazılarla bu temel değişme çizgisi dışındaki değişmeler üzerinde de durmuştur. Bunları belli bir sıra içinde ele alalım.

Kıray'ın üzerinde durduğu konulardan biri, toplumsal değişme içindeki top-lumlarda yaşayanların **zaman** kavramının nasıl değiştiği olmuştur. Bu değişmeler mikro zaman ilişkileri üzerindedir. Kıray'a göre zaman, insan deneyiminin [*temel*]

⁶² Mübaccel B.Kıray: *Toplu Eserleri* 2, s.173.

⁶³ Mübaccel B.Kıray: *Toplu Eserleri* 2, s.164.

⁶⁴ Mübaccel B.Kıray: *Toplu Eserleri* 2, s.176. Mübaccel B.Kıray: *Toplu Eserleri* 2, s.139.

boyutlarından biridir. Her toplumsal sistem içinde faaliyetler belli bir zaman organizasyonu içinde gerçekleşir. Toplumda yaşayanların zaman anlayışları da bununla uyumlu olarak oluşacaktır. Bir toplumsal yapıdan diğerine geçiş halindeki toplumlarda bireyin zamana yaklaşımı da değişecektir. Kıray bu değişimin zamanın ölçümünde, zamanın kullanımının birey tarafından planlanma biçiminde ve bireyin şimdiki zaman, geçmiş zaman ve gelecek zaman karşısındaki tutumlarında gözleneceğini varsaymaktadır. Bu varsayımını kasabalarda ve köylerde yaptığı saha çalışmalarıyla sınamıştır. Köylülükten uzaklaştıkça insanların zamanlarını saptamakta uluslararası standart zaman birimlerini kullanma oranı artmaktadır. Modern dünyada yaşamın koordinasyonu daha hassas zaman ölçümünü gerektirmektedir. Modern toplum yolunda ilerlendikçe zamanın kıt bir faktör olduğu kavranmakta, kullanımında daha akılcı davranılmaya başlanmaktadır. Şimdiki zamanın kullanılışı zamanın alternatif kullanışlarına göre şekillenmektedir. Yazılı kültürün yaygınlaşmasıyla geçmiş olabildiğince şimdiki zamanın bir uzantısı olmaktan çıkmaktadır. İnsanlar geçmişe bağlı yaşamaktan kurtulmakta geleceğe yönelik umut ve güvenle yaşamaya başlamaktadır.⁶⁵

Laikliğin Türkiye'nin gündeminde çok tartışılır bir konu haline gelmesi üzerine Kıray bu konudaki düşüncelerini de kendi değişme çerçevesi içine yerleştirmiştir. Kıray, konuyu hukuki düzenlemeler açısından değil, yaşanan değişim sırasında **dinselliğin** kaybolup kaybolmayışı açısından yaklaşır. Soruna din ve devlet işlerinin ayrılıp ayrılmadığı açısından değil, Türk toplumunun dinsellik değişmesinde hangi aşamasında olduğu saptamak açısından yaklaşılmalıdır. Kıray, kendisinin ve diğer sosyologların saha araştırmalarına dayanmakta toplumda dinselliğin alanındaki daralmayı göstermektedir. Türkiye'deki saha araştırmalarından, dinin günlük davranışları düzenlemekte yararlandığı "günah" ve "haram" inançlarının bazılarının tamamıyla dinin dışında kaldığı, bazılarının ise yeni anlamlar verilerek yorumlandığı anlaşılmaktadır. İnsanların bu dünyadaki kaderini değiştirecek yaklaşımların benimsenmesi ise kendisini en çok yüksek eğitim talebinde göstermektedir. Aile ve kadın konusunda dinselliğin yönlendiriciliği de önemli ölçüde devre dışı kalmıştır. Daha önce dinin yaymaya çalıştığı kadercilik ya da varolanla yetinme anlayışı, modernleşmede alınan yolla birlikte terkedilmiştir. Artık Türkiye'de bu dünyada rahat etmenin önemli olduğuna inanların oranı yüzde 90'ı aşmaktadır. Tüm bu saptamalar toplumda dinselliğin alanının daraldığını göstermektedir.⁶⁶

Kıray, bireysel düzeyde dinselliğin alanı daralmasına karşın siyasal islamın bir tehlike halinde belirmesi üzerine 1995 yılında bu gelişmeyi açıklayıcı bir konuşma yapmıştır.⁶⁷ Türkiye'de bireysel düzeyde sekülerleşme sürerken siyasal islamın yükselişi uluslararası manipulasyonlar dolayısıyla yükselmiştir. 1979 sonrası Özal iktidarı, Batının istediği sosyo-ekonomik politikaları ve muhafaza-

⁶⁵ Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri* 4, s.213-231.

⁶⁶ Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri* 4, s.232-255.

⁶⁷ Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri* 4, s.342-349.

kar dinsel davranışları yerleştirmeye gayret etmiştir. Bir yandan ABD, Vietnam yenilgisinden sonra dinsel akımları stratejik kaygılarla desteklemiştir. Öte yandan, dinselliğin yaygınlaşması kontrol edilebilirmiş gibi başlatılan Türk-İslam Sentezi çabaları, nepotizmden sonuna kadar yararlanılan İslam sermayesinin girişi ve siyasal İslamı desteklemesi, kente gelen yeni gruplara dini örgütlenmeler ve tarikatlar yoluyla sağlanan himayecilik vb. mekanizmalar biraraya gelince, kaygı verici bir durum yaratmıştır. Kıray'a göre, bu tür dalgalanmalar olsa da dinselliğin kişisel alana çekilmesi sürecektir.

Köylülüğün çözülüp kente gelen eski köylülerin, ücretlileşerek, şehirlileşerek, köylülükten çıkma halindeki ana değişme ekseninin bir başka önemli sonucu **ailenin ve kadının rolünün değişmesi** olmaktadır. Kıray'ın çalışmalarında bu konuya önemli bir yer verilmiştir.⁶⁸

Köyde tarımsal işletmeden kazanılan ortak gelir, geniş ailenin sürmesini kolaylaştırır. Bu ailede baba otoritesi hakimdir. Kadının statüsü düşüktür. Tüm erkek akrabaların otoritesine boyun eğer. Kadın'ın aile içinde üç rolü vardır. Bunlardan biri ailenin üretimine katılmasıdır. Bu üretimin bir yönü, tarladaki üretim iken diğer yönü ev içindeki gıdaların hazırlanmasıdır, ikincisi gıda dışındaki tüketimin yönetilmesidir. Üçüncü önemli rolü ise, aile içindeki konumu her yaşta değişmekle beraber, ailede kim varsa baba, ana, koca gelinler, erkek kız çocuklar ve torunlar ile yakın yüzyüze ilişkiler kurarak aile içi çatışmaları yumuşatma, uyum sağlamaktır. Kısaca ailenin yeniden üretim işlevlerini yüklenir.

Kente göçüldüğünde ise artık ortak kazanılan bir gelir yerine bireylerin tek başlarına kazandıkları ücretler sözkonusudur. Bu da kentte geniş ailenin sürdürülmesini zorlaştırır. Çekirdek ailenin oranı artar.⁶⁹ Kadının aile içinde üstlendiği üç rol kent ortamında yeniden tanımlanır. Kadın, ailenin gelirin katkıda bulunmak için çalışmak durumundadır. Kentte tutunabilmek, kendi olanakları içinde bir üst tabakaya kayabilmek için ailede kadın ve erkeğin, her ikisinin de çalışması gerekir. Oysa kentte büyük aile olmadığından, kreş vb. servisler gelişmediğinden çocuğun bakımı kadının çalışması bakımından problem olmaktadır. Onun için bulunacak işler, bu koşula uygun olmak durumundadır. Evde yapılan fason üretim, evde harcanan yoğun el emeğine dayanan dantelcilik gibi işler⁷⁰ ya da yarım günlük işler tercih edilir. Kadının tüketimi düzenleme işlevi kentte daha da önem kazanmıştır. Yeni tabakalara kayabilmek için onların tüketim kalıplarını öğrenmek durumundadır. Bunu da sınırlı gelirle yapabilmeyi başarmalıdır. Onun için de içe dönük tüketimini kısırken, dışa dönük bir gösterişçi tüketim yapar. Üçüncü rolü olan aile içindeki insan ilişkilerinin uyumunu sağlama rolü de özellikle önem kazanır. Kentte ailenin geçmişteki alışkanlıklarında değişiklik yapmak gerekmektedir. Bunların her biri aile içinde gerilme doğurmaktadır. Bunların büyük çatışmalara dönüşmeden gerçekleşmesini kadın sağlamaktadır.

⁶⁸ Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri 5*, s.168.

⁶⁹ Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri 5*, s.143.

⁷⁰ Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri 5*, s.179-184.

Bu rolüyle kadın değişiminin hızlandırıcısı olma işlevini yüklenmektedir. Kıray bu işlevi Ereğli örneğinden yola çıkarak çok ayrıntılı biçimde anlatmaktadır. Bu çalışmada kadının yüklendiği bu işlevi tampon mekanizmalardan biri olarak ele almıştır.⁷¹

Kıray'a göre Türkiye gibi ülkelerde kadın-erkek ilişkileri yaşamda en zor değişen yönlerden biridir. Kente yeni göçen kadınların tanımadıkları erkeklerle, erkeklerin tanımadıkları kadınlarla nasıl iletişim kuracaklarına ilişkin köyde öğrendikleri davranış kodları bulunmamaktadır. Oysa kente gelince tanınmayan kişilerle ilişki kurulacaktır. Bunlar yeniden öğrenilmelidir. Köyden gelen erkeğin kadına bakış açısında bir katılık vardır. Onun için iki tür kadın vardır. Annesi, eşi, kız kardeşi, akrabaları, köylüleri tanıdık kadınlardır. Bunların dışındakiler yabancılarıdır. Onlar potansiyel olarak kötü kadınlardır. Bu anlayış, erkeklerin kentte kurduğu ilişkilerdeki beceriksizliğini artırmakta uyum sürecini geciktirmektedir. Kadınlar kentte sürekli olarak çevrelerini akraba, hemşeri, komşu düzeyinde genişletmekte daha başarılıdır. Er ya da geç, hem erkekler, hem kadınlar, kentsel deneyim içinde, otobüs yolcusu; satıcı, memur ve işçilerle kurdukları anonim ilişkiler içinde, birbirlerini daha nötr kategoriler altında görmeyi öğrenirler.⁷²

Kıray'ın 1960 öncesindeki çalışmaları toplumların tüketim (istihlak) normları üzerindedir. Buna karşın 1960 sonrasında bu konuda bir yazısı yayınlanmıştır.⁷³ Ama Ereğli, Safranbolu ve Ege'de Yedi Yerleşmede yaptığı yapı araştırmalarının bir bölümünü mutlaka bu konuya ayırmıştır. Kıray'ın tanımıyla tüketim normları, ev, giyim, gıda ve boş zaman geçirme faaliyetleri ve bunlarla ilgili değerlerden oluşur. Toplumun değişik katmanlarında ve yörelerde farklılaşan bu normlar ayrıca toplumların değişmesiyle de değişir. Bu nedenle Kıray'ın yapısal değişim eksenli analizleri bakımdan üzerinde durulması kaçınılmazdır. Tüketim, insanlararası ilişkileri düzenleme işleviyle, özellikle statü prestij göstergesi oluşturur. Tabakalaşmış ama bireylerin statü değiştirmesine açık toplumlarda açık bir yarışmacı tüketim bulunacaktır. Bu tüketim taklitçi ve gösterişçidir.

Kıray bu çalışmalarında ev içi yaşamın, buna paralel olarak ev içi mekan kullanışlarının ve ev eşyalarının nasıl değiştiğini işlevsel ve gösterişçi tüketim yönleriyle anlatır. Bu süreçte, sanayi öncesi döneminin farklılaşmamış odalarından oluşan ev mekanlarından, oturma odası, misafir odası, yemek odası, yatak odası vb. uzmanlaşmış mekanlardan oluşan konutlara geçilirken, ev içi döşemelerde ise sedirler, yüklükler, yer yataklarının yerini uzmanlaşmış mekanların mobilyalarının aldığını göstermiştir. 1960'lı yıllardan sonra ortaya çıkan dayanıklı tüketim malları, buzdolabı, çamaşır makinesi vb. dayanıklı tüketim mallarının ev içinde kadının yaşamını kolaylaştırırken, aynı zamanda nasıl bir gösterişçi tüketim işlevi gördüğüne de açıklık kazandırmıştır.⁷⁴ Kıray tüketimin değişmesini kente yeni gelenlerin bütünleşmesinin ilk adımı olarak görmektedir.

⁷¹ Mübaccel B.Kıray: *Toplu Eserleri* 5, s.149-167.

⁷² Mübaccel B.Kıray: *Toplu Eserleri* 4, s.176-177.

⁷³ Mübaccel B.Kıray: *Toplu Eserleri* 4, s.77-88.

⁷⁴ Mübaccel B.Kıray: *Toplu Eserleri* 3, s.46-48. Mübaccel B.Kıray : *Ereğli Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası*, Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara, 1964, s.88-112.

Kıray'ın değişme konusundaki yaklaşımının getirdiği sonuçları bakımından çok kapsamlı bir açıklaması köylülüğten çıkış sırasında gelişen **himayecilik (patronaj) sistemlerine** ilişkin dinamik üzerinde olmuştur. Patronaj ilişkileri bir tür uyum sağlayıcı araformdur.

Patronaj ilişkileri eşitsiz [*asimetrik*] bir ilişkidir. Bu ilişkide güçsüzler, güçlüye yönelik sadakat, saygı, siyasal destek karşılığında, işlerinin kayırmacılık yoluyla çözülmesini beklerler.⁷⁵ Kıray Türkiye'de köylülüğün çözülmesine paralel olarak gelişen patronaj sistemlerinin önce basitten başladığını, hemen hemen her on yılda bir üst ve daha karmaşık aşamaya geçtiğini anlatmaktadır.

Köyden koparak kente gelen ilk gruplar kente uyum yaparken ailedeki en yaşlı ve tecrübeli kişinin öncülüğünde akrabalar arası bir himayecilikle grup halinde uyum yapmaya çalışmışlardır. Daha ileri aşamada bu dayanışma grubunun yerini *hakiki* ya da *fiktif* hemşerilik ilişkileri içinde ortaya konulan himayecilik ilişkileri almaya başlamıştır. Kente gelenlerin iş bulması, kendi işini kurması, gelecekondusunu yapması, devletle sorunlarının çözülmesinde bu ilişkiler ağından yararlanılmıştır. Bu yerel himaye ilişkilerinin yetersiz kalması üzerine daha genel himaye sistemlerine geçilmiştir. Bunlar önce siyasal patronaj ilişkileri halinde ortaya çıkmıştır. Bu süreç, tedricen dini cemaatler ve tarikatların siyasal partilerle dirsek teması içinde kurdukları yeni patronaj ilişkilerine dönüşmüştür. Bunlar da ucuz dinsel eğitim vermek, ev bulmak, iş için sermaye sağlamak vb. biçimler almaktadır. Kıray'a göre bu patronaj ilişkileri birey düzeyinde sıkıntıları çözüyor görünse de, toplum düzeyinde modern topluma geçişi zorlaştırmaktadır. Bireylere yüz yüze ilişkiler sonucu genel kurallar dışında sağlanan ayrıcalıklı çözümler, anonim ilişkilerin gelişmesini engellemekte, hukuk devletini yok etmekte, bir çok toplumsal soruna yol açmaktadır.⁷⁶

Kıray'ın değişik alanlardaki tüm yorumlarını burada sıralamak yerinde olmaz ama son olarak onun toplumbilim anlayışını sergileme bakımından çok yararlı olacak bir analizine yer vermek istiyorum. O da **Osmanlı İmparatorluğunun niye sanayileşemediği** konusunda yaptığı açıklamalar olacak. Daha önce de değindiğimiz üzere 1960'lı yıllarda Türkiye'nin entelektüel yaşamının merkezi sorusu kalkınmanın nasıl gerçekleştirileceğiydi. Bu soru, beraberinde Türkiye'nin neden kalkınamadığı, Avrupa'da sanayi devrimi olurken Osmanlı'ların neden bunu gerçekleştiremediği vb. soruları akla getirmekteydi. O dönemde bu sorulara verilen iki tür yanıt vardı. Her iki tür yanıt da Osmanlılarda ne farklıydı da sanayileşemedi sorusunu yanıtlamaya çalışıyordu. Weber'ci bir yanıt, Osmanlı'ların değerler sistemindeki ve inançlardaki farklılıklardan yola çıkmakta özcü bir açıklama getirmekteydi. 1960 sonrasında Türkiye'de gelişmeye başlayan Marksist düşünceye açılma süreci içinde ortaya çıkan ikinci yaklaşımda büyük bir grup yanıtı Osmanlı İmparatorluğu'nda "Asya tipi üretim tarzı" ve "Doğu despotluğu" anlayışlarının bulunmasında görüyorlardı. Başka bir deyişle Doğu'da

⁷⁵ Mübaccel B.Kıray: *Toplu Eserleri* 4, s.322-323.

⁷⁶ Mübaccel B.Kıray: *Toplu Eserleri* 4, s.367-372.

Avrupa'daki feodalitenin bulunmayışı, onun sanayileşmesinin engeli olmuştu. O dönemde yaygın olan her iki yaklaşım da soruyu , evrensel olanla değil, *sui generis* yanıtlarla açıklıyordu. Bilim anlayışı evrensele yönelmiş olan Kıray'ın her iki yanıtı da katılması olanaklı değildi. Onun evrenselci yaklaşımı içinde insan toplumları arasında böyle özcü farklıklara yer yoktu. Öte yandan, artı ürünün denetlenmesi bakımından ,Osmanlı toplum düzeninin feodaliteden önemli farkı olduğunu düşünmüyordu. Bunu göstermek için lord-bürokrat terimini geliştirdi. Artı ürünün denetlenmesi açısından Avrupa'daki *lord-serf* ilişkisiyle Osmanlı toplumdaki *lord bürokrat-reaya ilişkisi* temelde aynıydı. Bu nedenle de üretim tarzı kavramını kullanarak da farklılığı oluşturmanın bir dayanağı yoktu.

Kıray'a göre koşullar aynı olursa aynı tür toplumsal ilişkiler doğar. Dolayısıyla Osmanlıların sanayileşemeyişini farklılıklarda aramamak gerekir. O halde geçerli soru 'Avrupa'da hangi koşullar farklıydı da sanayi devrimi gerçekleşti' şeklinde olmalıdır. Bunun Kıray'a göre Avrupa'da tarımsal üretim teknolojisindeki değişmelerden kaynaklanıyordu. XI. yüzyılda tarımda at ve atla çekilen pulluğun kullanılmaya başlanması, çavdar yerine buğday üretilmeye başlamasıyla çoğalan artı ürünün, lordların ve köylülerin tüketimi yoluyla tüccarların elinde toplanmaya başlamasının başlattığı iç dinamiğin önemi üzerinde duruyordu.⁷⁷

Mübeccel B.Kıray Çözümleri Nerede Görmektedir

Kıray akademik yaşamında sosyoloji bölümleri içinde olduğu kadar da planlama bölümleri içinde bulunmuştur. Bu nedenle de sürekli olarak ne yapmalı sorusunun muhatabı olmuştur. Ama o her zaman sosyolog olarak kalmayı yeğlemiş, plancı davranışı içine girmemiş, kendi çözümlemelerini yaptıktan sonra çoğu kez plancıların yaklaşımlarına katılmamasına rağmen, plancılara ne yapmaları gerektiğini kendilerinin düşünmesini önermiştir.

Bu genel tutumun gerisinde genellikle toplumsal olaylara müdahale etmek isteyenlerin, toplum bakımından belirleyici faktörlerle, önemsiz faktörlerin farkını kavramadan, toplumun kompleks ilişkiler yapısını hesap etmeden, yaptıkları müdahalelerin, çoğu kez başarısızlığa uğramasının gözlemlenmesi yatmaktadır denilebilir. Nitekim Kıray daha önce sözünü ettiğimiz pek çoğu yayınlanmamış olan dünya siyasal dengeleri üzerine yaptığı manüpülasyon analizlerinin çoğunda, bu manüpülasyonu yapanların çoğu kez esas amaçlarının tersine sonuçlara ulaştığı sonucuna ulaşmıştır. Bir başka deyişle bu analizlerde bir satirik yan bulunmaktadır. Böyle olunca da kendisi analiz yapmakla yetinmeyi yeğlemiştir.

Buna karşın çözüm önerileri yapmaktan kaçınması her zaman olanaklı olmamıştır. İlk üç Beş Yıllık Planın sosyal planlama bölümlerinin değerlendirilmesi konusunda yazdığı yazılarda ya da yaptığı konuşmalar, çözüm için yapılması gerekenler konusundaki düşüncelerine ilişkin ip uçları vermektedir. Kendisinin

⁷⁷ Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri 4*, s.117-135.

şehir sosyolojisi dersleri vermesine, şehir plancılarıyla iç içe olmasına karşın şehir planlaması konusunda hiç bir yazı yazmamış olması da dikkat çekicidir.

Kıray, temel çözümü kendi sosyal değişme anlayışıyla tutarlı olarak değişimin hızlandırılmasında görmektedir. Kıray'a göre planın amacı da ancak bu değişme sürecine katkıda bulunmak olmalıdır. Plan bir yapıdan diğer yapıya geçiş halinde bulunan bir toplumun bu geçişini hızlı ve az zahmetli ve kontrollü biçimde gerçekleştirmesinin aracı olacaktır. Bunun için de ilk yapı ile varılacak yapının evrensel niteliklerinin iyice tanınması ve toplumda geçişi sağlayıcı oluşumların ne durumda olduğunun araştırılması ve değişimin hızlı, insanları belirsizliklerle -Kıray'ın kullandığı terimle *gayri muayyenliklerle*- karşı karşıya bırakmadan, düzenli olarak gerçekleşmesini sağlayacak politikaların önerilmesi gerekmektedir.⁷⁸ Kıray için en kaçınılması gereken şey, değişme yavaşlarsa sorun azalır düşüncesidir.⁷⁹ Değişimin yavaşlaması çözümün gecikmesinden, yaşanmakta olan gerilimlerin sürmesinden başka bir şey getirmez.

Kıray'ın çözüme ilişkin bu temel önermesinin iki yardımcı araçsal önermesi bulunmaktadır. Bunlardan birincisi örgütlenmedir. Kıray'a göre bir iş görebilmenin yolu örgütlenmeden geçmektedir.⁸⁰ Sanayi öncesinin amorf iş yapılarından farklılaşmış, örgütlenmiş iş yapılarına geçmeden modernleşme gerçekleşemez. İkincisi de eğitimidir.⁸¹ Her iki araçsal önerme de değişmeyi hızlandırmak, düzenli ve etkin hale getirmek için araçsal öneme sahiptir. Kuşkusuz bu çözüm önermeleri Kıray'ın modernist çizgisiyle tutarlılık içindedir.

Son Verirken

Kıray'ın yaşam öyküsünü ve onun paralelinde gelişen bilimsel araştırmalarını gördük. Yazının sonuna geldiğimizde bazı sorular sormamızın yararlı olacağını düşünüyorum.

Kıray'ın yaşam öyküsünün Cumhuriyet ile adeta iç içe geliştiğini gördük. Şimdi Cumhuriyet'in Kıray'a ne verdiğini sorabiliriz. Çok açık olarak Cumhuriyet'in Kıray'ın yetişmesinde fırsat verdiği onun moderniteye inancını yönlendirdiği söylenebilir. Ama Cumhuriyet bu noktadan sonra bu çok iyi yetişmiş yurttaşından yeterince yararlanamamış, adeta onun uygulamadaki etkinliği üzerinde frenleyici bir etki yapmıştır. Ama Kıray'ın çizgisi tüm engellemelere rağmen sabit kalmıştır. Bu açıklanması gereken çelişkili bir durumdur. Bu soru Kıray'a sorulsaydı her halde vereceği yanıtlardan biri Türkiye'nin köylülükten hızlı kurtulamamış olması olacaktı.

⁷⁸ Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri* 5, s.66.

⁷⁹ Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri* 5, s.26.

⁸⁰ Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri* 5, s.97.

⁸¹ Mübeccel B.Kıray: *Toplu Eserleri* 4, s.244-248.

Kıray'ın yaşam öyküsü içinde gördüğümüz ilginç bir olgu Kıray'ın sosyoloji alanını bir zorunluluk sonucu seçmiş olmasıdır. Eğer kendi istediği gibi tıp ya da biyoloji alanlarına girseydi, günümüzde bugünkünden daha mutlu olur muydu bilinemez. Ama her halde bugün kendi alanını çok sevmekte ve ilginç bulmaktadır. Kırımca bu yaşam öyküsü bize seçilen konunun kendisinden çok, seçilen alanda en uç noktaya gelmenin önemini ortaya koyuyor. O alana ilişkin bağlanma, heyecan o uç noktaya varılması halinde doyurucu bir düzeye ulaşıyor.

Kıray'ın yaşam öyküsünün bilimsel yanına gelince iki ilginç özelliği ön plana çıkmaktadır. Bunlardan birincisi Kıray'ın araştırma konularını çevresi için anlamlı olana yönelmiş olmasıdır. Başka bir deyişle kendi alanının fantezileriyle çok ilgilenmemiştir. Doğrudan kendi çevresinin güncel gerçeğine yönelmiştir. Bir başka deyişle Kıray konularının seçiminde bağlam bağımlı davranmıştır. Ama bu bağlam bağımlı olanı evrensel bir bilim anlayışıyla çözümlemeye çalışmaktadır. Bu tutumu onu yerel olanı *sui generis* olanla açıklamak gibi bir kısır döngüye düşmekten korumaktadır.

Bilimsel uğraşının ikinci önemli özelliği araştırmalarında geliştirdiği çözümlemelerin gerisinde çok açık materyalist bir çizginin bulunması, sosyal değişme konusundaki ontolojik ve epistemolojik kabüllerinin ve bilimsel bilgiye yaklaşımının çok kararlı kalması ve açık bir çizgiyi izlemesidir. Ben de bu yazım içinde bu çizginin kaybolmamasına çok özen gösterdim. Bu nokta da (olumlu ya da olumsuz bir değer yüklemeden) bunun olağan olup olmadığı sorulabilir. Sosyal bilimlerin günümüzdeki gibi çok paradigmatlı hale geldiği, karşılıklı etkileşimin çok yüksek olduğu bir dönemde kırımca bu olağan bir durum değildir. Bu yanıtlaması istenseydi, Kıray, açıklamasını her halde koşullara, yetiştiği döneme, içinde bulunduğu gruplara ve hocasına bağlardı.

Denilebilir ki Türkiye'nin sosyolojiyle tanışması Birinci Meşrutiyet döneminde olmuştur ve İmparatorluğun kurtuluşu konusunda onun yol göstericiliğine çok umut bağlanmıştı. Cumhuriyetin kurulmasından sonra sosyolojiye duyulan ilgi önemli ölçüde yoğunluğunu kaybetmiştir. Sosyolojinin ikinci kez canlanması 1940'lı yıllarda Ankara'da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde yaşanmıştır. Ne yazık ki 1948'de yapılan tasfiye ile bu canlanma susturulmuştur. Bu suskunluk 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesine kadar koyulaşarak sürmüştür. İkinci canlanma döneminde yetişen Kıray 1961 Anayasası'nın getirdiği olanaklar içinde sosyolojinin Türkiye'de üçüncü canlanışının mimarı olmuştur. Kıray 1960 sonrasında yaptığı araştırmalarla Türkiye'nin yaşadığı büyük dönüşümün anlaşılmasına büyük katkıda bulunurken, yetiştirdiği yetkin bir sosyologlar kuşağıyla Türkiye'de sosyolojiyi geriye götürülemez bir noktaya getirmiştir. Her iki alandaki başarıları ona bugünkü seçkin yeri kazandırmıştır.

KÜRESELLEŞME, GÖÇ VE TOPLUMSAL DEĞİŞME

Nermin Abadan-Unat



1- Göç Dalgaları

nsanoğlunun topluluklar halinde göç etmesi yazılı tarih kadar eskidir. Ancak modern tarih daha belirgin göç dalgalarına tanık olmuştur. Bunları beş belli başlı dalga olarak tanımlamak mümkündür.

Birinci dalga Avrupa devletlerinin emperyalist atılımları ile başlamakta ve Birinci Dünya Savaşı'nın bitimi ile sona ermektedir. İngiltere, İspanya, Portekiz, Hollanda ve Fransa gelişen nüfuslarına yeni yerleşme yerleri sağlamak üzere sömürgeler kurmuşlardır. Üç yüzyıl boyunca Avrupa dünyanın göç hareketlerine yön vermiştir. İspanya, Portekiz, ve İngiltere Kuzey ve Güney Amerika'ya gemi dolusu göçmen yollamıştır. Fransızlar önce Kanada'nın Quebec bölgesini iskân etmiş, daha sonra Kuzey Afrika'ya uzanmışlardır. 1846-1932 yılları arasında yaklaşık 18 milyon insan İngiliz adalarından Kuzey Amerika, Avustralya, Yeni Zelanda, Güney Afrika, ve Karibya adalarına göç etmişler. On milyon İtalyan, beş milyon Alman da bu dönemde Avrupa'yı terk ederek başka kıtalarda kısmet aramaya çıkmışlardır. 1821-1924 arası toplam 55 milyon Avrupalı denizaşırı yollara düşüp kendilerine yeni bir yurt seçmiş, bunlardan 34 milyonu Birleşik Amerika'ya yerleşmeyi yeğlemişlerdir.¹

İkinci göç dalgası aynı dönemde ancak farklı bir yönde olmaktadır. 17nci ve 18inci yüzyılda Avrupalı tüccarlar Kuzey Afrika'dan topladıkları köleleri Güney Amerika'ya, Karibya adalarına, özellikle Brezilya'ya taşımışlardır. Ondokuzuncu yüzyılda, köleliğin ortadan kaldırılmasından sonra İngiliz-

ler "endentured" (uzun süreli mukaveleler) ile Güney Asya'dan topladıkları iş-gücünü Doğu Afrika, Guyana, Jamaica, Surinam, ve Trinidad'a taşımışlardır. Yine bu dönemde Avrupalılar Endonezya, Tayland, Malaya, ve Hindic'in'de çalıştırılmak üzere yüksek sayıda Çinli istihdam etmişlerdir.²

Üç yüzyıl süren bu uluslararası göç dalgası dünyanın şeklini değiştirmiştir. Avrupa kökenli göçmenler Kanada, Birleşik Amerika, Avustralya ve Yeni Zelanda'da Louis Hartz'ın deyimi ile "Avrupa'dan kesitler" (fragment)³ yaratıp yeni devletlerin oluşumuna yol açmışlardır. Bu yeni devletlerde yerliler azınlık grubu durumuna düşürülmüş, "Yeni Dünya"nın siyasal sistemi toptan değişmiştir. Avrupalıların bayrağı altında sürdürülen sömürgeleştirme hamlelerinin yerlileri azınlığa dönüştürmediği durumlarda ise örneğin Güney Afrika'da olduğu gibi Avrupalılar Apartheid türünden ayrılıkçı sistemler yaratıp siyasal hegemonyayı ellerinde bulundurmaya başarmışlardır.

Üçüncü uluslararası göç dalgası Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra çözölen imparatorlukların tasfiye dönemine rastlamaktadır. Osmanlı ve Habsburg devletlerinin çözölməsi, Orta, Doğu ve Güney Avrupa'da yeni devletlerin ortaya çıkmasına yol açtı. Bu yeni devletlerin sınırı her zaman kapsadıkları etnik toplulukların sınırları ile örtüşmüyordu. Bu yeni devletler milliyetçilik akımının etkisi ile, zorunlu göç yolu ile homojen (türdeş) nüfuslar yaratma kararı verince, büyük çapta sığınmacı hareketleri oluştu. Yunanlı, Yahudi, Polonyalı, Macar, Bulgar, Sırp, Türk kökenli nüfus grupları kendilerine yeni bir yurt bulmaya koyuldular. Böylece 1920'li yıllar büyük çapta nüfus değiş tokuşu (mübadele) sürecine sahne olmuştur. Buna ayrıca Rus devrimi ve ona bağlı olarak çıkan iç savaştan kaçıp yeni ülke arayan Beyaz Ruslarla 1930'lu yıllarda Hitler'in iktidara gelmesinden sonra Nazi'lerin uyguladıkları Yahudileri tasfiye hareketlerini de katmak gerek.

Dördüncü göç dalgası İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra sömürgeci devletlerin tasfiyesi ve Asya, Orta Doğu ve Afrika'da kurulan düzinelerce yeni bağımsız devletin doğuş yıllarına rastlamaktadır. Bu yeni devletlerin çoğu etnik açıdan bölünmüş topluluklar, otoriter siyasal rejimlere sahip zayıf toplumlardı. Bu durum kaçınılmaz biçimde şiddet hareketlerine yol açıp milyonlarca insanı sığınmacı statüsüne düşürmüştür. Dünyanın en geniş çaplı sığınmacı hareketi Güney Asya'da cereyan etti. Hindistan'ın 1947'de bölünmesi ile 14 milyon Hindu ve Müslüman Hindistan ve Pakistan arasında kendilerine yaşayabilecekleri bir sığınak aramışlardır. Ancak benzer bir durum diğer yeni kurulan devletlerin hepsinde görölmüştür : Araplar İsrail'den, Yahudiler Kuzey Afrika'dan, Çinliler Endonezya'dan Güney Asyalılar Doğu Afrika, Birmanya ve Seylan'dan kaçarak başka topraklara sığınmak zorunda kalmışlardır. Sığınma hareketi daha sonraki yıllarda da durulmamıştır. 1993'te dünya çapında 18.9 milyon sığınmacının, ayrıca kendi ülkelerinde iç göç yolu ile sığınma durumuna düşürölen 25 milyon in-

² Myron Wiener, 1995. *The Global Migration Crisis, Challenge to States and Human Rights*, New York: Harper Collins Series in Comparative Politics, s.22

³ Louis Hartz, ed. 1964. *The Founding of New Societies*, New York : Harcourt, Brace & World

sanın bulunduğu hesaplanmıştır.⁴ Nasıl ki sömürgelerin kurulması bazı yerlerde yeni devletlerin doğmasına yol açmışsa, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yapılan sömürgecilik tasfiye hareketleri de yeni devletlere yol açmıştır. Hindistan'dan göç eden altı milyon Müslüman önce Muhammed Ali Jinnah'ın önderliğinde Pakistan'a yerleşmiş, daha sonra yeni bir bölünme ile Doğu Pakistan'da yaşayanlar 1971'de Bangladeş adlı yeni bir devlet kurmuşlardır. Komünist Çin Partisi Çin Halk Cumhuriyeti'ni kurunca, Milliyetçi Çin'in askeri ve siyasi liderleri Taiwan adasına sığınarak bağımsız bir devlet kurmuşlardır.

Bağımsızlık hareketleri ile birlikte bazı devletler emperyalistlerin kendilerine zorla kabul ettirdikleri nüfus gruplarını ülkeyi terke zorlamışlardır. Beyaz iskancılar ana yurtlarına gönderilmiş, Fransızlar Cezayir'i, Portekizliler Angola'yı, İngilizler Zimbabve'yi terk etmek zorunda kalmışlardır. Sovyetler Birliği'nin çözülmesinden sonra 65 milyon eski Sovyet vatandaşı kendilerine yeni bir yurt bulma zorunda bırakılmışlardır. Kazakistan, Ukrayna, Özbekistan, Ermenistan, Azerbaycan bu tür dışlama süreçlerine sahne olmaktadır.

Uluslararası göçlerin *beşinci* dalgası dördüncü dalga ile kesişerek daha sınırlı ölçüde ekonomik nedenlerden dolayı ortaya çıkmıştır. 1950 ve 1960'lı yıllarda Batı Avrupa, Birleşik Amerika ve petrol üreten Ortadoğu ülkeleri ekonomilerini daha verimli kılmak amacı ile işgücü ithal etmişlerdir. Batı Avrupa, Türkiye, Yugoslavya, ve Kuzey Afrika'dan; Birleşik Amerika, Meksika ve Karıbya adalarından; Suudi Arabistan, Irak, ve Emirlikler, Mısır, Filistin, Yemen ve Güney Asya'dan işçi ithal etmişlerdir. Her ne kadar bu işçiler başlangıçta sürekli olarak getirilmişlerse de özellikle Avrupa'ya gelen "konuk işçiler" ve Birleşik Amerika'ya getirilen "bracero"lar yeni geldikleri ülkeye temelli olarak yerleşme eğilimini göstermişler, böylece geldikleri ülkenin etnik ve dinsel toplum yapısını değiştirmişlerdir.

Uluslararası göç hareketinin beş büyük dalgası ortak bir özellik taşımaktadır: hepsi hem gönderen hem de gönderilen ülkelerin toplumsal yapısını değiştirmiştir. Bu değişme kimi zaman daha yoğun bir etnik homojenliğe, kimi zaman ise daha büyük bir heterojenliğe dönüşmüştür. Zora dayalı göç yeni devletlerin ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Özetle bir kısım durumlarda göçmenler yeni bir devleti, diğer bazı durumlarda ise devletler yeni göçmen gruplarını yaratmışlardır!

2- Uluslararası Göçün Küreselleşmesi

Dünya ekonomisinin yeniden yapılandırılması ile birlikte ileri derecede endüstrilemiş ülkeler son 25 yılda pazu gücüne dayalı insan gücü ithalatına son vermişlerdir. Bu dönemde şu önemli değişiklikleri gözlemek mümkündür:

a) Küresel yatırım biçimlerinde köklü değişiklikler yapılmış, gelişmiş ülkeler

⁴ United Nations High Commissioner for Refugees, UNHCR, 1994. *The State of the World's Refugees*, New York: Penguin, s.3

az gelişmiş ülkelere sermaye ihraç edip, bu ülkelerde imalat endüstrileri kurma yoluna gitmişlerdir.

b) Mikro-elektronik alanda ortaya çıkan devrim imalat sektöründe yarı nitelikli işgücüne duyulan gereksinmeyi ortadan kaldırmıştır.

c) İleri derecede gelişmiş ülkelerde el becerisine dayalı geleneksel meslekler tükenme sürecine girmişlerdir.

e) Gelişen ülkelerin ekonomilerinde enformel (örgütlenmemiş) sektörler hızla büyümüştür.

f) İstihdam alanında yarı-zamanlı iş yerlerinin sayısı artmış, istikrarlı ve güvenli istihdam olanakları azalmıştır.

g) İşgücü alanında yaş, etnik köken ve toplumsal cinsiyet (gender) gibi etkenler nedeni ile iş piyasası farklılaşmış mekanizmalarla çalışmaya başlamıştır. Bu mekanizmalar kadınlarla gençleri ve azınlık mensuplarını enformel sektöre yönlendirmekte, modası geçmiş becerilere sahip işçileri erken emekliliğe zorlamaktadır.⁵

Bu köklü değişiklikler Afrika, Asya ve Latin Amerika'da toplum yapılarında çok önemli dönüşümlere yol açmıştır. Bazı ülkeler hızla endüstrileşme ve toplumsal değişiklik etkisi ile "yeni endüstrileşen ülkeler" (Newly industrializing countries) NIC grubuna girmeyi başarmışlardır. Bu ülkelerin başında petrol zengini Ortadoğu ülkeleri gelmektedir. Buna karşın Afrika, Latin Amerika ve Asya'nın birçok ülkelerinde sömürge sonrası stratejiler iflas etmiştir. Bu ülkelerde hızlı nüfus artışı, doğal kaynakların kötü kullanımı ve tüketilişi, denetimsiz kentleşme, siyasal iktidarsızlık, yaşam standardının düşüklüğü, fakirlik ve kimi yerde açlık, büyük sorunlar yaratmaktadır. Dolayısı ile bir zaman ümitle bakılan "Üçüncü Dünya" anlamını yitirmiş, yerini yeni bir "Güney-Kuzey" hattına terketmiştir. Buna göre güneyde ortaya çıkacak olan ekonomik bulanımlar ve toplumsal değişme Kuzeye doğru yeni göç dalgaları yaratabilecektir. Bu gelişmeler göç süreçlerinin karakterinde de değişiklikler yaratmıştır. Günümüzde egemen olan eğilimleri şöyle özetlemek mümkündür:

- 1) Batı Avrupa'ya yönelen göç hareketlerinin durgunlaşması,
- 2) Eski konuk işçilerle sömürgelerden gelen işçilerin aileler ile birleşmeleri yolu ile yeni etnik toplulukların oluşması,
- 3) Bir kısım Güney Avrupa ülkelerinin göçmen gönderen ülke statüsünden çıkıp göçmen kabul eden ülke haline gelmesi,
- 4) Kuzey Amerika ve Okyanusya gibi "klasik göç ülkeleri"ne doğru ekonomik nedenlere dayalı göç dalgasının devam etmesi, ancak köken ve biçim değiştirilmesi,
- 5) Yeni endüstrileşen ülkelerde gözlemlenen toplumsal değişimlere bağlı olarak hem iç hem de dış göç hareketlerinin artması,

⁵ Stephen Castles & Mark J. Miller, 1998. *The Age of Migration, International Population Movements in the Modern World*, 2. baskı. New York - London, The Guildford Press, s.78

6) Petrol zengini ülkelerin Ortadoğu yerine Asya'dan sınırlı ölçüde işgücü ithal etmesi,

7) Genelde güneyden kuzeye, ancak Sovyet blokunun çöküşünden sonra doğudan batıya yönelik olarak sığınma hakkı arayanların sayısında olağanüstü yüksek bir artışın ortaya çıkması,

8) Yüksek nitelikli personelin uluslararası çapta hem kısa hem de uzun süreli istihdam ilişkilerine girmeleri.⁶

Daha çok ekonomik ölçütlerle belirtilen bu değişikliklerin toplumsal ve siyasal sonuçları olduğu kesindir. Bu yazı çerçevesinde yukarıda üzerinde durulmayan dört konuyu ele almak istiyorum:

- a) Ulus- devlet, göç ve sığınma ilişkileri,
- b) Yeni etnik toplulukların oluşumu,
- c) Yurttaşlık kavramının geçirdiği değişim,
- d) Uluslararası göçün siyaset alanına yansımaları.

3.Küreselleşmenin⁷ Toplumsal, Hukuksal ve Siyasal Etkileri

3.1. Ulus-devlet, Göç ve Sığınma İlişkileri

Ortak tarih, kültür, ve dile sahip ulus-devlet kavramı ilk önce Batı Avrupa'da ortaya çıkmıştır. Azınlıkların bulundukları toplumla bütünleşmeleri bekleniyordu. Bu uyumu göstermeyen, ayrı bir dil konuşan Breton'larla Baskların, Yahudilerin, İngiltere'de Katoliklerin günümüze dek sorunları sürmektedir. Günümüzde din alanında çeşitlilik kabul edilmiş bir ilke olmakla beraber birçok Avrupa devletlerinde kültürel homojenlik egemen bir fikir olarak devam etmektedir.

On dokuzuncu yüzyıldan yirminci yüzyılın ortasına kadar özellikle Fransa ve Almanya'ya diğer Avrupa ülkelerinden yüksek sayıda göç edenler olmuştur. Bunların hepsinin zaman içinde asimile olmaları beklenmiştir. Tahminlere göre Fransa nüfusunun üçte biri İtalyan ve İspanyol kökenlilerden oluşmuştur. Bunlar Fransız toplum ve kültürü ile bütünleşmişlerdir. Benzer şekilde Almanya'ya göç eden Polonyalılar da iki kuşak içinde Polonyalı kimliklerini kaybetmişlerdir. Bu durum 20. yüzyılın ikinci yarısında önemli ölçüde değişmiştir. Üçüncü Dünya'dan Avrupa'ya yönelen göç hareketleri nedeni ile kültürel homojenlik kavramı sorgulanmaya başlandı. Batı Avrupalılar eski sömürgelerle Akdeniz'in güney kıyılarından gelen konuk işçilerin asimile olup olmayacakları konusunda kuşkuya düştüler, kimi devlet bunun arzulanan bir hedef olup olmayacağını da tartışmaya başladı. Dolayısıyla asimilasyon yerine "çokkültürlülük" kavramı ön pla-

⁶ S.Cast les & M. J. Miller, *op.cit*, s.79; *The International Migration Review*, Özel Sayılar 23:3 (1989) ve 26:2 (1992)

⁷ Z. Bauman'a göre ulus-devletin eski işlevleri birer birer siyasal egemenliğin denetiminden kurtulan kurumların eline geçmektedir. "Ulusal ekonomi" sadece seçim dönemlerinde canlı tutulan bir efsanedir. Zygmunt Bauman. 1993. *Postmodern Ethics*. Oxford: Blackwell, s. 139. Ayrıca bk. Zygmunt Bauman, 1999. *Küreselleşme*, Çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yayınları

na geçti. Çokkültürlülük kavramı çok boyutlu bir kavramdır. Avustralya, Kanada gibi ülkelerde bu kavram her şeyden önce birden fazla dilin egemenliği anlamına geliyor. Avrupa'da dil sorununa dinsel inanca bağlı kültürel farklılıkların kabul edilip edilemeyeceği sorunu da eklendi.

1950'den bu yana özellikle Batı Avrupa'ya akın eden göçmenlerin "konuk işçi" sıfatını taşımaları bu girift sürece damgasını vurmuştur. Zira adı üstünde "konuk işçi"ye ihtiyaç duyulmadığı zaman bu işgücüne anayurduna dönecek olan kişiler gözü ile bakılmaktadır. Ne var ki Birleşmiş Milletlerin yaygınlaştırmaya çalıştığı insan hakları felsefesi ile Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) işçilerin sosyal haklarını korumaya yönelik çabaları ile anayurddan farklı bir ülkede geçici olarak bulundukları varsayılan bu gruba siyasi haklar dışında değişen ölçüde sosyal ve ekonomik haklar tanınmıştır. Böylece ulus-devletin eylem alanı bir bakıma daraltılmış ve gözetim altına alınmıştır.

Avrupa'daki ulus devletler özellikle Avrupa Konseyi ve Avrupa Birliği gibi uluslar-ötesi kurumların öneri, tavsiye kararları ile ulusal sınırların içinde yaşayan nüfusa insan hakları kapsamına giren hakları tanımaya, "sorumluluk" alanlarını genişletmeye teşvik edilmişlerdir. Öte yandan aynı ulus-devletler sahip oldukları egemenlik hakkına dayanarak göç akımları düzenleme ve sınırların denetim altında tutmak kararından vazgeçmiş değiller. Yasemin Nuhoğlu Soysal'ın⁸ isabetle belirttiği üzere bir yandan konuk işçilere aileleri ile birleşmeleri için kolaylıklar gösterilmekte, oy verme dışında bu işçilere sivil toplumun üyesi olarak çeşitli haklar tanınmakta, öte yandan arkası kesilmeyen milliyetçi söylemlerle sınırları sıkı sıkı kapalı tutmaya ve başvuran sığınma hakkı arayanlarını başvurusunda ve sığınmacıların sayısında radikal azaltmalara gidilmektedir.⁹Ulus-devletlerin uluslararası forumlarda insan haklarına dayalı seçici bir göçmen kabul politikası sürdürmeleri açık bir çelişkidir. Bu çelişki ülkelere göre farklı görünümler arz etmektedir. Bir kısım Avrupa ülkeleri milliyet ve yurtdışlık ideolojilerine dayalı "dışlayıcı" (exclusionary) politikalar, diğer bir kısım ulus-devlet ise yeni göçmenleri ulusal yapı ile bütünleştirici "içleyen" (inclusionary) modeller izlemektedir.¹⁰

En sert "dışlayıcı" politikayı güden ülkelerin başında Almanya gelmektedir. Gerek ülkenin ikiye bölünüşü sırasında, gerekse birleşiminden sonra Almanya sığınma isteğinde bulunanlarla Alman yurtdışlığına geçmek isteyenlere karşı sert, yerine getirilmesi güç koşullar dayatmıştır. Sovyetler Birliği'nin çözülmesinden sonra doğudan batıya göç etmek isteyen ve kabul şansları olmadığı için sığınmak isteyenlerin (asylum) sayısında birdenbire aşırı bir artış olmuştur. Avru-

⁸ Yasemin Nuhoğlu Soysal, 1994. *Limits of Citizenship, Migrants and Postnational Membership in Europe*, Chicago - London, The University of Chicago, s.33

⁹ Rosemaria Rogers, 1992. The Future of Refugee Flows and Policies, *International Migration Review*, 26: 1112-43

¹⁰ William Rogers Brubaker, 1989. Membership without Citizenship. The Economic and Social Rights of Noncitizens. in *Immigration and Politics of Citizenship in Europe and North America*, ed. W. R. Brubaker, Lanham, Md, University of America

pa ülkelerinde bu tür istekler 1981'de 116,000'e ulaşmışken bu sayı 1992'de 695.000'e tırmanmıştır. Bu ülkeler içinde Almanya'ya sığınmak isteyenlerin sayısı 1981'de 49,000 iken bu sayı 1992'de 438.000'e ulaşmıştır.¹¹ Başka bir deyimle Avrupa'da sığınma hakkını isteyenlerin üçte ikisi Almanya'yı tercih etmişlerdi. Bu anormal artışın başlıca nedenlerin başında Alman anayasasının sığınma isteğini anayasal bir hak sayması, Yugoslavya devletinin parçalanması ve Doğu Avrupa ülkelerinin ekonomik bunalımında aramak gerek. Nitekim 1992'de Almanya'ya sığınanların %28'i eski Yugoslavya'dan, %24'ü ise Romanya'dan gelmişlerdi.¹² O sırada Avrupa'da ve özellikle Almanya'da yaygın olan görüş gelenlerin yaşamsal bir tehlike karşısında bulunmadıkları, irtica hakkını isteyenlerin gerçek halde ekonominin çekiciliğine kapılan potansiyel göçmenler olduklarıdır.

Kamuoyundan gelen baskı sonucu Alman Anayasasında herkesin sığınma hakkına sahip olduğu tarzındaki 16ncı maddenin değiştirilmesi hususunda yoğun bir kampanya açıldı. 1 Temmuz 1993'te yapılan değişiklikle irtica hakkını talep eden hüküm daraltıldı, bunun sonucu olarak sığınmak isteyenlere kamu yönetimi tarafından yapılan parasal destek kaldırıldı, sığınmacıların iş almaları yasaklandı, taleplerinin incelenmesi sonuçlanıncaya kadar bir kampta kalmaları kararlaştırıldı. Bu düzenlemelerden sonra iltica talepleri 1995'te 128.000'e düştü.¹³ Benzer düzenlemeler diğer Avrupa devletleri tarafından da yapıldı. Avrupa Birliği sığınma isteklerini düşürmek amacı ile Birleşmiş Milletlerin Sığınmacı Yüksek Komiserliğinden (UNHCR) kendi ülkesinde yerinden yurdundan olan kimselerle kaçış halindeki kişilere doğrudan doğruya o ülkede yardımcı olmalarını talep etmiştir. Bu uygulama özellikle Bosna Hersek Savaşının başladığı 1992 yılından bu yana etkili olmaya başlamıştır. O yıl 700.000 kişi Bosna Hersek'ten Almanya ve diğer Avrupa Ülkelerine sığınmaya çalışmış, batılı ülkeler ise bu büyük göç dalgasına karşı daha radikal önlemler almaya yönelmişlerdir.¹⁴

Almanya 1 Temmuz 1993'te kabul etmiş olduğu yeni Yabancılar Yasasına göre baskıcı muamele yapılmadığı bilinen "güvenli" ülkelerden gelen kişilere sığınma hakkı tanınmaz. Almanya kendisini çevreleyen tüm komşu ülkeleri "emin" saydığı için, kurmuş olduğu yeni "cordon sanitaire" yardımı ile sığınmacıların önünü almış oluyor.

Diğer Avrupa ülkeleri de benzer önlemler almış bulunuyorlar. Bu önlemler şunları kapsamaktadır: daha sıkı sınır denetimi, vize zorunluluğu, gerekli belgelere sahip olmayan yolcuları taşıyan uçak şirketlerine parasal cezalar, yasaların öngördüğü koşullara sahip olmayan yolcuların ülkelere iade edilmesi. Avrupa ülkeleri ayrıca 1980'lerin ortasından bu yana bu konuda devletler arası işbirliği

¹¹ OECD (Organization of Economic Cooperation and Development), 1995. *Trends in International Migration*, Annual report, 1994. Paris, s.18

¹² OECD, 1995. *op.cit.* s.89

¹³ Mary Fulbrook, Germany for the Germans? in David Cesarani & Mary Fulbrook, ed. 1996. *Citizenship, Nationality and Migration in Europe*, London - New York, Routledge, s.102

¹⁴ Myron Wiener, *op.cit.* s.59

yollarını da kullanmaya başlamışlardır. Bu işbirliğinin en önemli kilometre taşlarından biri 1985'te Schengen'de imzalanan ve 26 Mart 1995'te yürürlüğe giren anlaşmadır. Almanya, Belçika, İspanya, Fransa, Portekiz, Luxembourg ve Hollanda'nın imzalamış oldukları bu anlaşma gereğince bu devletler arasındaki sınırların denetimi tümünden kalkmaktadır. Ancak denetimsiz seyahat özgürlüğünden sadece 1991 Maastricht Antlaşması ile kurulan Avrupa Birliği'ne üye olan devletlerin vatandaşları yararlanabilmektedir. İngiltere bu anlaşmayı imzalamamış, kara Avrupası'ndan gelen yolcuları eskisi gibi denetlemeye devam etmektedir. Halen bir Schengen ülkesinin vermiş olduğu vize, diğer âkit devletlere girişi de sağlamaktadır. Böylece Avrupa'da halen üç çeşit vatandaşlık statüsü tanınmaktadır. a) "Schengen" vizesine sahip AB vatandaşları, b) AB üyesi devletleri vatandaşları ve c) AB üyesi olmayan devletlerin vatandaşları.¹⁵

Uluslararası ilişkilerde görülen yeni gelişme şunu göstermektedir: İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra batılı ülkelerin çoğu otoriter ve totaliter rejimlere sahip olan ülkelere vatandaşlarına ülkelerini terketmeleri için çağrıda bulunuyorlardı. Bugün çabalar tersine dönmüş bulunmaktadır: batılı ülkeler otoriter rejimlerde yaşayan insanlara ülkelerini terk etmemelerini, yaşam biçimleri ile yasal düzenlerini değiştirmeleri için baskı yapmakta, bu ülkelerdeki sivil toplum örgütlerini güçlendirmekte, böylece müstakbel göç dalgalarını önlemeye çalışmaktadır. 1999 yılında patlak veren Kosova bunalımında Birleşmiş Milletlerin ilgili kuruluşlarının Arnavutluk ve Makedonya devletlerine sığınanları daha uzak ülkelere göndermemeleri, oradaki kamplarda barındırılmaları, kaçanların bir an önce geldikleri ülkeye geri dönebilmeleri için baskı yapmaları ve parasal destek sağlamaları ulus-devletlerin egemenlik haklarını nüfus hareketlerine ilişkin olarak baskı altına alındığının en son örneklerinden biridir.

3.2. Yeni Etnik Toplulukların Oluşumu

1970'lerin ortasından bu yana konuk işçi alımının durdurulduğu Avrupa ülkelerinin tümünde başlangıçta belli bir süre için gelen göçmen işçiler, ailelerin birleşmesi ve yeni kuşakların orada büyüüp yetişmeleri nedeni ile - yeni bir vatandaşlık statüsünü kazanıp kazanmama durumuna bakılmaksızın - yeni yurtlarına yerleşme eğiliminde olmuşlardır. Bu olgu toplumsal yaşamı önemli ölçüde etkilemiştir. Hemen hemen tüm Avrupa ülkelerinde ve özellikle Almanya'da yoğunlaşan Türk nüfusu - son istatistiklere göre 1999'da Almanya'da 2.110.000 Türk yaşamaktadır, bunların 270.000'i Alman vatandaşlarıdır - farklı özellikler taşıyan etnik topluluklar ve kurumlar yaratmışlardır. Bu farklılık her şeyden önce evsahibi ülkenin uygulamakta olduğu politikalarından kaynaklanmaktadır. Yasemin Nuhoğlu Soysal yapmış olduğu kapsamlı tasnife göre Avrupa ülkelerinde dört model uygulanmaktadır. Bu modeller birey, topluluk ve devlet ilişkilerine göre

¹⁵ Myron Wiener, *op.cit.* s.152; Bu anlaşma sonucunda Fransa, Almanya, Benelüks ülkeleri, İspanya ve Portekiz'den oluşan "Schengenland" isminde yeni bir ülke ortaya çıkmış bulunmaktadır.

farklı biçimlere bürünmektedir. Sosyal farklılıkları dört boyuta indirgemektedir: korporatist, liberal, devletçi ve parçalı (fragmental) olarak.¹⁶

Korporatist terimi burada devlet, toplum ve bireyin ortaklaşa kurduğu örgütler anlamına gelmektedir. Buna göre korporatist gruplar, meslekî, etnik, dinsel ya da cinsiyete dayalı ölçüte bağlı olarak yetki ve eylemin kaynakları olmaktadır. Bu gruplar devlete karşı bazı doğal haklara sahip bulunmaktadırlar. Korporatist modelde bu gruplar yaşadıkları ülkenin kamu yönetimine bağlı bulunmaktadırlar. Modelin toplumsal grupların refahı ve kamu yararı için kurulduğu ileri sürülmektedir. Korporatist modelin göçmenlere karar alma mekanizmalarını etkilemek için oluşturulduğu ifade edilmektedir. Bu modeli benimseyen ülkelerin başında İsveç ve Hollanda gelmektedir. Devlet ve yerel yönetimler göçmenlerin isteğine uygun olarak derneklerine parasal yardımda bulunmakta, ana dil öğrenimi yapan okulların kurulmasını desteklemektedir.

Liberal model bunun tam karşıtıdır. Bu modelde birey tüm eylem ve otoritenin kaynağı sayılmaktadır. Liberal politikalar genellikle gevşek örgütlenmiş kamu yönetimlerine özgüdür. Karar alma süreci ademi merkeziyetçi biçimde örgütlenmiştir ve girişimler genellikle yerel yönetimler tarafından ele alınmaktadır. Bu modelin başlıca uygulayıcısı İsviçre'dir.

Devletçi model liberal modelin tersidir. Burada devlet güdülen politikaları merkezden yönlendirmektedir. Devletçi politikalar, liberal politikalar gibi muhatap olarak bireyi almaktadır, şu kadar ki burada kararlar tepeden aşağı iletilmektedir. Tıpkı liberal modelde olduğu gibi devletçi modelde de göçmen grupların varlığı tanınmamaktadır. Göçmenler devletçi politikalara muhalefet etmeleri halinde toplumsal hareketler yaratma zorundadırlar. Bu durum en çok Fransa'da görülmektedir. Almanya ise devletçi ve korporatist modelin karması sayılır. Federal sisteme rağmen devlet politikası, sendikalar, kiliseler, meslek odaları, işverenler konfederasyonu yolu ile uygulanmaktadır. Devletçi yönü ağır basmaktadır.

Parçalı (fragmental) modelde devlet egemenliği elinde bulundurmakla beraber toplumla etkileşim halinde değildir. Onun yerine aile, klan, kilise gibi ilksel (primary) gruplar toplumsal ve kamusal yaşama egemendir. Bu durumda göçmen nüfusun toplumla bütünleşmesi kısmî kalmaktadır, göçmenler iş piyasası ile bütünleşmekte, fakat toplumsal yaşamın dışında kalmaktadır. Bu model özellikle petrol ihraç eden ülkelerde yaygındır.¹⁷

Şu kadar ki göçmen işçilere uygulanan kamusal politikaların ötesinde temelli yerleşen etnik topluluklar varlıklarını yerleşme biçimi ile duyurmaktadırlar. Belli bir etnik gruba özgü mekânsal yerleşmenin yarar ve sakıncaları açıktır. Birçok durumlarda göçmenler karşılıklı dayanışma, aile ve komşuluk ilişkilerini geliştir-

¹⁶ Yasemin N. Soysal, *op.cit* s.37, s.193; Bu tipoloji John W. Meyer, 1983. Conclusion: Institutionalization and the Rationality of Formal Organizational Structure in ed. J.W. Meyer 6 W. R. Scott, *Organizational Environments: Rituum and Rationality* Beverly Hills, Calif: Sage'den alınmıştır.

¹⁷ Yasemin N. Soysal, *op.cit*. s. 39-40

me, dil ve kültürlerini muhafaza edebilme için bir arada yaşamayı yeğlemektedir. Bir kısım durumlarda ise yabancı düşmanlığı ve ırkçılık onları ghetto'larda yaşamaya doğru itmektedir. Almanya, Avusturya, ve İsviçre'de göçmen dernek ve kurumlarını devletin desteklemekten kaçınması, etnik toplulukların dinamizmini grupların içine doğru yönlendirmektedir. Almanya'da Kürt, Türk, Alevi, Sünnî, sağ ve sol ideoloji mensupları arasındaki gruplaşmanın giderek güçlenen örüntü ağları (network) oluşturması, yıllardan beri etkisi bilinen terör hareketleri, uyuşturucu ticareti, gençlik çeteleri gibi illegal hareketlerin kaynağı olmuştur. Alman makamlarının PKK'yı uzun yıllar boyunca bağımsızlık hareketinin sözcüsü olarak sayması, Türkiye'de yasalardan kalkmamış idam cezasının devam etmesi nedeni ile Türk suçluları iade etmemesi yaptırım gücü yüksek ve medya ile ilişkilere tek yönlü bir kamuoyunun oluşmasına yol açmıştır. Zaman içinde kökleşerek güçlenen bu etnik lobiler uluslararası politikayı derinden etkilemektedir. Öte yandan gün geçtikçe sayıları artan ve anayurddaki dinsel örgüt ve eğitim kurumlarına para yardımı yapan dinsel kaynaklı dernekler hem Cumhuriyet Türkiye'si hem de Almanya devletine karşı düşmanca duygular besleyen kuşakların yetiştirilmesine aracı olmaktadır. Böylece Alman kamuoyunda içten içe devam etmekte olan yabancı düşmanlığı gerekçeli zeminler bulmaktadır.

Ulus-devlet kavramını gölgeleyen diğer bir durum sığınmacı kabul eden ülkelerin sığınmacıların geldiği ülkeye belli ilkeler benimsemeye, belli politikalar uygulamaya zorlamasıdır. Alman Dışişleri bakanı Joschka Fischer'in, Temmuz 1999'da Türkiye'ye yaptığı resmi bir ziyaret çerçevesinde idam cezasının kaldırılmasını talep etmesi, gerekçe olarak Alman toplumunda yaşayan Kürt kökenli göçmenlerin protesto eylemlerinin kanlı sonuçlar verme ihtimalinden söz etmesi; Avrupa parlamentosunun Öcalan'ın cezasının infaz edilmesinin Avrupa'da güvenlik ve istikrarı zedeleyecek süreçlere yol açabileceği ve Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne katılım sorununu çözümsüz bırakabileceği tarzındaki kararı¹⁸ dış göçle güvenlik, istikrar ve uluslararası ilişkiler arasındaki yakın bağın en açık örneğidir.

Sığınma hakkını tanıyan ülkeler, sığınmacı grubun, geldiği ülkeye karşı şiddete dayalı eylemler planlaması durumunda hangi tarafı desteklemek hususunda kararsız kalabilirler. Bu durum özellikle koruyan devletin yurt dışındaki diaspora ile işbirliği yapıp onlara silah temin etmesi halinde ciddi tehlikeler yaratmaktadır. Arap devletlerin dolaylı yollardan Filistinlileri silahla desteklemeleri Lübnan, Ürdün ve İsrail'in güvenliği açısından büyük sorunlar yaratmıştır. Pakistan'ın silahlanmış Afgan sığınmacılarını kendi topraklarında barındırması, Pakistan devletinin Sovyet ve Afgan devletleriyle yapmayı tasarladığı görüşmeleri ve anlaşmaları engellemiştir. Hele sığınmacıların terörist eylemlere girişme tehdidinde bulunmaları ya da bu korkunun yaygın olması uluslararası ilişkileri ciddi şekilde gölgeleyebilmektedir. Nitekim terörist eylemlere sahne olabilecek ülkelerden Almanya'nın yargılamak üzere kırmızı bültenle aramakta olduğu bir terö-

¹⁸ *Milliyet*, 23/07/1999, s.13+16

rist -Abdullah Öcalan'ın durumunda olduğu gibi- iç güvenliğini gerekçe olarak göstererek tutuklandığı diğer bir ülkeden almak istememesi bunun açık bir örneğidir. Diğer bir durumda ise Alman makamları daha önce Türkiye'de terörist eylemlerden dolayı mahkûm olmuş ve hapse girmiş bir kişiye -ERNK yöneticisi Cevat Soysal'ın durumunda olduğu gibi- siyasi sığınma statüsü, tanınmış, ayrıca Cenevre sözleşmesinin 28 inci maddesine dayanarak seyahat belgesi vermiş, bu arada Soysal ve ailesinin oturduğu konutun kirasını da ödemiştir.¹⁹

Göçmenler doğrudan doğruya yüksek risk oluşturan şiddet hareketleri nedeni ile potansiyel anlaşmazlık odağı olarak gördükleri haller dışında da sakıncalı görülebilirler. Kimi devletler yeni bir etnik topluluğu kültürel kimliğini tehdit eden bir unsur olarak görebilmektedir. Örneğin Malaysia devletinin batmakta olan gemilerde şefaath bekleyen Kuzey Vietnam'lı sığınmacılara karaya çıkma hakkını tanınaması gibi.

Göç sürecini bir ülkenin diğer bir ülkeye karşı askeri müdahaleye girişi tehdidini oluşturması ulus-devletin bazı koşullar altında ne kadar güçsüz olabileceğini göstermektedir. 1994 yazında iş başındaki Cedras askeri yönetimini protesto eden yüksek sayıda Haiti'liler gemilere binerek ABD'ye sığınmak üzere Florida kıyılarına yığılmışlardı. ABD makamları başta bu sığınmacılara başka ülkeler bulmaya çalıştılar, ancak sayıları giderek artınca askeri müdahale tehdidi içinde bulundular. Eylül 1994'de Başkan Clinton Raoul Cedras'a istifa etmemesi halinde adaya silahlı kuvvet çıkaracağını bildirdi. Sonuçta ABD'nin eski başkanlarından Carter'in arabuluculuğu ile 20.000 Amerikalı asker Haiti adasına çıktı, 10 Ekim 1994'de Cedras'ın askeri yönetimi iktidardan çekildi.²⁰

3.3. Yurtdaşlık Kavramının Geçirdiği Değişim

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra zaman içinde belirlenen eğilim yurtdaşlık kavramının iki temel ögesinin - *kimlik ve haklar* - giderek ayrılmakta olmasıdır. Yirminci yüzyılın ikinci yarısına kadar ulusal devlet kendi sınırları içinde yaşayan kimselere kan (*ius sanguinis*) ya da toprak bağı (*ius soli*) kuralına göre vatandaşlık hak ve mükellefiyetleri tanıyor, ekonomik, toplumsal ve siyasal hakların kullanımını bu ölçülere göre belirliyordu. Günümüzde başta Avrupa olmak üzere dünyanın gelişmiş ülkelerinin önemli bir kısmında konuk işçi sıfatı taşıyan ve belirli bir süre için o ülkeye yerleşen nüfus grupları oluşmuştur. Yabancıardan oluşan bu kalabalık gruplar hukukî anlamda yurtdaş sayılmamakla beraber yurtdaşlara tanınan bir çok hak ve ayrıcalıklardan yararlanmaktadırlar. Yalnız Avrupa'da bunların sayısı 15 milyon olarak tahmin edilmektedir. Bu yabancıların önemli bir kısmı daimî oturma hakkına sahiptir, eğitim, sağlık hizmetleri, sosyal yardım ve iş arama, bulma, çalışma hususunda o ülkenin yurtdaşlarından farksız bir statüden yararlanmaktadırlar. Şu kadar ki çalışabilmeleri için sahip olduk-

¹⁹ *Milliyet*, 25/07/1999, s.17

²⁰ Myron Winer, *op.cit.* s.148-149

lan vatandaşlık kategorisi belirleyici olmaktadır. Avrupa Birliği ve İskandinav ülkeleri vatandaşları bu koşullara tâbî değildir.

Tablo:1
Sürekli oturma hakkı alabilmek için geçmesi gereken süre

Ülke	Süre
Avusturya	4 yıl (uygulamada 6-10 yıl)
Belçika	5 yıl
Danimarka	2 yıl
Almanya	8 yıl
Fransa	3 yıl
Hollanda	5 yıl
İsveç	2 yıl
İsviçre	10 yıl

Kaynak: Niessen, J. 1989. *Migration and (Self-) Employment, Residence and Work Permit Arrangements*, Maastricht: European Center for Work and Labor; Sh.34

Dolayısıyla vatandaşlarla yasal oturma ve çalışma statüsüne sahip yabancıları ayıran başlıca ölçü ulusal seçimlerde oy kullanma hakkı olmaktadır. Şu kadar ki bir kısım Avrupa ülkesi 1970'lerden itibaren yurtdaş olmayan nüfuslarına yerel seçimlerde oy hakkını tanımıştır.

Tablo: 2
Yabancıların yerel seçimlerde oy kullanabileceği ülkeler

İrlanda	1973	(yerel, altı yıllık oturmada sonra)
İsveç	1975	(yerel ve bölgesel, üç yıllık oturmada sonra)
Danimarka	1981	(yerel ve bölgesel, üç yıllık oturmada sonra)
Norveç	1983	(yerel, üç yıllık oturmada sonra)
Hollanda	1983	(yerel, üç yıllık oturmada sonra)

Kaynak: Yasemin N. Soysal, *op.cit.* Tablo 7.6,

İsviçre'de Neuchatel ve Jura kantonları yabancılara yerel seçimlere katılma ve aday olma hakkını tanımaktadır.²¹

Genel olarak yurtdaş olmayanlar yurtdaşlardan farksız biçimde taşınmaz satın alabilirler. Kanada, Danimarka, İsviçre ve İsveç emlak satın almak isteyen kişi belirli bir süre ülkede oturmadiği takdirde, özel bir izin aramaktadır. Yabancılar ayrıca göçmen dernekleri kurma, sendikalara ve siyasal partilere üye olma hakkına sahiptirler. Bu hakkı yabancılardan esirgeyen Fransa ve Belçika uluslararası insan hakları ve anayasal ilkelerin ışığında bu yasaları 1980'lerde kal-

²¹ Yasemin N. Soysal, *op.cit.* Tablo : 7.6, s.128

dırmak zorunda kalmışlardır.²²

Böylece görülüyor ki "konuk işçiler" başka bir deyimle yasal bir statüye sahip ve sahip oldukları yurtdaşıklık statüsünden farklı bir ülkede sürekli olarak yaşamakta olan yabancılar, giderek seçtikleri yeni ülkenin yurtdaşları ile paralel bir statüye gelmiş bulunuyorlar. Bu süreç başlıca üç değişime yol açmıştır:

1- Yurtdaşıklık kavramında devlet/toprak bağıllılığı kopmaktadır.²³ Günümüzde birey bir devletin yurtdaşılığını taşıırken diğer bir ülkenin hak ve ayrıcalıklarından yararlanabilmektedir. Bu alışkanlık "çifte vatandaşlık" kavramının giderek yaygınlık kazanmasına da yol açmaktadır. Avrupa'da İsviçre, Belçika, ve Hollanda çifte vatandaşlık statüsünü kabul etmiş bulunuyorlardı. Almanya'da Sosyal Demokrat ve Yeşiller Partisi 1998'de bu ilkeyi seçim programlarının başlıca vaadi haline getirmişlerdi. Ancak Sosyal Demokrat Parti'nin 1999 ilkbaharında Hessen eyaletinde bu ilke yüzünden ağır bir yenilgiye uğraması üzerine koalisyon hükümeti sözünden dönmek zorunda kalmıştır. Alman Yabancılar Yasasında yapılan son değişiklik sonucu olarak geleneksel "*ius sanguinis*" ilkesi kısmen terk edilmiş, bir "tercih modeli" geliştirilmiştir. Buna göre 2000 yılından itibaren Almanya'da doğan her yabancı doğrudan Alman vatandaşı olacak, ancak 23 yaşına geldiğinde (bu vakte kadar çifte vatandaşlık hakkını kullanmış oluyor). Alman vatandaşlığında mı, yoksa diğerinde mi kalacağına karar vermesi gerekiyor. Hiç bir girişimde bulunmazsa Alman vatandaşlığı düşüyor.²⁴ Şu kadar ki yurtdaşıklık statüsünde ortaya çıkan alışkanlık ulus-devletin vatandaşlığını düzenleme yetkisini kaldırmamaktadır. Önemli değişiklik insan haklarını konu alan sözleşme ve anlaşmalara dayanarak bireylerin taşıdıkları yurtdaşıklık statüsüne bakılmaksızın evrensel haklar talep edilebilmektedir.²⁵

2 - İkinci önemli değişme yurtdaşılığa bağlı statüde ortaya çıkan farklılaşmadır. Bireyler birden fazla devletin yurtdaşılığını taşıyınca ya da konumları gereği değişik kategorilere dahil edilince yararlandıkları statü de farklılaşmaktadır. Günümüzde Avrupa'da sürekli oturma hakkına sahip, sürekli çalışma hakkına sahip siyasal sığınmacı statüsünde bulunan, çifte vatandaş sayılan, Avrupa Birliği ülkeleri vatandaşlığını taşıyan değişik hukukî konumda bulunan bireyler bulunmaktadır. Bu göçmenler ya da yabancılar birbirinden farklı hak ve ayrıcalıklara sahiptirler.

²² Luttz R. Reuter, 1990. *Political Participation of Immigrants in the European Community*, Washington, D.C.'de toplanan 7. Uluslararası Avrupa Konferansı'na sunulan tebliğ.

²³ Tommas Hammar, Avrupa'da uzun süredir oturan ve çeşitli hak ve ayrıcalıklara sahip olan yabancılara "denizen" adını vermektedir. Tommas Hammar, 1990. *International Migration, Citizenship and Democracy*, Aldershot. Gower

²⁴ Stephen Castles & Mark J. Miller, *op.cit.*s.201-202; Cem Özdemir, 1999. *Ben Almanyayım - Alman Parlamentosundaki ilk Türk Asıllı Millevekil*, İstanbul: İletişim s.231-235

²⁵ Aristide R. Zolberg, 1987. Keeping Them Out: Ethical Dilemmas of Immigration Policy in Robert J. Meyers ed. *International Ethics in the Nuclear Age*, s.261-298, Lanham, Md: University Press of America

3 - Yurtdaşığın temeli ve meşruluğu da değişmiş bulunmaktadır. Klasik modelde bireysel haklar ulus-devletin sınırları içinde yaşamak ve ona bağlı olmakla kazanılmaktadır. Yeni modelde bireylerin yurtdaşıklık statüsü sadece bağlı oldukları uyrukluktan geçmiyor ; hak ve ayrıcalıkların meşruluğu insan haklarının evrensel ideolojisinden kaynaklanmaktadır. Uluslararası antlaşmalar, sözleşmeler ulus-devletin kararlarını aşarak geçerlik kazanmaktadır, böylece birey bir yurtdaşı aşan bir konuma ulaşmaktadır. Yasemin Nuhoğlu Soysal bu yeni durumu "ulus ötesi" (*transnational*) model olarak nitelendirmektedir.²⁶ Başkaları aynı kavramı ulus aşırı olarak betimlemektedirler.

Bu düşüncelerin ışığı altında denilebilir ki küreselleşme ulusal egemenlik ile evrensel insan hakları kavramları arasında kurumsal bir ikilem (dualism) yaratmış bulunmaktadır. Bu ikilem ortaya çıkan her yeni bunalımda bu iki temel ilke arasında yeni bir uzlaşma gerektirmektedir. 1992'de Almanya, sığınmak isteyen Çingenelerin (Roman) talebini reddederken bu etnik grubun gelmiş olduğu Romanya devletine onları yeniden yurtdaş olarak kabul etmesi için önemli bir parasal destekte bulunmuştur. Özetle denilebilir ki kişiye özgü olarak tanınan evrensel haklar, ulus-devletin kurduğu kam düzeni aşacak ağırlıktadır.²⁷

3.4 Uluslararası Göçün Siyaset Alanına Yansıması

Uluslararası göç çoğu kez siyasal anlam taşımayan sosyo-ekonomik bir olgu olarak değerlendirilir. Oysa uluslararası göç toplumları değiştirirken aynı zamanda oradaki siyasal yaşamı da etkilemektedir. Ayrıca bu etkilenme iki yönlüdür: göçmenler hem geldikleri anayurdun hem de yerleştikleri yeni ülkenin siyasal yaşamını doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak değiştirmektedirler. Günümüzde yüksek sayıda göçmen kabul eden ülkelere baktığımızda etnik gruplara dayalı siyasi parti ve akımların, ırkçı, göçmen aleyhtarı aşırı sağcı, köktendinci İslamcı partilerin ortaya çıktığını görüyoruz.

Göçmenler kimi yerde siyasi aktör olmakta, kimi yerde ise siyasete karşı ilgisiz kalmakla statükonun sürdürülmesine katkıda bulunmaktadır. Bu karmaşık sürecin tüm yönlerini irdelemek mümkün olmadığından başlıca etki alanlarına işaret edilecektir.

Batı Avrupa göçmenleri siyasi aktör olarak

1970'lerin ortasından itibaren başlayan aile birleşme süreci beraberinde ana yurttaki siyasal mücadelelerini Avrupa'ya aktarmışlardır. Bir yandan Alparıslan Türkes'in Milli Hareket Partisi'nin Almanya'nın çeşitli kentlerinde kurduğu Bozkurtlar örgütleri, öte yandan Cezayir'deki Ulusal Kurtuluş Cephesi (Front National de Liberation) Fransa'da şubeler kurmaya başladı. Almanya'daki Bozkurtlar ırkçı ve nazi eğilimli eylemleri nedeni ile kısa bir süre sonra Alman Hükümeti tarafından yasaklanırken, NFL'in Fransa'daki örgütü hükümetin himayesinden

²⁶ Yasemin N. Soysal, *op.cit* s.156.

²⁷ "Ulusal Hukukun sonu göründü", *Le Monde*'dan aktaran, *Radikal*, 29/07/1999.

yararlandığı için radikal Filistinlilerle işbirliği halinde bulunan komünist eğilimli Arap İşçileri Hareketi ile çatışma haline girdi. Cezayir hükümeti özellikle FIS (İslamcı Kurtuluş Cephesi)'in Fransa'daki faaliyetlerinden rahatsız olmuştu. Fransa'da İslamcı siyasi partilerin dernekleşme adı altında siyasi çalışmalar sürdürmesi, Tunus ve Türkiye tarafından da endişe ile izlenmişti. 1991 Aralık ayında Cezayir'de yapılan seçimlerde NFL yani Cezayir'i bağımsızlığa götüren kurucu parti, FIS yandaşlarının Fransa'dan yürüttükleri destek politikaları nedeni ile seçimi kaybetmişti.

Göçmen aleyhtarı aşırı akımların güçlenmesi

Göçmen işçilerin anayurdları ile ilgili siyasi faaliyetleri ve bu arada sığınmacı isteklerin yoğunlaşması, Fransa, Almanya, Belçika ve Avustralya'da aşırı sağa eğilimli yeni partilerin kurulmasına neden olmuştur. Fransa'da öğrenciler Komünist Partisi ile işbirliği halinde göçmen işçilerin isteklerine sahip çıkınca, Jean-Marie Le Pen'in başkanı olduğu Ulusal Cephe (Front National) 1983'te ilk defa Paris yakınındaki Dreux kentinin belediyesini kazanmıştır. 1997'de yapılan seçimlerde aynı parti ilk turda 4 milyon Fransız seçmeninden oy kazanmayı başarmıştır. Seçim iki turlu olmasaydı FN kazanmış olduğu %12.5 oy potansiyeli ile parlamentoya etkili bir grup gönderebilecekti. Avrupa'nın diğer ülkelerinin hepsinde göçmen aleyhtarı siyasi partiler güçlendi: Belçika'da Vlaams Blok (Flamanlar Bloku), Avusturya'da Özgürlük Partisi, İtalya'da Kuzey (Forza Italia) ve neo-faşist Ulusal Birlik sığınmacı ve göçmenleri protesto eden programlarla seçmen karşısına çıkmışlardı. Federal Almanya'daki Cumhuriyetçi Parti (Republikaner) 1986'da belediye seçimlerinde %7 oy toplamıştı.

Avrupa'da yeni bir siyasal güç: İslâm

1970'lerde başlayan aile birleşmesi sonucunda Avrupa'da İslâm dinini benimseyenlerin sayısında önemli bir artış olmuştur. Günümüzde Avrupa'da 10-12 milyon Müslümanın yaşamakta olduğu, bunlardan 3 milyonunun Fransa'da barındıkları bilinmektedir. Göçmen işçiler ibadet edebilmek için cami yapma hususunda yerel yönetimlerle çetin pazarlıklar yapmak zorunda kalmışlardır. Kızların okullarda başörtüsü ile devam etmeleri, Jimnastik ve yüzme derslerinden muaf tutulmaları da uzun mücadeleler sonucu elde edilmiş haklar sayılır. Bu arada Suudi Arabistan ve Libya'nın cami yapımını güçlendirmek için büyük para bağışları yaptıkları görülmektedir. Göçmen işçilerin çocuklarını Kuran kurslarına gönderme istekleri de - ülkelere göre - olumlu olarak karşılanmıştır. Kurumsallaşmış İslâmın en ileri gittiği ülke Belçika'dır. Avrupa ülkelerinin anayasal düzenleri gereği yabancılara tanınan geniş kamu hürriyetleri İslâm dininin örgütlü güçler haline gelmesine yardımcı olmuştur. Şu kadar ki iş hayatında ve istihdam alanında görülen dışlayıcı uygulamalar nedeni ile işsizlik oranı en fazla Avrupalı Müslümanlarda görülmektedir. Bu durum önemli ölçüde eğitim düzeyinin düşüklüğünden ve Müslüman grupların kendi tercihleri ile ana toplumla bütün-

leşmek istememelerinden ileri gelmektedir.

Göç ve Terörizm

Göçmenlerin bir yandan siyasal aktör olmaları, öte yandan siyasetin hedefi haline gelmeleri kendini siyasal terörizmde göstermektedir. Bu konu özellikle Almanya ve Fransa'da iktidar odaklarını sürekli olarak meşgul etmektedir. Almanya'da yaşayan Türk göçmenlerinin dörtte birinin Kürt kökenli olduğu tahmin edilmektedir. Bu etnik gruba mensup 50.000 kadar göçmenin terörist, yasadışı bir örgüt olduğu Alman makamlarınca da resmen kabul edilen PKK'ya sempati beslediği, 10.000 kadarının militan olduğu tahmin edilmektedir. PKK örgütünün değişik tarihlerde Türklere ait işyerleri, konsolosluklar, hava yollarına taarruzda bulunmaları, otobanları işgal etmeleri ciddi güvenlik sorunları yaratmaktadır. 1996'dan bu yana Alman makamlarının kamu düzenini bozdukları gerekçesi ile PKK yandaşlarını sınır dışı etmeleri, Alman kamuoyunda tepki ile karşılandığı gibi Türk-Alman ilişkilerini sürekli gölgelendirmektedir. Benzer bir durum Fransa'da görülmektedir. Son zamanlara kadar yasadışı sayılan FİS (İslâm Kurtuluş Ordusu)'e mensup militanlar Fransız hükümeti tarafından izlenmekte, şiddete dayalı olaylarda tutuklanmaktadır. Keza Fas'ın ekonomisinde önemli bir rol oynayan turistik tesislere bomba konulmasının Fransa'ya yerleşmiş, monarşi aleyhtarı Faslılar tarafından örgütlenmiş olması Fransız hükümetini radikal önlemlere zorlamıştır. Bu olayların tümünde görüldüğü üzere, diğer bir ülkeye yerleşen göçmenler topluluğu rejim aleyhtarı faaliyetlere giriştiği zaman taraf olan devletlerin ilişkileri zedelenmektedir.

Sonuç

Küreselleşmenin boyutlarını genişlettiği göç bunalımı önümüzdeki yıllarda azalmayacak, artacaktır. Milliyetçiliğin güçlendiği bir dönem aynı zamanda bireylerin daha büyük çapta yurtlarını terk etmek istedikleri bir zaman dilimidir. İletişim alanındaki hızlı gelişmeler ve uydu televizyon ağları bu süreci durmadan körüklemektedir. Seyahat etme kolaylığının arttığı, ulaşım masraflarının görece olarak düştüğü günümüzde hiç parası olmayan kişi dahi dış yolculuklara çıkabilmektedir. Bütün bu etkenler göç bunalımını arttırmakta, göçün yöneldiği ülkeleri sınırlayıcı, kısıtlayıcı ve zaman zaman vicdanları sızlatıcı önlemler almaya zorlamaktadır. Bu sorun yakın bir gelecekte çözümsüz kalmaya mahkumdur. Şu kadar ki toplumbilimciler her zamandan daha keskin bir dikkatle kendi toplumlarında olup biten değişiklikleri izlemekle görevlidir.

Yirmibirinci yüzyıla girerken Türkiye sadece dışarı göçmen yollamış bir ülke değildir, Türkiye'ye tüm komşu ülkeler, bunun daha ötesi Asya ve Afrika'dan yasal ve yasadışı yollardan yeni bireyler ve aileler yerleşmektedir. Bugün sadece İstanbul'u konu edecek olsak, Aksaray'da bir küçük Tahran, Bayrampaşa'da bir küçük Bosna, Cihangir'de bir küçük Afrika'yı bulmak mümkündür. Bu konudaki bilgilerimiz ise hiçe yakından.....

MODERNLEŞME VE EĞİTİM: ANKARA'DAKİ ORTAÖĞRETİM OKULLARINDAKİ ÖĞRENCİ PROFİLLERİ

Bahattin Akşit

Mustafa Şen

Mustafa Kemal Coşkun

1- Giriş

e

ğitim alanının kuruluşu ve dönüşümü Türkiye modernleşmesinin en önemli ve en özgün alanlarından birisini oluşturmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun geç dönemlerinden beri Türkiye'nin yaşadığı hemen hemen her önemli siyasi ve toplumsal dönüşüm sürecinde eğitim alanının ve bu alan içinde dini eğitimin şeklinin ve yerinin nasıl olması gerektiği üzerine çeşitli toplumsal aktörler büyük bir mücadele vermiştir. Bu mücadelenin tarafları, pozisyonlarını destekleyecek tarihi, ideolojik, siyasi ve toplumsal söylemleri büyük bir ustalıkla toplumsal gündemimize taşımıştır. Bu tür tartışmaların her alevlenmesinde, modernleşme sürecimiz boyunca halledilmemiş ya da kısmen halledilmiş sorunların neredeyse hepsine dokunulmuştur. Bitmez tükenmez bir tartışma sonunda, mağlubiyet ya da galibiyet hissi ile taraftarlar yeni bir tartışma açılana kadar köşelerine çekilmişlerdir. Son olarak, Milli Güvenlik Kurulu'nun 28 Şubat 1997 kararları doğrultusunda zorunlu temel eğitim sürecinin kesintisiz sekiz yıl olarak düzenlenmesi, genel olarak eğitimin özel olarak da dini eğitimin üzerine olan tartışmaların yoğunlaşmasına yol açmıştır. Bu tartışmaların merkezine yine örgün eğitim kurumları içinde imam, hatip ve diğer din

ODTÜ, Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi

ODTÜ, Sosyoloji B. Doktora Öğrencisi

ODTÜ, Sosyoloji B. Yüksek Lisans Öğr.

görevlilerini yetiştirmek üzere meslek lisesi olarak düzenlenmiş olan İmam-Hatip Liseleri oturdu. Eğitim alanının düzenlenmesi ve dini eğitim verecek kurumların yapısı ve fonksiyonunun tartışılması Türkiye için yeni değildir. Bu tür tartışmaların ve bu tür tartışmalara taraf olanların pozisyonlarının kökenleri modernleşme tarihimiz kadar eskidir (Akşit, 1991; Tekeli, 1980; Tekeli ve İlkin, 1993).

Bu anlamda, Türkiye modernleşmesinin ana damarlarını ve gerilim hatlarını anlamak için eğitim alanının değişimini, dönüşümünü ve bu alanda mücadele eden öznelerin, ideolojik, siyasal ve toplumsal şemalarını çıkarmak yararlı olabilir. Bu makalenin yazarlarından birisi Türkiye'deki bunalımlar üzerine bir çalışmaya katılmış ve orada yer alan yazısında bazı çözümlemeler yapmaya çalışmıştır (Akşit, 1998). Bu çalışmada geniş kapsamlı bir bunalımlar, dönüşümler ve yeniden üretimler haritası çıkarmaya girişecek değiliz. Ancak, aşağıda ayrıntılarına gireceğimiz ampirik bir araştırmanın bulgularından hareketle eğitim alanındaki bunalım ve dönüşümleri ve bu alanda etkin olan özne ve yapıları çözümleme yönünde yapılacak bir girişim için malzeme, sağlamaya çalışacağız. İmam-hatip okulları ile diğer (teknik, genel ve özel) liseleri, öğrencilerin toplumsal kökenleri (anne ve babalarının eğitimleri ve babalarının mesleki statüleri) ve çeşitli konulardaki "ideolojik" tavır alışları açısından karşılaştırmaya çalışacağız. Amaçlarımızdan birisi de eğitim alanındaki değişimin sosyolojisini yapmak, yani "hangi ailelerin çocukları ne tür okullara gidiyor", "toplumsal tabakalaşmanın ve farklılaşmanın eğitim üzerindeki etkisi nedir" ve "eğitim alanındaki farklı toplumsal tabakaların stratejileri nelerdir" gibi sorulara kısmi yanıtlar sunmaktır. Bu soruların da ima ettiği gibi, kendimizi, dar anlamda dini eğitim ve imam-hatiplerin gelişimi vb. sorularla sınırlamayacağız, aksine eğitimin sosyo-ekonomik ve ideolojik yönüne özel bir vurgu yapmaya çalışacağız. Kısacası, imam-hatip ve diğer orta öğretim kurumlarının ancak bir arada değerlendirildiklerinde anlamlı bir tablonun ip uçlarının yakalanabileceğini düşünüyoruz.

Eğitim, toplumsal yeniden üretimin sağlandığı, bireylerin çeşitli rolleri ve becerileri kazandığı, toplumsal eşitsizliklerin kuşaklar arasında aktarıldığı / pekiştirildiği bir alandır.¹ Bir başka ifadeyle, bireyler bir yandan yeni roller ve beceriler edinerek, toplumsal yeniden üretim sürecine dahil olurken bir yandan da bu rolleri ve becerileri değiştirir ve dönüştürürler. Bourdieu'nun tanımlandığı anlamda bir kültürel sermayeye sahip olurlar (Bourdieu ve Passeron, 1977; Bourdieu ve Wacquant, 1992). Türkiye'de eğitim, sadece yeniden üretim açısından değil bireylerin toplumsal hareketliliği açısından da büyük öneme sahiptir. Türkiye'nin demografik yapısındaki hızlı değişme ve 1950 sonrasında yaşanan kırdan kente göç olgusu, eğitimin toplumsal hareketlilik açısından önemini daha belirgin hale getirmiştir. Bu nedenle, eğitimi sadece toplumsal yeniden üretim açısından de-

¹ Alan kavramını Bourdieu'nun "field" kavramının karşılığı olarak kullanıyoruz. Bourdieu'ya göre "field" çeşitli aktörlerin değişik ve çeşitli büyüklükte sermayeleri ile mücadele ettikleri, çıkarlarını savundukları bir sosyal uzamdır (Bourdieu ve Passeron, 1977; Bourdieu ve Wacquant, 1992).

ğil, toplumsal hareketlilik ve toplumsal tabakalaşma açısından da değerlendirilmek gerekiyor. Bir başka ifadeyle, büyük çoğunluğu kırsal alanlarda yaşayan ülke nüfusunun kentlere akın etmesi, eğitim alanının toplumsal hiyerarşinin yeniden kurulmasında, hem de kent ve modern hayata dair yeni sembol ve değerlerin öğrenilmesinde, içselleştirilmesinde ve dönüştürülmesinde daha karmaşık işlevler yüklenmesine de neden olmuştur.

Modernleşme sürecinin ve bu sürecin ayrılmaz parçası olan kırdan kente göç ve buna bağlı olarak gerçekleşen kentleşmenin yarattığı büyük dönüşümün, eğitimi toplumsal ve siyasal mücadelenin en yoğun yaşandığı alanlardan bir haline getirdiğini söyleyebiliriz. Nitekim, formel/örgün eğitimin toplumun tüm katmanları açısından "arzulanan bir tüketim metası" olması, bir çok ailenin tüm maddi ve manevi enerjisini çocuklarının eğitimine yönlendirmesi, eğitimin halen ülkemizdeki toplumsal katmanların önemli bir kısmı için toplumsal hiyerarşide yukarı tırmanmanın ana alanı olması ve çocukların okul başarılarının - ki genellikle üniversite seçme sınavlarını kazanıp kazanmamakla ölçülür - ailelerin fedakarlıklarının sembolik karşılığı olarak algılanması bu mücadelenin günlük toplumsal pratiklerimize ne kadar sinmiş olduğunu gösteriyor.

Tüm bunların yanı sıra, hem cumhuriyetin kurucuları tarafından hem de onların mirasçıları olan kadrolar tarafından eğitim "muasır medeniyetler seviyesine ulaşmayı" sağlayacak araçlardan en önemlisi olarak görülmüştür. Bugün bile ortalama Türkiye Cumhuriyeti vatandaşının eğitime yüklediği çok yönlü anlamı düşünürsek, bu anlayışın toplumumuzun ne kadar derinlerine nüfuz ettiğini anlayabiliriz. Fakat, "muasır medeniyet seviyesine ulaşmanın" eğitim yoluyla ya da eğitim kurumlarının modern gerekler doğrultusunda düzenlenmesi yoluyla olacağı fikri, eğitim alanının siyasal bir projenin parçası olabileceğinin de kabulü anlamına geliyordu. Bu nedenle, modernleşme tarihimiz boyunca eğitim kurumları siyasal iktidar değişimlerinden en fazla etkilenen ve özellikle laik ve dini ideolojinin en fazla çatıştığı kurumlardan birisi olmuştur. Her şeyin ötesinde ulusallaşma sürecinde bir ulus yaratmak için gerekli olan dil ve kültür birliği ile ulusal pazarın gerekleri olan standart bilgi ve becerilerin yaratıldığı alan eğitimidir. Bu anlamda, eğitim ulusal-vatandaşın "yaratıldığı" ortak sembol ve ideallerin yayıldığı bir alan olarak ulusal kimliğin kurulmasında can alıcı öneme sahip olmuştur. Hatta tüm ulusu aynı dil ve kültür etrafında birleştirecek (belki de aynılaştıracak) ulusal bir eğitim sistemi olmadan ulusal kimlikten ya da ulustan bahsetmek imkansız hale gelirdi (Gellner, 1983). Dolayısıyla, eğitim bir "aynılaştırma" ve ulusal kimlik yaratma projesinin alanı olarak belirli kültürel değerlerin aktarıldığı ve belirli kültürel değerlerin dışlandığı bir alandır. Tam da bu yönü onu her zaman siyasi mücadelenin içine çeker. Farklı siyasi aktörlerin kendi toplumsal projelerini gerçekleştirmesi için eğitim alanında var olmaları ve bu alana ait bir iddialarının olması gerekir.

Türkiye'nin modernleşme çabalarının başladığı Tanzimat döneminden Cumhuriyetin ilanına ve oradan bugüne kadar Türkiye'deki toplumsal mücadelenin

eksenlerinden birisi laiklik ve İslam arasındaki karşıtlık tarafından kurulmuştur. Bu eksenin kurulmasında, Osmanlı devletinin bekası için modern bir bürokrasinin yetiştirilmesi ve eğitimin modernleştirilmesi çabaları önemli bir yer işgal etmiştir. Özellikle 1940'ların ikinci yarısından itibaren dinin ve laikliğin Türkiye'nin siyasi, hukuki, toplumsal ve kültürel hayatını etkileyen ve belirleyen iki farklı ideoloji olduğu bir gerçektir. Bu etkiler sonucu, bir taraftan dinsel ideolojinin etkisiyle şekillenen ve kendisini modernizmin etkilerinden uzak tutmaya çalışan kurumlar ve gruplar varlığını sürdürürken, diğer taraftan laik ideolojinin etkisiyle modern toplumun gerekli kıldığı nitelikleri yaygınlaştırmaya çalışan kurumlar toplumsal ve kültürel yaşamda etkili olmaya başlamıştır. Biz bu makalede, dinsel ve laik ideolojilerin etkisi altında şekillenen ortaöğretim kurumlarının nasıl bir dönüşüm geçirdiğini ve ne tür bir çeşitlenmenin ortaya çıktığını göstermeye çalışacağız. Bu anlamda, farklı okul türlerine devam eden öğrencilerin kimlik, laiklik, bilimsellik, dinsellik, kadının toplumsal konumu gibi konulardaki görüş ve tutumlarını anlamaya ve okul türlerindeki çeşitlenme ile bu konularda ortaya çıkan çeşitlenme arasında ilişkilendirme yapmaya çalışacağız.

2- Türkiye'de Eğitim Sisteminin Birleştirilmesi ve Çoğulculuşması Üzerine Kısa Bir not

Osmanlı İmparatorluğu döneminde uygulanan eğitim sisteminin, "iyi bir Müslüman" yetiştirme perspektifiyle hareket eden ve toplumun büyük bir çoğunluğunun informal/yaygın eğitim kurumları içinde "terbiye eder" durumda olduğu söylenebilir. O dönemde, Medreseler ulemanın yetiştirildiği ve İslami ideolojinin uygulandığı en önemli eğitim merkezleriydi. Diğer yanda ise, Medrese ile karşılaştırıldığında daha elit bir karaktere sahip olan Enderun'lar, devlet adamı yetiştirmek amacıyla kurulan merkezlerdi. Kısaca, devlet adamı Enderun'da yetiştirilirken, "İlmiye" sınıfından olan ulemanın eğitimi Medreselerde yapılıyordu (Tekeli ve İlkin, 1993:7).

Kazamias'ın da belirttiği gibi, eğitim sisteminde devlet ulus devlette olduğu gibi bir sorumluluğa sahip değildi ve bu işlevi dinsel kurumlar yerine getiriyordu (Kazamias, 1966:31-32). Diğer taraftan, Kuran'a dayalı eğitim sistemi, Osmanlı devletinin gereksinim duyduğu bürokrat, asker ve aydınların yetişmesini sağlamadığı ve bilimsel-teknik ilerlemelerde etkisiz kaldığı için, toplumun yeniden üretilmesini sağlamak amacıyla devletin eğitim sistemini yeniden kurması zorunlu görünüyordu. Tanzimat reformları bu çerçevede değerlendirilebilir. Tanzimat reformlarının yeterince başarılı olamaması, hem devletin hem de dini kurumların eğitim kurumları kurmasına ve kontrol etmesine neden oldu. Bu durum eğitim sisteminde önce ikili daha sonra çoğulcu bir yapıya neden oldu. Bir taraftan askeri ve sivil devlet okulları ve özel Osmanlı okulları açılırken, diğer taraftan Medreseler varlığını devam ettirdi ve özel yabancı okullar ile laik ve dinsel azınlık okulları açıldı (Akşit, 1991:154). Ziya Gökalp bu çoğulcu yapıyı ahlaki krizin ve anominin nedeni olarak gösterirken (Akşit, 1991; 1998), hakiki bir ulus

oluşturmak için "mektep" ve "medrese" kurumlarının birleştirilmesini savunuyordu (Gökalp, 1977:68). Nitekim, eğitim sistemindeki çoğulcu yapı 1924'deki "eğitim ve öğretimin birleştirilmesi" yasasıyla değişecekti. Bu yasa dinsel/gelenekselci eğitimi Ulemanın elinden almakla kalmamış, yeni bir birleşik eğitimin ve böylece de kız ve erkek öğrencilerin bir arada olmasının yolunu açmıştır (Mardin, 1992:76). Bu yasa ve onun arkasındaki cumhuriyeti kuran irade yeni kimlikli bir ulus oluşturmak için, bilimselliğin ve rasyonalizmin rehberliğinde merkezi, modernist bir eğitim sisteminin kurulmasına olanak sağlamıştır (Akşit, 1991:161). Böylece, çoğulcu bir eğitim sistemi yerine, birleştirilmiş laik bir eğitim sisteminin yaygınlaştırılması süreci başlamıştır (Akşit, 1986a:27). Böylece Atatürk, geleneksel ve laik eğitim sistemlerinin bir senteziyle değil, bunlardan birinin, geleneksel eğitimin tasfiyesiyle bu birliği başarmıştır (Rahman, 1982:62).

Öte yandan, cumhuriyet devrimleriyle başlayan sürecin sancısız ve sorunsuz devam ettiğini söylemek zordur. Nitekim, sivil toplum kuruluşlarının ve yerel faktörlerin etkisiyle oluşan "aşağıdan yukarıya" doğru modernleşme yerine, devlet kurumlarının tüm alanlarda etkili olduğu "yukarıdan aşağıya" kurulan modernlik, çoğunlukla sorunlu ve çatışmalı olmuştur. Benzer olarak, Türk toplumunun modernleşmesi de "akıl yoluyla yukarıdan aşağıya toplumu modernleştirme projesi" (Kahraman-Keyman, 1998:73) olarak yorumlanırsa, bugünkü çatışmalı durumun nedeni anlaşılabilir. Eğitim sistemi de bu sürecin bir parçası olarak bu çatışmalı süreçten etkilenmiş Osmanlı döneminde çoğulcu bir yapıya sahip olan eğitim sistemi, cumhuriyetle birlikte önce birleştirilmiş ve tek bir sistem altında toplanmış, günümüzde ise yeniden çoğulcu bir niteliğe bürünmüştür.

Eğitim ve öğretimin birleştirilmesi yasası 1924 yılında ilan edildiği zaman, ortaokul düzeyinde 29 imam-hatip lisesi vardı ve bu okullar 1930 yılında kapatıldı (Tanilli, 1994:79). Bunun yerine, köy ilkokulları için öğretmen yetiştirme amacıyla cumhuriyet ideolojisiyle harmanlanarak bilimsel ve laik eğitim veren köy enstitüleri açıldı. Bu okulların açılmasında, küçük burjuva aydınlarının, askeri ve sivil bürokratların etkili olduğu söylenebilir (Akşit, 1986a ve 1991; Tanilli, 1994). Bu dönemde, feodal kalıntıları yıkmak amacıyla köy enstitülerinin bir araç olarak kullanılması amaçlanmıştı. Ne var ki, endüstri burjuvazisinin ve tüccarların güçlenmesi 1952 yılında köy enstitülerinin kapatılmasına neden oldu ve aydın imam ve hatip yetiştirmek amacıyla imam-hatip okulları açıldı (Akşit, 1986a ve 1991).

İmam-Hatip okullarında gözle görülür bir artış 1950'lerden sonra başlamıştır. Aynı zamanda, İlahiyat fakülteleri, kuran kursları ve İslamcı yayınlarda büyük bir artış gözlenebilir. Bu artış günümüze kadar devam etti. Cumhuriyet ideolojisinin kişilerin kendi seçimine bıraktığı dini eğitim, 1982 Anayasasıyla zorunlu hale getirildi. Bu gelişmeler 1980 öncesi yaşanan toplumsal kaos ortamının bir sonucu olarak gösterilebileceği gibi, o dönemin iktidarlarının siyasal tercihleri olarak da değerlendirilebilir. Nitekim, Türkiye'de din siyasal partilerin ve devletin etkilerinden hiçbir zaman kurtulamamıştır. Bu durumun sadece siyasal iktidarların etkisiyle değil, Türkiye'deki sınıfsal yapının değişip dönüşmesiyle ilişkilendirilmesi gerekmektedir. Ancak bu yazının sınırları içinde ve araştırmamızın bu evresinde

böyle bir kuramsal ve ampirik ürünü ortaya koyabilecek durumda değiliz. Biz orta öğretimdeki farklılaşma ve benzerleşme konusunda bazı ampirik ve kuramsal bulguları ortaya koymaya çalışacağız.

Orta öğretimdeki okulların farklılaşması ve çeşitlenmesi sadece dinsel ve laik boyutta değildir. Özel ve devlet okulları çeşitlenmesi de uzun yıllardır var olan bir yapılaşmadır. Ayrıca, hem devlet ve hem de özel orta öğretimde gözlenen normal lise, teknik meslek lisesi, anadolu lisesi, fen lisesi, süper lise şeklindeki bir çeşitlenmeye de son yılların gelişmelerindendir. 1996-97 öğretim yılında Türkiye'de orta öğretim sistemindeki okul, öğrenci ve öğretmen sayıları şöyledir:

Tablo 1
1996-97 Öğretim Yılında Türkiye'deki Okul Türleri ve Sayıları

Okul Türü	Okul Sayısı		Öğrenci Sayısı		Öğretmen Sayısı	
	N	%	N	%	N	%
Normal Devlet Lisesi	1.621	36	1.026.373	57	49.158	40
Özel Okullar	376	8	53.933	3	8.874	7
Anadolu Lisesi	389	9	50.277	2	8.201	7
Teknik Meslek Lisesi (Erk.)	923	21	390.806	22	23.511	19
Kız Meslek Lisesi	601	13	98.617	5	13.445	11
İmam-Hatip Lisesi	601	13	192.727	11	18.809	16
Toplam	4.511	100	1.812.733	100	121.998	100

Kaynak: DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, 1996.

3- Araştırmanın Örneklemi ve Bulgular

Bu araştırmanın ampirik malzemesini, liselerde uygulanan soru formlarından elde edilen veriler oluşturuyor.² Araştırmanın saha çalışması sekiz yıllık zorunlu kesintisiz eğitiminin yürürlüğe girdiği ilk yıl olan 1997-1998 eğitim yılında, Ankara'da bulunan üç normal devlet lisesi, iki anadolu lisesi, dört teknik meslek lisesi (ikisi kız birisi karışık), iki özel lise, üç imam-hatip lisesi ve beş cemaatlere dayalı özel lise olmak üzere 19 okulda gerçekleştirildi. Toplam 1600 öğrenciye (861 kız, 739 erkek) önceden hazırlanmış anketler verildi.

Araştırmamız altı farklı lise türünü kapsamıştır. Bazı okulların sayılarının sınırlı olması nedeniyle, okulları tesadüfi yöntemle belirleme yolunu seçmedik; ancak, okulların sayısal dağılımını da seçim kriterlerimizi oluştururken göz önünde bulundurduk. Bu nedenle, okulların seçiminde farklı kriterler kullandık. Birinci olarak, özel liseleri "laik" özel liseler ve dini cemaatler tarafından desteklenen liseler olarak iki gruba ayırdık. Her iki gruptan da iki lise seçtik fakat, dini cemaatler tarafından des-

² Bu çalışma ODTÜ Araştırma Fonu tarafından desteklenen ve B. Akşit, R. Köse, M. Şen ve M. K. Coşkun'un katıldığı bir saha çalışmasından elde edilen verilere dayanmaktadır. Bu saha çalışmasının anketlerinin uygulanmasında ve veri girişinde yardımcı olan ODTÜ Sosyoloji Bölümü Yüksek Lisans öğrencileri Kenan Kaplan ve A. Didem Danış'a teşekkür ederiz.

teklenen liseler kız ve erkek lisesi olmak üzere ikiye ayrıldığı için bunlar da içerdik. Bu tür liselerden birisinin fen lisesine de sahip olması, sayının beşe çıkmasına neden oldu. İkinci olarak, Anadolu liseleri sınavla öğrenci seçtikleri için Ankara'da en yüksek puanla öğrenci alan Anadolu lisesi ile ondan daha az puanla öğrenci alan bir diğer lise seçildi. Son olarak, normal devlet liseleri, imam-hatip liseleri ve teknik liselerin seçiminde, bu tür okullara devam eden öğrencilerin sosyo-ekonomik durumu ile okulun mekanı arasında bir ilişki kurmaya çalıştık. Bu nedenle, bu okulları bulundukları semtlere göre sınıfladık. Okulların mekansal farklılaşması ve öğrencilerinin sosyo-ekonomik durumları göze alınarak normal liseler ile imam-hatip liseleri üçe ayrıldı. Nitekim, bir semtin gelişmiş olup olmadığı o semtte oturanların sosyo-ekonomik durumları ve yaşam koşulları hakkında bir takım fikirler vermektedir. Bu anlamda, okul seçimindeki temel ölçüt, bu okullara devam eden öğrencilerin sosyo-ekonomik durumu olmaktadır. Örneklem seçimindeki ikinci bir ölçüt ise, seçilen okulun sosyo-ekonomik açıdan homojen ya da heterojen bir öğrenci yapısına sahip olup olmadığıydı. Bu nedenle, aynı türden okullarda ortaya çıkabilecek çeşitlenmenin yaşam standartlarından kaynaklanıp kaynaklanmadığını anlamak için, aynı tür okullar arasından hem homojen hem de heterojen bir öğrenci kitlesini barındıran okullar da seçilmiştir. Bu durumda, hem üst gelir grubundan gelen öğrencilerin eğitim gördüğü, hem daha alt gelir grubundan gelen öğrencileri bünyesinde barındıran, hem de bu ikisini bir arada bulunduran okullar araştırma kapsamına alınmıştır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, okulların öğrencilerin tutum ve davranışları üzerinde ne tür bir etki yaptığını anlamak için "laik" ve "dinsel" eğilimli okullar biçiminde bir ayırım yapılmıştır ki, bu ölçüt araştırmanın temel eksenlerinden birisini oluşturmaktadır. Okulların büyüklükleri farklı olduğu için anket uygulanan öğrenci sayıları da farklı olmuştur. Çoğu zaman okulu analiz birimi olarak kullanacağımız için bunun pek sakıncası yoktur. Okul türüne ve cinsiyete göre örneklemedeki öğrencilerin dağılımı tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2
Okul Türlerine ve Cinsiyete Göre Örneklemin Dağılımı

	<u>Kız</u>	<u>Erkek</u>	<u>Toplam</u>
Meslek Tek. Lisesi (MTL)	68	134	202
	33.7	66.3	100.0
İmam-Hatip Lisesi (İHL)	225	176	401
	56.1	43.9	100.0
Normal Devlet Lisesi (NDL)	120	55	175
	68.6	31.4	100.0
Cemaatlere Dayalı Özel Lise (CDÖL)	326	258	584
	55.8	44.2	100.0
Anadolu Lisesi (AL)	54	66	120
	45.0	55.0	100.0
Özel Lise (ÖL)	67	50	117
	57.3	42.7	100.0
Toplam	861	739	1600
	53.8	46.2	100.0

4- Öğrencilerin Sosyo-ekonomik Kökenleri

Öğrencilerin sosyo-ekonomik durumlarını açıklamak için çeşitli değişkenleri kullanacağız. Göstermeye çalışacağımız gibi, her okul kendi içinde farklılıkları barındırmakla beraber görece homojen bir yapı sergilemektedir. Bu çalışmanın iddialarından birisi okul türleri ile öğrencilerin sosyo-ekonomik durumları arasında belirgin bir ilişkinin olduğudur. Bu iddiayı savunmak için, esas olarak öğrencilerin baba ve annelerinin sosyal statüsünü belirlememize yarayan değişkenleri kullanacağız. Bunlar öncelikle anne ve babalarının eğitim düzeyleri ile babalarının çalışma hayatındaki statüleridir. Bunun yanı sıra öğrencilerin nasıl bir toplumsal çevreden geldiğini anlamak için köyde mi, kasabada mı, şehirde mi doğduklarına bakacağız. Kullanacağımız başka değişkenlerle birlikte, öğrencilerin sosyo-ekonomik durumlarını okullar bazında tesbit etmeye çalışacağız ve olası eğilimlere dikkat çekeceğiz. Tabloların okunması ile ilgili olarak burada bir uyarı yapmak durumundayız. Tablolarda sunulan sayı ve oranların tümünü metin içinde zikretmekten çok belli bir grubun belli bir özelliğinin genel ortalama-dan ne kadar saptığına bakarak, o grubun özelliklerini tahlil etmeye çalışacağız.

Tablo 3

Okul Türlerine Göre Öğrencilerin Anne ve Babalarının Eğitim Düzeyleri

<u>Anne</u>	<u>MTL</u>		<u>İHL</u>		<u>NDL</u>		<u>CDÖL</u>		<u>AL</u>		<u>ÖL</u>		<u>Toplam</u>	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Eğitimsiz	41	20	78	20	23	13	32	6	1	1	-	-	175	11
İlkokul	114	57	244	61	71	41	257	44	7	6	-	-	693	44
Ortaokul	23	11	35	9	30	17	84	14	7	6	-	-	179	11
Lise	17	8	29	7	31	18	132	23	36	30	29	25	274	17
Yüksekokul	7	4	14	3	20	11	78	13	69	57	88	75	276	17
Toplam	202	100	400	100	175	100	583	100	120	100	117	100	1597	100

<u>Babalar</u>	<u>MTL</u>		<u>İHL</u>		<u>NDL</u>		<u>CDÖL</u>		<u>AL</u>		<u>ÖL</u>		<u>Toplam</u>	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Eğitimsiz	7	3	13	3	5	3	7	1	1	1	-	-	33	2
İlkokul	92	46	169	43	48	27	114	20	5	4	-	-	428	27
Ortaokul	33	16	56	14	33	19	81	14	5	4	-	-	208	13
Lise	54	27	97	24	44	25	135	23	17	14	9	8	356	22
Yüksekokul	16	8	65	16	45	26	246	42	92	77	108	92	572	36
Toplam	202	100	400	100	175	100	583	100	120	100	117	100	1597	100

Not: "Eğitimsiz", okuryazar olmayanları; "Okur yazar", ilkokul mezunu olmayan fakat okuma yazma bilenleri kapsamaktadır.

Tablo 3’de öğrencilerin anne ve babalarının eğitim düzeyi sunulmaktadır. Bu tablonun verileri okul türlerine göre anne ve baba eğitim düzeyleri arasında ciddi farklılıklar olduğunu gösteriyor. Bu durumu açıklamak için bir kaç çarpıcı noktanın altını çizmek gerekiyor. Birincisi, özel liselere devam eden öğrencilerin anne ve babalarının eğitim düzeyi diğer tüm okullardan daha yüksektir. Bu tür liselere giden öğrencilerin çoğunluğunun hem anneleri hem de babaları üniversite ya da yüksek okul mezunudur. Anadolu lisesi öğrencilerinin anne ve baba eğitimleri de, özel okulların altında kalmasına ve daha fazla çeşitlilik arz etmesine rağmen, oldukça yüksektir. Anne ve baba eğitimi açısından bu iki okulun tam zıddında ise meslek teknik liseleri ile imam-hatip liseleri yer alıyor. Yani bu tür okullara devam eden öğrencilerin anne ve babalarının eğitim düzeyleri gözle görülür şekilde diğer okullardan daha düşüktür. Bu iki grubun, anne ve babaları yüksek ve düşük eğitilmiş olanlar grubunun, arasında normal devlet liseleri ile dini cemaatler tarafından desteklenen liselerin öğrencileri yer alıyor. Fakat, normal devlet liseleri düşük eğitilmişler grubuna yakinken dini cemaatlerin liseleri daha çok anadolu ve özel liseler grubuna yakın gözükmemektedir. Aslında, bu verilerden yola çıkarak özel liselerle diğer liseler arasında sosyo-ekonomik açıdan bir farklılaşmanın varlığından söz edebiliriz. Hatta daha da ileri giderek meslek teknik liselerinin bir uçta özel liselerin diğer uçta bulunduğu bir sıralamadan da bahsedebiliriz. Bu konuyu öğrencilerin babalarının mesleki statülerini inceleyerek ayrıntılandırmaya çalışacağız.

Tablo 4
Okul Türlerine Göre Öğrencilerin Babalarının Mesleki Statüleri

	<u>MTL</u>		<u>İHL</u>		<u>NDL</u>		<u>CDÖL</u>		<u>AL</u>		<u>ÖL</u>		<u>Toplam</u>	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
İşsiz	1	0.5	2	0.5	1	0.6	3	0.5	1	0.8	-	-	8	0.5
Emekli	24	12.1	52	13.4	28	16.5	50	8.7	17	14.3	8	6.8	179	11.4
Çiftçi	3	2.0	17	4.4	2	1.2	10	1.7	-	-	-	-	32	2.0
İşçi	43	21.7	52	14.4	17	10.0	42	7.3	4	3.4	-	-	158	10.1
Niteliksiz Hizmet işçisi	49	24.7	43	11.1	27	15.9	26	4.5	5	4.2	-	-	150	9.6
Beyaz yakalı ücretli	40	20.2	105	27.0	53	31.2	116	20.2	56	47.1	30	25.6	400	25.5
yüksek Nitelikli ücretli	1	0.5	3	0.8	5	2.9	36	6.3	13	10.9	39	33.3	97	6.2
Kendi hesabına	26	13.1	84	21.6	26	15.3	161	28.1	7	5.9	17	14.5	321	20.5
Küçük işveren	7	3.4	26	6.7	9	5.3	78	3.6	15	12.6	12	10.3	147	9.4
Orta-Büyük İşveren	4	2.0	5	1.3	2	1.2	51	8.9	1	0.8	11	9.4	74	4.7
Toplam	198	100	389	100	170	100	573	100	119	100	117	100	1566	100

Öğrencilerin babalarının mesleki statüleri ve/veya işleri on ayrı kategoriye ayrılmıştır.³ Açıklamaya geçmeden önce bu kategoriler hakkında kısa bir izahatta bulunmak yararlı olacaktır. Yüksek nitelikli ücretliler, hekim, avukat, mühendis ve mimar gibi yüksek eğitimi gerektiren işleri kapsıyor. Bu tür mesleklere sahip olup da kendi hesabına çalışanları ya da ücretli emek istihdam edenleri burada sınıflamadık. Nitelsiz hizmet işçileri garson, şoför, odacı vb. işleri yapanları kapsıyor. Son olarak, kendi işinin sahibi olup işçi istihdam edenleri iki gruba ayırdık; bir-beş arası işçi çalıştıranları küçük işveren, altı ve üstü işçi çalıştıranları orta-büyük işveren olarak tanımladık.

Meslek teknik liselerinden başlarsak, bu tür liselerde emekçi kesimlerin, nitelsiz hizmet işçileri ve işçiler gibi alt katmanlarının çocuklarının daha ağırlıklı olarak temsil edildiğini, diğer kategorilerde yer alanların çocuklarını nadiren bu tür okullara gönderdiğini söyleyebiliriz. Bu okulların öğrencilerine belirli bir mesleği öğretmek, kalifiye eleman olarak kolay iş bulmalarına olanak sağladığını ve bu nedenle ailenin eğitime ve çocuğun yetişmesine ayıracağı zaman ve parayı azalttığını düşünürsek, emekçilerin bu okulları tercih etme nedenlerini anlayabiliriz. İmam-hatip liselerine giden öğrencilerin meslek liselerine giden öğrencilerle babalarının işleri açısından da benzeşmesine rağmen (nitelsiz hizmet işçileri ile işçiler bu grupta da yüksek oranda temsil edilmektedir), bu grup içinde kendi hesabına çalışanlarla beyaz yakalıların oranının daha yüksek olduğunu belirtmeliyiz. Bu noktada, beyaz yakalılarla ilgili bir ekleme yapmakta yarar var. Beyaz yakalılar, biraz da Ankara'nın mesleki ve sınıfsal yapısı yüzünden, en büyük grubu oluşturdu. Fakat, bu grup içinde üst düzey kamu yöneticilerinden sıradan memura kadar geniş bir yelpazedeki meslekler yeralıyor. Bu nedenle, bu grubu homojen bir grup olarak düşünmemek gerekir. Bizim saha çalışması sırasındaki izlenimlerimiz ve veri setimizin daha ayrıntılı bir incelemesi, imam-hatip liselerine devam eden öğrencilerin beyaz yakalı babaları, mesleki teknik liselere göre, daha çok orta-üst düzeydeki bürokratlardan oluşuyor. Son yirmi yılda kamu personelinin yapısının ciddi bir dönüşüme uğradığını düşünürsek, imam-hatip liseleri içinde beyaz yakalıların oranının yüksek olmasını anlayabiliriz. Bunlara ek olarak, imam-hatip liselerinin müfredatının ve eğitim seviyesinin 80'ler boyunca sürekli yenilenmesi, anadolu imam-hatip liselerinin açılması (anket uyguladığımız imam-hatip liselerinden birisi anadolu imam-hatip lisesiydi) ve özellikle sağ iktidarlar döneminde imam-hatiplere daha çok kaynak ayrılması, bu tür bir eğilime güç kazandırmış olabilir. Bu eğilimin 1980'ler ve 1990'larda (1997'ye kadar) güçlendiğini belirtmek gerekmektedir. 1977'de yapılan araştırmada böyle bir eğilim henüz ortaya çıkmamıştı (Akşit, 1986a ve 1991). Fakat yine de, beyaz yakalıların çocuklarının, normal devlet liseleri ve anadolu liselerinde daha yüksek oranda temsil edildiğini vurgulamamız gerekir.

³ Burada kullandığımız sınıflama Korkut Boratav'ın kullandığı sınıflama ile hemen hemen aynıdır. Bakınız Boratav (1995).

Normal devlet liselerine devam eden öğrencilerin babalarının mesleki statülerine baktığımızda, beyaz yakalıların oranının bir hayli yüksek olduğunu görüyoruz. Bunun yanı sıra, emekli ve niteliksiz hizmet işçilerinin oranı da ortalamanın üstünde. Dini cemaatlerin desteklediği özel okulların karakteristiği, esnaf-zanaatkar gibi geleneksel orta sınıflar ile bu sınıflar içinden çıkıp görece yükselmiş, yanında işçi çalıştıran küçük ve orta-büyük işverenlerin çocuklarının ağırlıklarının bu okullarda yüksek olmasıdır. Bunun yanı sıra, bu okullarda, yüksek nitelikli ücretlilerin oranı da genel ortalamanın üstündedir.

Anadolu liselerinde en yüksek seviyede temsil edilen grup, beyaz yakalılarıdır. Fakat, elimizdeki verilerin daha dikkatli bir incelemesi bu grupta yeralan beyaz yakalıların, daha çok orta ve üst düzey kamu bürokrasisini kapsadığını göstermektedir. Bu okullar içinde de küçük işverenler ile emekliler yüksek oranda temsil edilmektedir. Fakat, küçük işverenler grubu içinde mühendis, mimar, doktor gibi profesyonel meslekleri kendi hesabına icra edenlerin olduğunu da vurgulamamız gerekiyor. Son olarak, özel kolejlere baktığımızda, bu tür okulların öğrencilerinin ağırlıklı olarak, yüksek nitelikli ücretliler dediğimiz gruptan geldiğini görüyoruz. Bunları beyaz yakalıları takip ediyor. Daha kesin bir ifadeyle, bu iki grubun oranı yüzde 60'dır. Bu grubun diğer bir özelliği de küçük ve orta-büyük işveren grubunun oranının hayli yüksek olmasıdır.

Tüm bu açıklamaları toparlayacak olursak, şu noktaların altını çizmemiz gerekiyor. Birincisi, özel okullar ve anadolu liseleri gerek baba ve annelerin eğitim düzeyleri gerekse babaların mesleki statüsü açısından oldukça homojen bir yapı çizmektedir. Yüksek eğitilmiş, profesyonel ve/veya beyaz yakalıların çocuklarının oranı bu tür okullarda daha yüksektir. Anadolu liselerinin özel liselere göre daha heterojen olmasının en önemli nedeni ise bu tür liselerin seçme sınavı ile öğrenci almasından kaynaklanıyor. Bu durum, ekonomik sermayeden çok yeteneğe (ve/veya kültürel sermayeye) önem veren bir yapının ortaya çıkmasına neden olmakta ve böylece anne ve babanın eğitim düzeyinin tam da Bourdieu'nun söylediği anlamda kültürel sermayenin kuşaklar arasında aktarıldığının göstergesi olarak değerlendirilebilir. Dini cemaatlere dayalı özel liseler paralı eğitim vermelerine rağmen babaların mesleki statüsü açısından oldukça heterojen görünmektedir. Bunun birinci nedeni bu tür okulların emekçi sınıfların alt katmanında yeralan başarılı öğrencileri parasız okutmalarıdır. Yani bu tür okulların izledikleri öğrenci seçme stratejisi belirli bir toplumsal heterojenliğe imkan vermektedir. Fakat bu tür okullara devam eden öğrencilerin yarısının babası kendi hesabına çalışanlar grubundandır. Kültürel sermayesi daha yüksek olan iki grubun - beyaz yakalıları ve yüksek nitelikli ücretlilerin - bu okullar içindeki oranı genel ortalamaya yakın olmasına rağmen, anadolu ve özel laik liselerden daha düşüktür. Bir başka ifadeyle, ailesinin ekonomik sermayesi fazla olanlar bu okullarda temsil edilmektedir. Bu okullar, diğer tüm işlevlerinin ve amaçlarının dışında, geleneksel orta sınıflardan yükselme "şansı" yakalayanlar için ekonomik sermayelerinin desteğiyle kültürel sermayelerini artırma imkanı sağlamaktadır. Son olarak, vurgulanması gereken bir nokta, babaların mesleki statü-

leri açısından imam-hatip liselerinin meslek teknik lisesi ile normal devlet liseleri arasında yer almasıdır. Bir daha tekrar etme pahasına, meslek teknik liseleri içinde, emekçi sınıfların alt katmanları, imam-hatip liseleri içinde emekçi sınıfların alt katmanları ile beyaz yakalılar ve geleneksel orta sınıflar, normal devlet liseleri içinde ise ağırlıklı olarak beyaz yakalıları ve emekçi sınıfların alt katmanlarının bir kısmı temsil edilmektedir. Diğer liseler, bu üç lise türünden anne ve babaların eğitim düzeyleri ve mesleki statüleri açısından farklılaşmaktadır.

Tablo 5
Okul Türlerine Göre Öğrencilerin Doğum Yerleri

	<u>MTL</u>		<u>HL</u>		<u>DL</u>		<u>CDÖL</u>		<u>AL</u>		<u>ÖL</u>		<u>Toplam</u>	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Köy	15	7.5	53	13.3	19	10.9	33	5.7	3	2.5			123	7.7
Kasaba	15	7.5	28	7.0	13	7.4	56	9.7	3	2.5	2	1.7	117	7.3
Şehir	169	84.5	312	78.4	142	81.1	450	77.7	102	85.7	111	94.9	1286	81.0
Yurtdışı	1	0.5	5	1.3	1	0.6	40	6.9	11	9.2	4	3.4	62	3.9
Toplam	200	100	398	100	175	100	579	100	119	100	117	100	1588	100

Öğrencilerin sosyo-ekonomik kökenlerini açıklamak için son olarak öğrencilerin doğum yerlerine bakacağız. Daha önce 1977'de yapılan araştırmanın verilerine göre, yetmişli yıllarda köy doğumluların oranı imam-hatip liselerinde yüzde 59, normal devlet liselerinde yüzde 20 idi (Akşit, 1986a: 35). Şimdiki araştırmanın verilerine göre, tablo 5'de görüldüğü gibi, imam-hatip liselerinde kentte doğanların oranı normal devlet liseleri ve mesleki teknik liseler ile hemen hemen aynı orandadır. Fakat yine de önemli sayılabilecek bir kaç noktanın altını çizmekte yarar var. Birincisi, özel ve anadolu liseleri öğrencilerinin hemen hemen hepsi kent doğumludur. Bu tür liselerin öğrencileri arasında köy ve kasaba doğumluların oranı ihmal edilecek düzeydedir. Diğer lise türleri, belirli farklılıklar arz etmelerine rağmen bu açıdan daha benzerdir. İkincisi, dini cemaatlere dayalı özel liseler ile anadolu liselerinde yurtdışı doğumlu öğrencilerin oranları oldukça yüksektir. Dini cemaatlere dayalı özel liselerde yurtdışı doğumluların oranının yüksek olmasının nedeni, yurtdışında işçi olarak çalışanların çocuklarını, öğrenci üstünde denetimin yoğun olduğu bu tür okullara göndermesinden kaynaklanmaktadır. Yurtdışında işçi olarak çalışanlar için, aileleri Türkiye'de olsun yurtdışında olsun, çocukların denetimi ve eğitimlerinin "pürüzsüz" devam etmesi önemli bir sorundur, bu açıdan dini cemaatlere dayalı özel liseler onlar için güvenilebilecek ve başarılı iyi eğitim kurumlarıdır. Anadolu liselerinde yurtdışı doğumluların oranının yüksek olması, yurtdışında bulunan ailelerinin kültürel sermayelerinin artmış olması ile açıklanabilir, ancak bu bir hipotez olarak alınıp bu alanda yeni araştırmalar yapılmalıdır.

Bu bölümün sonucu olarak, sosyo-ekonomik köken açısından en üst düzeyde ikili bir ayırmadan bahsedebiliriz. Bu ayırımın bir tarafını meslek teknik liseleri, imam-hatipler ve normal devlet liseleri oluştururken diğer yanını dini cemaatlara dayalı özel okullar, anadolu liseleri ve laik çevrelere dayalı özel okullar oluşturuyor. Bu iki grubun kendi içlerinde homojen olduğu anlamına gelmiyor. Aksine, bazı açılardan imam-hatip liseleri ile cemaat okulları benzerlikler sergilemektedir. Mesela, iki okulda da belirgin bir esnaf-zanaatkâr ağırlığı vardır. Fakat, cemaat okullarının paralı olması, daha başarılı öğrencileri hedeflemesi ve "elit" olması, imam-hatip okullarının müfredatlarında dini eğitime ağırlıklı olarak yer verilmesi, bu iki okulu birbirinden ayırmaktadır. Eğitim düzeyi, mesleki statü ve doğum yeri gibi değişkenlerin tümünü göz önüne alarak bir değerlendirme yaparsak, anadolu ve özel liselere devam eden öğrencilerin belirgin bir şekilde kentli bir görünüm arzettiğini, diğer okulların iç farklılıklarına rağmen bu iki tür okula göre daha "taşralı" (az eğitilmiş ve düşük statülü mesleklerde çalışan ailelerden gelen köy ya da kasaba kökenliler) özellikler taşıdığını söyleyebiliriz. Öğrencilerin tutum ve davranışlarını inceleyerek bu konuyu derinleştirebiliriz.

5. Tutum ve Davranışlar

Öğrencileri tutum ve davranışlarını anlamak için üç farklı grup soruya verilen cevaplardan hareket edeceğiz. Bunlardan birincisi, izlenen gazete ve televizyon kanallarını öğrenmeye yönelik sorulara verilen cevapları kapsıyor. İkinci grup, kadınların toplumsal hayattaki yeri ile ilgili sorulara verilen cevaplardan oluşuyor. Son grupta ise, din, kültür, gelenek ve bilim ilişkisi üzerine olan sorulara verilen cevaplar yer alıyor. Aşağıda inceleyeceğimiz üç grup sorunun öğrencilerin tutumlarını ve ideolojik-siyasi tavırlarını anlamak için yeterli olacağı yönünde bir iddiamızın olmadığını hatırlatmakta yarar var. Sadece, bu tür değişkenlerle okul türleri ve öğrencilerin toplumsal özellikleri arasında bir ilişkinin kurulabileceğini ve böylesi bir yaklaşımın eğitim alanındaki dönüşümü anlamak açısından yeni açılımlar sunabileceğini düşünüyoruz. Yine bu soruları okul türlerini temel alarak değerlendirmeye, okullar arasındaki farkları ve benzerlikleri göstermeye çalışacağız.

5. 1. Gazete ve Televizyon Kanalları

Öğrencilerin çeşitli konulardaki tutum ve davranışlarını anlamak için öncelikle gazete okuma alışkanlıkları, okudukları gazete türü ve en çok izlenen TV kanallarını inceleyeceğiz. Eğitim kurumları temel sosyalizasyon kurumlarından olmasına karşın, sosyalizasyonu sağlayan tek kurum değildir. Eğitim ve aile kurumlarının yanı sıra etkisi giderek artan iletişim araçlarını da bireylerin sosyalizasyonunu sağlayan bir kurum olarak dikkate almak gerekir. Ayrıca, iletişim araçlarının bireylerin siyasal fikirlerinin oluşmasına da önemli katkıları olduğunu söylemek mümkündür. Ülkemizde, devamlı takip edilip edilmemesi dışında, gazete ve şimdilerde televizyon kanalları bireylerin siyasal eğilimlerinin anlaşılması

için kullanılabilir göstergelerden biridir. Dolayısıyla, bu değişkenler yoluyla okul türlerine göre öğrencilerin farklı politik eğilimlerinin neler olduğu hakkında da fikir sahibi olabiliriz.

Tablo 6
Okul Türlerine Göre Öğrencilerin Okudukları Gazeteler

<u>Gazetelerin</u> <u>Türü</u>	<u>MTL</u>		<u>İHL</u>		<u>NDL</u>		<u>CDÖL</u>		<u>AL</u>		<u>ÖL</u>		<u>Toplam</u>	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Cevap Yok, Okumaz	51	25.2	136	33.9	11	6.3	89	15.2	7	5.8	5	4.3	299	12.6
Sol	3	1.5	-	-	6	3.4	6	1.0	10	8.3	16	13.7	41	2.6
Liberal	13	6.4	-	-	10	5.7	40	6.8	16	13.3	8	6.8	87	5.4
Merkez	81	40.1	22	5.5	122	69.7	268	45.9	79	65.8	86	73.5	658	41.2
Magazin	24	11.4	12	3.0	11	6.3	28	4.9	4	3.3	1	0.9	80	5.0
İslamcı, Milliyetçi	17	8.4	222	55.4	7	4.0	127	21.7	4	3.3	-	-	376	23.5
Spor	13	6.4	9	2.2	8	4.6	26	4.5	3	2.5	1	0.9	58	3.6
Toplam	202	100	401	100	175	100	584	100	120	100	117	100	1599	100

Not: Sol gazeteler: *Cumhuriyet, Emek, Gündem*; Liberal gazeteler: *Radikal, Yeni yüzyıl*; Merkez gazeteleri: *Hürriyet, Milliyet, Sabah*; Magazin, *Akşam, Gözcü, Asabi*, vb.; İslamcı ve Milliyetçi gazeteler: *Zaman, Türkiye, Akit, Yeni Şafak, Hergün, Ortadoğu* gazeteleri.

Tablo 7
Okul Türlerine Göre Öğrencilerin İzledikleri TV Kanalları

	<u>MTL</u>		<u>İHL</u>		<u>NDL</u>		<u>CDÖL</u>		<u>AL</u>		<u>ÖL</u>		<u>Toplam</u>	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Cevap yok, İzlemes	26	12.9	100	24.9	18	10.3	78	13.4	10	8.3	12	10.3	244	12.6
Atv, KanalD, Showtv, İ.Star	158	78.2	103	25.7	145	82.9	421	72.1	87	72.5	80	68.4	994	62.2
İslamcı Kanallar	6	3.0	145	46.1	8	4.6	42	7.2	1	0.8	-	-	242	15.1
Ntv, Cine5, Müzik Kanalları	10	5.0	9	2.2	42	7.2	33	5.7	17	14.2	24	20.5	94	5.9
TRT Kanalları	2	1.0	4	1.0	1	0.6	6	1.1	5	4.2	1	0.9	20	1.3
Diğer Kanallar	-	-	-	-	1	0.6	4	0.7	-	-	-	-	5	0.3
Toplam	202	100	401	100	175	100	584	100	120	100	117	100	1599	100

Altını çizmek istediğimiz birinci nokta, gazete okumadığını belirten ya da bu soruya cevap vermeyenlerin oranının imam-hatip öğrencileri içinde oldukça yüksek olmasıdır. Aynı durum izlenen TV kanalları için de söz konusudur.

İmam-hatip lisesi öğrencilerinin, tüm diğer okulların tersine, tercih ettiği gazete ve TV kanalları İslamcı ve milliyetçi yayın yapanlardır. Dahası, üç lise (mesleki teknik, imam-hatip, dini cemaatlara dayalı liseler) içinde hem TV ve gazete izlemeyenlerin veya bu soruya cevap vermeyenlerin hem de İslamcı ya da milliyetçi gazeteler ile TV kanallarını izleyenlerin oranları diğer okullardan daha yüksektir. Bu verilerden yola çıkarak, farklı liseleri içeren iki grubun varlığından söz edebiliriz: bir yanda özellikle imam-hatiplerde yoğunlaşan ve cemaat liselerini de kapsayan İslamcı ve milliyetçi gazete ve TV kanallarının izleyicisi olan bir grup; diğer tarafta özel okullar ve anadolu liselerinde daha ağırlıklı olmak üzere normal devlet liselerini de içine alan dini ve milli içeriği olmayan gazete ve TV kanallarını takip eden diğer grup. Meslek teknik liseleri gazete tercihleri açısından birinci gruba daha yakın olmasına karşın TV kanalları açısından bu gruptan hayli uzaktır. Son bir nokta, anadolu ve özel lise öğrencilerin Ntv, Cine5 ve müzik kanallarına diğer tüm okulların öğrencilerinden daha fazla ilgi göstermesidir. Bu tür kanallar herhangi bir siyasi tutumu temsil etmemenin yanı sıra sinema, müzik gibi kentli değerleri daha çok temsil eden yayınlara öncelik vermektedir. Bu, anadolu ve özel lise öğrencilerinin kentli değerlerle daha özdeş olduğu yolundaki gözlemimizi destekler niteliktedir.

5. 2. Kadın Sorununa Yaklaşımlar

Kadınların toplumsal hayat içindeki yeri ve statüsü İslam ve modernleşme tartışmalarının merkezi noktalarından birisini oluşturmaktadır. Türkiye'de laiklik yandaşları ve karşıtları kadınların örtünmesi, toplumsal hayatta daha fazla yer alması gibi konularda sürekli bir mücadele halindedir. Biz burada bu konuya, farklı tür liselere devam eden öğrencilerin cevaplarını sunarak bakmak istiyoruz. Eğitimle ilgili son düzenlemelerde, kız öğrencilerin örtünmesinin ya da türban sorununun tekrar gündeme geldiğini hatırlarsak konunun eğitim kurumları açısından hâlâ önemini koruduğunu söyleyebiliriz. Bunun yanı sıra, öğrencilerin kadınların toplumsal hayattaki yeri ve statüsü hakkındaki görüşlerinin hangi okullarda modern ya da geleneksel değerlerin ağırlıklı olarak üretildiğinin zımni bir göstergesi olarak da yorumlanabilir. Tabii, burada sıfır toplamlı bir durumdan bahsetmiyoruz. Aşağıda görüleceği gibi değişen oranlarda da olsa kadın sorununa ilişkin olarak "modern" ya da "geleneksel" görüşler tüm okullarda temsil imkanı bulmaktadır. Aşağıdaki tablo, öğrencilerin kadınların çalışmasına, bir meslek sahibi olmasına, kadının gündelik ve sosyal yaşamını oluşturmaya dair yaklaşımlarını içermektedir.⁴

Kadınların toplumsal hayattaki yeri ile ilgili sorulara verilen cevaplara baktığımızda, "tutucu" ve "modern" uçların esas olarak iki farklı okul türünde temsil edildiğini söyleyebiliriz. İmam-hatip liselerinden hemen hemen her soruda en

⁴ Tablo 8 ve 9'da kullandığımız önermeler öğrencilere beşli Likert tipi sorular olarak yöneltildi. Fakat burada durumu daha sade bir şekilde resmetmek için her soruya verilen "fikrime çok uygun" ve "fikrime uygun" cevaplarını birleştirerek verdik. Tablolarda, önerilere "fikrim yok", "fikrime aykırı" ve "fikrime çok aykırı" cevaplarını verenlerin oranları alınmamıştır.

tutucu yaklaşıma büyük destek gelirken, modern tutuma en büyük destek özel liselerden geliyor. İmam-hatip liselerine en yakın tutumu sergileyenler mesleki teknik lise öğrencileri, özel liselere en yakın tutumu anadolu liseleri gösteriyor. Adı geçen okulların öğrencilerinin sosyo-ekonomik kökenlerinin benzerliklerine yukarıda dikkat çekmiştik. Fakat burada belirtmemiz gereken nokta, geleneksel davranışları sadece imam-hatip liseleriyle sınırlamanın doğru olmayacağıdır. Bu durumda, kadın sorunu hakkındaki geleneksel davranışlara tek başına dinsel eğitimin yol açtığını söylemek zor olsa da dini eğitimin geleneksel davranışları pekiştirdiğini hatta daha siyasi bir mecraya soktuğunu söylemek mümkündür.

Tablo 8

Okul Türlerine Göre Öğrencilerin Kadın Sorunu İle İlgili Önermelere Fikrime Uygun ve Çok Uygun Diyenlerin Yüzdeleri

	<u>MTK</u>	<u>İHL</u>	<u>NDL</u>	<u>CDÖL</u>	<u>AL</u>	<u>ÖL</u>	<u>Toplam</u>
KI	64.9	55.9	85.7	80.5	92.5	92.3	74.7
KII	54.0	39.4	74.9	71.9	88.3	90.6	64.4
KIII	50.0	51.9	21.7	25.9	15.8	12.0	33.2
KIV	52.5	47.9	72.6	78.3	90.8	90.6	68.6
KV	10.9	11.5	4.0	4.3	1.7	2.6	6.6
KVI	35.1	35.2	13.1	14.4	5.8	8.5	21.0
KVII	27.7	90.3	12.6	33.7	9.2	1.7	40.7

Notlar: KI, "Kadınlar dışarıda çalışarak eve kazanç sağlamalıdır". KII, "Kadınlar yalnız başlarına seyahat edebilirler". KIII, "Kadının esas yeri evi olmalıdır". KIV, "Kadın kendi fikirlerini serbestçe başka erkeklere söyleyebilmelidir". KV, "Kadınların okuyup meslek sahibi olmaları gereksizdir". KVI, "Kadın kendi fikirlerini yalnızca kocasına söyleyebilmelidir". KVII, "Kadınlar dışarı çıktıklarında ya da başkalarının yanında mutlaka örtünmelidir".

Geriye kalan iki okul türünden, normal devlet liselerinin öğrencileri genel olarak modern tavırlara daha yakın özellikler sergiliyor. En ayırt edici konu, kadınların örtünmesi sorusu, açısından bakarsak, normal devlet liselerinin öğrencileri açıkça modern gruba, dini cemaatlere dayalı okullar ise tutucu gruba dahil edilebilir.

Yukarıdaki sorulara verilen cevapların tümü göz önüne alınırsa, en ilginç tutumu dini cemaatlerce desteklenen özel okulların öğrencilerinin sergilediği görülür. Bu okulların öğrencileri kadınların toplumsal hayattaki yeri hakkındaki sorulara verdikleri yanıtlar açısından imam-hatiplerden ve bazen mesleki teknik liselerden daha az tutucu gözükmektedirler. Hatta, çoğu soruya verdikleri yanıtlar onları normal devlet liselerinin öğrencilerine yakınlaştırıyor. Bu tür okulların öğrencilerinin imam-hatiplere göre daha modern tavırları benimsemelerinin sosyo-ekonomik kökenle ve bu okullardaki eğitim ile ilişkisi olduğu varsayılabilir.

Fakat, araştırmanın yapıldığı dönemin özelliklerinin bu okullardan görece modern cevaplar gelmesine ya da modern cevapların verilemesine etkisinin olabileceğini hatırlatmamız gerekiyor. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, bu çalışmanın saha araştırması zorunlu kesintisiz sekiz yıllık eğitimin uygulanmaya başlandığı ilk eğitim yılında yapıldı. Bu dönem "28 Şubat süreci"nin devam ettiği "olağanüstü" bir dönemdi. Bu dönemde sadece imam-hatipler değil dini cemaatlerce desteklenen özel okullar da tartışma gündemine geldi. Araştırmamız sırasında bu okulların yöneticileri, yaşadıkları sıkıntılardan dert yanarak, tüm gözlerin üzerlerinde olduğunu ve öğrencilerinin büyük bir "baskı" altında kaldığını, sürekli "denetim"lerin kendilerini ve öğrencileri bunalttığını belirttiler. Bu nedenlerle, bu okullarda araştırma izni almak için daha çok çaba sarf etmemiz gerekmiştir. Zor şartlar altında araştırma yapmamız ve ayrıca, anket uygulaması sırasında kimi öğretmenlerin öğrencilere bazı sorulara nasıl cevap vermeleri gerektiği hakkında "telkinler"de bulunmalarına da engel olamamamız, bu okullardan aldığımız bazı yanıtların güvenilirliğini etkiledi. Tüm bunlara rağmen, bu tür okullarla imam-hatip liseleri arasında hem sosyo-ekonomik köken hem de ideolojik ve siyasi tutum sertliği ya da yumuşaklığı açısından ciddi farklılıkların bulunduğunu belirtmemiz gerekiyor.

Kadınların toplumsal hayattaki yeri ile ilgili sorulara verilen yanıtları cinsiyete göre karşılaştırdığımızda önemli farklılıkların ortaya çıktığını vurgulamalıyız.⁵ Okulların hemen hemen hepsinde erkek öğrencilerin daha tutucu ve geleneksel davranışları daha fazla benimsemiş olduğu görülmektedir. Ne var ki, bu eğilim imam-hatip liselerinde çok daha fazla belirgindir. İmam-hatip liselerindeki kız öğrenciler ise normal devlet liseleri ve meslek liselerindeki öğrencilere benzer davranışlar sergilemektedir. Bu anlamda, kız ve erkek öğrencilerin kadın sorununa yaklaşımlarında dinsel ideolojinin ve dinsel eğitimin yanı sıra toplumsal cinsiyetin de belirleyici öneme sahip olduğu söylenebilir.

Son olarak, kadınların görece olarak toplumsal hayatta başarılı olduğu ya da modern hayatın gereklerinin üstün geldiği alanlarda tutucu cevapların genel toplam içindeki oranları ciddi şekilde azalmaktadır. Mesela, "kadınların okuyup meslek sahibi olmaları gereksizdir" şeklindeki bir önerme ciddi bir destek görmezken "kadınlar dışarıda çalışarak eve kazanç sağlamalıdır" önermesi çoğunluğun desteğini almaktadır.

5. 3. Din, Kültür ve Bilim

Öğrencilerin tutumlarını anlamak için son olarak dinin bireysel ve toplumsal önemine yönelik soruların yanıtlarını Türkiye'nin modernleşme sürecinde önemli olan din-kültür, din-bilim gerilimi bağlamında inceleyeceğiz. Aşağıdaki tabloda sunduğumuz yanıtlar, din-bilim ve din-kültür ilişkisi üzerine öğrencilerin tavırları hakkında bir bilgi edinmemize de yardımcı olacak niteliktedir. Dahası, dini eği-

⁵ Bu sorulara verilen yanıtları cinsiyet ve okullara göre sunan tabloyu burada yazıyı çok uzatacağı için vermedik.

tim veren imam-hatiplerle diğer okulların öğrencilerinin bu tür konulardaki tutumlarını karşılaştırma olanağına da sahibiz.

Tablo 9

Okullara Göre Öğrencilerin Din, Kültür ve Bilim İlişkisi ile ilgili Önermelere Uygun ve Çok Uygun Diyenlerin Yüzdeleri

	<u>MTK</u>	<u>İHL</u>	<u>NDL</u>	<u>CDÖL</u>	<u>AL</u>	<u>ÖL</u>	<u>Toplam</u>
DKBI	63.4	95.0	53.1	54.0	39.2	27.4	62.3
DKBII	42.6	61.1	38.3	33.7	32.5	27.4	41.7
DKBIII	76.2	55.1	78.9	69.0	70.0	72.6	67.9
DKBIV	39.1	62.6	29.7	37.0	30.8	30.8	42.0
DKBV	48.0	35.7	52.4	59.8	74.2	81.2	54.1

Notlar: DKBI, "olgun bir hayat felsefesine sahip olmak için dini inanç şarttır". DKBII, "Bazı geleneklerimiz dini inançlarımızla çelişmektedir". DKBIII, "Kültürümüzün bütün yönleri yaşadığımız çağa uygun hale getirilmelidir". DKBIV, "Bilim ne kadar ilerlerse ilerlesin insanoğlu kainatın sırlarını çözemez". DKBV, "Kuvvetli dini inançları olmadan da, iyi bir insan olunabilir".

Kadınların toplumsal yaşamdaki yeri ile ilgili sorularda olduğu gibi, imam-hatip öğrencileri diğer okullara göre daha tutucu tavır sergiliyor. Yine yukarıdakine benzer bir tablo ortaya çıkıyor. Bir yanda daha modern tutumu sergileyen özel ve anadolu liselerinin öğrencileri, diğer yanda daha geleneksel ve tutucu tavırları benimseyen imam-hatip ve meslek teknik liselerinin öğrencileri. Normal devlet liseleri ile dini cemaatlere dayalı özel liselerin öğrencileri iki grup arasında yer alıyorlar ve tek tek sorular bazında bazen bir gruba bazen diğer gruba daha yakın gözüküyorlar. Cemaat özel liseleri ile ilgili yukarıda koyduğumuz kayıt hatırlanırsa, bu tür okulların öğrencilerinin okulları hakkında dini okul fikri vermemek için bu tür sorulara temkinli cevap verdikleri düşünülebilir. Yine de, bu tür okulların eğitim politikasında fen bilimlerine yapılan özel vurgunun öğrencilerin din-bilim, din-kültür arasındaki gerilim hakkındaki düşüncelerini etkilemesi olasıdır.

Daha önceki verilerde de gözlendiği gibi, kız ve erkek öğrencilerin tutumlarının hem genel olarak hem de okul türlerine göre farklılıklar göstermektedir.⁶ Okul türleri ve cinsiyetten kaynaklanan tüm farklılıklara rağmen, genel oranlara bakarak, ortalama bir lise öğrencisinin dini inancı şart gördüğünü, dini inançlarla geleneklerimizin çelişmediğini düşündüğünü, kültürümüzün çağa uygun olması gerektiğini, bilimin kainatın sırlarını çözebileceğini düşündüğünü ve dini inanç olmadan da iyi bir insan olunabileceğini düşündüğünü söyleyebiliriz.

⁶ Bu sorulara verilen yanıtların cinsiyet ve okul türlerine göre dağılımını yazıyı çok uzatacağı için burada vermedik.

6. Sonuç

Türkiye toplumunun dipten gelen dalgalarla kökten değişimler geçirdiğini bu büyük dönüşümün gerçekleştiği son elli yılın kırk yılında aktif sosyologluk yapan Mübcecel Kıray araştırmaları, kitap ve makaleleri ve sempozyum ve derslerindeki sözel bildirileri ile saptamış ve dinleyen ve izleyen herkese duyurmuştur (Kıray, 1964, 1972, 1982, 1986, 1999). Türkiye'deki demografik, ekonomik, toplumsal, kültürel dönüşüm üzerine yapılan araştırma ve tartışmaları bu yazının çerçevesi içinde irdelemek için yerimiz yoktur; ancak bu dönüşümler ile eğitimdeki dönüşümleri araştıran ve tartışan bazı kaynaklara gönderme yapabiliriz (Akşit, 1986b, 1997, 1998; Tekeli, 1980, 1998a, 1998b).

Bu yazıda bu dönüşümlerin sonucunda orta öğretim düzeyinde ortaya çıkan okul türleri ve öğrencileri arasındaki benzerleşme ve farklılaşma ortaya konulmaya çalışılmıştır. Okullar ve öğrenciler düzeyindeki benzerleşme ve farklılaşma sınıfsal veya kökene ilişkin değişkenler ve siyasal dinamiklerle ilişkilendirilmek durumundadır. Bu yazıda bu konuda sadece bir başlangıç yapılmıştır.

Bu yazıyı şöyle bir soruyu irdeleyerek bitirebiliriz: toplumumuzun dinsel ya da laik çerçevelerde benzeşerek ve tekdüzeleşerek yeniden üretilmesi/dönüşmesi ve otoriterleşmesi mi yoksa farklılaşarak ve çeşitlenerek yeniden üretilmesi/dönüşmesi ve demokratikleşmesi mi Türkiye'de hakim olacaktır? Bu ikileminin nasıl ve ne yönde çözüleceği çok güncel ve hayatidir. İslam'a özgü bir demokrasi biçimi olmadığına göre (Tibi, 1999:53), bu süreç yine modern sistemin demokratik yapısı içinde çözülebilir görünmektedir. Farklı kimliklerin çeşitlenerek artması ve bireylerin kendi kimliklerinin bilincine varması modernitenin demokratik ve sivil toplumcu yeniden yapılanmasının önünü açacak bir biçimde de kullanılabilir; laik veya dinci otoriter düzenlerin kurulmasının gerekçesi de olabilir. Türkiye toplumu bu ikilemin kolları arasında kıvranarak bunalmaktadır. Bunalımın demokratik yollarla aşılması ekonomik, siyasal ve toplumsal alanlardaki yeniden üretim ve dönüşümler yoluyla olduğu kadar eğitimsel, kültürel ve kişisel alanlardaki yeniden üretim ve dönüşümlerle de ilgili olacaktır (Akşit, 1998). Bu araştırmanın bulguları ümit verici bazı dönüşümler yanında bunalıma götürücü yeniden üretim ve dönüşümlerin de olduğunu göstermektedir. Dipten gelen kökten dönüşümlerin olduğu bir toplumda demokratikleşmenin de bunalımın da uzun süre yaşanacağını bu geçiş toplumunun en başta gelen sosyoloğu olan M. Kıray bize göstermiştir. Biz de onun açtığı bu yolda bu dönüşümü araştırmaya, anlamaya ve belki de oluşturmaya ve dönüştürmeye devam edeceğiz. Yolumuz açık olsun.

Referanslar

- Akşit, B. 1998. "Türkiye'de Kent-köy, Sınıf, Din ve Etnisite Farklılaşmaları ve Toplumsal Kültürel Bunalımdan Demokratik Çıkış" *Türkiye'de Bunalım ve Demokratik Çıkış Yolları*, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara, s. 193-225.

- Akşit, B. 1997. "Sosyoloji" *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Bilim: Sosyal Bilimler*, Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) Yayınları, Ankara, 7-18.
- Akşit, B. 1991. "Islamic Education in Turkey: Medrese Reform in Late Ottoman Times and Imam-Hatip Schools in the Republic", R.L. Tapper (ed.), *Islam in Modern Turkey*, London: IB Tauris.
- Akşit, B. 1986a. "Imam-Hatip and Other Secondary Schools in the Context of Political and Cultural Modernization of Turkey", *Journal of Human Sciences*, VI, s. 25-41.
- Akşit, B. 1986b. "Türkiye'de Sosyoloji Araştırmaları: Bölmenlenmişlikten Farklılaşma ve Çeşitlenmeye" S. Atauz (ed.) *Türkiye'de Sosyal Bilimlerin Gelişmesi*, Türk Sosyal Bilimler Derneği yayınları, Ankara, 1986, s. 195-232.
- Bourdieu, P. ve Passeron, J-C. (1977) *Reproduction in Education, Society and Culture*, Sage Publications, London. Bourdieu, P. ve Wacquant, L.J.D. (1992) *An Invitation to Reflexive Sociology*, Polity Press, Cambridge.
- Boratav, K. 1995. *İstanbul ve Anadolu'dan Sınıf Profilleri*, Tarih Vakfı-Yurt Yayınları, İstanbul.
- DİE, 1996. *Milli Eğitim İstatistikleri*, DİE yayınları, Ankara.
- Gellner, Ernest. 1983. *Nations and Nationalism*. Blackwell, Oxford.
- Gökalp, Z. 1977. *Türkçülüğün Esasları*, MEB yayınları, Ankara.
- Göle, N. 1998. "Batı-Dışı Modernlik Üzerine Bir İlk Desen", *Doğu Batı Dergisi*, sayı:2, ss: 57-64.
- Kahraman, H.B. ve Keyman, F. 1998. "Kemalizm, Oryantalizm ve Modernite", *Doğu Batı Dergisi*, sayı: 2, ss: 65-77.
- Kazamias, A. 1966. *Education and the Quest for Modernity in Turkey*. Allen and Unwin, The University of Chicago Press.
- Kıray, M. 1964. *Ereğli: Ağır Sanayiden Önce bir Sahil Kasabası*, DPT Yayınları, Ankara.
- Kıray, M. 1972. *Örgütlenemeyen Kent*, Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, Ankara.
- Kıray, M. 1982. *Toplumbilim Yazıları*, AİTİA Yayını, Ankara.
- Kıray, M. "Toplum, Bilgi ve Türkiye" S. Atauz (ed.) *Türkiye'de Sosyal Bilimlerin Gelişmesi*, Türk Sosyal Bilimler Derneği yayınları, Ankara, 1986, s. 187-194.
- Kıray, M. 1999. "Modernleşmenin Temel Süreçleri" *Bilanço 1923-1998: Ekonomi, Toplum, Çevre*, Cilt 2, TÜBA, TSBD ve Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 161-168.
- Mardin, Ş. 1992. *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- MEB 1993. *Milli Eğitim İle İlgili Bilgiler*, Ankara.
- Rahman, F. 1982. *Islam and Modernity*, The University of Chicago Press, Chicago.
- Tanilli, S. 1994. *Nasıl Bir Eğitim İstiyoruz?* Cem Yayınevi
- Tekeli, İ. 1980. *Toplumsal Dönüşüm ve Eğitim Tarihi Üzerine Konuşmalar*, Mimarlar Odası yayınları, Ankara.
- Tekeli, İ.-S. İkkin. 1993. *Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Tekeli, İ. 1998a. "Kent Planlaması ve Kent Araştırmaları" *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Bilim*, Sosyal Bilimler, II, TÜBA yayınları, Ankara, s. 97-159.
- Tekeli, İ. 1998b. *Tarih Bilinci ve Gençlik*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Tibi, B. 1999. "Islam, Democracy and the Vision of an Islamic State", Y.S.Tezel-W. Schönbohm (ed.), *World, Islam and Democracy*, Konrad Adenauer Foundation, Ankara.

NÜFUSUN HOMOJENLEŞTİRİLMESİ VE EKONOMİNİN TÜRKLEŞTİRİLMESİ SÜRECİNDE BİR AŞAMA: TÜRK - YUNAN NÜFUS MÜBADELESİ, 1923 -1924

"Dünyada kişi için doğup büyüdüğü yeri
kaybetmekten daha büyük bir acı olamaz."

Euripides, MÖ, 431

Ayhan Aktar

ii

nlü İngiliz tarihçisi Arnold Toynbee, 1922 yılında kaleme aldığı *The Western Question Greece and Turkey: A Study in the Contact of Civilizations* başlıklı kitabında, Türk ve Yunan toplumlarında milliyetçi akımların gelişimi konusunda ilginç bir tespit yapar. Toynbee'ye göre "Doğu'ya milliyetçilik [fikrinin] aşılarmış olması, [Doğu toplumlarına] başından beri gittikçe azalan oranlarda mutluluk ve refah getirmiştir" (Toynbee, 1922: 18). Bu tespit, özellikle Türkiye ile Yunanistan arasında Milli Mücadele'den sonra yapılmış olan nüfus mübadelesi düşünüldüğünde çok yerindedir. 1922 - 1924 yılları arasında Anadolu'da yaşayan yaklaşık 1,200,000 Anadolu Rum'unun ve Yunanistan'da yaşayan 400,000 civarındaki Rumeli Müslümanlarının yerinden yurdundan edilmesi, göç edenler açısından kargaşa ve umutsuzluk kaynağı olmasının yanı sıra, iki ülkenin toplumsal ve siyasal dokusunda temelli dönüşümler meydana getirmiştir.

Mübadelelenin Türk ve Yunan toplumlarında yarattığı dönüşümlerin dışında, devletler hukukuna getirmiş olduğu bir yenilikten bahsedebiliriz. Türk ve Yunan heyetleri arasında Lozan'da 30 Ocak 1923 günü imzalanan ve resmi adı "Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve

Protokol" olan bu belge ile ulus devletlerin kendi aralarında anlaşarak azınlıklardan "değiş tokuş yöntemi" ile kurtulmaları olgusu devletler hukukuna "emsal" olarak yerleşmiştir.¹

Konuya ulus devletler bu ülkelerde yönetimde olan milliyetçi seçkinler açısından yaklaştığımız zaman bazı ilginç sonuçlar çıkmaktadır. Azınlıkların mübadelesinin hukuki ve kabul edilebilir bir alternatif olarak ortaya çıkmış olması, dini ve etnik azınlıkların bulunduğu ülkelerdeki milliyetçi seçkinleri birçok bakımdan rahatlık ve atâlete sevk etmiştir. Kendi azınlıklarından nüfus mübadelesi yolu ile kurtulabileceklerini düşünen milliyetçi seçkinler, ülkelerinde farklı grupların barış içinde bir arada yaşamasını sağlayacak siyasal ve yasal düzenlemelerin hayata geçirilmesini hep savsaklamışlardır. Türk - Yunan nüfus mübadelesi ile azınlıkların değiş tokuş edilmesi hukuki ve makul bir çözüm ortaya çıktığı için, milliyetçi seçkinler kendi etnik ve dini azınlıklarını bir "kriz döneminde takas edilecek insan malzemesi" olarak görmeye başlamışlardır.² Ayrıca, etnik milliyetçiliğin ege- men olduğu ülkelerde etnik ve dini azınlıkların konumunu anlamak açısından mübadele sürecinde ve sonrasında yaşananlar çok öğreticidir. Bu bağlamda, Antony D. Smith'in etnik milliyetçilik hakkında yapmış olduğu tespitler son derece anlamlıdır. Smith'e göre etnik milliyetçilik anlayışının geçerli olduğu ülkelerde azınlıklar, ya baskılar karşısında yurt dışına sürülmüşler, ya da kendi memleketlerinde 'yabancı' veya 'ikinci sınıf vatandaş' muamelesi görmüşlerdir (Smith, 1994: 196). Milliyetçi yönetimler açısından, azınlıklara karşı ayrımcı politikalar uygulanarak insanların hayatını çekilmez hale getirmek ve onları yurt dışına göçe zorlamak daha tercih edilen bir uygulama olmuştur.³

Bu yazıda, 1923-1924 yıllarında uygulanan Türk - Yunan nüfus mübadelesinin toplumsal ve ekonomik sonuçları esas olarak Türkiye açısından ele alınacaktır. İlk olarak, Amerikan Milli Arşivlerindeki diplomatik yazışmalarda, mübadele ile ilgili yorum ve değerlendirmelerle işe başlamak istiyorum. Bu çalışmanın ilerleyen bölümlerinde, 1924 yılında muhalefet tarafından hükümetin mübadelelerin iskânı ile ilgili olarak verilen meclis araştırması önergesinin TBMM'de yattığı tartışmaları ele almak istiyorum. Bu tartışmaların ışığında, Türk - Yunan

¹ Yunan ve Türk Haklarının Mübadelesine ilişkin Sözleşme ve Protokol'un tam metni için bkz. Lozan Barış Konferansı-Tutanaklar Belgeler. Takım II, Cilt 2. Çeviren Seha L. Meray. Ankara: SBF yayını, 1973. s. 89-95

² 1964 yılında Kıbrıs'ta çatışmaların yoğunlaşması ile birlikte "éta- blis" statüsündeki İstanbul Rumları ve onlarla evli olan Türk vatandaşı Rumlar uluslararası pazarlıklarda koz / rehine olarak kullanılmışlardır. Hülya Demir ile Rıdvan Akar'ın verilerine göre, yaklaşık 30-40 bin Rum, bu dönemde sınır dışı edilmiş ve İstanbul'daki mallarına el konulmuştur. (Demir ve Akar, 1994). Yunanistan'da Batı Trakya'daki Türk azınlık da benzer baskılarla karşılaşmışlardır. Bu konuda bkz. (Oran, 1991).

³ Hindistan'ın bağımsızlık kazanmasından sonra Pakistan'ın kurulma aşamasında -bir uluslararası anlaşmaya dayalı olmadan!- belki de yüzyılın en büyük mübadelesi gerçekleşmiştir. Ağustos 1947 ile Mart 1948 arasında 4,500,000 Hindu ve Sikh Batı Pakistan'dan Hindistan'a ve yaklaşık 6,000,000 Müslüman da aksi istikamete göç etmiştir. Bu karşılıklı göç sürecinde çıkan çatışmalar da iki taraftan toplam 200,000 kişi hayatını kaybetmiştir (Moon, 1962: 268-269).

nüfus mübadelesinin Türkiye üzerinde yarattığı temelli dönüşümlerin daha iyi tespit edilebileceğine inanıyorum.

1- A. Mübadelenin Yaratmış Olduğu "Mukayeseli Üstünlükler" Meselesi

1922 - 1924 yılları arasında Türkiye ve Yunanistan arasında gerçekleşen nüfus mübadelesi ile ilgili olarak ortaya çıkan tüm sorunlar, 10 Haziran 1930 tarihinde Ankara'da imzalanan antlaşma ile sona ermiştir. Bu antlaşma ile mübadillerin Türkiye ve Yunanistan'daki mal varlıklarının tasfiyesi işi karşılıklı olarak halledilmiş, iki devlet arasında dostluk ve yakınlaşma rüzgârları esmeye başlamıştır. O dönemde Ankara ve Atina'da görev yapan Amerikalı diplomatlar, toplam 1,600.000 kişinin yerlerinden zorla kopartıldığı nüfus mübadelesinin yarattığı sorunların diplomatik yollarla halledilmesi üzerine merkeze yolladıkları raporlarda konuyu ayrıntılı olarak incelemişlerdir. Dönemin diplomatik yazışmalarının analizinden ortaya çıkan ilginç bir sonuç da şudur: 1923-1930 yılları arasında Balkanlarda barış ve huzur ortamının oluşturulmasının önündeki en büyük engel mübadele sonrasında ortaya çıkan sorunlardır. 10 Haziran 1930 tarihinde Ankara'da imzalanan antlaşma ile bu sorunlar ortadan kalkmıştır.

Ekim 1930'da Amerikalı diplomat Raymond Hare tarafından hazırlanan uzun raporda, Türkiye ve Yunanistan açısından nüfus mübadelesinin yarattığı ekonomik ve siyasal sonuçlar şöyle özetlenmektedir:

*"Genel bir durum muhasebesi yapmak gerekirse , [nüfus mübadelesinden] Yunanistan'ın ekonomik açıdan kârlı çıkarken, siyasal açıdan zarar ettiği ve Türkiye'nin ise siyasal açıdan kazançlı çıkmasına karşın, ekonomik açıdan kayıplar verdiği söylenebilir."*⁴

Bu tespit bağlamında "ekonomik kayıp" kavramından ne anlaşılması gerektiği az çok belli iken, "siyasal kazanç" kavramı üzerinde bir parça durmak gerekmektedir. Raymond Hare'e göre, Türkiye'nin en büyük siyasal kazancı 1923-1930 yılları arasında dış göçlerin Türkiye'nin iç işlerine pek karışmamış olmasıdır. Bilindiği gibi, on dokuzuncu yüzyıl boyunca büyük devletler her vesile ile gayri müslim azınlıklarla ilgili konularda Osmanlı devletinin iç işlerine müdahale etmişlerdir. Şüphesiz, nüfus mübadelesi sonucunda Anadolu'nun tamamen "Türkleştirilmiş" olması, bu tip müdahalelerin toplumsal temelini ortadan kaldırmıştır.

Hare'in raporunda, Yunanistan açısından ortaya sürülen "siyasal kayıplar" da aynı şekilde dış müdahaleler ile ilgilidir. Anadolu'dan gelen muhacirlerin Yuna-

⁴ Raymond Hare tarafından hazırlanmış olan ve "The Origin and Development of the Greco-Turkish Exchange of Populations Questions" başlıklı, 15 Ekim 1930 tarihli ve 767.68115/143 numaralı özel rapor. Raymond Hare 1961-1964 yılları arasında Ankara'da ABD Büyükelçisi olarak görev yapmıştır. Bu çalışmada kullanılan Amerikan diplomatik yazışmaları için bkz. Records of the Department of State Relating to the Political Relations of Turkey, Greece and the Balkan States, 1930-1939.

nistan'da iskânını sağlamak amacıyla yoğun olarak dış kaynaklardan borç ve kredi alan dönemin Yunan hükümetleri, sonuç olarak ülkeyi dış müdahalelere açık bir konuma düşürmüştür. Maliyeti ne kadar ağır olursa olsun, Yunanlı devlet adamları bu bedeli ödemek konusunda pek tereddüt etmemişlerdir: Yunanistan, 1923 ile 1930 yılları arasında, Anadolu'dan gelen muhacirlerin iskânı konusunda toplam olarak 10,000,000 Sterlin harcamıştır. Bu harcamalar, esas olarak yabancı kaynaklardan temin edilen kredilerle gerçekleştirilmiştir. Kredi borçlarının geri ödenmesi sürecinde, Yunan hazinesi yılda 2,888,000 Sterlin'lik bir borç - faiz yükünün ağırlığı altında ezilmiştir. Petropulos'un belirttiği gibi, benimsemiş oldukları gelişme modelini besleyen dış yardım musluklarının açık tutulması amacıyla Yunanlı politikacılar gerekli her şeyi yapmışlardır. Bu yaklaşımın sonucu olarak, yabancıların Yunanistan'ın iç işlerine karışması olarak özetlenebilecek bazı dış müdahaleler de sineye çekilmiştir (Petropulos, 1976: 160).

Mübadillerin iskânı için harcanan para bakımından Türkiye'nin durumu ise, Yunanistan'ın tam tersidir. Türkiye'de mübadillerin iskânı meselesi, öncelikle ucuz emek gücünün devreye girmesi sonucu ekonominin büyümesini sağlayacak bir mekanizma olarak kurgulanmamıştır. Konu, Türkiye'de sadece dar anlamıyla iskân meselesi olarak algılanmıştır. Aynı dönemde sınırlı mali kaynaklara sahip olan Türkiye, Yunan hükümetinin harcadığı toplam meblağın yaklaşık yirmide biri olan 1,000,000 Sterlin'lik bir harcama yaparak kendi göçmenlerini iskân etmeye çalışmıştır. Sonuç olarak, Ankara yönetimi, mübadillerin milli ekonomi ile bütünleşmesini hızlandırmak amacıyla iç ve dış yardım ve borç almamış ve böylece dış güçlerin olası müdahalelerinden de uzak kalmıştır.

Son dönem Osmanlı deneyimi göz önüne alındığında, bu sonuç cumhuriyeti kuranlar açısından ciddi bir 'başarı' olarak kabul edilebilir. 1930'larda Ankara yönetimi tarafından benimsenmiş olan ekonomik içe kapanma, devletçi korumacılık ve dış ilişkilerde açıkça dile getirilmiş olan tarafsızlık ve bağılantısızlık politikaları, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısındaki Osmanlı politikası ile karşılaştırıldığında, yaklaşım farkları daha net olarak ortaya çıkar. Cumhuriyeti kuran seçkinlerin ekonomik- sosyal hayata ve uluslararası ilişkilere yaklaşımı, son dönem Osmanlı deneyimi ile taban tabana zıt politikalar bütünü olarak görülmelidir.

2. Toplumsal Dokunun Dönüşümü:

Türkiye ve Yunanistan'da Etnik ve Dini Homojenlik Arayışları

Bu noktaya kadar mübadillerin sonuçları açısından Türkiye ve Yunanistan arasındaki farkları dile getirmeye çalıştık. Şimdi "benzerlikler" üzerinde durabiliriz: 1923 yılında Lozan antlaşmasının yürürlüğe girmesi ve Yunanistan'ın ve Türkiye'nin azınlık nüfuslarından arındırılmasıyla iki ülke de demografik açıdan bir "saflaştırma ve homojenleşme" sürecine girmişlerdir. Mübadele sayesinde, Türkiye ve Yunanistan büyük ölçüde kendi azınlıklarından kurtulmuşlardır. Yunanis-

tan'da Batı Trakya ve Türkiye'de ise İstanbul'un dışında farklı dinlere mensup azınlıkların varlığından bahsetmek pek mümkün değildir.

Dönemin Yunan Başbakanı Venizelos bu benzerliklerin çok iyi farkındadır. Venizelos, 17 Haziran 1930 tarihinde - yâni Ankara sözleşmesinin imzalanmasından tam bir hafta sonra - Yunan parlamentosunda uzun bir konuşma yapar. Bu konuşmada Venizelos, esas olarak parlamentodan Ankara sözleşmesinin onaylanmasını istiyor ve iki ülkedeki siyasi eğilimleri son derece gerçekçi bir biçimde analiz ediyordu. Şöyle diyordu Venizelos:

*"Türkiye'nin bizzat kendisi - yâni yeni Türkiye - Osmanlı İmparatorluğu fikrinin en büyük düşmanıdır. Yeni Türkiye, Osmanlı İmparatorluğu hakkında tek bir şey dahi duymak istememektedir. [Cumhuriyet Türkiye'si] homojen bir Türk millî devletini kurmaya çalışmaktadır. (1922'de yaşadığımız) Küçük Asya felaketinden sonra ve neredeyse Türkiye'deki bütün milletdaşlarımızın Yunan topraklarına gelmesi (sonucunda), biz de zaten benzer bir işle uğraşıyoruz."*⁵

Dolayısıyla 1930'larda Türk - Yunan ilişkilerinde yaşanan yakınlaşma havasının, Venizelos'un ifadesiyle iki tarafın da "benzer işlerle" uğraşıyor olmasından kaynaklandığını tahmin ediyoruz.

Ancak Venizelos'un konuşmasında bahsettiği, homojeri bir nüfus üzerinde yükselen millî devletin kurulması işi de kendiliğinden bir gecede gerçekleşmedi. 1912 - 1922 yılları arasında yaşanan savaşların (Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele) Türkiye'de homojen bir nüfusun oluşmasına katkısı büyüktür. Özellikle Birinci Dünya Savaşı sırasında, Anadolu'nun her bölgesindeki Osmanlı Ermenilerinin zorla tehcir ettirilmeleri ve bu insanların önce Suriye'ye daha sonra Ermenistan'a ve en sonunda da bir kısmının Yunanistan'a göç etmeleri Anadolu'nun gayri Müslim azınlıklardan arındırılma sürecinde bir dönüm noktası olarak kabul edilmelidir (Akçam, 1999). Türk - Yunan nüfus mübadelesi ise, Anadolu'da homojen bir nüfusun yaratılması sürecinde son aşama olarak görülmelidir.

1906 yılında Osmanlı Nüfus Sayımının rakamları dikkatli bir biçimde analiz edildiği zaman, Türkiye'nin homojen bir nüfus kompozisyonuna ulaşma sürecinde bazı dönüm noktalar netlik kazanmaktadır. 1906 yılında, bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırları içindeki nüfus 15 milyon civarındaydı. Halbuki 1927 yılında Cumhuriyet rejiminin yaptırdığı ilk nüfus sayımının sonuçlarına göre, aynı sınırlar içindeki nüfus 13,6 milyondur. Bu iki sonuca bakarak, 1906 ile 1927 yılları arasında Türkiye nüfusundan 1,400,000 kişinin eksildiğini söyleyebiliriz. Bu azalma üzerinde duran Justin McCarty, 1922 ile 1924 yılları arasında Anadolu'daki Müslüman nüfusun yaklaşık yüzde 18'inin savaş meydanlarında telef olduğunu

⁵ Venizelos'un konuşmasının İngilizce tercümesi Robert Skinner'in Atina'dan Washington'a, Amerikan Dışişleri Bakanına yollanmış olduğu 20 Haziran 1930 tarihli raporun içindedir. Döküman no. 767.68115/136. Records of the Department of State Relating to the Political Relations of Turkey, Greece and the Balkan States, 1930 -1939.

hesaplamıştır. (McCarty, 1983: 133). Savaş meydanlarında Müslüman nüfusun telef olmasına, Ermeni Tehcirini ve bir de mübadele ile giren Anadolu Rumlarını ilave ettiğimiz zaman, ortaya çıkan sonuç son derece dramatiktir. Keyder, Türkiye'nin nüfus kompozisyonundaki bu dönüşümü şöyle özetlemektedir:

"Birinci Dünya Savaşından önce Türkiye'nin bugünkü sınırları içinde yaşayan her beş kişiden biri [%20] gayri müslimdi; savaştan sonra ise bu oran kırkta-bire [%2,5] düştü" (Keyder, 1989:67).

Türkiye'de gayri Müslimlerin sayısının bu kadar kısa bir süre içinde bu denli dramatik bir biçimde azalmasının, bazı önemli sosyal ve ekonomik sonuçları olmuştur. Osmanlı'nın son döneminde Türkiye'ye gelen yabancı gözlemcilerin değerlendirmelerine göre, Ermenilerin ve Rumların iktisadi hayatta sadece küçük esnaf ve zenaatkâr olarak değil, aynı zamanda toptan ticaret, ithalat ihracat ve finans sektörlerinde de belirleyici konumda olduklarını vurgulanmaktadır. Birinci Dünya Savaşı öncesinde, Osmanlı ekonomik yapısını inceleyen Sussnitzki'nin ifadesine göre, "Rumlar ve Ermeniler hemen hemen her yerde (ticari bakımdan) üstünlüklerini belli ediyorlar. Aslında ticareti gayet iyi bilen ne Araplar ve İranlılar, ne de Museviler bunlarla rekabet edemezler" (Sussnitzki, 1966: 120-121). Dolayısıyla nüfusun ekonomik açıdan en üretken kesimini oluşturan Ermenilerin ve Rumların Türkiye'den ayrılmaları, önemli oranda girişimcilik bilgi ve becerisinin Türkiye'den gitmesi anlamına geliyordu. Keyder'in bu konudaki tespitini tekrar gündeme getirirsek, "bu dramatik değişme, savaş yılları içinde Türkiye'nin ticaret sınıfının çok büyük bir bölümünü kaybetmiş olduğuna ve Cumhuriyet kurulduğunda bürokrasinin karşısında hiçbir rakip kalmadığına işaret eder" (Keyder, 1989: 67). Kısacası müdahale sonucunda Türkiye ekonomik açıdan ciddi kayıplar vermiş ve toplumsal dokusunda bürokrasinin hakimiyetini bir nebze olsun dengeleyecek sınıf ve tabakalar cılızlaşmıştır.

İşin ilginç yanı, Türkiye'de yaşananların tam tersi istikamette bazı gelişmelerin Yunanistan'da ortaya çıkmasıdır. Yunanistan'dan mübadele ile Türkiye'ye yollanmış olan Rumeli Müslümanları esas geçimleri tarımdan olan köylü ve çiftçilerdi. Buna karşılık Türkiye'den giden Anadolu Rumları ise ağırlıklı olarak ticaret ve sanayi ile uğraşan ve şehirde oturan kimselerdi. Yunan ekonomisinin Lozan sonrasında yaşadığı büyüme ve zenginleşme sürecinde, Anadolu Rumlarının payının büyük olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Yiannakopoulos'un belirttiği gibi, "[Yunan] şehirlerine dolmuş olan muhacirler ucuz emek kaynağı olduğu kadar, aynı zamanda beceri sahibi zenaatkârlardan oluşuyordu. Ticari açıdan ehliyetleri sabit ve tecrübeli kişilerin[varlığı] ülke için bir zenginlik [kaynağı] oldu." Milletler Cemiyeti tarafından 1926 yılında yapılmış olan bir araştırmanın sonuçlarına göre, Atina Ticaret Odası'nın 7000 üyesinden 1000'i mübadele ile (Türkiye'den) gelenlerden oluşuyordu. Muhacirlerin oranı Pire [Ticaret Odası] içinde daha da yüksekti. 1961 yılında ise, Yunanlı sanayicilerin %20'si Anadolu ve Trakya doğumluydu" (Yiannakopoulos, 1992: 42). Yunan ekonomisinin 1920'

lerde yaşamış olduğu zenginleşmeyi ve büyümeyi değerlendiren yabancı gözlemciler de durumu benzer bir biçimde yorumluyorlardı:

"17. yüzyılda Fransa'dan kovulan Huguenot'ların İngiltere ve Amerika tarafından kabul edilmesi ve [1492'de] İspanya'dan kovulan Yahudilere Türkiye'nin hüsn-ü kabul göstermesi sonucu [bu ülkelerde bir zamanlar] ortaya çıkan ivmeye benzer bir hareketliliği Asya'dan göç eden Rumların Yunanistan'da yaratacağını tahmin edebiliriz" (Mears, 1929).

Anadolu Rumlarının gidişi ve Rumeli Müslümanlarının Türkiye'ye yollanması Yunanistan'ın etnik açıdan daha homojen bir toplum haline dönüşmesini sağlamıştır. Yunanistan'da mübadillerin iskanı amacıyla kurulmuş olan komitenin üyelerinden A.A. Pallis'in de belirttiği gibi, "Yunanistan mübadeleden ırk açısından daha da homojen olarak çıkmıştır. [Yunanistan'ın] azınlık nüfusu 1920'de yüzde 20 iken, şimdi yüzde 6'ya düşmüştür" (Hare, 1930: 94). Kuşkusuz bu sonucu büyük bir başarı (!) saymak gerekir, en azından Türkiye'nin aynı konuda göstermiş olduğu başarıya benzer bir başarıdır bu.

3. İlk Prova: Balkan Savaşı Sonrasındaki Nüfus Mübadelesi:

1923'de yapılan Türk - Yunan nüfus mübadelesinin ilk provası 1914 yılında Balkan Savaşı'ndan hemen sonra yapılmıştır. Bilindiği gibi, Birinci Balkan Savaşı'nda Osmanlı ordusu yenilmiş ve Bulgar ordusu Çatalca'ya kadar dayanmıştır. Bu yenilgiden en çok zarar gören kesim ise savaş alanlarındaki köy ve şehirlerde yaşayan Rumeli'nin Müslüman ahalisidir. Balkan Savaşları sırasında, yüz binlerce Rumeli göçmeni birkaç gün içinde doğup büyüdükleri yerleri terk ederek imparatorluk başkentine sığınmıştır. İstanbul'un 65 kilometre yakınında, Çatalca'da durdurulan Bulgar ordusunun top sesleri şehirde işitilirken, yaklaşık 250,000 Rumeli göçmeni kağıt arabalarına yükledikleri birkaç parça eşyaları ile perişan durumda şehrin sokaklarında geziniyor ve başlarını sokacak bir dam arıyorlardı. (Toynbee, 1922: 138). Ayrıca cepheden her gün gelen binlerce yaralı da şehri doldurmuştu. Dönemin İstanbul Şehremini Dr. Cemil [Topuzlu] Paşa, başlayan kolera salgınından şehri korumak için Şeyhülislam'dan aldığı izin ile Aya Sofya dahil bütün büyük camilere el koyarak bunları hastahane haline dönüştürmek zorunda kalmıştı. (Topuzlu, 1982: 129). Bütün bu gelişmeler İstanbul halkının, Rumeli'den göç eden Müslümanların ve Anadolu Rumlarının zihninde son derece olumsuz tortular bırakmıştır. Arnold Toynbee'nin de belirttiği gibi,

"1912'den itibaren Rumeli göçmenlerinin gelişi Anadolu'da daha önce rastlanmayan ölçüde bir duygusallık, gerginlik ve öc alma arzusu yaratmıştır. Ve Balkan Savaşları (sonunda) iki tip mağdur ortaya çıkmıştır: bir tarafta Rumeli Türkleri, diğer tarafta da Anadolu Rumları" (Toynbee, 1922: 139).

Balkan Savaşları sonrasında, Anadolu'ya göç edip silahlı çeteler oluşturan Rumeli muhacirleri ile giderek daha milliyetçi bir tavır takınan İttihad ve Terakki

kadrolarının yaratmış olduğu baskılar, özellikle Batı sahillerinde yerleşik olan Rum nüfusu rahatsız etmeye başlamıştı. Kısa bir süre sonra, Anadolu Rumları Türkiye'nin Batı sahillerinden Ege Adalarına doğru göç etmeye başladılar.

Aynı dönemde Trakya'dan Yunanistan'a göç etmiş olan Osmanlı Rumlarının Batı Trakya'daki Müslüman köylülere yaptıkları baskılar da Osmanlı Devletinin Atina elçilik müsteşarı Galip Kemâli [Söylemezoğlu] Bey tarafından Yunan hükümeti nezdinde protestolarla gündeme getirilmekteydi. Bölgeye yaptığı tetkik gezisi sonunda, Galip Kemâli Bey'in aklına bu çatışmaların ancak nüfus mübadelesi ile çözülebileceği düşüncesi gelir. Galip Kemali Bey, 12 Mayıs 1914 tarihinde merkezden yetki almak amacıyla Sadrazam Sait Halim Paşa'ya hitaben çektiği telgrafta, Yunan Başbakanı Venizelos ile bu konuyu görüştüğünü ve "sırf şahsi mütalea olmak üzere Başvekile Makedonya'daki Müslümanlarla Aydın Vilayeti dahilindeki Rumların 'mübadele' edilmesini teklif" ettiğini belirtir. (Söylemezoğlu, 1946:102). Galip Kemâli Bey, Venizelos'un da mübadele konusuna sıcak baktığını anlatarak bu konunun bir sonuca bağlanması için merkezden yetki ister. Osmanlı hükümetinin de olumlu yaklaşımı sonucunda İzmir civarındaki (Aydın vilayeti) Rumlarla, Makedonya'daki Müslümanların "zorunlu olmayan bir biçimde" mübadelesi için ilk sözlü anlaşma sağlanır ve çalışmalar başlar. Fakat Birinci Dünya Savaşı'nın patlaması ile konu tamamen kapanır.

1923 yılında Lozan'da Türk - Yunan Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi'ni imzalamış olan Yunan devlet adamları, bu sözleşmeye imza atmış olmaktan ötürü hep eleştirilmişlerdir. Özellikle Venizelos, bir milyondan fazla insanı yerinden yurdundan eden mecburi nüfus mübadelesi fikrinin 1914 yılından beri savunucusu olmakla suçlanmıştır. Balkan Harbinden yaklaşık onaltı yıl sonra, Venizelos, o dönemde hangi şartlar altında mübadele fikrine sıcak baktığını açıklamak zorunda kalır.

*"Balkan Savaşları sonrasında, Türkiye'den Rum unsurunun kovulmaya başlaması ile karşı karşıya kaldığım zaman, [Yunanistan'ın tekrar] savaşa girmesine engel olmak amacıyla her çareye sanıldım. Binaenaleyh, aşağıda sıraladığım nokularda Türkiye ile anlaşma zemini aradım: [Türkiye, Ege] adalarını Yunanistan'a terk etsin ve ben de o zaman Yunan hükümeti olarak, Türkiye'de yaşayan Rumların bir kısmına ki bunların Türkiye'deki varlığı Türk hükümeti tarafından tehlikeli olarak görülmektedir-ahlâken şu nu tavsiye etmekle kendimi yükümlü görürüm: Eğer mümkünse, evlerinin, Yunanistan'daki Türklerin evleri ile değiş tokuş edilmesine izin versinler."*⁶

Bilindiği gibi, Balkan Savaşlarından sonra Ege adaları fiilen İngiliz ve İtalyan donanmaları tarafından işgal edilmişti. Zaman içinde, adaların Yunanistan'a devredilmesi söz konusuydu. Fakat bu konuda belli bir antlaşma sağlanamadığı için Yunanistan'ın adalar üzerinde tesis etmek istediği hükümranlılığı uluslararası antlaşmalarla tescil edilmemiştir. Balkan savaşı ile Birinci Dünya Savaşı

⁶ Atina'daki Robert Skinner'den Washington'da Amerikan Dışişleri Bakanlığına yollanan 20 Haziran 1930 tarihli rapor. Doküman no. 767.68115/136.

arasındaki dönemde adaların hukuki statüsündeki belirsizlik nedeniyle, adaların Anadolu Rumları tarafından iskânı Yuna hükümeti tarafından teşvik edilmişti. Yunan yönetimi, adalar ahalisinin büyük çoğunlukla Rumca konuşanlardan oluştuğunu göstermek ve bunu sayısal olarak da sağlama almak amacıyla bu göçü desteklemiştir. Bu iskân politikası sonucunda, eğer Ege adalarının politik geleceğini belirlemek amacıyla uluslararası gözlemciler denetiminde bir plebisit yapıldığı takdirde, adaların Yunanistan'a bağlanması kesinleşmiş olacaktı.

1914 yılının Ekim ayında Birinci Dünya Savaşı'nın patlaması, aynı yılın mayıs ayında Atina'da Galip Kemâli Bey tarafından başlatılan nüfus mübadelesi ile çalışmaların bir sonuca ulaşmasını engellemiştir. Fakat Balkan Savaşları ile Birinci Dünya Savaşı arasındaki bir yıllık dönemde, Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan yaklaşık 150,000 ile 200,000 kişilik Rum nüfus Yunanistan'a göç etmiştir (Hare, 1930:31). Aynı şekilde, Makedonya'dan da binlerce Rumeli muhaciri Türkiye'ye gelmiş, böylece Balkan Savaşları sonrasında dar kapsamlı bir nüfus mübadelesi fiilen gerçekleştirilmiştir.

Bu dönemde yaşanan nüfus hareketleri hakkında birinci elden bilgilerimiz hayli sınırlıdır. Osmanlı devlet adamlarının anılarında da bu dönem nedense fazla yer almaz. Fakat Çeşme kaymakamı Hilmi Uran'ın anıları bu konuda bir istisna sayılabilir.

Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasından beş ay önce, 14 Mayıs 1914 tarihinde, Hilmi Uran Çeşme'de kaymakam olarak göreve başlar. Yeni kaymakamın şehre gelişinden birkaç gün sonra Rum nüfus arasında bir hareketlilik gözlemlenir ve Rumlar Çeşme'nin karşısındaki Sakız adasına göç etmeye başlarlar. Çeşmeli kayıkçıların ilk birkaç aileyi Sakız adasına götürmesinden sonra, Sakız'dan Çeşme'ye vapurlar gönderilir ve Rum nüfus çok kısa bir süre içinde Sakız adasına taşınır. Yaklaşık 40,000 Çeşmeli Rum, iki hafta içinde Sakız adasına göç etmiştir (Uran, 1959:69-71).

İşin ilginç yanı, Çeşmeli Rumların geçtiğimiz yüzyılda Sakız adasından gelip Çeşme'ye yerleşmiş olmalarıdır. 18. yüzyıl sonundan itibaren İzmir yöresinin ekonomik açıdan gelişmesi, ticaret olanaklarının artması bölgeyi bir çekim merkezi haline getirmiştir (Augustinos, 1992: 92). Ondokuzuncu yüzyılda Adalardan Anadolu'ya doğru gerçekleşen nüfus hareketlerinde, Çeşme önemli duraklardan biri olmuştur. O döneme kadar hububat tarımı yapılın Çeşme'deki yerli çiftçi sahiplerinden toprak kiralayan adalı Rumlar, 19. yüzyıl boyunca bu topraklarda bağ kurarak çekirdeksiz üzüm yetiştirmeye başlamışlardır. Üzümün yanısıra, Çeşme yöresinde piyasaya dönük olarak ekilen tütün ve anason da önemli geçim kaynaklarındandır. Bu gelişmeler sonucunda, bölgede geleneksel hububat tarımının ortadan kalktığını tahmin edebiliriz. Hilmi Uran'ın Çeşme'ye kaymakam olarak atandığı günlerde, yerli toprak sahipleri ile bunlardan toprak kiralamış olan Rumlar arasında arazi itilafları vardır ve yüzlerce dava adliyede sürüp gitmektedir. Adalardan gelen Rum nüfusun gayreti ile Çeşme ve havalisinin tarımsal yapısında ciddi değişiklikler olmuş, nüfus artmış, yeni köyler kurulmuş ve

insanlar zenginleşmiştir. İlçenin toplam 45.000 kişilik nüfusunun 40,000'ini Rumlar oluşturmaktadır. Sokakta esas olarak Rumca konuşulduğunu belirten Uran, "insan kendini Çeşme'de bir Rum cemiyeti ve cemaati içinde görüyordu. Hâkim lisan Rumca idi... burada Türkler hep Rumca biliyorlar ve Rumlarla Rumca konuşuyorlardı" diyerek durumu özetlemektedir (Uran, 66).

Rumlann Çeşme'yi terketmesinden birkaç gün sonra Rumeli muhacirleri iskân edilmek üzere Çeşme'ye yollanırılar. Kaymakamın görevi, Rumeli muhacirlerini boş Rum evlerine yerleştirmek ve onları kısa zamanda üretken hale getirmektir. Ama bu iş pek kolay olmaz, çünkü gelenlerin tümü Makedonya'nın yüksek râkımlı yaylalarından göç etmiş olan köy kökenli insanlardır. Uran, Rumeli muhacirlerini şöyle anlatır:

"Bize gönderilen muhacirlerin çoğu köylü idi. Ve Rumeli'nin yüksek ve sert iklimli yerlerinden geliyorlardı. Bunlar Çeşme'nin ne iklimine, ne de zirai karakterine intibak edemeyecek kimselerdi; nitekim edemiyorlardı. Mese-la, anasonu hayatında ilk defa görenler vardı ve bilgisizlikleri dolayısıyla onları daha tarlalarda iken hayvanlara yedirmeye kalkanlar olmuştu" (Uran, 72).

Çeşme Rumları acele ile şehri terk ettikleri için şahsi eşyalarını bile geride bırakmıştı. Terk edilmiş olan evler, kısa zamanda içindeki eşyalarla birlikte yağmalanır. Rum evlerine yerleştirilen ve memleketlerinden hiçbirşey almadan gelmiş olan muhacirler, yerleştikleri evlerde buldukları bazı elbiseleri de giyerler. Uran'ın anılarının en hoş bölümlerinden biri de bir Rum papazının evine yerleşen muhacirlerin siyah cübbeler giyip sokağa çıkmaları ve şehrin askeri ve mülki erkânı arasında "henüz hicret etmeyip kalmış iki papaz zannını ve şüphesini uyandırmış" olmalarıdır. Aynı şekilde, Çeşme'nin sıcağına dayanamayan Rumeli göçmenlerinin tarlada çalışırken, kaldıkları evlerde buldukları süslü ve dantelli kadın şemsiyelerini kullanarak güneşten kendilerini korumaya çalışmaları da göçmenlerin iskân edildikleri yerlerin kültür ve hayat tarzına uyum sağlamaya çalışırken ortaya çıkan tuhaflıklara iyi birer örnek sayılabilir (Uran, 76).

Hilmi Uran bütün bu olayları naklettikten sonra, Türkiye'de muhacirlerin "hangi nevi ziraat ve sanatla meşgul oldukları ve hangi iklim halkından bulundukları yolunda bir tetkik ve tasnife tâbi tutulmadıklarını" belirterek bu insanların üretici hale getirilmelerinin önündeki zorlukları dile getirmektedir. Türk kamu bürokrasisinin bu konudaki yetersizliklerinin de altını çizen Uran, Çeşme'nin boşalmasının ve yeniden iskânının sonuçlarını şöyle özetlemektedir:

"[Çeşme gibi] bir yere o vakit gönderilmiş olan muhacirler, büyük bir çoğunlukla daha hububat ziraatını dahi bilmeyen pek zavallı, pek bilgisiz ve pek iptidai köylülerdi ve çoğu Türkçe dahi bilmeyen Akova, Kolaşın köyleri Boşnakları idi. Bunlar Çeşme'de buldukları ileri hayat standardına katıyen uyabilecek kimseler değildi. Nihayet ellerinden geleni yaptılar ve Çeşme'yi kısa bir zamanda kendi seviyelerine indirdiler (Uran, 75).

Çeşme'nin boşaltılmasının ve Rumeli muhacirlerinin Çeşme'ye yerleştirilmelerinin bu traji-komik öyküsü, bu tarihten yaklaşık on yıl sonra gerçekleştirilen Türk-Yunan nüfus mübadelesinin küçük çapta bir provası sayılabilir. Fakat Lozan Antlaşmasından sonra gerçekleştirilen nüfus mübadelesinin yaratmış olduğu insan trajedisinin boyutları daha büyük ve derindir. Mübadelenin Milli Mücadeleden sonra yapılmış olması, istisnalar haricinde mecburi olması ve mübadil olarak Türkiye'ye gelen Rumeli göçmenlerinin savaş sonrasında yanıp yıkılmış bir ülkede iskân edilmeye çalışılması gibi etkenler sonucunda Türkiye'nin yaşamış olduğu deneyim daha sancılı olmuştur.

4. Milli Mücadele Sonrasında Yapılan İskânın Zorlukları

Türk-Yunan nüfus mübadelesi ile ilgili yabancı dilde yazılmış kaynaklarda ortaya çıkan genel geçer bir kanaat vardır. Bu görüşe göre, mübadele ile Türkiye'ye gelen Rumeli Müslümanlarının yerleştirilmesi daha çabuk olmuştur ve Türk hükümetinin işi Yunan hükümetine göre çok daha kolaydır. Mübadele konusunda ilk kapsamlı yayını yapan Ladas'a göre, Türkiye'de mübadillerin iskânı kolaydır. Türkiye ne de olsa Yunanistan'a göre daha büyük bir mtemlekettir ve gelenlerin iskânı için kullanılabilecek arazi boldur (Ladas, 1932:708). Ayrıca 1,200,000 Anadolu Rum'u karşılığında yaklaşık 400,000 Rumeli Müslümanının değış tokuş edildiğı gerçeğı de Türkiye ve Yunanistan arasındaki coğrafi oransızlığa ilave edildiğı zaman Türkiye'nin işinin daha da kolaylaştığı söylenir. Burada, esas olarak, Türkiye'den giden Rumların, gelen Rumeli Müslümanlarının sayısının iki katından fazla olmasının Türkiye'ye daha geniş bir hareket alanı sağladığı görüşü vardır. Mübadillerin iskânı konusunda, "Türkiye'nin işi kolaydır" görüşü, özellikle Yunanlı yazarların eserlerinde sık sık tekrarladıkları bir temadır.

Sanılanın aksine, Türkiye'de mübadillerin iskânı pek de kolay olmamıştır. Meseleye 1923 yılının şartları açısından baktığımız zaman, mübadillerin iskânının önünde bazı "yapısal engeller" olduğu gibi, son derece ciddi "konjonktürel sorunlar" da vardır. Şimdi sıra ile bu sorunları ele alacağız. Önce konjonktürel sorunlardan başlayalım.

Mübadillerin iskânının önündeki *birinci* konjonktürel sorun, Türkiye'nin 1919-1922 yılları arasında savaş alanı olmasıdır. Ülkenin Batısı önce adım adım Yunan işgalini yaşamış ve daha sonra Milli Mücadele'nin en kanlı savaşları burada yapılmıştır.

Mübadiller Türkiye'ye gelmeye başladıkları zaman, özellikle, 30 Ağustos - 9 Eylül 1922 tarihleri arasında geri çekilen Yunan ordusunun yarattığı tahribatın yaraları daha tazeydi. Türk ve Yunan ordularının askeri operasyonları sonucunda evler yanmış ve binlerce kişi evsiz kalmıştı.

O dönemin basın ve yayın organlarında bol miktarda kullanılan "felaketzedeler" terimi Türk - Yunan Savaşı'ndan bir şekilde zarar görmüş olan insanlar için, "harikzedeler" terimi ise savaştan evi yanmış kişiler için, "mülteciler" terimi dış

memleketlerden Türkiye'ye sığınan Müslümanlar için, "Şark muhacirleri" ise Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu vilayetlerinin Rus ordusu tarafından işgale uğraması sonucunda Batı vilayetlerine göç eden kimseler için kullanılıyordu. (Arı,1995:8). Terminoloji düzeyinde ortaya çıkan bu ayrışma, sorunun ne kadar karmaşık olduğunun en basit göstergesidir. 9 Eylül 1922'de İzmir'in kurtuluşundan sonra ortaya çıkan bu durum, aslında ciddi bir toplumsal kargaşa yaşandığının en açık ifadesidir.

Bu kargaşayı sona erdirmek ve Yunanistan'dan gelecek muadilleri yerleştirmek amacıyla, 8 Kasım 1923 tarihinde TBMM'ye kabul edilen bin kanun ile "Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti" kurulur. Ayrıca Mübadele, İmar ve İskân Vekâletine olağanüstü yetkiler de tanınmıştır. Çok kısa bir süre içinde kadrolarını oluşturması beklenen bu yeni vekâlete gerektiğinde diğer kamu kurumlarında çalışan memurların da iskân işlerinde görevlendirilmesi için olağanüstü yetkiler verilmiştir (Arı, 1995:33).

Bu kanunun TBMM'deki görüşmeleri sırasında, özellikle Doğu vilayetlerinden bazı mebusların mübadeleye tâbi olanlara verilecek toprak ve boş evlerden arta kalanlarının "evleri düşman veya görülen lüzum üzerine hükümet kuvvetleri tarafından tahrip edilmiş olan kimselere" verilmesi konusunda önerge verdiklerini görüyoruz (TBMM - Zabıt Ceridesi, Cilt 3: 304). İncelemek üzere komisyona havale edilen bu önerge, daha sonra tekrar gündeme getirilir. Yaklaşık dört ay sonra, 13 Mart 1924 tarihinde TBMM'de yapılan tartışmalarda bu kez aynı konuda kanun teklifi verilir. Bu konu hakkında söz alan, Doğubeyazıt mebusu Şefik Bey, Rumlardan kalan tarla, bahçe ve diğer gayrimenkullerin Rumeli muhacirlerine dağıtımında izlenecek yöntemi şöyle eleştirmiştir:

"Muhacirlere verildikten sonra bunlara [Doğu vilayetleri ahalisine] verilsin diye bir mütalaa dermeyan bulundu. 'Evvel mescîdin işine bakılır.' Asıl vatanın evlâdı olan yurdu harabolan, hâk ile yeksan olan ahalimiz dururken bunların mesken ve mevalan temin edilemez iken gelecek muhacirlere evler verilsin de sonra onlara verilsin... bendeniz öyle zannediyorum ki havali-i Şarkıye'de muhtaç olmayan ya bir ikidir, yahut hiç yoktur" (TBMM - Zabıt Ceridesi, Cilt 7:414 - 415)

Diğer mebusların da baskısı sonucu bu teklif aynı gün kanunlaşır. Milli Mücadele sonrası dönem, aynı zamanda 1912- 1922 yılları arasında yaşanan on yıllık savaşın da sonudur. Anadolu'nun birçok şehrinde, binlerce evsiz insan gerçekten yardıma muhtaçtır. Bu durumda kendilerini "vatanın asıl evlatları" olarak gören kişiler ve onların siyasal temsilcileri, Anadolu Rumlarından kalan malların dağıtımından pay almak için yarışmaktadır. Milli Mücadele sonrasında Türkiye'nin içinde yaşadığı konjonktür, yaklaşık 400,000 Rumeli göçmeninin Türkiye'ye gelmiş olduğu olgusunu bir kenara bıraksak bile, sağlıklı bir iskânın yapılmasına uygun değildir.

Nitekim Lozan Konferansı sırasında İsmet İnönü ile Başbakan Rauf Orbay arasındaki yazışmalar da ayna konuya ışık tutmaktadır. 2 Aralık 1923 günü Rauf

Orbay'ın İsmet Paşa'ya yolladığı telgrafta Batı Anadolu'da evsizler yerleştirildikten sonra "daha altmış bin hane iskan olunabilir" denilmektedir (Şimşir, 1990: Cilt I, 155). Yaklaşık bir buçuk ay sonra İsmet Paşa, Başbakan Rauf Orbay'a yolladığı 20 Ocak 1923 tarihli telgrafta aynı durumun hâlen geçerli olup olmadığını tekrar sormaktadır (Şimşir, 1990: Cilt I, 413). Bu soruya, 23 Ocak 1923 tarihinde, Başbakan Rauf Orbay'dan gelen yanıt çok anlamlıdır:

"Garbî Anadolu'ya muhâcir kabul edilebileceği evvelce bildirilmiş olan altmış bin hânenin büyük bir kısmını da İstanbul'dan fevc fevc [bölük bölük] gelen millî yersiz muhacirler yerleştirildiği cihetle elyevm [bugün] oraya ancak yirmi bin hâne kolaylıkla kabul olunabilir" (Şimşir, 1990: Cilt I, 429).

Dolayısıyla 2 Aralık 1922 ile 23 Ocak 1923 tarihleri arasında geçen bir buçuk ay içinde, Batı Anadolu'da Rumların terk etmiş olduğu emlak ve arazinin üçte ikisi işgal edilmiş ve "millî yersiz" nüfus arasında paylaşılmıştır. Başbakan Orbay'ın da belirttiği gibi, bu malların üzerine oturanların bir kısmı da bölge dışından gelmiş olan kitlelerdir.

İskân konusundaki *ikinci* konjonktürel sorun da, Anadolu Rumlarının ülkeyi terk edip gittikleri tarih ile Rumeli göçmenlerinin gemilerle Anadolu'ya taşındıkları günler arasında geçen zaman dilimi ile ilgilidir.

İlk olarak akılda tutulması gereken konu şudur: 9 Eylül 1922 tarihinde İzmir'in düşmesi ile 11 Ekim 1922 tarihinde Mudanya Mütarekesi'nin imzalanması arasında geçen yaklaşık bir ay içinde, Anadolu Rumlarının büyük bir kısmı Türkiye'yi terk etmiştir. Eski Amerikan Büyükelçisi Morgenthau, anılarında bu süreci şöyle anlatır: "750,000 insan birkaç hafta içinde Selanik, Atina ve diğer büyük Yunan adalarındaki limanlara sığır sürüsü gibi dökülmüştü" (Morgenthau, 1929: 48). 1 Aralık 1922 tarihinde İsviçre'nin Lozan kentinde başlayan barış görüşmelerinde, mübadeleye tâbi tutulacak olan Anadolu Rumlarının üçte ikisi zaten Türkiye'yi terk etmiş durumdadır. Yâni mübadelenin önemli bir kısmı daha taraflar Lozan'da müzakere masasına oturmadan fiilen gerçekleşmiştir.

Halbuki Yunanistan'daki Rumeli Müslümanları köylerinde ve kasabalarında bir yıl daha kalmışlardır. Ancak 1923 yılının sonbahar aylarından itibaren yaşadıkları yerleri terk ederek, Selanik gibi büyük liman kentlerinin etrafındaki kamplarda toplanmaya başlamışlardır. İşte bu dönemde İstanbul basını mübadele konusuna ilgi göstermeğe başlar ve bölgeye muhabirler gönderilir (Demirel, 1994).

Geçen bir yıl içinde, Anadolu'dan gelen Rumlar ise Yunanistan'da iskân edilmeye başlanır. Bu süre içinde Anadolu'dan gelen Rumlarla Rumeli Müslümanları aynı köylerde yan yana yaşamaya zorlanırlar. Yâni toprakları Yunan hükümeti tarafından istimlak edilen Müslüman ailelerin yanıbaşında Anadolu Rumları bir yıl beklerler. İşin ilginç tarafı, yaklaşık bir yıl birlikte yaşayan Anadolu Rumları ile Rumeli Müslümanları arasında pek çatışma da çıkmaz. Hatta aynı evi payla-

şırlar. Kayalar yöresi, köseler köyünden mübadele ile gelip Amasya'ya yerleştirilen Havva Nine o dönemi şöyle anlatıyor:

"[Türkiye'den] gelen Rumlar evlerimize yerleşti. Odalarımızı paylaştık. Ama onlar iyi insanlardı. Birbirimize yardımcı olduk. Biz yemek yapar onlara verirdik. Onlar yapınca da bize verirdi. Bizim eve bir tane erkek geldi. Gerisi hep çoluk çocuktuk... Bir yıl beraber kaldık. Çok ısındık birbirimize" (Yalçın, 1998. 224).

Yunanistan'ın büyük liman kentlerine yığılan Anadolu Rumlarının içler acısı durumu Lozan'da müzakere masasına oturmuş olan Venizelos başkanlığındaki Yunan heyetini mübadelenin mecburi olmasını talep etmeğe zorlar. 30 Ocak 1923 yılında imzalanan sözleşme ile Yunanistan'daki - Batı Trakya'da kalanların dışında - bütün Rumeli Müslümanları Türkiye'ye yollanacak, onların arazileri ve evleri Anadolu'dan gelen Rumlara verilecektir. Pentzopoulos'un belirttiği gibi, bu sözleşme ile Yunanistan'ın Anadolu Rumlarının iskânında karşılaştığı sorunların bir kısmı ortadan kalkar. Rumeli Müslümanlarına ait olan gayrimenkuller de hemen Yunan hükümeti tarafından istimlâke tâbi tutulur (Pentzopoulos, 1962: 71). Pentzopoulos'a göre,

"Mübadeleye tâbi tutulan Türkler ve Bulgarlar geride 350,000 hektar [büyükliğünde] arazi bırakmışlardı. Rum muhacirlerin iskânında bu miktarın önemi ortadadır. Şurası gayet açıktır ki, Müslümanların boşalttıkları mal ve mülkleri olmaksızın [Yunanistan'daki] iskân sorununu çözmek ve tarımsal alanlarda yerleşimi sağlamak çok zor olurdu" (Pentzopoulos, 1962: 104).

Lozan'da imzalanan sözleşmeye göre , nüfus mübadelesi 1 Mayıs 1923 tarihinde başlayacaktı. Daha sonra bu tarih daha ileriye atıldı. O dönemde Yunanistan'dan gelecek mübadillerin yurda getirilmesi işini düzenlemek üzere Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti ile Hilal-i Ahmer Cemiyeti (Kızılay) arasında bir sözleşme imzalanmıştı (Çanlı, 1994: 51). Kızılay arşivlerindeki belgeleri değerlendiren Mehmet Çanlı'nın tespitlerine göre, Selanik'ten mübadilleri yurda getirilen ilk gemi 19 Aralık 1923 günü yola çıkmıştır. Yine Kızılay arşivlerindeki belgelere göre, Rumeli Müslümanlarının Türkiye'ye gelişleri, esas olarak 1924 yılının ilk sekiz ayında gerçekleşmiştir (Çanlı.1994).

Anadolu'nun iç kesimlerinde bulunan ve göreceli olarak Milli Mücadelenin cereyan ettiği savaş alanlarının dışında kalan Rumların da -özellikle Karamanlı tabir edilen ve türkçeden başka bir dil bilmeyen Rumların- Yunanistan'a yollanması işi de aynı dönemde tamamlanmıştır. Anadolu Rumlarının esas göçü, İzmir'in düştüğü tarih olan 9 Eylül 1922 ile Mudanya Mütarekesi'nin imzalandığı tarih olan 11 Ekim 1922 arasında geçen yaklaşık bir ay içinde gerçekleşmiş olduğu için, bu tarihten yaklaşık bir yıl sonra Yunanistan'a yollanan Rumların sayısı hayli düşüktür. Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun verdiği resmi rakamlara göre, 354,647 Rumeli Müslümanı 192,356 Anadolu Rum'u ile mübadele edilmiştir (Hare, 1930: 64).

İşte 1922 yılının Eylül ayı ile 1924 yılı ortalarına kadar geçen süre içinde, resmi yazışmalarda "emvâl-i metruke" olarak geçen Rum malları ya Ankara'da tanındıkları olan yerel eşraf, bazı yüksek rütbeli devlet memurları veya evleri yanıp yıkılmış olan yerel halk(harikzedeler) ve bölgenin dışından gelen yağmacılar tarafından işgal edilmiştir. 1923 yılı yaz ayları ile 1924 yılının Ekim ayları arasında Rum malları üzerinde süren yasa dışı işgallerle ilgili olarak Ankara'ya birçok şikayet dilekçesi yollanmıştır. Yunanistan'dan mübadil olarak gelenler, öncelikle iskân koşullarının yetersizliği, memurların ehliyetsizliği ve rüşvet konularını şikayetlerinde gündeme getirmişlerdir. 1924 yılında mübadele ile gelenlere yardım etmek amacıyla bazı şehirlerde yarı - resmi dernekler de kurulmuştur. Bunlardan "İzmir İskan ve Teavün Cemiyeti Merkezi" adına Reis Doktor Bahtiyar tarafından TBMM reisliğine yollanmış olan ve muhalif mebuslardan Feridun Fikri Bey tarafından 26 Ekim 1924 tarihinde kürsüde okunan telgrafta şu konular gündeme getirilmektedir:

"Balkan Harbi muhacirleriyle eski ve yeni mübadillerin iskân kanunları pek sarıh ve aşıkâr iken mebus, büyük küçük memur, zabitan ve eşraf ile harikzedelerin muhtac-ı muavenet [yardıma muhtaç] olanlarından gayrisinin harikzede perdesi altında Rum emvâli metrukesinde devam eden fuzuli ikametleri yeis ve füturu arttırmış ve muhacirlerin perişanlığını tazif eylemişti" (TBMM - Zabıt Ceridesi, Cilt 9: 94).

Terkedilmiş Rum malları üzerindeki işgalin dışında gündeme getirilen ikinci konu da terk edilmiş evlerin içindeki malların yağma edilmesidir. Anadolu Rumlarının erken gidişi ve Rumeli Müslümanlarının yaklaşık bir yıl sonra gelmiş olmaları kaçınılmaz olarak yağmayı kolaylaştırmıştır. Unutulmaması gereken bir nokta da yağmalama işlerinin sadece bazı seçkinler tarafından yapılıyor olması değil, kitlesel boyutlara ulaşmış olmasıdır. Milli Mücadele'den sonra Ege'de sanki bir "Altına Hücum" dönemi yaşanmıştır. Anılan dönemde, Afyon, Uşak, Kütahya, Eskişehir gibi iç Ege'deki şehirlerinden, hatta Konya, Yozgat, Kayseri gibi İç Anadolu şehirlerinden kitleler kalkarak, Rumların terk ettiği mallara el koyup, bunları yağmalamaktadır. O dönemde yağmacıların sayısının 200.000'e kadar ulaşmış olduğu tahmin edilmektedir (Anı, 1999: 102).

Aynı dönemde, "emvâl-i metruke" olarak anılan terk edilmiş Rum evlerinin kiremitleri, demir parmaklıkları, kapı ve pencere doğramaları yağmalandıktan sonra ya yerel halkın evlerinin tamiratında kullanılmış ya da piyasada satılmıştır. Canik mebusu Cavit Paşa, 5 Kasım 1924 günü TBMM kürsüsünde yaptığı konuşmada, terk edilmiş malların yağmalanmasını ve bu işlerin bir ticari faaliyet haline dönüşmesini şöyle dile getiriyordu.

"Samsun'un Kadıköy, İlyas karyeleri [köyleri] vardır ki bunlar adeta birer şehir halinde idi. Sonra bir de Ermeni mahallesi vardır ki bu mahallede bu karyelerde bulunan evlerde çerçeve, kapı namına her şey alınmış, hatta kendi gözlerimle gördüm alafranga... kiremitleri alınmış, çarşıda satılmıştır" (TBMM - Zabıt Ceridesi, Cilt: 10: 37).

Kemal Yalçın'ın "Emanet Çeyiz" başlıklı çalışmasında mübadele sonucunda Ege'nin iki yanına kişilerle yapılmış mülakatlar yayımlanmıştır. 1924 yılının ortalarına doğru Türkiye'ye gelen Rumeli Müslümanları iskân sürecinde kendilerine ev olarak verilen yerlerin sadece dört duvardan oluştuğunu , içindeki malların tümünün yağmalanmış olduğunu belirtmişlerdir(Yalçın, 1998). Aynı şekilde, Türk - Yunan nüfus mübadelesinin Bursa ve civarında nasıl gerçekleştiğini inceleyen Raif Kaplanoğlu da benzer konuları gündeme getirmekte ve Türkiye'ye getirilen Rumeli Müslümanlarının yaşadıkları hayal kırıklıkları anlatılmaktadır (Kaplanoğlu, 1999: 103).

Son olarak, Milli Mücadele'nin ülkenin mali kaynaklarını tükettiğini ve savaşın bitiminden sonra son derece ciddi ekonomik sıkıntılar yaşandığını belirtmeliyiz. Ankara hükümetinin girdiği büyük mâli kriz sonucunda muvazzaf subayların ve memurların maaşları ödenemez olmuştur. Hatta bazı memurların maaşları Emval-i metruke komisyonu tarafından mal olarak ödenmiştir. İzmir'deki İngiliz Konsolos vekili R. W. Urquhart, 21 Temmuz 1923 tarihinde İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a yazdığı raporda İzmir'deki subayların durumunu şöyle anlatmaktadır:

*"Subaylar ve erat aynı şekilde perişan hale düşmüştür: geçtiğimiz on ay içinde subaylara birikmiş maaşlarının ancak çok küçük bir kısmı nakit olarak ödenebilmiş, fakat [maaşlarının] bir kısmı da Emvâl-i Metruke Komisyonu tarafından ellerine mal olarak verilmiş ve böylece [subaylar] eski mobilya ticaretine başlamışlardır."*⁷

Yukarıda anlatmaya çalıştığımız konjonktürel nedenlerden ötürü, Yunanistan'dan gelen yaklaşık 400,000 Rumeli göçmeninin Türkiye'deki iskânı hiç de sanıldığı gibi kolay olmamıştır. Milli Mücadele sonrası yaşanan karmaşa ortamı, devlet otoritesinin zayıflamış olması ve yaşanan mâli kriz, bu süreci mubadiller açısından son derece sıkıntılı bir hale getirmiştir.

Mübadelenin ilk anda yaratmış olduğu siyasal sonuçlar TBMM Zabıtlarından rahatlıkla izlenebilir. 1924 yılının Ekim ayından itibaren muhalif mebuslar konuyu TBMM gündemine taşımışlar ve seçim bölgelerinde gördükleri yolsuzlukları veya kendilerine anlatılan iskân ile ilgili somut meseleleri meclis kürsüsünden dile getirmişlerdir. Hükümetin mübadillerin iskânı ile ilgili politikaları sert eleştirilere tabî tutulmuş ve Mübadele, İmar ve İskan Vekaletinin faaliyetleri "meclis araştırması" açılması amacıyla gündeme getirilmiştir. 27 Ekim ile 8 Kasım 1924 tarihleri arasında konu TBMM'de tartışılmış ve Mübadele, İmar ve İskân Vekaletinin kuruluşundan itibaren bakanlık yapmış üç mebus sıra ile kürsüye çıkarak kendilerini savunmuşlardır. Bu itibarla meclis zabıtları Lozan Antlaşmasının imzalanmasından sonraki dönemde sağlıklı bir iskân politikasının hayata geçirilememesinin önündeki "yapısal engel"lerin tespit edilebilmesi için son derece yararlı bir kaynaktır.

⁷ İzmir'deki İngiliz Konsolos vekili R.W. Urquhart'ın İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a 21 Temmuz 1923 tarihli raporu. FO 424/258, E 8317/199/44

1924 sonbaharında fiilen mübadelenin yapıldığı dönemdeki tartışmalara geçmeden önce, Lozan görüşmelerinin ilk bölümünde, yani 1923 yılının ilk aylarında TBMM'de Türk - Yunan nüfus mübadelesinin nasıl ele alındığına göz atmak gerekmektedir. Ancak bu şekilde, daha sonra yapılan sert tartışmalara daha iyi anlaşılabilir.

5. Nüfus Mübadelesi TBMM Gündemine Taşınıyor

Lozan'daki Türk heyetinin üyesi Hasan [Saka] Bey, 1 Ocak 1923 tarihinde TBMM'de uzun bir konuşma yaparak müzakerelerde varılan noktalar hakkında bilgi verir. Konuşmasında Lozan'daki Yunan heyetinin daha konferans başlamadan önce mecburi nüfus mübadelesi önerdiklerini ve kendilerinin de bunu kabul ettiklerini anlatır. Mübadelenin hangi esaslar çerçevesinde yapılacağını özetleyen Hasan [Saka] Bey, İstanbul Rumlarının mübadele dışında bırakıldıklarını belirtir (TBMM - Gizli Celse Zabıtları, 1985: Cilt 3, 1173).

Yaklaşık iki ay sonra, 2 Mart 1923 tarihinde, Lozan'daki Türk heyetinin en ilginç simalarından biri olan Dr. Rıza Nur TBMM'nin gizli oturumundan azınlıklar ve nüfus mübadelesi ile ilgili konuları içeren uzun bir konuşma yapar. Rıza Nur'un bu konulardaki görüşleri çok önemlidir, çünkü Lozan'da azınlık meselelerinin tartışıldığı alt komisyonlardaki müzakereleri bizzat Dr. Rıza Nur yürütmüştür. Lozan'daki azınlıklar ile ilgili tartışmaları özetleyen Rıza Nur, Türk - Yunan Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi ile Türkiye'deki azınlıklar meselesinin artık ortadan kalktığını ve ülkeyi terk eden Rumların artık geri dönmeyeceklerini bildirir:

"Şimdi Efendiler, bu akaliyetler meselesi en mühim meselelerdendir ve [azınlıkların hukuku] Misak-ı Millimizce kabul edilmiştir.⁸ [Lozan'da] kabul etmek istemediğimiz zamanlarda Misak-ı Millimizi gözümüze dayamışlardır. Biz de kabul ettik... (Lozan'da) mübadele-i ahâliyi kabul ettik, cebri olarak [yapılacaktır]. [Artık, Anadolu'da] akaliyetler kalmayacaktır. Yalnız İstanbul müstesna olmak üzere. (Ermeniler sesleri) Fakat arkadaşlar, kaç tane Ermeni vardır? (Yahudiler sesleri) İstanbul'da otuz bin Yahudi vardır. Şimdiye kadar bir mazarrat iras etmeyen, [sorun çıkarmayan] insanlardır. (Görüntüler) Museviler malûm, nereye çekilirlerse oraya giden insanlardır. Tabii, olmasalardı daha iyi olurdu derdim" (TBMM - Gizli Celse Zabıtları, 1985: Cilt 4,8).

Dr. Rıza Nur Bey konuşurken meclis içinde yapılan müdahaleler de ilginçtir. Dikkat edilirse, mebusların hassasiyeti sadece Rumlar üzerinde değil, tüm gayri müslimler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Mebusların büyük çoğunluğu tarafından

⁸ Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı tarafından 28 Ocak 1920'de kabul edilen ve Anadolu Hükümeti tarafından da benimsenen Misak-ı Milli'nin beşinci maddesi Türkiye'deki azınlıklarla ilgilidir. Madde 5. 'İttifak devletleriyle karıştırları ve kimi ortakları arasında kararlaştırılan anlaşma esasları çerçevesinde azınlıkların hukuku komşu ülkelerdeki müslüman halklarını da aynı haklardan yararlanacakları güvencesi koşuluyla bizce sağlanacak ve pekiştirilecektir" (Ertur, 1994:190)

paylaşılan bu azınlık karşıtı hava daha sonra gündeme gelen Türkleştirme politikaları için verimli bir zemin oluşturmaktadır.

Dr. Rıza Nur, yıllar sonra kaleme aldığı anılarında nüfus mübadelesi konusuna tekrar döner. Konuyu bu kez de, bir yandan Anadolu'daki nüfusun homojenleşmesi, diğer yandan da Osmanlı döneminde Avrupa devletlerinin azınlıkları kullanarak Türkiye'nin iç işlerine karışmaları geleneğine son verilmiş olması çerçevesinde yaklaşır. Lozan müzakereleri sırasında nüfus mübadelesi teklifinin Yunan heyetinden gelmiş olduğunun da tekrar altını çizer;

"Türkiye'yi asırlardan beri kendisine zaaf sebebi olan, isyanlar yapan, ecnebi devletlere alet olan unsurlardan kurtarmak yeknesak Türk yapmak en mühim şeydi... Ağır ve emsalsiz iş. Kabul ettirilmesi, hatta teklifi bile pek güçtü. Allahtan onlar teklif ettiler" (Rıza Nur, 1967:Cilt III, 1041)

TBMM'de nüfusun yeknesak (homojen) olmasını isteyen yegane mebus Dr. Rıza Nur değildi. Aslında bütün mebuslar Türk - Yunan nüfus mübadelesinin zaten gerekli olduğu konusunda fikir birliği içindedir. TBMM Zabıtlarında nüfus mübadelesinin yaratacağı bazı ekonomik sonuçlardan bahsedenlere hiç rastlanmaz.

Meclis araştırması açılması ile ilgili olarak konu tartışıldığı zaman, TBMM'deki genel hava, Anadolu'daki azınlıklardan kurtulmanın Türkiye açısından bir varoluş sorunu olarak algılandığını göstermektedir. Burada mebusları rahatsızlığa sevk eden mesele, Anadolu'da gayri müslimler yaşamaya devam ettiği sürece azınlıklar ile Müslüman Türkler arasında muhtemel çatışmaların çıkması ihtimali değil; aksine Avrupa devletlerinin gayri müslim azınlıkların varlığını bahane ederek Türkiye'nin iç işlerine karışması ihtimalidir. Bu ihtimalin tamamen ortadan kalkması için, gayri müslim azınlıklardan kurtulmak en emin yol gibi görünmektedir.

Osmanlı Devletinin son döneminin ve Milli Mücadele'nin acı anılara bu mebusların iliklerine işlemiştir. Her konuşmada ve alının her kararın ardında bu tatsız deneyimlerin varlığı elle tutulur bir biçimde hissedilmektedir. Örneğin, Karesi Mebusu Vehbi Bey, 5 Kasım 1924 tarihinde TBMM kürsüsünde yaptığı konuşmada mübadele ile ilgili olarak, "gelen her fert bizim için servettir, giden her ferdin de gitmesi bizim için nimettir!" diyerek duygularını dile getirmiştir (TBMM - Zabıt Ceridesi, Cilt 10: 25).

Nüfus mübadelesi ve Rumeli göçmenlerinin iskânı meselesinin, 1924 yılı sonbaharında TBMM'de uzun uzadıya tartışılmış olduğunu yukarıda belirtmiştik. Bu tartışmalar dikkatli bir biçimde okunduğu zaman, meclis kürsüsünde konuşan mebusların - bilinçli veya bilinçsiz olarak- dönemin tüm siyasal ve ideolojik kaygılarını dile getirdikleri görülmektedir. Yine bu tartışmalarda, Türk milliyetçiliğinin daha sonraki yıllarda yeni bir kalıba dökülmesi sürecinde ortaya çıkacak bazı meselelerin ilk olarak gündeme getirildiğini görüyoruz. Örneğin, Mübadele, İmar ve İskân Vekillerini eleştiren mebusların bir kısmı iskân sırasında "lisan"

meselesine gereken önemin verilmediğini dile getirmişlerdir. Ana dili Arnavutça ve Rumca olan bazı Rumeli göçmenlerinin Batı Anadolu kıyılarındaki kasaba ve köylere yerleştirilmiş olması, bazı mebuslar tarafından sert biçimde eleştirilmiştir. Aynı hassasiyeti stratejik bir kaygı ile bütünleştiren, İstanbul Mebusu Hamdullah Suphi [Tanrıöver] Bey, 30 Ekim 1924 tarihinde, yaptığı konuşmada "lisan meselesi"ni şöyle gündeme getirmiştir:

"İstanbul etrafına Rumca konuşan halkı yerleştirdiler. Bu hatayı fahiştir. Gebze'den bu yana Yanya'dan gelenleri yerleştirdiler. Bunlardan bir kısmı da Çatalca ve havalisine yerleştirildi. Halbuki biz, Türk ekseriyeti kahiresiyle meskün olan yerlerde Türk lisanından başka herhangi bir lisanı izâle etmeğe mecburuz. (Alkışlar) Adalar sahiline Rumca konuşan kitleleri getirip yerleştirdiler. Büyük bir hata oldu. Yarın, öbür gün, vaziyet daha da sükûna gittikten sonra, adalarla sahiller arasında temas başlar, Rumca konuşanlarla Rum adaları arasındaki kitlelere hâl-i temasa gelirse bu yabancı lisanı boğmanın imkanı kalmaz" (TBMM - Zabıt Ceridesi, Cilt 9: 92)

Yapılan eleştirilere karşı sıra ile söz alarak kendilerini savunmaya çalışan Mübadele, İmar ve İskân Vekilleri, sık sık bütçede mübadele ve iskân işlerinde kullanılmak üzere ayrılmış olan paranın sınırlı olduğunu ve dolayısıyla sağlıklı bir iskân politikasını gerçekleştirmek için tahsisatın yetersiz olduğunu vurgulamışlardır. Mübadele ve iskânın yaratmış olduğu kültürel sonuçlardan şikayetçi olan, Karesi mebusu Ali Şuuri Bey, iskân sırasında Rumeli Müslümanlarının kültürel özelliklerine hiç dikkat edilmeden yerleştirme yapıldığını gündeme getirir:

"Sahildeki kısımların ahalisinde milli raks yerine polka , milli çalgı yerine mandolin, gayda, milli lisan yerine Arnavutça, Boşnakça hâkimdir. Bu da mı tahsilat meselesidir?" (TBMM -Zabıt Ceridesi, Cilt 10: 28)

Bazı bölgelerde Rumca ve Arnavutça konuşan kitlelerin yerleştirilmiş olması mebuslar arasında bu gruplara karşı belli bir güvensizlik ve şüphe uyandırmıştır. Nüfus içindeki yeknesaklığın (homojenliğin) yaratılacağını düşünen bazı mebuslar önce mübadele fikrini tamamen desteklemiş fakat Yunanistan'dan kültürel olarak kendilerinden çok farklı kitleler geldikçe tepkilerini ve hayal kırıklıklarını ortaya koymuşlardır. Her şeyden önce, Yunanistan'dan gelenlerin konuştukları dil, hayat tarzları ve sahip oldukları toplumsal değer sistemleri kendilerinkinden çok farklıdır. Hatta bunların sahip oldukları bazı âdetler ve alışkanlıklar Türk milliyetçilerinin hoşnutsuzluğunu ve nefretini üzerinde toplamıştır. Bütün milliyetçi akımların ortak özelliği olan bir "muhyayel cemaat" (imagined community) yaratma ve bu cemaat içindeki herkesin bir diğerine benzediğini varsayma tut-

⁹ Bu eleştiriler daha sonraki yıllarda bir 'Türkleştirme' politikası olarak uygulanacak olan "Vatan-daş Türkçe konuş!" kampanyalarını akla getirmektedir. 1937 yılında, bazı belediyeler kendi sınırları içinde "Türkçe'den başka dillerin konuşulmasını yasaklama" kararı almışlardır. Bu kararı destekleyen Ahmet Emin Yalman gibi bazı yazarlar da anadillerini konuşan muhacirlerin ülkenin "siyasi ve içtimai birliği ve ahengi namına" bu kötü alışkanlıklardan vaz geçmelerini tavsiye etmişlerdir. Bu konuda bkz. (Aktar, 1996b)

kusu, milliyetçi epistomolojilerde çok sık rastlanan evrensel bir saplantıdır. Aslında, Türk-Yunan nüfus mübadelesi meselesini başka türlü-örneğin, Bernard Lewis'in yaptığı gibi -ele almak da mümkündür.

"Farklı bir toplumsal ve ulusal sınıflandırma sistemine alışık olan Batılı gözlemci, [Türk - Yunan nüfus mübadelesi] hakkında rahatlıkla şu sonuca varabilir: Bu iş hiç de öyle herkesin kendi vatanına geri dönmesi değildir; [insanların] her iki taraftan da sınır dışı edilmesidir. Burada Hristiyan Türkler Yunanistan'a Müslüman Yunanlılar ise Türkiye'ye sürgüne yollanmışlardır" (Lewis, 1968. 355).

Bu noktada, cumhuriyeti kuran seçkinlerin tepkilerini ve hayal kırıklıklarını dışa vurma biçimleri çok önemlidir. Çünkü 1920'lerin ortasından itibaren bu tür tepkiler daha da güçlenecek ve bu tepkilerin üzerinde yükselen bir sosyal politika inşa edilecektir. 1930'lara gelindiği zaman, Türkiye'de daha önceleri varolan kozmopolit yaşam tarzı büyük ölçüde tasfiye edilecek, kültürel planda içine kapanma ve "yabancı düşmanlığı"nın (xenophobia) yeşermesi için son derece uygun bir zemin yaratılacaktır.

6. İskân Politikasının Önündeki Yapısal Engeller:

Yaşanan Kargaşanın Maddi Temelleri

Türk - Yunan nüfus mübadelesi ile ilgili akademik nitelikli çalışmalar ayrıntılı olarak incelendiği zaman, iki ülkede de Lozan sonrasında yapılmış olan yerleştirme sürecinde bazı göçmenlerin iskânında yanlış kararlar verildiği ortaya çıkmıştır. Burada iskân sürecinde verilen yanlış kararlardan kasıt, örneğin, geldikleri yerlerde bütün üreticisi olan göçmenlerin tütüncülüğün yapılmasının fiilen imkansız olduğu yörelere yerleştirilmiş olmalarıdır. Daha da kötüsü, geldikleri yerlerde buğday üreticisi olan köylülere zeytinliklerin veya üzüm bağlarının verilmesi gibi hatalardır. Bu türlü iskâna tâbi tutulan zavallı köylüler, önce yetişmesi yıllar alan zeytin ağaçlarını ve bağlarını sökerek ısınmak amacıyla sobalarda yakmışlar ve sonra da aynı topraklarda buğday yetiştirmeğe çalışmışlardır. Sonuç, tahmin edilebileceği gibi hüsrana olmuştur. Bu tür yanlışlıkların faturası da tabiatıyla hükümetlere, bakanlara ve iskân işleri ile uğraşan memurlara çıkmıştır.

TBMM'de yapılan eleştirilere Mübadele, İmar ve İskân Vekillerinin verdikleri cevaplarda, savaştan yeni çıkmış bir devletin mübadillerin iskânı esnasında boğuşmak zorunda kaldığı toplumsal ve ekonomik sorunlarının ayrıntılı bir dökümünü bulmak mümkündür.

Sağlıklı bir iskân politikasının önündeki *birinci* yapısal sorun, Türkiye'den giden Rumlarla Yunanistan'dan gelen Müslümanlar arasındaki toplumsal köken açısından mevcut olan farklılıktır. Anadolu'dan giden Rumlar ağırlıklı olarak şehirlidir, Rumeli'den gelen mübadillerin çoğu da köy kökenlidir. Milli Mücadele sırasında bazı köyler yakılıp yıkılmamış ve geride kalan gayrimenkullerin çoğu işgal edilmemiş olsa bile, giden Rumlarla gelen Müslümanlar arasındaki sosyo-

lojik köken farkının iskân işlerini zora sokacağını tahmin edebiliriz. Mübadele, İmar ve İskân Vekili Mahmut Celâl [Bayar] Bey, TBMM'de eleştirilere verdiği cevapta bu durumu şöyle özetliyordu:

"İtiraf ediyorum ki; gidenlerle gelenlerin şerâti hayatiye [hayat şartları] ve iktisâdiyesi müsavi [eşit] değildir. Gidenler ekseriyet itibariyle esnaf ve tüccar, gelenler ekseriyet itibariyle rençberdirlir. Efendiler gelenlerin ekseriyet azimesi (büyük çoğunluğu) köylüdür, gidenlerin ekseriyeti azimesi şehirlidir. Böyle mütefavit nispetler [eşitsiz oranlar] arasında iskân yapmak imkânını takdiri âlinize terk ederim" (TBMM - Zabıt Ceridesi, Cilt 10:43)

İskân politikasının önündeki ikinci yapısal sorun, merkez otoritenin elindeki bilgilerin eksikliği olarak tanımlanabilir. Lozan sonrasında yaklaşık 400,000 kişinin iskânını gerçekleştirmeye çalışan Ankara hükümetinin elinde idare etmeye çalıştığı toplum hakkında sağlıklı verilere dayanan hiçbir istatistik yoktu. Türkiye'deki köylü ve şehirli nüfusun yaşam tarzları, geçinme biçimleri ve yerleşimlerin durumları hakkında ya elde hiçbir bilgi yoktu, ya da Osmanlı döneminden kalmış olan veriler on yıllık savaş sonunda artık kullanılamaz hâle gelmişti. Bütün bunlara ilâveten, Ankara'daki hükümetlerin bu kadar kısa süre içinde ülkenin içinde bulunduğu şartlar hakkında sağlıklı veri toplamak ve toplumsal/ekonomik sorunların çözümünde belli bir hassasiyeti geliştirmek konusunda pek başarılı oldukları da söylenemez. İşte bu şartlar altında, yaklaşık 400,000 göçmenin iskânı "el yordamıyla" yapılmıştır. TBMM'de yapılan konuşmalarda Yunanistan'da yaylalarda yaşamaya alışmış göçmenlerin ovalara, kıyılardan gelen göçmenlerin ise dağlardaki arazilere yerleştirildiği konusundaki eleştirileri Mübadele, İmar ve İskân Vekili Refet [Canitez] Bey şöyle cevaplıyordu:

"Efendiler, köylerin içerisinde arazinin ne kadan ovalık ne kadan dağlıktır. Kâbili iskân arazisinin yekûnu nedir? Ne kadan mezraatla geçinebilir? Zeri-yatın (tarımın) derecesi nedir? Bunlar hakkında uzun uzadıya tetkikat icra etmek lazımdır. Halbuki bu mâlumatın istihsaline imkan yoktur. Bunlar olmadıkça hututu umumiye [genel hatlar] üzerinde yürümek lazımdır ve yapılacak işler de bundan ibarettir" (TBMM - Zabıt Ceridesi, Cilt 10: 43)

Nüfus sayımı, tarım ve sanayi sayımları veya en azından Türkiye'nin kadaastro haritalarından bile yoksun olarak yapılan bu iskân faaliyetinde bilimsel yöntemlerin kullanıldığını söylemek mümkün değildir. 1924 yılından itibaren Türkiye'nin liman şehirlerine yığılan göçmenlerin nerede iskân edileceklerine, esas olarak iskân memurları ile mübadiller arasında karaya çıktıktan sonra yapılan ayak üstü konuşmalar sonucunda karar veriliyordu. Lozan'daki iki devlet arasında imzalanan bu sözleşme ile yüzyıllardır yaşadıkları topraklardan sökülüp atılmış olan 400,000 kişi, böyle ayak üstü verilen kararlarla yerleşim bölgelerine doğru hareket ederken, aslında sonu hayal kırıklıkları ile dolu bir yolculuğa çıkıyorlardı.

Sağlıklı bir iskan faaliyetinin önündeki **üçüncü** yapısal engel ise iskân memurlarının niteliği ile ilgilidir. İskân memurlarının mübadillere karşı takındıkları

katı tutum ve sorumsuz davranışları bu kadronun niteliği ile ilgili şikayetlerin esas noktasını oluşturmaktadır. 8 Kasım 1923 tarihinde Mübadele, İmar ve İskân vekaletinin kurulmasından hemen sonra işe alınan iskân memurlarının çoğu Milli Mücadele'nin sona ermesi ile ordudan ayrılarak işsiz kalmış olan emekli askerlerdir. Emekli subayların yanı sıra diğer bakanlıklardaki görevlerinden atılmış bazı eski memurların da bu yeni kurulan vekaletin kadrolarına sızmış oldukları TBMM'de konuşma yapan mebuslar tarafından dile getirilmiştir. Örneğin, Hâlis Turgut Bey, 5 Kasım 1924 günü TBMM'de yaptığı konuşmada bu durumu şöyle anlatmaktadır:

"İmar vekâleti teesüs ettikten sonra bir Darülaceze oldu. Demin arkadaşlarımızdan birinin buyurdukları gibi ne kadar müteakit ve mazuller [emekli ve görevinden azledilmiş] varsa hatta Mücadele-i Milliye'ye iştirak etmediklerinden tard edilenler [uzaklaştırılanlar] istihdam edildi" (TBMM - Zabıt Ceridesi, Cilt 10: 35).

Yukarıda sıralamış olduğumuz tüm yapısal engeller Yunanistan'dan mübadil olarak gelen yaklaşık 400,000 kişinin sağlıklı bir biçimde iskân edilmesi imkanını ortadan kaldırmıştır. Bütün bu olumsuz şartlara rağmen, "el yordamı" ile ve "ayak üstü" verilen kararlarla gerçekleştirilmiş bu iskan faaliyetinin tahminlerimizin altında bir yıkım ve tahribat ile tamamlanmış olmaması bir başarı sayılmalıdır.

7. Ticari İletişim Sisteminin Çöküşü ve Yeni Palazlanan "Milli Tüccar"

1912 ile 1922 yılları arasında süren on yıllık savaş bittiği zaman artık Türkiye'nin beşeri coğrafyası değişmişti. Bir yanda yanmış yıkılmış şehirler ve evsiz insanlar, diğer yanda ise yeni bir ülkeye yerleşme çabası içinde evini sırtına yüklemiş fakir göçmenler vardı.

Nüfus mübadelesinin ve Rum nüfusun Anadolu'yu terk etmesinin ilk sonuçları ekonomik hayatta ortaya çıktığını belirtmiştik. Bu dönemde, girişimcilerin yokluğundan ve ticari hayatta girişimcilik ile ilgili bilgi ve becerilerin azlığından doğan sorunların yaşandığını biliyoruz.¹⁰ On yıllık savaş sırasında, Anadolu'nun ekonomik açıdan görece olarak gelişmiş şehirleri olan Samsun, Trabzon, Erzurum, Adana ve Antep'te bulunan gayri müslim kökenli ticaret burjuvazisi ya 1915 yılında Ermeni Tehciri ile yurt dışına sürülmüş ya da 1923 - 24 yılında mübadeleye tâbi tutulmuştu. Bunlara ilaveten, Osmanlı işçi sınıfının gayri müslim kökenli mensupları da tehcir ve mübadele konusunda ticaret burjuvazisi ile aynı kaderi paylaşmışlardı. Girişimcilerin yanı sıra kalifiye işçilerin bir kısmının da or-

¹⁰ Alman Merkez Bankası Başkanı Dr. Schacht'ın 1930 yılında Türkiye'de bir Merkez Bankası kurulması konusunda hazırlamış olduğu raporda, 1923-1930 arasındaki önemli ekonomik olaylar sıralanırken nüfus mübadelesinden şöyle bahsedilmektedir. "Türk iktisadiyatı ve Türk devlet politikası senelerce mühim gayretler sarfetmiştir. Yeni devletin kuruluşu, mükemmel bir ordunun yeniden teşhizi, adli sahada, maarifte ve münakaalede yeni teşkilât ve tesisat ve bilhassa nüfus mübadelesi gibi mühim mesail, pek kısa bir zamana sığdırılmış olmak itibarıyla, Türk iktisadiyatının bünyesini zaafa düşür etmiştir" (İlhan Tekeli ve Selim İlkin, 1977: 576)

tadan kaybolması ekonomik hayatta ciddi bir boşluk yaratmıştı.¹¹ Yeni palazlanmakta olan Müslüman - Türk kökenli burjuvazi ise, ekonominin tüm sektörlerinde ülkeyi terk etmiş olan gayri müslimlerin yerini dolduracak bir bir etkinliğe ulaşmaktan uzaktı. Kolayca tahmin edilebileceği gibi, bir ülkenin insan malzemesinin bir gecede dönüşüme uğrayarak gidenlerin yerini doldurması beklene mezdi.

Bu yazının başında, mübadillerin iskânı meselesinin Yunanistan'ın aksine Türkiye'de ekonominin büyümesini hızlandıracak bir mekanizma olarak ele alınmadığını belirtmiştik. Buna ilaveten, 1922 sonrasında iskân sürecinde yapılan hatalarla belli bir ürünün üretiminde uzmanlaşmış olan bazı mübadillerin üretim faaliyetini sürdürmeyecekleri yerlere yerleştirilmeleri sonucunda bazı tarımsal ürünlerin üretim seviyelerinde ciddi düşüşler gözlenmiştir. Milli Mücadele'den sonra hemen üretime geçilmiş olan bölgelerde bile üretilen malların sağlıklı bir biçimde pazarlanmasını sağlayacak tüccar ve girişimci kesiminin ortadan kaybolması nedeniyle ciddi sorunlar yaşanmıştır. Bilindiği gibi İzmir ve çevresi dünya ekonomisine ondokuzuncu yüzyılda eklenmiştir. Burada yerel üreticiler ile yabancı tüccarlar arasında aracı rolünü üstlenmiş olan Rum, Ermeni ve Levanten tüccarın ortadan kalkması sonucunda birçok ürünün ihracatının gerçekleştirilmesi zorlaşmıştır. İstanbul'da ondokuzuncu yüzyılda kurulmuş olan İngiliz Ticaret Odasına Bristol'daki bir kuru meyva ithalatçısından gelen mektup, odanın aylık dergisinin Ekim 1923 tarihli sayısında yayımlanmıştır:

"Son zamanlarda yaşanan sıkıntılar nedeniyle, İzmir'deki birçok eski bağlantımızla ve bize çekirdeksiz kuru üzüm yollayan kişilerle ilişkimiz koptu. Geçtiğimiz sezon olduğu gibi, bu sezon da İzmir'den kurutulmuş meyva ithal etmediğimiz gibi, bize mal satmak üzere [kimseden] teklif de almadık. Hemen numune gönderecek olan tanınmış firmalarla ve ihracatçılarla bizi ilişkiye geçirirseniz çok hoşnut olacağız... Ayrıca kurutulmuş erik ve mürdüm eriği de satın almak istiyoruz. Eğer mümkünse, bize mal yollayacak biri ile ilişki kurmamıza yardım etseniz..." (The British Chamber of Commerce of Turkey and the Balkan States - Monthly Trade Journal, vol, XI, no 73: 541 -42)

Yukarıdaki satırlardan da anlaşılacağı gibi, azınlıkların Anadolu'yu terk etmiş olması, yerli üretici ile yabancı ithalatçı arasındaki iletişim kanallarının kopmasına ve özellikle dış ticaret faaliyetlerinde ciddi bir daralmaya neden olmuştur. Aslında bu sonuç, ülkenin ekonomik hayatına indirilmiş olan ölümcül bir darbedir. İzmir gibi, geleneksel olarak, tarımsal ürünlerin ihracatında uzmanlaşmış bir li-

¹¹ Fabrika ve benzeri işyerlerinde ücretli olarak çalışan işçilerin yanısıra bağımsız olarak çalışan ve "usta-kalfa" olarak anılan kişilerin ülkeyi terk etmesi de gündelik hayatta belli bir sıkıntı doğurmuş olmalıdır. Kaplanoğlu'nun Bursa ve civarında yaptığı mülakatlarda bu konu gündeme gelmiştir. "Rum ve Ermenilerin Bursa'yı terketmeleriyle birçok sanat dalında neredeyse hiç esnaf kalmamıştı. İnşaat sektörü neredeyse tümüyle bu kesimlerin elindeydi. Paşapınar köylü yerlilerinden Hatice Yenice'nin anlattığına göre, Ermeniler bölgeden gidince annesinin dizlerine vurup ağladığını hatırlıyor. Artık bizim evlerimizi kim yapacak diye" (Kaplanoğlu, 1999:125)

man kentinde Bristol'deki İngiliz ithalatçının bağlantı kuracak kimse bulamamış olması son derece anlamlıdır.

Lozan antlaşmasının imzalanmasından sonraki dönemde, ticari hayatta yaşanan boşluğu doldurmak üzere Müslüman - Türk kökenli tüccarın devreye sokulmasına çalışılmıştır. Bu dönemde, Ankara hükümeti ile iyi ilişkiler kurmuş olan bazı yerel eşrafın "emvâl-i metruke" olarak adlandırılan terk edilmiş Rum mallarının üzerine oturduğunu belirtmiştik. Belki daha da önemlisi, kent kökenli Rum nüfusun geride bırakmış oldukları küçük sanayi işletmelerinin ve işyerlerinin paylaşımında da yerel eşraf ve Ankara bağlantılı seçkinlerin aslan payını kapmış olmalarıdır. Hamdullah Suphi [Tanrıöver] Bey, 5 Kasım 1924 günü TBMM kürsüsünden yaptığı konuşmada "Balıkesir mebusu Hulusi Bey'in yaz için, kış için ayrı ayrı evler kapattığını, bir sabun fabrikasına vaziyet ettiğini, binlerce zeytin ağacı aldığını" Ayvalık kaymakamından duyduğunu söylemektedir (TBMM - Zabıt Ceridesi, Cilt 10: 36). On yıllık savaştan önce azınlıkların ülke ticareti içindeki sahip oldukları anahtar rolü oynamaya soyunan yeni bir Müslüman - Türk girişimci grubunun bu dönemde ortaya çıkmak ve rüştnü ispatlamak için belli bir mücadele verdiğini görüyoruz. Her ne kadar bunların uluslararası ticaret deneyimleri ve girişimcilik becerileri son derece sınırlı olsa da, en azından Ankara hükümetinin doğrudan desteğini almış olmaktan ötürü kendilerini güvencede hissediyorlardı.

Bütün eksikliklerine rağmen, 1920'lerin ortasından itibaren yerli girişimcilerin azınlıklarından boşalan yeri yavaş yavaş doldurmaya başladığını söyleyebiliriz. 1925 yılı Nisan ayında İzmir Ticaret Odası başkanı Alaiyelizâde Mahmut Bey tarafından, biraz da propaganda amaçlı, bir rapor hazırlanır. Raporda, İzmir'in Yunan işgalinden kurtuluşundan sonra iç bölgelerden gelen yerli müteşebbislerin kısa sürede İzmir'de 54 manifaturacı dükkânı açtıkları ve ithal malları sattıkları anlatılmaktadır. Bunlara ilaveten, aynı raporda İzmir'de tarımsal ürünlerin ihracatında uzmanlaşmış birçok firma kurulduğu belirtilmektedir. 1920'lerde ağırlıklı olarak İzmir'den ihraç edilen tütün, kuru üzüm, pamuk, kuru incir ve fındık gibi tarımsal ürünler Türkiye'nin toplam ihracat gelirinin yaklaşık yüzde altmışını oluşturuyordu (Keyder, 1982: 109). Milli Mücadele'den sonra Batı Anadolu'da, gerçekleştirilen üretim rakamları raporda ayrıntılı olarak verilmekte, Ankara hükümetinin sürekli desteği sayesinde çekirdeksiz kuru üzüm, kuru incir, tütün, zeytinyağı, pamuk gibi ürünlerde savaş öncesi üretilen miktarlarına ulaşıldığı vurgulanmaktadır (Koraltürk, 1996-97: 197).

Yukarıda özetlediğimiz rapordaki iyimser havaya rağmen, o yıllarda Türkiye'de bulunan yabancı diplomatların yazışmalarında yeni palazlanan ticaret burjuvazisinin ekonomik alandaki başarılarının pek de Alaiyelizâde Mahmut Bey anlattığı kadar parlak olmadığı vurgulanmaktadır. Yabancı diplomatlar, cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanan Türkleştirme politikalarını eleştirmekte ve ekonomik alandaki gelişmeleri ayrıntılı bir analize tâbi tutmaktadırlar. 1929 yılı Kasım ayında İngiliz Elçisi Sir George Clerk tarafından hazırlanan raporda, Müslüman-

Türkler tarafından yeni kurulan firmalarda gözlemlenen "kifayetsizlikler" anlatılmakta ve Türk işadamları hakkında aşağıdaki yorumlar yapılmaktadır:

"Türk ticaretinin bel kemiğini oluşturan Rum ve Ermeni aracılının yerini doldurmaya çabalayan birçok Türk şirketi bu kifayetsizlikleri aynen tekrarlamaktadır. İstisnasız olarak, bu şirketlerin hemen hepsi [yabancı firmaların] temsilcisi olarak işe başlarlar. Fakat bunlarda ne yerlerini doldurmaya çalıştıkları Hristiyan seleflerinin yaptığı gibi yavaş yavaş zenginleşmeye uygun bir yaratılış, ne de [onların sahip oldukları] sabır ve tecrübe vardır. Birçok örnekte görüldüğü gibi, [bu şirketler] temsilcilik görevlerini ihmal ederek Ankara'ya koşarlar ve büyük [devlet] ihalelerini kaparak zengin olmaya çalışırlar. Zaten, son yıllarda [Türkiye'de] ticari ahlâk da çöküntüye uğramıştır."¹²

İngiliz Elçisinin raporundan anlaşıldığı kadarıyla, Ankara'dan Müslüman - Türk girişimcilere gelen destek ve yardımlar pek arzu edilen sonuçları ortaya çıkarmamıştır. Eğer azınlıkların yerini doldurması düşünülen "milli tüccar" kesimine Ankara'dan bu kadar teşvik ve koruma sağlanmamış olsaydı, onlar da girişimcilik kapasitelerini geliştirmek için belki biraz çaba göstermek zorunda kalacaklardı. Bu dönemde verilen devlet desteğinin "milli tüccar" olarak adlandırılan bu kesimin girişimcilik becerilerini geliştirmek bir yana, tam tersine onları atâlete sürüklediği anlaşıyor. Yerli girişimcilerin bilgi ve becerilerini geliştirmek konusunda yerlerinde saymaları Kemalist seçkinleri ilerideki yıllarda farklı alternatifler aramaya zorlamış olabilir.

Nitekim 1930'ların başından itibaren, azınlıkların boşalttığı yerin tam anlamıyla doldurulmamış olması ve 1929 Dünya İktisadi Bunalımının ticari hayatta yaratılmış olduğu çöküntü sonucunda, Kemalist seçkinler "kendine yeterli" ve "içine kapalı" bir ekonomik gelişme modeline doğru yönelmeye başladılar. Bu yönelim doğrultusunda, Tek Parti Döneminde, Özel kesimin yetersizliklerini kapatmak amacıyla KİT'lerin kurulmuş olması ve devletin ekonomik hayata gittikçe artan oranda müdahale etmesi, Türk işadamları grubunun sayısal açıdan güdük kalmasına yol açmıştır. Ayrıca bu dönemde, Türk işadamları arasında yukarıda özetlenen kifayetsizliklerin kemikleştiğini ve hatta kalıcı hâle geldiğini de söyleyebiliriz. Artan devlet müdahalesine paralel olarak, karar verme süreçlerinde gittikçe fazlaşan merkeziyetçilik eğiliminin sonucunda, yeni palazlanan "milli tüccar" dikkatini Ankara'ya çevirmek zorunda kalmıştır. Türk işadamları kesiminin tarihsel kökenleri hakkında yapılmış bir çalışmada, Cumhuriyet döneminde devlet-özel sektör ilişkisinin belirgin özellikleri tanımlanırken işadamları arasındaki rekabetin esas olarak "Ankara'daki hükümet ve bakanlık binalarında yapıldığı" ve hangi firmanın ayakta kalacağı konusundaki kararı tüketicilerin değil, aksine devletin verdiği vurgulanmaktadır (Buğra,1995: 126). Türk işadamlarının verdik-

¹² İstanbul'da Sir George Clerk'ten Londra'da A. Henderson'a 13 Kasım 1929 tarihli rapor: FO 371, E 5984/89/44 numaralı

leri kararlarda ve davranışlarında piyasada oluşan talepten ziyade, Ankara'daki bürokratların yaktıkları yeşil ışığın tayin edici olduğunu söyleyebiliriz.

Kısaca azınlıkların yerinin "milli tüccar" ile doldurulması süreci, aynı zamanda Türk işadamları kesiminin doğuş ve palazlanma süreci demektir. Türk-Yunan nüfus mübadelesinin sonunda ülkeyi terk eden azınlıkların yerlerinin bu yöntemle doldurulmuş olması, Türkiye'de devlet-işadamları ilişkisini yukarıda özetlenen eksene oturtmuş ve devlet eli ile oluşturulan işadamları kesimi doğuştan sırtlarında taşıdıkları kamburla hayatlarını sürdürmek zorunda kalmışlardır. Bugün bile Türk - Yunan nüfus mübadelesinin kalıcı etkileri üzerinde düşündüğümüz zaman, azınlıkların yerini doldurmak üzere yetiş(tiril)en birinci nesil Müslüman - Türk işadamlarının bazı kritik konularda bağımsız tavır ortaya koymamalarının altında mübadele sonrası dönemde yaşananları aramamız hiç de yanıltıcı olmaz. Ne de olsa, bireyler gibi toplumsal grup ve kesimlerin de çocukluk dönemlerinde edinmiş oldukları bazı alışkanlıklardan kurtulmaları ve özgüven geliştirip rüştlarini ispat etmeleri hayli zaman almaktadır.

8. İstanbul ve İzmir'de Uygulanan Türkleştirme Politikaları:

Lozan'da imzalanan sözleşmeye göre, İstanbul Rumları ve Batı Trakya Türkleri mübadeleden muaf tutulmuşlardır. 1920'lerin ikinci yarısından itibaren, İstanbul'da yoğunlaşan gayri müslim tüccarlar ve yabancı sermaye kuruluşları bizim Türkleştirme politikaları olarak adlandırdığımız baskılar karşısında bunalmışlardır. Dönemin sloganı çok açıktır: "Türkiye, Türklerindir!"

1922 yılından itibaren Ticaret ve Sanayi Odalarında örgütlenen Müslüman - Türk girişimciler kendilerine "Milli Tüccar" ismini uygun bularak Ankara hükümetinin desteğini aramışlardır. 1922 yılının Haziran ayında, daha İstanbul'daki İngiliz işgalinin devam ettiği günlerde, Ahmet Hamdi Başar'ın önyak olması ile "İktisadi Tedkikat, Neşriyat ve Muamelat Anonim Şirketi" kurulmuştur (Koral-türk, 1999:103). Ahmet Hamdi Başar'ın kurduğu bu şirketin en önemli faaliyeti, İstanbul'daki ticaret burjuvazisi içinde Müslüman - Türk tüccarın konumunu tespit etmek üzere bir anket çalışması yapmaktır.¹³ Birkaç ay süren istihbarat çalışması sonunda İstanbul ticaret burjuvazisinin etnik ve dini kompozisyonu ortaya çıkmıştır:

[İstanbul'da] ithalat ve ihracat işler ile uğraşanlar içinde Müslüman - Türk unsurun [oranı] yüzde dördü, komisyonculukta yüzde üçü geçmiyordu. Liman işleri tamamen bu unsurun dışındakilerin elindeydi. Limanda iş yapabilmek için Rumca, İtalyanca veya Fransızca bilmek gerekiyordu. Esham ve kambiyo borsasında mübayacı ve simsarların yüzde doksan beşi Müs-

¹³ Ahmet Hamdi Başar amlarında, "Tük Ticaret Salnamesi adlı bir eser yayınlamak bahanesiyle İstanbul'un bütün yazıhanelerine adamlarımızı dolaştırmakta, ne kadar Türk - Müslüman tüccarı, ne kadar diğerleri olduğunu tespit etmekteydik" diyerek yapılan çalışmanın ciddiyetini vurgulamaktadır. Bkz. Ahmet Hamdi Başar, Zafer'den sonra İstanbul'da başlayan İktisadi Savaş, "Barış Dünyast, Sayı 54, 1966. s. 53'den aktaran (Koral-türk, 1999: 104)

lûman - Türk olmayanlardan oluşuyordu... İtibar-ı Milli Bankası ve Adapazarı İslam Ticaret Bankası dışında Müslüman - Türk unsurun elinde bulunan banka yoktu. [Diğer bankalarda ise] yazışmalar dahi Fransızca yapılıyordu. Sigorta şirketleri arasında da Müslüman Türk unsurunun elinde bulunan şirket yoktu. Türkler bu şirketlerde ancak hizmetli olarak çalışabiliyorlardı. Toptancılar içinde iç piyasaya yönelik [olarak] çalışanların ancak yüzde on beşi, yarı toptancı ve parekendecilerin ise yüzde yirmi beşi Müslüman - Türk'tü. Bunların sayısı yaptıkları iş [hacmi] göz önüne alındığında yüzde onu bulmuyordu. Su, havagazı, elektrik, telefon, tramvay ve tünel gibi kentsel hizmetler, demiryolları, madenler ve tütün tekeli gibi işler imtiyazlı yabancı şirketlerin elindeydi. Bu şirketlerde yönetici ve birinci sınıf memur olarak Müslüman - Türk unsur hiç istihdam edilmiyordu. Ancak hükümetle iyi geçinmek için rüşvet gibi bazı ayrıcalıklı Müslüman - Türk unsurun bu şirketlerde çalıştığı görülüyordu. Bunlar da ... etkin olmayan görevlerdeydiler. Hatta bunlar işe gitmiyor, yalnızca aylıklarını alıyorlardı. Şirketlerde çalışan Müslüman - Türk unsurun en yüksek derecesi, diğerlerinin en düşük düzeyinin altından başlıyordu. Örneğin, atlı tramvayda sürücüler Türk, biletçiler ise Rum ve Ermeni'ydiler. Tramvaylarda vatman, trenlerde kondüktör olarak Türklere pek rastlanmıyordu. İşçi ve diğer hizmetlilerin çoğu Türk'tü. Beyoğlu yakasındaki bütün mağazalar, dükkânlar, lokantalar ve eğlence yerlerinin hepsi Müslüman-Türk unsurunun dışındakilerin mülkiyetindeydi" (Koraltürk, 1999: 104-105).

Ahmet Hamdi Başar'ın yönettiği anket çalışmasının sonunda, İstanbul'da 4267 müessesenin varlığı saptanmış, bu müesseselerin 1202'sinin [%28] Müslüman - Türk unsura ait olduğu ortaya çıkmıştır. Bu çalışmanın ortaya çıkardığı sonuçlar, bir anlamda daha sonraki yıllarda gerçekleştirilecek olan Türkleşme politikalarının yol haritasını çizmiş oluyordu.

"İktisadi Tedkikat, Neşriyat ve Muamelat Anonim Şirketi" çatısı altında bir araya gelen "Milli Tüccar" kesimi daha sonra Milli Türk Ticaret Birliği'ni kurmuş (Aralık 1922), İzmir'de toplanan İktisat Kongresinde İstanbul'daki Müslüman - Türk burjuvazinin görüşlerini dile getirmiş (Mart 1923) ve son olarak da İstanbul Ticaret Odası yönetimindeki gayri müslim tüccarları tasfiye ederek oda yönetiminin Türkleştirilmesini sağlamıştır (Ağustos 1923). Müslüman - Türk Kesiminin temsilcisi olarak ortaya çıkan Ahmet Hamdi Başar ve arkadaşlarının yukarıda özetlediğimiz Türkleştirme politikalarını on dört ay gibi kısa bir süre içinde tamamlamalarını ancak belli bir kitle desteği ile hareket ettiklerini düşündüğümüz zaman açıklayabiliriz.¹⁴ İstanbul'daki Müslüman-Türk tüccarın büyük bir kısmının desteğini aldığını tahmin ettiğimiz bu grup, esas olarak İstanbul'un İngiliz iş-

¹⁴ İngiliz arşivlerindeki belgeleri yoğun olarak kullanan Alexis Alexandris, İstanbul'daki Rum Cemaati hakkında en kapsamlı çalışmalardan biri olan kitabında " Milli Türk Ticaret Birliği'ni kurulanların "Selanik Dönme'si olduğu belirtilmekte ve Ankara hükümetinin Türkleştirme Politikalarını uygularken bu küçük grubun desteğini aldığı vurgulanmaktadır (Alexandris, 1983:106).

gali altında olduğu mütareke yıllarında Milli Mücadele'ye karşı açıkça cephe almış ve işgal güçleri ile yakın ilişkiler kurmuş olan gayri müslim azınlıklar hakkındaki halk arasında oluşmuş olan azınlık karşıtı havadan yararlanıyordu. Ayrıca Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra, Ankara hükümetinin "milli tüccar" kesimine verdiği destek de gayri müslim tüccarın sahip olduğu son mevzilerin düşmesinde önemli bir etki yapmış olmalıdır. Mütareke yıllarında İstanbul'daki gayri müslim azınlıkların yapmış olduğu taşkınlıklar, Müslüman - Türk kesim üzerinde bir anlamda "travma" etkisi yaratmış ve bundan sonraki yıllarda gayri müslim ticaret erbabının cumhuriyet rejimine olan bağlılığı her zaman sorgulanmış veya en azından azınlık tüccarına şüphe ile bakılmıştır. Mütareke yıllarında oluşan bu hassasiyetler sonucunda, 1930'larda tek partili cumhuriyetin kurulması ile birlikte, sokakta kendi dillerini konuşan azınlıklara karşı "Vatandaş, Türkçe konuş!" kampanyalarının devlet politikası olarak yaygınlaşması ve Varlık Vergisi gibi azınlık karşıtı özellikleri ağır basan iktisat politikalarının uygulanması mümkün olabilmektedir.

Burada Türkleştirme politikalarından kasıt, toplumsal ve ekonomik hayatın her boyutunda, Türk etnik kimliğinin her düzeyde ve tavizsiz bir biçimde egemenliğinin ve ağırlığının konulmasıdır. Bu dönemde uygulanan Türkleştirme politikaları içinde, yabancı firmaların bütün yazışmalarını Türkçe yapmak konusunda zorlanmaları, bazı mesleklere ve özellikle devlet memuriyetine alınacak kişilerin Müslüman - Türk kesimden seçilmesi ve yabancı firmalarda çalışanların yüzde 75'inin Müslüman - Türk kesimden olmasının mecburi tutulması gibi uygulamaları sayabiliriz.¹⁵

1920'lerde uygulanan Türkleştirme politikalarının ayrıntılı dökümü İstanbul'daki diplomatların yazışmalarından izlenebilir İngiliz Elçisi R. Lindsay, 3 Mart 1926 tarihinde Londra'ya yazdığı raporda, "gelecekte sadece Türkler şoförlük yapabilecek" derken durumdan şikayet ediyor ve yakında "ehliyetleri temdit edilmeyen gayri müslim şoförlerin" işten atılması gerekeceğini belirtiyordu.¹⁶ Benzer baskılar İzmir-Aydın demiryolunu işleten İngiliz firmasının müdürünün 18 Mart 1926 günü Lindsay'i ziyaretinde de gündeme gelmişti. Müdür, "Türklerin talebi demiryolu şirketinde çalışanların tümünün Türk olmasıdır. Şirketler de Türkleri mümkün olduğu kadar işe almak istiyor, ama [bu işlere] uygun Türk bulunmuyor" diyerek işe girmek isteyen Müslüman - Türk kesim arasındaki bilgi ve beceri eksikliğine dikkat çekiyordu.¹⁷

Bu dönemde firmalara, dükkan sahiplerine, mağazalara ve bazen de doktor, avukat gibi serbest meslek sahiplerine çalıştırdıkları gayri müslim personeli işten atarak yerine Müslüman-Türkleri istihdam etmeleri konusunda pek çok bas-

¹⁵ Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Aktar (1996b)

¹⁶ İstanbul'dan Sir R. Lindsay'ın Dışişleri Bakanı Sir Austen Chamberlain'e yolladığı 3 Mart 1926 tarihli rapor. FO 371/ E 1571/373/44

¹⁷ 18 Mart 1926 tarihinde Sir R. Lindsay ve Lord Howard of Glassop arasında yapılan konuşmanın özeti. FO 371 / E 1874/373/44

kı yapılmıştır. Tabiatıyla bunların çoğunu hukuk dışı baskılar olarak nitelendirmek yanlış olmaz, ama bütün bu baskılar *de facto* olarak yeni yönetimin memurlarını kullanarak uygulamış olduğu Türkleştirme politikalarıdır.

İngiliz Elçisi Sir Ronald C. Lindsay, Londra'ya yolladığı raporların birinde uygulanan Türkleştirme politikalarının ardındaki psikolojik faktörlerin altını şöyle çiziyordu:

"[Türkiye] Cumhuriyeti, Türk olmayan tüm unsurlara karşı derin bir güvensizlikle dolu olarak - ki bu güvensizliğin nedeni, yüz seneden beri [Avrupa] devletlerinin Türkiye'ye karşı uygulamış olduğu politikadır! - kendi etrafına bir Çin seddi inşa etmek [ve bunun içinde] kuracağı devlette - şahıslardan ve hatta tüccarlardan gelse bile - yabancı nüfuzunun etkisine hiç yer bırakmamak konusunda azimli görünüyor Nüfusun tümü tarafından gönülden desteklenen bu politika, acımasız bir kararlılıkla uygulanmaya devam ediyor.¹⁸"

Yukarıda alıntıda kurulmasından bahsedilen Çin seddinin on yıl içinde tamamlanacağını belirtmeye gerek yoktur sanırım. 1930'lardan itibaren uygulanmış olan "kendine yeterli" ve devletçi ekonomi politikaları ile "içine kapalı" ticaret rejimleri yukarıda anlatılan Çin seddinin köşe taşlarını oluşturuyordu.

1920'lerde uygulanmış olan Türkleştirme politikalarının, esas olarak idari tasarruflar biçiminde uygulandığını ve *de facto* düzeyde tutulduğunu yukarıda belirtmiştik. Fakat daha sonraki yıllarda Türkleştirme politikaları hiçbir hukuki mesnedi olmayan fiili idari tasarruflar olmaktan çıkarak *de jure* düzenlemeler haline getirilmiş ve milliyetçi ideolojinin tam olarak yansıdığı hukuksal metinlere dönüşmüştür. Örneğin, 1932 yılında TBMM'de kabul edilen 2007 sayılı "Türkiye'de Türk Vatandaşlarına tahsis edilen Sanat ve Hizmeteler Hakkında Kanun" bu çerçevede ele alınmalıdır. Bu kanunun 1934 yılında uygulanmaya başlanmasından sonra, Türkiye'de yerleşik (établis) statüsünde bulunan 9,000 İstanbul Rum'u işsiz kalarak ülkeyi terk etmek zorunda kalmışlardır. Cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanan Türkleştirme politikalarının İstanbul'daki gayri müslim nüfusun giderek azalmasında en büyük katkıyı sağladığını belirtmek gerekmektedir. 1930'larda uygulanan Türkleştirme politikalarını, Türk - Yunan nüfus mübadelesinden İkinci Dünya Savaşı yıllarında uygulanacak olan Varlık Vergisi'ne uzanan yolda birer geçiş noktası olarak görmek gerekmektedir.

9. Sonuç Yerine: Türk Milliyetçiliğinin Yeniden Formüle Edilmesi:

1908'de başlayan İkinci Meşrutiyet döneminin ve belki yirminci yüzyıl Türkiye'sinin en yetkin düşünürü Ziya Gökalp'tir. 1876 ile 1924 yılları arasında yaşayan Gökalp, İmparatorluktan ulus-devlet'e geçiş sürecinde bir düşünce sentezi gerçekleştirmeyi başarmış ve Taha Parla'nın da belirttiği gibi, "sadece ondört

¹⁸ İstanbul'dan Sir R. Lindsay'ın Dışişleri Bakanı Sir Austen Chamberlain'e yolladığı 15 Şubat 1926 tarihli rapor: FO 371 / E 1072/373/44

yıllık süre içinde çağdaş Türkiye'nin kamu felsefesini biçimlendirmiştir" (Parla, 1989: 33). Gökalp'in formüle ettiği biçimi ile Türk milliyetçiliği, kültürel ideal (mefkûre), toplumsal dayanışma (tesanüd) ve milli birlik kavramlarının son derece ustaca birleştirildiği bir varoluş biçimini temsil ediyordu. Gökalp'in ideolog olarak belki de en önemli özelliği, bir yandan Türk milliyetçiliğinin en sistematik bir yorumunu ortaya koyarken, aynı zamanda bir modernleşme projesinin de çatısını kurmuş olmasıdır. Şimdi Gökalp'in "millet" kavramını nasıl formüle ettiğini özetlemeye çalışacağız.

Gökalp bütün yazılarında, "millet"i oluşturan ulusal topluluğun daha üst düzeyde bir ontolojik alana sahip olduğunun altını çizmiştir. Gökalp'e göre, ulusal topluluğu oluşturan bireylerin etnik kökenleri ve kimlikleri pek önemli değildir. Gökalp'e göre ulusal topluluğun üyesi olmak için gerekli temel ölçüt kültürelidir. Ziya Gökalp, Diyarbakır'da çıkan *Küçük Mecmua*'da 1922 yılında yayımlanan "Millet nedir?" başlıklı yazısında şunları söylüyordu:

"Millet ne coğrafi, ne ırkî, ne siyasi, ne de iradi bir zümre değildir. Millet, lisanen müşterek olan yâni aynı terbiyeyi almış fertlerden mürekkep bulunan harsî [kültürel] bir zümredir. Bir adam kanca müşterek bulunduğu insanlardan ziyade, terbiyece ve mâderzâd lisanca [ana dili] müşterek bulunduğu insanlarla beraber yaşamak ister. Çünkü insani şahsiyetimiz bedenimizde değil, ruhumuzdadır. Maddi meziyetlerimiz ırkımızdan geliyorsa, mânevi meziyetlerimiz de, terbiyesini aldığımız cemiyetten geliyor" (Gökalp, [1922] 1982: 228).

1912 - 1922 yılları arasındaki on yıllık savaştan önceki Osmanlı Devletinin sahip olduğu nüfusun etnik ve dîni kompozisyonunu düşündüğümüz zaman Gökalp'in "Türk ulusal topluluğuna dahil olmak için geliştirmiş olduğu ölçütün kültürel düzeyde belirlenmesinin ne kadar "doğru ve mantıklı" olduğu ortaya çıkar. Hatta Balkan Savaşları sırasında bile, sadece "etnik olarak Türk" olanlarının belirleyici olduğu bir Türk milliyetçiliği anlayışını savunmanın ne kadar güç olduğu açıktır. Her ne kadar "Osmanlı millet sistemi" kurumsal bakımdan dağılmış olsa bile, Türkiye'de "çok etnik gruplu ve çok dinli" bir nüfus yaşamaktadır ve Gökalp'in geliştirdiği sistem bu fiili durumu kapsayacak bir şekilde oluşturulmuştur. Bu karmaşık yapının çok iyi farkında olan Gökalp, 1923'de yayınlanan ve son eseri olan *Türkçülüğün Esasları* başlıklı kitabında "etnik köken" terimi yerine "ırk" terimini kullanarak aşağıdaki tespitleri yapmaktadır:

"Memleketimizde, vaktiyle dedeleri Arnavutluk'tan yahut Arabistan'dan gelmiş milletdaşlarımız vardır. Bunları Türk terbiyesi ile büyümüş ve Türk mefkûresine çalışmayı itiyat etmiş görürsek, diğer milletdaşlarımızdan hiç ayrılmamalıyız. Yalnız saadet zamanında değil, felaket zamanında da bizden ayrılmayanları nasıl milliyetimizin dışında sayabiliriz?... Gerçi, atlarda şecere aramak lazımdır; çünkü, bütün meziyetleri içgüdüye dayandığı ve bunlar ırsî olduğu için, hayvanlarda ırkın büyük ehemmiyeti vardır. İnsanlarda ise, ırkın sosyal vasıflara hiçbir tesiri olmadığı için, şecere aramak doğru"

değildir. Bunun aksi bir yol tutulacak olursak memleketimizdeki aydınlann ve fikir savaşıçılarının bir çoğunu feda etmek gerekecektir (Gökaip, [1923] 1970: 23).

Taha Parla'nın Gökalp ile ilgili çalışmasında açıklıkla ortaya koyduğu gibi, Gökalp'in formülasyonunda İslâm dini, Türk milliyetçisi olmanın bir ön şartı olarak değil; sadece toplumsal dayanışmanın yaratılmasında işlevi olan bir tür ah-lâki normlar sistemi olarak devreye girmektedir (Parla, 1989). Gökalp'in Türk milliyetçiliği anlayışında dinin fonksiyonel olarak tanımlanmış olması sayesindedir ki Moiz Kohen Tekinalp (1883 - 1961) ve Avram Galante (1873 -1961) gibi bazı musevi kökenli aydınlar Türk milliyetçiliğinin mutfağında Gökaip ile birlikte çalış-maktan çekinmemişlerdir (Aktar 1996c: 272). Örneğin, Tekinalp'in kendisini Türk milletin bir parçası olarak görmesine ve kendisini özellikle Türk milliyetçi-si olarak takdim etmesine İslâmiyet bir engel teşkil etmemiştir.

On yıllık savaş bittiğinde ve Türk - Yunan nüfus mübadelesi tamamlandığında artık Türkiye'nin toplumsal dokusu değişmiştir. 1906 Osmanlı nüfus sayımı-nın verilerine göre sokaktaki her beş kişiden birinin gayri müslim olduğu bir top-lumdan, 1927'de cumhuriyet yönteminin yaptırdığı ilk nüfus sayımındaki sadece kırk kişiden birinin gayri müslim olduğu bir noktaya gelinmiştir. On yıllık savaş, tehcir ve mübadele sonunda, Türkiye nüfusu dinsel bakımdan homojen bir ya-pıya bürünmüştür.

Bu noktada, Gökaip tarafından sistemleştirilen Türk milliyetçiliği anlayışından bir ideolojik kopuşun gerçekleştiğine şahit oluyoruz. 1920'lerin ortalarından iti-baren, Gökalp'in modeli büyük ölçüde revize edilmiştir. Ziya Gökalp bireyin ulu-sal topluluğa dahil olma ölçütünü kültür (hars) ve vatandaşlık düzeyinde tanımlamış olmasına karşın, CHP ideologları bunu ulusal topluluğa ait olmanın ölçü-tünü 'Türk etnik grubuna dahil olmakla' değiştirmişlerdir. Kısacası "Türk milleti-nin parçası olmak için, "Gökalp'e göre etnik kökenin pek bir önemi yokken in-sanların aynı dili konuşmaları ve kültürel açıdan benzer bir biçimde sosyalleş-miş olmaları (talim ve terbiye) yeterli iken, bu ölçüt değişmiş ve Türk etnik kim-liğini daha önce çıkaran bir yeniden tanımlama gündeme gelmiştir.

16 Ekim 1931 tarihinde CHP Genel Sekreteri Recep Peker'in İstanbul Üni-versitesi'nde CHP parti programını açıklamak amacıyla verdiği konferansta bu çabanın ulaştığı sonuçları görebiliriz:

"Bugünkü Türk milleti siyasi ve içtimai camiası içinde kendilerine kürtlük, çerkeslik ve hatta lazlık ve pomaklık gibi fikirler telkin edilmiş [aşılanmış] olan vatandaşlarımızı kendimizden sayanz. Mazinin karanlık istibdat devir-lerinden kalma bir miras olan ve uzun tarihi tegallübatın (çekişmelerin) mahsulü bulunan bu yanlış telakkileri [anlaşılan] hulusla [iyilik] ve sami-miyetle düzeltmek vazifedir. Bu günkü ilmi hakikatler beş on bin, birkaç yüz bin ve hatta mesela bir milyonluk kütlelerde müstakil bir milliyet tasav-vur etmeye imkan bırakmaz" (Peker, 1931: 7)

Dikkat edilirse yukarıdaki konuşmada 'bir taşla iki kuş birden' vurulmaktadır. Bir yandan memleketimizdeki etnik Türklerin dışında kalan ve kendilerinin başka köklerden geldiklerini düşünen vatandaşlarımızın (Kürtler, Çerkesler, Lazlar, Pomaklar vs.) aslında tarihin karanlıklarından gelen "yanlış anlamaların" kurbanı oldukları vurgulanmakta ve bunları düzeltmenin - yâni onlara Türklüklerini hatırlatmanın - gerekli olduğu dile getirilmektedir. Diğer yandan da, bütün bu insanların "aslında bizden" oldukları ilan edilerek, Türklüğün sınırları olabildiğince genişletilmektedir. Burada "ideolojik düzeyde bir Türkleştirme politikası" uygulanarak, Türkiye'de gayri müslim azınlıklar dışında kalan herkesin Türk olduğu ilân edilmektedir. Recep Peker'e göre, memleketimizde Türklerin dışında "müstakil bir milliyet" yoktur. Böylece ülkedeki her etnik grubu önce "milliyet" olarak adlandırarak, kendilerini büyük bir açmazın içine sokan CHP ideologları, sonradan modernleşme sürecinde uzun vâdede ortaya çıkacak olan bütün gerilimlerin müjdesini daha 1931 yılında vermişlerdir.¹⁹

Cumhuriyeti kuran seçkinlerin Türk milliyetçiliğini yeniden sistemleştirme çabaları aslında 1920'lerin ortasında başlamış ve 1930'ların başında tamamlanmıştır. Gökalp'in çizmiş olduğu formülasyonlardan kesin bir kopuş olarak görülebi-
lecek bu süreç yavaş işlemiş, ancak 1930'ların başında kesin olarak tamamlanmıştır.²⁰

Mübadele konusuna geri dönersek, yukarıda anlattığımız ideolojik kopuşun ilk örneklerini 1924 yılı sonbaharında TBMM'deki mübadele ile ilgili tartışmalar-
da izlemek mümkündür. Bu yazının beşinci bölümünde, Mübadele, İmar ve İş-
kan Vekaletinin icraatını eleştiren mebusların mübadillerin iskânı sırasında "li-
san" meselesine gereken önemin verilmediğini dile getirmiş olduklarını belirt-
miştik. Bu konuda muhalefet adına sert konuşmalar yapan Dr. Rıza Nur, özellikle Arnavutça konuşan kitlelerin İzmir civarına iskân edilmiş olmasını eleştirmiştir.

Cevap vermek üzere söz alan Maliye Vekili Mustafa Abdülhalik [Renda], son
yıllarda Dr. Rıza Nur'un "mutasıp bir milliyetçi" haline dönüştüğünü vurgulaya-
rak, 1908 sonrası dönemde Dr. Rıza Nur'un Hürriyet ve İtilaf Partisi içinde Arna-
vut kökenli muhalif mebuslarla Osmanlı Meclisinde işbirliği yaptığı ve hatta Ar-
navutları isyana teşvik ettiğini kendisine hatırlatmıştır. Bu eleştiri ve serzenişlere

¹⁹ 1934 yılında kabul edilen 2510 sayılı İskân Kanunu'nun meclis tartışmaları Kemalist milliyetçilik anlayışının çözümlenmesinde ve yarattığı uzun vâdeli açmazların anlaşılmasında son derece yararlıdır. Bu konuda bkz. Aktar, 1996a.

²⁰ Yeni milliyetçilik anlayışının yaygınlaştırılmasında kullanılan araçlardan biri de "Yurttaşlık Bilgi-
si" ders kitaplarıdır. Atatürk'ün Afet İnan'a yazdığını olduğu "Medeni Bilgiler" kitabı 1931 yılın-
dan itibaren okullarda okutulmuştur. Yukarıda Peker'den verdiğimiz bir alıntı çerçevesinde özet-
lediğimiz yeni milliyetçilik anlayışı ayrı kitapta biraz daha sert bir üslupla aynen tekrarlanmıştır.
"Bugünkü Türk milleti siyasi ve içtimai camiası içinde kendilerine kürtlük fikri, çerkeslik fikri ve
hattâ lazlık fikri veya boşnaklık fikri propaganda edilmek istenmiş vatanş ve milletdaşlarımız
vardır. Fakat mazinin istibdat devirleri mahsulü olan bu yanlış tevsimler [alandırmalar], birkaç
düşman aleti, mürteci beyinsizden maada hiçbir millet ferdi üzerinde teelümden [üzüntüden] baş-
ka bir tesir hasıl etmemiştir. Çünkü, bu millet efradı da umum Türk camiası gibi aynı müşterek
maziye, tarihe, ahlâka, hukuka sahip bulunuyorlar" (İnan, (1931/1988: 23)

Rıza Nur'un verdiği cevap çok anlamlıdır.

"[Benim için) Arnavutlan teşvik etmiştir dediler. Onbeş senedir bu memleket 150 senelik vukuatı tarihiye ve siyasiye [tarihi ve siyasi olaylar] görmüştür. Arnavutlar o vakit bu memleketin eczâsından idi. Basra'dan İşkodra'ya kadar 15-20 türlü anasır mevcut idi ve ben hakikaten o vakit Türklük siyasetini yapmaya gidemezdim. İttihadı Anasır bilirsiniz ki nasıl bir moda idi. Hakikaten başka bir şey yapılmazdı. Ondan sonradır ki Türkçülüğe başlamışım" (TBMM- Zabıt Ceridesi, Cilt 10: 152).

Dr. Rıza Nur burada, 1908 sonrasında yaşananlar ışığında nüfusun etnik ve dini kompozisyonunun -yâni memleketin eczâsının- onbeş yıl içinde geçirmiş olduğu değişikliklere atıfta bulunarak, kendi ideolojik konumunu da yeniden tanımladığını ve artık farklı bir anlayışa sahip olduğunu vurgulamaktadır. Bu yaklaşım, kısa zamanda başka mebuslar tarafından da paylaşılabilecek ve yukarıda belirttiğimiz gibi, cumhuriyeti kuran seçkinlerin resmi görüşü haline gelecektir.

Bu yaklaşıma göre, bir yandan Türkiye'de yaşayan tüm Müslümanların aslen Türk olduğu iddia edilerek "biz"in kapsamı genişletilmiş; diğer yandan da Osmanlı döneminde bu topraklarda kendi dini ve etnik kimliklerini koruyarak yaşamış olan gayri müslimler de kaçınılmaz olarak "diğer" veya "öteki" kategorisi içine sokulmuştur. Bu iki süreç, aslında birbirini besleyerek ve birbirine paralel olarak yürümüştür. Türk milliyetçiliğinin bu yeni formülasyonunda "öteki" kategorisi içine hapsedilen gayri müslimler, hukuken vatandaş olmalarına rağmen önce "yarım vatandaş" olarak görülmüşler, "yabancı" veya "misafir" olarak algılanmışlardır. Gökâlp formülasyonundan ideolojik kopuşun sonucu olarak, yüz yıllardır bu ülkede yaşayan gayri müslimler Varlık Vergisi gibi ayrımcı politikalara tâbi tutulmuşlardır. Onların Türk milletinin "sadece dinleri farklı doğal üyeleri" olarak algılanmaları ve vatandaşlık kurumlarının gerektirdiği tüm olanaklardan eşit ölçüde faydalanmaları maalesef pek mümkün olmamıştır.

CHP ideologlarına göre, on yıllık savaş, tehcir ve müdahale sonunda, Anadolu nüfusu dini açıdan homojenleştirilmiş ve böylece Gökâlp'in millet formülasyonunun insani temelleri ortadan kalkmıştır. Anadolu'da sadece müslümanların yaşadığı gerçeğinden yola çıkan ve bunların da "aslen Türk" olduğunu her fırsatta söyleyen ideologlar için, Gökâlp'in millet formülasyonu artık tedavülden kalkmış bir düşünce sistemi haline gelmiştir. Aynı şekilde, Gökâlp'in Durkheim sosyolojisinden faydalanarak tanımadığı "hars" kavramı ile statü, toplumsal sınıf, din, mezhep ve bazen de etnik köken açısından birbirinden farklı bireylerden meydana gelen Türkiye hakkından bir 'millet oluşturma' projesinin de geçerliliği kalmamıştır. Etnik ve dini bakımdan son derece heterojen bir imparatorluk nüfusunun kabul ederek geliştirilmiş bu yaklaşımın cumhuriyeti kuranlar açısından, artık bir 'lüks' olarak algılandığını rahatlıkla söyleyebiliriz. 1922-1924 arasında tamamlanmış olan Türk - Yunan nüfus mübadelesinin belki de en önemli sonucunun, bu milliyetçilik anlayışının kemikleşmesine yapmış olduğu fiili katkı olduğunu belirtmemiz gerekiyor.

Kaynakça

- AKÇAM, T (1999) *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*. Ankara, İmge yayınları.
- AKTAR, A. (1996a) "Trakya Yahudi Olaylarını 'Doğru' Yorumlamak," *Tarih ve Toplum*. Sayı 155, Kasım 1996 s. 45-56
- AKTAR, A. (1996b) "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Uygulanan 'Türkleştirme' Politikaları," *Tarih ve Toplum*, no. 156, Aralık: s. 4 - 18
- AKTAR, A. (1996c) "Economic Nationalism in Turkey: The Formative Years, 1912 - 1925," *Boğaziçi Journal, Review of Social and Administrative Studies*, vol. 10, no. 1-2: s. 263 - 290
- ALEXANDRIS, A. (1983) *The Greek Minority of İstanbul and Greek - Turkish Relations: 1918 1979*. Atina.
- ARI, K. (1995) *Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç, 1923-1925*, İstanbul, Tarih Vakfı.
- ARI, K. (1999) "Türkiye'de Mübadele Dönemi Toprak Mülkiyeti ve Tanımda Değişim," *Bilanço* 98: 75 yılda Köylerden Şehirlere, s. 97 - 114. İstanbul, Tarih Vakfı.
- AUGUSTINOS, G. (1992) *The Greeks of Asia Minor - Confession Community, and Ethnicity in the Nineteenth Century*, Kent, Kent State University Press.
- BUĞRA, A. (1995) *Devlet ve İşadamları*. İstanbul, İletişim Yayınları.
- ÇANLI, M. (1994) "Yunanistan'daki Türklerin Anadolu'ya Nakledilmesi," *Tarih ve Toplum*, 130, Ekim: s. 51-59
- DEMİR, Hülya ve Rıdvan Akar (1994) *İstanbul'un Son Sürgünleri: 1964'de Rumların sınır dışı edilmesi*. İstanbul, İletişim yayınları.
- DEMİREL, Y. (Ed.) (1994) "Mübadele Dosyası," *Tarih ve Toplum*, no. 123 - 126, Mart - Haziran.
- ERTUR, Esat K. (Yay. Haz.) (1994) *Tamu Yelleri*. Ankara, TTK
- GÖKALP, Z. (1922/1982) "Millet Nedir? Makaleler VII (Küçük Mecmu'a'daki Yazılar). Yay. haz. M. Abdülhalük Çay. Ankara, Kültür Bakanlığı yayını.
- GÖKALP, Z. (1923/1970) *Türkçülüğün Esasları*. Yayına hazırlayan Mehmet Kaplan. İstanbul, Devlet Kitapları.
- İNAN; Afet (1931/1988) *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El yazılan*. Ankara, TTK
- KAPLANOĞLU, R. (1999) *Bursa'da Mübadele. 1923 - 1930 Yunanistan Göçmenleri*. Bursa, Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları.
- KEYDER, Ç. (1982) *Dünya Ekonomisi içinde Türkiye 1923 - 1929*, Ankara, Yurt Yayınları.
- KEYDER, Ç. (1989) *Türkiye'de devlet ve sınıflar*. İstanbul, İletişim yayınları.
- KORALTÜRK, M. (1996 - 97) "Mübadele'nin İktisadi Sonuçları Üzerine Bir Rapor," *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 2, (6-7): s 183-198
- KORALTÜRK, M. (1999) 'Türkiye'de Ticaret ve Sanayi Odalarının Tarihsel Gelişimi: 1880 - 1952,' Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- LADAS, S. P. (1932) *The Exchange of Minorities - Bulgaria, Greece and Turkey*, New York, Macmillan Company.
- LEWIS, B (1968) *Emergence of Modern Turkey*. Oxford, OUP.
- MEARS, G. (1929) *Greece Today*, Stanford University Press.
- Mc CHARTY, J. (1983) *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York, New York University Press.
- MOON, P. (1962) *Divide And Quit*. Berkeley, University of California Press.
- MORGENTHAU, Henry ve French Shorter (1929) *I was sent to Athens*, New York, Doubleday.

- Lozan Banş Konferansı - Tutanaklar Belgeler.* (1973) Çeviren Seha L. Meray. Ankara: SBF yayını.
- ORAN, B. (1991) *Türk- Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*. Ankara, Bilgi yayınları.
- PARLA, T. (1985) *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*. İstanbul, İletişim yayınları.
- PEKER, R. (1931) *CHF Programının İzahı*. Ankara, Hakimiyeti Milliye Matbaası.
- PENTZOPOULOS, D. (1942) *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece*, Paris, Mouton.
- PETROPOULOS, J. A. (1976) "The Compulsory Exchange of Populations: Greek - Turkish Peacemaking 1922-1930" içinde *Byzantine and Modern Greek Studies* 2: s. 135-160.
- RIZA NUR (1967) *Hayat ve Hatıratım*, 4 Cilt, İstanbul.
- SMITH , A. D. (1994) "Ethnic Nationalism and the Plight of Minorities," *Journal of Refugee Studies*, vol. 7 (2/3): s. 186-198
- SÖYLEMEZOĞLU, G. K. (1946) *Hatıralar*, Canlı Tarihler 5, İstanbul, Türkiye Yayınevi.
- SUSSNITZKI, A. J. (1966) "Ethnic Division of Labour," in C. Issawi (ed.) *The Economic History of the Middle East 1800 - 1914. A Block of Readings*, Chicago, The University of Chicago Press.
- TEKELİ, İ ve Selim İLKİN (1977) *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*. Ankara, ODTÜ yayınları.
- TOYNBEE; A. J. (1992) *The Western Question in Greece and Turkey: A Study in the Contact of Civilizations*, Boston, Houghton Mifflin Company.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi - Zabıt Ceridesi* (1975) Devre 2, Ciltler: 3, 7, 9 ve 10. Ankara, TBMM Matbaası.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi - Gizli Celse Zabıtları* (1985) 4 cilt. Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- URAN, H. (1959) *Hatıralarım*, Ankara.
- YALÇIN, K (1998) *Emanet Çeyiz - Mübadele İnsanları*, İstanbul, Belge Yayınları.
- YIANNAKOPOULOS, G. A. (1992) *Refugee Greece*, Athens, Center for Asia Minor Studies.

28 ŞUBAT 1997: TÜRK-İSLAM SENTEZİ'NİN SONU

Fulya Atacan

1 2 Eylül 1980 askeri darbesi Türkiye'de bölünmüş toplumsal ve siyasal yapıyı bütünleştirmek amacıyla , özellikle sol hareketlere karşı "Türk-İslam Sentezi" olarak adlandırılan dünya görüşünü resmi ideoloji olarak benimsedi. Uluslararası konjonktürde "soğuk savaşın" hakim olduğu bir dönemde benimsenen "Türk-İslam Sentezi", Aydınlar Ocağı ekseninde bütünleşen sağ muhafazakar çevre tarafından savunulan bir görüştü. Aslında bu anlayış kökleri daha eskilere uzanan milliyetçi görüşlerin bir versiyonuydu ve 70'lerden itibaren sistematik hale getirilmeye çalışılmıştı.

Türk-İslam Sentezini resmi ideoloji olarak benimseyen askeri yönetim, dinin toplumda bütünleştirici bir harç olarak kullanılabileceğini düşünürken bu harcın Türk milliyetçiliği çerçevesinde şekillenmesine özen gösteriyordu. Bu anlayışla seçilen bazı İslamcı-muhafazakar gruplar devlet eliyle desteklenirken, milliyetçiliği dışlayan, İslam'ı merkeze oturtan İslamcı gruplar bu desteğin dışında kaldı. Askeri yönetim sonrasında Turgut Özal başkanlığındaki ANAP iktidarları da Türk-İslam Sentezi'ni resmi görüş olarak devam ettirdi ve dinsel gruplara karşı daha hoşgörülü bir tutum takındı.

1980 askeri darbesi ekonomik yeniden yapılanma ve dışa açılma politikaları ile örtüştü. Siyasal ve ekonomik hak ve özgürlüklere önemli sınırlamalar getiren 1980 anayasası ile birlikte yaratılan paternalist otoriter devletin yeni ideolojisi Türk-İslam Sentezi'ydi. Bu süreç, ideolojik düzeyde "post-modern darbe" olarak nitelendirilen 28 Şubat 1997 Milli Güvenlik Kurulu kararlarıyla önemli bir kırılma noktasına geldi.

28 Şubat bir yanı ile ideolojik düzeyde önemli bir kırılma noktasına işaret ederken, diğer yanı ile de hala devam etmekte olan bir süreci ifade etmektedir. Bir bütün olarak bakıldığında 28 Şubat'ın çok yönlü bir olgu olduğu ve farklı boyutlarının incelenmesi gerektiği açıktır. Bu makalede bu farklı boyutlara değinilmekle birlikte ağırlıklı olarak ideolojik kırılma üzerinde durulacaktır.

1- TÜRK - İSLAM SENTEZİ

"Türk-İslam Sentezi" Türk "milli kültürü" temelinde İslam'ı ideolojileştiren bir yaklaşımdır. Bu ideolojide İslam, Türk kültüründen üstün ve onun yaşamasını sağlayan bir öge olarak ele alınırken Türk kültürü de, İslam'ı koruyan ve güçlendiren temel olarak değerlendirilmektedir. Bu ideolojinin sözcüsü olan Aydınlar Ocağı 1970'de Türk-İslam Sentezinin ideologlarından İbrahim Kafesoğlu başkanlığında kurulmuştur. Kurucu üyeleri ağırlıklı olarak akademisyenler ve gazetecilerdir.¹

Sentez taraftarları Türkleri kendilerini İslam'da bulan insanlar olarak tanımlamaktadırlar. İslam ile sentez Türk kişiliğini tamamlamıştır. Müslüman dünyanın kültürel açıdan zenginleşmesi ise Türklerle olmuştur.

Türk-İslam sentezini Türk milletinin kimliği olarak değerlendiren Nevzat Yalçıntaş bu sentezin unsurlarını yıpratmanın "...doğrudan doğruya milletimizin varlığına ve geleceğine yönelen yıkıcı eylemler" olduğunu savunmaktadır.²

Aydınlar Ocağı'na göre eğer "irtica" istenmiyorsa yapılması gereken devletin dine karşı soğuk davranmaması ve münevverlerdeki din alerjisinin tedavi edilmesidir çünkü milli kültür ve milli tarih karşısında milli dinin hakkını vermeyen devlet, millilik vasfını kaybeder.³

Aydınlar Ocağı'nın o dönemki başkanı Yalçıntaş'a göre laiklik ilkesi Cumhuriyet'in ilanından çok sonra CHP tarafından altı okdan biri olarak benimsenmiş ve 1937 tarihinde anayasaya girmiştir. Bu prensip zaman içinde bazı kişilerce bir ideoloji haline dönüştürülerek "...uygulamada her türlü dini inanç ve vicdani kanaatleri baskı altına almayı hedeflemiş eylemlerin dayanak noktası yapılmak istenmiştir."⁴

Süleyman Yalçın ise Kemalizmin bir ideoloji olmadığını belirterek "Bana sorsanız Kemalizmin iki esası var. Kayıtsız şartsız idarenin halkın elinde olması ve ülkenin muasır medeniyet seviyesine ulaşmasıdır" demektedir.⁵

¹ Aynı dönemde Aydınlar Ocağı'nın İlim Yayma Cemiyeti ile yakın ilişkisi vardır. E. Copeaux, *Türk Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine*, Çev. A. Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s.58.

² N. Yalçıntaş, S. Tuğ, B. Topaloğlu, M. Akif Aydın, A. Sevinç, K. Güran, *Din ve Vicdan Özgürlüğü*, Aydınlar Ocağı Yayınları, İstanbul, 1991, s.9.

³ B. Güvenç, G. Şaylan, İ. Tekeli, Ş. Turan, *Türk-İslam Sentezi*, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1991, s.43.

⁴ N. Yalçıntaş, S. Tuğ, B. Topaloğlu, M. Akif Aydın, A. Sevinç, K. Güran, *a.g.e.*, s.8.

⁵ Aktaran B. Güvenç, G. Şaylan, İ. Tekeli, Ş. Turan, *a.g.e.*, s.27.

"Sentez kuramcıları, Türk kişiliğine yeniden inanç aşıladığı için Kemalizm'in hakkını teslim etmektedir; ama "hümanist" döneme karşı tutumları çok katıdır."⁶ Bu anlayışa göre Türk milli kültürünü yıkmayı hedefleyen, komünizm için uygun ortam hazırlayan ana öge hümanizmdir. Hümanizm genel olarak milli kültür düşmanıdır ve temel hedefi de milli kültürün yerine yabancı kültürleri yerleştirmektir.⁷

Aydınlar Ocağı demokrasiyi "Milli irade yoluyla, milli kültürün iktidara gelmesi" olarak tanımlamaktadır.⁸ Yalçın'a göre demokrasi amaç değil araçtır. Demokrasi "Türk'ün fert, toplum ve millet olarak daha mes'ud, müreffeh ve huzurlu bir hayatının vasıtası"dır. Ancak bu sınırlı bir demokrasidir. Çünkü "Aydınlar Ocağı elbette devleti, içtimai nizamı huzuru, vatan ve millet bütünlüğünü tahrip edebilecek kadar geniş bir demokrasiyi gaye edinen 61 Anayasası'nı, onun insan hak ve özgürlük anlayışını kabul edemez. Bu görüşe, 82 Anayasası'na ezici çoğunlukla evet diyen milletimizin de katıldığı malumdur".⁹ Ayrıca "demokraside insan hakları ve kanun hakimiyeti, muhtevanın hedefini ve idealini teşkil edecek; fakat güçlü devleti ve kudretli devlet başkanlığını Türk milletinin gözden uzak tutamayacağı unutulmayacaktır."¹⁰

Süleyman Yalçın *Nokta* dergisinde yayınlanan bir söyleşide Türk-İslam Sentezi tezinin 1980 sonrasında devlet katında "kabul ve itibar" gördüğünü doğrularak bunun nedenini şöyle açıklamaktadır; "Çünkü bu aklın ve ilmin ortaya koyduğu bir vakiadır. Eğer bunu reddedecek olursak, köksüz yeni bir millet ortaya çıkarıyoruz iddiasıyla ortaya çıkmak lazım. Doğru gördüğümüz fikirlerin devlet katında kabul görmesi sevindirici. Nitekim Atatürk Yüksek Kültür Kurumu'nda Türk-İslam sentezinin benimsenmesi de bizim için sevindirici olmuştur. Bu niye böyle oluyor? Tabii, sıkılıyorlar, sıkışıyorlar, sağa sola bakıyorlar, başka çıkış yolu bulamayınca bu fikre geliyorlar."¹¹

1983'de DPT tarafından hazırlanan "Milli Kültür Raporu" bu dönemin hakim ideolojisini (Türk-İslam Sentezi) yansıtmaları ve bu tür raporların temel plan dokümanı olarak kullanılması açısından önemlidir. Rapor'da Türkiye'nin iç ve dış düşmanların kültürel saldırısı altında olduğu belirtilerek, içine düşülen bunaldıktan çıkabilmek için milli kültür planının yapıp devlet eliyle uygulanması gerektiği savunulmaktadır. Bu raporda milli kültürün bireyleri birbirine bağlayan, bütünleştirici bir öz ve toplumları ayıran tarihi fakat değişmeyen niteliklerden oluştuğu belirtilmektedir. Milli kültürümüzün iki temeli Orta Asya'dan getirdiğimiz "öz değerlerimiz" ve "İslamiyet"tir.¹² Rapora göre "Din kültürün özü, kül-

⁶ E. Copeaux, *a.g.e.*, s. 57.

⁷ B. Güvenç, G. Şaylan, İ. Tekeli, Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 42-43.

⁸ B. Güvenç, G. Şaylan, İ. Tekeli, Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 45.

⁹ S. Yalçın, "Aydınlar Ocağı ve Türk-İslam Sentezi", *Tercüman*, 1-6 Şubat 1988. Aktaran B. Güvenç, G. Şaylan, İ. Tekeli, Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 324.

¹⁰ B. Güvenç, G. Şaylan, İ. Tekeli, Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 270.

¹¹ Aktaran B. Güvenç, G. Şaylan, İ. Tekeli, Ş. Turan, *a.g.e.*, s.33.

¹² B. Güvenç, G. Şaylan, İ. Tekeli, Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 50.

tür ise dinin formudur".¹³ Raporda "Dinin, milli birlik telkin eden bir terbiye verdiği" öne sürülmektedir.¹⁴

"Din, sosyal hayatta geri plana itilmeden, toplumun ahlak, maneviyat ve kültür değerlerini besleyen milli kaynak olma durumunu korumalıdır. Milletlerin oluşumunda dinin rolü inkar edilemez. Ümmet ile millet arasındaki ayırım doğru yapıldığı takdirde, dinin milli kültüre destek olacağı görülecektir.Milleti bütünleştiren kültür unsurlarından biri olan din, hayat görüşünü yüzyıllarca şekillendirmiştir. Kültür de bir hayat tarzı olduğuna göre bu sistemin içine laiklik prensibini zedelemekten din unsurunu eklemeliyiz."¹⁵

Raporda kültür politikasının hedefleri bölümünde "Milli kültür politikasının hedefi ile, milli hedef arasında mutabakat" olması gerektiği belirtilmekte ve milli kültürün "...milletin ve devletin üstünlüğünü, milletin ve devletin önceliğini" gerektirdiği vurgulanmaktadır.¹⁶

Kültür politikasının oluşturulmasında sorumlu kuruluşlar olarak yürütme organının dışında kanunların görev verdiği iki kurumdan söz edilmektedir (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurum Başkanlığı ve DPT Müsteşarlığı). Bunlara ek olarak MGK Genel Sekreterliği'ne 2945 sayılı kanunla ve 1972 yılında yürürlüğe giren Milli Güvenlik Politikası Esasları çerçevesinde bu konuda bazı sorumluluklar verildiği belirtilmekte ve bu nedenle kültür politikası oluşturulurken MGK Genel Sekreterliği istişare edilecek bir kurum olarak değerlendirilmektedir.¹⁷

Türk devletinin temel direği olarak orduyu gören Aydınlar Ocağı, bu kurumun her konuda örnek alınacak bir kurum olduğunu ve zaten Türklerin de "ordu millet" olduğunu vurgulamaktadır. Ocak, Türk ordusunun milli bir ordu olduğunu ve bu niteliğini de 12 Eylül 1980 darbesi ile bir kez daha kanıtladığını, "memleketi uçurumun kenarından tutup çıkardığını" öne sürmüştür.¹⁸

Ekonomik alanda ise piyasa ekonomisini ve dışa açılmayı destekleyen Ocak,¹⁹ 24 Ocak kararlarını ve daha sonra da Özal'ın temsil ettiği yeni sağ politikaları desteklemiştir. Aydınlar Ocağı'na göre Türk kültürü "Türk-İslam-Batı" sentezine dayanır. Bu sacayağında Türk-İslam sentezi kültürün değişmez özü, Batı ise değişen ve gelişen unsurdur.²⁰ Ekonomik entegrasyon ve teknoloji itihali çerçevesinde Batı'ya açık olan Aydınlar Ocağı, kültür noktasında Türkiye'nin Türk-İslam medeniyetine dahil olduğunun altını önemle çizmektedir. "Batılılaşma" ile "milli bünyeye yabancılaşma" arasında önemli bir ayrım olduğuna

¹³ B. Güvenç, G. Şaylan, İ. Tekeli, Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 54.

¹⁴ B. Güvenç, G. Şaylan, İ. Tekeli, Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 55.

¹⁵ B. Güvenç, G. Şaylan, İ. Tekeli, Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 85-86.

¹⁶ B. Güvenç, G. Şaylan, İ. Tekeli, Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 104.

¹⁷ B. Güvenç, G. Şaylan, İ. Tekeli, Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 106.

¹⁸ B. Güvenç, G. Şaylan, İ. Tekeli, Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 285.

¹⁹ B. Güvenç, G. Şaylan, İ. Tekeli, Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 286-287.

²⁰ B. Güvenç, G. Şaylan, İ. Tekeli, Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 274.

dikkat çeken Salih Tuğ'a göre Batı "Grekoromen" medeniyet alanı içinde ve "Judeokretien" inanış grubuna dahildir. "Bizim milli bünyemiz İslam inançları ve dininden gelen bir yapıdadır ve Batı'dan tamamen ayrı manevi özellikler taşır."²¹

II - 28 ŞUBAT'IN AKTÖRLERİ

A) Milli Güvenlik Kurulu

Türk siyasal yaşamında askeri bürokrasinin devlet aygıtı içindeki ağırlığı 27 Mayıs 1960 darbesinden sonra kurumsallaşmış ve daha sonra gelen iki darbe ile pekişmiştir. Bu kurumsallaşma sürecinin merkezine oturan kurum ise Milli Güvenlik Kurulu'dur.

İlk kez 1961 Anayasası'nda yer alan Milli Güvenlik Kurulu, 1982 Anayasa'sının 118. maddesinde yeniden düzenlenmiştir.²² Bu düzenleme ile Kurul'un kararlarının Bakanlar Kurulu'nca "öncelikle dikkate" alınacağı belirtilmiş ve "...devletin milli güvenlik siyasetinin tayini, tespiti ve uygulaması ile ilgili kararların alınması ve gerekli koordinasyonun sağlanması konusundaki görüşlerini Bakanlar Kurulu'na bildirir" diyerek devletin tüm sorunları konusunda karar alabilecek bir organ haline getirilmiştir.²³ Ayrıca bu maddede MGK'nun Cumhurbaşkanının başkanlığında Başbakan, Genel Kurmay Başkanı, Milli Savunma, İçişleri, Dışişleri Bakanları, Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri Komutanları ve Jandarma Genel Komutanından oluştuğu belirtilmektedir. Toplantılara oy hakkı olmayan MGK Genel Sekreteri olan bir Orgeneral veya Oramiral da katılmaktadır.

Kurul'da kararlar oy çoğunluğuyla alınır. Ancak kamuoyuna yansıyan tartışmalarda kararların oylamayla değil, bir mutabakat sonrasında ("konsensüs"le) oluştuğu vurgulanmaktadır. Süleyman Demirel bu konuda şöyle demektedir: "...Milli Güvenlik Kurulu'nda, benim riyaset ettiğim bu kurulda hiç birisinde oyla hareket edilmemiştir. Hep konsensüs, hepsi ittifak. Ben soruyorum; Bu söylenenden çıkan durum şudur, karar şu olacaktır, itirazı olan var mı? Yoksa karar budur' gibi yönetime götürüyorlar".²⁴ MGK toplantılarında yapılan görüşmeler ve tutanaklar gizlidir, kararlar ise MGK'nun vereceği karara göre açıklanıp yayınlanabilir.

Aynı bir kanun ile MGK Genel Sekreterliği teşkilatı kurulmuş ve bu teşkilatın ana hizmet birimlerine ek olarak gerekli görüldüğünde görevleri ve hizmet süreleri belirli, MGK Genel Sekreteri'nin teklifi ve başbakanın onayı ile geçici hizmet birimleri, özel ihtisas ve araştırma komisyonları, Genel Sekreterlik içinde veya dışında özel eğitim, planlama ve uygulama birimlerinin kurulabileceği belirtilmiştir. MGK Genel Sekreterliği'nin kadroları gizlidir. MGK ve MGK Genel Sekre-

²¹ S. Tuğ, "Takdim", *Din ve Vicdan...*, s. 22.

²² 1961 Anayasası'nda yer alan MGK, 1949'da oluşturulan Milli Savunma Yüksek Kurulu'ndan çok farklıdır. 1961 ve 1982 Anayasalarında yer alan MGK karşılaştırması için bkz. H. Özdemir, *Sivil Cumhuriyet*, Boyut Yayınları, İstanbul, 1991, s.56-61.

²³ Ş. İba, *Milli Güvenlik Devleti*, Çivi yazıları, İstanbul, 1998, s.181-183.

²⁴ "Şikayetler Var", *Milliyet*, 2 Nisan 2000.

terliğı Kanunu'nun (1983 tarih ve 2945 sayılı) uygulanmasına ilişkin esaslar ve usuller gizlilik dereceli bir yönetmelikle belirlenmiştir.

Genelkurmay Başkanı'nın inhası ve Başbakan'ın teklifi üzerine Bakanlar Kurulu kararı ile atanan Genel Sekreterin görevleri ve yetkileri oldukça geniştir. Sekreterlik MGK'nun görevleriyle ilgili olarak hem her türlü çalışma, araştırma, inceleme ve değerlendirme yapar hem de uygulamaları takip ve koordine eder. MGK'nun sekreterlik hizmetlerini yürütür. Bunları yaparken de cumhurbaşkanı, başbakan ve MGK adına yetkilidir. 1982 Anayasası'nda bir danışma kurulu olarak öngörülen MGK'na, daha sonra hazırlanan bir Yasa ve çeşitli uygulamalar ve kendisine bağlı olarak kurulan askeri nitelikli Genel Sekreterlik kurumu aracılığıyla yürütme yetkisi tanınmış olmaktadır.²⁵

1. Milli Güvenlik Siyaset Belgesi

Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği tarafından 1990'da yayınlanan "Devlet'in Kavramı ve Kapsamı" başlıklı kitaba göre bugün "...milli güvenlik devlet teşkilatının ve konularının tümünde hakim unsur olmuştur. Tabiatıyla bunun sonucu olarak Milli Güvenlik kavramı, bir devletin ve ulusun varoluşu ile eşdeğer anlam kazanmıştır. Milli Güvenlik kavramındaki bu kapsam genişlemesi, birçok olguları da beraberinde getirerek devlet-millet ve fertlerin; yaşamlarını, devamlılığını ve gelişmelerini, bütünlüştürmüştür..."²⁶ Aynı kitapta Milli Güvenlik Politikası'nın her devlet tarafından iç ve dış tehditlere karşı, ulusal, bölgesel ve uluslararası konjonktürdeki değişimler göz önüne alınarak önceden belirlenen "milli menfaat ve milli hedef"ler çerçevesinde saptandığı ve bu politikanın uygulanmasında bir Milli Güvenlik Stratejisi saptandığı belirtilmektedir.²⁷

Bu çerçevede bakıldığında güvenlik kavramının çok geniş kapsamlı olarak tanımlandığı olağan kamu düzenini ilgilendiren pekçok siyasal ve toplumsal sorunun ulusal güvenlik sorunu olarak değerlendirildiği görülmektedir. Bu doğrultuda "askeri niteliği ağır basan sorunlar karşısında varılan konsensusa MGK'nun askeri kanadının siyasal kanada oranla daha fazla "katkı"da bulunduğu sonucu çıkarsanabilir....Bu durum MGK'nun "tavsiye" niteliğindeki kararların alındığı bir kurum olmaktan çok, zaten alınmış kararların uygulamaya konulması yolunda siyasal sorumluluğu olan kişi ve kurumların ikna edildiği bir zemin olduğu yolundaki yaygın kanaati pekiştirmektedir."²⁸

²⁵ H. Özdemir, *Rejim ve Asker*, Afa Yayınları, İstanbul, 1989, s. 123-126. Özdemir MGK Genel Sekreteri'nin atama prosedürüne bakıldığında MGK Genel Sekreteri'nin Genelkurmay Başkanlığı kadar belki ondan da daha etkili bir makam olduğu sonucunun çıkarılabileceğini belirtir. Ayrıca bkz. G. Özcan, "Doksanlarda Türkiye'nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politikasında Askeri Yapının Artan Etkisi", *En Uzun On Yıl, Türkiye'nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar*, Der. G. Özcan, Ş. Kut, Boyut Kitapları, İstanbul, 1998, s.8

²⁶ *Devlet'in Kavramı ve Kapsamı*, MGK Sekreterliği Yayınları, no:1, Ankara 1990, s. 41

²⁷ *Devletin ...*, s. 42-43.

²⁸ G. Özcan, "Türkiye'de Siyasal Rejim ve Dış Politika", *Türk Dış Politikasının Analizi*, Der. F. Sönmezoglu, Der Yayınları, İstanbul, 1994, s.306.

1974 Kıbrıs Harekati sonrasında karşılaşılan güçlükler Silahlı Kuvvetlerin bir "Milli Strateji"ye sahip olması gerektiği fikrini doğurmuş ve aynı yıl ilk defa Milli Askeri Stratejik Konsept (MASK) belgesi hazırlanmıştır. MASK belgesinde "tehdit değerlendirmesi" yapılarak tehdidin nereden geldiği saptanmakta ve buna bağlı olarak öncelikler sıralanmakta ve buna göre "askeri güçlerin görev sahaları" belirlenmektedir. Daha sonra tehdide karşı nerede, nasıl ve hangi kuvvetlerle karşı konulacağı saptanmaktadır.²⁹ Bu kuvvet hedefleri 5 yıllık bir plan çerçevesinde, her yıl yeniden gözden geçirmek üzere hazırlanmaktadır.

Genelkurmay Başkanlığı'nın ilgili birimlerince hazırlanan MASK, Askeri Şura'da son şeklini alarak Milli Güvenlik Kurulu'nda değerlendirilmekte ve burada Milli Güvenlik Siyaset Belgesi halini alan doküman kurulun tüm kararlarına temel teşkil ederek hükümet, parlamento ve diğer devlet kurumları için bir devlet politikası haline gelmektedir.³⁰

"Milli Güvenlik Siyaset Belgesi, Genelkurmay Başkanlığı tarafından yürütülen 2 yıllık bir çalışmadan sonra 30 Temmuz 1992'de MGK'unda kabul edilmiştir. Dönemin Başbakanı Süleyman Demirel'in basın açıklamasından bu belgenin "Türkiye'nin jeostratejik yapısı ile anayasayı yorumlayan bir belge" olduğu ve 20 sene önce bu belgenin hazırlandığı, dolayısıyla eskidiği ve değiştirildiği kamuoyunca öğrenilmiştir. Basına yansıdığı kadarıyla bu belgede, Türkiye Cumhuriyeti'nin bölünmez bütünlüğü, üniter devlet yapısı, Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin ortaya çıkmasıyla oluşan yeni dış politikanın özelliklerinin vurgulandığı ve Sovyetler Birliği'nin düşman ülke statüsünden çıkarıldığı anlaşılmaktadır. Yine basına yansıdığı kadarıyla belge, " 'Türkiye'nin çıkarlarını bütünüyle dikkate alan ve tüm boyutlarıyla kalıcı politikaları gösteren' bir "Esas Belge" ile ulusal güvenliği ilgilendiren her sorun için ayrıca hazırlanmış, "devlete karşı tehdit değerlendirmelerine göre" uygulanacak politikaları gösteren "Özel Belgeler"den oluşmaktadır. Ek belgeler arasında "Gençlik Sorunu Ek Belgesi", "Atatürk İnkılapları Ek Belgesi" gibi başlıklarla hazırlanmış ikincil öneme sahip belgeler de bulunmaktadır." MGK tarafından saklandığı öne sürülen bu belgede, 1992 yılında "ulusal güvenlik stratejisinde bir yön değişikliği" yapılmış, "ilk kez yapılan 'iç tehdit' değerlendirmesiyle" tehdidin kaynağı Suriye-Irak-İran olarak saptanmıştır.³¹

17 Eylül 1992 tarih, 92/3514 sayılı kararname ile Bakanlar Kurulu'nun onayladığı Milli Güvenlik Siyaset Belgesi'nde "bölücü terör" Türkiye Cumhuriyeti'ne yönelik tehditler açısından birinci öncelikli tehdit olarak tanımlanmıştır.³²

11 Ocak 1997'de Milli Güvenlik Siyaset Belgesi'nin güncelleştirilmesine yönelik çalışmalar başlamış ve 31 Ekim 1997'de Milli Güvenlik Kurulu'nda Milli Gü-

²⁹ M.A. Birand, *Enret Komutanım*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 9. Baskı, 1987, s. 355-356.

³⁰ Ş.İba, *a.g.e.*, s.105-106.

³¹ G. Özcan, "Türkiye'de Siyasal Rejim"..., s. 306.

³² Ş. İba, *a.g.e.*, s. 106.

venlik Siyaset Belgesi değiştirilmiştir.³³ Burada "irtica ve bölücülük" eşdeğerde birinci öncelikli tehdit olarak tanımlanmıştır.

"Gizli Anayasa" olarak da tanımlanan MGSB hükümetler tarafından yasal düzenlemelerde temel olarak alınmaktadır. 31 Ekim 1997 tarihindeki MGK toplantısından sonra MGSB üzerinde yapılan değişikliklerin ve belgenin önemini vurgulamak üzere dönemin Başbakanı Mesut Yılmaz şu değerlendirmeyi yapmıştır: MGK'da kabul edilen bu belge daha sonra "...Bakanlar Kurulu'na gelecek. Bakanlar Kurulu bunu gizli bir kararname olarak yayınlayacak. Belgenin bütün bakanlıklar için bağlayıcı bir niteliği var. Bu gizli bir belge. Herhangi bir kanun ya da kararname çıkarken, herhangi bir uluslararası anlaşma yapılırken eğer bu belge ile çelişki varsa, ayrılık varsa mutlaka gideriliyor."³⁴

2. Başbakanlık Kriz Yönetim Merkezi

REFAHYOL döneminde 9 Ocak 1997 tarihinde Resmi Gazete'de yayımlanan Başbakanlık Kriz Yönetim Merkezi Yönetmeliği yürürlüğe girmiştir. Bu yönetmeliğin uygulanmasından Başbakan veya görevlendireceği bir Bakan, hizmetlerin yürütülmesinden ise Genelkurmay Başkanlığı, Bakanlar, MGK Genel Sekreteri ile kurum ve kuruluşların en üst düzey yöneticileri sorumludur. "Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreteri, bu yönetmelik esasları dahilinde yürütülen kriz yönetim faaliyetlerini Başbakan (veya krizden sorumlu Devlet Bakanı) adına koordine etmekten ve Başbakanlık Kriz Yönetim Merkezi'nin devamlı faal halde tutulmasından, sistem içerisinde yer alan birimlerin bilgilendirilmesinden sorumludur." (Md.3)³⁵

Yönetmelikte bahsi geçen kriz hali ise çok geniş bir çerçevede şöyle tanımlanmaktadır: "Devletin ve milletin bölünmez bütünlüğü ile milli hedef ve menfaatlerine yönelik hasmane tutum ve davranışların, Anayasa ile kurulan hür demokrasi düzenini veya hak ve hürriyetlerini ortadan kaldırmaya yönelik şiddet hareketlerinin, tabii afetlerin, tehlikeli ve salgın hastalıkların, büyük yangınların, radyasyon ve hava kirliliği gibi önemli nitelikteki kimyasal ve teknolojik olayların, ağır ekonomik bunalımların ve iltica ve büyük nüfus hareketlerinin ayrı ayrı veya birlikte vuku bulduğu" hallerdir.³⁶

Başbakanlık Kriz Yönetim Merkezi³⁷ Sekreteryası "...bu yönetmeliğin uygulanmasına müteakip Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği Bilgi Toplama, Araştırma ve Değerlendirme Başkanı başkanlığında çekirdek olarak Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği nezdinde kurulur ve çalıştırılır. Başbakanlık Kriz Yönetim Merkezi faaliyete geçirildiğinde personeli tamamlanır." (Md. 6/b)³⁸ "Sekre-

³³ Ş.İba, a.g.e., s.106-107

³⁴ "İrtica tehdidi belgesi için gizli kararname", *Hürriyet*, 3 Kasım 1997.

³⁵ A. Yıldız, *28 Şubat/Belgeler*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2000, s. 119.

³⁶ A. Yıldız, a.g.e., s. 120.

³⁷ Başbakanlık Kriz Yönetim Merkezi'nin teşkilatı Kriz Koordinasyon Kurulu, Kriz Değerlendirme ve Takip Kurulu ve Sekreteryadan oluşmaktadır.

³⁸ A. Yıldız, a.g.e., s. 122.

teryanın çekirdek kadrosu ve personeli Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreteri'nin teklifi ve Başbakan'ın onayı ile ihdas edilir ve görevlendirilir." (Md. 10/c)³⁹

Yücel Sayman'ın "askeri kanadın sivil örgütlenmesi" olarak tanımladığı bu Merkez ile tüm köylere kadar uzanan bir örgütlenme söz konusudur ve Sayman bir kriz halinde bu yapının tüm kurumların üstünde bir çalışma alanı kazanacağını belirtmektedir. Sayman'a göre "Daha da kötüsü, bunun kimler tarafından örgütlendiği, kime bağlı olduğu, kadrosunun hangi işleri yaptığı, maaşlarının nereden ödendiği, iç yönetmelikleri, çalışma biçimleri bilinmiyor. Hepsisi gizli. Pratik olarak Anayasa'yı geçersiz hale getirebilecek bir yapılanmadan söz ediyoruz."⁴⁰

3. Batı Çalışma Grubu

Aşağıda değineceğimiz Köstebek olayında açığa çıkan Batı Çalışma Grubu konusunda elimizde net bir bilgi yoktur. Dönemin İçişleri Bakanı Meral Akşener "Silahlı Kuvvetler içerisinde yasal dayanağı olduğu bilinmeyen ve hiyerarşi dışı bir gruplaşmanın duyumunun" alındığını belirtmiştir.⁴¹

Dönemin Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Güven Erkaya'ya göre "Silahlı Kuvvetler, irtica tehlikesine karşı hazır olmalıdır. Asker önlemini aldı...Bu Batı Çalışma Grubu'dur. Yerinde bir önlemdir. Ve devam ediyor."⁴²

Batı Çalışma Grubu'nun "yasal dayanağı olmadığı" eleştirilerine ise Erkaya'nın verdiği yanıt ilginçtir. "Bir yerde tehdit varsa...Asker önlemini alır. Türkiye için alır. Yunan tehditi varsa, Yunanistan'a karşı alır. O zaman kimse 'yasal dayanak' diyor mu? Silahlı Kuvvetler, Türkiye Cumhuriyeti'nin rejimini değiştirmeye yönelik bir irtica tehdidi gördü ki, Batı Çalışma Grubu'nu kurdu."⁴³

Erkaya BÇG'nun Genelkurmay Başkanlığı'nın direktifiyle kurulduğunu, Kuvvet komutanlıklarının temsilcilerinin bulunduğunu, sayısının 10 kişiyi geçmediğini, başında bir generalin bulunduğunu ve proje subaylarından oluştuğunu belirtmiştir. BÇG'nun görev süresinin belli olmadığını söyleyen Erkaya "Genelkurmay Başkanı, görevin bittiğine kanaat getirirse, bunu lağvedebilir" demiştir.⁴⁴

Genelkurmay'da verilen "İrticai Faaliyetler" konulu brifinglerde ise BÇG şöyle anlatılmıştır: "Türk Silahlı Kuvvetleri, yasaların kendisine vermiş olduğu vazife doğrultusunda giderek artan irticai faaliyetleri değerlendirmiş ve buna istinaden Batı Harekat Konsepti'ni oluşturmuştur ve nasıl daha önce iç güvenlikle ilgili bir teşkilat yapmış ise bu konseptte istinaden de Batı Çalışma Grubu'nu kurmuştur."⁴⁵

³⁹ A. Yıldız, *a.g.e.*, s. 125.

⁴⁰ Y. Sayman, "Kriz Yönetimindeki Kriz", *NPQ Türkiye*, C.2, S.2, 2000. Aktaran A. Yıldız, *a.g.e.* s. 134.

⁴¹ T. Şardan, Y. Özkan, "Akşener'in 'yukarı'sı kim?", *Milliyet*, 14 Ağustos 1997.

⁴² Y. Donat, "Amiral'in Seyir Defteri", *Milliyet*, 11 Ağustos 1997.

⁴³ Y. Donat, "Amiral'in Seyir Defteri", *Milliyet*, 11 Ağustos 1997.

⁴⁴ "Erkaya: Türbanda örgüt parmağı var", *Milliyet*, 7 Mart 1998.

⁴⁵ H. Çiçek, *İrticaya Karşı Genelkurmay Belgeleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1997, s. 35.

Batı Harekat Konsepti'ne göre "Atatürk'ün kurduğu laik Türkiye Cumhuriyeti tarihinde hiç bir dönemde görülmeeyen irticai bir tehdit ile karşı karşıya bulunmaktadır."⁴⁶ Bu tehdide karşı "köklü tedbirlerin alınmasına ihtiyaç duyulduğu"nu belirten belgede "Türk Silahlı Kuvvetleri, Türkiye Cumhuriyeti'nin temel niteliklerini koruma ve kollama yükümlülüğünün bilincinde olarak, siyasi çatışma ve polemiklerin üstünde kalmak suretiyle... bütün ağırlığını irticanın daha fazla mesafe katetmesini önlemede kullanacaktır" denilmektedir. Belge, bu tehdide karşı alınacak tedbirleri güçleştiren iki sebepten bahsetmektedir ki bunlardan ilki hal-kin dinsel duygularının istismar edilerek alınacak tedbirlerin çarpıtılması ve karşı silah olarak kullanılmasıdır. İkinci güçlük ise cumhuriyetin temel niteliklerini Silahlı Kuvvetler'le "müşterek olarak korumak ve kollamak durumunda olan resmi kurum ve kuruluşlara irticai unsurların sızmasıdır".⁴⁷

Askeri kesim ANASOL-D hükümetinin irtica ile mücadelede 8 yıllık eğitim dışında ciddi bir adım atma eğiliminde olmadığını düşündüğü için MGK'nun Ekim 1997 toplantısında bir öneri getirmiştir. Bu öneri özellikle bakanlıkların, devlet dairelerinin irtica ile mücadeleye "angaje edilebilmesi" için Başbakanlık Müsteşarı'nın başkanlığında ilgili bakanlıklarla Genelkurmay'ın temsil edileceğı bir "Sivil Çalışma Grubu"nun kurulmasıdır.⁴⁸ Böylece 28 Şubat kararlarının uygulaması tek bir merkezden kontrol edilebilecektir. Bunun üzerine dönemin Başbakan'ı Mesut Yılmaz, Başbakanlık'ta Sivil Çalışma Grubu (SÇG) oluşturmuştur. SÇG Başbakanlık Müsteşarı'nın başkanlığında Adalet, İçişleri, Dışişleri, Milli Eğitim Bakanlığı ve MİT müsteşarları, Emniyet Genel Müdürü ve bir asker üyeden oluşmaktadır. Yılmaz, bölücü terör ve irtica ile mücadelede illerde valiler, ilçelerde kaymakamların yönlendirip koordine ve kontrol edeceği bir denetim mekanizması kurulmasını ve işletilmesini 4 Şubat 1998'de yayınladığı bir genelge ile vali ve kaymakamlara bildirmiştir.⁴⁹

Daha sonra SÇG Başbakanlık Uygulamayı Takip ve Koordinasyon Kurulu (BTK) adını almıştır. Bu Kurul ve alt kurullarının çalışmalarını yürütmek üzere Başbakanlıkta bir merkez oluşturulmuştur.⁵⁰

B) 28 ŞUBAT'A GİDEN YOLDA REFAHYOL İKTİDARI

24 Aralık 1995 genel seçiminin sonuçları pek çok kişi tarafından beklenen bir sonuçsa da bu beklentinin gerçekleşmesi yine de Türkiye'de bir şaşkınlık yaratmıştır. Çünkü Refah Partisi (RP) % 21.4 oranında oy alarak birinci parti konumuna yükselmiştir.⁵¹ Seçimlerden hemen sonra Cumhurbaşkanı'nın hükümeti kur-

⁴⁶ H. Çiçek, *a.g.e.*, s. 58.

⁴⁷ H. Çiçek, *a.g.e.*, s. 65.

⁴⁸ S. Ergin, "Ordu-hükümet ilişkilerinde 28 Şubat", *Hürriyet*, 7 Eylül 1999.

⁴⁹ "İrticayla koordineli mücadele", *Yeniüzyıl*, 27 Ocak 1998.

⁵⁰ "İrtica devlete karşı hala tehlike", *Radikal*, 4 Şubat 1999.

⁵¹ 24 Aralık 1995 genel seçiminde partilerin aldığı oylar; % 21.4 RP, % 19.6 ANAP, % 19.2 DYP, % 14.6 DSP, % 10.7 CHP.

ma görevini RP başkanı Necmettin Erbakan'a verip vermeyeceği, verdiği ise hükümeti kurup kuramayacağı ya da hangi parti ile koalisyon kuracağı o dönemde çok tartışılmıştır.

Askerlerin RP'nin iktidarına hoş bakmadıkları yönündeki ilk işaret RP- ANAP koalisyon görüşmeleri sırasında son anda Mesut Yılmaz'ın bu ortaklıktan vazgeçmesi ile gündeme gelmiş ve Yılmaz'ın bu kararında askerlerin rol oynadığı öne sürülmüştür.⁵²

İlk turda kendi başkanlığında bir hükümet kuramayan Necmettin Erbakan, kısa süreli ANAP - DYP koalisyon hükümetinin ardından 28 Haziran 1996'da DYP ile koalisyonu kurmuş ve hükümet 8 Temmuz'da güvenoyu almıştır.

REFAHYOL hükümetinin 11 aylık kısa iktidarı döneminde özellikle koalisyonun büyük ortağı Refah Partisi yöneticilerinin ve üyelerinin bazı uygulamaları ve tutumları hem kamuoyunda hem de askeri bürokraside endişe yaratmıştır. Bu noktada hızla yükselen gerilimde rol oynayan ana konulara kısaca değinmek gerekir.

1. Kürt Sorununda Arabuluculuk

Erbakan'a göre güneydoğu, Kürt sorunu ve terör birbirinden ayrılmalıydı. "Güneydoğu sorunu bir kalkınmışlık farkı sorunundan ibaretti". "Müslümanlıkta ırkçılık olmadığı için" de Kürt sorunu yoktu ve terör sorunu da kendi iktidarı tarafından çözülmek üzereydi. İran ve Suriye REFAHYOL öncesindeki Türk hükümetlerini samimi bulmuyordu ama kendi hükümetlerini samimi buldukları için terör duracaktı.⁵³

Erbakan, Başbakanlık'ta Devlet Bakanı Fehim Adak, RP Van Milletvekili Fetullah Erbaş ve yazar İsmail Nacar ile bir toplantı yapmış bu toplantıda güneydoğu sorunu ve çözüm yolları tartışılmıştır. Toplantıda gerekirse PKK lideri Abdullah Öcalan'la görüşülebileceği konuşulmuştur. Daha sonra HADEP'ten Ahmet Türk'le görüşülmüş ve o dönemde cezaevinde olan HADEP Genel Başkanı Murat Bozlak ve eski DEP'li milletvekilleri ziyaret edilmiştir. Ancak Erbakan daha sonra Tansu Çiller'e yanlış anlaşıldığını söylemiş⁵⁴ ve PKK ile masaya oturmak gibi bir teşebbüsün olmadığını açıklamıştır.⁵⁵ Ayrıca RP'li Fetullah Erbaş'ın PKK'nın elinde tuttuğu askerleri kurtarmak için Kuzey Irak'ta PKK'nın Zap Kampına gitmesi Genelkurmay'ın tepkisini çekmiştir.

Kürt sorununun çözümünde dinin toplumda bütünleştirici bir öge olarak kullanılması politikası yalnızca RP'ye özgü bir politika değildir. 12 Eylül yönetimi ve özellikle Özal iktidarı Kürt sorununun bu politika ile aşılabileceğini düşünmüş-

⁵² Y. Donat, *Öncesi ve Sonrasıyla 28 Şubat*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999, s. 141, A. Akel, *Erbakan ve Generaller*, Şura Yayınları, İstanbul, 1999, s. 17, 50.

⁵³ Y. Donat, *a.g.e.*, s. 270.

⁵⁴ Ş. Tayyar, *Refahyol Tutanakları*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 1997, s.39-40.

⁵⁵ A. Akel, *a.g.e.*, s. 88

tür.⁵⁶ Bu çerçevede desteklenen bazı dinsel gruplar aracılığıyla Kürt sorununu aşma bir dönem resmi devlet politikası olmakla kalmamış aynı argüman RP tarafından da çözüm olarak savunulmuştur. Resmi devlet politikası ile RP'nin yaklaşımındaki dinin içeriği farklıdır. Birincisi milliyetçiliği ihmal etmezken ikincisi özellikle Güneydoğu bölgesinde İslama vurgu yapmıştır. Bu farklılık kaçınılmaz olarak RP ile askeri bürokrasi çatışmasına yol açmıştır.

2. Dış Geziler

Erbakan başbakan olarak ilk dış gezisini İran'a yapmış ve 10 gün süren bu dış gezide İran, Pakistan, Singapur, Malezya ve Endonezya'ya gitmiştir. Bu gezi de Erbakan Dışişleri Bakanlığı yetkililerini yanına almadan İran Cumhurbaşkanı Haşimi Rafsancani ve Cumhurbaşkanı Birinci Yardımcısı Dr. Hasan Habibi ile başbaşa birbuçuk-iki saat süren görüşmeler yapmıştır.⁵⁷ Bu gezide tartışılan konular sadece Türkiye'de bir başbakanın ilk dış gezisini İran'a yapmasının sembolik anlamı ile sınırlı kalmamış aynı zamanda İran'ın PKK'ya sağladığı destek önemli bir tartışma konusu olmuştur. Bu dış gezileri izleyen istihbarat birimleri Erbakan'ın Pakistan gezisi ile ilgili olarak bir rapor hazırlayıp Genelkurmay'a iletmıştır.⁵⁸

Erbakan'ın dış gezilerinde bazı yetkililerle yaptığı başbaşa görüşmeler ve çeşitli yorumlar Türkiye'de rahatsızlık yaratmış ve basında geniş bir biçimde tartışılmıştır. Örneğin Endonezya'da bir uçak fabrikasını ziyaretinden hemen sonra yaptığı konuşmada "Bizde alet var, ama beyin yok" demiştir.⁵⁹

2 Ekim 1996'da Erbakan Afrika gezisine çıkmış ve Mısır, Libya ve Nijerya'ya gitmiştir.⁶⁰ Mısır'da ve özellikle Libya'da⁶¹ yaşanan diplomatik skandallar kamuoyunda büyük tepki yaratmıştır.

⁵⁶ 1986'da da terörle mücadelede yetli bildiriler helikopterlerle bölgeye atılmış ve bu bildirilerde yapılan silahlı mücadele İslam dini temelinde açıklanmıştır. H. Çiçek, *Hangi Hizbullah*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, s. 20-30, E. Deniz, R. Yılmaz, *Şeriatla Son Tango*, Kitap Yayıncılık, Tarih ve Basım Yeri Yok, s.14-15. REFAHYOL iktidarında DYP'li Salim Ensarioğlu da geleneksel din eğitime sahip kişilere "fahri imam" kadrosu verilerek bölgede bu kişilerden yararlanılabileceğini savunmuştur. Ş. Tayyar, *Refahyol...* s. 198-200.

⁵⁷ Erbakan Dr. Hasan Habibi, Dr. Mahathir Bir Mohamad (Malezya Başbakanı) ve Enver İbrahim'in (Malezya Maliye Bakanı) şahsi dostu olduğunu belirterek "Bazen 'resmî' konuşuruz, bazen de 'özel'" demiştir. Y. Donat, *a.g.e.*, s.262. İran gezisi hakkında Hasan Hüseyin Ceylan'ın değerlendirmesi için bkz. A. Akel, *a.g.e.*, s.178-180.

⁵⁸ E. Aksoy, *28 Şubattan Balgat'a Mücahit!*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 2000, s. 177-178.

⁵⁹ Y. Donat, *a.g.e.*, s.263-265.

⁶⁰ Bu geziler hakkında bkz. E. Aksoy, *a.g.e.*, s. 179-183.

⁶¹ Dönemin İçişleri Bakanı Mehmet Ağar 11 Eylül 1996'da yapılan Bakanlar Kurulu toplantısında bu geziye şiddetle karşı çıkmıştır. Ş. Tayyar, *a.g.e.*, s. 51-52. Libya lideri Kaddafi Erbakan'la yaptığı ortak basın toplantısında Türkiye'ye hakaret ederken Erbakan'ın ılımlı tutumu içerideki tepkiyi arttırmıştır.

3. Yüksek Askeri Şura Kararları

Refah Partisi Yüksek Askeri Şura kararlarını yargı denetimine açmak için Anayasa değişikliği yapmak gerektiğini savunuyordu. Bu, temelde, dini faaliyetleri nedeniyle ordudan atılanların mahkemeye başvurabilmeleri için istenen bir değişiklikti.⁶² YAŞ kararı ile orduyla ilişkisi kesilenlerin bir bölümünün Refah Partili belediyelerde çalışmaya başlaması ise ayrı bir rahatsızlık kaynağıydı.

Oramiral Güven Erkaya, bir YAŞ toplantısında, Başbakan Erbakan'ın bazı subay ve astsubayların ihracı gündeme geldiğinde bu konuda iyi tetkik yapıp yapılmadığını sorarak bu kişilerin daha sonra kendilerine gelerek "namaz kıldıkları için", "ibadet görevimi yerine getirdiğim için" ya da "eşimin başı kapalı olduğu için" ordudan çıkarıldım dediğini anlatmaktadır. Buna yanıt veren Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Hikmet Köksal ise "Sizin bu davranışınız nedeniyle tahmin ve tasavvur edemeyeceğiniz bir üzüntünün içindeyim....Sayın Başbakan, işte bu beyanlar onlara cesaret veriyor. Sizin bu tavrınızdan güç alıyorlar" demiştir. Bunun üzerine Erbakan bir ideolojik sembol olarak belirli kıyafetler giyiliyorsa disiplin işleminin yapılmasının doğal olduğunu belirtmiş ve YAŞ kararlarını onaylamıştır.⁶³

4. Çeşitli Uygulamalar ve Kadrolaşma

10 Ocak 1997'de resmi dairelerde Ramazan nedeniyle mesai saatlerinde düzenleme yapılmış ve 17 Ocak'da Bakanlar Kurulunca bir kararname ile yapılan bu düzenleme Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel tarafından onaylanıp yürürlüğe girmiştir. 11 Ocak 1997'de de Erbakan Başbakanlık Konutu'nda 51 tarikat ve cemaat liderine bir iftar yemeği vermiştir.⁶⁴

Taksim'e ve Çankaya'ya cami yapılması, Ayasofya'nın ibadete açılması tartışmaları yeniden başlamış ve Erbakan cami yapımına karşı çıkanları "Sen kim-sin? Yüzde 3...Konuşamazsın" diye eleştirmiştir.⁶⁵ O dönemde karayoluyla Hac, kurban derilerini toplama hakkı konusundaki sınırlamaların kaldırılması, resmi dairelerde türban serbestisi gerilimli, tartışmalı konu ve uygulamalardan sadece bazılarıdır.

RP'nin yönetimi elinde bulundurduğu belediyelerde ve bakanlıklarda kadrolaşma çabaları o dönem çok tartışılan konulardan biri olmuştur. Özellikle yargıda kadrolaşma eğilimi ve yargı, savcı atamalarındaki uygulamalar eleştiri konusunu olmuştur.⁶⁶ Mısır'daki El-Ezher üniversitesi mezunlarına öğretmenlik yap-

⁶² Y. Donat, *a.g.e.*, s.302-303.

⁶³ Y. Donat, "Amiral'in Seyir Defteri", *Milliyet*, 14 Ağustos 1997.

⁶⁴ A. Akel, *a.g.e.*, s. 399. Erbakan 19.11.1997'de Anayasa Mahkemesi'nde yaptığı sözlü savunmada bu yemeğe katılanların Diyanet İşleri Başkanlığı mensupları ve İlahiyat Fakültesi hocaları olduğunu iddia etmiştir. S. Oral, *Karga Tulumba Refah*, Bilgi Yaynevi, Ankara, 1998, s. 223-224.

⁶⁵ "Erbakan tırmandırıyor", *Radikal*, 26 Şubat 1997.

⁶⁶ K. Saybaşı, "Kuşatma", *Bir Koalisyonun Anatomisi Onbir Aylık Saltanat*, Boyut Kitapları, İstanbul, 1998, s.46-47.

ma olanağı sağlanmış ve İlahiyat Fakültesi mezunlarına da sınıf öğretmenliği hakkı veren 10 bin yeni öğretmen kadrosu açılmıştır.⁶⁷

Özellikle DYP lideri Tansu Çiller ve RP lideri Erbakan'ın bazı sözleri askeri kanatta tepki uyandırmış ve bu sözler askerlerin şikayetlerinde örnek olarak kullanılmıştır.⁶⁸

5. RP'li Belediye Başkanları

Resmi bayram kutlamalarının yapıldığı ana cadde üzerinde Atatürk heykeli bulunmayan Sultanbeyli'de RP'li Belediye Başkanı Nabi Koçak heykel için ana cadde üzerinde bir yer göstermemiş ve bunun üzerine 2. Zırhlı Tugay Komutanı Tuğgeneral Doğu Silahçioğlu kendi inisiyatifi ile buraya bir Atatürk heykeli dikmiştir. Bunun üzerine Çalışma Bakanı Necati Çelik'in "Omuzu dolu, elinde silahı olan adam heykeli oraya dikti. Bu kişiye karşı yasalar işletilmeli" dediği öne sürülmüş ve bu tepki yaratmıştır.⁶⁹

Kayseri Belediye Başkanı Şükrü Karatepe'nin 10 Kasım 1996'da törenlere "içi kan ağlayarak katıldığını" belirttiği konuşması hem askeri kesimde hem de kamuoyunda büyük tepki yaratmıştır.⁷⁰

30 Ocak 1997'de Sincan Belediyesi'nin düzenlediği Kudüs gecesi ve bu gecede Belediye Başkanı Bekir Yıldız ile İran Büyükelçisi Muhammed Rıza Bagheri'nin yaptığı konuşmalar ve sahnelenen oyun basında geniş yankı bulmuştur. Arkasından Star televizyonu muhabiri Işın Gürel'in haber yapmak üzere gittiği Sincan'da bir belediye çalışanı tarafından saldırıya uğraması dikkatleri Sincan Belediyesi üzerine toplamıştır. Yıldız önce açığa, sonra gözaltına alınmış ve daha sonra da tutuklanarak mahkum olmuştur.⁷¹ Bu süreçte RP Yıldız'ı partiden ihraç etmekle⁷² birlikte tutuklu iken RP'li Adalet Bakanı Şevket Kazan, Yıldız'ı hapisanede ziyaret etmiştir. 4 Şubat 1997'de de Sincan'da tanklar yürümüş ve

⁶⁷ K. Saybaşı, "Kuşatma...", s.48.

⁶⁸ Örneğin Tansu Çiller partisinin grup toplantısında din ve laiklik istisarı yapıldığını anlatırken "Açıka söylüyorum siyaset dinin hizmetindedir" demıştır."Çiller: Siyaset dinin hizmetindedir", *Milliyet*, 24 Ekim 1996.

⁶⁹ Akel, a.g.e., s.97

⁷⁰ 14 Kasım 1996'da yapılan Bakanlar Kurulu toplantısında DYP'li Sağlık Bakanı Yıldırım Aktuna bu olayı gündeme getirmiş ve Şükrü Karatepe'nin görevden alınmasını istemiştir. Erbakan'ın verdiği yanıt RP-DYP koalisyonunun mantığını ve dayandığı temeli göstermesi açısından ilginçtir. "Maalesef bu tür olaylar oluyor. Haklısınız. Biliyorsunuz birkaç gün önce de Susurluk'ta bir olay meydana geldi.", Ş. Tayyar, a.g.e., s. 78. Şükrü Karatepe yaptığı bu konuşma nedeniyle 1 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.

⁷¹ A. Akel, a.g.e., s. 109-112.

⁷² Bekir Yıldız kendinin RP'den ihraç edilmeden önce ihraç edileceğini veya bu hususta ne olacağını kendine bildirilmesinin kendi için nezaketten önemli olduğunu ama cezaevinde olduğu için ihraçtan o zaman haberdar olmadığını belirtmiştir. Süleyman Arif Emre ise RP'nin kapatılmaması için bu ihracı yaptıklarını dolaylı bir dille anlatmıştır. H. Cevizoğlu, *28 Şubat Bir Hükümet Nasıl Devrildi*, Beyaz Yayınları, İstanbul, 1998, s.73-76.

Genelkurmay 2. Başkanı Orgeneral Çevik Bir bu hareket ile "demokrasiye balans ayarı" yaptıklarını söylemiştir.

6. Ödenek Krizi

Genel Kurmay Başkanlığı Kuzey Irak'ta yaptığı sınırötesi hareket için Başbakanlık'tan yazılı ve sözlü olarak defalarca ödenek istendiğini ancak bir yanıt alamadıklarını açıklamıştır.⁷³ Bu açıklama PKK tarafından düşürülen bir helikopterde 11 askerin ölmesi ile ilgili brifingde yapılmıştır. Bunun üzerine Maliye Bakanı Abdülatif Şener bir ödenek sorunu olmadığını açıklarken, Erbakan da partisinin başkanlık divanı toplantısında "Başarısızlıklarının faturasını hükümete yıkmaya çalışıyorlar" demiştir. Daha sonra Başbakanlıkta Genelkurmay 2. Başkanı Orgeneral Çevik Bir ve Maliye Bakanı Abdülatif Şener'in katıldığı bir toplantıda sorun çözülmüştür.⁷⁴

7. Susurluk Olayı

3 Kasım 1996'da Susurluk'ta meydana gelen trafik kazasının⁷⁵ ortaya çıkarıldığı mafya, polis, siyasetçi üçgenine tepkiler hızla büyümüş ve "Aydınlık için bir dakika karanlık" eylemi ile toplumun tepkisi açığa çıkmıştır. Kamuoyundaki bu yaygın tepkiye ve RP'nin bu oluşum içinde yer almamasına rağmen, koalisyon ortağı DYP ile ilişkilerinin bozulmaması için Erbakan bu olayın üzerine gitmemiştir. Başbakan Erbakan, Susurluk olayının araştırılmasında gerekli özeni ve önemi göstermediği gibi kamuoyundaki tepkiye de duyarsız kalmış ve olayı "faso fiso" olarak tanımlamıştır. Hatta RP'li Adalet Bakanı Şevket Kazan "Mum söndü oynuyorlar" diyerek hem eylemleri küçümsemeye çalışmış hem de Alevilerin tepkisini çekmiştir.⁷⁶

8. Köstebek Olayı

Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'nda Emniyet Genel Müdürlüğü adına istihbaratı çalışmalar yapıldığı gerekçesiyle Onbaşı Kadir Şarmuşak tutuklanmış ve Emniyet İstihbarat Daire Başkanı Bülent Orakoğlu ve dönemin İçişleri Bakanı Meral Akşener hakkında soruşturma başlatılmıştır. Bu olaydaki temel sorun Emniyet'in ordu içinde yaptığı istihbarat sonucu elde ettiği belgelerdir. "Batı Çalışma Gru-

⁷³ "Asker hükümeti suçladı", *Radikal*, 7 Haziran 1997.

⁷⁴ E. Aksoy, *a.g.e.*, s. 226. Abdullah Gül'de askerin bu iddiasının doğru olmadığını, helikopter kazasını gündemden düşürmek için bu iddianın ortaya atıldığını savunmuştur. M. Karaalioğlu, *Uygun Adım Siyaset*, Kitapevi, Tarih Yok, s.140.

⁷⁵ Bu kazada 12 Eylül öncesi 7 TİP'li öğrencinin öldürülmesi ile ilgili olarak hala aranmakta olan Abdullah Çatlı ve Polis Okulu Müdürü Hüseyin Kocadağ ölmüş, DYP Şanlıurfa Milletvekili Sedat Edip Bucak ise yaralı olarak kurtulmuştur. Susurluk kazası ile ortaya çıkan ilişkiler sistemi üzerine çok sayıda kitap yayınlanmıştır. Örnek olarak bkz. S. Yalçın, D. Yurdakul, *Reis, Gladio'nun Türk Tetikçisi*, Öteki Yayınevi, Ankara, 1997, E. Berberoğlu, *Susurluk 20 Yıllık Domino Oyunu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, D. Perinçek, *Çiller Özel Örgütü*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996, F. Sağlar, E. Özgönül, *Kod Adı Susurluk, "Derin" İlişkiler*, Boyut Kitapları, İstanbul, 1998.

⁷⁶ "Bakan'ın densizliği", *Radikal* 12 Şubat 1997.

bu'nun bilgi ihtiyacı" konulu belge ile Deniz Kuvvetleri Komutanlığı kendine bağlı birliklerden bölgelerdeki tüm dernek, vakıf, meslek kuruluşları, sendikalar ve konfederasyonlar, fakülteler, yüksekokullar, yurtlar hakkında bilgi istiyordu. Deniz Kuvvetleri Komutanlığı bölgedeki vali, kaymakam gibi mülki amirlerle belediye başkanları hakkında da dünya görüşleri ve biyografileri de dahil detaylı bilgi talep etmekteydi. Aynı şekilde, siyasi partilerin yöneticileri, il genel meclis üyeleri ile yerel TV ve basın kuruluşlarının sahip ve yöneticileri hakkında da kurumsal ve kişisel bilgiler istenmekteydi.⁷⁷ TC Kara Kuvvetleri Komutanlığı 8. Mekanize Piyade Tugay Komutanlığı/Tekirdağ başlıklı belgede ise Silahlı Kuvvetler personeli ve ailelerinin birer haber toplama vasıtası oldukları ve bunların ellerindeki her türlü bilgi, belge ve haberi üst komutanlığa ulaştırması gerektiği belirtilmekteydi.⁷⁸

III - REFAHYOL'A KARŞI TEPKİLER

REFAHYOL'a karşı tepkiler ve rahatsızlıkların dile getirilmesi çeşitli platformlar kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Örneğin 1 Ekim 1996'da TBMM'de Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel yeni yasama yılına giriş konuşmasında "Atatürk", "laiklik" ve "demokrasi"ye vurgu yaparken Anayasa Mahkemesi Başkanı Yekta Güngör Özden ve TBMM Başkanı Mustafa Kalemli de farklı toplantılarda aynı vurguyu yapmışlardır. DSP başkanı Bülent Ecevit de askerlerin kaygılı olduğunu dile getirmiştir.⁷⁹

26 Ocak 1997'de Harp Oyunları nedeniyle planlanan bir program çerçevesinde bir araya gelen orgeneral ve oramiraller Gölçük'te bir toplantı yapmıştır. O dönem Gölçük Donanma Komutanı olan Oramiral Salim Değişoğlu'na göre bu toplantıda darbe telafuz edilmemiş ama günün şartları incelenmiş ve fikir alışverişisi yapılmıştır: "Ve gördük ki hepimiz şunlarda hemfikiriz: Türkiye'de gerçekten irticai bir meyil vardır. Yönetim buna reaksiyon göstermediği gibi, bir grubu bunun öncüllüğünü yapmaktadır. Halkta yaygınlaşmaktadır bu, eğitim müesseselerine intikal ettirilmekte, gelecek nesiller ipotek altına alınmakta, tarikatlar yaygınlaşmakta, tarikat başkanları başbakanın yemeğine gelebilmekte, kılık-kıyafet gibi insanı çok dehşete düşüren gelişmeler olmakta. Bunu insan temel hak ve özgürlükleriyle, temel demokratik düşüncelerle, felsefelerle bağdaştırmak mümkün değil. Görüşülen şey bir endişenin müşterek paylaşılmasıydı. O endişe benim tabirimle irticanın iktidara gelişidir. Türkiye'nin temel yapısının değiştirilmesi tehlikesidir."⁸⁰

⁷⁷ M. Karaalioğlu, *a.g.e.*, s.80. H. Gürel, "İşte tartışılan gizli belgeler", *Milliyet*, 11 Temmuz 1997.

⁷⁸ H. Gürel, "İşte tartışılan gizli belgeler", *Milliyet*, 11 Temmuz 1997.

⁷⁹ Y. Donat, *a.g.e.*, s.308-316. Bu konuşmalar üzerine Tansu Çiller, Cumhurbaşkanı Demirel'e bir mektup yazarak laiklikle ilgili bir kuşku olup olmadığını sormuştur. Demirel ise "Benim bir kaygım yok...Ama kaygısı, kuşku olanlar var. Onları da Meclis kürsüsünden söyledim" demiştir. Y. Donat, *a.g.e.*, s. 317.

⁸⁰ S. Ergin "Gölçük Gecesi-O gece Gölçük'te neler konuşuldu", *Hürriyet*, 3 Kasım 1999.

17 Ocak 1997'de Genelkurmay Başkanı Cumhurbaşkanı Demirel'e "rahatsızlıkları olduğunu" söylemiş ve verdikleri brifingde şikayetlerini 55 örnek olayla anlatmıştır.⁸¹ Bu iddiaları inceleyen Demirel bulgularını bir yandan Genelkurmay'a yansıtırken 4-5 Şubat günlerinde de konuyla ilgili olarak Erbakan'a 5 tane mektup yazmıştır.⁸² Demirel 16 Şubat'ta yazdığı mektupta köktendinci cereyanlara karşı "fevkalade hassasiyetler" olduğunu belirterek "köktendinci cereyanların devlet kurumlarına sızması"nın önlenmesini istemiştir.⁸³ 28 Şubat'taki MGK toplantısından önce Demirel MGK Genel Sekreteri ile birlikte hem Erbakan hem de Çiller'le konuşmuştur.⁸⁴

29 Ocak 1997'de MGK Genel Sekreteri Orgeneral İlhan Kılıç, Demirel'in kabülünde Taksim'e cami, türban, Ramazan nedeniyle mesai saatlerinin değişmesi, kurban derileri ve karayoluyla Hac gibi rahatsızlık yaratan konuları gündeme getirmiştir.⁸⁵

Dönemin Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Güven Erkaya, yaşanan süreçte iki manşetin çok önemli olduğunu belirtmiştir: Biri "İrtica, PKK'dan daha tehlikelidir", ikincisi ise "Bu defa, bu işi Silahlı Kuvvetler değil, silahsız kuvvetler çözsün"⁸⁶ manşetidir.⁸⁷

İşçi ve işveren örgütleri de REFAHYOL hükümetine karşı tepki göstermişlerdir. Türk-İş, DİSK gibi sendikalar, meslek odaları ve esnaf birliklerinden oluşan demokratik kitle örgütleri Sincan olayından önce "Cumhuriyetin temel niteliklerini hedef alan girişimlere karşı parlamento içinde alternatif bir oluşum" arayışı içine girmişler ve önce CHP, DSP Genel Başkanları ile görüşmüşler, ANAP ve DYP Genel Başkanları ile görüşmeyi planlamışlardır. Bu girişimlerden sonuç alamamaları durumunda esnafın kepenk ve kontak kapamasını da içeren bir dişi eylem yapacağı belirtilmiştir.⁸⁸ Yine Şubat ayı ortalarında demokratik kitle örgütlerinin kadın temsilcileri Ankara'da "şeriata karşı laiklik" yürüyüşü düzenlemişlerdir. Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (TİSK) Başkanı Refik Baydur 5 Şubat 1997'de yaptığı basın toplantısında dinin politikaya alet edilmesini eleştirirken "Ordu tahrik edilmemeli ve kışlasında kalması desteklenmeli" diyerek Necmettin Erbakan'ın Atatürk ilkelerine bağlı kalacağı konusunda kendilerine verdiği sözü tutmasını istemiştir.⁸⁹ Bu tarihten itibaren farklı platformlarda işverenler REFAHYOL hükümetini ve politikalarını eleştirmiştir. 28 Şubat kararla-

⁸¹ K. Altuğ, "Çankaya 2000-2/ Yasalar Yetmez", *Milliyet*, 1 Nisan 2000.

⁸² "Şok mektup", *Hürriyet*, 27 Şubat 1997, "İşte mektup", *Hürriyet*, 28 Şubat 1997.

⁸³ E. Aksoy, *a.g.e.*, s.200.

⁸⁴ "Şikayetler var!", *Milliyet*, 2 Nisan 2000.

⁸⁵ Y. Donat, *a.g.e.*, s. 367-369.

⁸⁶ 20 Aralık 1996 tarihli *Hürriyet* gazetesinin başlığı "Bu Defa İş Silahsız Kuvvetler Halletsin"di.

⁸⁷ Y. Donat, "Amiral'in Seyir Defteri", *Milliyet*, 12 Ağustos 1997.

⁸⁸ K. Saybaşı, "Siyasal Sistem Bunalımı", *Onbir Aylık...*, s. 90.

⁸⁹ R. Baydur, *Bizim Çete*, Cem Ofset Matbaacılık Sanayi A.Ş., 2000, s. 21, 28.

rından sonra da MGK kararlarının milletin ortak düşüncesini savunduğunu söyleyen Baydur'a işçi sendikaları da destek vermiştir.

Refik Baydur 2 Mayıs 1997'de İstanbul Harp Akademileri salonunda işadamları, kuruluş temsilcileri ve sendikacılara verilen birifingde askerle yakın ve içten bir kucaklaşma olduğunu belirten bir yazı yazmış ve bu yazıda "...bu insanların tek hedefi ve dileği vardı. Türkiye'de Demokratik, Laik, Parlemonter, Cumhuriyetçi ve Atatürk ilkelerine zarar vermeden rejimi ayakta tutarak Türkiye'nin uygar devletler seviyesine ulaşmasında samimi olan sivil toplum örgütleriyle el ele ve inanç birliği içinde kucaklaşmaktı"⁹⁰ diyerek Türkiye'deki en büyük tehlikenin "siyasal İslam" olduğunu savunmuştur. Baydur bu yazı üzerine kendisini Genelkurmay Başkanlığı Halkla İlişkiler'den bir albayın arayarak Genelkurmay Başkanını Orgeneral İsmail Hakkı Karadayı'nın "...bundan sonra görev sivil toplum örgütlerine düşüyor" dediğini belirtmektedir.⁹¹

TİSK Başkanı Baydur 15 Mayıs 1997'de diğer işçi ve işveren örgütlerine birlikte deklarasyon yayınlamak çağrısında bulunmuş ve TOBB (Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği), TESK (Türkiye Esnaf ve Sanatkarlar Konfederasyonu), TÜRK-İŞ (Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu) ve DİSK (Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu) bu çağrıya olumlu yanıt vermiştir. 21 Mayıs 1997'de yayınlanan deklarasyonda Atatürk Türkiye'si'nin tehdit altında olduğu, irticanın demokrasi için büyük bir tehlike oluşturduğu vurgulanmış ve hükümete halkın güveni kalmadığı belirtilerek yeni bir hükümetin kurulması istenmiştir.⁹²

26 Mayıs 1997'de yeniden toplanan "5'li (Sivil) insiyatif" ortak bir eylem planı yapmıştır. Bu "aşamalı eylem planı"na göre işyerlerinde üretime 1 saat ara verilerek 5'li insiyatifin düşünce ve hedeflerini açıklayan bir bildiri okunacak, daha sonra 5 örgütün temsilcileri Cumhurbaşkanını ziyaret ederek bilgi verecektir. Bu zamana kadar siyasi istikrarsızlığa bir çözüm bulunmazsa sivil toplum örgütlerinden oluşan 5.000 kişi Meclis Başkanı'nı ziyaret edecek, bu da bir sonuç vermezse 1 saatlik şalter indirme eylemi yapılacaktır.⁹³ Baydur ise basına yaptığı açıklamada "Ekonomik sıkıntıları bir yana koyduk, rejimin derdindeyiz. Bizim hareketimiz darbeyi önleyecek harekettir. Geri adım da atmamız" demiştir.⁹⁴

Hiç kuşku yok ki Türkiye'nin 5 büyük işçi ve işveren örgütünün ilk kez oluşturduğu birliktelik ve "aşamalı eylem planı" 28 Şubat sürecinin tabana yayılmasında ve REFAHYOL iktidarına baskı oluşturarak bu iktidarın sona ermesinde (17 Haziran 1997) önemle üzerinde durulması gereken bir olgudur.

⁹⁰ R. Baydur, *a.g.e.*, s. 47.

⁹¹ R. Baydur, *a.g.e.*, s. 49.

⁹² R. Baydur, *a.g.e.*, s. 58-63.

⁹³ R. Baydur, *a.g.e.*, s. 65-84.

⁹⁴ R. Baydur, *a.g.e.*, s. 65.

IV - 28 ŞUBAT KARARLARI

MGK'nun 28 Şubat 1997 tarihli toplantısından sonra yapılan resmi açıklamada özellikle rejim aleyhtarı faaliyetlerin gözden geçirildiği ve "Bu konuda alınacak ve alınması gereken tedbirler uygun bulunarak bu tedbirlerin Bakanlar Kurulu'na bildirilmesine karar verilmiştir"⁹⁵ denmiştir. 18 maddelik önlemler paketi irticai faaliyetler birincil öncelikli tehdit olarak belirlenmiş ve bu tehdide karşı alınması gereken tedbirler belirtilmiştir. Buna göre:

"1- Anayasamızda Cumhuriyetin temel nitelikleri arasında yer alan ve yine anayasamızın 4'üncü maddesi ile teminat altına alınan laiklik ilkesi büyük bir titizlik ve hassasiyetle korunmalı, bunun korunması için mevcut yasalar hiçbir ayırım gözetmeksizin uygulanmalı, mevcut yasalar uygulamada yetersiz görünüyorsa yeni düzenlemeler yapılmalıdır.

2- Tarikatlarla bağlantılı özel yurt, vakıf ve okullar, devletin yetkili organlarınc denetim altına alınarak Tevhid-i Tedrisat Kanunu gereği Milli Eğitim Bakanlığı'na devri sağlanmalıdır.

3- Genç nesillerin körpe dimağlarının öncelikle Cumhuriyet, Atatürk, vatan ve millet sevgisi, Türk Milleti'ni çağdaş uygarlık düzeyine çıkarma ülkü ve amacı doğrultusunda bilinçlendirilmesi ve çeşitli mihrakların etkisinden korunması bakımından:

a- 8 yıllık kesintisiz eğitim, tüm yurtda uygulamaya konulmalı.

b- Temel eğitimi almış çocukların, ailelerinin isteğine bağlı olarak, devam edebileceği Kur'an Kursları'nın Milli Eğitim Bakanlığı sorumluluğu ve kontrolünde faaliyet göstermeleri için gerekli idari ve yasal düzenlemeler yapılmalıdır.

4- Cumhuriyet rejimine ve Atatürk ilke ve inkılaplarına sadık, aydın din adamları yetiştirmekle yükümlü, milli eğitim kuruluşlarımız, Tevhidi Tedrisat Kanunu'nun özüne uygun ihtiyaç düzeyinde tutulmalıdır.

5- Yurdun çeşitli yerlerinde yapılan dini tesisler belli çevrelere mesaj vermek amacıyla gündemde tutularak siyasi istismar konusu yapılmamalı, bu tesislere ihtiyaç varsa, bunlar Diyanet İşleri Başkanlığı'nca incelenerek mahalli yönetimler ve ilgili makamlar arasında koordine edilerek gerçekleştirilmelidir.

6- Mevcudiyetleri 677 sayılı yasa ile men edilmiş tarikatların ve bu kanunda belirtilen tüm unsurların faaliyetlerine son verilmeli, toplumun demokratik, siyasi ve sosyal hukuk düzeninin zedelenmesi önlenmelidir.

7- İrticai faaliyetleri nedeniyle Yüksek Askeri Şura kararları ile Türk Silahlı Kuvvetleri'nden (TSK) ilişkileri kesilen personel konusu istismar edilerek TSK'yı dine karşıymış gibi göstermeye çalışan bazı medya gruplarının silahlı kuvvetler ve mensupları aleyhindeki yayınları kontrol altına alınmalıdır.

8- İrticai faaliyetleri, disiplinsizlikleri veya yasadışı örgütlerle irtibatları nede-

⁹⁵ H. Çiçek, *a.g.e.*, s. 28.

niyle TSK'dan ilişkileri kesilen personelin diğer kamu kurum ve kuruluşlarında istihdam ile teşvik unsuruna imkan verilmemelidir.

9- TSK'ya aşırı dinci kesimden sızmaları önlemek için mevcut mevzuat çerçevesinde alınan tedbirler; diğer kamu kurum ve kuruluşları, özellikle üniversite ve diğer eğitim kurumları ile bürokrasinin her kademesinde ve yargı kuruluşlarında da uygulanmalıdır.

10- Bu maddenin tam metnini Türkiye'nin uluslararası ilişkilerini ilgilendirdiği için yayınlamıyoruz. [12 Nisan 1977 tarihinde *Radikal* gazetesi bu maddeyi yayınladı. Buna göre "Ülkemizi çağdışı bir rejimden ve din istismarının sebep olabileceği muhtemel çatışmadan rejim aleyhtarı faaliyet, tutum ve davranışlara mani olmalı, bu maksatla İran'a karşı komşuluk münasebetlerimizi ve ekonomik ilişkilerimizi bozmayacak, fakat yıkıcı ve zararlı faaliyetlerini önleyecek bir tedbirler paketi hazırlanmalı ve yürürlüğe konulmalıdır."⁹⁶]

11- Aşırı dinci kesimin Türkiye'de mezhep ayrılıklarını körüklemek suretiyle toplumda kutuplaşmalara neden olacak ve dolayısıyla milletimizin düşmanca kamplara ayrılmasına yol açacak çok tehlikeli faaliyetler yasal ve idari yollarla mutlaka önlenmelidir.

12- T.C. Anayasası, Siyasi Partiler Yasası, Türk Ceza Yasası ve bilhassa Belediyeler Yasası'na aykırı olarak sergilenen olayların sorumluları hakkında gerekli yasal ve idari işlemler kısa zamanda sonuçlandırılmalı ve bu tür olayların tekrarlanmaması için her kademedede kesin önlemler alınmalıdır.

13- Kıyafetle ilgili kanuna aykırı olarak ortaya çıkan ve Türkiye'yi çağdışı bir görünüme yöneltmek uygulamalara mani olunmalı, bu konudaki kanun ve Anayasa Mahkemesi kararları taviz verilmeden öncelikle ve özellikle kamu kurum ve kuruluşlarında titizlikle uygulanmalıdır.

14- Çeşitli nedenlerle verilen, kısa ve uzun namlulu silahlara ait ruhsat işlemleri polis ve jandarma bölgeleri esas alınarak yeniden düzenlenmeli, bu konuda kısıtlamalar getirilmeli, özellikle pompalı tüfeklere olan talep dikkatle değerlendirilmeli.

15- Kurban derilerinin, mali kaynak sağlamayı amaçlayan ve denetimden uzak rejim aleyhtarı örgüt ve kuruluşlar tarafından toplanmasına mani olunmalı, kanunla verilmiş yetki dışında kurban derisi toplattırılmamalıdır.

16- Özel üniforma giydirilmiş korumalar ve buna neden olan sorumlular hakkında yasal işlemler ivedilikle sonuçlandırılmalı ve bu tür yasa dışı uygulamaların ulaşabileceği vahim boyutlar dikkate alınarak, yasa ile öngörülmemiş bütün özel korumalar kaldırılmalıdır.

17- Ülke sorunlarının çözümünü "Millet kavramı yerine ümmet kavramı" bazında ele alarak sonuçlandırmayı amaçlayan ve bölücü terör örgütüne de aynı

⁹⁶ A. Yıldız, a.g.e., s. 96.

bazda yaklaşarak onları cesaretlendiren girişimler yasal ve idari yollardan önlenmelidir.

18- Büyük kurtarıcı Atatürk'e karşı yapılan saygısızlıklar ve Atatürk aleyhine işlenen suçlar hakkındaki 5816 sayılı kanunun istismar edilmesine fırsat verilmemelidir."

28 Şubat kararlarının alındığı toplantıda da karar konsensüsle alınmış ve karar metninin imzalanması ertesi güne bırakılmıştır. Erbakan ertesi gün metni imzalamayı reddedince beş gün süren bir imza krizi yaşanmıştır. Bu süreçte Erbakan liderler turuna çıkarak MGK kararlarına karşı bir cephe oluşturmaya çalışmış ancak başarılı olamamış ve sonunda karar metnini imzalamıştır.⁹⁷

Başbakan Erbakan, MGK kararlarının tavsiye kararı niteliğinde olduğunu, o nedenle de uyulması zorunlu kurallar olmadığını ancak Bakanlar Kurulu'nda bu kararların öncelikli olarak ele alınması gerektiğini belirtmiştir. "Bakın irtica diye neyin üzerinde duruluyor. Bazı insanlar dogmatik faaliyetlerde bulunuyorlar. Kimler? Almanya'da Cemalettin Kaplan'ın oğlu. İstanbul Çarşamba'da evden eve giden çarşafli kadınlar, sarıklılar. Mezarlıklarda gösteri yapan bir grup. Bunları çözmek kolay. İçişleri Bakanı İstanbul Valisi'ne, vali de Hazım Oktay Başer'e (eski vali, Milli Gazete imtiyaz sahibi) bildirdi. Gitti, Çarşambalılar'la konuştu ve ikna etti. Onlar da "madem istenmiyor, sarıyı dışarıda giymeyiz" dediler..."⁹⁸

Erbakan 28 Nisan 1997 tarihinde Başbakanlık konutunda bir grup gazeteci ile yaptığı toplantıda 28 Şubat sürecinden duyduğu rahatsızlığı ve askerlerin tutumunu anlatmıştır. Karaalioglu'nun aktardığı bu görüşmede Erbakan askerlerin korkutulduğunu, bunu yapanların ise dışarıda olduğunu, 8 yıllık temel eğitim konusunun sadece ekonomik açıdan incelense bile uygulanmasının mümkün olmadığını, İmam Hatip okullarının orta sınıflarının kapatılması konusunda Genel Kurmay Başkanı İsmail Hakkı Karadayı'ya "Meclis bu işi kabul etmezse sesiniz çıkar mı?" diye sorduğunu onun da "Hayır" yanıtını verdiğini belirtmiştir.⁹⁹ Gazetecilerden biri genel olarak bu görüşlerini MGK'nda anlatıp anlatmadığını sorduğunda ise anlatmadığını, anlatsaydı "ihtilal" olacağını söylemiştir.

Eski Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Salim Dervişoğlu REFAHYOL hükümeti istifa etmeseydi ne olurdu sorusuna şu yanıtı vermiştir: "Bir tahmin yapmakta güçlük çekiyorum. Arada bir gerginlik olurdu. Şöyle bir gerginlik; 28 Şubat kararları altına imzasını atmış bir başbakan, o reaksiyonunu MGK'da gösterebilir, MGK'da bakanlarıyla beraber 'ben katılmıyorum bu karara' derdi. O zaman bu söylediğinizi yapardı. Olasılık olarak bunu yaptığı zaman iki şey olurdu: Biri halktan büyük bir reaksiyon gelirdi. Halk sokaklara dökülürdü, o şekilde yıkılırdı. İkincisi halktan büyük bir reaksiyon gelmezdi, uygulamalarında daha da pervasızca hareket eder, sonunda yine ordu ve halkın beraber reaksiyonuyla

⁹⁷ S. Ergin, "90 sıcak günün hikayesi, Fırtına Dosyası", *Hürriyet*, 27 Ağustos 1997.

⁹⁸ M. Karaalioglu, *a.g.e.*, s. 48-49.

⁹⁹ M. Karaalioglu, *a.g.e.*, s.48-51.

karşılaşabilirdi diye düşünüyorum. Çünkü gittiği istikamet yanlış, o yanlış istikamet devamı mümkün değildi."¹⁰⁰

28 Şubat'ı 1923'de başlayan ve bugüne kadar irticaya endeksli olarak süren bir müdafaa süreci olarak değerlendiren¹⁰¹ Genelkurmay Başkanı Orgeneral Hüseyin Kıvrıkoğlu ile aynı görüşü paylaşan Dervişoğlu ise 28 Şubat'ı, 1923'de bu devlet kurulduğunda kabul edilmiş esasların değiştirilmesi tehlikesine karşı bir reaksiyon olarak tanımlamıştır.¹⁰² Dönemin Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Güven Erkaya ise "Eğer bir grup çıkar da 'ben Türkiye'de laik rejimi yıkmak istiyorum...Ben şeriat devleti kuracağım' derse, işte o kesim, askerle karşı karşıya gelir. Ve laik, demokratik, sosyal hukuk devletinden yana olan Atatürkçüler de askerin yanında yerini alır. Bu iş o kadar ucuz değil. Bu ülke sokakta bulunmadı." demiştir.¹⁰³

REFAHYOL hükümetinde Adalet Bakanı olan, RP'li Şevket Kazan devletten beslenen ve yatırım yerine faiz geliriyle büyüyen "rantiyeci sermaye" gruplarının imtiyazlarını kaldırmaya çalıştıkları anda 28 Şubat'ın fünyesinin çekildiğini iddia etmektedir.¹⁰⁴ Kazan'a göre "28 Şubat, 500, 600 bin kişilik bir ordunun müdahalesi değil. Orduda üç beş kişinin hareketi, o kadar. MGK'nın bazı üyeleri rantiyenin adına görev aldılar. Askeri üniformayı kullandılar. Bugün Güven Erkaya, Teoman Koman neredeler?"¹⁰⁵

28 Şubat kararlarının ertesinde tırmanan gerilim ortamında Genelkurmay Başkanlığı çeşitli meslek gruplarına brifingler vermeye başlamıştır. Genelkurmay'ın 29 Nisan 1997'de başlayan "İrtica Brifingleri" gazetecilere, üniversite ve diğer kamu kurum ve kuruluşlarının temsilcilerine, yargı mensuplarına verilmiştir.¹⁰⁶ Bu brifinglerde "bölücü terör" yanında "irtica"nın da birinci öncelikli tehdit olduğu anlatılmıştır.

V - BRİFİNGLER VE 12 EYLÜL ELEŞTİRİSİ

Genelkurmay 2. Başkanı Orgeneral Çevik Bir imzalı "Batı Harekat Konsepti" başlıklı belge 28 Şubat kararlarına ve sürecine temel teşkil eden anlayışı yansıtmaması açısından önemlidir. "İç tehdit" değerlendirmesi yapılan bu belgede "irticai

¹⁰⁰ S. Ergin, "Gölcük Gecesi-Herşey askerden bekleniyor", *Hürriyet*, 2 Kasım 1999.

¹⁰¹ S. Ergin, "Askerden 12 mesaj", *Hürriyet*, 4 Eylül 1999.

¹⁰² S. Ergin, "Gölcük Gecesi-Evet, sivillerden şikayetçiyiz", *Hürriyet*, 4 Kasım 1999.

¹⁰³ Y. Donat, "Amiral'in Seyir Defteri", *Milliyet*, 12 Ağustos 1997.

¹⁰⁴ "Tavsiyeniz olur efendim", *Yeni Şafak*, 28 Şubat 2000.

¹⁰⁵ N. Düzel, "28 Şubat üç beş askerin işi", *Radikal*, 3 Mayıs 1999.

¹⁰⁶ Dönemin RP'li Adalet Bakanı Şevket Kazan yargı mensuplarının Genelkurmay'da davet edildikleri bu brifinge katılmalarını yasaklamış katılanlar için yasal işlem yapacağını açıklamıştır. Ancak yargı mensuplarının önemli bölümü bu brifinge izinsiz olarak katılmış (10 Haziran 1997) ve hatta yargı mensuplarından gelen istek üzerine 12 Haziran 1997'de bu brifing tekrarlanmıştır. Bu durum karşısında Kazan "bostan korkuluğu değilim" diye isyan etmiştir. "Türkiye sizinle gurur duyuyor" *Sabah*, 11 Haziran 1997.

faaliyetlerin" bugünkü durumu, gelecekteki konumu hakkında öngörüler ve irtica ile mücadele esasları anlatılmaktadır. Bu belgede "irtica"nın güçlenmesini sağlayan öğeler sıralanmış ve "Türk milletinin dinine, örf ve adetlerine bağlılığından kaynaklanan tehdit" başlığı altında şöyle denilmiştir: "Osmanlı İmparatorluğu, geniş toprakları üzerinde yaşayan değişik tebaadaki halkın birlik ve beraberliğini sağlamak için dine büyük önem vermiştir. İmparatorluğun parçalanmasını müteakip kurulan Türkiye Cumhuriyeti; temel ilkeleri anayasa ile belirlenmiş ve hukukun üstünlüğüne dayandırılarak dinin yönetim üzerindeki etkisine son vermiştir ancak, asırlarca sürdürülen dini yönetimin etkileri, hala varlığını sürdürmektedir."¹⁰⁷

Burada ilginç olan nokta dini bütünleştirici temel öge olarak değerlendiren "Türk-İslam Sentezi"nin aksine aynı görüşün bir "tehdit" olarak tanımlanmasıdır. Türkiye Cumhuriyeti tanımlamasında ise tercih edilen kavramlar "Atatürk'ün temellerini attığı ve çerçevesi Anayasa'mız ile belirlenmiş olan demokratik, laik, sosyal hukuk devleti"dir.¹⁰⁸

Zürih'de Atatürkçü Düşünce Derneği'nin düzenlediği "Türkiye'de Laiklik ve Laiklik Karşıtı Akımlar" konulu toplantıda konuşan Oramiral Güven Erkaya açıkça 12 Eylül'ü ve Kenan Evren'i eleştirmiştir. Erkaya'ya göre "1980 yılında Kenan Evren ihtilal yaptığı zaman sola karşı maalesef din kullanılmıştır. Böyle bir şeye gerek yok, ama kullanılmıştır. Bunun neticesi olarak Kenan Evren, gayet iyi niyetle dinin halk tarafından aydınlatılması için buna bir eğitim verilmesi gerektiğini düşünmüştür. Bunun yapılmasını sağlamak için de Anayasaya ilgili madde getirilmiştir: Din kültürü. Niçin din kültürü denmiş? Din eğitimi denmemiş. Din kültürü denmesinin yegane sebebi sadece İslamiyet öğretilmesin, bütün dinler öğretilsin diyerdir. Kenan Evren'in bu yaptığı anayasamızın vicdan ve din özgürlüğü maddesine aykırıdır. Toplum ve kişileri din öğrenmeye zorlayamazsınız."¹⁰⁹

28 Şubat'ın mimarlarından Erkaya'nın bu konuşması sadece 12 Eylül askeri yönetimi tarafından dinin kullanılmasına getirilen bir eleştiri olarak değil, 28 Şubat'la 12 Eylül arasına mesafe koyulması açısından da önemlidir.

Bu eleştirinin ardından Genelkurmay Başkanlığı'ndan üst düzey bir yetkili de 12 Eylül askeri rejiminin, soğuk savaş döneminde ABD'nin "Yeşil Kuşak Projesi"nden etkilendiğini belirterek "Bir sürü taviz verildi. O zaman imam hatip lisesi mezunları başka üniversitelere gidemiyordu, bunların önü açıldı" demiştir. Aynı yetkili 12 Eylül döneminde Milli Selamet Partisi'nin kapatma davasında askeri

¹⁰⁷ H. Çiçek, *a.g.e.*, s. 59.

¹⁰⁸ H. Çiçek, *a.g.e.*, s. 52, 65.

¹⁰⁹ M. Dursun, "Şeriatçılık ve Kürt hareketi ile bölmeye çalışıyorlar", *Aydınlık*, 14 Eylül 1997, N: 530. Bu konuşmanın yapıldığı tarihte Güven Erkaya Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'ndan yeni emekli olmuştur.

mahkemenin verdiği kararı onaylamayan Askeri Yargıtay'ı da eleştirmiştir.¹¹⁰

12 Eylül döneminde Sıkıyönetim Koordinasyon Başkanı olan Korgeneral Nevzat Bölügiray da o dönemde kendisinin başında bulunduğu kurulun "İrtica Direktifi" başlıklı bir rapor hazırladığını ancak Evren ve arkadaşlarının bu raporu rafa kaldırdığını öne sürmüştür.¹¹¹ Bölügiray zorunlu din dersi kararının muhalif görüşlere rağmen MGK'nun kararı olduğunu ve dolayısıyla TSK'ya maledilemeyeceğini öne sürmektedir.¹¹²

VI- 28 ŞUBAT UYGULAMALARI

28 Şubat 1997 MGK Kararları çerçevesinde belirlenen 18 maddelik önlemler paketi zaman içinde uygulamaya koyulmuştur. Bu uygulamalarla bir yandan Batı Harekat Konsepti temelinde belirlenen "irticai tehdit" kontrol altına alınmaya çalışılırken diğer yandan da İslam temelli hareketlerin toplumsal ve siyasal yaşamda kazandıkları meşruiyet yok edilmeye çalışılmıştır.

26 Haziran 1983'de Bülent Ulusu hükümetinin İmam Hatip Lisesi mezunlarına verdiği istedikleri yüksek öğrenim kurumuna girme hakkı¹¹³ 28 Şubat kararları çerçevesinde geri alınmıştır. 8 Yıllık Kesintisiz Temel Eğitim Yasası ile İmam Hatip Liseleri'nin orta okul kısmı kapatılmış ve yüksek öğrenimle ilgili olarak getirilen düzenlemeler sonucunda bu okullara giden öğrenci sayısında önemli bir azalma meydana gelmiştir. Yasal Kuran Kursları'na katılmak için 8 yıllık zorunlu eğitimi tamamlamış olma şartı yeni bir düzenleme ile getirilmiştir.¹¹⁴

1981 yılında Türk Milli Eğitim sistemi için önerilen şudur: "Türk çocuğuna milli ruh ve milli ülküler verecek, örf ve adetlerine bağlı kalmasını sağlayacak, milli kültürünü tanıyacak bir muhteva verilmelidir. Bunun için dil, edebiyat, tarih, ahlak vb. derslerinin programları Türk-İslam mefkuresine uygun bir şekilde...geliştirilmeli ve düzenlenmelidir."¹¹⁵ 1980'lerden başlayarak tarih kitapları temelinde bu ana eksen üzerinde yazılmıştır. Bugün Milli Eğitim Bakanlığı Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders programında değişiklikler yapmış ve "derste laikliğin din ve vicdan özgürlüğünün garantisi olduğu ve Atatürk'ün laiklik anlayışının anlatılacağı belirtilmiştir"¹¹⁶ Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders programında yapılan bu değişiklikleri diğer ders program ve kitaplarındaki değişiklikler izle-

¹¹⁰ E. Değer, "Asker'de 12 Eylül'ü eleştirdi", *Radikal*, 11 Eylül 1997.

¹¹¹ M. A. Kara, "12 Eylül'ün siyasal İslam'ın gelişmesindeki rolü", *Radikal*, 11 Eylül 1997.

¹¹² N. Bölügiray, *Doruktaki İrtica*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1994, s. 93

¹¹³ D. Duman *Demokrasi Sürecinde Türkiye'de İslamcılık*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 1997, s. 168-180

¹¹⁴ "Kur'an kurslarında iktidarın dediği oldu", *Milliyet*, 23 Temmuz 1999.

¹¹⁵ Aktaran S. Yetkin, "Lise Tarih Kitaplarında İslam", *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları*, Haz. S. Özbakan, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 1998, s. 177.

¹¹⁶ "Din kültürü dersi hurafeden arındı", *Hürriyet*, 9 Ekim 2000. Bu derslerde ayrıca Yahudilik, Hristiyanlık, Hinduizm ve Budizm anlatılarak öğrencilerin diğer inançlara saygılı olmayı kavramaları sağlanacaktır.

yecek gibi görünmektedir. Yine de ancak bu programların ve ders kitaplarının içerik analizleri yapıldığı zaman eskilerinin de gerisinde kalıp kalmadığı görülmektedir.

Resmi daireler ve üniversitelerden başlamak üzere türban yasağı uygulanmış ve bu uygulama 2000 yılında imam hatip liselerinde okuyan kız öğrencileri de içerecek biçimde genişletilmiştir.¹¹⁷

Tarikat ve İslami cemaat liderleri ile siyasi partiler ve onların liderleri arasındaki ilişki Cumhuriyet tarihine bakıldığında yeni bir olgu değildir. Ancak bu kişilerin iktidar ve muhalefet parti liderleri tarafından kamu önünde kabulü bu dini liderlere mevcut siyasal yapı içinde meşruiyet sağlamıştır. Tarikat ve cemaat liderlerinin Türk siyasal yaşamında kazandıkları meşruiyet 1980 askeri darbesinin başlattığı sürecin sonuçlarından biridir. 28 Şubat kararları ve uygulamaları ile yapılmaya çalışılan ise bu siyasal meşruiyetin ortadan kaldırılmasıdır.

SONUÇ

12 Eylül 1980 askeri yönetimi "Türk-İslam Sentezi"ni resmi ideoloji olarak benimserken istediği milliyetçi eksenli bir dindi. Ancak toplumsal bir olgu olarak din siyasal alana taşınıp, bir tutkal ideolojisi olarak kullanılmaya çalışıldığında askeri bürokrasinin tercih etmediği farklı eksenlerde de gelişti. Siyasal-ideolojik bölünmeleri bütünleştirecek bir öge olarak değerlendirilen din, toplumda aynı zamanda farklılaştırıcı, ayrıştırıcı, çatışmacı bir rol de oynadı. RP ile askeri bürokrasi arasında yaşanan gerilim bu sürecin sonuçlarından sadece biridir.

28 Şubat Türk siyasal hayatı açısından önemli kırılma noktalarından biridir. Çok boyutlu bir süreç olarak devam eden 28 Şubat'ın en önemli niteliği askerler tarafından resmi ideoloji olarak benimsenen Türk-İslam Sentezi'nin yine askerler tarafından terk edilmesidir. 28 Şubat kararları ile açıkça bu ideoloji sadece terk edilmekle kalmamış birinci derecede tehdit olarak da belirlenmiştir.

Resmi ideoloji olarak Türk-İslam Sentezi'nin terkedilmesi siyasal yaşamda bu görüşün etkinliğini kaybedeceği anlamına gelmez. Özellikle merkez sağ için hala temel bir bakış açısını yansıtan bu yaklaşım kaçınılmaz olarak farklı aşamalarda askeri bürokrasi ile farklı çatışma ve gerilim alanları yaratacaktır.

28 Şubat sürecinin ortaya koyduğu bir diğer önemli olgu da askeri bürokrasinin etkinlik alanının genişlemesi ve siyasal alanda denetim gücünün artmasıdır. Bir başka deyişle bu süreç Türkiye'de askeri bürokrasinin devlet aygıtı içine zaten var olan ayrıcalıklı ve özerk konumunu yeni yasal düzenlemelerle güçlendirmiştir.

¹¹⁷ "Ders yok, yasak var", *Yeni Şafak*, 29 Eylül 2000, "Dersi onlar verdi", *Yeni Şafak*, 30 Eylül 2000, "Yasak okul kapattırıyor", *Yeni Şafak*, 3 Ekim 2000.

Kaynakça

- AKEL, A., *Erbakan ve Generaller*, Şura Yayınları, İstanbul, 1999.
- AKSOY, E., *28 Şubattan Balgat'a Mücahit!..*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 2000.
- BAYDUR, R., *Bizim Çete*, Cem Ofset Matbaacılık Sanayi A.Ş., Basım Yeri Yok, 2000.
- BERBEROĞLU, E., *Susurluk 20 Yıllık Domino Oyunu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.
- BİRAND, M.A., *Emret Komutanım*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 9. Baskı, 1987.
- BÖLÜĞİRAY, N., *Doruktaki İrtica*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1994.
- CEVİZOĞLU, H., *28 Şubat Bir Hükümet Nasıl Devrildi*, Beyaz Yayınları, İstanbul, 1998.
- COPEAUX, E., *Türk Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine*, Çev. A. Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998.
- ÇİÇEK, H., *İrticaya Karşı Genelkurmay Belgeleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1997
- ÇİÇEK, H., *Hangi Hizbullah*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.
- DENİZ, E., YILMAZ, R., *Şeriatla Son Tango*, Kitap Yayıncılık, Tarih ve Basım Yeri Yok
- Devlet'in Kavram ve Kapsamı*, MGK Sekreterliği Yayınları, No:1 Ankara, 1990.
- DONAT, Y., *Öncesi ve Sonrasıyla 28 Şubat*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999
- DUMAN, D., *Demokrasi Sürecinde Türkiye'de İslamcılık*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir 1997.
- GÜVENÇ, B., ŞAYLAN, G., TEKELİ, İ., TURAN, Ş., *Türk-İslam Sentezi*, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1991.
- İBA, Ş., *Milli Güvenlik Devleti*, Çivi yazıları, İstanbul, 1998.
- KARAALIOĞLU, M., *Uygun Adım Siyaset*, Kitapevi, İstanbul, Tarih Yok
- ORAL, S., *Karga Tulumba Refah*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1998.
- ÖZBARAN, S. (Haz.), *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 1998.
- ÖZCAN, G., "Türkiye'de Siyasal Rejim ve Dış Politika", *Türk Dış Politikasının Analizi*, Der. F. Sönmezoglu, Der Yayınları, İstanbul, 1994.
- ÖZCAN, G. (Yay. Haz.), *Bir Koalisyonun Anatomisi Onbir Aylık Saltanat*, Boyut Kitapları, İstanbul, 1998.
- ÖZCAN, G, KUT, Ş. (Der.), *En Uzun On Yıl, Türkiye'nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar*, Boyut Kitapları, İstanbul, 1998.
- ÖZDEMİR, H., *Rejim ve Asker*, Afa Yayınları, İstanbul, 1989.
- ÖZDEMİR, H., *Sivil Cumhuriyet*, Boyut Yayınları, İstanbul, 1991.
- PERİNÇEK, D., *Çiller Özel Örgütü*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996.
- SAĞLAR, F., ÖZGÖNÜL, E., *Kod Adı Susurluk "Derin" İlişkiler*, Boyut Kitapları, İstanbul, 1998.
- TAYYAR, Ş., *Refah'ın Tutanakları*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 1997
- YALÇIN, S., YURDAKUL, D., *Reis, Gladio'nun Türk Tetikçisi*, Öteki Yayınevi, Ankara, 1997.
- YALÇINTAŞ, N., TUĞ, S., TOPALOĞLU, B., AYDIN, M.A., SEVİNÇ, A., GÜRAN, K., *Din ve Vicdan Özgürlüğü*, Aydınlar Ocağı Yayınları, İstanbul, 1991.
- YILDIZ, A., *28 Şubat/Belgeler*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2000

Gazeteler

Hürriyet, Milliyet, Radikal, Yeni Şafak

ESKİDEN BERİ GİZLİCE, YENİ SAĞ'LA AÇIKÇA: KADINLAR EVLERİNE*

"Kadın, erkeğe anahtar taşıtmamalıdır."**

Semra Özal

Sultan Atılğan

1 Giriş

1980'li yıllar, başka özelliklerinin yanı sıra, Batı'da ve Batı dışı ülkelerde Yeni Sağ'ın radikal¹ projesinin, hükümet politikaları bağlamında yaygın olarak uygulandığı yıllardır. Liberalizm ve Muhafazakarlığın birleştirilmesi ile oluşturulan Yeni Sağ'ın siyasal programının belli başlı özellikleri şunlardır: Serbest piyasa; ekonomide ve diğer alanlarda devlet müdahalesinin olmadığı bir devletin yaratılması -burada refah devletine özgü, belli bir müdahale tarzı kastedilmektedir-; belli grupların güçlerinin sınırlandırılması -örneğin sendikalar-; ve kanun ve düzeni sağlayabilecek güçlü devletin yapılandırılması (Held: 1987: 243). Başka bir deyişle, ekonominin klasik liberal savunusu ile devletin muhafazakar savunusudur: "serbest piyasa ve güçlü devlet" (Bkz. Gamble: 1983). Böylece Yeni Sağ, liberalizmin serbest piyasa, sınırlı devlet ve bireyci değerleri ile muhafazakarlığın toplumsal, dinsel ve ahlaki temelleri üzerinde yükselen devlet anlayışının bileşiminden oluşmaktadır (King: 1987: 2). Burada belirtilmesi gereken, asıl vurgunun serbest piyasa üzerinde olduğu ve özgürlükçü tutumun piyasayla sınırlanmışlığıdır ki, özellikle iki ana tema özgürlükçü tutumun tamamen dışında bırakılmaktadır: aile ile iç ve dış güvenlik (Gamble: 1994: 53).

* "Some Aspects of the New Right in Line with Some Reflections on Women's Rights and Family in Turkey" (15 Ağustos 2000). IAFFE Konferansına sunulan bildiriden (15-17 Ağustos 2000. Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul) çevirilerden yeniden düzenlenmiştir.

** (Hürriyet, 27 Haziran 1986).

¹ Yeni Sağ'ın projesi radikal çünkü son altmış yılın devlet-toplum yapılarını yıkıp onları yeniden yapılandırmayı hedefliyor (Gamble: 1983: 27).

Bu bağlamda, Yeni Sağ'ın özgürlükçülüğü piyasa ile sınırlıdır. Başka bir deyişle, ekonomi dışında kalan alanlarda, Yeni Sağ düşünsel ve siyasal olarak muhafazakar'dır (Gamble: 1994: 53). Dolayısıyla Yeni Sağ'ın, aile ve güvenlik konularına yaklaşımını liberalizm değil muhafazakarlık belirlemektedir. Çünkü "piyasa dışı araçlarla ailedeki uyum ve dayanışmayı korumak serbest piyasa ekonomisi için gerekli bir destek" olarak görülmektedir (Gamble: 1994: 53).

Yeni Sağ'a göre, ailenin parçalanmasına refah devleti uygulamaları neden olmuştur (Levitas: 1986: 12; Durham: 1993: 254). Batı'da Yeni Sağ, feminizmin de katkısıyla refah devleti uygulamalarının kamusal alana taşıdığı sorumlulukları tamamen aileye geri döndürmeyi hedeflemektedir (David: 1986: 136). Bu noktada, klasik liberalizmin ve Yeni Sağ'ın birey anlayışına kısaca bakmak gerekmektedir. Bu bağlamda birey, sağlıklı, çalışan, eğitilmiş, beyaz yetişkin erkek veya bu özelliklere sahip erkek aile reisi tarafından temsil olunan hane halklarıdır (King: 1987: 10; Gamble: 1994: 53). Bireyin², -erkeğin diye okunabilir- bakmakla yükümlü olduğu kişilerin gereksinimlerini karşılama gereği, çalışmak ve girişim yapmak için en büyük teşvik olarak görülmektedir (Gamble: 1994: 53; Belsey: 1994: 6; 11, Bkz. Hayek:1995). Dolayısıyla, 'geleneksel aile'ye dönüş hedeflenmektedir. Batı'da 'geleneksel aile' erkeğin ailenin ekmeğini kazandığı, kadının evkadını/anne olduğu ve onlara bağımlı çocuk veya çocuklardan oluşan çekirdek aile olarak ortaya konulmaktadır (David: 1986: 139). Batı dışı ülkelerde diğer bir deyişle, hiç bir zaman refah devleti deneyimi yaşamamış ülkelerde örneğin Türkiye'de 'geleneksel aile' modeli çekirdek aile ile geniş aile arasında gidip gelmektedir.

Yeni Sağ, 'geleneksel aile' savunusuyla aileyi serbest piyasanın "kalpsiz dünyasında" sığınacak (Benhabib ve Cornell 1991:7'den aktaran Üşür: 1994: 61) bir yer olarak göstermekte ve böylece hem piyasanın işleyişini sağlayabileceğini, motive edeceğini hem de Batı'da refah devletini sorumlu tuttuğu ailenin parçalanmasının önüne geçilebileceğini varsaymaktadır. Türkiye'nin hiç bir zaman refah devleti deneyimi yaşamamış olması, ailenin tehlikede olması vurgusunun yapılmasını engellemiştir. Aile Araştırma Kurumu'nu ele alırken göreceğimiz gibi 'Türk-İslam ailesi'nin tehlikede olmasının gerekçesi 'modernleşmenin yol açtığı kültürel değişime' olarak ortaya konmaktadır (Bkz. Aile Araştırma Kurumu Bölümü). Yeni Sağ, ailedeki ataerkil işbölümünü yüceltirken doğal(!) olarak, "ailenin kalpsiz dünyada sığınarak mutluluğun yakalanabileceği bir cennet değil, aynı zamanda bencil, stratejik hesapların, başkalarına karşılıksız hizmetin, emeğin, paranın, baskı ve şiddete dayalı cinselliğin de dünyası olduğunu" (Benhabib ve Cornell'den aktaran Üşür: 1994: 61) unutmuş görünmektedir.

Yeni Sağ uygulamaların Türkiye'nin gündemine, evrensellik ve yerellik etkileşimi içinde, 1980 Askeri Müdahalesi ve onu önceleyen 24 Ocak 1980 İstikrar

² Feminist yazında bu konuda daha çok bilgi için bkz. Pateman: 1988; Eisenstein: 1989).

Paketi Uygulamaları ile girdiğini ve bu sürecin Anavatan Partisi hükümetleri (1983-1991) (Bayrak: t.y .: 27) döneminden günümüze süreklilik gösterdiğini belirtmek mümkün görünmektedir.

Askeri dönem (1980-1983) ve Anap hükümetleri döneminin (1983-1991) yoğun bir yasalaşma dönemi olmasına karşın kadının statüsü alanında yeni bir düzenlemeye gidilmediği görülmektedir. *Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi* 1985'de imzalanmasına karşın - belli çekincelerle- aradan geçen 15 yıl içinde gerekli düzenlemeler yapılmamıştır. Anap hükümetleri döneminin kadınlara yönelik iki önemli yasal düzenlemesi kuşkusuz Aralık 1989'da kanun hükmünde kararname³ ile kurulan *Aile Araştırma Kurumu* ve Ekim 1990'da⁴ kurulan *Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü*'dür.

Bu makalenin konusunu, Türkiye'de 1980'lerin Yeni Sağ'ı siyasal ortamının kadın ve aileye yönelik bazı uygulamaları oluşturmaktadır. Bu bağlamda, konu üç alanda incelenmeye çalışılmaktadır. İlk olarak kısaca Medeni Hukuk'un (1926) Aile Hukuku bölümü 1993'den⁵ (Av. Nurdan Düvenci ile yapılan görüşme) beri beklenen tasarıyla karşılaştırılmaktadır. Dolayısıyla makalenin sınırları içinde Aile Hukuku alanındaki yasal eşitsizliklere bakılmaktadır. Bununla birlikte, birçok yasal alanda örneğin 1982 Anayasası, Türk Ceza Kanunu ve Polis Vazife ve Selahiyet Kanunu gibi yasal düzenlemelerde de eşitsizlik olduğunun altı çizilmelidir.

İkinci olarak, yurttaşlık haklarından klasik liberalizmin ve Yeni Sağ'ın 'olmazsa olmaz' hakkı olan mülkiyet hakkı bağlamında çarpıcı bir istatistik aracılığıyla kadınların konumuna bakılmaktadır. Böylece, sosyal hakları dışlayan Yeni Sağ'ın sivil haklarının en önemlisi olan mülkiyet edinme hakkının kadınlar için Türkiye'de ne anlama geldiği gösterilmeye çalışılmaktadır. Son olarak da Aile Araştırma Kurumunun bazı uygulamalarına bakılmaktadır.

I. Aile Hukuku

Batı'da 1960 ve 1970'lerde doruğa çıkan kadınların yasal eşitlik mücadelesi-nin, bu alanda birçok hakkın kazanılması ve bunların kadın ve erkek arasındaki eşitsizlikleri gidermek için yeterli olmadığına görülmesiyle günümüzde ivme kaybettiğini söyleyebiliriz (Nash: 2000: 166-167). Zillah Eisenstein, *Kadın Bedeni ve Hukuk*'da (Female Body and Law) hukuk yoluyla yeniden düzenleme için uğraşan feministlerin önünde duran önemli bir sorunu ele alır: Eşitliği mi yoksa farklılığı mı vurgulamak gerekiyor? Sorun, yasanın kadınlar ile erkekler arasında ayrımcılık yapmaya devam etmesi midir yoksa bu ayrımı yapamaması mıdır? Eisenstein, iki yönlü tehlikeye dikkat çekmektedir. Ona göre, feministler eşit-

* t.y.: tarih yok.

³ 396 sayılı KHK (TODAİE: 233).

⁴ 25.10.1990'da 3670 (*Resmî Gazete*: 28.10.1990- 20679) sayılı yasa ile kurulmuş ve 514 sayılı KHK ile daha sonra çıkarılan 536 sayılı KHK, Anayasa Mahkemesince ayrı ayrı zamanlarda iptal edilmiştir (TODAİE: 1998: 235).

⁵ <http://www.kssgm.gov.tr/cedaw:10>.

lik/farklılık ikilemine sıkışmak yerine "eşitliğin anlamını yeniden kuracak radikal bir cinsiyet/toplumsal cinsiyet çoğulluğu"nın arayışını hedeflemelidirler (Eisens-tein: 1989: 199).

Bilindiği gibi, Türkiye'de birçok alanda yasal eşitsizliğin norm olması Batı'dakinin aksine yasal eşitliği de kadınların 'hak mücadelesi'nin önüne bir engel olarak çıkarmaktadır. Bu nedenle, bu bölümün konusunu Medeni Hukukun Aile Hukuku kısmındaki eşitsizlikler oluşturmaktadır.

Yeni Sağ uygulamaların tarihini 1980 olarak belirtmemize karşın 1926 tarihli Medeni Hukukun Aile Hukuku bölümünün seçilmesi ilk bakışta anlamsız görünebilir. Yeni Sağ bağlamında, gerek askeri dönem (1980-1983) gerek onu izleyen Anap hükümetleri dönemi (1983-1991) devlet-toplum ilişkilerini düzenlemeye yönelik yoğun bir yasalaşma dönemidir (Bkz. Tanör: 1995; İnan-Ozansoy: 1986). Buna karşılık, askeri dönemde, konuyla bağlantılı tek yasa 2467 sayılı *Türk Kanunu Medenisi ile İlgili Çalışmalar Yapmak Üzere Komisyon Kurulması Hakkında'dır* (Resmi Gazete: 03.06.1981-17359). Anap Hükümetleri döneminde ise bu alanda ufak düzeltmeler yapılması ile yetinilmiştir. Feminist sivil toplum örgütlerinin de talebiyle (Arat: 1992: 81) 1990 yılında Anayasa Mahkemesi "karının meslek ve sanat icra edebilmesi için kocanın iznini öngören"⁶ maddesini (madde 159) iptal etmiştir; Diğer yandan yine feminist kadın gruplarının girişimiyle *Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi*ndeki çekin-celerin tüm ilgili kanunlardan kaldırılması ve gerekli uyarlamaların yapılması yönündeki çabaları⁷ etkili olmamıştır (Arat:1992: 81; *Hürriyet*: 7 Mart 1986).

Aile Hukuku alanında yeni bir düzenlemeye gidilmemesi statükonun tercih edildiği şeklinde bir yoruma ulaşmamızı sağlamıştır. Diğer yandan, *Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi* (Resmi Gazete: 29.06.1985 - 18792) 1985 yılında belli çekincelerle⁸ imzalanmakla birlikte aradan onbeş yıl geçmesine karşın bu sakıncaların kaldırılmaması ve iç hukukumuzdaki gerekli düzenlemelerin yapılmaması bu yorumumuzu pekiştirmiştir. Tasarı bu sözleşme- de belirtilen alanlarda düzenleme yapmayı hedeflemektedir.

Medeni Hukuk'un evlilik ve aile ilişkileri bölümünü düzenleyen Aile Hukuku bölümünde, başta yukarıda adı geçen sözleşmeye aykırı olmak üzere birçok uluslararası anlaşmaya karşın cinsiyete dayalı ayrımcılığın sürdüğü maddeler şunlardır: evlilik yaşı (madde 88) , aile reisliği ve aile bakım yükümlülüğü (madde 152), birliğin temsili (madde 154), kadının üçüncü şahıslara karşı koca lehi-

⁶ <http://www.kssgm.gov.tr/cedaw: 84>.

⁷ Bu çabalardan biri de sözleşmenin uygulanmasını talep eden 2861 imzalı dilekçenin TBMM Başkanlığına verilmesidir (*Hürriyet*: 7 Mart 1986).

⁸ Türk Medeni Kanunu'nun evlilik ve aile ilişkileri konusundaki hükümlerine ters düşen sözleşmenin 15. Maddesinin 2. ve 4. Fıkralarına ve 16. Maddesinin c, d,e, g fıkralarına, Vatandaşlık Yasası- nın tabiyetin kazanılmasıyla ilgili maddesiyle çeliştiği için 9. maddenin 1. fıkrasına, sözleşmenin yorum ve uygulamalarından doğan ve çözümlenmeyen uyumsuzlukların Uluslararası Adalet Diva- nına getirilmesiyle ilgili olarak sözleşmenin 29. Maddesinin 1. Fıkrasına çekince konulmuştur (<http://www.kssgm.gov.tr/cedaw: 4>; Av. Nurdan Düvenci ile yapılan görüşme).

ne tasarrufu (madde 155), ikametgah (madde 21), mal rejimi (madde 170), velayet (madde 263), soyadı (madde 153). Aşağıda bu eşitsizlik alanlarından bazılarına bakılmaktadır (KSSGM: 1994: 12-14; Moroğlu: 2000: 77-96; Av. Nurdan Düvenci ile yapılan görüşme).

Aile hukukunun kadın ve erkeklerin evlilik yaşını düzenleyen maddesi yasal bir eşitsizlik içermektedir. Erkeğin evlilik yaşı 17 olarak belirtilmiş iken kadının evlilik yaşı 15 olarak belirlenmiştir. Olağanüstü koşullarda bu yaş erkek için 15 kadın için 14'dür (madde 88).

Tasarının bugünkü halinde evlenme yaşı kadın ve erkek için eşitlenerek yükseltilmiştir: Kadın ve erkek için evlilik yaşı 17'dir (Moroğlu: 2000: 89; Düvenci: 2000). Olağanüstü koşullarda ise yine çiftlerden her ikisi için evlilik yaşı 16 olarak belirlenmiştir.⁹ Ancak, eşlerin ergin olma koşulu, diğer bir deyişle 18 yaşını doldurmuş kişiler olma şartının aranmaması tasarı açısından bir eksiklik olarak ortaya çıkmaktadır. Hukukçular, özellikle evlenecek kadın ve erkeğin ergin olmama durumunun mal rejimi sözleşmesini kendi iradelerine bağlı olarak yapabilmelerini engellemesine dikkat çekmektedirler (Moroğlu: 2000: 89).

1926'dan günümüze dek ufak değişikliklerle geçerli olan Aile Hukukunda evliliğin genel koşulları ile ilgili birçok maddesinde de eşitsizlikler vardır: Koca, aile birliğinin reisidir (madde 152). Koca ikametgahı seçme hakkına sahiptir. Tasarıda, eşlerin eşit haklara sahip olmaları ilkesine genel olarak yer verilmesine karşın, bu anlayış soyadı (madde 153) konusunda gözardı edilmiştir (Moroğlu: 2000: 89-92; Düvenci: 2000). Günümüzde 1997'de (*Resmî Gazete*: 22.05.1997) yapılan değişiklikle kadın bu yönde istek bildirdiği takdirde doğumla aldığı soyadını evlilik soyadının önünde kullanabilir. Tasarıda da evli kadının istediği takdirde sadece doğumla gelen soyadını kullanması yönünde bir düzenleme ihtiyacı ne yazık ki görülmemiştir.¹⁰

Kanunun velayeti düzenleyen maddesi de (madde 263) açık eşitsizlikler içermektedir. Evlilik içinde ana ve baba velayeti birlikte kullanılmakla birlikte, anlaşmazlık halinde babanın oyu geçerlidir. Tasarıdaki düzenleme¹¹ velayet alanında da eşitliktir (Düvenci: 2000).

Geçerli mal rejimi, ayrıca sözleşme yapılmadığı takdirde, mal ayrılığı rejimi'dir (madde 170). Diğer bir deyişle, taraflar aksine bir sözleşme yapmadıkça eşler arasında mal ayrılığı rejimi geçerlidir.¹² Kadınların mülkiyet durumlarına bakarken göreceğimiz gibi kadınların mülkiyet sahibi olma oranları çok düşüktür. Dolayısıyla, evliliğin sona ermesi durumunda kadın genellikle pay alamamaktadır. Tasarı ortak mal rejimini esas kabul eden eşitlikçi bir düzenleme getirmektedir (Moroğlu: 2000: 93; Düvenci: 2000).

⁹ <http://www.kssgm.gov.tr/cedaw>: 83.

¹⁰ <http://www.kssgm.gov.tr/cedaw>: 82-84.

¹¹ <http://www.kssgm.gov.tr/cedaw>: 84.

¹² <http://www.kssgm.gov.tr/cedaw>: 83.

II. Yurttaş Hakları

T. H. Marshall, Yurttaşlık ve Sosyal Sınıflar (1949) adlı ünlü makalesinde savaş sonrası İngiltere'sinden yola çıkarak kuramını oluşturmuştur. Marshall'ın yurttaş hakları modeli tarihsel gelişim sırasına bağlı olarak sivil, siyasal ve toplumsal haklardan oluşmaktadır.¹³ Bireysel özgürlük, konuşma özgürlüğü, mülkiyet hakkı, kanun önünde eşitlik gibi sivil haklar 18. yüzyılın ürünüdür. Siyasal haklar genel oy hakkı gibi demokrasiye ilişkin haklar ise 19. yüzyılda ortaya çıkmıştır. 20. yüzyılda ortaya çıkan refah hakları, belli bir düzeyde eğitim hakkı, ekonomik güvenlik, kamu refahı ve sağlık alanlarında ortaya çıkmaktadır. Böylece, Marshall'ın yurttaşlık hakları modelinde haklara karşılık üç ana kurum bulunmaktadır: sivil haklar - hukuk mahkemeleri; siyasal haklar-parlamento; toplumsal haklar-refah devleti (Marshall: 2000: 21-36; King: 1987: 3). Marshall'a göre, modern yurttaşlık hakları kapitalist ekonomiye sahip toplumlarda ortaya çıkan toplumsal, siyasal ve ekonomik kaynakların sınıflar arası bölüşümünde ortaya çıkan gerilimlerin çözümünde kullanılan ideolojik bir kurumdur (Kaya: 2000: 139).

1980'lerin yükselen ideolojisi Yeni Sağ özgürlüğü eşitliğin karşıtı olarak ele alır. Böylece, refah devletinin toplumsal yurttaşlık hakları, 'toplumsal adalet serabı' küçümsemesiyle eleştirilir (Bkz. Hayek: 1995). Yeni Sağ'ın birey ve özgürlük anlayışı hem serbest piyasa ile sınırlı hem de sınıflar, ırklar ve cinsler arasındaki eşitliğin karşısındadır (David: 1986: 137). Dolayısıyla Yeni Sağ "kadın, eşcinsellik ve benzeri toplumsal konulara ilişkin 'geleneksel' anlayış" (Mouffe: 1985: 79) yeniden oluşturmayı hedeflemektedir. Yeni Sağ, ekonomiyi serbest piyasaya göre düzenlemeye çalışırken kamu harcamalarının kısılması retoriğinden yola çıkarak kamu hizmetlerine ayrılan kaynakları bir yandan kısmayı diğer yandan özelleştirmeyi yeğlemektedir.

Bu bölümde, gerek liberalizmin gerek Yeni Sağ'ın 'olmazsa olmaz' sivil haklarından biri olan mülkiyet hakkı çerçevesinde Türkiye'de kadınların durumuna çarpıcı bir istatistik aracılığıyla bakılmaya çalışılmaktadır.

Tablo: 1

Ailelerin Sahip Olduğu Gayrimenkullerin Kime Ait Olduğu

Gayrimenkulün büyük bir

bölümünün kime ait olduğu

	<u>Toplam (%)</u>	<u>Kır (%)</u>	<u>Kent (%)</u>
Ebeveynler	8.87	10.78	6.98
Erkek üzerine	73.13	77.96	68.34
Kadın üzerine	8.71	4.66	12.71
Erkek çocuk ü.	5.62	3.79	7.44
Erkek-kadın ortak	0.52	0.53	0.50
Kız çocuk üzerine	0.10	0.02	0.18
Erkek, kadın, çocuk ü.	1.61	1.37	1.83
Bilinmeyen	1.46	0.90	2.01
Toplam	100.0	49.75	50.75

¹³ Bkz. T.H. Marshall ve T. Bottomore: 2000.

Kaynak: DPT, Türk Aile Araştırması, 1990: 76, Tablo 68'den aktaran Beylû Dikeçligil: 1995. 'Türk Toplumunda Aile Tipleri'. CDTA (Cilt 11): 25.

Yukarıda başka söze gerek bırakmayan istatistiğin gösterdiği gibi gayrimenkulün büyük bir bölümünün kadına ait olduğu oran yüzde 8.71 iken erkek için bu oran yüzde 73.15'dir. Bu istatistik aracılığıyla kadınların yansıyan durumunun Yeni Sağ ideolojinin ve/veya uygulamalarının bir sonucu olduğunu iddia etmiyoruz. Ancak, Yeni Sağ'ın eril birey anlayışı, serbest piyasa düzeninin işleyebilmesi için ataerkil ailenin önemi üzerine yaptığı vurgu, sosyal hakları dışlayan ve 'eşitliği' 'özgürlüğün' karşıtı olarak kuran ideolojisi hatırlandığında sivil haklardan 'mülkiyet hakkı'nın kadınlar ve erkekler için ifade ettiği anlam ortaya çıkmaktadır.

Sonuç olarak, yukarıdaki tablodan da açıkça görüldüğü üzere kadınların mülk edinmesini engelleyen yasal bir engel olmamasına karşın ataerkil sistem kendini ortaya koymaktadır. Aslında Medeni Kanunun Miras hukuku bölümünde, bu konuda yasal bir eşitsizlik hâlâ bulunmaktadır: Medeni Kanunun zirai malların mirasçılar tarafından işletilmesini düzenleyen 597. ve 598. maddelerinde öncelik oğullara verilmektedir.¹⁴

III. a. Aile Araştırma Kurumu

*"Flört de bir tür fuhuştur".**

Cemil Çiçek

Bu bölümde, kanaatimce, Türkiye'de ele alınan dönemde Yeni Sağ'ın kadının statüsü¹⁵ üzerine görüşlerini, ideal-tipik bir biçimde yansıtan Aile Araştırma Kurumunun bazı çalışmalarına bakılacaktır. Bu kurum 396 sayılı kanun hükmünde kararname (TDAİE: 1998: 233) ile Yıldırım Akbulut¹⁶ başkanlığındaki Anap hükümeti döneminde, partinin muhafazakar kanadından Cemil Çiçek'in¹⁷ devlet başkanlığına¹⁸ bağlı olarak oluşturulmuştur.

Kurumun iki ana biriminden biri olan Aile Araştırma Kurulunda ve Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı'nda Anap hükümetleri döneminde milliyetçi-islamcı di-

¹⁴ (<http://www.kssgm.gov.tr/cedaw>: 83.

¹⁵ Kadının statüsü ile ilgili kavramsal tartışmalar için bkz. Özbay: 1992.

¹⁶ Yıldırım Akbulut'un başkanlığındaki 47. Hükümetin görev süresi 09.11.1989-23.06.1991 arasındadır (Bayrak.t.y.: 22).

¹⁷ Cemil Çiçek, Anavatan Partisinin muhafazakar/İslamcı kanadında yer alan ve Milli Güvenlik Konseyinin vetosuyla karşılaşan kurucularındandır. 1984 yerel seçimlerinden ardından 1984 -1987 arasında Yozgat Belediye Başkanlığı ve 1987 milletvekili seçimlerinden sonra milletvekili seçilerek 1987-1991 arasında Anap hükümetlerinde devlet bakanı olarak görev yapmıştır. Son dönem Fazilet Partisi milletvekili olarak TBMM'de bulunmaktadır (Cumhuriyet. 21 Mayıs 1983 ve 8 Haziran 1983; 18. Dönem TBMM Albümü. 1988: 168; Deva: 1991: 200; Bayrak. t.y.: 39).

¹⁸ Cemil Çiçek'in Devlet Başkanlığı Dönemi: 21.12.1987 - 23.06.1991 (Bayrak: t.y.: 39).

* (Hürriyet, 12 Kasım 1990; Deva: 1991:202)

ğer bir deyişle Anap'ın 'üç eğilim'inin'¹⁹ liberaller dışında kalan muhafazakar temsilcileri yer almaktadır (TODAİE: 1998: 223; Koçali 1990: 63).

Bu noktada Aile Araştırma Kurumunu önceleyen ve belki de onu kurumsal olarak ortaya çıkaran kadın, çocuk ve aileye ilişkin **VI. Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporuna** kısaca bakmak gerekmektedir. Bu raporda,

"milli ve manevi değerlerin korunmasında ve geliştirilmesinde, dolayısıyla milli bütünlüğün ve dayanışmanın pekiştirilmesinde temel unsur olan aile müessesinin her bakımdan güçlendirilmesi, kalkınmaya paralel olarak ekonomik ve sosyal yapıdaki değişme ve gelişmelere uyum sağlamasına yardımcı olacak tedbirlerin alınması" (DPT: t.y.: 165'den aktaran Arat: 1997: 105).

öngörülmektedir. Aynı rapora göre, ailenin temel unsurları olan kadın ve erkek rolleri hızlı kültürel değişme nedeniyle olumsuz bir yöne doğru evrilmektedir. Kadının çalışma yaşamına katılması aile hayatında sorunların oluşumuna yol açmıştır. 'Anne' otoritesinin zayıflaması, kadının aile içindeki düzenleyici fonksiyonunun değişimi, kocanın 'kutsal sayılan' aileye bağlılığını zayıflatmış ve çocukların 'anne' ve 'baba' otoritesine karşı gelmelerine neden olmaktadır (Koçali: 1990: 62). Ve rapor, *"Müslüman - Türk geleneğinde babaya verilen rol, kutsal bir roldür ... çocukların terbiyelerini sağlamak, ana - baba için geleneksel - dini bir borçtur"* (DPT: t.y.: 19-20'den aktaran Arat: 1997: 105) diye devam etmektedir. Bu amaçla *"özellikle televizyon yayınlarında milli yayıncılığa ağırlık verilmeli Müslüman - Türk insanı modeli ..."* (DPT: t.y.: 20'den aktaran Arat: 1997: 105) oluşturulmaya çalışmalıdır.

Cemil Çiçek, Aile Araştırma Kurumunun bağlı olduğu devlet başkanlığında bulunduğu dönemde yaptığı *"flört de bir tür fuhuştur"* (Hürriyet, 12 Kasım 1990; Deva: 1991: 202) açıklaması ile toplumun çeşitli kesimlerinden yoğun eleştiriler almıştır. Bir başka konuşmasında ise şöyle demektedir: *"Aileyi yeteri kadar koruyamadık. Türk - İslam ailesinin önündeki en büyük engeller, nikahsız birleşmeler; iletişim araçlarının, turizmin ve sanayileşmenin yol açtığı ve bazı çevrelerin kültür değişimi dedikleri, ama aslında bir kültür yozlaşması olan durum; ve feminizmdir"* (Hürriyet, 15 Nisan 1990'dan aktaran Arat: 1997: 105). Bu bağlamda, kurumun amacının Türk-İslam modeline uygun bir aile yaratmayı amaçlaması şaşırtıcı olmamaktadır.

"Türk ailesinin bütünlüğünün korunması, güçlendirilmesi ve sosyal refahının artırılması için gerekli araştırmaları yapmak ve projeler geliştirmek, bunların uygulamaya konulmasını sağlamak, aile ilgili ulusal bir politikanın oluşmasına yardımcı olmaktır" (TODAİE: 1998: 233).

Aile Araştırma Kurumunun bu dönemdeki yayınlarına baktığımızda da bu muhafazakar anlayış sürdürüldüğünü görüyoruz. Bu yayınlar arasında *Ninni Desem Nihar Olur/ Ninni Şiirleri Antolojisi, Ailenin Güçlenmesinde Aile Bireyle-*

¹⁹ Anavatan Partisi kuruluşunda 'dört eğilimi' içinde topladığı iddiasını taşıyordu: liberaller, milliyetçiler, islamcılar ve (en tartışmalı olan) sosyal demokratlar. Ancak, 1990'lara gelindiğinde partinin sosyal demokratlarla ilgili bir iddiası da kalmamıştı.

rinin Sorumlulukları, Kınalızade Ali Çelebi'de Aile ve Evlilik ve Genç İnsan sayılabilir.²⁰

III. b. Aile Araştırma Kurumunun Kent ve Kır için İki Aile Modeli

Komisyon raporunun 'Müslüman -Türk' insan modeli çerçevesinde önerdiği televizyon yayınlarında millî yayıncılığa ağırlık verme yönündeki önerileri doğrultusunda bizzat bakan Cemil Çiçek'in önderliğinde TRT'de gösterilmek üzere iki aile dizisi üretilmiştir (Deva: 1991: 201; Koçali: 1990: 62). Bunlardan kent için 'Müslüman-Türk' aile modeli öneren TV dizisi (*Yuva*) gösterilme olanağı bulmuş iken kır için önerilen dizi (*Bizim Ev*) gösterim olanağı bulamamıştır (Deva: 1991: 201; Koçali: 62-63).

Yuva adlı dizide aile, tahta oymacılığı yaparak ailesinin geçimini tek başına sağlayan baba, evlenmek için okulunu yarıda bırakmış anne ve iki erkek bir kız çocuktan oluşan bir çekirdek aile'dir. Görüldüğü gibi evin geçimini tek başına sağlayan erkeğin mesleği 'millî' bir meslektir. Kadın için biçilen rol ise tam zamanlı bir eş ve anne olmaktır. Dizideki ailenin mutluluğu bir süre için bozulur. Ailenin her türlü gereksinimini karşılamak için canla başla çalışan ideal eş ve anne rolü kadın tarafından bir süre aksatılır: Dizideki örnek Müslüman-Türk kadını bir gün okuldan eski bir kadın arkadaşına rastlar. Bu arkadaşı okulunu bitirip öğretim üyesi olmuştur ve evli olmadığı dolayısıyla çocuğu da olmadığı için bir konferanstan diğerine koşmaktadır. Diğer yandan bu öğretim üyesi kadının hizmetçi, uşak ve şoförle simgelenen lüks bir hayatı vardır. Örnek Müslüman-Türk kadını bu arkadaşına bir süre özenir ve ailesini ihmal ederek dernek toplantılarına katılmaya başlar. Elbette sonunda aklı başına gelir. Çünkü arkadaş, "sakın bana özenme, asıl mutluluk seninki, ve benim hayatta kimsem yok,

²⁰ Bu dönemde eğitim serisi başlığı altında yayımlanan eserler şunlardır: 1.Ninni desem Nihar Olur/Ninni Şiirleri Antolojisi (Haz. Mustafa Ruhi Şirin) 2. Aile Sağlığı (dr. Sait Bodur) 3. Ailenin Güçlenmesinde Aile Bireylerinin Sorumlulukları 4. Evlilik ve Genç İnsan 5. Aile Eğitimi 6. Mavi Kanatlı Bir kuş (Sadık Yalnızcanlar) 7. Ailenin Dış Sağlığı (prof. Dr. İlder Uzel) 8. Türk müziği Çocuk Şarkıları/ I -II 9. Anne Hikayeleri (Haz. Arif Ay) ve çok sayıda aile, çocuk eğitim setleri (Bkz. <http://aile.gov.tr/egititimserisi.htm>); Tanıtım serisi başlığı altında yayımlanan eserler ise şunlardır: 1. Türkiye Aile Yılı (Doç. Dr.Ihsan Sezal, Doç. Dr. Nabi Avcı ve O.Eren) 2. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı (Haz. M. Çetin Baydar). 3.Aile Şurası /Bildiriler (17-20 Aralık 1990 tarihli Şuraya Sunulan Tebliğler). 4. Aile Şurası/ Kararlar (17-20 Aralık 1990 tarihli Aile Şurasında 7 komisyonun aldığı kararlar ve Şura sonuç bildirisi). 5. Aile Şurası/ Raporlar (Görüşmeler, Kararlar). 6. Tablolarda Aile Resim Sergisi Kataloğu (17-20 Aralık Aile Şurası kataloğu) 7. Türkiye Aile Yılı (Yay. Haz: N. Avcı, Ö. Kabasakal, M. Mete, B. Soysal, M. Nuri Şahin) 8. Fotoğraflarla Aile Kataloğu ve Aile ve Toplum dergisinin bazı sayıları (Bkz. <http://aile.gov.tr/tanitimserisi.htm>). Bilim serisi 1. Türkiye Aile Bibliyografyası (Yay. Haz. AAK uzmanları) 2. 1950-1988 Köy Ailesinde Meydana Gelen Değişmeler (Dr. Feridun Merter). 3. Kınalızade Ali Çelebi'de Aile (Dr. Hüseyin Öztürk). 4. Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (Dr. Şefika Kurnaz). 5. Aile Yazıları I: Temel kavramlar, Yapı ve Tarihi Süreç (B. Dikeçilgil - A.Çiğdem). 6. Aile Yazıları II: Kültürel Değerler ve Sosyal Değişme (Komisyon) 7. Aile Yazıları III: Birey Kişilik ve Toplum. 8. Aile Yazıları IV: Evlilik Kurumu ve İlişkileri 9. Aile Yazıları VI: Nüfus ve Aile Planlaması. 9. Milletlerarası Özel Hukukta Çocuklara İlişkin Kurallar (Dr. D. Tiryakioğlu). 10. Avrupa Topluluğu Ülkelerinde Aile Politikaları 11. Aile Kurumu/Karşılaştırmalı Ülkeler Panoraması

bak senin çoluğun çocuğun yanında, mutlu bir yuvan var" (Koçali: 1990: 63) der. Böylece kadın okulunu bırakıp evlendiği ve çalışmadığı için pişman olmaktan vazgeçer. Mutlu yuvasında eşi ve çocukları için yeniden tam zamanlı çalışmaya ve boş zamanlarında mahallenin genç kızlarına nakış öğretip Cemil Çiçek'in daha sonra açıkladığında önereceğimiz flörtle ilgili önerileri doğrultusunda flört eden gençlere doğru yolu gösterip, onların alelacele nişanlanmalarını sağlamaya devam eder (Koçali: 1990: 62-63).

Aile Araştırma Kurumunun dizi alanında bir diğer icraatı olan *Bizim Ev* TRT'nin denetimine takılarak izlenme olanağı bulamamıştır. Bu dizi küçük bir Anadolu kasabasında evli bir çiftin etrafında geçmektedir. Evli çiftin çocuğu olmamakta ve bunun sorumlusu olarak kadın görülmektedir. Dinsel geleneğe atflla kadının babasının da damada onay vermesiyle erkek kuma almaktadır (Deva: 1991: 201).

Genel olarak, Anap Hükümetleri dönemindeki Aile Araştırma Kurumunun reteriğinin ve uygulamalarının, yayınları ve dizileri aracılığıyla, cinsiyete dayalı işbölümünü savunan muhafazakar cinsiyetçi ideoloji olduğu görülmektedir. Kadın bedeni ve cinselliği aile içinde eş ve anne olarak tanımlanmaktadır. Aile içindeki ataerkil işbölümü, Thatcher İngiltere'sinde 'Viktoryen ataerkil aile' (David: 1986: 139) öne çıkarılarak 'gelenek'in yeniden keşfi yapılırken Türkiye'de bu çıkarım 'Türk-İslam ataerkil aile'si üzerinden olmaktadır.

Sonuç

Yeni Sağ ideolojinin hedefi serbest piyasa ve güçlü devleti oluşturmaktır. Bu bağlamda, toplumların ideolojik göstergelerini ve devlet-toplum ilişkilerini muhafazakar temelde yeniden düzenlemeyi amaçlamaktadır. Batı'da ailenin parçalanmasından refah devleti sorumlu tutulurken Türkiye'de ailenin yaşadığı sorunlardan 'modernleşmenin yol açtığı kültürel değişim' sorumlu görülmektedir. Ancak, boşanma oranlarının düşük ve evlilik oranlarının yüksek olduğu bir toplumda, 'aile içinde yaşam kalitesi'nden de bahsetmediklerine göre Türkiye'nin muhafazakarları 'Batı taklitçiliği' mi yapmaktadırlar?

Türk Toplumunun Değerleri araştırmasında en çok güvenilen kurum aile'dir (Ergüder, Esmer ve Kalaycıoğlu: 1991: 20). Siyasal geleneğimizde unutmamıza hiçbir zaman izin verilmeyen nepotizm ve aileye güven birlikte ele alındığında sorunun kadının bedeni ve emeği üzerinden yapılan toplumsal denetim olduğu ortaya çıkmaktadır. Eskiden beri gizlice yapılan Yeni Sağ'la birlikte açıkça, özel tahsis edilmiş 'bakanlık olanakları' ile yapılmaktadır sadece. Batı'da Yeni Sağ, refah devletinin bölüşümcü politikaları ve yurttaş haklarından geriye dönüşü hedeflemektedir. Türkiye'de ise bir yandan yasal düzenlemeler alanında statükoyu sürdürmekte diğer bir deyişle, yoğun yasalasma dönemlerinde kadınlarla ilgili yasal eşitsizliklerin olduğu alanlarda sessiz kalmayı seçmektedir. Diğer yandan 'Türk-İslam' ailesini yaratma yönünde kültürel hegemonyayı hedefleyen *Aile Araştırma Kurumu* ve *Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü* ile kadınları

özel alanlarına, daha doğrusu ücretsiz ev içi işçiliği ve/veya aile işçiliğine bağımlı kılan yaygın statükoyu kutsallaştırma görevini yüklenmektedir.

Kemalist ideolojinin cinsellikten arındırılmış vatandaşlar olarak kamusal alanda yer açtığı kadınlar, Yeni Sağ ile kutsallaştırılmış evlerine geri dönmeye çağrılmakta ve/veya evlerinde olmaları kutsanmaktadır.

Kaynakça

- DPT.t.y.Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994): 1993 Yılı Programı Destek Çalışmaları: Ekonomik ve Sosyal Sektörlerdeki Gelişmeler, Ankara.
- Arat, Necla. 1997. "Yeni Bir Kimlik Üretiyor" *Susmayan Yazılar* içinde. İstanbul: Say: 104-107.
- Arat, Yeşim. 1992. "1980'ler Türkiye'sinde Kadın Hareketi: Liberal Kemalizmin Radikal Uzantısı". (der.) Necla Arat. *Türkiye'de Kadın Olgusu* içinde. İstanbul: Say: 75- 95.
- Bayrak, Orhan M. t.y. *Türkiye'yi Kimler Yönetti? (1920- 1992)*. İstanbul: Yılmaz.
- Belsey, Andrew. 1994. "Yeni Sağ, Toplumsal Düzen ve Yurttaşlık Hakları". *Mürekkep: I* (yaz): 3-13.
- David, Miriam. 1986. "Moral and Maternal: The Family in the New Right. (der.) Ruth Levitas *The Ideology of the New Right* içinde. Cambridge: Polity Press. 136-168.
- Deva, Ercan. 1991. *Özal'ın Yan-Bakanları*. Ankara: Engin.
- Dikeçilgil, Beylül. 1995. "Türk Toplumunda Aile Tipleri". *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* (Cilt 11): 15-26.
- Durham, Martin. 1993. "The New Right, Moral Crusades and the Politics of the Family". *Economy and Society: 22* (2): 253-256.
- Eisenstein, Zillah. *The Female Body and the Law*. U.S.A.: University of California.
- Ergüder, Üstün, Yılmaz Esmer ve Ersin Kalaycıoğlu. 1991. *Türk Toplumunun Değerleri*. İstanbul: TÜSİAD.
- Gamble, Andrew. 1983. *Free Economy and the Strong State: the Politics of Thatcherism*. 5. Baskı. Hong-Kong: Macmillan.
- Gamble, Andrew. 1994. "Özgürlüğün Ekonomi Politikası". *Mürekkep: I* (Yaz): 44-56.
- Hayek, F.A. 1995. *Kanun, Yasama ve Özgürlük: Sosyal Adalet Serabı*. (çev.) Mustafa Erdoğan. Yayın No: 345: Türkiye İş Bankası.
- Held, David. 1987. *Models of Democracy*. Stanford-California: Stanford University.
- İnan, Nurdut ve Cüneyt Ozansoy.1986. "Yasama Faaliyeti Açısından 12 Eylül." *Yapıt: (Ocak-Şubat/14)*: 3-42.
- İstanbul Barosu Kadın Hakları Uygulama Merkezi Avukatlarından Nurdan Düvenci ile yapılan Görüşme. İstanbul (20 Mayıs 2000).
- Kaya, Ayhan.2000. "Yurttaşlık, Azınlıklar ve Çokkültürlülük". *Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar* içinde. Ankara: Gündoğan: 137-169.
- Koçali, Filiz. 1990. "Milli Görüşçülere Emanetiz!". *Kadınca* (5): 61-63.
- King, Desmond S. 1987. *The New Right*. London: Wheatsheaf.
- KSSGM. t.y. *Türkiye 'de Kadının Durumu: Dördüncü Dünya Kadınlar Konferansı Türkiye Ulusal Raporu* Mayıs 1994. Ankara.
- Levitas, Ruth. 1986. "Introduction: Ideology and the New Right". (der.) Ruth Levitas. *The Ideology of the New Right*. Cambridge: Polity Press: 2-23
- Marshall, T.H. 2000. "Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar". (çev.) Ayhan Kaya. T.H. Marshall ve Tom Bottomore. *Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar* içinde. Ankara: Gündoğan: 13-82.

- Mouffe, Chantal. 1985. "Demokrasi ve Yeni Sağ". (çev.) Y.S. Öner. *Kriz, Neo-Liberalizm ve Reagan Dosyası* içinde. İstanbul: Alan: 65-83.
- Nash, Kate. 2000. *Contemporary Political Sociology: Globalization, Politics, and Power*. USA-UK: Blackwell.
- Moroğlu, Nazan. (haz.). 2000. "Medeni Kanun Tasarısı-Aile Hukuku Bölümüne İlişkin Tübakkom Raporu". *Tübakkom: Türkiye Barolar Birliği Kadın Huku Komisyonu* içinde. İstanbul: İstanbul Barosu.
- Özbay, Ferhunde. 1992. "Kadının Statüsü ve Doğurganlık". (der.) Necla Arat. *Türkiye'de Kadın Olgusu* içinde. İst: Say: 151-167.
- Pateman, Carole. 1988. *The Sexual Contact*. London: Polity.
- Tanör, Bülent. 1995. "Siyasal Tarih (1980-1995)". (der.) Sina Akşin *Bugünkü Türkiye* içinde. İstanbul: Cem.
- TBMM 18. Dönem TBMM Albümü. 1988. Ankara.
- TODAİE. *Devlet Teşkilatı Rehberi*. 1998. Ankara.
- Üşür, Serpil. 1994. "Liberalizmin "Cinsiyetten Arındırılmış Birey"i ve Feminist Eleştirisi". *Mürekep* (Yaz): 57-61

<http://www.kssgm.gov.tr/cedaw:1-86>.

<http://aile.gov.tr/egitimserisi.htm>

<http://aile.gov.tr/tanitimserisi.htm>

<http://aile.gov.tr/tanitimserisi.htm>

Gazeteler

Cumhuriyet. 21 Mayıs 1983.

Cumhuriyet. 8 Haziran 1983.

Hürriyet. 27 Haziran 1986.

Hürriyet. 7 Mart 1986.

Resmi Gazete. 29 Haziran 1985.

Resmi Gazete. 22 Mayıs 1997.

'TOPLUMSAL TABAKALAŞMA, MEKANSAL AYRIŞMA VE KENT KÜLTÜRÜ'

Sencer Ayata

Ayşe Ayata

Türkiye'de, toplumsal ve sınıfsal farklılaşma, cemaat yaşamı ve toplumsal örüntüler ve kentin alt kültürleri ile kent kültürü konularını birlikte ele alan çalışmalar henüz yok denecek kadar azdır. Bu tür değişkenleri dikkate alan çalışmaların çoğu, kentin bütününe değil, bir tek alanını veya tek bir toplumsal süreci incelemektedir. Literatürdeki birikim eksikliği bize karşılaştırmalı değerlendirmeler yapma olanağı vermemektedir.

Konut, komşuluk ve kent kültürünü incelemeyi amaçlayan ve 1993 yılında yapılan bu araştırma*, bir kent olarak Ankara'nın özgün toplumsal yapısı, kent içinde farklı yerleşim birimlerinin özellikleri ve semtlerin değişme doğrultuları ile ilgili önemli ipuçları vermektedir. Bu bağlamda, en temel bulgulardan birisi komşuluk çevreleri ile tabakalaşma yapısı arasındaki yaygın örtüşmedir. Ankara'da sosyal sınıf temelli segregasyon oldukça belirgindir. Özellikle apartman kesiminde sınıf segregasyonu, dini veya etnik grup temelli segregasyonu çok geri planda bırakmaktadır.

Tarihi bir perspektifte ele alındığında, bu olgu köklü bir toplumsal değişim sürecini yansıtmaktadır. Orta Doğu ve genel olarak İslam şehirlerinde, mahalle yalnızca bir idari kategori değildir. Ortak kültüre sahip bir cemaat yaşamını da ifade etmektedir. Cemaatler bazı durumlarda aynı dini inancı veya etnik kökeni taşıyan kimselerden oluşmuştur. Ama esas önemli olan, mahalle cemaatlerinin farklı toplumsal tabakalara, zenginlik düzeylerine ve mesleklere sahip kimseleri aynı çatı altında toplamış olmasıdır (Zubaida,

1992). Yakın zamana kadar, Türkiye’de kasaba ve kentler, kendi içinde önemli sınıf farklılıkları gösteren mahallelerden oluşmaktaydı. Oysa özellikle büyük kentlerde bu prensip tamamen tersine dönmekte ve aynı komşuluk çevresinde yer alıp almamanın temel düzenleyicisi sosyal sınıf haline gelmektedir. Gelenek ve eski kültürlerin getirdiği alışkanlıkları dışlayan bu gelişmenin sosyal ve siyasi sonuçları ayrıca araştırılması gereken önemli bir konudur.

Semtlerin ve komşuluk çevrelerinin sınıf bazlı segregasyonu oldukça çarpıcı yapısal, demografik ve tutum-davranış farklılıklarına yol açmaktadır. Birincisi, eğitim ve meslek farklılıkları bu yapının üstüne tam olarak oturmaktadır. Gazi Osman Paşa, Oran ve Çayyolu gibi orta (ve orta üst) gelir semtler yüksek eğitim, Keçiören ve Abidinpaşa gibi orta ait gelir semtler orta dereceli eğitim ve gelecekten düşük eğitim çevreleri olarak belirmektedir. Orta sınıf semtlerde kadınların hemen yarısı yüksek öğrenim görmüştür. Eğitim meslek yapısına doğru yansımaktadır. Orta sınıf semtlerde yüksek eğitime dayalı ilmi, teknik, profesyonel ve yönetici yeni orta sınıf meslekleri ön plana çıkarken, aşağı doğru inildikçe kol emekçileri, küçük çaplı kişisel hizmetlerde ve büyük örgütlerde özel eğitim gerektirmeyen işlerde çalışanlar ön plana çıkmaktadır. Orta alt sınıf semtlerde bürokrasinin ve diğer örgütlerin rutin işlerini yapan memurlar çoğunluktadır. Eğitim ve meslek yapısının bir başka uzantısı gelir dağılımıdır. Üç grup semt, gelir bakımından net bir biçimde üç basamağa bölünmekte ve böylece sözünü ettiğimiz tabakalaşma sistemi iyice pekişmektedir. Sınıf segregasyonunun temeli budur. Özellikle kent merkezi dışında orta sınıf semtlerin sınıfsal türdeşlik düzeyi çok daha yüksektir.

Demografik ve sosyo-ekonomik yapı, kentleşme yönünden de önemli gelişmeleri beraberinde getirmektedir. Bir kere, bütün şehir ve özellikle apartman semtleri dikkate alındığında, eğitim düzeyinin belirgin bir biçimde yükseldiğini görüyoruz. Bu yalnızca sosyo-ekonomik düzey yükselmesi olgusundan ibaret değildir. Değişim, kuşaklar arasında özellikle dikkat çekicidir. Bir üst kuşakla karşılaştırıldığında, kent sakinleri eğitim basamaklarında en az bir basamak atmış durumdadır. Bunun yanı sıra, ilkökul mezunluğu neredeyse evrenselleşmiştir ve pek yakında Ankara’da okur yazar olmayan kadınlara rastlamak zorlaşacaktır. Kısacası, kent bazında eğitim düzeyi hızla yükselen ve aralarında orta ve yüksek eğitimlilerin çoğunluğu (oransal olarak) oluşturduğu bir metropole doğru gidiş söz konusudur. Ankara’nın memur ağırlıklı yapısı bu eğilimi güçlendirmektedir. Eğitim ile konut çevrelerinin ilişkisi, biraz ileride de değineceğimiz gibi, önemli gelişmelere yol açmaktadır.

Ankara, ücret karşılığı çalışanların oranının gelişmiş ülke standartlarına yaklaştığı bir şehirdir; bunların arasında memur ve kamu görevlisi olanlar çoğunluktadır. Memurların bir bölümü düşük eğitimli ve düşük ücretlidir. Buna rağmen, iş ve gelir istikrarına sahip nüfusun yüksekliği Ankara’nın bir başka özelliği olarak ortaya çıkmaktadır. Örneğin, nüfusun yarıdan biraz fazlası hiç iş değiştirmedeği-

ni belirtmiştir. Başladığı işte çalışmayı sürdürenleri izleyen grup, ancak bir iki defa iş değiştirenlerdir.

Semt sınıf farklılıklarının bir başka boyutu, kadınların çalışıp çalışmaması ile ilgilidir. Sosyo-ekonomik düzey geriledikçe semtler, ev kadını semtleri haline gelmekte, orta sınıf semtlerde ise çalışanların oranı yükselmektedir. Çalışan kadınlar bir kaç kesimde yoğunlaşmıştır ve bunların iş güvencesi oldukça yüksektir. Çalışan kadın özellikle eğitimin bir sonucu olarak dış dünyaya daha fazla açılmakta; kent, komşuluk ve konut çevresinde çok daha yoğun ilişkilere girmektedir.

Segregasyon, eğitim, meslek, çalışma yaşamı ve kadının konumundan sonra, kent düzeyinde altını çizmek istediğimiz bir başka eğilim, coğrafi kökene ilişkindir. Ankara'da iki tür göç eğilimi söz konusudur: Eğitim düzeyi ve sınıfsal konumu yüksek ve coğrafi köken olarak çok daha geniş bir çevreden, genellikle eğitim amacıyla veya tayin olarak gelenler ile daha çok yakın illerden veya doğu illerinden gelen, düşük eğitilmiş ve vasıfsız göçmenler. İkinci eğilim, göç alan bütün illerin ortak özelliği olmakla birlikte, birincisi Türkiye'de ancak birkaç yerleşim birimine özgüdür. Bu süreç, görece olarak gelir düzeyi oldukça yüksek ve nitelikli bir nüfusu Ankara'ya taşımaktadır. Kentin farklı sosyo-ekonomik karakteristiklere sahip kesimlerden oluşan konut çevrelerine bölünmesi, görüldüğü gibi, kentin iç dinamikleri kadar, göçün bu ikili niteliğinin de bir sonucudur. Yeni gelenler, doğrudan doğruya sosyo-ekonomik konumlarına uygun düştüğünü düşündükleri semtlere taşınmaktadır.

Özet olarak Ankara'da üçlü bir yapılanma içerisinde ifade edebileceğimiz sosyo-ekonomik temelli bir mekansal ayrışma mevcuttur. Kendi içinde önemli farklılıklar gösterse de gecekondulu en düşük gelirli grupların yerleştiği bölgedir. Büyük kentlerde ve bu bağlamda Ankara'da karşımıza çıkan önemli bir gelişme orta-alt gelir grubu semtlerdir (Keyder ve Öncü, 1993): çoğu imarlı ve gecekonduya göre gelişmiş alt-yapıya sahip olan bu semtlerde yaşayanlar büyük örgütlerde alt idari ve teknik kadrolarda çalışan kimseler ve küçük girişimcilerdir. Bunların çoğunluğu orta düzeyde eğitim görmüştür. Orta ve orta üst gelir gruplarının oturduğu semtlerde ise erkeklerin yanı sıra kadınlar da yüksek eğitim görmüş ve çalışan kimselerdir. Özellikle orta sınıf semtler uydu kentlerin gelişmesiyle birlikte yeni bir farklılaşma ve ayrışma sürecine girmiş durumdadır.

Konut Tipi, Mülkiyeti ve Kullanımı

Konut kullanımı, konut edinme ve konut değiştirme süreçlerinde beliren farklılıklar da esas olarak sosyal sınıf özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Bu durum öncelikle gecekondulu ile apartman farklılaşması düzeyinde belirlemektedir. Gecekondulu apartmana göre küçüktür ve bu tür konutlarda mekanın işlevsel ayrışması fazla gelişmemiştir. Diğer yandan, konut edinme sürecinde birkaç ana eğilim hemen göze çarpmaktadır. Bilindiği gibi, gelişmiş ülkelerde çok yakın döneme

kadar pazar mekanizması ve kamu dağıtımı iki ana konut edinme türü idi (Rex and Moore, 1967). Oysa Türkiye’de, kamu, konut edindirmede ağırlıklı bir konuma hiç bir zaman gelememiştir. Bu anlamda temel kaynak pazar mekanizması olmuştur. Ailenin kendisinin de yapımında doğrudan katkıda bulunduğu ve genellikle yasal olmayan gecekondularla özellikle alt gelir gruplarının önde gelen konut edinme biçimidir. İkinci ana yöntem ailenin tasarruflarını kullanarak piyasadan yeni ve kullanılmış konut satın alınmasıdır. Araştırma verilerinin de ortaya koyduğu gibi özel veya kamu kredilerinden belirli oranlarda yararlanarak kooperatif aracılığı ile konut edinme giderek yaygınlaşan bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. Konut sahipliği ailelerin yarısı ile üçte ikisi düzeyinde kalırken, konut edinemeyenler oldukça sık olarak değiştirdikleri kiralık konutlarda ikamet etmektedir.

Konutların iç mekanları tartışılırken ele alınan kriter konut büyüklüğüdür. Sosyo ekonomik farklılıklar, son derece net biçimde konut büyüklüğüne yansımaktadır. En alt basamakta gecekondular yer almaktadır. Zafertepe’de evlerin %83’ü 90 metrekareden küçüktür; 65 metrekareden küçük evlerin oranı ise %45’dir. Gecekondular da 120 metrekareden büyük konutların oranı ancak %7.2 düzeyindedir. Türkiye düzeyinde yapılan araştırmalar gecekonduda oda başına ortalama 2.6 kişi düştüğünü oysa kent ortalamasının 2.1 düzeyinde kaldığını göstermektedir (Danielson ve Keleş: 1985). Orta alt gelir grubu semtler kendi içinde ayrı bir konut/sınıf oluşturmaktadır. Bu semtlerde az sayıda çok küçük konut vardır, ama orta alt diyebileceğimiz bir kategoride yer alan, yani 65-120 metrekare büyüklüğündeki konutlar, Keçiören’de %86.4 ve Abidinpaşa’da %97.2 düzeyinde yer tutmaktadır. Bu iki semtin başka alanlarda görülen farklılıkları konut büyüklüğünde de ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki 65-90 metrekare ve 91-120 metrekare kategorileri Keçiören’de eşit olarak bölünürken, Abidinpaşa’da konutların yaklaşık üçte ikisi 65-90 metrekare büyüklüğündedir. Büyük konutlara Abidinpaşa’da hiç rastlanmazken bunlar Keçiören’de ancak istisnai olarak görülmektedir. Orta üst sınıflarda konut büyüklüğü kelimenin tam anlamıyla yukarıya doğru bir basamak atlamaktadır. Bu kesimde 91-150 metrekare kategorisi en büyük dilim haline gelmektedir. Bu büyüklükteki evler Çayyolu’nda %97.8, Oran’da %94.2 ve Gaziosmanpaşa’da %60.4 düzeyindedir. Yeni orta sınıf semtleri Oran ve Çayyolu bu bakımdan birbirine çok benzemektedir. Oran ve Çayyolu arasındaki fark Oran’da sınırlı ölçüde 150 metrekarenin üstünde konuta rastlanırken Çayyolu’nda bunların pek bulunmamasıdır.

Araştırma sonuçlarına göre, sosyo-ekonomik seviye yükseldikçe konut büyüklüğü artmaktadır. Bu saptamadan ilerleyerek toplumda dikey sosyal hareketlilik arttıkça bir üst konut basamağına geçme arzusunun güçleneceğini söyleyebiliriz. Zaman içinde daha büyük konuta geçme özleminin gelişeceği kuşkusuzdur. Şimdiki orta sınıfları dikkate alırsak bu eğilim 90-150 ve özellikle 120-150 m² doğrultusunda olacaktır. Bu istem kendini konut piyasasına empoze etmektedir. Evlere yeni yeni giren dayanıklı tüketim malları, örneğin bulaşık

makinası, bilgisayar vb. ve çocukların eğitiminin uzamasına paralel olarak evde oturma sürelerinin artması bu ihtiyacı arttırmaktadır. Ayrıca orta sınıfların kendi sosyal konumlarına çok önem verdiklerini vurgulamıştık. Büyük ev sosyo-ekonomik bir özenti ve norm haline geldiği zaman, 90 metrekarelik bir evden 120 metrekarelik eve geçme orta sınıflar için bir toplumsal kural haline gelebilir.

Apartman türü konutların iç mekanlarına daha ayrıntılı olarak bakarak mekan örgütlenmesi ile yaşam arasındaki ilişkiyi daha derinden kavrayabiliriz. Foucault'a göre mimari, insanların mekandaki hareketlerini önemli ölçüde etkiler; onların dolaşımlarına yön verir; hatta aralarındaki ilişkilerin nasıl tanımlanıp kodlandığını belirler. Diğer bir deyişle mimarinin insan ilişkileri üzerinde oluşturucu bir etkisi vardır (Foucault, 1993). Araştırma bulgularına göre evlerin oda sayısı bir ila dört arasında değişmektedir. Diğer bir deyişle, beş ve daha fazla odalı evler henüz istisnai konumdur. Tipik apartman katı büyüklüğünün üç oda olduğunu söyleyebiliriz. Diğer bir önemli nokta, evin alan olarak büyüklüğü ile oda sayısı arasında bire bir ilişkinin pek görülmemesidir. Şöyle ki alan küçüldükçe oda sayısının azalması yerine odalar küçülmektedir. Bu ilişki üç odalı evin büyük çoğunluk için bir norm niteliğinde olduğu saptamasını pekiştirmektedir. Salon oda sayısı hesabına dahil değildir. Söz konusu üç odalı ve salonlu ev normundan en ciddi sapma gecekonduda görülmektedir. İki odalı evler gecekonda konutlarının üçte ikisini oluşturmaktadır; gecekonduda oda sayısı hangi açıdan karşılaştırılırsa karşılaştırılsın apartman ortalamalarının altında kalmaktadır. Zafertepe'de üç odalı evler toplam konutların ancak beşte biri düzeyindedir.

Apartman katı neredeyse tanım olarak salonu olan konut tipi anlamına gelmektedir. Gecekonduda salonsuz veya misafir odasız eve rastlamak mümkün olmakla birlikte, bu durum apartman daireleri için söz konusu değildir. Gecekonduda misafir odası, küçük eşyaların üst üste yığıldığı bir oda biçimini almaktadır. Gecekondudan apartmana geçişle ailenin yakın olmayan tanıdıklarını kabul ettiği, göstermek istediği pahalı eşyalarını yığıldığı fakat pek de yoğun kullanılmayan salon yaygınlaşmakta ve modern Türk kültürünün konut boyutunda temel bir ögesi haline gelmektedir. Veblen gösterişçi tüketimi statü sembollerin tüketimi olarak yorumlarken, bu tür eşyaların bireye veya aileye sosyal sınıf yapısı ve hiyerarşisi içerisinde konum kazandırıcı rolü üzerinde durmuştu (Veblen, 1962). Gösterişçi tüketime yönelen aile, çevresine kendi toplumsal konumu veya kimliği hakkında bir mesaj vermekte, durumunu bu yoldan başkalarına iletmeyi denemektedir. Bu tür tüketim ile tüketim yapan ailenin toplumsal konumu arasındaki ilişkiyi inceleyen yazarlar (Laumann ve House, 1970; Gilsenan, M, 1982, Bourdieu, 1984) dikey toplumsal hareketlilik geçiren ailelerin gösterişçi tüketime daha yatkın olduğunu vurgulamaktadır. Toplumsal yaşamda tüketimin temel bir değer haline geldiği ortamlarda evin özellikle dışı daha açık bölümlerinin döşenmesine verilen önem, statünün ve maddi gücün doğrudan ifadesi olmaktadır (Amaturo, 1987; Ayata, 1988).

Salon nasıl gecekondur ile apartmanı sosyal sınıf boyutunda ayırıyorsa, salon eşyası da sosyal sınıflar arasındaki bir ayrışma unsuru olarak belirlemektedir. Salon eşyası yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda kültürel içerikli bir olgudur: Bu açıdan gecekondur, orta alt, yeni orta ve kozmopolit orta sınıf semtler birbirinden net biçimde ayrılmaktadır. Gecekondu salon eşyalarını tamamlamayanlardan ilerleyerek, önce büfe sonra oturma odası ve en son ise yemek odası takımının alındığını görüyoruz. Büfe içine giren küçük eşyalar kullanım değerinden çok, gösteriş değeri için sergilenmektedir. Türkiye’de kız çeyizi adedinin çok yaygın olması ve çeyizde bu tür sergilenmeye müsait eşyanın çok olması, aileleri önce büfe almaya teşvik etmektedir. Oturma odalarının fonksiyona yönelik olmasına karşılık salon eşyalarında kullanım çok düşüktür. Her ne kadar eşyası tam olanlar koltuk takımlarını gündelik olarak kullansalar bile, yemek takımı hemen hemen hiç kullanılmamaktadır. Ayrıca gecekondur hatta geleneksel alt gelir grubu ailelerde kadın erkek bir arada yemek sofrasına oturma adeti pek yoktur. Yakın misafirler (çoğunlukla akrabalar) ailenin günlük sofrasına buyur edilmektedir. Zaten gecekondur ailelerinin üçte ikisinin yer sofrasında yemek yediği düşünülürse, yemek odası takımlarının ne kadar az kullanıldığı daha çarpıcı olarak ortaya çıkmaktadır. Özetle geniş salon sahibi olma ve salonu eşya ile doldurma aile için temel bir prestij unsuru olmuştur. Salon bu özelliğini koruduğu ölçüde, az da kullanıyor olsalar, aileler geniş salon istemeye devam edeceklerdir.

Üç oda bir salon ve 90-150 metrekare arasında değişen ev, orta sınıf için standart alt gelir grupları için ise erişilmeye çalışılan konuttur. İlginç olan, çap değişse bile formun pek değişmemesidir. Salon bu birimlerin apartman yaşamıyla devreye giren temel ögesidir. Gecekondu misafir odası eşyanın sergilenemediği bir mekandır. Ailenin oturmuşluğu, kendini kanıtlaması, orta sınıf standardının yakalanmış olması ve ailenin dış dünyaya açılma yeteneği salonda ifadesini bulmaktadır. Salonu kaldırmak veya aşırı küçültmek bu güçlü toplumsal olguya ters düşmek anlamına gelecektir.

Oturma odası, orta sınıfların yeni bir uygulaması niteliğindedir. Salona alınan pahalı oturma eşyalarının temiz tutulması ve yıpratılmaması gereği bu yeni mekanı yaratmaktadır. Orta sınıf aileler salona alternatif ucuz ve samimi bir mekan arayışındadır. Çünkü salon yalnız pahalı değil aynı zamanda soğuk ve mesafeli ilişkilerin mekanıdır. Her ikisini birlikte tutmak isteyen orta sınıf aile, konut büyüklüğünü artırma yoluna gitmektedir. Üçüncü ve dördüncü odayı gerektiren bir önemli koşul işte bu gereksinimdir. TV merkezli orta sınıf aile, oturma odası geleneğini yaratmaktadır. Nasıl salonun oturma eşyaları ayrı bir oturma odasını doğuruyorsa, salonun yemek takımının temiz tutulması arzusu da yemeğin mutfakta yenmesine yol açmaktadır. Salondaki yemek takımı pahalı ve büyüktür. Gecekondur ve orta alt sınıflarda yemek genellikle oturma odasında yenirken orta sınıflarda giderek artan ölçüde mutfaka kaymaktadır.

Komşuluk ve Toplumsal İlişki Ağları

Birincil toplumsal ilişkilerin (yakın, yüz yüze, samimi, doğrudan, bütünsel, kalıcı) ve cemaat yaşamının kentleşme sürecinde ne ölçüde yeniden oluşturulup, yeniden üretildiği kent sosyolojisinin önemli tartışma konularından birisidir (Flanagan, 1994). Bu bağlamda tartışacağımız ilk konu şudur. Yukarıda değindiğimiz sosyal sınıf farklılıklarına dayalı konut alanlarından farklı cemaatler olarak söz edebilir miyiz? Şayet bir konut çevresinde oturan kimselerin, içinde bulundukları çevreyi diğerlerinden ayırt ederek, genel bir kimliği paylaştıklarını düşündükleri ortaya konulursa; bu çerçevede asgari düzeyde de olsa, bir çeşit "biz" duygusu varsa, sorunun yanıtı olumlu olacaktır.

Önce en geniş anlamda, apartman ve gecekondü ayırımı üzerinde duralım. Meslek, gelir ve yaşam tarzı yönünden küçümsenmeyecek iç farklılıkların mevcudiyeti kesin olmakla birlikte, gecekonduda yaşayanlar net olarak beliren bir ortak kimliğe sahiptir. Bir kere, konutun yasal durumuna ilişkin çeşitli endişeler ve beklentiler gecekondü nüfusunun hemen tümünü bazı ortak çıkarlar çerçevesinde bir araya getiren önemli bir unsurdur. Apartman, altyapısı ve temel hizmetleri önceden tamamlanmış bir konut alanı iken; gecekondü, bu tür hizmetlerin ortak girişim ve mücadele sonucu ve ancak peyderpey elde edilebildiği oldukça farklı bir toplumsal çevre niteliğindedir. Diğer bir deyişle, gecekondü nüfusu yalnızca ortak kimliğe sahip olmakla kalmamakta, bazı ortak çıkarların toplu olarak savunulduğu bir cemaat olarak da karşımıza çıkmaktadır (Tekeli, 1982: Şenyapılı, 1985). Göreli yoksulluk ve geleneksel değerlere bağlılık, gecekondü nüfusunun -aynı ölçüde belirgin olmasa da- ortak özellikleri olarak belirlemektedir. Benzer ekonomik konum ve kültürel yakınlık, cemaat niteliğini pekiştiren unsurlardır. Nitekim Yasa (1966) gecekonduda 'tür bilinci' vardır derken böyle bir gerçeğe işaret etmiştir. Önemli iç farklılıklar ne olursa olsun (ekonomik, etnik, mezhepsel) konutun hukuki statüsü ve altyapı hizmetleri konusundaki talepler, en azından yerel ve merkezi yönetimlerle ilişkiler düzeyinde, gecekondü nüfusuna ortak bilinç ve davranış özelliklerine sahip bir cemaat görüntüsü vermektedir.

Orta sınıf apartman semtleri yakın geçmişte ve hatta günümüze kadar modern seçkinlerin yaşam biçimleri ile adeta özdeşleştirilmiştir. Bu çevreler, modernleşen, kent kültürünü ve kent değerlerini taşıma iddiasında olmuştur. Uygar davranışlar, yüksek eğitim, laik dünya görüşü, batı kaynaklı yüksek kültürün çeşitli öğelerini kullanmaya yatkınlık (tiyatro, opera, konser vs.) ve hepsinden önemlisi modern düşünce ve değerlerin halka taşınması misyonu, söz konusu kültürün ve onun çevresinde yaratılan aidiyet duygusunun başlıca öğeleri arasında yer almıştır. Farklı meslek grupları ve gelir dilimlerine mensup ailelerden oluşan orta sınıf semtler, tüm bu yönleriyle ortak bir kültürü paylaşmıştır. Oran, Çayyolu ve Gaziosmanpaşa, modern orta sınıf cemaatin yalnız Ankara'da değil Türkiye düzeyinde de en çarpıcı örneklerini oluşturmaktadır. Orta sınıf apartman semtlerinin kültürel bakımdan heterojenleşmesi ancak 1990'lı yıllarda karşımıza

çıkmaaya başlayan bir olgudur. Diğer yandan orta alt sınıfların bu türden bir değerlendirilmeye tabii tutulabilmesi, daha yeni bulgulara sahip olmayı gerektirmektedir. Bununla birlikte, Abidinpaşa ve Keçiören'de oturan nüfusun düşünce ve davranış benzerliği ve çeşitli özellikleriyle diğer konut çevrelerinden farklılığı dikkat çekici düzeydedir. Daha önce değindiğimiz gibi, orta alt sınıf apartman semtleri, metropoliten yerleşim birimlerinde son yıllarda belirginlik kazanan bir olgudur. Yakın gelecekte kent nüfusunun en büyük dilimi bu tür alanlarda yaşayacağından, bu nüfusun sosyolojik özelliklerinin incelenmesi büyük önem taşımaktadır.

İkinci konu, daha dar anlamda komşuluk çevrelerinde karşımıza çıkan topluluklar ve ilişki ağlarıdır. Sıkı dokunmuş cemaat ilişkilerinin geleneksel dayanışma modellerine en çok yaklaşan biçimlerine gecekonduda rastlamak mümkündür. Gecekondu semtlerinde karşılaştığımız cemaatler, genellikle hemşeri grubu ve özellikle Alevi nüfusun toplandığı yerlerde mezhep temellidir. Aynı köy veya yöreden göç eden ailelerin daha önceden gelen hemşerilerinin bulunduğu semte taşınması, kırsal kökenli cemaatlerin kent ortamında yeniden oluşturulmasına yol açmaktadır. Bir başka örnek ise, aynı sokak veya mahallede yaşayan komşular arasında zaman içerisinde oluşturulan yerel cemaatlerdir. Her iki durumda, ilişkiler yüz yüze, yakın, samimi, geniş kapsamlı ve oldukça yoğundur. Paylaşılan kültürel değerler ve herkesin uyması beklenen kurallar, aileler ve bireyler üzerinde etkili denetim araçları olarak kullanılmakta ve bu yoldan grubun birey üzerindeki güçlü etkisi sağlanmaktadır. Bu tür cemaatler içinde, kollamacı ve dayanışmacı bağlar pekişmekte ve bu sayede, aile, kentin çeşitli kurumları ile ilişkilerini sürdürmede önemli kazançlar elde etmektedir. Hemşeri veya mahalle kimliği, kent ortamına uyarlanarak netleştirilirken, cemaat üyeleri, hem pratik çıkarlarının hem de duygusal beklentilerinin karşılanması açısından kimliğin yeniden üretimi için özel çaba sarfetmektedir. Daha önce de değindiğimiz gibi, konutun statüsü ve altyapı hizmetlerine ilişkin sorunlar cemaatin toplu davranışta bulunma yeteneğini artırmaktadır.

Tanıdık-bildik kimselerden oluşan bu adacıklar, bireyin yabancılarla dolu kent dünyasında kendisine bir yer edinme çabasını ifade etmektedir. Bu alt-cemaatler vasıtasıyla kentli birey - Simmel'in (1957) bakışıyla - güvensizlik, istikrarsızlık ve belirsizliklerle dolu kent dünyasında sınırlı da olsa bir denetim aracına kavuşmuş olmaktadır. Gecekondu cemaatleri, tıpkı köy cemaatleri gibi sıkı dokunmuşluk ve yerellik (mahallilik) vurgusunu taşımakla birlikte bazı yönleriyle köy cemaatlerinden ayrılmaktadır. Birincisi, kent ortamında cemaat bağları daha gevşektir, çünkü birey ve ailenin yakın komşu ve hemşeri çeyresi dışında ilişki kurduğu çok sayıda kişi, kurum ve çevre vardır; iş arkadaşlığı, resmi kurumlar, gönüllü birliktelikler gibi. Farklı bağılıklar ve kimlikler bireyi farklı doğrultularda kendine doğru çekerken, tek bir kurum veya grubun birey üzerindeki mutlak denetim etkisini hafifletmektedir. İlişkilerde faydacı boyut bu nedenle ön plana çıkmaktadır. İkincisi, bireyin ve ailenin ilişkide bulunduğu kimselerin, köy-

de olduğu ölçüde aynı komşuluk çevresinde oturan kimseler olması kuralı önemli ölçüde gevşemektedir. Gecekondu aile, komşuluk çevresi temel olmakla birlikte tüm kent yüzeyine yayılan toplumsal ilişkiler kurmaktadır. Günümüzde, köy cemaatlerinin de kendi içine kapalı olmadığını, köyden göç etmiş akraba ve yakınlarla tüm ÷lke, hatta yurt dışına uzanan haberleşme ağlarına bakarak anlayabiliyoruz. Bununla birlikte onların, köy dışı ilişkileri büyük ölçüde köy temellidir, yani akraba veya aynı köyden kimselerle sınırlıdır. Oysa kentte akraba ve hemşeriden olmayan ve aynı komşuluk çevresinde oturmeyan kimselerle yakın ilişkiler -sınırlı da olsa- kurulmaktadır. Kent yüzeyine yayılan ilişki ağları eve ve komşuluk çevresine daha kapalı olan kadınlar ve yaşlı erkeklerden çok, çalışan erkekler tarafından oluşturulmaktadır. Bununla birlikte gecekondu toplulukları orta sınıf semtlere göre daha çok kendi içine kapalı ve sıkı dokunmuş olma özelliğı taşımaktadır.

Orta alt apartman semtlerinde komşuluk ve cemaat oluşumları bazı önemli değişikliklere uğramaktadır. Birincisi, orta alt apartman semtlerinde hemşerilerin yakın komşuluk çevrelerinde sayıca kabarık gruplar halinde bir araya gelmeleri pratik nedenlerle güçleşmektedir. İkincisi, altyapı bakımından daha iyi olan bu tür semtlerde mahallelerin ortak eylemine yol açacak sorunlar daha seyrek olarak ortaya çıkmaktadır.

Orta alt sınıf semtlerde yakın toplumsal ilişkiler kurulmakta; fakat bunların gecekondu olduğu gibi hemşeri temelli ve ortak siyasal çıkarlar çerçevesinde gelişmesi olasılığı zayıflamaktadır. Bir kere, apartmanda komşuluk, anlaşılan insanlar arasında kurulmaktadır. Bunlar aynı apartman içinde veya hemen yakında oturan kimseler olabilmektedir. Tıpkı gecekondu olduğu gibi orta alt sınıf semtlerde iyi komşuluk ilişkileri kurulmasını gerekli ve olumlu gösteren kültürel değerler yaygındır. İyi komşuluk doğal gör÷lmekte, bu ilişkinin kurulması adeta zorunluluk ifade eden kurallarla açıklanmaktadır. Apartmanda oturan veya yeni taşınan kimseye ilgi gösterme, yardım etme, bayram ziyaretleri, ölüm, hastalık ve düğün gibi önemli olaylarda komşunun işine koşma, yakın ilişkilerin doğmasına yol açan veya onların oluşumunu hızlandırıp, pekiştiren başlıca tutum ve davranışlar arasında zikredilebilir.

Orta alt sınıf semtlerde, gelirlerin düşük olması gecekondu olduğu gibi kent içi hareketliliğı önemli ölçüde kısıtlamaktadır. Toplu taşıma ile seyahat zahmetli ve gelir düzeyi göz önünde tutulacak olursa masraflı, özel araç sahibi olma veya kiralama ise pahalı olduğundan, aile, çeşitli dinlence ve eğlence ihtiyaçlarını yakın fiziki çevre içinde karşılama durumundadır. Dostluk ahbaplık ilişkileri, özerriili.ölçüde bu çevre içerisinde kurulmaktadır. İşgücüne katılım düzeyi düşük olan kadınlar, samimi ilişkileri aynı apartman içinde oturan veya yakın mesafedeki kimselerle kurmaktadır. Kadınlar tarafından kurulan ve giderek aile düzeyine taşınan toplumsal ilişkiler ve örüntüler komşuluk temelli olmaktadır. Ayrıca, yine başta gelir darlığı gibi etkenler aileler arasında dayanışma ve karşılıklı bağımlılık ilişkilerinin sürdür÷lmesini teşvik etmektedir. Komşuluğun içeri-

ğinde maddi değişim ilişkilerinin görünür bir yeri vardır. Gelirin düşük, toplumsal güvencenin eksik ve formal kurumlarla ilişkilerin sorunlu olduğu bir ortamda, çeşitli gereksinimlerini karşılamakta zorlanan aileler için başkalarının desteğini arama ve kaynak içeren ilişkileri olabildiğince geniş tutma, geçinme stratejisinin önemli bir parçasıdır. Hemen bitişikte oturan komşu bu bakımdan bir kenara itilmesi zor bir değer niteliğindedir. Orta alt sınıf aileler arasında komşuluk önemli olmakla birlikte, hem akrabalık bağları önemlidir hem de gecekondululara kıyasla komşu ve akraba dışı ilişki kurma eğilimi daha belirgindir. Hemşeri bağları da tamamen bir kenara itilmektedir. Çoğunluk bir hemşerilik örünü-tüsünün içinde yer almaktadır. Gecekonduya göre önemli bir farklılık, komşuluk ilişkileri ile hemşerilik ilişkilerinin çakışması ve iç içe geçmesinin önemli ölçüde kırılmasıdır. Komşunun hemşehri, hemşerinin komşu olması, gecekonduya görüldüğü ölçüde yaygın değildir. Nihayet, orta alt sınıf ailelerin, henüz sınırlı da olsa işyeri, meslek, okul arkadaşlığı ve ortak faaliyette bulunulan kimseler çerçevesinde komşu-akraba-hemşehri üçgeni dışına çıkan toplumsal örüntülerde daha fazla yer almaya başladıklarını görmekteyiz.

Kent merkezine yakın orta sınıf semtlerde komşuluk temelli ilişkiler gözle görünür ölçüde zayıflamaktadır. Çoğunluk açısından komşuluk, ısrarla korunması gereken önemli bir değer ve ilişki olmaktan çıkmaktadır. Pratik ve duygusal çıkarlar için veya bunları meşrulaştırmak amacıyla komşuluğun yaşatılması gereken bir ilişki olduğunu açıktan savunma orta sınıflarda belirgin şekilde azalmaktadır. Bu değerlendirme ve azalan komşuluk ilişkileri diğer semt ve konut alanlarında gördüğümüz mekan/cemaat ilişkisini zayıflatmaktadır. Şöyle ki, aynı komşuluk çevresinde oturuyor olma, hiç değilse kuramsal olarak bu temele dayanan toplumsal ilişki ve örüntülerin geliştirileceği anlamına gelmemektedir. Birey ve aile, komşu olduğu için başkalarıyla ilişki kurma gereğini açıktan reddetmektedir. Komşu ile ilişki kurulabilir de kurulmayabilir de.

Orta sınıfların bu tutum ve görüşlerini güçlendiren başlıca neden ailenin yüksek ekonomik bağımsızlığının artması ve ulaşım zorluğu ve masraflar gibi engellerle karşılaşmamasıdır. Yükselen gelir düzeyi sayesinde, yakınlarla birlikte ev ziyaretlerinin dışında birliktelikler mümkün hale gelmektedir: Birlikte gezme, tiyatroya gitme, yemeğe veya alışverişe çıkma vs. Komşuluk çevresini aşarak, kent yüzeyine yayılan bu ilişki ve örüntüler çeşitli kaynaklardan türemektedir: Akrabalık, iş arkadaşlığı, okul arkadaşlığı, gönüllü kuruluşlar veya formal kurumlardan kaynaklanan ilişkiler. Bir kişi veya aile, farklı ve birden çok sayıda toplumsal ilişki içinde yer alabilmektedir: İş arkadaşları grubu, okul arkadaşları grubu klüp ve dernek üyeliği. Bu grupların çeşitliliği ve gruplarda yer alan kimselerin etkin toplumsal konumu nedeniyle, bu tür ilişki ve örüntüler duygusal ve toplumsal işlevleri yanı sıra maddi çıkar ve kaynak yönünden, dar komşuluk çevreleri içerisinde oluşturulan ilişkilere göre daha zengindir ve genellikle getirileri daha fazladır. Komşu ile ilişkide belirleyici unsur tercihtir. Apartmanda veya yakın çevrede oturan ve hemen hiç kimse ile dostluk-ahbablık ilişkisi kurmayan-

lardan, orta alt sınıf-semtlerde gördüğümüz apartman içi komşuluğu ön plana çıkartanlara uzanan geniş bir yelpazenin varolduğu orta sınıf semtlerde komşu ile ilişkinin çok büyük ölçüde tercihe dayandığını söyleyebiliriz. Komşuluk ilişkisi, daha çok ev kadınları, emekli aileler ve dullar için önem kazanmaktadır.

Apartman ve orta sınıfa mensup olma yakın ve samimi ilişkilerin oluşmasını kendi başına engelleyen faktörler değildir. Yüz yüze ilişkilerin yoğunluğunda gecekonduya göre kısmi bir azalma ile ailenin görelî soyutlanmışlığının ve buna bağlı olarak mahremiyetinin artışı söz konusu olmakla birlikte orta sınıf aileler arasında toplumsal bağların gevşemesi söz konusu değildir. Orta sınıf aile kent yüzeyine yayılan bir çok toplumsal ilişki ağının parçası olma durumunu korumaktadır. Gerileyen, doğrudan mekan kaynaklı ilişkiler (komşuluk) ve gün içinde ziyaretçi sıklığıdır. Çalışan aileler azalan ziyaretçi sayısına karşın, gün içinde çok sayıda meslek ve mesai arkadaşı edinmekte ve onlarla çok yakın ilişkiler kurmaktadır.

Kent merkezinden uzak yeni orta sınıf yerleşim birimlerinde oturan nüfus, büyük ölçüde geleneksel cemaat bağlarından kopmuş, aile düzeyinde bireyselleşmiş ve kendi mahrem alanını kurmuş kesimlerden oluşmaktadır. Bu ailelerde, yüksek eğitimin sonucu olarak kadınlar da ev dışı dünyaya açılmış ve kent düzeyinde sosyal ilişkiler kurmuşlardır: Başka semtlerde oturan akrabalarla, iş ve okul arkadaşları ile görüşmektedirler. Kadınlar için bir ölçüde farklı da olsa, komşuya zorunlu bağımlılık, geleneksel içeriği bağlamında tamamen ortadan kalkmıştır. Buna karşılık, kent merkezine uzak yaşam ve semtin toplumsal yapısı, farklı bağlamlarda komşuluk ilişkilerini gündeme getirmektedir. Burada beliren bir sorun, yaygın bir çevre ile ilişkiler kurarak semtin sorunlarına duyarlı bir topluluğun oluşturulmasıdır. Bazı faktörler topluluk bilincinin gelişmesini teşvik etmektedir: semtin kent merkezinden görelî soyutlanmışlığı, yeni kuruluyor olmasından doğan ortak ihtiyaçlar, büyük çoğunluğun ev sahibi olma konumundan ötürü evinin ve çevrenin korunmasından ve bakımından sağlayacağı genel iyileşme, sınıfsal ve kültürel bakımdan paylaşılan ortak kaygılar ve nihayet toplumsal türdeşlik arzusu. Okul, spor faaliyetleri, gönüllü dernekler, çevre örgütlenmeleri, ortak amaçlar ve yeni faaliyet alanları aracılığı ile bu semtlerde oturan nüfus ortak hareket eden, katılımcı toplumsal kesimler haline gelme potansiyeline sahiptir. Kent merkezinden uzakta hızla gelişecek olan yeni yerleşim birimleri ve bunlar arasında özellikle yüksek eğitim görmüş orta sınıf ailelerden oluşacak semtlerde yukarıda değinilen eğilimler, net biçimde ortaya çıkmaktadır.

Modern komşuluk çevrelerinin bu yoldan teşvik edilmesi, etkin yerel yönetim birimlerinin oluşmasına ve yerel demokrasiye küçümsenmeyecek katkılarda bulunacaktır. Orta sınıf semtler, bu açıdan diğer tür komşuluk çevreleri için yeni uygulama örnekleri ve deneyim birikimleri oluşturmaktadır. Cemaat ilişkilerinin, tıpkı kent merkezine yakın semtlerde görüldüğü gibi gevşediği, bireyselleşme ve ailenin özel yaşamının daha vurgulanır duruma geldiği yeni kurulan semtlerde, mekan, yeniden, birlikteliğin ve toplumsal bağların kaynağı olmaktadır. Gö-

reli tecrit, kentin diğer bölgelerinde oturan kimselerle ilişkiler sürdürülse de, bu semtlerin sakinlerini bir ölçüde birbirine itmektedir. Geleneksel cemaat bağları önemli ölçüde çözülmüş olan bu topluluklar, komşuluk cemaatlerini yeni temeller ve ilişkiler üzerine oturtan yeni oluşumları gerçekleştirme eğilimindedir.

Bu değerlendirmeler çerçevesinde bazı ana eğilimlerin altını çizebiliriz. En önemli gelişme, bireyin belirli bir mekanda sınırlanan bir cemaate çakılıp kalmasının kent toplumunda önemini bazı kesimlerde büyük ölçüde yitirmesidir. Gecekondu komşuluk merkezli yaşam yeni açılımlara rağmen oldukça ağırlıklıdır. Mekan temelli grup ilişkileri ve kimliği, özellikle gecekondu belirgindir. Bu ortamda dahi, birey ve ailelerin kentin çeşitli yerlerinde oturan yakınları vardır ve aralarında ziyaretler yapmaktadırlar ve özellikle son yıllarda, telefonla görüşüp haberleşme de yaygınlaşmaktadır. Cemaatin sınırları geleneksel köy toplumunda olduğu gibi, sert, kalın ve değişmez değildir. Gecekondu dışındaki konut çevrelerinde, aynı mekanda sıkışan ilişkilere çakılıp kalma, hasta ve yaşlılar gibi özel gruplar dışında pek az karşılaşılan bir olgudur. Kentli nüfus tek bir dar mekana çakılıp kalmaktan ve o mekanın toplumsal dünyası ile yetinmekten önemli ölçüde kurtulmuştur.

İlişkiler, yakın akrabalar dışında, kent ortamında kurulmaktadır ve sosyo-ekonomik düzey yükseldikçe bu eğilim pekişmektedir. Gecekondu, hemşeri yoğunluğu ve hemşeri yakınlaşması yaygındır, ama orada dahi köyden gelip akraba ve hemşerilerinin bulunduğu mahalleye, "onlar orada" diye yerleşen göçmen, bu tanıdıklar arasında hangileriyle daha yakın ilişkiye gireceğini, hangi komşuya nasıl davranılacağını, ilişkide zemin teşkil edecek standartları nisbi bir serbesti içerisinde geliştirebilmektedir. Nitekim, gecekondu sık dokunmuş görüntüsü veren hemşeri cemaatleri dahi insanların ölçüp, biçip, tartarak kurdukları topluluklardır. Bu cemaatler, doğal değil kurulmuş cemaatlerdir. Kent komşuluk ilişkilerinde; akılla, deneyle, ölçüp biçerek davranma her düzeyde belirgindir. Kurulan ilişki, bireyin ve ailenin tercihini ön plana çıkartmaktadır. Diğer bir deyişle, kiminle ilişki kurulacağını belirleyen ve dayatan toplumsal yapılar zayıflamaktadır. Komşulukta, mezhep, hemşerilik, etnik grup gibi etkenler teşvik edici rol oynasa da, bu alanlar içinde dahi kendisine benzeyenle, beğenilenle, uygun görülenle ilişki kurup arzu edilmeyeni dışlama kolaylaşmaktadır. İlişkinin temeli bu kriterlere göre yapılan tercihlere oturmaktadır.

Komşuların ve komşuluk çevrelerinin birey üzerindeki ahlaki denetleme gücü ve ortak davranışa zorlama kapasitesi de azalmaktadır. Gecekondu ve orta alt sınıflarda komşuluk çevresinin getirdiği bir normatif yapıya uyum sağlama zorunluluğu bir çok davranış için geçerli olmakla birlikte orta sınıf semtlerde komşuluk çevresi sınırlamaları daha çok birbirini rahatsız etmeyi önleyici kurallar setine uyum gösterme (gürültü, temizlik) haline gelmektedir. Toplumsal denetim zayıfladığı ölçüde ailenin mahremiyeti ve bireyin serbestisi artmaktadır.

Gördüğü gibi sorun, cemaatin, dayanışmacı ilişkilerin ve komşuluk temelli ilişkilerin kent toplumunda erimesi ve ortadan kalkması değildir. Aslında bu tür

birliktelikler ile devam etmekte ama nitelikleri ve örgütlenme ilkeleri değişmektedir. Bir kere, cemaatlerin ve toplumsal örüntülerin niteliği, toplumsal sınıf temelli konut alanlarına göre oldukça belirgin farklılıklar göstermektedir. Toplumsal basamaklarda yukarıya doğru çıktıkça, komşuluk ilişkilerinde doğrudan maddi yarar sağlama boyutu daha az vurgulanır hale gelmektedir. İkincisi, mekana çakılı veya dışarıya oldukça kapalı toplumsal gruplar gecekonduda kadınlar için özellikle bağlayıcı olsa da, diğer toplum kesimlerinde ve orta sınıf apartman semtlerinde iyice azalmakta, hatta tamamen ortadan kalkmaktadır. Üçüncüsü, oluşturulan gruplarda kişisel tercihin belirleyici rolü artmaktadır. Kişiler mekan, akraba, hemşeri, etnik grup, mezhep temelli ilişkilere yer vermeye devam etseler dahi, bu kümeler içinde daha fazla gönlüne göre seçme olanağına kavuşmaktadır. Dördüncüsü, hangi kümeden olursa olsun, sosyal sınıf yönünden yakın kimseler arasında seçim yapmanın çok güçlü bir eğilim olarak belirmesidir. Nihayet, genel olarak kent toplumu düzeyinde ve özel olarak sosyal sınıf konumuna bağlı olarak söz konusu topluluk ve örüntülerin birey üzerindeki toplumsal denetim ve yaptırım gücü önemli ölçüde azalmaktadır.

Toplumsal Farklılıklar

Araştırmada semtler ve semtler arasında beliren etnik grup ve mezhep farklılıkları üzerinde ayrıntılı olarak durulmamıştır. Etnik farklılığa dolaylı işaret edilecek yegane veri konuşulan dillere ilişkindir. Kürtçe bildiğini söyleyen nüfus %3 dolayındadır ve bu kesim düşük gelirli semtlerde yoğunlaşmaktadır. Tam tersine en yüksek gelirli kimselerin oturduğu Oran ve Gaziosmanpaşa'da Kürtçe konuştuğunu söyleyen çıkmamıştır. Ankara'da etnik segregasyon daha çok gecekonduda özellikle de Alevi mahalleleri biçiminde görülmektedir. Kente yakın zamanlarda göç etmiş olan, beceri ve eğitim düzeyi düşük ve dar gelirli doğulu nüfus gecekondularda yaşamaktadır. Apartman semtlerinde ve imarlı kesimde etnik segregasyonun önemli ölçüde kırıldığını söyleyebiliriz. Sosyal sınıf kaynaklı segregasyon ise çok daha belirgindir. Önceden orta sınıf karakteri ağır basan kent merkezi apartman semtlerinin yerini hızla kent merkezine uzak villalar, müstakil veya sıra evler almaktadır. Yoğun apartmanlaşma giderek kent merkezinden uzaklaşan orta alt sınıf ağırlıklı semtlerde ortaya çıkmaktadır. Böylelikle gecekondu/apartman ikilemi yerini gecekondu/apartman/uydu kent (müstakil ev, sıra ev, villa, apartman) olarak çeşitlenen ve önemli ölçüde sosyal sınıf farklılığına oturan bir yapıya bırakmaktadır.

Üzerinde duracağımız esas konu toplumsal farklılıkların nasıl algılandığıdır. Görüşülen nüfusun yaklaşık üçte ikilik bir bölümü farklılıkların varlığından rahatsız olmayacağını söylemektedir. Anket kapsamındaki nüfusun üçte biri zayıf veya güçlü bir biçimde Alevi, Kürt veya başka bir kimliği benimsemektedir ve özellikle bu nedenle soruya olumlu yanıt verme eğilimindedir. Erkeklerin dörtte biri farklılıklardan genellikle rahatsızlık duyduklarını belirtmektedir. Nitekim, derinlemesine mülakatlarda "benim için insan insandır", "karşılıklı saygı olsun yeter" di-

ye söze başlayan bir çok kişi sözü kısa bir sürede, farklı kişilerin çoğunlukta oturduğu semtlere gitmeyeceklerini belirtmekte ve Türkiye, Ankara, iş ve çalışma dünyası, günlük yaşam ve alışveriş dünyasında farklılıkların huzur ve güveni tehdit ettiğini dile getirmişlerdir.

Semt farklılıkların belirginliği kendi içinde önemlidir, çünkü toplam nüfusun daha büyük bölümü hoşgörünün nispeten "düşük" gibi görüldüğü orta alt ve alt gelir semtlerinde oturmaktadır. Bu açıdan, orta alt sınıf semtlere kısaca göz atalım: Keçiören ve Abidinpaşa'da erkeklerin yaklaşık yarısı, kadınların ise %45'i mezhep ve etnik grup farklılıklarından rahatsız olduklarını söylemişlerdir. Farklı mezheplerin bu semtlerdeki varlığına dikkati çekmiştik. Ancak etnik gruplar hakkında tam fikir edinilmemiştir. Şayet, Alevi-Kürt nüfusun bu semtlerde yaklaşık dörtte bir düzeyinde olduğunu varsayarsak, diğer gruplara mensup çoğunluğun en az üçte ikisinin farklılıklarla bir arada yaşama fikrine pek de hoşgörü ile bakmadığı sonucuna varabiliriz.

Daha önce değinildiği gibi orta alt sınıf semtlerde komşuluk, akrabalık, hemşerilik dayanışması oldukça yüksek düzeydedir. Bu ortam, toplumsal kapanma, başkalarını dışlama ve karşıt grup yaratma eğilimini güçlendirebilir. Bireyselliğin düşük, geleneksel dayanışmanın yaygın olması farklılıkların belirginleşmesine, vurgulanmasına ve genel bir mekansal ayrılmaya yol açabilir. Diğer yandan yakın komşuluk bir noktaya kadar, aynı apartman içinde yüz yüze bakan kimselelerin ilişkilerde yumuşaklığı ön plana getirmesi eğilimini güçlendirebilir. Fakat, apartman komşuluğu kapsamlı değil tercihli, samimi değil mesafeli olduğundan apartman içinde kopuk ilişkiler ve karşıt dayanışma ortamları da gelişebilir. Şayet eğilim bu yönde olursa, apartman ve semt sakinlerinin bir bölümü başka yere taşınmayı yeğleyebilir. Sonuç, etnik/mezhep temelli mekansal ayrışmanın artmasıdır. Ankara'da diğer büyük kentlere göre henüz sınırlı olan bu gelişme hızlanırsa, semtlerin karakterini etkileyen bir boyut haline gelebilir. Son olarak şu noktayı vurgulamakta yarar var. Orta alt sınıf, hem kentlerin büyük bir nüfus dilimini oluşturmakta hem de yoksul gecekondunun geleceği, yarını ve sıçramak istediği toplumsal düzeyi ifade etmektedir. Yani aşağıdan gelenler için yeni ilişki modelleri sunmaktadır.

Eğitim ve genel olarak sosyo-ekonomik düzey yükseldikçe etnik ve mezhep grubu farklılıklarına hoşgörü ile bakma eğilimi belirginleşmektedir. Kendilerini "eğitim görmüş", "uygar", "kentli" veya "bir kültür düzeyine ulaşmış" olarak tanımlayan orta sınıf semtler, etnik hoşgörü telkin eden yaygın söylemin etkisiyle, medyada sık karşılaşılan bir söylemi tekrarlamakta ve özellikle tanımadıkları kimselerle konuşurken bu evrensel-insancıl söylemden yola çıkmaktadır. Buna karşılık, türdeşlik arayışının bu kesimlerde çok daha yüksek olduğu derinlemesine mülakatlardan anlaşılmaktadır. Örneğin, uydu kent veya kent merkezine uzak yeni yerleşim alanlarına kaçma arzusu, bu sosyal sınıfın daha karmaşık sosyal sınıf çevrelerinden, sınıf ve kültür benzerliğinin baskın olduğu yerlere yönelmesi şeklinde yorumlanabilir. Orta alt sınıf ve gecekondulu semtlerinde soyut

söylem düzeyinde hoşgörü daha düşük olmakla birlikte; günlük yaşamda farklı kesimler arası diyalog ve paylaşmanın daha yaygın olduğu görülmekte; orta sınıf semtlerde ise eşitlikçi ve hoşgörü vurgulayan söyleme rağmen kaçış ve benzerlik arayışı daha fazla dikkat çekmektedir.

Sosyal sınıf farklılıkları konusundaki tutumlar, etnik ve mezhep grubu farklılıkların ötesinde bir duyarlılık yaratmakta ve bu durum mülakatlarda daha doğrudan dile getirilmektedir. Görüşülen kimselerin yaklaşık üçte ikisi, farklı sosyo-ekonomik düzeylerden kimselerle bir arada yaşamının kendilerini rahatsız edeceğini söylemektedir. Bunun da ötesinde derinlemesine mülakatlar, sosyal sınıf duyarlılığının çok daha yaygın olduğunu ortaya koymaktadır.

Burada sorun, semt ve sınıf düzeyinde beliren "hoşgörü" düzeyi şeklinde değil, rahatsızlığın kaynakları biçiminde ele alınmıştır. Daha önce değinildiği gibi konu öncelikle eşitlikçi bir söylem çerçevesinde ifade edilmektedir. Şöyle ki, "tüm insanların eşitliği", "aşağıdakini hor görmenin insanlıkla bağdaşmayacağı", "herkesin durumunun zaman içinde değişebileceği" gibi görüşler vurgulanmaktadır. Bu yaklaşım, formal eğitimde ve geleneksel kültürde aktarılan kültürel değerler ile önemli paralellikler taşımaktadır. Ne var ki, günlük yaşamın gerçekleri dile getirilirken, eşitlikçi söylem yerini somut ilişkilerin içerdiği uyumsuzluklara bırakmaktadır. Bu noktada iki farklı eğilimin altını çizebiliriz: Birincisi, yaşam biçimi, davranış kalıpları, eğitim düzeyi, tüketim alışkanlıkları bakımından kendisiyle bir tutulmayan, daha aşağıda görülen bir kimse veya kesimden duyulan hoşnutsuzluktur. Bu tutumun dışlayıcı ifade biçimi "belirli bir kültür ve eğitim düzeyine ulaşmış kimse" deyiminde yatmaktadır. O düzeye ulaşmayan kimse yeterince uygar, kültürlü ve eğitilmiş olmadığından çevresini rahatsız edebilir; uygun davranış ölçülerine sahip olmayabilir: öncelikle kendisini düşünerek hareket edebilir ve başkalarını rahatsız edici müdahalelerde bulunabilir. Amaç çevrede bu tür insanların bulunmamasıdır. Genel bir eğilim, bir sosyal grubun mekan ve sosyal ilişkiler bağlamında alttakilerden ayrışması ve onlara bulaşmaması isteğidir. Dikey toplumsal hareketliliği yakın zamanda gerçekleştirmiş orta sınıflar arasında ve özellikle bunların içinde statü belirsizliğini daha derinden yaşayan kesimlerde alttakilerden kesin çizgilerle ayrılma isteği oldukça kuvvetlidir. İkinci eğilim ise, üsttekilerden duyulan rahatsızlıktır. Özellikle gelir, tüketim ve yaşam biçimi bakımından üstün konumda olduğu düşünülen ailelerden satınalma gücü eksikliği nedeniyle geri kalma ve sonuçta ortaya çıkacak yoksunluk ve eziklik duygusu orta sınıflar dahil tüm kesimlerce üzerinde hassasiyetle durulan bir konudur. Erişememenin ve ulaşamamanın bir ezilme duygusu yaratacağı belirtilmektedir. Bazı kimseler için eziklik duygusu büyüklerden çok çocuklar için önemlidir: Zengin arkadaşından görerek sürekli isteyen ve isteği maddi olanaksızlık nedeni ile karşılanmayan çocuğun yaşayacağı yoksunluğun yetişme ve gelişme sürecinde ciddi sorunlara yol açabileceği özellikle vurgulanmaktadır.

İki eğilim birlikte ele alındığında, bir yanda hızla yukarıya tırmanmak, tırmandıkça kendisini aşağıdakilerden ayırmak isteyen; fakat üsttekilerin varlığından

ciddi ölçüde rahatsız bir tabakalaşma yapısı sergilenmiş olmaktadır. Söz konusu durum, semtlerde türdeşlik arayışının, yani alttaki ve üsttekilerin varlığının yaratacağı rahatsızlığın asgariye çekileceği bir ortamın ve bunu sağlayacak konut çevrelerinin istendiğini göstermektedir. Diğer yandan, tırmanma arzusu ve çabası çok güçlü olduğundan, türdeş çevrelerin aşağıdan gelenlerin yerleşmesiyle hızlı bir değişime uğrayacağı da kuşkusuzdur.

Köy, Kasaba ve Kent

Farklı yaşam biçimleri ile karşılaştırmalar yapmak, kent yaşamının bir bütün olarak nasıl görüldüğünü ve değerlendirildiğini anlamayı kolaylaştırabilir. Bu amaçla kent toplumu, köy ve kasaba yaşamı ile karşılaştırılarak değerlendirilmiştir. Köye ilişkin değerlendirmeler ağırlıkla fizik ortama yöneliktir. En başta değinilen konular doğal ortam, temiz hava, doğaya yakınlık ve gürültünün olmamasıdır. Diğer yandan, köyün daha huzurlu olması, sosyal ilişkilerin iyiliği, tenhalık, düşük yoğunluk ve güven ortamına da değinilmektedir. Bununla birlikte kentte yaşayanlar arasında oldukça belirgin bir kent tercihi vardır; kır ve köy yaşamı ancak sınırlı özellikler çerçevesinde olumlu olarak değerlendirilmektedir. Batı toplumlarının hızlı kentleşme döneminde ortaya çıkan türden güçlü bir kır nostalgisine (Williams, 1973) Ankara'da rastlanmamaktadır. Diğer bir deyişle, kentin olumsuz yönleri üzerinde durma, işte bu nedenle bir kır özlemini yansıtmamaktadır.

Kasaba, kırım ve kentin bazı özelliklerini bir araya getiren ve her ikisinin çeşitli olumsuzluklarından uzak bir yaşam çevresi olarak görülmektedir. Bu nedenle önce kasaba veya küçük şehrin nasıl algılandığı üzerinde duralım. Düşük yoğunluk, ulaşım sorununun olmaması, büyük şehirlerin insanı ezen yönlerinin bulunmaması, çevre kirliliğinin düşüklüğü, konut sorununun olmaması, geçim kolaylığı gibi değerlendirmeler kasaba imajında kentin olumsuzluklarından sıyrılma istemini ifade etmektedir. Nitekim bu bağlamda kasaba yaşamının kozmopolit olmamasının vurgulanması ayrıca ilginçtir. Diğer yandan kasabanın olumlu yönlerini dile getirenlerin az olması dikkat çekicidir. Kasabanın çeşitli olumsuzluklardan arınmış bir biçimde tanımlanması, bir kasaba özleminin duyulabileceğini, ama bunun bir kasaba nostalgisinden çok, kent yaşamının olumluluklar doğrultusunda iyileştirilmesi istemi anlamına geldiğini söyleyebiliriz.

Üçüncü olarak kent algılamaları konusunu ele alabiliriz. Kentsel nüfus arasında kente ilişkin farklı tutum ve davranışların önemini vurgulayan Humman (1986) kentte yaşayan herkesin kenti kendine göre, başka başka açılardan ve ancak kısmi olarak algıladığını belirtmektedir. Yazar, kent nüfusu içerisinde kent taraftarı olanlarla olmayanların farklı yaklaşımlarını dile getirmektedir. Birinci grupta üç tür kent taraftarından söz edilebilir: Kozmopolitler, yerel kentliler ve çekimser kentliler. Özellikle kent merkezinin üstünlüklerini sıralayarak çeşit, ilginçlik, fırsat zenginliği, faaliyet çeşitliliğinin altını çizen kozmopolitler, bireyselleşme, özgürleşme ve çoğulculuk gibi değerleri ön plana getirmektedir. Kenti,

çeşitlenmişliği ve fırsat zenginliği ile pazar yerine benzeten kent taraftarları Ankara'da özellikle kent kökenli ve yüksek eğitim görmüş orta sınıf arasında sayıca kabarık olmakla birlikte; bu kesimin kent merkezini, karmaşık kültüründen dolayı beğenme ve çeşitliliğe karşı liberal değerleri vurgulama gibi özelliklere sahip olmadığını söyleyebiliriz. İkinci olarak, kenti yaşamakta olduğu yer olduğu için beğenen yerel kentçiler Ankara'nın kendine özgü insan ilişkilerinden ve seçkin yapısından hoşlanan küçük bir kesimle sınırlı kalmaktadır. Hemşerilik bilinci İstanbul veya İzmir'de olduğu gibi güçlü değildir. Ankara'nın kent imajı, Anadolu'nun ve Türkiye'nin tümünü genel bir temsil eden Cumhuriyet imajı ile çakışmakta ve bu bütün içerisinde kendine özgü Ankara'lılık geri planda kalmaktadır.

Ankara'da karşımıza çıkan kent taraftarlığı, kent değerlendirmesi, genel nüfusun hemen tümünü kapsamaktadır. Diğer bir deyişle kente karşı kırı tercih edenler yok denecek kadar azdır. Yaygın olarak paylaşılan değerlere göre kent; uygarlık, refah ve fırsat zenginliği olarak algılanmaktadır. Sosyo- ekonomik düzey yükseldikçe, kültürel ve toplumsal boyutlara ilişkin görüş ve beklentiler çoğalmakta, alt basamaklara inildikçe, kent çağırışımı ve imajında fiziki yapı ve iş olanakları, ön plana çıkmaktadır.

Kent, genel olarak modern, estetik olarak güzel, temiz ve güvenli ve her alanda daha fazla çeşitliliği bünyesinde barındıran bir yerleşim birimi olarak algılanmaktadır; aslında böyle olması gerektiği vurgulanmaktadır. Bu anlamda kent imajı, kentin her açıdan diğer yerleşim türlerine göre üstün ve farklı olanaklar sunan bir algılamasını içermektedir. Aynı şekilde kent, kültürel üstünlüğü, olumlu yanları ve iyi insan ilişkileri bakımından da ele alınmaktadır. Bu bakışa göre, kentte sosyal ilişkiler, kültür düzeyi yüksek nitelikli yaşam koşullarına sahip kimseler olarak görülmektedir. Bu bağlamda uygar, ölçülü ve saygılı davranış ile kent kültürü arasında bir koşutluk kurulduğunu iddia edebiliriz. Üçüncü olarak kent, sunulan hizmetlerin kalitesinin üstünlüğü bakımından ele alınmaktadır: Ulaşım, sağlık, eğitim ve belediye hizmetleri gibi. Hemen herkesin paylaştığı ortak kanı, kentin hizmet düzeyi ve kalitesi bakımından kırdan kesin üstünlüğüdür. Üçüncü Dünya kentlerinde yapılan araştırmalarda yaygın kabul gören bir iddia bu kanı ile örtüşmektedir: altyapı yönünden eksikliklerine rağmen kentlerin kırsal yerleşimlere göre altyapı ve diğer hizmetler bakımından üstün olması ve bu durumun yaşayan nüfus tarafından bu şekilde algılanması (Gugler, 1981, Lloyd, 1979, Roberts, 1978).

Nihayet, kent bir kültür merkezi olarak düşünülmektedir. Tiyatro, sinema ve kitapçıların çeşitliliği, medya faaliyetlerinin odaklaşması ve her türlü sosyal ve eğlence faaliyetlerinin zenginliği gibi birikimler birlikte ele alındığında kent yaşamının kurumsal, yapısal ve kültürel yönlerden üstünlüğüne dikkat çekilmiş olmaktadır. Fiziki koşullar ve insan ilişkilerinin niteliği gibi özellikler ise biraz daha geri planda kalmaktadır. Son olarak şunu vurgulayabiliriz: Kent, gelir bakımından yüksek, hizmetlerin iyi ve yapılaşmanın daha düzenli olduğu "modern" yaşamla eş anlamlı tutulmaktadır. Gecekonduunun kentin parçası olduğu ayrıca

hatırlatıldığında kente ilişkin değerlendirmeler ağırlıkla olumsuz yönde olmak üzere önemli ölçüde değişebilmektedir.

Kentin tercih edilmesinin en başta gelen nedeni çeşitli yerlere ve olanaklara ulaşmanın kolaylığıdır. Kurumlara yakınlık, sosyo-kültürel avantajlar ve iş imkanlarının bolluğu kenti daha yoğun olarak kullanan erkeklerin bulunduğu başlıca boyutlardır. Uygarlaşma ve dinlence/eğlence imkanlarının zenginliğini, daha az sayıda da olsa, ön plana getirenler vardır. Eğitim düzeyi düştükçe sağlık, eğitim ve diğer kamu hizmetlerinin önemini vurgulayanlar çoğalmaktadır. Günlük yaşamda "herşey elinin altında" ifadesi ile netleştirilen bu saptama, yüksek eğitim görmüş kesimin olanakları daha fazla değerlendirebildiğini göstermektedir. Bunun nedeni, daha fazla bilgi ve satın alma gücüdür. Bu yaklaşım, kentin "pazar yeri imajı"na sahip olması ile ilgilidir: Çeşit, fırsat bolluğu, farklı deneyimler, çok yönlü ilişkiler, yoğunluk, çeşitli cazibeler, hareket, bolluk, kaynak ve en önemlisi faaliyet zenginliği (Langer, 1984).

Orta sınıf semtlerde öncelik, kolay ulaşma/erişme ve kentin sosyo-kültürel avantajlarıdır. Bunun tam tersi olarak gecekondu kurumlara yakınlık durumuna (okul, hastahane vs.) ve iş olanaklarına ağırlık verilmektedir. Orta alt sınıf semtler bu değerler açısından gecekondu ve orta alt sınıf semtlerin tam ortasında bir konumdadır. Geliri yüksek ve toplumsal güvenceye sahip olan kesimler, kent yaşamına sadece belirli hizmet kurumlarının varlığı veya yokluğu ve iş olanakları ile değil, yaşam kalitesi, kültür tüketimi ve olanak zenginliği açılarından da bakmaktadır. Bu genel değerlendirme açısından kadın-erkek farklılıkları pek göze çarpmamaktadır.

Yoksul ve güvence bakımından henüz bir doyum noktasına ulaşmamış kesim ise yaşamın doğrudan geçim ve yeniden üretime yönelik boyutlarına öncelikle eğilmektedir. Daha önce değindiğimiz gibi kırla karşılaştırıldığında kent, daha olumlu görülmektedir, ama kent dünyası, kaynağı sınırlı olanlar için, fırsatlar kadar tehlikelerle de doludur. Kent imajı, bu durumda, Langer'ın (1984) değindiği "vahşi ormanı" çağrıştırmaktadır. İç içe geçen, birbirine dolanan, yoğun ve çok çeşitli ilişkiler ve faaliyetler; kaynaklara ve cazibeli yaşam biçimlerine ulaşmak için yapılan kıyasıya rekabet, çekişme, didişme, kavga ve böylesine karışık ve düzensiz bir ortamda kaynak ve fırsatlara ulaşmaya çalışanların gezindiği tehlikeli, tuzak dolu yollar. Rekabet koşullarına ancak pasif uyum gösterebilen kıt kaynaklı, donanımsız, yoksul çoğunluk için kent, sürekli yaşam kavgasını gerektiren, nimetleri kadar güçlükleri de bol bir toplumsal çevre olarak görülmektedir.

Son olarak kent merkezi ile uydu kent arasındaki tercihler konusu üzerinde durabiliriz. Konut ve komşuluk çevreleri bakımından çok yakın döneme kadar yapılan gecekondu apartman dikatomisi, yerini giderek üçlü bir yapıya terketmektedir. Düşük gelir, düşük eğitim ve kent toplumu ile zayıf bir bütünleşme anlamına gelen gecekondu ile bunun tam tersini temsil eden apartmanın dışında kent merkezine uzak ve apartman veya müstakil/yarı müstakil evlerden oluşan yeni yerleşim birimlerinin mantar gibi çoğalması, kent yaşamına kent merke-

zi/uydu kent ikilemini getirmiştir. Ankara'da Çankaya ve Bahçeliveliler gibi kent merkezinde yer alan orta sınıf apartman semtleri en tutulan konut alanları olma özelliğini şimdilik sürdürmektedir. Modern kent imajının yanı sıra, bu semtler alışveriş merkezlerine, eğlence/dinlence faaliyetlerine yakın olma avantajına sahiptir. Ne var ki, kent merkezi giderek özel yaşamı rahatsız eden işyeri mıntıkası, aşırı yoğunlaşma, bozulan komşuluk ilişkileri ve hatta suç ve fuhuşun yaygınlaştığı çevreler olarak algılanır olmuştur. Bu çağrışımların sık sık dile getirilmesi kent merkezlerinde içten içe yaşanan rahatsızlığı ve uydu kent yönünde belir-meye başlayan tercihi ifade etmektedir.

Uydu kent, kırsal ve kentsel yaşam arasında bir ortak zemin olarak görüle gelmiştir. Bu anlayışa göre, kent ve kır yaşamının olumsuzluklarından kaçmak ve her iki yerleşim tipinin olumlu yönlerini yakalamak ancak uydu kentte mümkündür: bir yanda kentin kaotik düzeni ve taşra kültürü yerine, huzuru ve iç uyumu olan bir çevreye taşınılmakta ama ulaşım olanakları sayesinde hemen kent merkezi ve kent kültürüne hemen erişilebilmektedir. Uydu kent, bu avantajlarının yanı sıra türdeş komşuluk çevresi çağrıştırdığı için de ilgi görmektedir.

Bu bağlamda iki ana eğilimin aşağı yukarı birbirine denk olduğu görülmektedir. Erkek kadın farklılıkları çok önemli olmamakla birlikte, kadınların kent merkezine yakın olmayı daha elverişli buldukları anlaşılmaktadır. Kent dışına taşınmak isteyen kadınlar gelir düzeyinin daha yüksek olduğu Gaziosmanpaşa'da, orta alt sınıf semtlere oranla daha çoktur. Uydu kent kavram ve uygulamasının Ankara'da oldukça yeni geliştiği dikkate alınacak olursa, uydu kentte yaşamaya büyük bir istek olduğunu ve bu eğilimin zamanla koşullara bağlı olarak artacağını bulgulardan ilerleyerek kolaylıkla söyleyebiliriz. Nitekim, Çayyolu ve Oran gibi kent merkezinin dışında ve toplumsal bakımdan daha türdeş mekanlarda yaşayan nüfus arasında kent merkezinin dışında yaşama isteği daha fazladır. Buna karşılık, gecekondu oturan erkeklerin %56.3'ü kent merkezindeki apartman semtlerinde, %32.8'i uydu kentte ve ancak %10.8'i gecekondu oturmaya düşünmektedir. Görüldüğü gibi, apartman ve kent merkezine ilgi oldukça yüksektir. Gecekondu sürekli kalmayı düşünen gecekondulular azınlıktır. Aynı konuya eğitim düzeyi açısından bakıldığında, yüksek eğitim düzeyinde kimse-lerin uydu kent lehindeki tercihlerinin arttığını görüyoruz. Üniversite mezunları arasında kent merkezi isteği en alt düzeye inerken; ilk ve ortaokul mezunları arasında en üst düzeye çıkmaktadır. Kadınlar için de aynı eğilimin geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Şu farkla ki, yalnızca üniversite mezunları arasında uydu kenti isteyenlerin oranı kent merkezini tercih edenleri geride bırakmaktadır. Yaş ile yerleşim tercihi arasındaki ilişkide, ilk göze çarpan nokta, en genç ve evli nüfusun uydu kente en az ilgiyi gösteriyor olmasıdır. Hem erkekler hem kadınlar arasında uydu kent isteği, elli yaşın üzerine çıktığında en yüksek değere ulaşmaktadır.

Bu konuda dikkati çeken bir nokta şudur: Uydu kent ile çocuklar için geniş, güvenli ve düzenli oyun sahaları arasında bir bağlantının olduğu yaygın olarak

paylaşılan bir kanı olmakla birlikte, çocuk büyütme kuşağında kabul edeceğimiz 30-39 yaş grubu uydu kente gerekli ilgiyi göstermemektedir. Kadınlar arasında da uydu kent tercihi tıpkı erkekler gibi, elli yaşın üstünde artmaktadır. Yaşlanma ile uydu kent isteği arasındaki bu paralelliğin nedenlerini araştırma bulgularından ilerleyerek yakalayamayız. Sorunun ne ölçüde yoğun kent yaşamından kaçma ve huzurlu bir emeklilik yaşamı ile bağlantılı olduğu üzerinde ayrıca durmak gerekir. İkincisi, söz konusu kesim bu doğrultuda bir hareketliliği gerçekleştirmeye ne ölçüde yatkındır? Bu soru üzerinde de ayrıca durmak gerekir. Gençler kısmen kent merkezinin olanaklarını daha yoğun olarak kullanmak ve kısmen de yeterli donanım ve gerekli koşullara sahip olmadıkları için, uydu kente daha mesafeli bakma eğilimindedirler. İşe uzaklık, ulaşım güçlükleri, uydu kentin yaşam kalitesi yönünden bazı eksiklikleri ve okulların uydu kentlerde henüz bulunmaması akla ilk gelen nedenler arasındadır. Diğer bir deyişle, ancak ulaşım sorunu giderildiği ve kent merkezi dışında da iyi okullar kurulduğu ölçüde, uydu kent genç aileler için öncelikli bir konuma gelebilecektir.

Çalışan kadınlar uydu kenti çalışmayanlardan daha fazla tercih etmektedir. Ulaşım sorunlarının çalışan kadınları daha çok etkilediği düşünülürse, bu eğilimi açıklamak güçleşir. Eldeki veriler çerçevesinde şu değerlendirmeleri yapabiliriz: yüksek eğitim görmüş çalışan kadınlar, uydu kentte olduğu gibi sınıfsal bakımdan türdeş toplumsal çevreleri tercih etmektedir. İkincisi, yine bu kesim yeni alışkanlıklar ve modalar konusunda daha duyarlıdır. Nihayet, eğitim ile dış dünyaya açılma arasındaki yakın ilişki burada da geçerlidir: Eğitim düzeyi yükseldikçe kadınlar yeni alan, faaliyet ve yaşam biçimleri konusunda daha atak olmaktadır.

Kent merkezi ve uydu kent tercihlerinin arkasında yatan nedenler şunlardır: Erkeklerin uydu kenti tercih nedenlerinin başında kent merkezinden uzaklık ve daha sonra çevrenin temizliği gelmektedir. Tersine, tercihini kent merkezi olarak yapanlar ulaşım kolaylığını göstermektedir. Kadınlar uydu kenti sessizliği ve huzur ortamı, kent merkezini ise ulaşım kolaylığı nedeniyle istemektedir. İki kesimin yaklaşımları arasında vurgulanmaya değer bir farklılık mevcut değildir. Kent merkezinin olumsuzluklarından kaçarken daha temiz bir çevrede yaşamayı arzulayan, fakat kentin sunduğu çeşitli olanaklardan da geri kalmak istemeyen bir kesimi uydu kentin esas taraftarları olarak görebiliriz. Çok belirgin olmakla birlikte, eğitim düzeyi ve yaş yükseldikçe kentten uzaklaşma isteği ve uydu kenti benimseme arasında bir paralellik ortaya çıkmaktadır.

Sonuç

Ankara'da eğitim, gelir ve meslek faktörlerini dikkate alarak tanımlanan sosyo-ekonomik katmanlar kentin mekansal ayrışma sisteminin temelini oluşturmaktadır. Önceleri apartman ve gecekondü ayırımı çerçevesinde ele alınan ve orta sınıf ile göçmen nüfus arasındaki farklılığı vurgulayan ikili mekansal/sınıfsal ayrışım sistemi yerini daha çeşitlenmiş bir tabakalaşma ve mekansal ayrışma yapısına bırakmaktadır. Yeni yapı içerisinde yer alan iki yeni öge orta-alt sınıf

konut alanları ile son yıllarda hızla gelişen uydu kentlerdir. Tartışma boyunca ele aldığımız dört ana konut çevresi (gecekondu, kent merkezi orta sınıf, orta alt sınıf ve uydu kent) birbirinden konut kullanım biçimleri, toplumsal ilişkilerin niteliği ve toplumsal sınıf/kent kültürü algılamaları bakımından önemli farklılıklar göstermektedir. Diğer bir deyişle sosyo-ekonomik kriterlere göre ayrılmış konut çevreleri kendi içlerinde heterojen olmakla birlikte bir diğerinden oldukça kalın çizgilerle ayrılmaktadır. Gans'ın (1982) yıllar önce vurgulamış olduğu gibi komşuluk çevreleri arasındaki derin farklılıklar mekan/komşuluk kaynaklı etkenlerden değil sosyo-ekonomik farklılıklardan kaynaklanmaktadır. Diğer yandan kent toplumu bir bütün olarak ele alındığında göze çarpan iki genel eğilim vardır. Birincisi kent toplumunu reddeden bir kıra dönüş özleminin bulunmamasıdır. Kentten duyulan rahatsızlık daha çok uydu kentler gibi kent içi arayışlara yönelmektedir. İkincisi komşuluk cemaatlerin ve ilişki ağlarının ağırlığını korumasıdır. Kapalı veya açık topluluklar içinde yer alan bireyler ve aileler birincil ilişkileri ve dayanışmacı yapıları sürdürmektedir. Sonuçta orta sınıf semtlerde birey üzerindeki geleneksel toplumsal denetim hızla gevşemekte ve buna bağlı olarak bireyin özerkliği artmaktadır.

*** Not**

Konut tercihlerinin sosyolojik belirleyenlerini analiz ederek, bu temelde belirli tipolojilere ulaşmayı amaç edinen bu çalışmada, farklı araştırma yöntem ve teknikleri bir arada kullanılmıştır.

- a. Mülakat tekniğiyle, hanelerin aile döngüsü etrafında yaşam hikayeleri derlenmiş,
 - b. Belirlenen semtlerde kadın ve erkek cevaplayıcılarla derinlemesine mülakatlar gerçekleştirilmiş,
 - c. Bilgi sahibi uzmanlarla, Ankara'da gecekondu, merkez/merkeze yakın apartman ve uydu kent bölgelerindeki konutlaşma serüveni ekseninde görüşmeler yapılmıştır.
- Örnekleme planına dahil edilen semtler, sokak, cadde ve site adları ile uygulanan ve değerlendirilmeye çalışılan anket sayıları aşağıdaki gibidir.

a. Uydu Kent Mekanları

ÇAYYOLU

Yer: Girişim Sitesi, Yazkırı Sitesi, Mutluköy Apartmanları, Kutlutaş Sitesi.

	<u>Kadın</u>	<u>Erkek</u>	<u>Örnek Olay</u>	<u>Toplam</u>
Uygulanan Anket Sayısı	50	50	55	155
Değerlendirmeye Alınan Anket	38	36	42	116

ORAN

Yer: Mesa Park Sitesi, Aksen Sitesi, Anadolu Yapı Kooperatifi, Kozlar Sitesi.

	<u>Kadın</u>	<u>Erkek</u>	<u>Örnek Olay</u>	<u>Toplam</u>
Uygulanan Anket Sayısı	50	50	55	155
Değerlendirmeye Alınan Anket	34	32	36	102

b. Kent Merkezi ve Merkeze Yakın Apartman Semtleri

GAZİOSMANPAŞA

Yer: Kader Sokak, Attar Sokak, Kuleli Sokak, Köroğlu Caddesi, M. Gandhi Caddesi, Koza Sokak.

	<u>Kadın</u>	<u>Erkek</u>	<u>Örnek Olay</u>	<u>Toplam</u>
Uygulanan Anket Sayısı	50	50	55	155
Değerlendirmeye Alınan Anket	43	39	52	134

ABİDİN PAŞA

Yer: Gülistan Sokak, Kurucu Sokak, 106. Sokak, 46. Sokak, Sancak Sokak, Uslu Sokak, Çalıkavak Sokak, Asım Gündüz Caddesi.

	<u>Kadın</u>	<u>Erkek</u>	<u>Örnek Olay</u>	<u>Toplam</u>
Uygulanan Anket Sayısı	50	50	55	155
Değerlendirmeye Alınan Anket	39	40	53	132

KEÇİÖREN

Yer: Gülüm Sokak, Gazeteciler Sokak, Basın Caddesi, Kuytu Sokak, Atış Caddesi, Sümbüllü Sokak, 21. Sokak.

	<u>Kadın</u>	<u>Erkek</u>	<u>Örnek Olay</u>	<u>Toplam</u>
Uygulanan Anket Sayısı	50	50	55	155
Değerlendirmeye Alınan Anket	43	42	45	130

c. Gecekondu Semtleri

SEYRANBAĞLARI / ZAFERTEPE

Yer: 5. Sokak, 28. Sokak, 33-35. Sokak, 2. Cadde, 15. Sokak, 44. Sokak, 26. Sokak, 29. Sokak.

	<u>Kadın</u>	<u>Erkek</u>	<u>Örnek Olay</u>	<u>Toplam</u>
Uygulanan Anket Sayısı	75	75	85	235
Değerlendirmeye Alınan Anket	68	63	84	212

GENEL TOPLAM

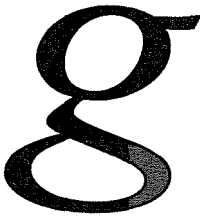
	<u>Kadın</u>	<u>Erkek</u>	<u>Örnek Olay</u>	<u>Toplam</u>
Toplam Anket	266	252	312	830

Kaynakça

- Amaturo, E., S. Costagliola, and G. Ragone, (1987) Furnishing and Status Attributes *Environment and Behaviour*, Vol. 19, No: 2.
- Ayata, S., (1988) Statü Yarışması ve Salon Kullanımı *Toplum ve Bilim*, No: 42.
- Ayata, S., (1989) Toplumsal Çevre olarak Gecekondu ve Apartman, *Toplum ve Bilim*, Güz Sayı 49.
- Bourdieu, P., (1984) *Distinction*, Harvard University Press, Cambridge.
- Danielson, M.N. and Keleş, R., (1985) The Politics of Rapid Urbanization, *Government and Growth in Modern Turkey*, Holmes and Meier, New York.
- Foucault (1993) Space Power and Knowledge, in S. During (ed.) *The Cultural Studies Reader*, Routledge, New York.
- Flanagan, W., (1993) *Contemporary Urban Sociology*, Cambridge University Press, London.
- Gans, H., (1982) *The Urban Villagers*, Free Press, New York.
- Gillsenan, M., (1982) *Recognising Islam*, Croom Helm, Kent.
- Gugler, J., (1984) Employment in the City, in A. Gilbert and J. Gugler eds. *Cities Poverty and Development*, Oxford University Press, New York.
- Humman, D.M., (1986) *Urban Views, Urban Life*, Vol.15, No:1.
- Keyder, Ç. and A.Öncü, (1993) *İstanbul and the Concept of World Cities*, Friedrich Ebert Vakfı, İstanbul.
- Langer, P., (1984) Four Images of Organized Diversity, in L. Rodwin and R. Hollister eds. *Cities of the Mind*, Plenum Press, New York.
- Laumann, E. O. And J. S. House, (1970) Living Room Styles and Social Attributes, in E.O. Laumann, P. M. Siegel and R.W. Hodge, *The Logic of Social Hierarchies*, Markham, Chicago.
- Lloyd, P., (1980) *The Young Towns of Lima*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Roberts, B., (1979) *Cities of Peasants*, Edward Arnold, London.
- Simmel, G., (1957) The Metropolis and Mental Life, in P. Hatt and A.J. Reiss eds. *Cities and Society*, The Free Press, New York.
- Şenyapılı, T., (1985) *Ankara Kentinde Gecekondu Gelişimi*, Kent Koop Yayınları, Ankara.
- Tekeli, İ., (1982) *Türkiye'de Kentleşme Yazıları*, Turhan Kitabevi, Ankara.
- Veblen, T., (1962) *The Theory of the Leisure Class*, Mc Millan, New York.
- Williams, R., (1973) *The Country and the City*, Oxford University Press, New York.
- Yasa, İ., (1966) *Ankara'da Gecekondu Aileleri*, Akın Matbaası, Ankara.
- Zubaida, S., (1993) *Islam The People and the State*, I.B. Tauris, London.

GELENEKSEL TÜRK KONUTUNDA BİNA BÜNYESİNE DAHİL MOBİLYALAR: SAFRANBOLU ÖRNEĞİ

Nigan Bayazıt



eleneksel Türk konutu kavramı Balkanlar'dan Doğu Anadolu'ya kadar uzanan geniş bir alanda yer alan konutları kapsar. Safranbolu ise, Batı Karadeniz bölgesinde, Anadolu Türk sivil mimarisinin en güzel örneklerinin bulunduğu bir kasabadır. Bugüne kadar bozulmadan gelebilmiş nadir örneklerden biridir.

Safranbolu'da ilk Türk yerleşmeleri kalenin bulunduğu tepe ile onun Güney yamaçlarındaki konut alanları olarak görülmektedir. Yerleşmelerin 17. yüzyılda kalenin Güney Doğusunda 18. Yüzyılda Batısında ve Doğusunda olduğu görülür.¹

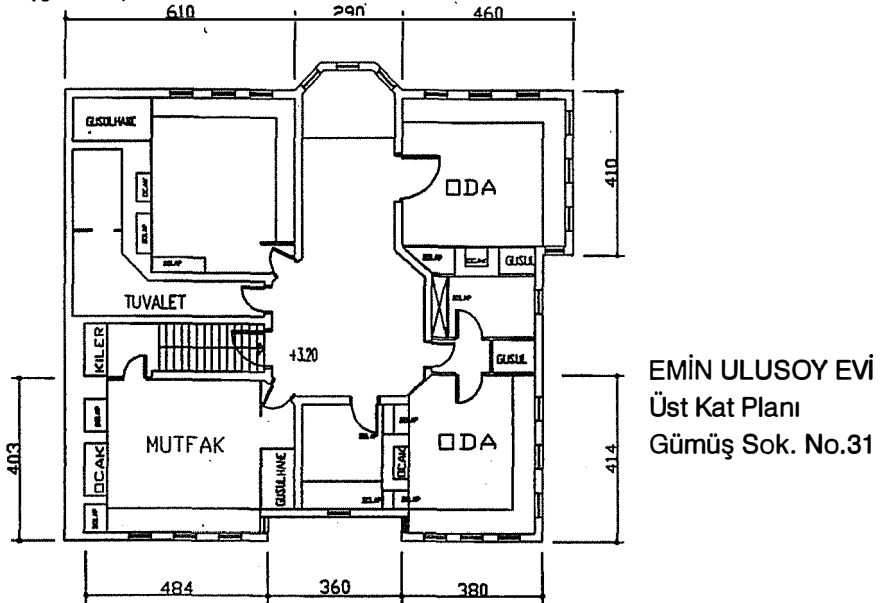
Safranbolu konutlarında yaşam hanehalkı yapısından etkilenmiştir. Hanehalkı yapısı ise ekonomik ve toplumsal yapının sonucunda ortaya çıkmaktadır. Evlerin geniş ve rahat olması, ailenin zengin ve geniş aile yapısına sahip olduğunu göstermektedir. Ekonomik yapı tarım, hayvancılık, dericilik, demir işçiliği, bakır işçiliği, dokuma tezgahları, orman ürünleri ve ticaret gibi uğraş alanlarına dayanmaktadır. Bu da çevrenin doğal kaynaklarının zenginliğiyle ilişkilidir.²

19.Yüzyıl sonunda ve 20. yüzyıl başında sahip olduğu kapalı ev içi üretim ekonomisine dayanan ataerkil geniş aile yapısı, Safranbolu konutlarının tasarım ilkelerini etkilemiştir. Bu geniş aile yapısı içindeki çekirdek ailelere birer ayrı "yaşama birimi" verilerek tüm yaşam gereksinimlerini bu odalar içinde karşılamaları beklenmektedir. Konutların giriş katları taş duvarlarla yapılmakta, üst katlar ise ahşap karkas olarak

¹ Günay, R., Geleneksel Safranbolu Evleri ve Oluşumu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1979. (Doktora tezi)

² a.g.e. Günay, R., 1979.

gerçekleştirilmektedir. Genellikle konutlar zemin üzerine bir ya da iki ahşap kat olarak yapılmakta olmasına rağmen, üç hatta nadiren dört ahşap katı olanlar da vardır (Şekil 1.).



Şekil 1: Safranbolu geleneksel konutuna bir örnek: Emin Ulusoy Evi.³

Konut İçi Yaşam

Geleneksel Türk konutu konusunda yazan yazarların çoğu, bir alışkanlık olarak, her odada her tür eylemin yapıldığını ve mekanların özelleşmediğini vurgularlar. Ancak, yaptığımız incelemeler bu genellemenin o kadar da doğru olmadığını ortaya koymaktadır. Kıray'ın⁴ belirttiği gibi, ev içi Safranbolu'da da kadınların yalnız mahrem alanı değil, aynı zamanda üretim ve hazırlık alanlarıdır. Evde çeşitli mekanlar bugünkünden farklı olarak devrinin gerektirdiği faaliyetlere göre ihtisaslaşmıştır. Her mekanda yer alan bina bünyesine dahil araçlar, o mekanın içinde geçen eylemlerin göstergesi olarak görülmektedir. Her odada her aracın yer almaması ve odalar arasında önemli farkların olması yapılan eylem türlerinde de farklılıklar olduğunu ortaya koymaktadır. Bina bünyesine dahil olan konut içi mobilya ve araçları mekanların duvarları boyunca sıralanmakta ve mekanın ortası boş kalmaktadır (Şekil 2). Oda örneklerinde bu alanın çeşitli maksatlarla kullanıldığı gözlenmektedir. Bu orta alanın kullanımı çeşitli faktörlere bağlıdır. Odala-

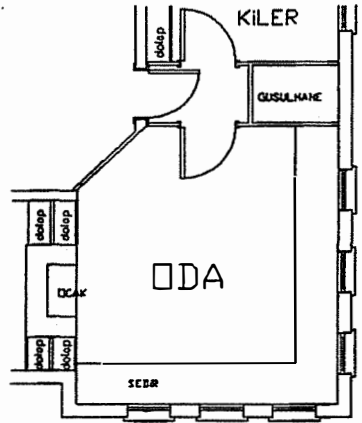
³ Bulduk, P., Safranbolu Konutları Plan Tipleri, İ.T.Ü. MMLS Eğitim Programı, 1979. (MMLS Tezi)

⁴ Kıray, M. B., Safranbolu'da Konut içi Yaşam, içinde Ed: Tansı Şenyapılı, Gazi Üniversitesi Yayını 1980.

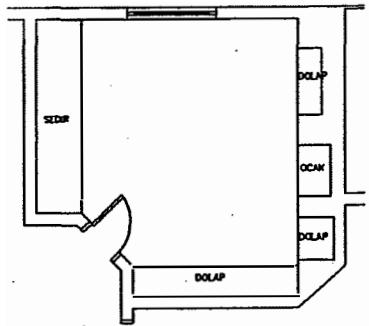
rın orta kısmı yemek yemek, yatak serip yatmak, yerde yemek hazırlamak, sebze ayıklamak, ya da dikiş, nakış işlerini yapmak için kullanılır.

Zemin katlar büyük ocak ve ateş yakma yeri gerektiren çamaşır, bulgur pişirme, ekmek yapma, salça kaynatma, pekmez yapma gibi eylemler için kullanılır. Konutlarda orta kat odaları daha alçak ve gündüz oturmaya ayrılmıştır. Üst kat odaları evli çiftlere ve misafirlere verilir ve daha yüksek tavanlıdır. Orta kat odaları alçak tavanlı olmaları nedeniyle daha kolay ısıtılabilirler ve daha çok kış aylarında yatılan ve oturulan mekanlardır. Genellikle misafirlerin gündüz ağırlandıkları odalar gece de misafirin yatması için kullanılır. Geçmişte konutun ısıtılması sorun olduğu için, kullanımda da ısıtmadan kaynaklanan sınırlamalar olduğu görülür. Şekil 2. Oda planı örnekleri⁵:

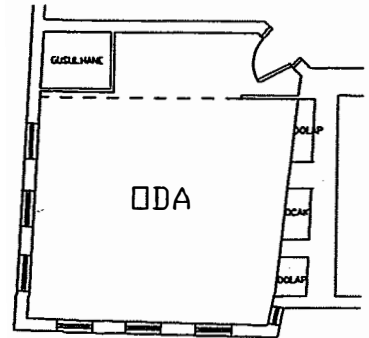
Odalarda yer alan araçlar oda içinde geçen eylemleri yansıtmaktadır. Ancak, yalnız araçlara bakarak odaların kullanım amaçlarını her oda için söyleme olanağı yoktur. Odada "gusülhane" olması odanın içinde yatıldığını ve odanın evli çiftlere tahsis edildiğini göstermektedir. Seditirli odalar mutlaka o odada gündüz oturulduğunu belirtir. Hem sedir hem de dolap varsa, oturulan oda aynı zamanda yatılan oda olarak da görev görmektedir. Bazı hallerde, özellikle yaşlılar için, bu oda mutfak ve yatma eylemlerine olanak verir. Sedir, dolap ve gusülhane olması, odanın gündüz oturulan, gece yatılan ve de gerektiğinde banyo yapılan ve bir çekirdek aile için kendi içinde bir bütün yani suit gibi olduğunu göstermektedir. İçinde yalnız dolap olan odaların genellikle ya yalnız yatmak için kullanıldığı ya da sandık odası gibi kullanıldığı anlaşılmaktadır. Odada hiç dolap olmaması ve odanın sedirli, dolaplı, ocaklı bir odaya bitişik olması, onun kiler gibi kullanıldığının işareti olabilmektedir. Bazı sedirli odalarda dolap olma-



a. Dört araçlı "Dolap Ocak Dolap Sedir" kompozisyonu, gusülhane oda dışına alınmış



b) Beş araçlı "Dolap Dolap Ocak Dolap Sedir" kompozisyonu



c) Beş araçlı "Dolap Ocak Dolap Giriş gusülhane" kompozisyonu, giriş üzeri yüklük

⁵ Meşhur, F., Safranbolu Konutlarında Oda tipleri, İ.T.Ü. MMLS Eğitim Programı, 1979. (MMLS Tezi)

ması o odada yatılmadığının işareti değildir. Yatak-yorgan gerektiğinde yandaki odadan ya da diğer odalardaki dolaplardan getirilerek serilir ve kaldırılır, biraz zahmetli de olsa, bu günlük koşullarda o kadar da önemli değildir.

Bu evlerde bugünkü kullanım şekilleri çok farklılaşmıştır. Artık yer yatağında yatan sayısı çok azdır. "Yer yataklarının yerini karyolalar almıştır.... Sedirler de yerlerini giderek koltuk ve kanapelere bırakmaktadır."⁶ Başlangıçta karyola daha üst kat odalarında sedirler kaldırılarak onun yerine yerleştirilir. Böylece yavaş yavaş kolayca toplanıp kaldırılamayan eşyalarla birlikte mekanlar da özel işlevler kazanmaya başlar.

Bu ahşap konutların ısıtmasında kat kaloriferleri ve merkezi ısıtma sistemlerine tesadüf edilmektedir.⁷ Bu konudaki değişiklikler konut içi yaşamı ve mekanların kullanımını da tamamen değiştirmektedir. Örneğin sobalı bir evde çocukların ayrı odada yatması mümkün değilken, kaloriferli bir evde bu olanak ortaya çıkmakta ve çocuklar nineleri ya da büyüklerinin yanında kalmayıp, kendi odalarına sahip olabilmektedirler. Evin yerleşme düzeninin değişmesiyle birlikte yerde yatma alışkanlığı da kaybolmuştur.

Çalışmanın Metodu

Bu çalışma Turizm ve Tanıtma Bakanlığı tarafından desteklenen "*Safranbolu ve Çevresi Turistik Geliştirme Projesi*" kapsamında 1979 yılında alan araştırması sırasında bir grup öğrenciye yaptırılan rölelere ve daha önce rölevesi yapılan konutların çizimlerine dayanmaktadır. Burada açıklanan morfolojik analiz sistemi, 1978-79 Yılında beş artı 1 yıllık yüksek lisans eğitimi gören öğrencilerden⁸ "Fatma Meşhur"⁹ ait tez kapsamında geliştirilmeye başlanmıştır. Bu çalışmada rölevesi bulunan 25 adet konuttan 128 adet oda seçilmiş ve bu odalar üzerinde morfolojik bir analiz sistemi uygulanmıştır. Bu metotta önce parametreler belirlenmiş ve bu parametrelere göre odalar gruplanmıştır. Röleliler sırasında yapılan tesbitler 1/100 ölçeğinde çizilerek çalışma için gereken dokümanlar hazırlanmıştır. Burada oda bir kapı ile diğer mekanlardan ayrılan ünite olarak tanımlanmıştır. Oda önünde antre olması durumunda bu mekanlar ayrı mekan olarak mütalaa edilmiştir. Bu dokümanlara dayanarak odalar araç sayılarına ve oda içinde araçların yerleştirilme düzenlerine göre ayrılarak morfolojik kartlara çizilmiştir. Odalarda araçların dizilişlerinin temel alındığı mobilya tiplerine dayanan parametre grupları aşağıdaki bölümdeki tabloda özet olarak gösterilmektedir.

⁶ a.g.e. Kıray, M. B., 1980.

⁷ Peker, C., Safranbolu geleneksel Konutlarına Kullanım Süreklilikleri Yönünden bir Yaklaşım, İ.T.Ü. MMLS Eğitim Programı, 1979. (MMLS Tezi)

⁸ Arslan, Ş., Safranbolu Konutlarında Fayda-Maliyet Analizi, İ.T.Ü. MMLS Eğitim Programı, 1979, (MMLS Tezi) ile a.g.e., Bulduk, P., 1979, a.g.e., Meşhur, F., 1979, a.g.e. Peker, C., 1979, katılımıyla yapılan çalışmaların tümünden yararlanılmıştır.

⁹ a.g.e. Meşhur, F., 1979.

Mobilya Tipleri

Bir sınıf ya da grup oluşturmak üzere belirlenen genellenebilecek ortak yapıları ve özellikleri olan nesneler için tip kavramı kullanılmaktadır. Mobilya tipleri ise mobilyanın çeşitlerini ve özelliklerini betimleyen her bireyin adıdır. Tasarımda tip, yeni bir işlevi içerir. Her mobilya tipinin adı bir taraftan da fonksiyonu ile belirlenir. Burada fonksiyonuna ve açık ya da kapalı oluşuna göre bir mobilya tipolojisi yapmak mümkündür. Buradaki tiplere ölçme işlemleri yapılırken, bina bünyesine dahil elemanın fonksiyonel görevine dayanarak yapılmıştır. Bina elemanları ile bina bünyesine dahil olan mobilya diyebileceğimiz elemanlar birbirleri ile iç mekanı oluşturmak üzere bütünleşmişlerdir. Bu nedenle oda girişleri de aynen bir mobilya ya da paravan gibi ele alınmaktadır.

Bina bünyesine dahil mobilya kabul edilen elemanlar şöyle sıralanabilmektedir:

- * Sedir
- * Dolap
- * Ocak
- * Gusülhane
- * Çiçeklik
- * Giriş elemanı¹⁰

Sedir başlıca oturma aracı olarak odalarda yer almaktadır. Gusülhane odada banyo yerine geçmektedir. Çiçeklik ise üzerine lamba, vazo, vb konulabilecek bir raftan ibarettir. Bazı konutlarda dolap içinde yaratılan derin gözler bulunur. Buralar çeşitli süs eşyalarının yerleştirildiği nişler şeklinde kullanılır.

Analizler araçların kullanım amaçlarını da ortaya koymaktadır. Odalarda dolapların bazısının içi mutfak dolabı olarak düzenlenmekte, bazıları ise yatak-yorgan koymak amacıyla kullanılmaktadır. Örneğin eni dar dolaplarda daha çok günlük eşyaların ve mutfak eşyalarının depolandığı görülmektedir. Eni geniş olan dolaplar ise, daha çok yatak, yorgan gibi hacimli eşyaların depolanmasına yarayan geniş yüklüklerdir. Yatak-yorgan depolanan dolaplar 60-100 cm genişliklerde yapılmakta olup, genellikle bina içbölme duvarlarına bitişik ve ahşap bir konstruksiyona sahiptirler.

¹⁰ a.e.g. Meşhur'un sınıflamasına ek olarak giriş elemanı bu çalışma için morfolojik kutuya eklenmiştir.

Tablo.1

Mekanlardaki araç grupları ve kullanım amaçları için hazırlanmış morfolojik kutu

(DOD= Dolap Ocak Dolap, DOG= Dolap Ocak Gusülhane, DOK= Kiler Ocak Dolap, OG= Ocak Gusülhane, OD = Ocak Dolap, O= Ocak)

Araç Sayısı	Oda Tipi	Temel Araç kompozisyonu	Mekan Fonksiyonları ¹¹	Ocaklı kompozisyon ¹²
1	1.1	Dolap	Yasandık ya da yatak odası	
	1.2	Sedir	Oturma	
2	2.1	Dolap Dolap	Ya sandık ya da yatak odası	
	2.2	Dolap Sedir	Oturma-yatma	
3	3.1	Dolap Ocak Dolap	Yatma	DOD
	3.2	Dolap Gusülhane Sedir	Oturma-yatma	
	3.3	Dolap Sedir Dolap	Oturma	
	3.4	Çiçeklik Dolap Dolap	Yatma	
	3.5	Ocak Sedir Dolap	Oturma-yatma	O
	3.6	Dolap Dolap Dolap	Yatma ya da sandık odası	
	3.7	Giriş Dolap Sedir	Oturma-yatma	
4	4.1	Gusülhane Ocak Sedir Dolap	Oturma-yatma	OG
	4.2	Sedir Gusülhane Dolap Dolap	Oturma-yatma	
	4.3	Ocak Gusülhane Sedir Çiçeklik	Oturma-yatma	OG
	4.4	Dolap Dolap Sedir Çiçeklik	Oturma-yatma	
	4.5	Dolap Ocak Dolap Sedir	Oturma-yatma	DOD
	4.6	Dolap Ocak Dolap Dolap	Yatma	DOD
	4.7	Dolap Dolap Dolap Sedir	Oturma-yatma	
	4.8	Giriş Dolap Gusülhane Sedir	Oturma-yatma	
	4.9	Giriş Dolap Sedir Ocak	Oturma-yatma	O
5	5.1	Dolap Dolap Ocak Dolap Sedir	Oturma-yatma	DOD
	5.2	Çiçeklik Dolap Gusülhane Ocak Dolap	Yatma	DOG
	5.3	Dolap Sedir Kiler Ocak Dolap	Oturma - yatma - mutfak - yemek yeme	DOK
	5.4	Dolap Gusülhane Dolap Ocak Dolap	Yatma	DOD
	5.5	Dolap Ocak Gusülhane Mutfak Sedir	Oturma - yatma - mutfak - yemek yeme	DOG
	5.6	Gusülhane Sedir Dolap Ocak Dolap	Oturma-yatma	DOD
	5.7	Çiçeklik Dolap Ocak Dolap Sedir	Oturma-yatma	DOD
	5.8	Dolap Dolap Ocak Dolap Dolap	Yatma	DOD
	5.9	Sedir Gusülhane Dolap Dolap Dolap	Oturma-yatma	
	5.10	Giriş Gusülhane Ocak Dolap Sedir	Oturma-yatma	DOG
	5.11	Giriş Ocak Dolap Sedir Çiçeklik	Oturma-yatma	OD
	5.12	Giriş Dolap Dolap Ocak Dolap	Yatma	DOD
	5.13	Giriş Dolap Ocak Dolap Sedir	Oturma-yatma	DOD
	5.14	Giriş Dolap Ocak Gusülhane Çiçeklik	Yatma	DOG

¹¹ Mekanlardaki eylemlerle ilgili açıklamalar bu çalışmada rölelerde mekanların içine yazılmış olan kullanım amaçlarından yararlanılarak belirlenmiştir.

¹² Ocak etrafındaki mobilyaları açıklayan tiplendirme bu çalışma için yapılmıştır.

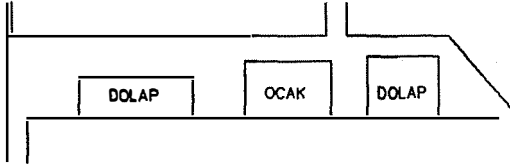
6	6.1	Çiçeklik Gusûlhane Sedir Dolap Ocak Dolap	Oturma-yatma	DOD
	6.2	Dolap Dolap Ocak Dolap Sedir Dolap	Oturma-yatma	DOD
	6.3	Gusûlhane Ocak Dolap Sedir Dolap Dolap	Oturma-yatma	DOG
	6.4	Dolap Çiçeklik Dolap Dolap Dolap Dolap	Yatma	
	6.5	Dolap Dolap Ocak Dolap Sedir Çiçeklik	Oturma-yatma	DOD
	6.6	Dolap Sedir Dolap Ocak Dolap Kiler	Oturma - yatma - mutfak - yemek yeme	DOD
	6.7	Giriş Dolap Dolap Ocak Dolap Sedir	Oturma-yatma	DOD
	6.8	Giriş Dolap Gusûlhane Dolap Ocak Dolap	Yatma	DOD
	6.9	Giriş Dolap Ocak Dolap Sedir Gusûlhane	Oturma-yatma	DOD
	6.10	Giriş Dolap Ocak Gusûlhane Sedir Dolap	Oturma-yatma	DOG
	6.11	Giriş Dolap Dolap Ocak Dolap Dolap	Yatma	DOD
	6.12	Giriş Dolap Dolap Gusûlhane Sedir Dolap	Oturma-yatma	
7	7.1	Giriş Dolap Ocak Dolap Sedir Gusûlhane Çiçeklik	Oturma-yatma	DOD
	7.2	Giriş Dolap Çiçeklik Dolap Dolap Dolap Dolap	Yatma	
	7.3	Giriş Dolap Dolap Ocak Dolap Sedir Çiçeklik	Oturma-yatma	DOD
	7.4	Giriş Gusûlhane Sedir Dolap Ocak Dolap Kiler	Oturma-yatma - Mutfak	DOD
8	8.1	Giriş Kiler Gusûlhane Dolap Ocak Dolap Sedir Çiçeklik	Oturma-yatma - Mutfak	DOD
	8.2	Giriş Dolap Gusûlhane Dolap Ocak Dolap Sedir Çiçeklik	Oturma-yatma	DOD

Tablo 2

Odalarda araç kompozisyonu tipleri sayısı

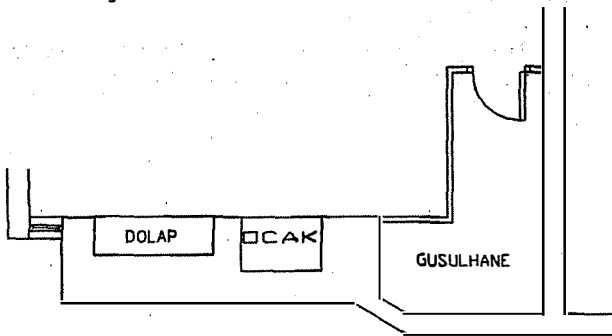
<u>Odalarda araç sayısı</u>	<u>Araç kompozisyonu tipleri sayısı</u>
1 Araçlı	2 Tip
2 Araçlı	2 Tip
3 Araçlı	7 Tip
4 Araçlı	9 Tip
5 Araçlı	14 Tip
6 Araçlı	12 Tip
7 Araçlı	4 Tip
8 Araçlı	2 Tip
Toplam tip sayısı	52 Tip araç kompozisyonu

Bütün oda örnekleri içinde 52 tip bulunmaktadır. Bunlardan 35 inde araç kompozisyonu içinde ocak bulunmaktadır. Bu ocaklı araç kompozisyonlarının 25 inde ocağın iki tarafında dolaplar yer alır. Bu tip odalara hemen hemen her evde bir kaç odada tesadüf edilmektedir. Bu araç kompozisyonu tiplerinin sekizinde ocakla gusülhane bitişiktir. Bazılarında ocağın sıcaklığından gusülhanede su ısıtmak için de yararlanılmaktadır.



Şekil 3: Taş duvar içinde "dolap ocak dolap" kombinezonu.¹³

Ocak yanında yer alan dolaplar ise daha çok taşıyıcı taş duvarın içine yerleştirilmiş nişler şeklindedir. Bu dolaplar kitaplık, mutfak araç gereçleri, misafir ikram takımları, aydınlatma gereçleri gibi çeşitli araçlar için kullanılır. Taşıyıcı taş duvar kalınlığı 50-70 cm arasında değiştiği için bu dolaplar da 30-50 cm arası derinliklere sahip olurlar. Büyük yükler ise, yatak-yorgan dışında evde ortada durması hoş olmayan ne varsa içine yerleştirildiği çok da düzenli olmaya elverişli olmayan büyük hacimli araçlardır. Kullanımları oldukça zahmetlidir. Üst dolaplar az kullanılan mevsim dışı giysiler, yatak-yorgan, fazla eşyalar için kullanılır. Bu dolaplara ancak bir sandalyeyle ya da kısa bir merdivenle ulaşılabilir. Hatta bazı hallerde büyük yüklerin taban kısmı gusülhane olarak kullanılabilir. Yüklüğün 60-70 cm yukarısı gusülhanenin üzerine kalaslar koyarak yatak-yorgan depolamak için kullanılır.



Şekil 4: "Dolap Ocak Gusülhane" kompozisyonuna bir örnek.¹⁴

Oda çok amaçlı olarak ve de özellikle yatmak ve misafir ağırlamak için kullanıldığı zaman, giriş kısmında iç mekanın görülmesini engelleyecek ve mahremiyet sağlayacak paravanımsı bir giriş yapılır. Kapı açık olduğu zaman hayat kıs-

¹³ a.e.g. Arslan, Ş., 1979.

¹⁴ a.e.g. Bulduk, P., 1979.

mından içerisinde görülmesini engelleyecek bir düzenleme yapıldığı görülmektedir. Bu önlem her oda için yapılmaz, önemli ve mahrem olması istenilen odalarda yapılır.

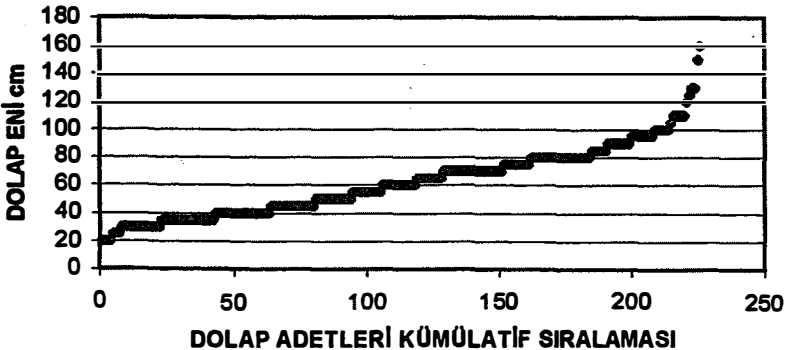
İçinde sedire yer verilmeyen ancak ocağı ve dolapları olan odalar genellikle yalnız yatmak için kullanılırlar. Ocaksız yalnız dolapları olan odalar sandık odası ya da kiler olarak kullanılagelmektedir. Mutfak olarak kullanılan mekanlarda çoğu kez ocak olmadığı ve bir dolabın içinde bu maksatla kullanıldığı görülmektedir. Ocaklar odun taşıma kulfeti ve pisliği nedeniyle günümüzde ısıtma amaçlı olarak kullanılmamaktadır. "Oturma için geleneksel konutlarda sedirler ve onların üzerlerine yerleştirilen minderler ve duvar yastıkları kullanılır. Minderler yere konduğu zaman yerde de oturulabilir. Döşeme genellikle duvardan duvara halı ya da kilim kaplı olur. Pencere sedirin arkasındaki yastıkların hemen üzerinden başlar.¹⁵ Çoğu konutlarda pencerelerin üzerinde renkli camları olan tepeler pencereleri bulunur.

Yıkama işlemi kısa süreli ve boy abdesti alma amaçlı olduğu zaman gusülhanede su dökünülerek gerçekleştirilir. Daha seyrek olarak temizlik amaçlı yıkama ya çarşı hamamında ya da zemin katta ya da birinci katta yer alan, dışından ısıtılan hamam denilen mekanda gerçekleştirilir. Evdeki hamamın önündeki mekan giyinip soyunmaya elverişli bir ön oda niteliğindedir. Bu mekanda çoğu kez dolaplar ve ocak bulunur.

Odaların ve Araçların Boyutları

Önce odaların geometrik analizi yapılmıştır. Bu analizde oda, dolap, sedir, gusülhane eni, boyu ve alanı değişkenler olarak incelenmiştir. Elde edilen ölçümler sonucunda değişkenlerin frekans dağılımları yapılarak sonuçlar görselleştirilmiştir.

DOLAP ENİ



Şekil 5: Dolap enlerinin dağılımını gösteren tablo

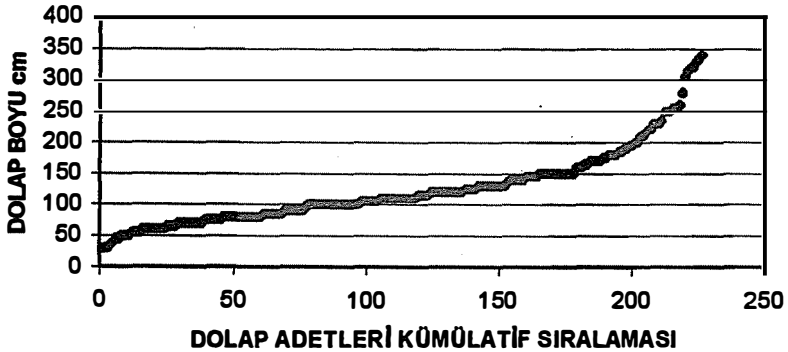
¹⁵ a.e.g. Günay, R., 1979.

Odalarla ilgili geometrik bilgiler örneğin mekan boyutları, mekan alanı, araç boyutları önce tablo haline getirilip, sonra frekans dağılımları ile ilgili tablolar oluşturulmuştur. Oda boyunun en çok 4.0-4.5 m ve eninin 3.5-4.0m dolaylarında yoğunlaştığı görülmüştür. Oda boyunun ortalama 4.38m olduğu hesaplanmıştır. Odaların alanları ortalama 19.9 m² olarak bulunmuştur.

Dolapların Boyutları

Dolapların boyutları kullanım amaçlarını da belirlemektedir. Odaların büyük bir kısmında mutlaka yatak-yorgan depolamaya yarayan en az bir adet dolap bulunmaktadır. Hiç dolap olmayan oda sayısı 26/128 yani %20.3 gibi bir oranı ifade etmektedir. Kalan diğer odalarda mutlaka dolap vardır. Ancak, sekiz odada bu dolaplar yatak-yorgan depolamaya elverişli olmayıp küçük boyutlardadır. Bazı odalarda gusülhane ya da kapı üzerindeki dolaplar yatak-yorgan depolamak için kullanılmaktadır. Bir odada kapı üstü depolama için kullanılırken beş odada kapı ve gusülhane üstü ve 7 odada da yalnız gusülhane üstü bu maksatla kullanılmaktadır. Özellikle yalnız gusülhane olan odalarda, Gusülhane üzeri kapatılarak eşya depolamaya yardımcı olarak kullanılmaktadır.

DOLAP BOYU

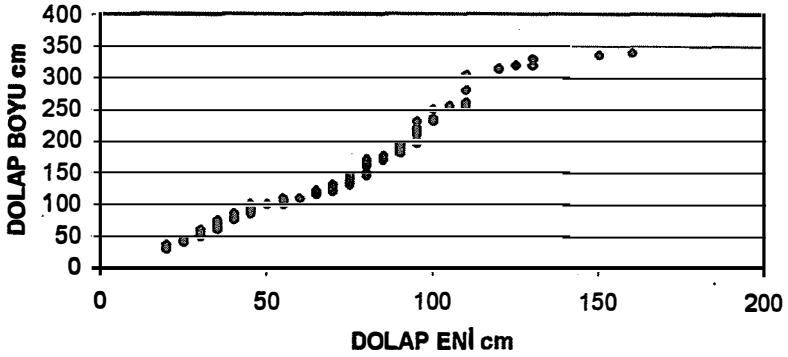


Şekil 6: Dolap boylarının dağılımını gösteren tablo

226 Dolap üzerinde yapılan inceleme sonucunda yatak-yorgan depolanabilen, eni 60 cm'nin üzerindeki dolapların sayısı 118 olup, bu dolapların ortalama alan büyüklüğü 131.64 dm² olarak bulunmuştur. Bütün dolapların ortalama enleri 62.4 cm, boyları ise 125 cm'dir (Şekil 5, 6, 7).

Bir Türk geleneği olan bu dolaplar bütün evin esnek kullanımına olanak verecek şekilde düzenlenmiştir. Mekanın kullanım senaryosuna göre dolaplara eşyalar depolanmakta ve yeniden tiyatro sahnesi gibi her defa mekana şekil verilebilmektedir.

DOLAP ALANI

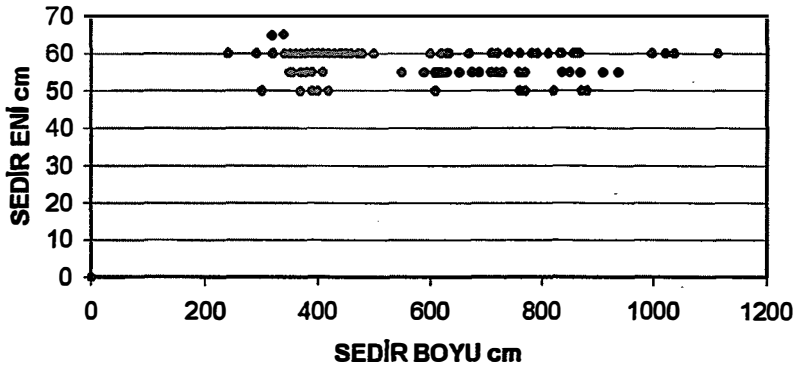


Şekil 7: Dolapların boy ve en ilişkileri içinde alan dağılımı

Sedir Boyutları

Oda mekanının şekillendirilmesindeki bina bünyesine dahil araçlardan birisi de sedirlerdir. Odaların yalnız 100'ünde sedir bulunmaktadır. Bu da bütün odaların oturma amaçlı olarak kullanılmadığını göstermektedir. Bu odalarda ortalama sedir alanı $229,9 \text{ dm}^2$ ve bu alanların standart sapması ise 175 dm^2 olarak görülmektedir. Bu da sedirlerin boyutlarının oda büyüklüklerine bağlı olarak çok değiştiğini göstermektedir.

SEDİR ALANI



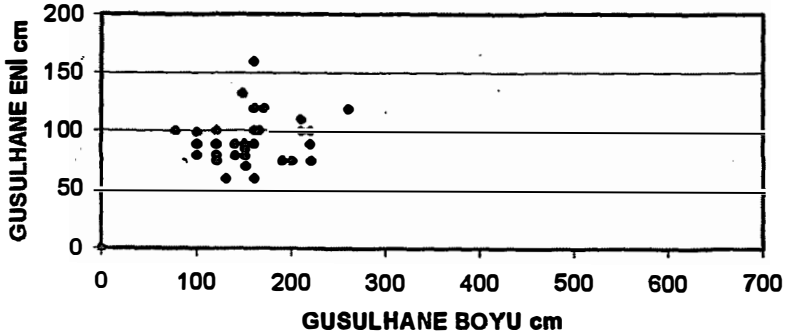
Şekil 8: Sedir boy ve en ilişkileri içinde alan dağılımını gösteren tablo

Gusülhane Boyutları

Odalarda yer alan gusülhaneler de bir mekan olmaktan daha çok aynen dolaplar gibi bir araç olarak ele alınmaktadır. Bir tür dolap-banyo denilebilir. Çünkü bu mekan kullanılmadığı zaman kapatılmakta ve çoğu kez üzerine ya-

tak-yorgan yerleştirilerek çok maksatlı olarak kullanılmaktadır. Gusülhaneler genellikle kısa sürede boy abdesti almak amaçlı olarak kullanılan, içinde su dö-künme olanağı olan bir dolaptır. Çok nadiren sıcak banyo yapılan duvarlı kalıcı bir mekan olarak göze çarpmaktadır.

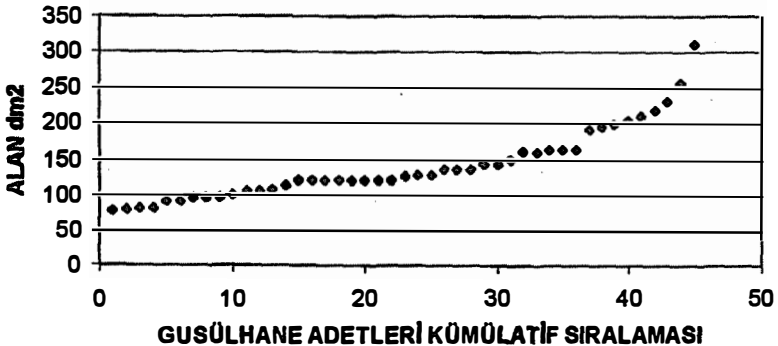
GUSULHANE BOYUTLARI



Şekil 9: Gusülhane Boy ve En İlişkileri

Gusülhane boy ortalaması 152 cm ve en ortalaması 91,68 cm olarak hesaplanmıştır. Alan ortalaması ise 140,61 dm²'dir. Gusülhanelerde en büyük boy 260 cm ve en büyük en 160 cm olarak saptanmıştır. Bu aracın içi bazen ahşap kaplı olup, atık su alttan bir giderle yine ahşap borular içinden zemine kadar inmektedir. Bazı hallerde gusülhane zemini kurşun bir levha ile kaplanır ve suyun mekana sızması bu şekilde önlenmiş olur.

GUSULHANE ALAN DAĞILIMI



Şekil 10: Gusülhane alan dağılımlarını gösteren tablo

Yeni konutlarda gusülhanelerin yerini konut katlarına eklenen termosifonlu ya da şofbenli küçük banyolar almaktadır.

Sonuçlar

Geleneksel Türk konutunun en güzel örneklerinden olan Safranbolu konutlarında bina bünyesine dahil mobilyalar mimarinin parçası olarak görünmektedir. Yaşam için gerekli fonksiyonlar ve her mekanın kullanım hedefleri yapıldığı devrede önceden belirlenmiştir. Her ne kadar her mekanda, her eylem yapılabilir gibi görünse de, misafir odası, evli çiftlerin yatak odaları, mutfak, oturma mekanları tasarımları ile ayrılmaktadır. Misafirlerin kabul edildiği ve evin reisine ait olan başoda dolaplarının kullanışlılığı, dolap kapaklarının ve ocağın süslemeleri ile diğer odalardan ayrılır. Bu odanın tavanı da dolapları gibi özenle yapılmış bir sanat eseri niteliği taşır. Bu odalarda kapaksız yapılan raflar gösterişli gaz lambalarının, gülepdanların sergilenmesine yarar.

Büyük dolaplar çağdaş yaşamda kullanılan dolaplarda olduğu gibi fazla raflı ve çekmeceli değildir ve kullanımları oldukça zahmetlidir. Her şey birbiri üzerine yığılarak dolaba konulur. Bu nedenle, büyük yüklük olarak kullanılan dolap içleri dağınık ve kullanışsızdır. Bunları gardrop ya da gömme dolaplara benzetebiliriz. Boyutları bazı hallerde içine girilebilecek büyüklüklere erişir. Ancak, ocak yanında yer alan dolaplar daha küçük olup, içlerindeki raflar ve bölümlenmeleri nedeniyle birçok küçük gösterişçi tüketim eşyasının depolanmasına olanak verirler.

Yaşamın yavaşlığı, kadınların zamanlarının tamamen evde geçmesi ve ev içi üretimde kadınların önemli bir yer alması, konut mekanlarının tasarımını etkilemiştir. Büyük yiyecek ambarları, ev içi üretimin birer göstergesidir. Ayrıca sandık odaları, kilerler kuru yiyeceklerin ve ev içinde üretilen reçellerin, turşuların, tarhanaların, makarnaların depolandığı mekanlardır. Sabun, şeker, tuz, un toptan alınan ürünlerdir ve bu mekanlarda depolanır. Buralarda büyük raflar ve tel dolaplar bulunur. Değişen yaşam tarzı bazı konutlarda başlıca oturma elemanı olarak kullanılan sedirlerin kalkmasına ve yerine binaya dahil olmayan koltuk ve karyolaların girmesine neden olmaktadır. Birçok halde karyola odaya yerleştirildiği halde oda eğer oturma amaçlı da kullanılıyorsa, sedirin bir kısmı korunmaya devam edilmektedir. Sedirlerin muhafaza edildiği baş odalı konutlarda koltuk kanape hayatta yer almakta, ya da yeni gelinlerin odalarına yerleştirilmektedir. Karyola da evin reisinin ve yeni evlilerin odalarından başlayarak konutlara girmektedir. Bazı hallerde karyolanın odanın ortasına sedirin yanına konulduğu ve tuhaf bir görüntü sergilediği görülmektedir.

Değişen hanehalkı yapısı ve ekonomik koşullar nedeniyle konutların ayrı dairelere bölündüğü ve yeni bir takım biçimsiz merdivenler eklenerek müstakil hale getirildiği gözlenmektedir. Bu durumda, odalardan ilk kalkan eleman sedirler olmaktadır. Konut içi dolaplar bile fonksiyonlarını yitirmektedir. Çünkü dolapların önüne gelen yeni mobilyalar dolapları kullanılmaz hale getirmektedir. Değişen yaşam tarzıyla birlikte konut içindeki bina bünyesine dahil mobilyalar da yaşamlarını yitirmektedir.

BEDELSİZ MODERNLEŞME*

İhsan Bilgin

b

ep beraber birilerine kızıyoruz: Devlete, partilere, belediyelere, müteahhitlere, mühendislere, kalfalara, arsa sahiplerine, hatta sisteme. Tek tek hepsine kızmakta haklıyız. Bir kez bunun adını koyalım. Ancak adını koyduktan sonra bir adım daha atıp şu soruyu sormak gerekiyor: Felaketlere açık bu kentleşme örüntüsü neden ve nasıl mümkün oldu? Eğer bu soruyu sorup üzerine düşünmezsek kızgınlığımız, öfkemiz kendi içinde boğulacak. Çaresizlikle boşvermişlik arasında savrulup duracağız.

Son cümleyi baştan söyleyelim: 1940'ların ikinci yarısından başlayan, 60'larda hızlanan, 70'lerde tıkanan, 80'lerde mecra değiştiren, bugünlerde de yeni tıkanıklıklarından söz edilen Türkiye modernleşmesi kentleşme için gerekli olan ekonomik kaynakları yaratamamıştır. Ya da kaynakları arasından yeterli miktarı kentleşmeye ayır(a)mamıştır. Kentleşmenin "bedeli" öden(e)memiştir.

Kentleşmenin "bedeli" nedir, nasıl hesaplanabilir? Şöyle basitinden bir tablo çizelim: Bir kenti oluşturan yapı stoğunun ezici bir ağırlığını, %80-90'ını konutlar oluşturur. O za-

* Bu metin motivasyonunu 17 Ağustos depreminin ertesinde, felaketin bir panik ortamı içinde algılanması ve anlamlı bir nedensellik zinciri içinde kavranamaması karşısında duyduğum tepkiden alıyordu. Bu nedenle günlük gazete formatında yazdım ve *Radikal* gazetesinin 5 Eylül 1999 günkü ilavesi "*Radikal İki*"de yayınlandı. Şimdiye kadar yazdığım metinler içinde en fazla ilgi çeken ve en yoğun tüketileni oldu. Daha sonra "*Mimarlık*" ve "*Cogito*" dergilerinin Ekim 1999'da çıkan deprem sayılarında hiç değiştirilmeden birer kez daha yayınlandı. Karmaşık bir sosyal olguyu bütünselliği içinde kavramayı ve sunmayı bir nebze olsun başarabilmişsem, bunu herşeyden fazla Mübeccel Kiray'dan aldığım toplumbilim terbiyesine borçluyum. Lisansüstü eğitimimde aldığım "Şehir Sosyolojisi" ve "Konut Sosyolojisi" dersleri ile başlayıp akademik yaşamım boyunca esirgemediği dostluğu ile süren ve Habitat II Danışma Kurulu'ndaki ortak çalışmamız sırasında pekişen terbiyenin şükran borcu olarak bu metnin onun için hazırlanan kitapta yer almasını istedim. İlgisi için Fulya Atacan'a da teşekkür ediyorum.

man hesabı kolaylaştırmak için konutlar üzerinden gidelim. Ama önce kentin sadece binalardan oluşmadığını da hatırlayalım: Kaldırımlar, yollar, otoparklar, garlar, demiryolları, metro istasyonları ve tünelleri, iskeleler, kanalizasyon-su-telefon-gaz vs. şebekeleri, elektrik direkleri, telefon kulüpleri, duraklar, parklar, okullar, kreşler vb.'den oluşan dev sistemi ve bu sistemin maliyetini şöyle bir gözümüzde canlandırmaya çalışalım. (Mal ve hizmet üreten işyerlerini, ofisleri, çarşıları, atölyeleri, fabrikaları şimdilik tablonun dışında tutuyoruz.) Sonra da bu toplam bedeli o kentteki konut sayısına bölelim. Bu hesabı yapmış kent ekonomisti var mı bilmiyorum, ancak ürkütücü bir rakam çıkacağına hiç kuşku yok. En iyimser tahminle ortalama bir evin maliyetinden daha düşük olmayacaktır bu rakam. Demek ki o evi meydana getirmek için harcanan paranın en azından iki misli harcanacak: Biri kendisi için, diğeri de doğurduğu kentsel donatı ihtiyacı için. Bir evin "kentsel konut" olabilmesinin bedeli en azından bu. Öyleyse "kentsel konutun" maliyeti arsa, proje, demir, çimento, tuğla, inşaat işçiliği, doğrama, seramik, parke, lavabo, dolap vs.'den ibaret değil. Üstüne bir de kentsel donatıların bedelini eklemek gerekiyor.

Peki kim ödeyecek bu bedeli? Toplum çeşitli açılardan sınıflandırılabilir. Korumuz kent olduğuna göre aktörleri de kentin tüketimi üzerinden okuyalım. Muhtemel aktörler şunlar: Kiracılar, bina ve ev sahipleri, mal ve hizmet üreten şirketler.¹ Kiracı zaten böyle bedelleri ödeyecek durumda olmadığı için kiracı kalıyor. Ayrıca da uzun vadede kirasıyla zamana yayılmış olarak ödemiş olacak payına düşeni. Ev sahibi payına düşeni ödeyecek. Eğer evini kiralıyorsa zaman içinde kiralara yansıtarak bir miktarını geri alacak bu bedelin. Şirketlerin bina sahibi veya kiracı olmanın dışında da yükümlülükleri olacağı kesin.² Ama kim hangi oranda ve hangi termin içinde öderse ödesin ev ciddi bir biçimde pahalılaşacak. Ev sahibi olmak kolay olmayacak. İşte o nedenle İngiltere'de bu yüzyılın başında toplam konut stoğunun %90'ı nüfusun %10'unun elindeydi. Kiralar da yükselecek. Kiraların yükselmesi mal ve hizmet üreten şirket kârlarının daha büyük bir bölümünün ücretlere, ücretlerin de daha büyük bir bölümünün kiralara gitmesine neden olacak. Yine bu nedenle Avrupalı işçi sınıfının büyük bir bölümü 1920'lere kadar çoluk-çocuk tek odalı evlerde oturuyor ve helâları diğer ailelerle paylaşıyordu. Bina yapmak (yani kentleşmek) pahalı bir iş olduğu için, dolayısıyla da kolay olmadığı için.³ Bedel bir biçimde ödenecek; herkes de bundan payını alacak.

¹ Bu noktada mal ve hizmet üreten işyerlerini, ofisleri, çarşıları, atölyeleri ve fabrikaları da işin içine katmış oluyoruz. Çünkü bu faaliyetlerin gerçekleştiği bina stoku kentin toplamı içinde küçük bir yer tutmasına rağmen, bu faaliyetleri gerçekleştirenler kentin varoluşundan kapladıkları yerle kıyaslanamayacak ölçüde yararlanmakta ve pay almaktadırlar.

² Bugün de işyerlerinin örneğin suya ve elektriğe ikametgahtan daha fazla para ödemeleri bu anlamdaki bir uygulamanın örneğidir.

³ Üstelik de bu ülkeler dünyanın "merkezinde" oldukları için 19. yüzyılın koşulları içinde çevre ülkelerden büyük oranda artık transfer ediyorlar, dolayısıyla da kentleşmelerinin bedeli bir ölçüde işiide oldukları çevre ülkeler tarafından ödenmiş oluyordu.

Şimdi bu tabloyu aklımızda tutarak Türkiye'nin son 50 yıldaki modernleşme öyküsüne bakalım: 1980'lere kadar sermaye birikimi esas olarak imalat sektörünün şu kanalları içinde seyrediyordu: Dayanıklı tüketim malları, paketlenmiş tüketim malları ve inşaat sektörüne girdi teşkil eden ara mallar. Büyük firmaların faaliyetleri, dolayısıyla da kârları bu kanallar içinde yoğunlaşmıştı. Dikkat edilirse bu faaliyet ve kâr alanları içinde doğrudan "kentün üretimi"ne konu olan faaliyetlerin bulunmadığı görülecektir. Oysa 19. yüzyıl Avrupa'sında başta arsa spekülasyonu olmak üzere, altyapı ve üstyapı yatırımlarına konu olan büyük ölçekli faaliyetlerin de büyük şirketlerin konu ve kâr alanı içinde olduğunu görüyoruz. Özellikle de banka ve sigorta şirketleri gibi finans kuruluşlarının. Oysa bizde 1980'lerin sonuna kadar büyük sermayenin bırakalım inşaat ve imalatı, bu sektörün en kârlı ve en zahmetsiz kalemi olan arsa spekülasyonu ile ilgilenmediğini görüyoruz. Kent dışı faaliyetler olan baraj ve otoyol yapımlarını bir kenara bırakırsak Türkiye'deki ilk büyük inşaat firmaları 1980'lerde komşu ülkelerin büyük ölçekli inşaat talepleriyle birlikte oluşmuş; oluşuktan sonra bile Türkiye içinde kendilerinden beklenebilecek bir faaliyet yoğunluğu içinde olmamışlardır. Bu bize şunu gösterir: Demek ki kentün üretimi alanında büyük şirketlerin kâr beklentilerine cevap verecek bir hareketlilik yoktur. Ancak öte yandan da ülkenin nüfusu dramatik bir hızla artmakta ve artan nüfusun üçte biri Doğu Marmara Bölgesi olarak adlandırılan Sakarya-İstanbul-Bursa üçgenine yığılmaktadır. Demek ki en azından bu üçgenin içinde kentün üretimine ilişkin faaliyetlere büyük bir ihtiyaç bulunmaktadır. İşte dramatik ikilem burada başlıyor: İhtiyaç olduğuna kuşku yok. Ancak sermaye bu ihtiyaçların doğurduğu faaliyet kolları üzerinden birikmiyor. Demek ki bu işler yapılmıyor! Çünkü yapılıyor olsa önce bu ölçekteki kuruluşlar talip olacaklardı işlere. Ya da başka türlü yapılıyor. Kapitalist modernleşme tarihinin alışık olmadığı bir biçimde yürüyor işler.

İşlerin nasıl yürüdüğünden önce neden böyle olduğuna bakalım: Neden Türkiye tarihinde kentün üretimine en çok ihtiyaç olan bir zaman aralığında bu faaliyet kolları marjinalize oluyor? İhtiyaç neden kâra dönüştürülüyor? İşte bunu Türkiye'nin içinden bakarak anlayamayız. Tıpkı Türkiye'nin neden hemen 2. Dünya Savaşı'ndan sonra kesintisiz bir büyüme ve genişleme mecrasına girdiğini de Türkiye'nin içinden bakarak anlayamayacağımız gibi. Çünkü bu dünya ölçeğindeki yeni birikim rejimiyle ilgilidir. Şunu vurgulamak önemli: Avrupa ve Amerika'nın merkez ülkeleri de dahil, dünya kapitalizmi tüketim toplumunu 1950'lerle birlikte kurmaya başlamıştır. Bir başka deyişle 100 yıllık geçmişi olan sanayi devrimi 1950'lere kadar bugün anladığımız anlamdaki kitlesel tüketim devrimini gerçekleştirecek bir kapasiteye sahip olamamıştır. Süpermarketlerin, reklam sektörünün, alış-verişin, modanın, medyanın 1950'ler sonrası yaptığı ilk büyük atak, bugün içinde yaşamaya alıştığımız yaşam standartlarının başlangıcının da bu dönem olduğuna işaret eder. İşte Türkiye modernleşme rüzgârına tam da bu zaman diliminin başlangıcında yakalandı: Otomobilin, beyaz eşyanın, televizyonun, mutfak aletlerinin, sinemanın, gazetenin, modanın, Tetra-Pak

tarafından kutulanıp market raflarına dizilmiş malların dünyaya çığ gibi yayıldığı dönemde. Türkiye dünyayla senkrona girmişti bir kere. Dünyada neden kâr ediliyorsa burada da ondan ediliyordu. Dünyada ne satılıyorsa burada da o satılıyordu. 1980'lerle birlikte gelen değişime de kolayca ayak uyduruldu: Finans, bilgi-işlem, telekomunikasyon, medya, seyahat sektörlerindeki patlamayı, hizmet sektörünün yeniden keşfini, sermayenin diğerlerinin yanı sıra bunlar üzerinden de birikmesini dünyayla eşzamanlı olarak yaşıyoruz.

1950'lerde ve 60'larda merkez ülkelerde kamu sübvansiyonları tarafından finanse edilen sosyal konut ve planlama hamlesi yeni birikim rejiminin desteği olarak işlev görüyor, hegemonik sektörlerle servis veriyordu. Yeni sosyal konutlar taze malların kitlesel olarak tüketilmesini kolaylaştıracak istikrar ortamının güvencesi oldular. Türkiye'nin ikisini birden, aynı güçle yapacak imkanları yoktu. Kaynaklar ağırlıklı olarak televizyona, otomobile, radyo-teype, çamaşır makinesine, deterjana harcandı o dönem. Tıpkı şimdi de cep telefonuna, şifreli karnallara, seyahate, borsaya doğru yöneldiği gibi. Bu tabii ki karşılıklı bir ilişkiydi: Yatırımcılar üretim, tüketiciler de tüketim tercihlerini bu sektörlerin mallarından yana kullandı hep. Bilerek ve isteyerek.

Peki ya kent? Kentin üretimi ne oldu bu arada? Ertelenemeyecek acil ihtiyaç barınmadır her zaman. Barınamayan insan tüketemez de. Doğu Marmara'nın nüfusu 50 yıl içinde 15 kat artarak 1 milyondan 15 milyon seviyesine çıktı. Bu nereden bakılırsa bakılsın yılda ortalama 100 bin yeni konut ihtiyacı demektir. Daha en başından, tarihin tanık olduğu en geniş ve en sınıflarüstü katılımı bir anlaşmaya varıldı modernleşmenin bütün aktörleri arasında: Herkes sorununu kendi imkânları ve inisiyatifleriyle çözecek, örgütlü sermaye malzeme satmanın, yönetim ve hukuk da işleyişi kolaylaştırmanın ötesinde bu işe karışmayacaktı. Eşi görülmedik bir enerjiyle betonarme apartman hamlesine girişildi. Herkes hemşehrileriyle, kalfalarla, arsa sahipleriyle, müteahhitlerle, "kooperatif" adı altında biraraya gelmiş müteahhit ve taşeron gruplarıyla, belediyelerle küçük ve seri anlaşmalara giriyor, arsanın ve inşaatın maliyetinden payına düşeni bir biçimde denkleştiriyor, ev sahibi oluyor, sonra ikincisine, üçüncüsüne, yazlığa yatırımın hesabını yapıyordu. Denklem o denli "sağlam" kurulmuştu ki, herkes birden kazançlı çıkıyor, İngiltere, Almanya gibi ülkelerin 60 yıllık disiplinli politikalarla ulaştığı %60'lar seviyesindeki konut sahipliği oranı otomatik olarak tutturuluyordu. Anlaşmanın önemli bir maddesi daha vardı: Kentleşmenin, betonarme inşaat dışındaki maliyeti kimse tarafından ödenmeyecek, kaynaklar iki kanala akmaya devam edecekti: Evlerin modern sanayinin ürettiği mallarla doldurulmasına ve bir sonraki betonarme apartmanın inşaatına.

Esneklik üzerine kurulu bu "büyük anlaşma"nın tahammül edemediği bir küme vardı: Uzun vadeli hesap, akıl ve norm. Çünkü buralardan gelen sesler "bedeli" hatırlattılar hep; "yumuşak modernleşmenin" ödenmemiş bedelini. O nedenle bürokrasi, teknokrasi ve meslekler ancak formasyonlarını kapının dışında bırakmak şartıyla kabul edildiler "büyük anlaşmayı" ilmik ilmik ören küçük anlaş-

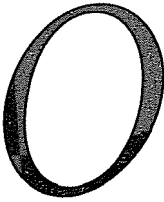
ma ortamlarının içine. "İşi bilmek" okuldan ve kitaptan öğrenilenleri unutmak, yerine bu ilişkilerin kendine özgü dilini ve alışkanlıklarını benimsemek anlamına geliyordu. Dilin karışmasında ve anlaşılmaz hale gelmesinde medya patlaması kadar inşaat yapma konvansiyonlarının ve ortamlarının da payı olsa gerek.

Sıkışınca alıştığımız şu sonucu çıkarmayalım bütün bunlardan: "50 yıldır yanlış şeyler tüketiyoruz. Bizim aslında otomobile, buzdolabına, bilgisayara ve deterjana ihtiyacımız yoktu!" Bunun yerine bir yana otomobilimizi, buzdolabımızı, bilgisayarımızı ve deterjanımızı koyalım, öte yana da apartmanımızı ve şehrimizi. Ve kıyaslayalım. Sonra da neden birincilerin Amerika ya da Japonyada'kilere benzerken ötekilerin arasındaki mesafenin bu denli açık olduğunu bir kez olsun düşünelim.

...Ve kızmayı sürdürelim. Ama her kızdığımız aktörün 50 yıl önce bedelini ödmeden modernleşmek üzere anlaştığımız ve anlaşmayı sürekli olarak yenilediğimiz aktörlerden sadece biri olduğunu da unutmadan...

KÜRESELLEŞME SÜRECİNDEKİ YERELLİKLER: HOMOJENLEŞME VE FARKLILAŞMA/ GÜÇ VE EŞİTSİZLİK İLİŞKİLERİ ÜZERİNE *

Fuat Ercan



1- Giriş:

O rtega y Gasset *Kütlelerin İsyanı* adlı kitabında, ulaşılması gereken ve nihai aşama olarak tanımlanan modern yaşam biçimine giden yolu, bu yolu izleyenleri sürekli olarak daha çok içine alan bir çeşit *elastiki hapishaneye* benzetir.¹ İlerleme ve modern yaşam biçimi adına yapılan her eylemlilik, sonuçta eylemliliği yapının hapishaneden kurtulmasını daha da zorlaştırmakta. Kapitalizmin gelişimine paralel olarak işleyen süreç, varolan gerilimleri daha da artırıyor. Öyle ki bu gerilim, günümüzde, yaşanan süreci anlama/ açıklama etkinliklerini de içerecek bir aşamaya ulaştı. Böylece anlama ve açıklama çabalarının biz-zat kendisi, elastiki hapishanenin giderek güçlenmesine neden olacak bir içerik kazanmaya başladı. Böyle bir içeriğin varlığını gösteren en önemli gelişme, yaşanan gerçeklikleri anlama yönündeki çabaların, metinler arası sürdürülen bir diyaloga dönüşmesidir. Gerçeklik üzerine yapılan tartışmalar-da, artık araştırma nesnesinden yani sosyal gerçekliğin kendisinden çok, gerçekliği açıkladığı düşünülen kavramlar, açıklama biçimleri önem kazanmaya başladı.² Doğrusunu

* Bu çalışma 1998 Yılında Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi'nce (WALD) düzenlenen *Küresel Çatışma/ Yerel Uyum: Türkiye'de Kentler, Kentliler ve Yerel Yönetimin Dönüşümü* konulu ulusal konferansa sunulmuştur.

¹ O.Y.Gasset'in çalışması için bak; (1996).

² Deb Kels'in son dönem metinler arası diyalog için yaptığı tanımlama bu anlamda ilgiye değer, son dönem metinler arasındaki amansız tüketim sürecindeki toerisyenleri, "Bilgi endüstrisinin bilgi işçileri olarak tanımlamakta." Gerçekten de bilgi endüstrisi, başlı başına bir sektöre dönüşmüş durumda, akademinin bu sektörle olan bağlantısı da bu anlamda çok daha bir ilgiye değer biçim kazanmıştır. Daha detaylı bilgi için bak: D.Kels (1998)

söylemek gerekirse gerçekliğin metinler arası bir diyaloga dönüşmesine neden olan bu gelişmeler, gerçekliği anlamamızı daha da zorlaştırıyor. Düşünsel çabaların ve dahası zihinsel ürünlerin artan ölçüde kapitalizmi tanımlayan üretim ve tüketim mekanizmalarının belirleyiciliği altına girmesi, düşünsel yapıların temel değişkenleri olan kavramların da, hızla üretilip-tüketilmesine neden oldu. Kavramların üretilip- tüketilme hızı, yaşanan değişimin hızını geçtiği ölçüde, kavramlar yaşamda gözlemlenen ilişkilerin tamamen 'eski olandan bir kopuş' ve her şeyin 'yeni' olduğu yönünde bir algılanmaya neden oluyor. Sonuçta yaşanan bu süreç, verili ilişki ve düzeneklerin "her zaman yeni olduğu yönünde bir yanılsama" üretiyor. Bu yanılsama ise, "eskimiş toplumsal sistemi besliyor". R.Jacoby'nin açıkça belirttiği gibi süreç; "*toplumsal bellek* yitimine neden olmuştur". "Bellek, bu toplumun toplumsal ve ekonomik dinamiği tarafından zihinden kovulmuştur."³ Toplumsal bellek yitimine neden olan süreç, aynı zamanda içinde yaşadığımız *elastiki hapishane* hakkında yeteri kadar bilgi edinmemizi önüyor ve önlediği ölçüde de, günlük yaşam pratiklerimizin çok daha fazla elastiki hapishanenin belirleyiciliğine girmesine neden oluyor.

2- Son zamanlarda sıkça telâffuz edilen *küreselleşme*, *yerellik*, *farklılık* gibi kavramlar, yaşadığımız dünyanın bir anda tepeden tırnağa değiştiği yönünde bir algılamaya neden oluyor. Gerçekten bu kavramların tanımladığı böyle bir dünya, böyle bir gerçeklik var ise, o zaman her birimiz 'bilmediğimiz bir ortama' fırlatılmış birer 'yabancı'yız.⁴ Fakat bu yabancılığın yaşanan somut yaşamlardan çok, metinlerde üretilen bir şey olduğunu düşünüyorum. Daha çok kavramlar üzerinden yürütülen bu tartışmalarda, kavramlar gerçek zemininden kopartılarak *metinler arasında*⁵ ele alınan *kirli ve kaotik* kavramlar haline dönüşmüştür.⁶ Kaotik ve kirli kavramlara dönüştüğü ölçüde, 'küreselleşme ve yerellik' kavramları gerçeği açığa çıkartan kavramlar olmalarının ötesinde, yaşanan gerçekliğe meşruluk sağlayan kavramlara dönüşmüştürler. Yaptığımız bu açıklamalardan içinde yaşadığımız dünyanın hiç değişmediği yönünde bir sonucun çıkarılma-

³ Bu konuda anlamlı bir çalışma için bak: R.Jacoby (1996). Bellek yitimi kavramlaştırmasına paralel olabilecek bir diğer vurgu ise, F.Jameson'a ait; "zihinsel haritaların çöküşü." (1992).

⁴ Son yıllarda G.Simmel'in çalışmalarında yer alan 'yabancı' (stranger) kavramının sıkça kullanılmaya başlaması bu anlamda ilgiye değer. Simmel "yabancıyı gitmek için gelmeyen biri olarak tanımlar ve yabancı olan çevresinde oldukça farklı olan şeylerden kurtulamayacak kadar etkili olan biri olarak tanımlar" (Bauman, 1988-89, 10) Özellikle G.Simmel'in izinde giden Z. Bauman'ın bu günlerde gündemde olması bu anlamda önemli. Yabancı kavramı ve bu kavramın tanımlandığı bir gerçeklik olarak 'sosyal' olanın tanımlanması için bak: N. Abertson ve B. Dikmen (1999).

⁵ Küreselleşme ile ilgili son dönem ele alışı, özellikle Türkiye'de yaşanan sürecin yaşanan gerçekliği üzerinde yoğunlaşma yerine, daha önce ileri sürülen görüşlerin genel bir dökümünün yapılmasına neden oluyor. Üretilen metinlerin çoğul dökümü ise genellikle analizi yapanın yaşanan süreci nasıl algıladığı, açıkladığı yönündeki bir sonuca ulaşmak yerine, genellikle dökümünü yaptığı metinler içinde nerede durduğuna ilişkin bilgi vermekte ya da daha da kötüsü bu bilgiyi de vermemekte.

⁶ Küreselleşme kavramının sosyal bilimlerde kullanılmasını tarihsel açıdan ele alan R. Robertson, kavramın son zamanlarda entelektüeller arası sürdürülen bir oyun haline geldiğini belirtmiştir. Devamla Robertson bu oyunu, çıkarların ve ideolojik tavırların belirlediğini ve sonuçta bu oyunun bir kavramsal kargaşanın varlığına yol açtığını belirtmiştir. Detaylı bilgi için bak: R. Robertson (1992).

ması gerekiyor. Tam tersine içinde yaşadığımız dünya, yani kapitalist ilişkilerin tanımladığı sosyal gerçeklik, muazzam ölçüde değiştiği için zihinsel yapılar da- ha bir bu sürecin belirleyiciliği altına girmiştir. Bu anlamda problem değişimin olup olmaması değil -hiç kuşkusuz önemli değişimler yaşanmakta- sorun *yaşanan değişimin nasıl algılanacağıdır*.

Bu çalışmada, son dönem yaşanan süreci açıklarken sosyal gerçekliğe öncelik verilecek, ve olabildiğince metinler arasında sürdürülen tartışmalara girilmeyecek. Bunu yaparken sosyal gerçekliği anlamamızı önleyen bilme biçimlerine alternatif bir yaklaşımın da ipuçları araştırılacak. Bu anlamda çalışma üç farklı aşamayı içeriyor;

-ilk olarak içinde yaşadığımız sosyal gerçekliğin bilgisine nasıl ulaşılması gerektiği konusundaki düşüncelerimizi sergileyeceğiz,

-ikinci bölümde tanımlanan bilgiye ulaşma tarzlarına bağlı olarak, içinde yaşadığımız sosyal gerçeklik tanımlanmaya, açıklanmaya çalışılacak. Bu aşamada küresellik ve yerellik, homojenleşme ve heterojenleşme gibi kavramların *şimdi, içinde yaşadığımız gerçeklik* açısından olgusal düzeyde bütünsel bir süreci tanımlayan değişkenler olduğu gösterilecek,

-üçüncü ve son aşamada ise, elastiki hapishaneyi tanımlanabildiği ölçüde, bu hapishaneden kurtuluşu sağlayacak alternatifleri yani *geleceğe ilişkin* alternatif bir çerçevenin olabilirliği üzerine düşünceler geliştirilmeye çalışılacak.

Eleştirel Sosyal Teori-İlişkisel Epistemoloji

3- Sorunun genel çerçevesi böyle çizildiği zaman, içinde yaşadığımız gerçekliği anlamamız için ilk etapta elastiki hapishaneyi daha da güçlendiren ve bu hapishanenin gerçek varlığını gizleyen analiz yol ve yöntemlerinin eleştirel bir çerçeve içinde gözden geçirilmesi gerekiyor. Gerek sosyal gerçekliğin artan ölçüde kapitalizmi tanımlayan sosyal ilişkilerin belirleyiciliği altına girmesi, gerekse de bu sürece paralel olarak işleyen anlama ve açıklama kaygılarının sorunlu yapısı, *sosyal teorinin eleştirel* olmasını gerektirmekte. Sosyal teorinin eleştirel olması, sadece genel geçer olan teorik analizlerin eleştirilmesi anlamına gelmiyor, çok daha önemlisi sosyal gerçekliğe eleştirel bir açıdan yaklaşmak, ampirik dünyanın verilerinin mekanizma ve yapılarla bağlantısının kurulması anlamına geliyor. Burada bir adım daha atarak, eleştirel olmanın verili irrasyonel durumları, yanılsamaları ve çelişkileri açıklamakla kalmayıp, olguları yapılarla bağlayan nedenselliği açıklamak yani nedenselliğe neden olan mekanizmaları açığa çıkarılma anlamına geldiğini de belirtmemiz gerekiyor.⁷

4- Eleştirel sosyal teori için ikinci belirleyici nokta, sosyal teorinin ele alarak

⁷ Eleştirel sosyal teori için temel referans noktaları burada detaylı ele alamayacağımız R. Bhaskar ve A. Sayer'dir. R. Bhaskar'ın bu yöndeki çalışmaları için bak: (1989 ve 1997), ve A. Sayer'in çalışmaları (1992 ve 1996), sorunun epistemolojik açılımı ve örnek bir olgu olarak para kavramına uygulanması için bak; F. Ercan (1997, 1.bölüm).

incelediği sosyal olgunun anlaşılması için, ele alınan sosyal olgunun *ilişki içinde olduğu* diğer gerçeklik ve olgularla bağlantılarının kurulmasının zorunlu olmasıdır. Bunun anlamı, son zamanlarda sıkça dile getirilen verili sosyal bilimler arası bir işbirliğine gitmek değil, tam tersine farklı ontolojik referans noktaları olan ve artık şizofrenik bir hal alan disiplinler bakışın sınırlamalarından/ olumsuzluklarından kurtulmaktır.⁸ İlişkisel epistemoloji olarak tanımlayabileceğimiz böyle bir ele alış, bir yandan sosyal gerçekliği tanımlayan kendine özgü dinamikleri/ özellikleri anlamamıza olanak tanırken, diğer yandan ise bu özellikleri de belirleyen ilişkiler düzeneği hakkında bilgi verecektir. İlişkiler düzeneği böyle bir araştırma programı için önem taşıyor, toplumu bir ilişkiler düzeneği olarak ele alıp analiz ettikten sonra, bu ilişkilerin içsel/dışsal yada zorunlu ve koşulsal ilişkiler olarak ayırdığımız zaman, ele aldığımız sosyal olguya nedensel düzeyde analiz etmekle kendimizi sınırlamıyoruz, çok daha anlamlı olan bir noktayı sosyal olguya içkin olan bir dizi potansiyeli de açığa çıkarmış oluyoruz. Küreselleşme ve yerellik bir ilişkiler seti olarak ele alındığında ve bu ilişkilerin nitelikleri, ilişkilere içkin olan mekanizma ve yapılar açığa çıkarıldığı zaman, bilgi üretimi gerçekleşecek ya da gerçekliğe daha bir yakın açıklamalar olası olacaktır.

5- Diğer yandan son zamanlarda toplumu anlamaya yönelik bütünleştirici teorilere karşı sürdürülen amansız savaşa da prim verilmemesi gerekiyor. Burada F. Jameson'un "belirli birleştirici ve bütünleştirici bir güç olarak tanımladığı sermaye" toplumsal olan alanlara sızdığı ölçüde, bu süreci analiz edecek teorilerin de daha bütünsel ve çok boyutlu olması gerekiyor yönündeki uyarısı önem kazanıyor.⁹ Verili yaşanan toplumsal süreçler (ontolojik gerçeklik) son zamanlarda söylenenin aksine, yaşanan süreçleri anlamamız için bütünsel analizlere olan gereksinimi daha da artırmıştır. Bütünsel analiz için, meta teorinin (büyük anlatının) zaman ve mekan arası ilişkileri ve bu ilişkilerle oluşan diyalektik süreçleri içerecek şekilde yeniden kurgulanması gerekiyor (Harvey, 1993).

Referans eleştirel gerçekçilik olduğu ölçüde, ilişkisel ontoloji ister istemez ilişkiye taraf olan değişkenleri analize dahil edilmesini gerektiriyor. Bu anlamda da aşırı teorileştirme eğilimleri ya da aşırı soyutlama eğilimlerinin göz ardı ettiği tekillikler ve farklı olan da analiz açısından önem kazanıyor ve böylece bu değişkenlerin bilgilendirme sürecine alınması daha bir önem kazanıyor. Aynı şekilde, yöntem çalışmalarında son zamanlarda sürdürülen öz ile biçim arasındaki ilişki ve tanımlamaların da yeniden gözden geçirilmesi gerekiyor. İlişkisel bir analizde öz ile biçim arasındaki ilişkiler, ele alınıp, incelenen sosyal olguya/ ilişkilere göre değişecektir, yani öz ve biçimin referans alınan içeriğe bağlı olarak yer ve konumu değişecektir.¹⁰ Küreselleşme ve yerelliğe ilişkin analizler, genellikle erken kapitalistleşen ülkelerdeki sermaye dinamiklerinden hareketle ele alınarak analiz edildiği için, belirleyici değişken erken kapitalist ülkelerin sermayesi oluyor,

⁸ Bu konuda detaylı bilgi için bak: F. Ercan (1998).

⁹ Bütünlüğe karşı savaş için detaylı bilgi bak; F. Jameson (1994).

¹⁰ Bu yönde bir belirleme için bak; D. Harvey (1997).

ve sonuçta yerellekle ilgili analizlerde yerel sermayenin bütünlüklü süreçte yarattığı etkiler göz önüne alınmıyor. Oysa yerel olarak tanımlanan mekanların, küresel dinamiklerle karşılaşması, tek başına erken kapitalistleşen ülke sermayeleriyle ilişkili bir olgu değildir. Yerel olarak tanımlanan mekan/ekonomilerin üzerinde gerçekleşen sosyal ilişkiler ve dolayısıyla sermaye birikim dinamiklerinin de, süreç üzerinde önemli etkileri vardır. Bir adım daha atacak olursa, nedensel analizde ne yerel ne de uluslararası dinamikleri tek başına analiz etmek yeterli değildir, tam tersine bir etkileşim süreci içindeki bütünlüklü iç içe geçmiş şebekelerle karşı karşıyayız. Etkileşim her iki sermayenin içerdiği toplumsal dinamiklerin çoğul belirlemeleri dolayında gerçekleşmekte, bu çok değişkenli çok düzeyli etkileşim içinde ele aldığımız olgu ve bu olguyu tanımlayan ilişki seti bizim için özel önem taşıyor.

6- Küreselleşme, yerelleşme ve farklılık ile benzerlik üzerine yürütülen tartışmalarda vurgulanması gereken önemli bir diğer nokta, soyutlama ile ölçek arasındaki ilişkinin doğru konulmasıdır. Yukarıda küresel dinamiklerle, yerel dinamikler üzerine yaptığımız belirlemeler, özel önem kazanıyor. Bütünsel algılama ve dolayısıyla meta-teorileştirmeye karşı sürdürülen mücadele de, bir anda aşırı-soyutlama eğilimine karşılık, somut ve farklı olanı temsil ettiği ölçüde yerel/olan, teorik analizlerde belirleyici bir önem kazanmıştır.¹¹ Mekan/ekonomilerin üzerinde gerçekleşen sosyal ilişkiler ve dolayısıyla sermaye birikimi geliştirilen ve bu anlamda farklılıklar ve dolayısıyla tekliklere özel anlam atfeden yer yer fetişleştiren post-modern yönelimli analizler, kimlik çalışmalarında olduğu gibi 'yerel olana' da farklılıkları içerdiği ölçüde, özel bir anlam atfeder. Modernitenin mutlaklaştırıcı ve evrenselleştirici bilgi ve yaşam tarzlarına daha bir eleştirel yaklaşan, Lyotard ve Foucault ve Rorty gibi son zamanlarda etkin olan düşünürler, analizlerinde 'yerelliği' alternatif olarak öne çıkarma eğilimine girmişlerdir.¹² Bilgi kuramı ağırlıklı bu yaklaşımların açılımlarının yerel özellikleri ve olanakları küresel ölçekte tüketme eğilime giren uluslararasılaşmış sermayenin ve uluslararasılaşarak güç toplamak isteyen yerel sermayelerin genel stratejisiyle çakışmakta. Çok daha anlamlısı Dünya Bankası ve OECD gibi ulus üstü kuruluşlar da, bu dönemde ademi-merkeziyetçilik ya da halka daha yakın olma adına yerel yönetimlerin güçlenmesini destekleyen uygulamalara ön ayak oluyorlar.¹³ Metinler arası sürdürülen tartışmalara içkin olan eğilimlerle, yerel ve uluslararasılaşan sermayenin küresel ölçekteki somut çıkarları ve stratejilerinin yer yer örtüşmesi-

¹¹ Daha sonra detaylı olarak göstereceğimiz gibi, yerel olanın önem kazanması, teorik analizlerde bu saiklere bağlansa da, gerçekte yerelin teorik analizlere konu olmasının temel nedeni, kapitalizmin bir proje olarak dünya ölçeğinde kendini gerçekleştirmesidir. Yerellik farklılıkları içerdiği ölçüde, dünya ölçeğinde homojenleşme eğilimi içinde olan sermaye için, yerelin farklılıkları tüketilecek avantajlar olarak tanımlanmaktadır.

¹² Bu konuda detaylı bilgi için P. Cooke (1991).

¹³ Dünya Bankası'nın son dönem raporu *Değişen Dünya'da Devlet*'in 7.bölümü tamamen bu konuya ayrılmıştır. Bak: World Bank (1997). "Devleti Halka Yakınlaştırmak" başlığı altında ademi-i merkeziyetçilik sorunu detaylı olarak ele alınmıştır.

nin neden ve sonuçlarını irdelemek anlamlı olmakla birlikte, çalışmanın sınırlarını aştığı için bu konu üzerinde ayrıca durulmadı.

7- Son dönem sosyal bilimler açısından belirleyici olan bir diğer eğilim ise, yaşanan süreci ya süreklilik ya da kopuş mantığı dolayında analiz etmektir. Gerçi bu tür analizlerde *kopuş yönelimli* yaklaşımlar belirleyici olmuştur. Sosyal gerçekliği tanımlamak için kullanılan yeni kavramlar -post endüstriyel toplum, bilgi toplumu, şebeke biçiminde örgütlenen toplum vs- sadece kapitalist topluma ilişkin süreklilikleri göz ardı etmekle kalmayıp, yeni toplumsal yapıyı tanımlayan dinamiklere *uyum yapmanın* zorunluluğunu da işaret etmekte. Yani bu yöndeki her açıklama, aynı zamanda uygulamaya konmak istenen stratejinin gereklerini de sıralamakta. Örnek olarak K.Ohmae oldukça referans verilen çalışmasında "ulus devletin sonunun" geldiğini verilerle açıklarken, aynı zamanda küreselleşen bir dünyada ayakta kalmanın koşulu olarak "yerel" yapıların yada Ohmae'nin kavramsallaştırması ile "bölgesel devletlerin" "küresel kaynaklara" ulaşmak için geliştirmeleri için gerekli olan stratejileri tek tek sıralamakta (Ohmae,1996).

İleride detaylandırılacağı gibi, küreselleşme özünde kapitalizme ait birikim mekanizmasının dünya ölçeğinde belirleyiciliğinin artmasının sonucunda açığa çıkan bir olgudur.¹⁴ Bu anlamda küreselleşme, *hem bir süreç*, hem de aşırı birikim sonucu açığa çıkan krize karşı geliştirilen *bir stratejidir*. Son dönemlerde yapılan analizlerde küreselleşmenin özünde bir sürecin ürünü olduğu göz ardı edilirken, stratejik olarak küreselleşme ile eklemlenmenin önemi üzerinde durulmakta.¹⁵ Yani yeni şartlara uyum göstermek için bir dizi makro-mikro düzey değişimler önerilmekte. 'Yerel' üzerine sürdürülen tartışmalar da tam da bu açıdan anlam taşımakta, küreselleşmeye uyum adına dünya ölçeğinde J.Peck ve A.Tickell'in anlamlı vurgusu ile düşman kardeşler yaratma stratejileri geliştirilmiştir.¹⁶ Bu anlamda metodolojik düzey özel önem taşıyor, süreç ve sürece özgü güç ilişkilerini de içinde taşıyan stratejilerin deşifre edilmesi, eleştirel sosyal analizin temel amaçlarından biridir. Böyle bir konumlanma "*sosyal bilimcileri, toplumsal değişimin hızlı olduğu bu dönemde sosyal güçlerin oyuncağı olmaktan*" kurtaracaktır.¹⁷

8- Diğer yandan soruna aşırı-soyutlanmış kavramlar dolayında yaklaşan analizlerin de sorunlu bir içeriğe sahip olduğunu söylememiz gerekiyor. Bu tür yaklaşımlar, sürece tamamen aşırı genelleştirilmiş ve soyutlanmış kavramlar dolayında baktıkları için, sosyal ilişkilerde önemli denebilecek bir değişimin olmadığı yönünde tutucu bir eğilim içindedirler. Oysa bu kesimin ısrarla referans aldığı

¹⁴ Bu konuda oldukça anlamlı bir vurgu R. Marden'den gelmiştir, dönemi postmodern olarak tanımlayan yazar çalışmasında postmodern dünyanın anlaşılması açısından sermayenin merkezi, öneme sahip olduğunu vurgular (2000).

¹⁵ Bu makalenin de sunulduğu Küresel Çatışma/Yerel Uyum: Türkiye'de Kentler, Kentliler ve Yerel Yönetimin Dönüşümü adlı konferansa sunulan İ.Tekeli ve A. Eraydın'ın çalışmaları bu yönde bir içeriğe sahip, bak; İ.Tekeli (1998) ve A. Eraydın (1998)

¹⁶ 'Düşman kardeşler' metaforu için detaylı bilgi, bak; J. Peck ve A. Tickell (1995).

¹⁷ Sorunun detaylı analizi için bak: G. Ritzer'in anlamlı çalışması (1997).

üretim tarzı, üretim ilişkisi, artı-değer gibi kavramlar son yıllarda değişimin hızına bağlı olarak oldukça önemli değişimler geçirmiştir. Örnek olarak, ileride detaylandıracağımız gibi, artık işçi kavramının daha önce tanımlanan biçimiyle ele alınması ve analiz edilmesi olası değil. Üretimin fabrikalardan sokaklara, atölyelere, evlere saçıldığı, daha önce yaratılan değer olarak sermayenin belirleyiciliğinin daha bir arttığı günümüz koşullarında, işçi kavramı daha önce yapıldığı gibi 'sadece' büyük ölçekli üretim (fabrika) birimlerden hareketle tanımlanamaz. Böyle bir tanımlama yanlış olmazsa bile, yetersiz olacaktır. Yine üretim güçlerinin ulaştığı bir aşama olarak toplumun muazzam oranlarda bilgisayarlaşması, A. Negri'nin anlamlı vurgusu ile "yeniden üretim ile dolaşım aşamalarının bütünleşmesine neden olduğu ölçüde, toplumsal ilişki ve yapıların farklı bir dizi biçim almasına" neden olmuştur. Bu değişikliklerin analize dahil edilmesi ve dahası değişimin sosyal teoride yarattığı etkilerin dikkate alınması gerekiyor.

Burada amaçlanan, sosyal değişimin yoğun yaşandığı dönemde sürekliliğini koruyan mekanizmalarla, değişime uğrayan mekanizmaların bir arada değerlendirilmesini yapacak bir teorik çerçeveye sahip olmaktır. Özellikle son zamanlarda açığa çıkan anti-özcü (anti-essentialist) eğilimler, aşırı-ampirizm eğilimleri ile birleşince her şeyin tepeden tırnağa değiştiği yönünde bir açıklamaya ve dolayısıyla da 'yabancı' olmaya ilişkin fantastik açıklamalar ilgi toplamakta.¹⁸ Bu açıklamalara karşılık, bizim oldukça tanıdık olduğumuz kapitalizme özgü bir dizi mekanizmanın belirleyici olduğu ve çok daha önemlisi bu mekanizmaların süreç içinde belirleyiciliğini daha bir artırdığını düşünüyoruz.¹⁹ Bu ısrarı destekleyecek ve analizler için kalkış noktası olacak açıklama ise, 'gerçekliğin bir şey değil, bir süreç olduğunu' işaret etmek olacaktır. Gerçekliğin bir şey değil de, süreç olması, ele alınan sosyal olgu ya da sosyal bütünlüğün;

- aynı zamanda bir *tarihi* olduğu,
- diğer değişkenlerle *içsel ve dışsal ilişkiler* içinde olduğu,
- bu ilişkileri oluşturan ilişkilerin bir de geleceği olduğu, eleştirel ve ilişkiyel bir analiz açısından önem taşımakta.²⁰

Bu vurgulardan sonra kapitalizmin bildik mekanizması ve özellikle belirleyici olan temel sabitelerini şu başlıklar altında toplayabiliriz;

a-) büyüme yönelimli olduğu,

¹⁸ Bu tür ele alışlar süreklilikler dikkate alınmadığında yaşanan değişim için: "Her şey paramparça, tutarlıgın bir emaresi bile yok" yönünde gösterilecek bir yılgınlık dışında yapılacak pek fazla bir şey kalmıyor. S. Best ve D. Kellner çalışmalarını bu ve benzeri alıntılarla yapmaktalar, ama çalışmanın sonunda "geçmişin toplum teorileriyle (örneğin Marksizmle) olan süreklilikleri ve daha önceki kapitalizm teorilerini günümüz koşulları ışığında gözden geçirme, genişletme ve geliştirmenin" önemini işaret etmekte. Bak S. Best ve D. Kellner (1998).

¹⁹ Anti-özcü analizlerin eleştirisi için detaylı bir çerçeve bak: Sayer (1997:9-25). Kapitalizmi tanımlayan temel değişkenler için oldukça detaylı bir çerçeve için bak: D. Harvey (1982),

²⁰ Gerçekliğin bir şey değil de süreç olduğuna ilişkin anlamlı bir çalışma için bak; B. Ollman (1993), sorunu çok daha detaylı ele alan bir çalışma için bak: D. Harvey (1997), ilişkiyel bir teori ve süreç olarak gerçeklik için daha farklı bir çerçeve için bak: A. Sayer (1997).

- b-) büyümenin temelinde canlı emeğin sömürsünün yattığı,
 c-) kapitalizmin teknolojik ve organizasyon açısından dinamik olduğu ve

d-) tüm bu değişkenlerin ise krizlere yol açtığı, yani sistemin krize yönelimli olduğunu söyleyebiliriz (Harvey, 1982, 1989 ve 1993'den özetlenmiştir). Ama diğer yandan büyüme yönelimli olan kapitalist toplumsal yapı -yani sermaye birikim süreci- zamanla hız ve yoğunluk kazandığı ölçüde, hız ve yoğunluğun somut düzeyde kendini açığa çıkarma tarz ve biçimleri önemli ölçüde farklılaşmıştır. Son zamanlarda sıkça dile getirilen ve temelde üretim sürecine içkin olan değişiklikler -örnek olarak tam zamanında yönetim, re-engineering, takım çalışmaları vs- ya da tüketim sürecini hızlandıracak yenilikler günlük yaşam pratikleri açısından önemli değişiklikler yarattığı bir gerçek. Yine canlı emeğin sömürsü daha hızlı ve çeşitlenerek devam etmekle birlikte, birikmiş ölü emek yada teknolojik donanım ayrıca emek ve üretim süreçleri üzerinde oldukça önemli değişikliklerin gerçekleşmesine neden olmuştur. Eğer durum böyleyse sağlıklı bir analiz yada bakış açısı, kapitalizmin tarihsel ve yapısal eğilimleriyle bu eğilimlerin günümüzde aldığı biçimleri göz önüne almak zorundadır.

Süreç ve Strateji Olarak Küreselleşme

9- Küreselleşmenin;

-hem bir süreç,

-hem de bir strateji ve,

-strateji olduğu ölçüde de *bir ideoloji* olarak ele alınması gerekiyor.

Süreç olarak küreselleşme, kapitalizmi tanımlayan toplumsal ilişkilerin tarihsel gelişiminin belirli bir aşamasını ifade ediyor, daha açık bir deyişle, kapitalizmi tanımlayan ilişkilerin yoğunlaşması (intensification) ve genişlemesi (extensification) anlamına geliyor. Strateji olarak küreselleşme ise, kapitalizmin belirli bir aşamasına tekabül eden krizin aşılması ve yeni bir sosyal birikim rejimine geçiş için geliştirilen ve daha çok belirli bir sınıfın ileriye yönelik var kalma ya da daha donanımlı olmayı içeren bir dizi mekanizmayı ifade ediyor. Süreç olarak küreselleşme için belirleyici olan değişkenler, sermaye birikiminin tarihsel olarak yoğunlaşması, merkezileşmesi ve genişlemesini öne çıkarırken, strateji olarak küreselleşme ise kapitalizmin *orman yasası*²¹ olarak tanımlayacağımız neo-liberal ekonomi-politika uygulamalarını öne çıkarmakta. Bu anlamda orman yasası olarak neo-liberalizm, kapitalizmi tanımlayan toplumsal ilişkilerin dünya ölçeğinde belirleyici olduğu bir aşama için gerekli stratejileri işaret eder ve böylece, neo-liberal analizler küreselleşmeyi liberal kurumsal yapıların dünya ölçeğinde belirleyici hale gelmesi olarak tanımlıyorlar (Hysman, 1995). Burada süreç olarak küreselleşme ile strateji olarak küreselleşmenin somut süreç olarak iç içe geçen çok düzeyli bir dizi ilişkiyi içerdiğini belirtmemiz gerekir.

Strateji olarak küreselleşme gibi bir ayırım yapılmasının nedeni, yapısal olarak

²¹ Kavram Jamie Pack ve Adam Tickell'e ait (Peck ve Tickell, 1994, 296).

kapitalizmin ulaştığı aşama olarak küreselleşme, bu yapıyı oluşturan bazı kesimlerin/ sınıfların /grupların ortak çıkarlarına tekabül ettiği ölçüde, bu kesim ve sınıfların bilinçli birer aktör olarak süreci hızlandırma kaygılarının belirleyicilik kazanmasını gösterme amacını taşıyor. Daha da açacak olursak, *süreç* olarak küreselleşme tarihsel gelişmenin ürünü olarak yapısal bir olgu iken, strateji olarak küreselleşme bu süreç içinde yer alan ve güç ilişkilerinde belirleyici konumda olan ya da olmaya çalışan *aktörlerin belirli bir zaman içindeki bilinçli etkinliklerini içeriyor*.

10- Bu aşamada yukarıdaki vurgulara yönelik "sermaye merkezli ve ekonomist ve dolayısıyla indirgemeci" olduğu yönünde bir dizi itirazın yükseleceğini düşünerek, bazı açıklamaların yapılması gereğini duyuyorum. Bu yönde yapılan itirazların, kısmen haklı olduğunu söylememiz gerekiyor, çünkü sermaye ve meta kavramları genel geçer yazında genellikle ekonomik kategoriler dolayında ele alındı. Sosyal bilimleri oluşturan farklı disiplinler arasındaki şizofrenik ayırmadan olsa gerek, meta ve sermaye gibi kavramlar iktisat disiplinine bırakılırken, diğer sosyal bilimler bu kavramlar üzerinde pek fazla düşünmediler ve dolayısıyla gündemlerine almadılar. Belki çok daha ilgiye değer olan bir diğer boyut ise, kapitalizmin bütünsel eleştirisini yapmaya yönelen Marksist analizlerde aynı şekilde bu kavramları ekonomik değişkenler olarak analiz ettiler.²² İlişkisel bir epistemoloji açısından ele alındığında, sermaye, meta ve para gibi kavramların iktisat disiplinine bırakılacak kavramlar olmadığını belirtmemiz gerekiyor. Burada açıklamalara devam etmeden önce, kapitalizmin sadece ekonomik ilişkiler toplamı olmadığını belirtmek istiyorum. Bu sorundan kurtulmanın iki farklı yolu var:

-ya iktisat disiplini toplumsal ilişkiler temelinde yeniden tanımlanır,
-ya da böyle bir disiplinler bir ayrım yerine sosyal gerçekliği ilişkiler temelinde her hangi bir disipline referans verilmeden, her hangi bir disiplinin kısıtına gerek duyulmaksızın analiz yapılır. Her iki durumda da sosyal gerçekliği, sırf anlamayı kolaylaştırma adına, iktisat, sosyoloji gibi alanların egemenliğine bırakılamayacağı gösterilmiş olur.²³

11- Bir adım daha attığımızda, sermaye kavramının sosyal bir gerçeklik olduğunu belirtmemiz gerekiyor. Sosyal gerçeklik olarak sermaye kavramı, bir dizi sosyal ilişki dolayında açığa çıkar ve süreç içinde bu ilişkilerin yoğunlaşıp geliştiğini görüyoruz. Sermaye kavramının verili ilişkiler içinde meta, para, ücret gibi

²² Marks'ın analizlerini iktisat disiplinin mantığı dolayında ele alan çalışmaların eleştirisi için bak: F. Ercan (1997).

²³ Son yıllarda yaşanan dünya ölçeğindeki değişme eğilimleri sadece toplumsal pratikler üzerinde etkili olmamış D. Harvey'in haklı olarak belirttiği gibi teorik duruş ve analizler üzerinde de etkili olmuştur (Harvey, 1989). Kapitalizm, sermaye ve meta gibi kavramları ekonomik indirgemecilikten kurtulma adına analizlerden dışlama ve dahası kapitalizmin toplumsal analizi için önemli donanımlara sahip olan Marksist analizi ekonomik indirgemecilik olarak tanımlama bu tür bir söylem değişiminin önemli sonuçlarından biri olmuştur. Rana A. Aslanoglu, "Globalleşme ve Dünya Kenti" adlı çalışmasında globalleşme ile ilgili kendi düşüncelerini dile getirdiği aşamada globalleşmenin ekonomi, politik ve kültürel alandaki geçişliliklerin artması olarak tanımladıktan sonra, bu geçişlilikte belirleyici olanın "Marksist anlamda bir ekonomik belirleyicilik" olmadığını dile getirirken aynı zamanda süre gelen söylem değişikliğinin önemini de açığa çıkarmakta (Aslanoglu, 1996, 117).

biçimlerde açığa çıksa da, bu biçimler aslında işçi, sermayedar, tüketici, üretici gibi sosyal ilişkilerde farklı rolleriyle tanımlanan kesimler arası ilişkilere aracılık ettikleri ölçüde var olurlar. Belki argümanı daha da anlamlı kılmak için, kapitalist toplumsal ilişkileri tanımlayan hukuk sistemi, devlet, kültürel yapılar, aile gibi kurumsal yapıların da sermaye birikim sürecinin ulaştığı aşamaya göre farklılaşarak, değişikliklerini belirtmemiz gerekiyor. Burada bu ilişkiler içinde hiyerarşik bir sıralamanın da olmadığını düşünüyorum, yani alt yapının üst-yapıya önceliği ya da üretimin tüketime önceliği gibi. Sermaye birikimini bir şey değil de ilişkiler toplamı ve bir süreç olarak tanımladığımızda, kapitalizmin gelişiminin toplumsal alan ve ilişkilerin her geçen gün sermaye birikimini tanımlayan mekanizma içine çekilmesi anlamına geldiğini söyleyebiliriz. Sosyal olanın sermaye birikim süreci içine çekilerek yeniden tanımlanması, son zamanlarda iyice belirleyici olmaya başlamıştır. Örnek olarak temel bir hak olarak tanımlanan ve gerçekte de öyle olması gereken sağlık ve eğitim olanaklarına ulaşma hakkı son dönem özelleştirme pratiği ile meta ilişkileri içine çekilmiştir.²⁴ Diğer yandan kapitalizme egemen olan mantık, belirli bir sınıra ulaştığında, "gösteri ve imajları" da metalaştırmaya başlar. G. Debord bunu oldukça anlamlı bir şekilde ifade etmiştir; "Gösteri, öyle bir birikim aşamasındaki *sermayedir* ki, imaj haline gelir". (Debord, 1996, 23). Daha sonra sembolik kapital olarak tanımlanacak olgu, kültürün metalaşması, bilginin metalaşması sermayenin yoğunlaşması ve genişlemesiyle toplumsal yaşamın tümüne egemen hale gelir. Diğer yandan son zamanlarda sıkça tartışılan "yerel" olanın bir dizi avantajla küresel hiyerarşi içinde yer alması da, bu sürecin bir başka görünümüdür. Küresel rekabet sürecinde 'yerel' olanın belirli bir dizi avantajı yakalaması, mekanların üzerinde taşıdıkları sosyal ilişkilerle birlikte metalaşma sürecine girdiklerini gösterir.

Homojenleştirme Süreci Olarak Kapitalizm

12- Sosyal ilişkilerin sermaye birikim dinamiklerine bağlanması, tarihsel gelişim sürecinde ilk elden kapitalist ilişkilerin kapitalist olmayan ilişkiler üzerinde egemenliğini kurarak bu mekan ve ilişkiler üzerinde belirleyici olması, toplumsal ilişkilerin hızla metalaştırılması anlamında homojenleştirici bir süreçtir. Metalaşma olgusu sadece ekonomik diye tanımlanacak bir süreç değil, tam tersine yaşamın keşfedilmemiş alanlarının meta ilişkileri olarak yeniden tanımlanmasıdır. Meta ilişkileri aynı zamanda bir dizi kültürel, politik, ideolojik unsurlar içerir. Metalaşma sürecinde bu değişkenlerin bizzat kendileri metalaşma mekanizmasının sonuçlarına maruz kalırlar. Bu bir anlamda günlük yaşam pratiklerinin metalaşma dolayında tek biçimleştirilmesi ve homojenleşmesi anlamına gelmekte. Homojenleştirme süreci, diğer yandan bir dizi daha karışık eşitsiz ilişkilerin varlığına neden olur. Güncel yaşamın her geçen gün daha bir metalaştırılması, yani kapitalist ilişkilerin "*farklı olana, kendisine benzemeyene yönelmesi*" (Ercan,

²⁴ Süreç içinde eğitim hakkı ya da eğitimin piyasa sürecinde meta olarak algılanması yönündeki değişiklikler için bak; F. Ercan (1998).

1996,44) zorunlu olarak *farklılıkları*, kapitalist ilişkiler dışında kalan *tekil yapıları ilişkileri* açığa çıkarıp, yeniden kapitalizmi tanımlayan özellikler çerçevesinde örgütlenmesi anlamına gelir.

13- Kapitalist toplumsal ilişkilerin erken dönem yayılmasına bakıldığında geleneksel, vahşi, olarak adlandırılan farklı toplumsal varoluşların hızla tanımlanması olgusu ile karşılaşırız, bu karşılaşmanın oldukça acımasız olduğunu biliyoruz.²⁵ II.Dünya Savaşı sonrası kapitalist toplumsal ilişkilerinin farklılaşarak evrildiği önemli bir dönemdir. Bu dönemde *farklılıklar ve heterojen yaşam biçimleri* dönüştürülmek üzere yani homojenleştirmek tek biçimleştirilmek üzere sosyal bilimlerin araştırma nesnesi olmuştur. Yani bu dönemde farklılıklar tek biçimleştirilerek /homojenleştirilerek tüketiliyordu. Farklılıkların keşfini Huntington ve Dominguez çalışmalarında oldukça açık bir şekilde dile getirmişlerdir; "II. D.Savaşı'ndan sonra Amerikan bayrağı peşinde giden bilimsel faaliyet Sovyetler Birliği'ne karşı Soğuk Savaşa katıldı; daha sonra da, Asya, Ortadoğu, Latin Amerika ve Afrika'da genişleyen Amerikan varlığı izledi.

Belli başlı üniversitelerde, bu ülkeler ve bölgeler hakkında Amerikalıların bilgi ve anlayışını artırmaya yönelik bölgesel araştırma programları ortaya çıkıverdi. Büyük vakıfların aktif özendirme ve destekleriyle profesörler ve öğrenciler, o zamana kadar çok yabancı görünen ülkelere akın ettiler ve kısa zamanda belli ülkelerin ve bölgelerin siyasal rejimleri ve kurumları üzerinde muazzam bir kitaplık meydana getirildi" (Huntigton ve Dominguez, 1985,1). II. Dünya Savaşı sonrası oluşturulan gelişme yazını, bu anlamda farklı olanı, geleneksel ya da azgelişmiş olarak tanımlayarak bu ülkeleri farklı olmaktan kurtaracak bir dizi "*kalkınma projesi*" önermek gibi bir işlev yüklenmişti. Söylene geldiği gibi bu ülkelerin sadece ekonomik ilişkileri kapitalistleştirilmiyor tam tersine bir yaşam-biçimi olarak kapitalizmle birlikte modernizm belirleyici hale gelmişti. Yani *farklılıklar* kapitalist ilişkiler içinde dönüştürülüyor, kapitalizmi tanımlayan ilişkilere bağlanarak tüketiliyordu. Azgelişmişliğin ya da gelişmemişliğin nedenleri ekonomik veya kültürel bir dizi ülke içi nedene bağlanırken, bu içsel olumsuz faktörlerden kurtulmak *batılılaşma, piyasa mekanizmasının gelişmesi* gibi projelerle gerçekleştirilecekti. Bilineceği gibi 1940-1970 arasındaki yıllar, kapitalizmin altın yılları olarak kabul ediliyor. Bu yıllar sadece merkez kapitalist ülkeler değil, kapitalist gelişmeyi daha geç yaşayan ülkelerde de sermaye birikiminin en çok yoğunlaştığı yıllar olmuştur. 1970'li yıllar eşzamanlı olarak gerek merkez kapitalist ülkeler, gerekse geç kapitalistleşen ülkelerin eşzamanlı bir dizi krizle karşılaştığı yıllardır. Merkez kapitalist ülkelerde aşırı-sermaye birikimi, bu ülkelerde krizin temel nedeni olurken, geç kapitalistleşen ülkelerde ulusal ölçekte toplam sermaye döngüsünü gerçekleştiren sermayelerin pazar ve döviz ihtiyacının yoğunlaşarak artması da bu sermaye ve dolayısıyla ülkelerin krize girmelerine yol açmıştır. Bu anlamda 1970'li yıllar kapitalizmin kendine özgü özelliklerinin iyice açığa çıktığı yıllardır. Bu kapitalizmin yani

²⁵ Robertson haklı olarak bu karşılaşmanın teorisini yapan ilk dönem sosyoloji düşünürlerini, küreselleşme düşüncesinin erken kuramcıları olarak tanımlamıştır. Robertson (1992).

elastiki hapishanenin homojenleştirme eğilimlerinin ideal biçimine ulaştığı bir aşamadır.²⁶ Bu aşama sistemin kendini üretmesine ilişkin belirli koşulları tükettiği ölçüde, bu koşullar yerine başka koşulları koymayı gerekli kılmıştır.

Yani ulaşılan bu aşama da, elastiki hapishanenin korunması için çok daha güçlü bir şekilde inşa edilmesini zorunlu hale getirmiştir. Yeni aşamada sistemi ayakta tutan temel mekanizma, belirli bir birikimin verdiği olanaklara da bağlı olarak verili *farklılıkların* tüketilmesi, çok daha önemlisi sistemin *farklılıklar* üretecek bir özellik kazanmasıdır. Sistemin belirleyiciliği ve kontrolü altında olan her türlü farklılık, sistemin farklılıklarca yeniden üretilmesi anlamına geliyor. Burada bahsedilen farklılıklar, güç ilişkilerince gerçek anlamda boyunduruk (subsumtion) altına alınan ve yeniden kurgulanan farklılıklardır.

Farklılıkların Farklılıklarını Koruyarak Sisteme Eklemlenmesi: Heterojen Yapılar Üreten Güç İlişkileri Olarak Küresel Kapitalizm

14- 1970'lere gelindiğinde toplumsal ilişkiler sisteminde bütünsel bir yeniden varoluş krizi açığa çıkmıştır. Kapitalist toplumsal ilişkilerin tarihine bakıldığında kapitalizmin her bütünsel krizi, beraberinde "kapitalist toplumsal ilişkilerin krize karşı *yeniden yapılanma* eğilimine girdiğini görüyoruz. Yeniden yapılanma ise bir yandan daha önce meta ilişkilerin geçerli olduğu belirli mekanlar üzerinde süre gelen ve keşfedilmemiş alanları yeniden metalaştırırken ya da meta ilişkilerini daha da yoğunlaştırırken (intensification of capitalist social relations), diğer yandan farklı mekanlarda süregelen *farklılıkları*, ve *yaşam biçimlerini*, *heterojen varoluşlar* olarak tüketmek üzere keşfeder (extensification of capitalist social relations).²⁷ Burada analizimiz açısından belirleyici olan vurgumuz; 1970'lerin dünyasını tanımlayan temel değişkenin, *dünya düzeyinde tüm aktörlerin ve süreçlerin artık kapitalizmin mantığının belirleyiciliğine altına girildiği* bir aşamaya geçilmiş olmasıdır. E.Meiksins Wood'un anlamlı bir şekilde belirttiği gibi, "küreselleşme, tüm aktörlerin kapitalist mantığa göre hareket ettiği bir döneme uygun politik tercihlere adapte olmayı temsil eden bir dönemi işaret ediyor."²⁸ Bu aşamayı tanımlayan ve çalışmamız açısından belirleyici olan argümanımız: küreselleşmenin dünya ölçeğinde farklılıklar yaratmadan büyüyemeyeceğidir.²⁹ Bu aşamada, farklılık ve parçalanma ile bütünleşme ve homojenleştirme eğilim-

²⁶ Kapitalizmin bütünsel olarak belirli bir aşamaya ulaştığına ilişkin ipuçlarını 1970'li yıllarda kolayca bulabiliriz, Roma Kulübünün Büyümenin Sınırları hakkındaki uyarıları bu anlamda önemli bir ipucu iken, diğer yandan kapitalizmin altın yıllarının sonunu işaret etmesi açısından Bretton-Wodds sisteminin krize girmesi ve doların altına bağlılığının kaldırılması gibi gelişmeler kapitalizmin ulaştığı yeni aşamayı işaret eden önemli gelişmelerden sadece bir kaçını oluşturmaktadır.

²⁷ Bu yönde bir ele alış için Soja ve diğ. (1983), daha detaylı bilgi için bak; Soja (1989,184).

²⁸ Küreselleşmeye ilişkin temel özellikler için detaylı bilgi bak: E. Meiksins Wood (1997).

²⁹ Kapitalizmin homojenleştirme eğilimlerinin geçerli olmadığını ve farklılıklar üzerinden hareket ettiği yönünde bir dizi açıklama yapılmakla birlikte, bu açıklamalarda bütünlüklü yapıya özgü meta üretim sürecinin evrensel düzeyde egemenliğini artırması ve ücretli-emek konumunun dünya ölçeğinde artırılması gerçeği, yani yapısal süreklilikler göz önüne alınmamakta. Böyle bir çerçeve için bak: B. Roberts, R. Finnegan ve D. Gallie (1985,5).

leri eşzamanlı çalışmakta.³⁰ Böyle bir aşamada, farklılıkların belirleyici olan toplumsal mekanizmaya bağlı hale gelmesi, ilk etapta mekansal değişkenler olarak, küresel- yerel ve ulus kavramalarının tartışılmasına neden olmuştur. Burada küreselleşme özünde farklı olanı, tüketilecek olanı içeren güce referansla tanımlanacağı gibi, bu gücün açığa çıktığı biçimlere referansla da tanımlanabilir.

Bu anlamda farklılıklar içeren ve dünya düzeyine saçılmış yerelliklerle, bu farklılıkları açığa çıkaran küresel mekanizmalar arasındaki ilişkiler ve dahası yerellikler arası bağlantıların artması, süreci tanımlayan temel değişkenlerdir. Böylece "küreselleşme, uzak *yerleşimleri birbirine bağlayan*, yerel oluşumların millerce ötedeki olaylarla biçimlendirildiği... dünya çapındaki toplumsal *ilişkilerin yoğunlaşmasıdır*" (Giddens, 1994; 62, vurgular bana ait). Küreselleşme aynı zamanda mekanlar arası ilişkilerin yoğunlaşmasını, özellikle zaman kullanımı nedeniyle mekanlar arası uzaklığın azalması anlamına geliyor. D.Harvey'in kavramlaştırmasıyla, kapitalist ilişkilerin yoğunlaşması (intensification) ve hızın artmasına bağlı olarak, sosyal yaşamın "zaman-mekan sıkışması" dolayında yeniden belirlenmesi anlamına geliyor (Harvey, 1989). Giddens ile Harvey'in ifade ettikleri gerçekliği ortak bir tanım çerçevesi içinde ele alan A.McGrew, bizim tanımladığımız çerçeveye uygun olarak küreselleşmeyi sosyal ilişkilerin (bize göre kapitalist ilişkilerin) genişlemesi ve yoğunlaşması olarak tanımlamıştır (McGrew, 1994). Burada kapitalist ilişkiler yerellikler ve yeni farklılıklar dolayında genişletirken, aynı şekilde farklılıklar ve yerelliklerin varlığında da kapitalist ilişkilerin yoğunluğu daha bir yoğunluk kazanıyor.

Bireysel Sermayeler Arası Yoğunlaşan Rekabet ve Yeni Dinamikler

15- Sermaye birikiminin toplam döngüsünün uluslararasılaşması, buna paralel olarak da bireysel sermayelerin uluslararası sermaye ile bütünleşme olanaklarının gelişmesi, beraberinde üretim etkinlikleriyle (üretken sermaye), finansal etkinlikler (para-sermaye), kültürel değerler, imaj üretimi, ve tüm bunların dünya ölçeğinde dağıtılması/dolaşma (ticari sermaye) sokulması, oldukça sıkı dokunmuş ve iç içe geçen uzmanlaşmış bir dizi ilişki ağının gelişmesine neden olmuştur.

Sermayenin toplam sosyal döngüsünün uluslararasılaşmasını detaylandırmadan önce, bu aşamada belirtilmesi gereken bir diğer önemli değişken, kriz koşullarında bireysel sermayeler arası rekabetin muazzam boyutlarda artış göstermesidir. Gerek genelleşen kriz, gerekse bu krizin sonucu açığa çıkan yoğun rekabet beraberinde sermayenin yeniden yapılanmasına ve dolayısıyla toplumsal olanın yeniden yapılanmasına yol açmıştır. Yeniden yapılanmanın öze ilişkin en önemli belirleyicisi, bireysel sermayeler arasında süren rekabetin yoğunluğunun artmasıdır. Firmaların verili kârlılık krizine dört farklı strateji ile karşı mücadele ettiklerini görüyoruz. Bu stratejiler:

³⁰ Bu tür bir analizi direkt olarak içermese bile "küreselleşmenin ancak dünya ekonomisinde farklılıklar yaratarak büyüdüğü yönündeki" bir açıklama için Rajni, Kothari (1997), parçalanma ile bütünleşme eğilimlerinin bir arada işlediğine ilişkin vurgular için bak: Morley ve Robins (1997).

(i)-üretim maliyetlerini düşürmek(genel olarak üretim sürecine yaratılan sermayenin bu aşamada kalış süresini kısaltmak ve yeni emek- kontrol rejimi oluşturmak biçimlerinde açığa çıkmıştır),

(ii)-üretkenliği artırmak(yeni teknolojiler ve yeni üretim organizasyon teknikleri geliştirmek),

(iii)-piyasayı genişletmek(yeni piyasalara girmek, ürün dağıtım ve servis ağları oluşturmak, reklam faaliyetlerini geliştirmek),

(iv)-sermayenin döngü hızını artırmak şeklinde gerçekleşmiştir.³¹

Yukarıda sıralanan dört temel strateji için ortak ölçüde belirleyici olan temel değişkenleri de şu başlıklar altında toplayabiliriz:

a- zaman kullanımının yeniden tanımlanması, rekabete bağlı olarak zaman mühendisliğinin öneminin artması (sadece üretim aşamasında değil, tüketim ve çok daha önemlisi teknolojik yenilikler açısından zaman temel değişken hale gelmiştir),

b-yeni teknolojiler kullanmak(emek üzerinde yeni kontrol rejimi için gerekli ve mekan ile zaman arası ilişkinin değişmesini sağlıyor),

c-mekansal matrisin önemli ölçüde değişmesi, güç ilişkileri dolayında mekanın yeniden kurgulanması önem kazanmıştır.³²

16- Rekabet sürecinde belirli sınıfların güç donanımlarının yoğunlaşarak artması, toplumsal alanda yer alan sınıf ve grupların zaman ve mekanla olan ilişkilerini değiştirmiştir. Hiç kuşkusuz belirli sınıf ve grupların güç donanımının artması teknolojik yeniliklere yol açtığı gibi, teknolojik yeniliklerde verili güç ilişkilerinin yeniden biçimlenmesine ve varolan asimetrik/eşitsiz ilişkilerin daha da yoğunlaşmasına neden olmakta. Dünya ölçeğinde kapitalizmin homojenleştirici etkilerin yarattığı olanakları tüketmesi, kapitalizme içkin olan bir dizi sınıf ve grubun güç donanımının artması anlamına geldiği ölçüde, aynı donanım mekanların kendilerine özgü tarihsel, kültürel farklılıklarını bir potansiyel olarak açığa çıkararak tüketme olanağını da bu sınıf ve gruplara sunuştur. Burada bahsedilen farklılıklar, emek kullanım tarzı olabileceği gibi, tüketim kalıpları, damak tadı, görsel olarak pazarlanabilir mekanlar ve dahası uygulanan yerel ve ülke politikalarının yarattığı farklılıklar (faiz döviz politikaları) olabilir. Fakat çok daha önemli bir diğer gelişme, farklılık yaratma endüstrisi olarak da tanımlayabileceğimiz, sembolik kapitalin gelişmesidir. Metalaşma sürecinin yoğunlaştığı aşama, birbirine benzeyen bir dünya yaratırken, sermayenin yeni stratejisi gösterge ve imajların üretilmesi yoluyla yapay farklılıklar üretmektir. Üretilen farklılıklar bu aşamada bir yanılsamadır; "İzleyicileri, birbirine bağlayan şey, bizzat kendi tecrübelerini sürdüren merkezde kurulan geri dönüşsüz bir ilişkidir. *Gösteri ayrı olanı birleştirir, ama ayrı olarak birleştirir...[bu süreç aynı zamanda] somut bir yabancılaşma imalatına tekabül eder*" (Debord, 1996, vurgular bana ait). Yabancılaşma imalatı olarak imaj pazarlama, metalara bir kimlik iliştmekte ve fakat bu kimlik aynı za-

³¹ Krize karşı geliştirilen mekanizmalar için detaylı olarak bak; M. Castells (1996;81)

³² Burada yerel strateji olarak tanımladığımız bu değişkenler aslında aynı zamanda bir strateji olarak küreselleşme yani kapitalizmin orman yasası neo-liberalizmin gündemindeki temel değişkenler olduğunu belirtmemiz gerekiyor.

manda meta tüketicilerinin metaa iliştilen kimlik dolayında kendilerini tanımlamalarına veya anlamlandırmalarına neden olmakta. Benzerlerin çoğaltıldığı bir dünyadan, aynı çoğaltma tekniğini kullanarak (metalaştırarak) farklılıkları açığa çıkarmak ya da farklılıkların imal edildiği bir dünyaya geçilmiştir. Kendine özgülüklerinin dünya ölçeğinde saçıldığı alanlar olarak daha sınırlı mekanlar ve bu anlamda 'yerellik' sistemin yeni mantığı dolayında özel bir anlam kazanmıştır. Yerellik, sermayenin dünya düzeyinde gerçekleşen sosyal toplam döngüsüne, -ev *sahibi* olarak (tüketim, finans, imaj gibi değişkenler açısından) ya da, -bu değişkenlerin üzerinden geçmesini sağlayarak, yani *istasyon* (akışkanlık mekanları olarak) işlevini üstlenerek eklemlendiği ölçüde belirleyici bir konuma yükselmiştir.

17- Yukarıda daha soyut düzeyde dile getirdiğimiz süreci daha açık bir şekilde dile getirebiliriz; çokuluslu şirketler zaman ve mekan kullanımı stratejilerini dünya ölçeğinde *tüketilecek farklılıklar* yakalamak için geliştirirken, yerel yapılar ise bu farklılıkları sunmak için sahip oldukları donanımlarla kendi aralarında kıyasıya bir mücadeleye girmişlerdir. Yani S.Hall'in belirttiği gibi, küresel ve yerel aynı hareketin iki yüzünü oluşturuyor, küreselleşme ulus-devlet üzerinden hareket ederken, yerel yapılar ise ulus-devlet altından hareket etmekte³³ Burada iki hareketin ulus-devletin ölçeğinden farklı ölçekte gerçekleşmesi, ulus-devletin daha önceki işlevlerini önemli ölçüde geçersiz kılarken, küreselliği bir stratejiye çeviren neo-liberal politikalar dolayında ulus-devlet yeniden tanımlanmakta. Ulus-devletlerin tanımlanan yeni işlevleri bu çifte hareketin sosyal çerçevesini oluşturmaktır.

Temel değişkenleriyle verdiğimiz değişim eğilimlerinin belirleyici aktörleri hiç kuşkusuz ulus ötesi şirketler ve çok uluslu şirketlerdir. Burada değişim sürecinin muazzam bir hızda gerçekleşmesi, sadece ekonomik olarak tanımlanan ilişkilerin değil, bir bütün olarak toplumsal yaşamda belirsizliklerin artmasına ve uçucu (volatility) bir dünyanın varlığına neden olmuştur. Artık *dünya katı olan her şeyin buharlaştığı bir dünya değil, tamamen buharlaşan bir dünyadır ve buharlaştırmak için katı bir şeylerin bulunmasında güçlük çekilen bir dünyadır*. Yani sermayenin kendisini yeniden değerlendirecek koşulları bulmakta daha da zorlandığı bir dünyadır. Farklılıkların açığa çıkarılması ve içerilmesi (genişleme) ya da yeni farklılıklar üretilmesi, bu anlamda sistemin yeniden üretilme koşulları olarak belirleyici olmaya başlamıştır. Oyun daha da zorlaşmıştır. Her şeyin buharlaştığı bir dünyada, ancak bu dünyanın değişen koşullarına hızla ayak uydurabilen aktörler varlığını sürdürebilmekte. Bir dizi aktörün ayakta kalması, sistemin yeniden bu aktörlerin belirlemeleri dolayında üretilmesi anlamına geldiği ölçüde, aynı süreç verili güç ilişkilerinin daha da yoğunlaşmasına yol açmıştır. Varolan ilişkilerde belirsizlik ve risk arttığı ölçüde, ancak büyük ölçekli sermayeler belirsizliğe ve risk ortamına uyum gösterebilirken, bizzat bu aktörlerin var kalma mücadelesi için kullandıkları stratejiler (teknoloji, zaman ve mekan kullanımı) aynı zamanda yaşam ortamının daha da buharlaşmasına yol açmıştır.

³³ Daha detaylı bilgi için S. Hall (1991)/(1997) ve A. Mc Grew (1997)

D.M.Gordon'un haklı olarak belirttiği gibi, günümüzde üretken sermaye kızgın bir arı gibi dünya ölçeğinde kendine uygun yer/ yerler aramaktadır. Çünkü artık dünya, özellikle yatırım etkinlikleri için oldukça riskli olmuştur. En azından zamana karşı yarışan sermayeler için, uzun erimli eylemlilikler yerini kısa süreli eylemliliklere (finans ve ticaret) bırakmıştır. Uzun bir zaman alan eylemlilik olarak üretim ise, ancak belirli bir güce ulaşan ve dünya ölçeğinde uygun koşullara ulaşan sermayelerin gerçekleştirebildiği bir eylemlilik olmuştur (Gordon, 1988).

18- Yukarıda sıraladığımız faktörler, sermayeler arasında süren rekabetin iyice yoğunlaşmasına neden olurken, rekabette belirleyici olan değişken, değişen koşullara uyum sağlayacak donanımında olan sermayelerin süreçte ayakta kalması, daha doğrusu süreci belirlemesidir. Süreci belirleyen *aktörler*, Riccardo Petrella'nın belirlediği gibi *büyük ölçekli şirketlerdir*. Küresel ölçekte değişen koşullara kolayca uyum gösteren ne devletler, ne üniversiteler ne de sendikalar olmuştur, sadece büyük ölçekli şirketler değişen koşullara uyum gösterebilmişlerdir (Petrella, 1997,73).³⁴Burada çok değişkenli, çok belirlenimli bir çevre içinde, bu belirlenim ve şartlara uyum gösterebilmek belirli bir donanıma bağlı olarak *esnek* olabilme anlamına geliyor. D.Morley ve K.Robins'in vurguladıkları gibi; *esneklik, iktidar anlamına gelmektedir...Bu esnek uzmanlaşma denen olgu, örgütsel ve işlevsel parçalanmayı kontrol ve eşgüdümü sürekli olarak bütünleştirmek suretiyle bir araya getirir.*"(Morley ve Robins, 1997, 59, vurgular bana ait). 1970'lerin başlarında Business International, çokuluslu bir şirket için en büyük ütopyanın "insanların malların, fikirlerini hizmetlerin ve paranın herhangi bir yerden bir başka yere hareketinde mutlak özgürlüğün olduğu yani sınırları olmayan bir dünya," olduğunu belirtmiştir (Sweezy ve Magdoff, 1975, 314). Bu ütopya, belirli bir düzeye ulaşmış şirketler için bu gün artık ütopya olmaktan çıkmış ve bir gerçekliğe dönüşmüştür, bu gerçekliğe ise onların dünya ölçeğinde hareket yeteneğini işaret ettiği ölçüde küreselleşme diyoruz.

19- Bugün artık küresel ölçekte organize olan ve dünya ölçeğinde bir dizi kontrol mekanizması geliştiren firmalar, dünyanın dört bir yanında en uygun koşullarda verili kaynak ve pazar olanaklarını kullanarak donanım kazanmışlardır. Gerekli hammadde, insan gücü, ara-girdiler ve pazar olanaklarına ulaşma adına firmalar arasında süren rekabet, bir yandan dünya ölçeğinde mülkiyet ilişkilerinin yoğunlaşmasına neden olurken, diğer yandan aynı süreç büyük firmalar arasında stratejik ittifaklarının gerçekleşmesine neden olmaktadır. Hiç kuşkusuz ki, küresel olanla yerel olan arasındaki ilişkiler zincirinin oluşmasında, dünya ölçekli devasa firmaların alt-sözleşme ilişkilerine gitmelerinin özel bir katkısı var-

³⁴ P. Hirst ve G. Thompson, küreselleşmeye ilişkin çalışmalarında çokuluslu şirketlerle ulusötesi şirketler ayrımını yaptıktan sonra, küreselleşen ekonomi de belirleyici olan değişkenin çokuluslu şirketlerin ulusötesi şirketler olma yönünde bir değişim sürecine girmeleridir. Ulus ötesi şirketler, çokuluslu şirketlerden farklı olarak uluslararası bir yönetim stratejisine sahiptirler Ulusötesi şirketler, dünya ölçeğinde yüksek getirisi oranı elde edeceği ve riskin az olduğu herhangi bir yere yatırım yapabileceği gibi, yaptığı yatırımı kolayca farklı mekanlara taşıyabilecek firmalar olduğu belirtilmiştir. Detay için bak: P.Hirst ve G.Thompson (1996;11-13). Çok uluslu şirketler için detaylı bilgi bak: John, H.Dunning (1992).

dır. Eşitsiz bir ilişki biçiminde gerçekleşen uluslararası alt-sözleşme ilişkileri üretim ve dolaşım açısından muazzam bir küresel zincirin oluşmasına neden olduğu ölçüde, bu zincire eklenen yerelliklerin de açığa çıkmasına neden olmuştur. Devasa şirketlerin dünya ölçeğinde etkinliği artırma adına, kendine bağlı yavru şirketler oluşturmalarına ilişkin somut veriler düşüncelerimizi doğrular nitelikte. 1970 Yılında çokuluslu firma sayısı 7000 iken bu sayı 1993 yılında 37000'e yükselmiş, fakat aynı 37000 firma 150.000 yavru firmayı kendine bağlayarak yaratılan katma değer büyük bir kısmını bu yavru firmalar dolayında gerçekleştirecek konuma geçmişlerdir. Bu firmalar arası şebekede 70 milyon işçi çalışırken, bu işçiler dünyada özel kesimce üretilen toplam ürünün üçte birini üretecek noktaya varmıştır (Castells, 1997a,235). Uluslararası alt-sözleşme ilişkisi olarak tanımlayacağımız bu ilişkiler ağı, üretimden dizayna, dizayndan satışa, satıştan finansa dünya ölçeğinde gerçekleşen ağ/şebeke türü bir örgütlenmenin temellerini hazırlamıştır (Gereffi, 1994)³⁵

Bu aşamada bireysel sermayelerin dünya ölçeğinde egemenliğinin artmasına paralel olarak, dünya ölçeğindeki farklılıkları tüketmek için *üretim dünya ölçeğinde de-entegrasyon* olurken, üretimin farklı kısımların birbirinden ayrılmasına paralel olarak, *dünya düzeyine saçılması beraberinde finansal dinamiklerin dünya ölçeğinde entegrasyonun* artmasına neden olmuştur. Ölçek üretimden (scale production) alan üretimine (scope production) geçiş, kontrol yeteneğini artıran bir sermaye formasyonunda emek ve farklılık kaynakları olarak kadın ve çocuk ile diğer değişkenler üzerinde yeni *kontrol-rejimleri* kullanılması anlamına geliyor (Walker ve Sayer,1992).

Emeğin Çeşitlenmesi ve Farklılaştırılması

20- Farklılıklar yaratarak varolma mekanizmasının önemli uğraklarından biri üretimdeki değişiklikler olmuştur. Teknolojik gelişmenin sağladığı olanaklar üretim eylemliliğinin fabrikalardan atölyelere, atölyelerden sokaklara, sokaklardan ev içlerine yayılmasına yol açtığı ölçüde, üretim mekanları farklılaşarak çeşitlenmiştir. Üretim mekanlarının farklılaşması ve çeşitlenmesi, çalışma koşulları üzerinde etkide bulunduğu ölçüde daha önce görece daha homojen olan işçi ve işçi sınıfının konumu da önemli ölçüde farklılaşmıştır. Kentsel alanlardaki daha önce sınırları kolayca çizilen üretim ve tüketim mekanları gibi işlevsel ayırım önemini yitirdiği ölçüde, işçi tanımı da yetersiz olmaya başlamıştır. Kadın ve çocuk emeği, çalışmanın aşırı kuralsızlaşmasına neden olan enformel işlerin gelişmesi, farklılaştırma ve çeşitlendirme mekanizmalarının açığa çıktığı sadece bir kaç alanı işaret ediyor. Sonuç olarak emek kullanım tarzı, çekirdek üretim birimi olan fabrikalarda çalışma yoğunluğunu artıracak bir organizasyonla, yeni kontrol-rejimiyle denetim altına alınırken³⁶, üretim süreci kendi içinde parçalara ayrılarak ölçek ekonomilerden daha küçük Marshallian ekonomilere geçiş süreci

³⁵ Alt-sözleşme ilişkileri ile küreselleşme arasındaki ilişki için detaylı bilgi için bak: F. Ercan (baskada).

³⁶ Bu konuda oldukça anlamlı bir çalışma için bak; G.Y. Özdemir (2000)

hızlandırılmıştır.³⁷ Yalın üretim olarak tanımlanan bu yeni uygulamalar, emeğin sosyal olan tüm alanlara yayarak toplumu bir fabrikaya dönüştürdüğü ölçüde, emek-kullanım tarzı da mekansal olarak ademi-merkezileşmesine neden olmuştur. A.Negri'nin yorumuyla; "*emeğin sömürüsü fabrikanın sınırlarını aşmış, marjinalleşme ve marjinalleşmeyle birlikte emeğin kendi içinde farklı tabakalara ayrılmasına neden olmuştur* (Negri, 1996; 164, vurgu bana ait). Fabrika ile diğer çalışma mekanları arasındaki farklılıkların giderek belirsizleşmesi, *emeğin gerçek anlamda boyunduruk altına alma* (reel subsumtion) koşullarını yoğunlaştırarak arttırmıştır. *Esnek iş bölümü* olarak da tanımlayabileceğimiz bu süreç, cinsiyet, ırk ve kültürel farklılıkları üretim sürecinde tüketilecek avantajlara dönüştürmüştür. Böylece işçi kavramı sistem içinde emeğini satarak geçinme dışında bir olanağı olmayan tüm kesimleri içerecek bir boyuta ulaşmıştır. Özellikle ölü emeğin, (birikmiş sermayenin) canlı emek üzerindeki denetiminin artması anlamına gelen emek-ikamesine dayalı teknolojik yenilenmeler çalışanlar üzerinde gerçek bir tehdide dönüşmüştür. Aynı şekilde, neo-liberal yeniden bölüşüm politikalarının yarattığı eşitsizlikler, hane halkını ve hane halkının dayanışmacı varoluş çabasını öne çıkardığı ölçüde, kapitalizmin yeniden üretilme koşullarını daha bir gelişmesine neden olmuştur. Böylece farklılıklar üzerinden krizden çıkmaya çalışan sistem, sistem açısından ilk ve en anlamlı değişken olan emek ve ücretliliğin muazzam ölçüde farklılaşmasına neden olmuştur. Emeğin farklılaştırılması sürecinde emeğin eğitilmiş olup -olmaması, erkek kadın olması, sendikali-sendikasız olması, ırk ve göçmenlik gibi bir dizi özelliğin öne çıkartılmasına yol açmıştır.³⁸

Sonuçta işgücü, dünya ölçeğinde oluşturulan şebekedeki çokuluslu firmaların stratejilerine ve dolayısıyla çıkarlarına göre biçimlenmekte ve dünya ölçeğindeki işbölümüne dahil edilmekte. Emek gücünün şebeke içinde hareket yeteneği çok sınırlı iken, şebeke içindeki farklı mekanlarda emek-kullanım tarzındaki en küçük değişiklik diğer mekanlardaki emek ve sermaye konumlarını etkileyebilmekte (Castells, 1997a, 235). Şebekenin farklı bölümlerinde işçilerin sermayeye gösterecekleri tepkiler, aynı zamanda şebeke içinde sermayenin emek-kullanım tarzının mekansal olarak farklılaşmasına neden olacaktır. Dinamik ve etkileşim süreci, sistemdeki hiyerarşik yapının daha da güçlenmesine neden olacak bir etkileşime yol açmıştır. Şebeke biçiminde örgütlenen ve yerel olanı farklılıkları dolayında küresel güç ilişkilerine bağlayan mekanizmada, teknolojik değişimlerin önemli bir yer tuttuğunu vurgulamamız gerekiyor.

Tekno-Kapitalizm

21- Teknoloji ile toplum arası ilişkilerin bugünkü ulaştığı aşamayı açıklamak/ anlamak için, "daha önce üretilmiş sermayenin, teknoloji olarak bugünkü yaşam

³⁷ Bu sürecin devasa şirketlerin dünya ölçeğinde alt-sözleşme ilişkilerini geliştirmesiyle yakından ilişkisi olduğunu belirtmemiz gerekiyor.

³⁸ Bu konuda detaylı bir çerçeve için bak: K. Surin (1996).

üzerinde belirleyiciliğini" artırdığı yönündeki Negri'nin açıklamasına başvurmanın anlamlı olduğunu düşünüyorum (Negri, 1997, 165). 1970'li yıllarda açığa çıkan kapitalizmin derinleşen krizi, beraberinde kapitalizm için belirleyici olan bireysel sermayeler arası rekabeti öne çıkardığı ölçüde, rekabet sürecinde 'değer yaratma' koşullarını değiştirmeyi zorunlu kılmakta. Bu zorunluluğun direkt sonuçlarından biri üretim ve organizasyon açısından yeni teknolojilerin geliştirilmesidir. Bu bir anlamda sermaye sahiplerinin, daha önce sahip oldukları sermayelerin bir kısmını yeniden yatırıma ama teknolojik gelişmeyi sağlayacak yatırımlara aktarmasına neden olmuştur. Krizin yoğunluğu ölçüsünde sermayeler arasında süren rekabet ve güç ilişkileri, verili sermaye donanımını harekete geçirdiği oranda, toplumsal yaşam üzerinde teknolojinin etkileri daha bir artmıştır. Özellikle üretilen metallerin daha hızlı ve daha çok miktarda üretilmesini sağlayan teknolojiler, zorunlu olarak üretilen metallerin tüketilmek üzere daha hızlı dolaşıma sokulacak teknolojilerin geliştirilmesine neden olduğu ölçüde, aynı hız tüketimin de daha hızlı gerçekleşmesini sağlayacak teknolojileri zorunlu kılmıştır. Teknolojik gelişimin artmasına neden olan bu süreç, 1980'li yıllarda daha bir belirleyici hale gelmiştir. Kapitalizmi tanımlayan bütünsel ilişkilerin derinleşen krizi ve bu krizle birlikte yoğunlaşarak artan ve bir anlamda kardeş katline dönüşen bireysel sermayeler arası rekabet, bu yıllarda teknolojinin yaşamın farklı alanlarında oldukça farklı işlevler yüklenmesine neden olmuştur. Bu işlevler özellikle küresel ve yerel olarak tanımlanan dinamikler açısından oldukça belirleyicidir. Burada yanlış anlamaları önlemek için, teknolojiye gözlemlenen gelişme eğilimlerinde belirleyici olan değişkenlerden kısaca bahsetmek gerekiyor. Teknolojik gelişme ile zaman ve mekan arasında varolan ilişkiler, kapitalizm açısından oldukça önemlidir. Bu ilişkiler toplumsal ilişkilere içkin olan süreçler tarafından belirlenir, ve ilişkinin boyutu mekan, zaman ve teknoloji açısından ele alındığında farklı özellikler gösterir.

Kapitalizmde zaman; sermaye biriktirmenin temel koşulu olan sosyal emek, artı-değer yaratma açısından özel bir öneme sahiptir. Çalışma saatleri üzerinden sürdürülen mücadele, aynı zamanda artı-zaman olarak tanımlayabileceğimiz artı-değere tekabül ettiği ölçüde, kapitalizme özgü temel zorunlu ilişki olan emek-sermaye arasındaki çatışmaların özünü oluşturur. Diğer yandan sermayenin üretim ve dolaşım süreci içindeki döngüsünün zaman açısından *hızı, birim zamanda yaratılacak artı-değeri* belirlediği ölçüde zaman bir başka açıdan önem kazanıyor. Birim zamanda sermayenin dönüş hızının artışı, aynı zamanda birim sermayenin belirli bir zaman dilimi içinde elde ettiği getirinin artması anlamına geliyor. Sermayenin birim zaman içinde döngü hızının artmasını sağlayan temel değişkenlerden biri de teknolojidir. Bu andan itibaren teknoloji ile zaman arasında varolan bu ilişkinin oldukça önemli olduğunu söyleyebiliriz. Sermayenin toplam döngü hızı ve dolayısıyla üretim ve dolaşım aşamasına yatırılan sermayenin geri dönüş süresini artıran önemli teknolojik yenilikleri kısaca aşağıdaki gibi sıralayabiliriz;

- (i)-üretim sürecinde birim zaman içinde emeğin verimliliğini ve dolayısıyla iş yoğunluğunu artıracak teknolojilerin geliştirilmesi,
- (ii)-üretim için gerekli girdilerin üretim hacim ve hızına göre kontrolünü sağlayan yeniliklere yönelmesi,
- (iii)-birim üretim zamanında yeni teknolojiler sayesinde ürünlerin farklılaşmasını sağlayan yenilikler (ölçek ve alan ekonomilerinin birlikte gerçekleştirilmesi),
- (iv)-sürecinin belirli parçalara ayrılmasına olanak verdiği ölçüde, işin ve dolayısıyla emeğin fabrika dışında genellikle formel olmayan işlere yönelmesine neden olan yenilikler,
- (v)-dolaşım aşamasında ürünlerin dünya ölçeğinde dağıtımına olanak verecek ulaştırma temelli yenilikler,

(vi)-üretim ve dolaşıma ilişkin dünya ölçeğinde verili koşullar hakkında bilginin toplanıp aktarılmasını (enformatik teknolojinin gelişmesi) sağlayacak yenilikler, tüm bu yenilikler sonuçta sermayenin üretim ve dolaşımda kalma süresini kısalttığı ölçüde sermayenin birim zamanda döngü hızının artmasına neden olmuştur.³⁹

22- Sermaye birikim sürecine paralel olarak, ekonomik aktivitelerin hacim ve karmaşıklığındaki artış ekonomik yaşamdaki belirsizliklerin artmasına neden olmuştur. Belirsizliğin iyice arttığı günümüz koşullarında, *büyük ölçekli firmalar piyasasının "gizli el" yerine, kendi ekonomik güçlerinin "görünür elini"* iyice açığa çıkarmışlardır (Meiksins;199??). Belirsizlik ve belirsizliğe bağlı olarak risk unsurunun arttığı bir ortamda, büyük firmalar *belirsizliklerin üstesinden gelmek için* kendi donanımlarını harekete geçirmek zorunda kalmışlardır. Ya da zaten var olan bu zorunluluk günümüzde daha belirleyici bir hal almıştır. Yukarıda ısrarla dile getirdiğimiz farklılıklar, aslında sistem için kontrol ve organizasyon yeteneğinin görece azalmasına yol açmasına neden olduğu ölçüde, kontrol ve gözetlemenin gerçekleşmesini sağlayacak yeni yol ve teknolojilerin geliştirilmesini zorunlu kılmıştır. Örnek olarak, üretim ile tüketim arası ilişkilerde oluşan kompleks yapı ve buna bağlı oluşan belirsizliklerin üstesinden gelmek için, marketler zinciri için stok kontrolleri özel bir önem taşımaya başlarken, sadece bu konuda uzmanlaşmış gelişmiş bilgisayar sistemleri geliştirilmiştir. Bir başka örnek ise, üretimin parçalara ayrılarak farklı mekanlarda gerçekleşmesi sonucunda metaların mekansal hareketliliğinin yaratacağı güçlükleri aşmak için yeni ulaşım teknolojileri geliştirilmesi zorunlu hale gelmiştir. Özellikle ekonominin artan parasallaşması karşısında, parasal dünyanın belirsizliğini en aza indirmek için, yeni bankacılık teknikleri ve bunu sağlayacak teknolojiler geliştirilmesi zorunlu hale gelmiştir. Tüm bu zorunluluklar, büyük ölçekli firmaların kontrol ve gözetleme kabiliyetini arttıracak teknolojilere yönelmesine neden olduğu oranda, dünya öl-

³⁹ Küreselleşme ve esnek uzmanlaşma gibi değişim eğilimlerinin açıklanması açısından sürecin özüne ilişkin temel mekanizma, yani sermayenin üretim ve dolaşım sürecinde kalma süresini kısaltması açısından ele alınması oldukça anlamlı olacaktır. Bu yönde en önemli referans noktası D. Harvey'in (1982) tarihli çalışmasıdır, bizim yukarıda kullandığımız biçimde sorunu zaman ve mekan kullanımı açısından ele alan bir diğer çalışma için D. Harvey'in son çalışmasına bakılabilir. (1997 özellikle 240-245). Sorunun detaylı analizi için bak; F. Ercan (baskıda).

çeğinde ağ biçiminde örgütlenmenin de temellerini hazırlamıştır.⁴⁰ Böylece ağ biçiminde ve çok değişkenli, çok düzeyli ilişkilerin olduğu bir dünyada, *toplumun bilgisayarlaşması* olarak adlandırılacak süreç hızlanmıştır. Teknolojik gelişme sadece farklılaşarak çoğalan ilişki biçimlerine olanak tanımakla kalmayıp, bu çoğalan farklı biçimlerin kontrolünü de sağlayacak bir işlev yüklenmiştir. A.Negri'nin anlamlı vurgusu ile; *iletişimin üretken kullanımı, toplumun dışarıdan kontrol edilmesine ilişkin programların, toplumun kendi kendini içeriden kontrol edilmesine yol açmıştır*" (Negri, 1996, 164, vurgu bana ait). Böylece üretim ve tüketim hızını artıran teknoloji, aynı zamanda bu teknolojik gelişmenin zorunlu sonucu olan kontrol ve gözetlemeyi sağlayacak teknolojik gelişmeleri de beraberinde günlük yaşamlarımıza taşımıştır.

Birikmiş değerlerin teknolojik gelişme olarak toplumsal ilişkiler üzerinde artan belirleyiciliği göz önüne alındığında, bu gelişmeleri tekno-kapitalizm olarak tanımlamak, uygun bir tanımlama olacaktır. Tekno-kapitalizm toplumsal ilişkilerin açığa çıktığı biçim olarak sermayenin belirli bir aşamasına tekabül ediyor ve bu aşamada teknolojinin öze ilişkin temel işlevi, sermaye biçimleri olarak para, düşünce, imaj, mallar ile servislerin döngü hızının artmasına neden oluyor.⁴¹ Döngü hızının artmasına paralel olarak, aynı şekilde sermayenin yukarıda sayılan biçimlerinin dünyanın bir kısmından diğerine aktarılmasının da kolaylaşmasına neden olmuştur. Bu çifte dinamik süreç, sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşme sürecini artırdığı ölçüde yukarıda tanımladığımız bir gerçekliği kapitalist toplumsal ilişkilerin yaşamın neredeyse tüm alanlarını içine almaya başlamıştır. A.Sivanandan'ın ifade ettiği gibi; niteliksel değişim üretim güçlerinde önemli bir dizi değişime neden olmuştur, ve üretim güçlerindeki değişim de sosyal ilişkileri önemli ölçüde değiştirmiştir. Eğer el yapımı yel değirmeni feodal toplumu, buharlı makine endüstriyel kapitalizmi tanımlıyorsa, mikro-cip'te küresel kapitalizmi tanımlamakta. (Sivanandan, 1997-19-21).

Zaman ile teknoloji arasındaki ilişki, teknolojinin hızla gelişmesine bağlı olarak zamanın kullanım tarzı büyük değişiklikler geçirmiştir.⁴²; beraberinde mekan kullanımının da önemli ölçüde değişmesine yol açmıştır. Krizin özellikle aşırı sermaye birikim krizinin yoğunlaştığı dönemlerde "mekansal sınırların" ortadan kaldırılması aşırı-biriken sermayenin yeni mekanlara aktarılma zorunluluğundan kaynaklanıyor. Bu ise zaman ile mekan ve teknoloji arasındaki ilişkinin

⁴⁰ Sorunun farklı açılardan önemini ele alan anlamlı bir çalışma için bak: P. Meiksins (1996).

⁴¹ Tekno-kapitalizm kavramlaştırmasının daha detaylı açıklanması için bak: D. Kellner (1989).

⁴² 1980'li yıllardan itibaren gerçekleşen değişimi açıklayacak en önemli değişkenlerden biri zaman kullanım tarzının değişmesidir. Belirli işlerin gerçekleşmesi için gerekli zamanın, sürekli olarak daha az zamanda gerçekleşmesini sağlayacak teknolojik ve organizasyona ilişkin değişiklikler yaşamın temposunun mikro ve makro düzeyde hızla değişmesine yol açmıştır, üretim sürecinde tam zamanında üretim bu anlamda önem kazarken, dolaşım alanında ise paraların ve metaların bir yerden diğer yere daha hızla akmasını sağlayacak teknolojik ve organizasyon değişiklikleri gerçekleşmiştir. Kapitalizmin başından itibaren 'zamanın para' olduğu yönündeki vurgu, günümüzde çok daha bir önem arz etmeye başlamıştır.

ilişkisel doğasını açığa çıkarıyor. Özel olarak mekan konusuna geçmeden önce, farklılaşma ve heterojen yapılar üretme açısından belirleyici olan değişkenlerden bir diğer tüketimin farklılaştırılma sürecine kısaca bakmakta yarar var.

Tüketici Üretim Mekanizması

23- Kapitalist ilişkilerin toplumsal yaşamın tüm alanlarında belirleyici olmasının hız ve yoğunluğundaki artış, üretilen ürünlerin hacim ve hızına bağlı olarak verili tüketimin hızının da artırılmasını zorunlu kılmıştır. Ve böylece yeni tekniklerle *tüketici üretilmeye* başlanmıştır. Tüketici üretmek için Leslie Sklair'in tüketiciliğin kültürel ideolojisi olarak adlandırdığı bir süreç başlamıştır. Bu süreci tanımlayan temel olgu, meta bolluğunun muazzam boyutlara varmasına bağlı olarak *isteklerle ihtiyaçlar* arasındaki ayrımın ortadan kaldırılmasıdır. İsteklerin ihtiyaç olarak hissettirilmesi ise medya kanalıyla gerçekleştirilmekte. İsteklerin ya da pay olarak belirlenerek ihtiyaç kategorisi içinde tanımlanması, bu konuda uzmanlaşmış muazzam bir sektörün, reklam sektörünün gelişmesine neden olmuştur. Devasa firmalar, tüketici üretmek için küresel ölçekte imajlar yaratıp, bu imajlar aracılığıyla tüketimin hızını artırmaya yönelmişlerdir. (Sklair, 1991). Soruna bu şekilde yaklaşıldığında, ulusal sınırları tanımayan ve dünyanın farklı bölgelerinde eş anlı olarak tüketilen imajlar, tüm dünyayı etkileme açısından küreselleşme kavramını hak eden bir değişimi işaret etmekte. Burada vurgulanması gereken bir diğer olgu ise, tüketici üretim mekanizmasının beraberinde gelişkin bir dağıtım şebekesinin oluşturulmasıdır. İmaj ve simgeler için medya oldukça etkin bir dağıtım ağı yaratırken, metalar için ulus ötesi şirketlerin oluşturduğu süper marketler, para ve sermaye hareketleri için ise banka ve bilgisayar ekranları önemli olmuştur.

Böylece dağıtım ve aktarma mekanizmaları, küreselleşme sürecinin en anlamlı belirleyicilerdir. M.Castells'in akış mekanları (flow space) olarak tanımladığı gerçeklik, yani yeni iletişim ağları, bilgi ve görüntü akışları "uluslararası sermayenin kontrolü altındadır: bu IBM,, AT&T, Murdoch ve Berlusconi'nin mekanıdır. Bu, onların büyümekte olan, meta akışlarının ağlardan oluşan piyasası ve reklam ihtişamıdır"(Morley ve Robins,1997,65).

24- Üretilen bir olgu olduğu ölçüde tüketicinin kral ilan edildiği günümüz koşullarında, tüketim hızının muazzam boyutlara varması beraberinde kapitalist toplumların "*tüketim toplumları*" olarak tanımlanmasına neden olmuştur. Üretimde gerçekleşen yoğunlaşma ve yaygınlaşma yönündeki eğilim, tüketim açısından da önem kazanmıştır. Yani tüketim hızının artırılması, bir dizi meta ihtiyaç kategorisi içine sokulması ve tabi ki daha da önemlisi bu üretilen meta ve servislerin yeni mekanlarda satışa sunulmasını gerekli kılmıştır. Sonuçta meta üretimi parçalara ayrılarak, her bir parçası belirli bir "yerde" üretilirken, üretim için gerekli olan girdilerin dünya ölçeğinde tedariki, akışkanlık mekanının artmasına neden olurken, bir sonraki aşamada üretilen ürünlerin de nihai tüketim için yine belirli bir mesafe kat ederek, tüketiciye ulaşması bir başka anlamda akışkanlık

mekanlarının varlığına veya çoğalmasına neden olmuştur. Bu anlamda her bir mekan, sadece üretim açısından yeni olanaklar anlamına gelmiyor, tüketim açısından belki de daha çok tüketim açısından mekanların önemi daha bir öne çıkmaya başladı. Böylece tüketici üretme tekniklerinin, aynı zamanda yeni akışkanlık mekanları ve dahası akışkanlık mekanlarının kontrolü için kontrol mekanlarının üretilmesi anlamına geldiğinin belirtilmesi anlamlı olacaktır.

Farklılaşma Sürecinde Düşman Kardeşlere Dönüşen Mekanlar/ Yerellik: Mekanların Yeniden Ölçeklenmesi

25- 1970'lerin sonunda sosyal bilimlerde mekan (space) yönelimli analizlerde önemli bir artış olurken, mekan kavramının önemi üzerine de bir dizi argüman üretilmeye başlandı.⁴³ Sosyal bilimlerde mekanın önemli olduğu yönünde vurgularda gerçekleşen artış, bu konunun yazar/araştırmacılarca keşif edilmesiyle ilişkisi olmadığını belirtmek gerekir, mekan veya mekan bağımlı kavramlaştırmada gözlemlenen artış (küreselleşme mekan yönelimli bir kavram, yine yerellik ya da globalizasyon, glourbanization kavramları hep mekan temelli kavramlardır) mekanlar arası ilişkilerin yoğunluğunun artmasına neden olan gelişmelerle yakından ilişkilidir. Yukarıda kapitalizmin temel sabitelerinden bahsederken dile getirdiğimiz sürekli büyüme ve ya birikim yönelimli olduğu yönündeki vurgumuzla, kapitalizmin öze ilişkin önemli bir dönüşüm geçirdiğine ilişkin vurgumuz mekanların veya yerlerin bir anda önemini artırmıştır. Burada her iki argümanımız üzerinden geliştirdiğimiz, farklılıklar üzerinden kapitalizmin varlığını yeniden üretmesi, bir dizi mekanı daha doğrusu bu mekanların sahip olduğu özellikler ya da ilişkileri açığa çıkarmıştır.

Sermayenin artan merkezileşmesi ve yoğunlaşmasına bağlı olarak, oldukça farklı özelliklere sahip sermayelerin yeni değerlendirme koşullarını aramaları, sermayenin yeni mekanlarla ilişkiye geçilmesinin temel nedenlerinden birini oluşturmuştur. Böylece sermayenin merkezileşme ve yoğunlaşma eğilimleri, verili mekan kullanım tarzlarının da değişmesine neden olmuştur.⁴⁴ Mekan kullanım tarzı ve verili mekansal işbölümünde gözlemlenen değişimler, ister istemez mekan konusunda uzmanlaşan coğrafyayı öne çıkardığı gibi, diğer disiplinler de analizlerine mekanı yerleştirme çabalarına girmişlerdir.⁴⁵ Bu analizler içinde referans noktamız "Mekanı statik bir olgu olarak ele almayan analizlerdir. D.Massey'in anlamlı vurgusu ile mekan, "statik bir olgu olmadığı gibi zamandan da bağımsız değildir. Tabi ki mekan ve zaman birbirinden tamamen farklıdır, fakat bu kavramları bir diğeri olmadan tanımlanamaz." Diğer yandan 'mekan' kavramının kavramlaştırılması için, "sosyal ilişkiler arası içsel bağlantıların eş za-

⁴³ Bu yönde yapılan anlamlı üç önemli derleme için bak: D. Gregory ve J. Urry (1985), R. Peet ve N. Thrift (1989) ve A.J. Scott ve M. Storper (1988)

⁴⁴ Sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşması eğiliminin mekan kullanımı açısından önemi için bak: R: Peet (1983) ve E. Soje etal. (1983)

⁴⁵ Mekan ile sosyal teori arasında anlamlı bir dizi sorgulama için bak: D. Gregory ve J. Urry (1990).

manlı olarak belirlendiği bir gerçeklikle karşı karşıya olduğumuzu bilmemiz gerekiyor. Bu oldukça küçük ölçekli yerel mekanlar için geçerli olduğu kadar, küresel mekan içinde geçerlidir.⁴⁶ Böyle bir çerçeveden hareket ettiğimizde, "zaman ve mekan konusundaki nesnel kavrayışların, zorunlu olarak toplumsal yaşamın yeniden üretilmesine hizmet eden maddi pratik ve süreçlerle ilişkili olduğunu" rahatlıkla söyleyebiliriz (Harvey, 1997, 230). Mekanı sosyal ilişkiler dolayında tanımladığımız andan itibaren, mekan ile zaman arasında yukarıda kısım vermeye çalıştığımız ilişkileri ve dolayısıyla toplumsal değişimin mekan üzerindeki etkilerini veya mekanın sosyal ilişkiler üzerindeki etkilerini analizlerimize dahil etmenin zorunluluğu ile karşılaşırız.⁴⁷ M.Castells son çalışmalarından birinde haklı olarak belirttiği gibi, toplumun yapısal bir dönüşüm içinde olduğunu kabul ettiğimiz andan itibaren, yeni mekansal biçim ve süreçleri de araştırma gündemimize almamız gerekiyor (Castells, 1997,410).

Çalışmamızda sürdürdüğümüz temel mantıktan hareketle, mekanın sosyal ilişkiler dolayında anlamaya çalıştığımız andan itibaren, sosyal ilişkilerin zaman içinde kendilerine özgü olan özelliklerinin işaretlerini üzerinde taşıyan mekanlar çok boyutlu bir dizi dinamiği, özellikle iyice uzmanlaşmış mekan olarak kentlerin, zamana yayılmış ilişkileri içinde taşıdığını belirtmemiz gerekiyor. Zamana yayılan sosyal ilişkilerin, zaman içinde açığa çıktığı biçimlerin kentsel mekanlar üzerinde yarattığı etkiler, kentlerin bir yandan kendine özgü kimlikleri ile varolmasına neden olurken, diğer yandan yukarıda tanımladığımız anlamda sermaye birikim süreci ya da metalaşma süreci bu farklı tarihsel süreçleri içeren yapı ve ilişkilerin (arkeolojik katmanların) her geçen gün aşınmasına neden olur. Robert Stack burada anlatmakta zorluk çektiğimiz bu süreci, oldukça anlamlı bir şekilde formüle etmiştir. "mekan genellikle tek bir konumda bulunan, bir dizi eşsiz nitelikler olarak düşünülür. Bu, özellikle mekanın '*ticarileşmesinden*' önce *böyledir*. Dolayısıyla, bir mekan '*pazara girdiğinde*' ulaşılabilir ve şu ya da bu tip hizmet sunan, kendi tarzında göze batan özellikleri taşıyan bir yer olarak kendi reklamını yapmalıdır. Mekanlar "*tüketildikçe*", o ilk baştaki eşsizliklerini yitirirler, ticarileşmek onları diğer yerlerden farksız göstermeye başlar" (Stack'tan aktaran Robins, 1996; 56).

İlişkilerin genişlemesi ve yoğunlaşmasının en önemli sonucu verili uluslar arası hiyerarşik mekansal işbölümünün yeniden yapılanmasıdır. Bu konuda yapılması gereken önemli vurgu, mekansal yeniden işbölümünde erken kapitalistleşen ülke sermayelerin içine girdiği yeniden değerlendirme koşullarının ortadan kalkma tehlikesi, bu sermayelerin erken kapitalistleşen ekonomilerden / mekanlardan yeni mekanlara yönelmesi yönünde olduğu yönündeki belirleyici olan vurgunun doğru ama yetersiz olduğunu vurgulamak olacaktır. Değişimi tanımlayan önemli ve belki de en çok dikkate alınması gereken olgunun geç kapitalist-

⁴⁶ Mekan kavramı için anlamlı bir çerçeve için bak: D. Massey (1992) ve Duncan (1989), ve daha detaylı bir okuma için D. Gregory ve J.Urry'in anlamlı derlemeleri (1989).

⁴⁷ Mekan ve sosyal ilişkiler açısından anlamlı bir çalışma için bak: Duncan (1989).

leşen ülkelerde gelişmeye başlayan sermaye birikiminin artık ulusal sınırlardan uluslararası sınırlara taşma yönünde bir süreç girmesidir. Geç kapitalistleşen ülkelerde gerçekleşen sermaye birikimi aynı zamanda değersizleşme sürecine giren ve bu anlamda yeni olanaklar arayan uluslararası sermayelerle bir arada düşünüldüğünde, dünya farklı ilişkilerden oluşan ve bu anlamda muazzam farklılıkları içeren mekanların varlığına neden olmuştur. Dünya ölçeğinde kapitalist ilişkilerin yeni dinamikler dolayında yoğunluk ve hız olarak artış göstermesi, mekanların birbirleriyle olan ilişkilerinin de farklılaşmasına neden olmuştur. Özellikle mekansal hiyerarşi açısından önemli bir konumda olan ulusal-devlet ve bu kavramın/gerçekliğin temsil ettiği mekansal bütünlük ve belirleyicilik önemli ölçüde değişmeye başlamıştır. Devlet artık mekanlar karşısında belirleyici konumuna olanak sağlayan bir dizi işlevini farklı işlev ve organizasyon özelliklere sahip mekanlara aktarmak zorunda kalmıştır. Bu yeni uzmanlaşma mekansal olarak ulus-altı daha küçük mekansal birimler (Güneydoğu Anadolu Projesi) olabileceği gibi, ulus-üstü mekanlar da olabilmekte (örneğin Avrupa Topluluğu gibi). Fakat ilginç olan boyut belirli bir hiyerarşi içermekle birlikte yeni mekansal yapılanma içinde, ilişkiler çok düzeyli bir dizi eşitsiz ilişkiyi taşıyabilmekte. Belki de son döneme ilişkin en önemli gelişmelerden biri de budur, bu gelişmenin politik ve ekonomik bir dizi beklenmeyen sonucu olduğu da bir gerçektir.⁴⁸

Yukarıda vurguladığımız süreç, mekanın kendine özgü olan özelliklerini sürekli olarak tahrip etmekle birlikte, mekanlar sürecinin dinamiklerinden görece daha az etkilenmiştir. Özellikle kültürel faktörler, tarihsel görsel kendine özgü yapılar, rekabet sürecindeki bireysel sermayelerin tüketebilecekleri biricik potansiyeller olmuştur. D. Harvey bu durumu açık bir şekilde dile getirmiştir; "Kriz koşullarında yoğunlaşan rekabet kapitalistleri yerleşmeye bağlı görece avantajlara çok daha fazla dikkat etmeye itmiştir. Bu ise tamda mekansal engellerin azalmasının kapitalistlere küçük mekansal farklılıkları kendi çıkarlarına uygun biçimde sömürme gücünü kazandırmasından kaynaklanır. Mekanın, işgücü arzı, kaynaklar, altyapı, vb açısından içerdikleri küçük farklılıklar gittikçe daha fazla önem kazanır (Harvey, 1997, 328). Kapitalist sosyal ilişkilere için olan eşitsiz ilişkiler, kapitalizme dinamik özellik kazandırdığı ölçüde mekansal anlamda yaratılan eşitsizlikler aynı zamanda "*farklılık*" ve "*ötekinin*" üretilmesi anlamına gelir (Harvey, 1997,295). Farklılık ve 'öteki'nin üretilmesi kendiliğinden işleyen bir süreç değildir, tam tersine toplumsal ölçekte geçerli olan *güç ilişkilerinin* mekansal olarak kendini açığa çıkardığı biçimlerdir. Güç ilişkileri derken sadece sermaye-emek arasındaki güç ilişkileri değil, sermayenin farklı işlevlerini üstlenen sermayeler arasındaki güç ilişkileri, bir adım daha atarak holistik bir çerçeve içinde hareket ettiğimizde kültürlerin, değerlerin, inançların çatışması ile belirle-

⁴⁸ Mekansal ölçeklerin görecelileşmesi olarak, kötü bir dille çevireceğim mekansal farklılaşmanın ulus devlet üzerindeki etkileri için oldukça anlamlı bir çalışma için bak: B.Jessop (2000), bu kavramlaştırmayı 'yeniden ölçeklenme' kavramı doğrultusunda ele alan ve devletin yönetim işlevinin nasıl dönüştüğünü, yani devlete ilişkin bazı işlevlerin farklı birimlerce karşılanmasına ilişkin ve mekansal farklılaşmanın devlet merkezli analizler üzerindeki etkileri için N: Brenner (1999).

nen bir dizi güç ilişkisi ile karşı karşıya olduğumuzu belirtmemiz gerekiyor. Homojenleştirici dinamiklerin üst sınırına vardığı noktada, tüketilecek olan şeyler mekan ve mekanla birlikte tanımlanan sosyal değerler, inançlar ve tarihsel kültürel yapılarıdır.

26-Tam da bu aşamada karşımıza son zamanlarda sosyal teoride "farklılık" fetişizmi, mekan çalışmalarında ise "yerel" olmaya ilişkin bir dizi fetişizmin açığa çıktığını görüyoruz. Burada yerellik üzerine yapılan çalışmalarda verili sosyal gerçekliğin tanımladığı zorunluluklara referans vermeden sadece yerel olanı farklılıkları barındırdığı ölçüde öne çıkaran teori yönelimli analiz biçimlerinin elastiki hapishanenin çok daha ince, detaylı üretilmesine yol açtığını belirtmemiz gerekiyor.⁴⁹ Burada ilgiye değer olan unsur, yerellik çalışmalarının genellikle epistemolojik bir çerçeveye içinde ele alınması yani modernitenin mutlak ve evrensel mantığının sorgulanması adına "yerelliğe" prim verilmesidir. Bu anlamda kapitalizmin genel çerçevesini tanımladığı bir yerellik ile karşı karşıyayız, kapitalizme alternatif bir oluşumdan öte, kapitalizmin tanımladığı ve belirlediği hiyerarşik mekansal oluşumda yer alma tarzı olarak yerelliğin demokrasi ve katılımı ilgisinin olmadığını, tam tersine bu hiyerarşik yapı içinde yer alma adına verili hiyerarşik yapıyı yeniden üreten bir mekanizma olduğunu belirtmemiz gerekir. Craig Calhoun'un ileri sürdüğü gibi; "adem-i merkezîyetçi topluluklar her ne kadar arzu edilir olursa olsun, neticede sistemin bütünleşmesini tanımlayan bir unsurdur" (Calhoun'dan aktaran Morley ve Robins, 1997, 68).

27- Burada kapitalizmin belirleyiciliği altında, kapitalizmin biçimlendirdiği /ürettiği farklılıklar ve 'ötekilik' konumları, verili güç ilişkilerini yeniden üreten bir özelliğe sahiptir. Bu özellik çalışma sürecinde kapitalizmin çoğulluk yarattığı ölçüde varolma kapasitesini artırma yönündeki vurgu ile uygunluk gösterir. Gerçekten de rekabet sürecinde sermayenin mekan bağlılığı ile bu bağımlılığı aşma yeteneği arasındaki dinamik ve çelişkili süreç, ancak bu çelişkiyi aşan sermayeler için bir avantaj olurken, bu çelişkiyi aşamayan diğer *sermaye* ve *emek* gibi kesimler için toplumsal değişimde güç kaybı anlamına gelir. Soruna bu açıdan yaklaşıldığında "mekan" (space) ve "yer" (place) ile toplumsal güç ilişkileri arasındaki çelişkilerin yoğunlaştığı 1970'ler mekan ve yerler arası ilişkilerin, çelişkilerin belirsizliklerin ve dolayısıyla verili mekansal hiyerarşik yapıların yeniden tanımlandığı yıllar olmuştur. Mekansal hiyerarşinin yeniden tanımlanması, çok değişkenli çok düzeyli bir düzlemde gerçekleşmekle birlikte, bu dönemi tanımlayan en temel özellik mekanlar arası ilişkilerin rekabet ilişkileri içine çekildiği ölçüde, verili hiyerarşik konumların yap/boz tahtası gibi sürekli yeniden belirlenmesine neden olmuştur. Bu kararsız denge durumu, rekabet ve yeni eşitsizliklere yol açtığı bir mekanı diğerine göre olumlu ya da olumsuz kılmakta. Bu bir durum değil bir süreci işaret ettiği ölçüde, süreci tanımlayan temel değişken mekanların ticarileşmesine bağlı olarak mekanlara özgü özelliklerin sürekli ve yeni-

⁴⁹ Yerellik tartışmaları için teorik açılımları ile birlikte anlamlı bir çerçeve için bak: P. Cooke (1990) ve Duncan (1989).

den keşfedilerek avantaj olarak sunulmasına neden olmuştur. Robert Stack yukarıda verdiğimiz açıklamalarını şu vurguyla sürdürmekte; *"Bu noktada (ticarileşmek onları diğer yerlerden farksız göstermeye başlar) diğer o tarz toplu-üretilmiş ürünler gibi, kendilerini diğer mekanlardan ayırmak, farklılaştırmak zorundalar"* (Stack'tan aktaran Robins, 1996;56, vurgu bana ait).

28- Burada mekan-toplum ve değişim ilişkileri için önemli olan bir çok değişkenden biri hiç kuşkusuz, yukarıda genel çerçevesini kısaca vermeye çalıştığım teknolojik gelişmenin özellikle iletişim ve ulaşım teknolojilerinin gelişmesinin yerleri birbirine bağlayan iletişim ve ulaştırmanın maliyetini aşağıya çekmesi ve dahası, bu ilişkilerin denetimini kolaylaştırması farklı donanımdaki daha çok sayıda ki sermayeyi "yerlere" özgü avantajları kullanmaya yöneltmiştir. Bu mekanizma, mekana ilişkin sınırlamaları aşmayı kolaylaştırmakla birlikte, yeni mekanların da üretilmesine neden olmakta. D. Harvey'in vurguladığı gibi "mekanın fethi ancak mekanın üretimi aracılığıyla" gerçekleşiyor. Mekanın üretimi için ise dünya ölçeğinde sermayeler arasında rekabete paralel olarak oluşturulan kâr ittifakları, sermayenin farklı mekanlarda hareket yeteneğini artırdığı gibi, bu harekete ivme veren dinamiklerden biri mekanlara özgü tarihsel/kültürel dinamiklerin sistemin bütünlüklü işleyişine içselleştirilmesi olmuştur. Bu eğilimi Z. Bauman oldukça anlamlı bir şekilde dile getirmiştir: "Egemenlik (son tahlilde, mekan oluşturma süreçleri üzerindeki kontrolü ele geçirme) mücadelesi giderek sermayenin dünya çapındaki dağılımında daha iyi bir pay edinme konusundaki bir rekabete dönüşmektedir....turdaki sermayeyi bir mola vermeye ve uçuş ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli olandan biraz daha uzun bir süre kalmaya itecek kadar baştan çıkarıcı olmak üzere, çekici bir şekilde kârlı ve zevkli koşullar (düşük vergiler, düşük maliyetli ve yumuşak başlı emek, iyi faiz oranları ve -son ama en az önemli olmak üzere -tüm giderleri ödenen gezgin yöneticileri için keyifli eğlenceler) sunma konusundaki rekabete indirgenmiştir." (Bauman, 1998,280).⁵⁰

29- Son dönem yerellik ya da bölgeselleşmeye ilişkin analizlerde sürecin bütünsel dinamikleri göz ardı edilerek, yerel özellikleri ile oyunda yer alma mücadelesinde görece olumlu bir konum arz eden deneyimleri, "ilerlemeci" ve "özgürleştirici" olarak tanımlama yönündeki ele alışlar⁵¹ ve dahası Michael Piore ve Charles Sabell'in "esnek uzmanlaşma" kavramlaştırmasına bağlı olarak öncülük ettikleri "bölgesel ekonomilerin yeniden kuruluşu" yönündeki analizler, "bölgesel ekonomilerin otonomi" kazandıkları, emeğin üretim sürecinde daha da uzmanlaştığı yönündeki vurgular döneme damgasını vuran açıklamalar olmuştur.⁵² Bu açıklamaları yerel yapı yada bölgelerin nasıl rekabette üstünlük kazanacakları yönündeki vurgular izliyor. Bu vurgularda yerel stratejiler bir dizi değişkeni içer-

⁵⁰ Soruna daha farklı bir bakış için bak: D. Harvey (1998,328-29).

⁵¹ Özellikle bak; M. Mayer (1996).

⁵² Bu genel geçer yaklaşım yada mitin olumlu değişkenlere atfen geliştirdikleri genel çerçeve, aslında yeni uluslararası işbölümünü ve dolayısıyla hiyerarşi ve güç ilişkilerini meşrulaştırıcı bir özelliğe sahiptir. Bu yöndeki eğilimlerin ülkemiz açısından açığa çıkışı biçimi "Anadolu sermayeleri" kavramlaştırması biçiminde gerçekleşmiştir.

mesi gerekiyor, bu değişiklikleri bir kaç başlık altında toplayabiliriz;

- iş gücünün eğitimden geçirilmesi,
- sosyal koruma/güvenliğin ya da kazanımların ortadan kaldırılması, -iş ve bilim parklarının oluşturulması,
- mekanların görsel olarak pazarlanması için gerekli donanımı sağlamak,
- emeğin örgütlü mücadelesini en aza indirmek,
- tüketim kalıplarını olabildiğince çeşitlenmesine olanak verilmesi, -yabancı sermayenin risklere karşı korunması⁵³
- piyasaya ilişkin değişkenlerin toplumsala ilişkin olan ve siyasal yapılara taşıyan olumsuz özelliklerden korunması,⁵⁴
- yerel olan değişkenler arasında verili çıkar çatışmalarının eşitsizlik ilişkilerini gizleyen bir uzlaşma zemini içinde çözülmesini sağlamak,⁵⁵
- belirli konularda uzmanlık kazanmak,
- yerel sınıfsal inisiyatifleri ve bu inisiyatiflerin belirli bir güce dönüşmesini önlemek için *sivil toplum* kuruluşlarının gelişimi (NPÖ ve NSO) için gerekli donanımın uluslararası kurumların desteğini sağlamak gibi bir çok düzeyde aynı anda işleyen bir dizi mekanizma harekete geçirilmekte.⁵⁶

30- Burada yerelliği, küreselleşmeye entegre olma için bir fırsat, modernitenin mutlaklığına karşı, farklılığı ve çoğulluğu temsil etmesi nederi ile epistemolojik önem atfedilmesini eleştiriyoruz, yoksa kapitalizmin genel işleyiş biçiminin açığa çıkması için bir araştırma nesnesi olarak "yerelin" önemli olduğunu inkar etmiyoruz. Ama bu önem, onun somut ve tekili temsil etmesinden gelmiyor, yerel de tıpkı evrensel gibi soyut belki de kendine özgü olanla evrensel olanın keştiği birim olarak çok daha soyut bir gerçekliktir.⁵⁷

Sonuçta bir yandan yukarıda belirttiğimiz küresel ölçüde iş gören çokuluslu ya da ulus ötesi firmalar, ve bu firmaların yönetim ve denetleme işlerinin yoğunlaştığı mekanlar açığa çıkarırken, diğer yandan bu küresel ölçekte olan firmaların denetlediği meta, para, imge, bilgi dolaşımından pay kapma mücadelesi veren yerel özellikleri ile toplumsal varoluşlar yer almakta. Yukarıda dile getirdiğimiz küresel meta zinciri, buna ek olarak küresel bilgi, imaj zincirinin varlığı, bu zincirin hareket haldeyken geçtiği mekanlar önem kazanmıştır. Sonuçta ne sadece küresel ne de sadece yerel olarak tanımlanabilecek bir sürecin varlığına neden

⁵³ Bilineceği gibi bu yerel strateji son zamanlarda "çok taraflı yatırım anlaşması" (MAİ) gibi bir yerel ve ulus ötesi bir kurumsallaşma ile güvence altına alınmak isteniyor.

⁵⁴ Bu özellik son zamanlarda piyasanın genel işlerliğinin evrenselleşmesi ve yerel özelliklerden korunmasının amaçlayan "anayasal iktisat" dolayında gerçekleştirilmek istendiğini belirtmek gerekiyor.

⁵⁵ Bu özellik ise son zamanlarda özellikle Dünya Bankası raporlarında açığa çıkan Sosyal Ekonomik Konsey gibi işçi, sermaye ve devletin bir araya gelerek sorunlara çözüm aramasını içeren bir çerçeve sunulmakta.

⁵⁶ Bu konuda Latin Amerika deneyimi dolayında anlamlı bir analiz için bak: J. Petras (1998).

⁵⁷ Bu konuda sorunu detaylı olarak ele bir çalışma için bak: Simon Duncan (1989), soyut-somut ve tikel evrensel, ölçek açısından sorunun ele alınışı için bak; D. Massey (1991). Eleştirel bir çerçeve için D. Harvey (1989) ve D. Morley ve K. Robins (1997).

olmuştur, sistem küresel olanla yerel olan dinamiklerin çoğul ilişkileri dolayında biçimlenmekte. Böylece farklı yazarların tanımlarına göre "glokalizasyon"⁵⁸, "melezleşme süreci olarak küreselleşme"⁵⁹ ya da "mikro-küreselleşme"⁶⁰ olarak tanımlanan süreç aslında ortak bir noktayı farklılaşma ile bütünleşmenin, tekil olanla genel olanın verili potansiyellerini açığa çıkararak tükettiği bir dönemi işaret ediyor. İlişkilerin çoğulluğu, mekanlar arası rekabete bağlı olarak dünyanın eşitsiz ölçüde gelişen bir *mekansal mozaikler toplamına* dönüşmesine yol açmıştır. Bu eşitsiz mekansal mozaik aslında, bütünleştirme sürecinin bir parçasıdır. Poulantzas bahsedilen bu gerçekliği oldukça anlamlı bir şekilde sisteme özgü bir mekanizma olarak açıklamakta "*Farklı olanı bütünleştirmek ve evrenselleştirmek için ayırıp, bölmekte*, farklı olanı *süregelen yapının* bir ögesi yapmak için *parsellere* ayırmakta, çepeçevrelemek için *atomize* etmekte, farklılıkları ve ötekilerini ortadan kaldırmak için *bireyselleştirmekte* (Poulantzas, 1978, 107). Aslında farklıları yeni güç ilişkilerinin tanımladığı çerçeve içine yerleştirmek, farklılıkların artık nitel olarak farklılığını korumadığını, ama sistem açısından nicel bir değişken olarak atomize etmek için farklılığını koruduğunu belirtmek yanlış bir vurgu olmazsa gerek.

31- Varolan ya da üretilen farklılıklara bağlı olarak mekansal hiyerarşi dünya ölçeğinde yeniden belirlenmiştir. Küreselleşmenin temel aktörü olarak tanımladığımız ulus ötesi firmalar, verili donanımlarını, farklı alanlarda etkin bir şekilde kullanacak şekilde dünya ölçeğinde bir dizi yere saçarken, diğer yandan teknolojinin gelişimi ile bu yeni üretim, tüketim ya da akışkanlık mekanlarının kontrolünü de elinde tutabilmekteler. B.Harrison'un anlamlı bir şekilde vurguladığı gibi, büyük firmalar, merkezleşmeden yoğunlaşmayı artıracak bir şekilde yeniden örgütleniyorlar (Harrison,1996).

Fakat hikayenin hepsi bu kadar değil. Genellikle son dönem analizlerinde uluslararasılaşmış büyük ölçekli firmaların etkinliğinin pasif değişkenleri olarak tanımlanan geç kapitalist ülkelerdeki firmaların, kendilerine özgü gelişme eğilimlerini göz önüne almak gerekiyor. Özellikle eşitsiz gelişmenin sonucu çöküntü/ geri kalmış bölgelerde açığa çıkan firmaları sadece dışarının etkisi ile bir anda belirleyici konuma geldiklerini söylemek yetersiz ve eksik bir açıklama olacaktır. Gelişmiş ya da azgelişmiş ülkelerde gözlemlenen yeni küçük ölçekli firmalar, tarihsel ve toplumsal bir dizi faktörün belirleyiciliğinde görece sermaye birikiminin belirli bir düzeye ulaştığı firmalardır. Bu firmaların kızgın arı gibi dolaşan uluslararası sermaye ile eşitsiz de olsa bir ittifaka girmesi, belirli bir zaman diliminde yarattıkları ekonomik donanımlarının sonucu olduğunu söyleyebiliriz. Bu vurgu genelleştirilemezse bile, mekansal yapı ve küçük ölçekli firmaların gelişiminde önemli bir değişkendir. Bu anlamda yerel ve küresel süreçler ve bunlar arasındaki etkileşimden bahsettiğimiz andan itibaren, yerel olanın üzerinde

⁵⁸ R. Robertson (1997).

⁵⁹ J.N. Pieterse (1997).

⁶⁰ J. Dürschmidt (1998).

etkili olan *dışsal değişkenlerin* bu yerel üzerinde özellikle harekete geçmesinin en önemli nedeni *yerele içkin* olan dinamiklerdir, ve bu dinamiklerin de dikkate alınması gerekiyor.

32- Yukarıda da belirttiğimiz gibi sosyal ilişkiler içinde yer alan aktörlerin, üretici ya da tüketici, kapitalist ya da işçi olarak sistemin temel özelliklerini yoğun bir şekilde içselleştirmesi, mekansal olarak yeniden yapılanmanın, güç ile güç ilişkileri içinde belirli bir konuma yükselmenin belirleyiciliğinde gerçekleştiğini göstermekte. Tam da bu aşamada nitelik olarak benzer özelliklere sahip bir dizi aktör, bütünsel sisteme ancak kendilerine ilişkin nicel farklılıkları ile girmek ve böylece de sistemin yeniden üretimi için gerekli enerjiyi sağlamakta. Küresel ölçekte mekansal olarak yaratılan farklılıkları tüketen küreselleşmenin temel aktörleri, bu farklılıkları akışkanlık mekanları dolayında bütünleştirmekte. Biraz daha açacak olursak, sosyal ilişkilerin sermaye birikiminin belirleyiciliğinde dünya ölçeğinde gelişmesi, sonuçta yeryüzünü çokuluslu firmaların belirleyiciliğinde çok boyutlu ilişkilere konu olan ağ tipi örgütlenmesine yol açtığı ölçüde, mekansal işbölümü de bu ağ tipi örgütlenmenin belirleyiciliğinde değişmiştir. Ağ biçimi örgütlenmede, üretimin yoğunlaştığı mekanlar ile tüketimin yoğunlaştığı mekanlar, kontrolün yoğunlaştığı mekanlarla kontrol edilen mekanlar, sisteme entegre olan mekanlarla bu başarıyı göstermeyen mekanlar, akışkanlık mekanlarıyla sabit mekanlar gibi mekanlar arası farklılıklar gittikçe artmıştır.

Üretimin dünya ölçeğinde sınırlı ama oldukça mekansal alanlarda yoğunlaşmasına karşılık, tüketimin (bazı farklılıklar içermekle birlikte) tüm dünyaya yayılması üretim mekanlarıyla tüketim mekanları arasında bir dizi ilişkinin kurulmasına neden olmuştur. Bu ilişkiler bilineceği gibi akışkanlık mekanı olarak tanımlanmıştır. Diğer yandan üretim mekanları kendi aralarında hammadde ve diğer girdilere duyulan ihtiyaçlar dolayında bir dizi ilişkiye girmiş ya da varolan ilişkilerin yoğunlaşmasına neden olmuştur. Bu ilişkilerin yanı sıra yukarıda belirttiğimiz, kültürün ve imajların metalaştığı ölçüde, kültür ve imajların üretildiği mekanlar ile bu üretilenlerin akışkanlık mekanları dolayında (en önemlisi hiç kuşkusuz televizyon) tüketicilere ulaşması bir başka ilişkiyi işaret ediyor. Mekanları birbirine bağlayan akış halindeki ilişkiler sonuçta, mekanla toplum arasındaki verili ilişkilerin önemli ölçüde değişmesine neden olmuştur. Manuel Castells toplumun "akış halinde olan -yani sermaye, bilgi, teknoloji, imaj, ses ve sembol akışları- değişkenlerce inşa edildiğini belirlemiştir. Akış halinde olan değişkenler, sosyal organizasyonu tanımlayan basit bir değişken olmaktan çıkmıştır. Bu değişkenler sosyal, ekonomik ve sembolik yaşamlarımız üzerinde yeni egemenlik biçimlerinin gelişmesine neden olmuştur. Böylece bu akışkanlıkların oluşturduğu mekanlar, özel bir önem kazanmıştır, çünkü bu mekanlar eşitsiz ve farklı özellikleri ile ortaya çıkan mekanları eşitlemekte, bütünsel ağ biçiminde örgütlenen sisteme entegre etmekte.⁶¹ Mekanların bu şekilde farklılaşması bir yandan mekanlar arasındaki mesafenin önemli ölçüde azalmasına neden olurken, diğer yandan mekanlar arası hiyerarşi-

⁶¹ Bu konuda oldukça iddialı ve ısrarlı olan M. Castells (1996)

nin de yeniden yapılanmasına neden olmuştur.

33- Dünya kentleri, akışkanlık mekanlarına konu olan değişkenler hakkında kararların alındığı kontrol mekanlarına dönüşmüşlerdir.⁶² Mekansal hiyerarşi açısından önem taşıyan bir diğer değişken ise, akışkanlığa konu olan şeylerin belirli alt-mekanlarda (bölgesel kontrol mekanlar) durak vererek, daha küçük ölçekli mekanlara dağılmasıdır. Örnek olarak finansal aktiviteler için Orta Doğuyu kendisi için yeni bir alan olarak gören Citibank, İstanbul ve Selanik üzerinde yoğunlaşmış ve daha sonra Selanik'te karar kılmıştır. Selanik böylece Citibank'ın bölgesel düzeyde kontrol merkezi işlevini yüklenmiştir. Akışkanlık mekanlarının karar verildiği ve kontrolün yoğunlaştığı bu mekanların dışında, yukarıda vurguladığımız gibi dünya ölçeğinde **mozaik** andıran ve kendi aralarında amansız bir rekabet sürdüren **düşman kardeşler** yer alıyor. Oldukça dengesiz bir süreç içinde mücadele veren, ve kazananın aynı zamanda kaybeden anlamına geldiği bu süreçte, bir dizi işlevi aynı anda üstlenen mekanlar ya da bazı etkinliklerde oldukça uzmanlaşmış mekanlar gelişmeye başlamıştır.

34- Küreselleşmeyi ulus üstü dinamikler, yerelliği de ulus-altı dinamikler olarak tanımladıktan sonra, bu iki konumu olabildiğince birbirleriyle olan ilişkileri doğrultusunda anlamaya açıklamaya çalıştık. Bu iki farklı ve hareketli konum, aslında bir dizi bağlantı, içsel dinamiklerle dışsal dinamiklerin etkileşimi sonucunda belirleniyor. Bu aşamada verili ilişkilerin bir ağ/şebeke şeklinde gerçekleşmesinin itici gücü, çok uluslu şirketlerin daha önce izole olmuş yerlerle bağlantı kurarak (bağlantıya neden olan hiç kuşkusuz bu yerin sahip olduğu kendine özgü özellikler matrisidir) üretim, tüketim zincirine entegre etmesidir. Kees van der Pijl'in vurguladığı gibi bu entegrasyon ya da zincir, aslında **sosyalizasyon** sürecinin başlangıcını oluşturmakta, bu sadece üretim ya da sermayenin üretimi değil bir bütün olarak verili sistemin bütünsel yeniden üretimidir (Pijl, 1986, 29). Sistemin bütünsel yeniden üretimini sağlamak için ağ şeklinde örgütlenmesi, hiyerarşik yapıları ve güç ilişkilerini dışlamamakta. Peter Hall'ın belirlediği gibi bu zincir hala tepeden aşağıya kontrol edilmekte ve bu anlamda belirli bir hiyerarşi düzeni geçerli.

35- Hiyerarşi ve dolayısıyla eşitsizlik ilişkileri sadece mekanların birbirine göre ilişkilerinde açığa çıkmamakta, ayrıca "mekan-zaman sıkışması" olarak tanımlanan süreçte aynı mekan üzerinde yaşayanlar açısından da güç ilişkileri belirleyici durumdadır. Dünya ölçeğinde hareket etme olanağı ancak belirli güçlerin yoğunlaşması ile gerçekleştiği ölçüde, belirli kesimler için hareketlilik olanağı artan ölçüde kısıtlanmakta. Belirli kesimler için mekansal kısıt kolayca aşılabilecek bir kısıt iken, büyük bir çoğunluk için mekansal kısıt gerçek anlamda aşılamayan bir kısıt haline gelmiştir. D.Massey, "**güç geometrisi**" kavramı dolayında sorunu yetkin bir şekilde analiz etmiştir. Bu kavramlaştırmaya göre; "farklı sosyal grup ve bireylerin akışkanlık mekanları ile bağlantı kurma biçimleri oldukça

⁶² Dünya kentleri için detaylı bilgi bak King, D. A. (1990) ve özellikle S. Sassen (1991), İstanbul'un dünya kenti olması yönündeki mitler için bak: F. Ercan (1996).

farklı biçimlerde gerçekleşmekte. Burada sorun sadece kimin hareket edip, kimin etmediği değil, önemli olan nokta hareket ve akışkanlıkla olan güç ilişkileridir." Güç ilişkilerine bağlı olarak bazıları zaman-mekan kısılmasının olanaklarını çok iyi kullanırken, bazıları zaman-mekan sıkışmasından olumsuz etkilenmekte, bu sıkışmanın esiri olmakta. Sonuç olarak zaman-mekan sıkışması bazılarının gücünü artırırken, bazılarının güç kaybetmesine neden olmuştur. D.Massey'in işaret ettiği gibi bu süreç, sermaye ile emek arası ilişkilerde oldukça belirleyici bir şekilde görülmekte.⁶³

36- Mekanların birbirleriyle olan ilişkilerini tanımlarken, sosyal olanın mekansal olanla ilişkisindeki zorunlu ve koşulsal ilişkilerin, bu ilişkilere taraf olan sınıflar arasındaki ilişkilerden etkilendiği gibi bu ilişkileri de etkilediğini söyleyebiliriz. Yukarıda genel olarak tanımladığımız "yerel" düzeyde sürdürülen rekabet beraberrinde rekabet sürecinde sınıfsal konumlar, sınıfsal konumlarla eklemlenen cinsiyet ve ekolojik ortamı da önemli ölçüde etkilemiştir. Sınıf konumu açısından işçi sınıfını özellikle kadın emeği, çocuk emeği ve formel emek ile formel olmayan emek gibi farklılaştırması, özellikle de sömürülecek bir eşitsizlik olarak kadınlık konumunun artan ölçüde hem üretim hem de yeniden üretim ilişkilerinde yoğun olarak kullanılması aynı zamanda mekanların bu özelliklere bağlı olarak tanımlanmasına neden olmuştur. Burada farklı sınıf ve dolayısıyla güç ilişkileri arasındaki çok belirlenimli bir düzlemi anlamaya çalıştığımız bir gerçek. A.Giddens bu gerçekliği oldukça açık bir şekilde dile getirmiştir: "Sınıflı toplumlarda mekansal farklılaşma sınıf farklılaşmasının temel yönüdür. Oldukça kaba bir gerçeklik olmasına rağmen, sınıfların bölgesel olarak yoğunlaşmış olmaları sosyolojik açıdan anlamlı bir olgudur. Herhangi biri kuzey ya da güney İngiltere yada Batı ile Doğu İskoçya arasındaki karşıtlığı kolayca işaret edebilir (Giddens, 1979,206). Doğu-batı, kuzey-güney, azgelişmiş-gelişmiş ya da en iyi biçimi ile merkez-yarı çevre ve çevre yada sermaye ve emek gibi dualistik karşıtlıklar üzerinden tanımlanan mekansal eşitsiz gelişme, 1970'lerden itibaren artık bir çok açıdan tanımlanacak eşitsizlikler mozaiki haline gelmiştir. Bu mozaik için belirleyici olan değişken ise sınıfsal karşıtlıkların çok daha güçlenmesi, ama bu güçlenmenin sınıf içi farklılaşmayı artırarak gerçekleştiğini, işin, üretimin ve tüketimin farklılaşması işçinin konumunu değiştirdiği ölçüde, yerel olarak rekabet sürecine katılma aynı zamanda kendine özgü tüm potansiyelleri kullanılmaya çalışıldığı ölçüde gelişmeler, farklılaşmalar artmıştır. Burada mekan ile bu farklılaşan heterojenleşen özellikler, farklı "yerellik"leri tanımlayan önemli bir değişken haline gelmiştir.

37- Mekanların birbirlerine göre farklılaşmasına ilişkin yaptığımız açıklamaları tamamlayan önemli bir diğer değişken ise, her bir mekana içkin olan sosyal ilişkilerin zamanla değişmesine paralel olarak, verili *mekansal matrisde* önemli ölçüde değişikliklere yol açar.⁶⁴ Sermayenin krize karşı, emek, mekan ve zaman kullanım tarzını değiştirerek çözümler araması, üretim, tüketim ve bölüşüm ilişkilerini değiş-

⁶³ Sorun "güç geometrisi" kavramlaştırılması dolayında ele alınmıştır; (Massey,1 993).

⁶⁴ Bu konuda oldukça anlamlı çalışma için bak: S. Sassen Koob (1991-1994-1996), E. Soje vd. (1992), R.A. Beauregard (1991), Paul Baggeley vd. (1990). M. Mayer (1991), P. Ann Wilson (1987).

tirdiği ölçüde, tüm bu ilişkilerin gerçekleştiği mekanlar özellikle kentsel mekanların sosyal ve fiziksel dinamiklerinin de farklılaşmasına neden olmuştur. Merkez kapitalist ülkelerle geç kapitalistleşen ülkelerde oldukça farklı dinamikler ve değişimler yaşanmakla birlikte, süreç gerek merkezde gerekse çevrede toplumsal ilişkilere içkin olan çelişkilerin daha da yoğunlaşmasıdır. M.Davis, Çağdaş Amerika'da cennet ile cehennem arasında en kısa yolun Los Angeles merkezi iş alanındaki Beşinci Sokak" olduğunu belirtmiştir (Davis, 1987). Küresel rekabette, kentlerin kendilerini bu sürece eklemlenme çabaları, sonuçta her kentin kendi içinde cennet ve cehennemin varlığına neden olmuştur. Verili olan farklılıkları sonuna kadar kullanma sonuçta kentsel emek piyasasının muazzam ölçüde farklılaşmasına yol açmıştır. Merkez kapitalist ülkelerde de-endüstrileşme eğilimleri, geç kapitalistleşen ülkelerde ise endüstriyel aktivitelerin sermaye birikiminin doğal gelişimi sonucu ademi-merkezleşmesi, kentsel alanda sosyal ve fiziksel ilişkilerde önemli değişikliklere neden olmuştur. Endüstriyel sektörün azalmasına karşılık servis sektörünün gelişmesi bu süreci tanımlayan bir diğer gerçeklik olmuştur. Sonuçta girişimci kentlerin hemen hepsinde Davis'in işaret ettiği bir "Beşinci Sokak", dolayısıyla sosyal ve mekansal segrasyonda büyük artış olmuştur. Kentsel alanlarda emek kullanım tarzının farklılaşarak enformelleşme denen bir olgunun açığa çıkması kentsel yaşamın cennet ve cehennem gibi keskin ayrımların ve eşitsizliklerin temel nedeni olmuştur.⁶⁵ Kentsel mekansal matris, böylece meslek, sınıf, gelir, ırk, göçmenlik gibi değişkenlerce belirlenmeye başlanmıştır.⁶⁶ Bir strateji olarak neo-liberal politikaların belediyeler düzeyinde uygulanmaya sokulması kentsel yaşamı daha da zorlaştırmıştır. Kamusal alanların özelleştirilmesi ve buna bağlı olarak ulaşım, sağlık, konut ve eğitim olanaklarından yararlanmanın zorlaşması, kentsel yaşamı özellikle belirli kesimler için oldukça güçleştirmiştir.

38- Küreselleşme sürecinden dışlanmanın ve marjinalleşmenin olumsuzluklarına atfen, eklemlenme için çeşitli önerilerde bulunan yaklaşımlar analizlerinde nedense, küreselleşme ile eklemlenmenin *sonuçları olan kentsel alt-sınıf ya da yoksulluk üzerinde pek fazla durmamaktalar*.⁶⁷ Oysa dışlanma ile içerilme aynı güç ilişkilerinin belirlediği bir durum olduğu ölçüde, hem dışlanma hem de içerilmenin süreklilik arz eden bir durum olmadığı⁶⁸ ve her iki durumda da kaybeden ve kazanan farklı sınıf ve grupların olduğunu belirtmek gerekiyor. Böylece yerel yapı ve dinamiklerin verili oyun içinde belirli avantajlar kazanma ya da şu çokça dile getirilen ve kaba dönüştürülen dışlanmamama yönündeki aktiviteler, sermaye için gerekli altyapı ve diğer donanımların maliyetinin toplumsallaşmasına neden oldu-

⁶⁵ Kentsel alanlarda enformelleşme eğilimleri için S. Sassen Koob (1991 ve 1996).

⁶⁶ Kentsel mekansal matris hakkında detaylı bilgi için bak: F. Ercan (1996).

⁶⁷ Küreselleşme sürecinde açığa çıkan yoksulluk ve alt-sınıflar için anlamlı bir derleme bak: E. Mingione (1996) alt-sınıf kavramı için eleştirel bir yaklaşım için bak; D. Byrne (1995)

⁶⁸ Bu konuda Asya Kaplanları olarak tanımlanan ülke ve bu ülkelerde öne çıkan bölgelerde son dönemde açığa çıkan kriz eğilimleri bu bölgelerin hiyerarşi içindeki konumlarını olumsuz yönde etkilerken, diğer yandan marjinalleşen ve dışlandığı düşünülen Afrika ülkeleri Amerika ve Fransa yönelimli sermayenin ilgisini çekmekte yani sisteme dahil edilmek isteniyor.

ğu ölçüde, yerel güç odakları ile uluslararası düzeye varan güç odakları arasındaki ilişkilerin çok daha fazla donanım kazanmasına neden olmuştur.⁶⁹

Sonuç olarak farklılaşma ve heterojenleşme eğilimleri nasıl üretim, emek ve tüketimde yarattığı farklılıklarla sistemin yeniden üretimini sağlıyorsa, mekansal farklılaşma ve bu farklılık için rekabet eden mekanlar da aynı şekilde kendilerine özgü potansiyelleri (üretim/tüketim mekanları ya da istasyon olarak akışkanlığa konu olan şeylerin içinden geçtiği mekanlar) açığa çıkardıkları ölçüde kapitalizmin çoğullaşarak güç kazanmasına neden oluyor. Bu bir zamanlarda Bentham'ın tanımladığı görünmeden gözetleyen hapishanesi Panoptician gibi, kapitalizmi tanımlayan değişkenlerin hemen hepsi direkt dışsal bir müdahaleye (gözetlemeye) gerek kalmadan sisteme entegre olma adına kendine özgü potansiyellerini açığa çıkararak kapitalizmin yeniden üretimini kolaylaştırıyorlar. Eğer girişte kullandığımız retoriğe devam edecek olursak, kapitalizm günümüzde her birey ya da topluluğu *kendi kendisi için hapishane inşa ettiği bir döneme girmiştir*. Yerel olarak dünya ölçeğinde işleyen mekanizmaya katılma çabası elastiki hapishanenin kendimiz tarafından içeriden güçlendirilmesi anlamına geliyor.

Strateji Olarak Küreselleşme

39- Yukarıda küreselleşmeye yönelik yaptığımız açıklamalar, kapitalizmin ulaştığı aşamanın sonuçları olarak analiz edildi. Diğer yandan bu aşama belirli güç ilişkilerini içerdiği ölçüde, bir strateji olarak yönlendirildiğini belirtmemizi gerektiriyor. Küreselleşmenin süreç olduğu kadar bir strateji olduğu gerçeği anlaşılmadan bütünsel bir algılama mümkün değildir. Özellikle 1980'lerde sosyalist deneyimlerin bir bir iflas etmesiyle birlikte, neo-liberal strateji alternatifi olmayan bir politika - ekonomi - kültür olarak kitlelere sunuldu.⁷⁰ Stratejilerin yaşama geçirilmesi için gerekli olan ideolojik dayanak böylece sağlanmış oluyordu.

Stratejiler, bir dizi aktörün küreselleşmenin verili olanaklarını kullanma adına, kendi aralarında yaptıkları açık ve ya örtülü stratejik ittifak çerçevesinde belirlenmekte. İttifak, ulus ötesi firmalar, kapitalizmin ortak bilincini temsil eden uluslar üstü kuruluşlar (IMF, DB, OECD vs) ülke içindeki uluslararası sermaye ile bütünleşmek isteyen ve bu düzeye ulaşan sermaye kesimler arasında gerçekleşmekte. İttifakın en önemli belirleyicisi, makro-ölçekte yeniden düzenlemeleri yapacak devletin işlevlerinin yeniden tanımlanmasıdır. Küreselleşmenin J.Peck ve A.Tickell kapitalizmin krize karşı geliştirdiği *orman yasaları* olarak neo - liberalizmin hemen hemen tüm dünya ülkelerinde uygulamaya sokulmasında devlet temel aktör olmuştur. Deregülasyon, kamusal alanların özelleştirilmesi, emeğin örgütlü gücü olan sendikaların belirli baskılara tabi tutulması ve yeni makro düzey

⁶⁹ *The Economist* dergisinde Sabancı Holdingi tanıtmak için ayrılan sayfada "Sabancı dış dünyaya Türkiye ile ilgili know-how pazarlarken dünya ölçeğinde belirli bir güce ulaşan on yedi çok uluslu firmadan know-how satın aldığını belirtirken güç ilişkilerinin yerel ve küresel dinamikler arasındaki bütünleşmesine ilişkin anlamlı bir çerçeve sunmakta.

⁷⁰ Neo-liberalizm kapitalizmin zaferini "Tarihin Sonu", "Ulus-Devletin Sonu", "Elveda Proleterya" gibi popülerleşen çalışmalarla açığa çıkarıyordu. Hocaya Saygı15/1

hukuksal düzenlemelerle emek üzerinde yeni kontrol rejimlerinin kurulması, sermayenin hareket alanını ülke içinde ve uluslararası düzeyde artıracak stratejilerdir. Diğer yandan D.B ve IMF'nin doğrudan müdahaleleri olan "yapısal uyum programları" yaşamın hemen hemen her alanını yeniden kurgularken, OECD,WTO gibi örgütler, çokuluslu şirketlerin haklarını korumak için MAİ ve MİGGA gibi çok taraflı anlaşmaları, yani sermayenin küresel ölçekte güvence altına alınmasını sağlayacak mekanizmaları yaşama geçirmeye çalışıyorlar.

Kapitalizmin orman yasası olan neo-liberalizmin tüm bu stratejileri, küreselleşmenin dinamiklerini yukarıdan aşağıya inşa etmeye çalışırken, diğer yandan aşağıdan yukarıya doğru kapitalizmin toplumsal olarak yeniden kurgulanması için bir yandan yerel yönetimler yeniden tanımlanırken, diğer yandan toplumsal alanlar NPO ve NGO olarak tanımlanan sivil toplum kuruluşları tarafından yeniden belirlenmeye başlanmıştır. J.Petras'ın haklı olarak belirttiği gibi neo-liberal kaynaklar tarafından finanse edilen bu sivil toplum kuruluşları, bir yandan neo-liberal politikaları tanımlayan anti-devletçi eğilimi desteklerken, diğer yandan çok daha önemlisi neo-liberal politikaların yarattığı eşitsizliklere karşı gelişen sınıfsal ve toplumsal ölçekli alternatiflerin önünde önemli birer engel haline gelmeye başlamıştır. NPO ve NGO olarak tanımlanan ve sayıları gittikçe artan bu sivil toplum kuruluşları kapitalizmin "farklılaştırma" ve dolayısıyla atomize etme eğiliminin en önemli değişkenlerinden biri haline gelmiştir. Özellikle proje alma ve uygulamada uzmanlaşan NGO'lar, kendi -kendine yardım, küçük ölçekli girişim, kimlik gibi konularda yoğunlaşmakta ve çalışma ya da etkinliklerde toplumsal sorunlar genellikle yerel ölçekte tanımlanmakta (Petras, 1997). Strateji olarak küreselleşme bu anlamda sadece yukarıdan aşağıya değil aynı zamanda aşağıdan yukarıya işleyen bir dizi mekanizmayı, sadece ekonomik değil kültürel ve politik süreçleri de içermekte. Strateji aslında S.Gill'in belirttiği gibi, toplumun tüm unsurlarının neo-liberalizmin çerçevesini çizdiği bir disiplin içinde farklılıkları ile atomize edilmesini içeriyor (Gill, 1995). Stratejiyi tanımlayan bir diğer özellik, bir yandan yerel birimlere özellikle de gelişim içinde olan yerel sermayeye olabildiğine devlet kaynaklarını aktarmak, yerel olanı bu anlamda öne çıkarmak iken, diğer yandan ise uluslar ötesi firmaların yerel dinamiklerle buluşması için de gereken düzenlemeler yapılıyor. Duncan ve Goodwin'in çalışmalarında belirttikleri gibi "hür teşebbüs bölgeleri ve kentsel bayındırlık şirketlerinin temsil ettiği"piyasa özgürlüğü", neredeyse eşi emsali görülmemiş bir devlet sübvansiyonu ile desteklenmekte" (aktaran Morley ve Robins, 1997,62). Devletin sağladığı bu olanaklarla yerel güçler ile uluslararası güçler bir çok düzeyde stratejik bütünleşme eğilimine kolayca girmekte. Burada anlamlı olan bir durum yerel ve uluslararası temsil eden güç ilişkileri arasındaki stratejik bütünleşme sağlanırken, yukarıdan aşağıya inildikçe bu kesimler/sınıflar için ise bütünleşmeyi önleyecek mekanizmalar işletilmekte. Neo-liberal disiplin ve dolayısıyla küreselleşme stratejileri bu anlamda oldukça etkin çalışıyor, özellikle yerel düzeyde etkinlik gösteren ve toplumsal alanı kapitalizmin tanımladığı gerçeklik dolayında yeniden kurgulayan sivil toplum kuruluşları özellikle NGO'lar bu stratejinin son dönemlerde açığa çıkan temel yönelimi

göstermesi anlamında özel ilgiyi hak ediyorlar.

Elastiki Hapishane İçin Alternatif Bir Çerçeve / Gelecek

40- Kapitalizmin bugün ulaştığı aşamada farklılıklar yaratarak dünya ölçeğinde bir yandan gücün yoğunlaşmasına, diğer yandan dünya ölçeğinde etkisini yaymakta. Farklılıkların üretim ve tüketim düzeyinde açığa çıkarılması ve dahası yaratılması, bireyleri ve mekanları kendilerine özgü kimliklerle tanımlama eğilimlerini güçlendirmiştir. Yani verili mekanizma değiştiği noktayı farklılaştırmakta, ya da farklılıklar sisteme entegre edilmekte, böylece kapitalizm farklılık sayısınca çoğalmakta, farklılıklar sayesinde güç ilişkileri toplumun her hücresine sızabilmekte. Böylece daha önce sosyal ilişkiler sadece güçlü bir hapishane içinde yeniden üretimini sağlarken, değişim süreci ile birlikte aynı malzemeden herkeşe kendi kendisi için bir hücre inşa etme yolunu açmıştır. Sistemin yeniden üretimi bu çoğalma mekanizmasına bağlanmıştır.

Böylece 1970'lerde başlayan değişim süreci tüm toplum ve mekanları tepeden tırnağa etkileyecek bir biçim almıştır. Dünya kapitalist sisteminin varoluşunu artan farklılıklara bağlı kıldığı bir gerçekse, bir başka gerçeklik ise, bu farklılıkların tanımladığı alanlardaki eşitsizlikleri, sömürüyü ve dahası çok daha belirleyici konuma geçen egemenlik (domination) tarzlarını birer alternatifte çevirme olanağımız olduğudur. Bu olanak belki de daha önceki dönemlerden daha umut verici bir olanak. Fakat alternatif bir gelecek için önemli bir şart var, o da bir süreç olarak bir yandan bu farklılıkların üzerinde yükseldiği eşitsizliklerin, farklılıkların gündeme alınması gerekiyor. Yani tarihsel toplumsal özellikleri ile *yerel bilinci*, sistemin bir dizi mekanizma ile çepeçevre içine aldığı kadınlık konumunu ve dolayısıyla *kadınlık bilincini*, üretici ve tüketici mekanizmalarla sürekli tahrip edilen ekoloji ve dolayısıyla ekolojik bilinci, *tüketici bilincini* oluşturmak yani sistemin yarattığı farklılıkların önemli olduğunu bilip, bu farklılıklara sahip çıkmak ve farklılıkların tanımladığı eşitsizliklerin her birini bilinç düzeyine taşımak gerekiyor. Böyle bir algılama tarzı teoriden kaynaklanan bir yenilik değil, tam tersine kapitalist toplumsal ilişkilerin ulaştığı aşamanın açığa çıkardığı bir gerçekliktir. Bu gerçeklik yada toplumsal değişimi yeteri kadar analiz etmeyen ya da kavramsal çerçeveleri güncelleştirmeyen ele alışların eşitsiz ilişkilerin arttığı gerçeklikte söz sahibi olmaları mümkün değil. Özellikle kapitalist toplumsal ilişkilerin yarattığı olumsuzlukların ilk elden üretim aşamasında yada daha dar anlamda fabrikalarda gözlemlendiği daha önceki kapitalist toplumsal ilişkilere ilişkin analiz ve açıklama tarzı ve dolayısıyla alternatifler yetersiz kalacaktır. Günümüzde üretim daha önceki dönemlere göre çok daha önem kazanmıştır, çok daha önem kazandığı ölçüde dolaşım ve yeniden üretim alanlarını daha bir etki altına almıştır. Sadece üretim sürecinde emeğin değil, bir bütün olarak dolaşım alanındaki tüm kesimleri olumsuz etkileyen ve tüketimci ve tüketici bir yaşam çerçevesi oluşturan kapitalizme karşı alternatifler geliştirilmesi gerekiyor.

Fakat tüm bu farklılıklar üzerinden yükselen tikel alternatif yapıların, tikel ola-

rak kaldığı sürece sistemin genel mantığı içinde hızla sisteme entegre olma tehlikesi ve dolayısıyla sistemin yeniden üretimine katkıda bulunma tehlikesi var. Bu tehlikenin önüne geçmek için ise, *sistem bilinci* olarak adlandırılacak bir bilincin geliştirilmesi gerekiyor. Kapitalizmin toplumsal ilişkilere içkin olan verili potansiyelleri aşırı biçimde tükettiği ya da tüketmek zorunda kaldığı günümüzde, dünya düzeyindeki tüm sosyal ilişkileri, değerleri, inançları, yerel varoluşları, toplumsal doğamızı ve dahası yaşam ortamının hızla tahrip edecek bir düzeye ulaştı, bu aşama aynı zamanda kapitalizmi dinamik hale getiren aktörlerinin belirli bir güç donanım kazanması anlamına geliyor. Böylece çevre hareketlerinin, sınıf yönelimli hareketlerin, feminist hareketlerin, yerel hareketlerin bu güç karşısında tek başına çok fazla da alternatif olamayacakları bir gerçek. Oysa her alternatif, tikel yapı, sistem bilinci ile daha bir donanım kazandığında, ilk etapta şimdiye kadar üzerinde ısrarla durduğumuz bir çok farklılığın aslında nitel bir fark olmaktan daha çok, nicel bir fark yada yapay bir fark olduğu görülecek. Ya da aynı şekilde sistem bilinci ile bütünleşen tikel alternatif yapılar süreç içinde, örnek olarak kadın olma konumu ile açığa çıkan eşitsizlik ve egemenlik ilişkilerinin sadece kapitalizme ait bir sorun olmadığını daha iyi görecekler. Aynı şekilde ekolojik sorunların sadece kapitalizmle ilişkili olmayıp belki de endüstriyel yapılar dahası insan-doğa etkileşiminin sonucu açığa çıkan evrensel bir sorun olduğu görülecektir. Yani sistem bilinci ile diğer tekil ve sınırlanmış bazı sorunlar/çözümler arasındaki ilişkisel bütünleşme, kapitalizmin kendini çoğaltmak için farklı kıldığı her alanda alternatif bir gelişmenin başlangıcını oluşturacaktır. Metodoloji bölümünde belirttiğim çerçeveden hareket edildiğinde, tekil-farklılıklar ile sistem arasında hiyerarşik bir ilişki, dışlama ilişkisi olmadığını fakat bir birilerine göre tanımlanan ve ilişkinin/etkileşimin artmasına bağlı olarak alternatif olma potansiyelinin artıracak bir ilişki vardır. Bu ilişki sonunda sistem bilinci ile farklı alternatif yapıların etkileşimi sonucu bir dizi alternatif sıfatın aynı kişi ve grupta birleşmesine de neden olacaktır. Yani bir feminist aynı zamanda bir ekolojist (zaten böyle bir gelişme var -ekofeminizm), aynı zamanda anti-ırkçı, aynı zamanda yerel kültürel değerlere önem veren, aynı zamanda sınıfsal konum olarak sömürüyü karşısına alan bir kimlik edinebilecek, birbirine önceliği olmayan ve birbirine indirgenemeyecek tüm bu sıfatlar ya da konumlar, sistemin tümü için ama kendi olumsuzluklarından hareketle alternatif olma konusunda aynı platformda yer alıyorlar. Aynı platformda yer alma, yine aynı özelliklerinden hareketle ve sistem bilincinin tanımladığı gerçeklikle sürece yayılacak bir bütünsel gelecek projesini de oluşturacaktır.

Sonuç olarak küreselleşme ve yerelliğin karşılıklı ilişkiler dolayında bir şebeke içinde sınıf, cins, ırk gibi farklılıklarla kendini üreten yapısına karşı *alternatif bir yapılanma* için *sistem bilinci* ile toplumsal ilişkiler içinde kapitalizmin bütünsel işleyişinin sonuçlarından farklı şekillerde etkilenen sınıf, çevre, kadın, yerel dinamiklerin kendilerini tanımlayan bilinçlerin kesişmesi gerekiyor. Böylece kapitalizmin çare olarak gördüğü farklılıklar ve küreselleşme, alternatif bir çerçevenin hem de dünya ölçeğinde bir çerçevenin ilk ipuçlarını oluşturacaktır.

Kaynaklar

- Albertson, N ve B.Diken (1999) "What is 'The Social'?", Lanchaster University www. comp. lancaster. ac. Uk / sociology /.
- Aslanoğlu, R. (1996) "Globalleşme ve Dünya Kenti", *Toplum ve Bilim*, sayı 69.
- Beaugard, R.A. (1991) "Capital Restructuring and the New Built Environment of Global Cities: New York and Los Angeles", *International Journal of Urban and Regional Research*, cilt 15, sayı 1.
- Bauman, Z.(1988-89) "Strangers: The Social Construction of Universality and Particularity", *Telos*, sayı 78, Winter.
- Bauman, Z (1998) *Postmodern Etik*, (çev; A.Türker), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Best, S ve D.Kellner (1998) *Postmodern Teori*, (çev;M.Küçük), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Bhaskar, R (1989) *Reclaiming Reality*, London, Verso.
- Bhaskar, R (1997) *A Realist Theory of Science*. Verso, London.
- Brenner, N (1999) "Beyond State_centrim? Space, Territoriality, and Geographical Scale in Globalization Studies", *Theory and Society*, cilt 28
- Byrne, D(1995) "Radical Geography as Mere Political Economy: The Local Politics of Space", *Capital and Class*, sayı 56.
- Castells, M .(1989) *The Informational City*, Basil Blackwell, Oxford.
- Castells, M. (1997) *The Rise of The Network Society*, vol-I, Basil Blackwell, Oxford.
- Cooke, P (1990) *Back To The Future: Modernity, Postmodernity and Locality*, Unwin Hyman, Londra.
- Davis, M. (1987) "Chinatown, Part Two? The 'Internationalization' of Downtown Los Angeles", *New Left Review*, sayı 164
- Davis, M. (1990) *City of Quartz Excavating the Future in Los Angeles*, Verso, London
- Debor, G. (1996) *Gösteri Toplumu*, (çev; A.Ekmekçi ve O. Taşkent), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Dunning, H.J. (1992) "The Global Economy, Domestic Governance, Strategies and *Transnational Corporations*", *Transnational Companies*, cilt 1, sayı 3.
- Dürschmidt, J. (1998) "The Delinking of Locale and Milieu", *Living the Global City*, (ed; Jade), Routledge, London.
- Eraydın, A. (1998) "Küreselleşme Sürecine Eklemlenmenin Koşulları ve Yerel Yönetimlerin Kentlerin Rekabet Gücünün Oluşmasına Katkısı", 1998 Yılında Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi'nce (WALD) düzenlenen *Küresel Çatışma/Yerel Uyum: Türkiye'de Kentler, Kentliler ve Yerel Yönetimin Dönüşümü*'ne sunulan tebliğ.
- Ercan, F (1996a) *Gelişme Yazını Açısından Modernizm, Kapitalizm ve Azgelişmişlik*, Sarmal Yayınevi, İstanbul.
- Ercan, F (1996b) "Kriz ve Yeniden yapılanma Sürecinde Dünya Kentleri ve Uluslararası Kentler: İstanbul", *Toplum ve Bilim*, sayı 71 Kış.
- Ercan, F (1997) *Para ve Kapitalizm*, Ceylan Yayınevi, İstanbul.
- F.Ercan, F (1998) *Sosyal Bilimleri Açın: Toplamlar ve Ekonomiler*, Sarmal Yayınevi, İstanbul.
- Gasset, O (1996) *Kültelerin İsyanı* (çev; N. Muallimoğlu), Birleşik Yayıncılık, İstanbul.
- Gereffi, G (1996) "Capitalism, Development and Global Commodity Chains", *Capitalism & Development* (ed; L. Sklair), Routledge, London.
- Giddens, A (1979) *Central Problems of Social Theory*, Macmillan, London.
- Giddens, A (1994) *Modernliğin Sonuçları*, (çev: E.Kuşdil), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Gill, S (1995) "Globalisation, Market Civilisation, and Disciplinary Neoliberalism", *Millennium*, cilt 24/3
- Gordon, D. M. (1988) "The Global Economy: New Edifice or Crumbling Foundations", *New Left Review*, sayı 168.
- Gregory, D ve J. Urry (ed) (1985) *Social Relations and Spatial Structures*, MacMillan, London.
- Hall, P.(1996) "The Global City", *International Journal Science*, sayı 147.
- Hall, S (1995) "Yerel ve Küresel; Küreselleşme ve Etkinlik", (çev; S.H.Tuncel), *Mürekkap*, sayı 3-4

- Harrison, B. (1996) "Küçük Firmalar Miti", (çev: Kurtar Tanyılmaz) *Ekonomik Yaklaşım*, cilt 7, sayı 20.
- Harvey, D. (1987) "Flexible Accumulation Through Urbanization: Reflections on 'Post-modernism' in City", *Antipode*, cilt 19, sayı 3.
- Harvey, D. (1989) *The Condition of Postmodernity*, Basil Blackwell, Oxford.
- Harvey, D. (1993) "From Space to Place and Back Again: Reflections on The Condition of Postmodernity", *Mapping The Futures*, (ed: J.Bird vediğ), Routledge, London
- Harvey, D. (1987) "Flexible Accumulation Through Urbanization: Reflections on 'Post-Modernism' in City", *Antipode*, cilt 19, sayı 3.
- Harvey, D. (1997) *Justice, Nature & the Geography of Difference*, Basil Blackwell, Oxford.
- Hirst, P ve G. Thompson (1996) *Globalization in Question*, Polity Press, Oxford.
- Huntington, S.P ve J.I. Dominguez (1985) *Siyasal Gelişme*, (çev: E. Özbudun), S.yayınları, Ankara.
- Hysman, J. (1995) "Post-Cold War Implosion and Globalisation: Liberalism Running Past Itself?", *Millenium Journal of International Studies*, cilt 24, sayı 3.
- Jacoby, R. (1996) *Belleğini Yitiren Toplum*, (çev: H. Atalay), Ayrıntı yayınları, İstanbul.
- Jameson, F. (1992) *Postmodernizm Ya da Geç Kapitalizmin Mantığı*, çev: N. Plümer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Jessop, B (1999) "The Crisis of the National Spatio-Temporal Fix and the Ecological Dominance of Globalizing Capitalism", www.comp.lancaster.ac.uk/sociology/soc043rj.html.
- Kellner, D. (1989) *Critical Theory, Marxism and Modernity*, Polity Press, Oxford.
- Kels, D (1988) "The Knowledge Industry in The Wake of Poststructuralism", *Cultural Logic*, cilt 1, sayı 2, spring.
- King, D.A. (1990) *Global Cities*, Routledge, London.
- Kothari, R (1997) "Globalization: A World Adrift", *Alternatives*, sayı 22.
- Kowarick, L ve M.Camporio. (1986) "Sao Paulo: The Price of World City Status", *Development and Change*, cilt 17.
- Law, J (1997) "Heterogeneties", www.comp.lancs.ac.uk/jlaw.html.
- Masai, Y. (1989) "Greater Tokyo as a Global City", R.V.Knight ve G.Gappert (derleyenler), *Cities in a Global Society*, Sage Publications, London.
- Massey, D. (1991) "The Political Place of Locality Studies", *Environment and Planning A*, cilt 23.
- Massey, D. (1992) "Politics and Space/Time", *New Left Review*, sayı 196.
- Massey, D. (1993) "Pover-Geometry and a Progressive Sense of Place", (der: J. Bird ve B. Curtis), *Mapping The Future*, Routledge, London.
- Mayer, M(1995) "Post-fordist City Politics", *Post-Fordism*, (ed: A.Amin) Blackwell, Oxford. McGrew; A (1994) "A Global Society", *Modernity and Its Futures*, (ed: S.Hall, D.Held ve T.McGrew, Polity Press, Cambridge.
- Meiksins, P (1997) "Work, New Technology, and Capitalism", *Monthly Review*, cilt 48, sayı 9.
- Mingione, E(ed) (1996) *Urban Poverty*, Blackwell, Oxford.
- Morley, D ve K.Robins (1997) *Kimlik Mekanları*, (çev: E. Zeybekoğlu), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Negri, A (1996) "Twenty Theses on Marx: Interpretation of The Class Situation Today", *Marxism Beyond Marxism*, (ed: S.Makdisi, C.Casariona ve E.Karl), Routledge, London.
- Ohmae, K (1996) *Bölgesel Ekonomilerin Yükselişi*, (çev: Z.Diclelil), Henkel Yayınları, İstanbul.
- Oilman, B (1993) *Dialectical Investigation*, Routledge, London.
- O'Bryne, D (1997) "Working-Class Culture: Local Community and Global Conditions", *Living the Global City*, (ed: Jeade), Routledge, London.
- Özdemir, G.Y (2000) "Kapitalizmde Devlet ve Fabrika İlişkisi Üzerine", *İktisat Dergisi*, sayı 403.
- Peck, J ve A.Tickell (1996) "Searching for a New Institutional Fix :The After-Fordist Crisisi and Global-Local Disorder", *Post-Fordism*, (ed:A.Amin) Blackwell, Oxford.

- Peet, R (1983) "Relations of Production and The Relocation of United States Manufacturing Industry Since 1969", *Economic Geography*, cilt 59, sayı 2
- Petras, J. (1997) "Imperialism and NGOs in Latin America", *Monthly Review*, December,
- Petrella, R(1996) Globalization and Internationalization, The Dynamics of Emerging World Order", *States Against Markets, The Limits of Globalization*, (ed: R. Boyner ve D. Drache), Routledge, London.
- Pieterse, J.N (1997) "Globalization as A Hybridization", *Global Modernities* (ed: M. Featherstone, S.Lash ve R. Robertson), Sage Publ., London
- Pijl, K (1996) "The Sovereignty of Capital Impaired", *Restructuring Hegemony in The Global Political Economy*, (ed; H. Overbeek), Routledge, London.
- Poulantzas, N (1978) *State, Power, Socialism*, New Left Book, London.
- Ritzer, G (1998) *The McDonaldization Thesis*, Sage, London.
- Roberts, B ve diğ. (1985) "Introduction", (der: B.Roberts, R.Finnegan ve D.Gallie), *New Approaches to Economic Life*, Manchester University Press, Manchester.
- Robertson, R. (1992) *Globalization Social Theory and Global Culture*, Sage Publications, London.
- Robertson, R. (1997) "Glocalization: Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity", (ed: M. Featherstone, S.Lash ve R.Robertson), *Global Modernities*, Sage Publ., London
- Robins, K(1997) "Kent Tutsakları: Post-modern Kent de Ne Ola ki?", *Yitik Ülke Masalları*, (çev: T.Yöney), Sarmal Yayınları, İstanbul.
- Sabel, C.F. (199) "Flexible Specialization and Re-emergence of Regional Economies", *Post-Fordism*,(ed: A.Amin) Blackwell, Oxford.
- Sassen, S. (1986) "New York City: Economic Restructuring and Immigration", *Development and Change*, cilt 17.
- Sassen, S. (1987) "Growth and Informalization at the Core: A Preliminary Report on New York City", M.P.Smith and J.R.Feagin(der.), *The Capitalist City*, Oxford.
- Sassen, S. (1994a) *Cities in a World Economy*, Pine Forge Press, Thousand Oaks.
- Sassen, S. (1994b) "The Urban Complex in a World Economy", *International Social Science Journal*, sayı 139. Sassen,S (1996) "Service Employment Regimes and New Inequality", *Urban Poverty* (ed:E.Mingione), Blackwell, Oxford.
- Sayer, A (1984) *Method in Social Science, A Realist Approach*, Routledge, London.
- Sayer, A (1996) *Radical Political Economy a Critique*, Blackwell, Oxford.
- Sivanandan, A (1997)"Capitalism, globalization and epochal shifts ", *Monthly Review*, february.
- Sklair, L. (1991) *Sociology of The Global Society*, John Hopkins University Press, Baltimore.
- Soja, E, R.Morales ve G.Wolf (1983) "Urban Restructuring: An Analysis of Social and Spatial Change in Los Angeles", *Economic Geography*, cilt 59, sayı 2
- Soja, E,W.(1987) "Economic Restructuring and the Internationalization of the Los Angeles Region", M.P. Smith and J.R. Feagin (derleyenler), *The Capitalist City*, Blackwell, Oxford.
- Surin, K(1996) "The Continued Relevance of Marxism", *Marxism Beyond Marxism*, (ed; S. Makdisi, C. Casariona ve E.Karl), Routledge, London.
- Sweez, P ve H. Magdof (1975) *Çağdaş Kapitalizmin Bunalımı*, (çev:?), Bilgi Yayınevi, İstanbul.
- Tekeli, İ (1988) "Türkiye'nin Küreselleşen Dünyaya Eklemlenmesinin Geciktiren Dış ve İç Etkenler", 1998 Yılında Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi'nce (WALD) düzenlenen *Küresel Çatışma/Yerel Uyum: Türkiye'de Kentler, Kentliler ve Yerel Yönetimin Dönüşümü*'ne sunulan tebliğ.
- Walker, R ve A.Sayer(1992) *The New Social Economy Reworking the Division of Labor*, Basil Blackwell, Oxford.
- Wilson, P. (1987)"Lima and the New International Division of Labor", (der: M.P.Smith and J. R.Feagin), *The Capitalist City*, Blackwell, Oxford.
- Wood, E.M. (1997)"Capitalism, Globalization, and Epochal Shifts", *Monthly Review*, cilt 48-sayı 9.
- World Banka (1997) *The State in a Changing World*, World Development Report, New York.

ULUSLARARASI GÖÇTE YENİ EĞİLİMLER: TÜRKİYE "GÖÇ ALAN" ÜLKE Mİ?

Sema Erder

Son dönemlerde, gelen yabancılardaki değişmelere bakılarak, Türkiye'nin artık "*göç veren*" ülke olmaktan çıktığı ve "*göç alan*" ülke olmaya başladığı, hem basında, hem de dış göçle ilgilenen akademik çevrelerde (örneğin, Gökdere: 1994. S:49 ve İçduygu: 1995) ifade edilmektedir. Bu algılamada, Türkiye'ye, farklı kökene mensup, sığınmacı, transit göçmen, yabancı kaçak işçi, bavul tüccarları gibi yeni nüfus hareketlerinin yönelmesinin etkisi vardır.

Sınır ötesine uzanan nüfus hareketleri, iç toplumsal dinamikler kadar, uluslararası ekonomik ve siyasal dalgalanmalardan da etkilenen ve sonuçları bakımından iç göç hareketlerinden çok farklı olabilen karmaşık nüfus hareketleridir. Türkiye'nin bugüne kadar yaşadığı dış göç deneyimi de, birbirini izleyen dönemlerde uluslararası arenada yaşanan dinamiklere bağlı olarak, birbirinden farklı göç türlerinin gözlemlenmesine imkan vermektedir. Türkiye, yakın geçmişinde, önce tarım imparatorluğundan küçülen ulus devlete geçiş sürecinin doğurduğu nüfus değişimi sürecini, daha sonra da nüfusu hızla artan bir çevre ülkesinin nüfus ihracı sürecini yaşamıştır.

Bugün ise, Türkiye, uluslararası ekonomik ve siyasal konjonktürdeki yeni gelişmelere bağlı olarak, transit göç, iltica ve sığınma hareketleri, bavul ticareti ve yabancı kaçak işçilik gibi yeni tür sınır ötesi nüfus hareketlerine sahne olmaktadır. Bu da Türkiye'nin ilk bakışta, "*göç alan*" ülke konumuna geçtiği izlenimini vermektedir. Son dönemlerde, Türkiye'de, hukukçular, yabancılardan çalışma ve yerleşme koşulları, sığınmacı ve ilticacılara uygulanacak kurallar, göçmen hukuku gibi konuları; iktisatçılar ise bavul ticaretinin ve yabancı

kaçak işçiliğin ekonomiye ve çalışma yaşamına etkileri gibi konuları tartışmaya başlamışlardır.

Diğer taraftan, Avrupa Birliği'ne aday üyelik gibi yeni girişimler, Türkiye'nin dünyadaki yeni konumuna uygun kurumsal düzenlemeler yapma gereğini de gündeme getirmiştir. Türkiye, uluslararası kuruluşların ve uluslararası göçten etkilenen ülkelerin kurumsal düzenleme talepleriyle sıkça karşı karşıya kalmaktadır. Artık dış göç konusu, içe kapalı bir toplumun belirleyeceği "*ulusal politika*"nın dar çerçevesinde tutulamaz hale gelmiştir. Türkiye'nin, önümüzdeki dönemde, birçok konuda olduğu gibi, uluslararası nüfus hareketleri konusunda da, oluşturulmakta olan küresel kural ve kurumlara uyum sorunuyla karşı karşıya olduğu açıktır.

Bu alanda yapılacak kurumsal düzenlemelerin etkinliği, Türkiye'nin yeni konumun ne olduğunun açıkça ve çok boyutlu olarak tartışılarak değerlendirilmesi ve küresel kuralların oluşumuna aktif olarak katılmasına bağlıdır. Bu yazıda, elimizdeki bilgi birikimi, gözlemler ve medyadan edinilen izlenimler çerçevesinde Türkiye'ye gelen "*yeni yabancılar*" konusunu değerlendirmeye çalışacağız.

Türkiye'nin Dış Göç Deneyimi: "*Gelenler Muhacir, Gidenler Gurbetçi*"

Türkiye'nin bugün varolan "*dış göç*" politikasının kural ve kurumlarına, yakın geçmişinde yaşadığı, "*muhacirler*" ve "*gurbetçiler*" olarak anılan iki farklı dış göç deneyimi damgasını vurmuştur. Bu göç deneyimleri, farklı uluslararası konjonktürde gerçekleşen ve birbirinden niteliksel olarak farklılık gösteren dış göç hareketleridir.

"*Muhacirler*", siyasal nedenli zorunlu göç hareketiyken, "*gurbetçiler*", ekonomik nedenli gönüllü göç hareketidir. Devletin düzenlediği, denetim altına aldığı, kurumsal olarak yönlendirdiği ve siyasal olarak da desteklediği bu iki farklı göç deneyimi, sadece gelen "*muhacirleri*" ve giden "*gurbetçileri*" algılayan bugünkü çifte standartlı dış göç politikasını oluşturmuştur. Bu dış göç politikasının, yeni gelişmeleri dikkate alan, gerek gelenler, gerekse gidenler bakımından, hem "*siyasa*", hem de "*ekonomik*" göçü nesnel ve evrensel ilkelere dayandıran politikalara yerini bırakması gerektiği açıktır.

Son dönemlerdeki yeni tür uluslararası nüfus hareketleri, hem gelen, hem de giden göç bakımından siyasal ve ekonomik nüfus hareketleridir. Bu yönüyle yeni uluslararası nüfus hareketleri, sadece Türkiye için değil, dünyadaki diğer ülkeler bakımından da, hem yorumlanması, hem de düzenlenmesi çok zor nüfus hareketleri olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle bugünlerde bu konu, sadece "*ulusa*" değil, aynı zamanda "*küresel*" gündemin de önemli maddelerinden biridir.

Türkiye'nin yaşadığı bu iki farklı nitelikteki dış göç deneyimi elimizdeki bilgi birikimimizde varolan dengesizliklerde de kendini göstermektedir. Bu bağlamda, ilk dikkati çeken nokta, "*gurbetçiler*" ya da "*ekonomik amaçlı göç*" konusun-

daki bilgi bolluğuna karşılık, "*muhacirler*" ya da "*siyasal nedenli göç*" konusundaki bilgi kısıtlıdır.

Genel olarak, "*gurbetçi*" olarak tanımlanan "*işçi göçü*"nın yöneldiği ülkeler, uyum sorunları, gittikleri ülkelere ve Türkiye'ye yaptıkları etkiler konusunda oldukça ayrıntılı veri tabanına ve araştırma birikimine sahibiz.¹

Bu bilgi birikimini işçi göçünün yöneldiği ülkelerin merakına ve kaynaklarına borçlu olduğumuz açıktır. Her şeye karşın bu birikim, Türkiye'deki araştırmacılarla, dış göçün anlamı, nitelikleri, etkileri ve farklı göç politikalarının anlam konusunda zengin bir deneyim olanağı vermiştir.

Bu bilgi birikimi ve araştırma deneyiminin, Türkiye'nin, dış göç hareketleri içindeki konumunu değerlendirmede önemli katkısının olacağı açıktır. Bu yazıda, işçi göçü üzerinde durulmayacak, ancak bu bilgi birikiminin deneyimlerinden de yararlanarak, Türkiye'ye gelen göçteki değişimler üzerinde değerlendirme yapılacaktır.

Tarihsel Mirasın Mağdurları: "*Muhacirler*"

"*Muhacirlik*", Balkanlarda Osmanlı yönetimi altında yaşamış ve kendilerini "*Osmanlıyla*" ilişki biçimlerine göre tanımlayan, birbirinden çok farklı kültürel niteliklere sahip grupların göç hareketlerini tanımlamaktadır. Anadolu, Cumhuriyetin kuruluşundan önce ve sonra, yerleşik bazı kültür gruplarını kaybederken, bölge ülkelerinden gelen yeni kültür gruplarını kabul etmiştir. Aynı siyasal ortamın mağdurlarını oradan oraya sürükleyen ve sürekli yer değiştirmeye zorlayan bu dramatik nüfus hareketlerin etkilerinin günümüzde de sürdüğü açıktır.

Bu zorunlu göç hareketi, uluslararası siyasal konjonktürdeki dalgalanmalara bağlı olarak, çeşitli dönemlerde, farklı kültür gruplarını ülkeye taşımıştır. Bu nüfus hareketlerinin tarihsel ve siyasal nedenleri bilinmekle birlikte, Türkiye'ye gelen "*muhacirlerin*" kimler olduğu, nasıl göç ettikleri, göçten sonra neler yaşadıkları, uyum sorunları ve uyum biçimleri, toplumsal ve kültürel yaşamı nasıl etkiledikleri hakkında sistematik bilgi sahibi değiliz.

Aşağıdaki çizelge, muhacir göçünü düzenleyen Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü kaynaklarına dayanılarak hazırlanmıştır. Elimizdeki tek düzenli bilgi kaynağı olan bu veriler sadece Türkiye'ye gelen "*muhacirlerin*" sayıları, geldikleri ülkeler ve geliş koşulları hakkında bilgi vermektedir.

Bu çizelgeye göre, 1923-1997 döneminde Türkiye'ye "*muhacir*" konumunda gelenlerin tümü 1.6 milyon kişidir. Muhacirlerin 715 bini (yüzde 43.3'ü) "*iskanlı*" olarak, 834 bini (yüzde 56.7'si) ise "*serbest*" göçmen statüsüyle Türkiye'ye yerleşmiştir.

¹ Bu bilgi birikiminin boyutları, Abadan-Unat ve Kemiksiz tarafından hazırlanmış olan bibliyografyadan bile izlenebilir (Abadan-Unat ve Kemiksiz: 1986). Bu bibliyografyanın hazırlandığı tarihten bu yana bu konudaki çalışmaların devam ettiğini düşünecek olursak, bu konudaki bilgi birikimizin boyutlarını tahmin etmek kolay olacaktır.

Çizelge 1

1923-1997 Döneminde Türkiye'ye Gelen İskanlı ve Serbest Göçmenler (000 kişi)

	<u>İskanlı</u>	<u>Serbest</u>	<u>Toplam</u>	<u>İskanlı %</u>
Bulgaristan	230.2	560.6	790.8	29.1
Yugoslavya	5.9	299.8	305.7	1.9
Romanya	79.3	43.3	123.6	64.7
Yunanistan	384.0	24.6	408.6	94.0
Türkmenistan	2.2	0.7	2.9	76.2
Diğer Ülkeler	13.0	4.9	17.9	72.5
<u>Toplam</u>	<u>714.6</u>	<u>933.9</u>	<u>1.648.5</u>	<u>43.3</u>

Kaynak: Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü

"İskanlı" ve "serbest" göçmen ayrımı, aşağıda da açıklandığı üzere, muhacirlerin yerleşme koşulları ve yerleşme sırasında devletten gördükleri destekle ilgili bir ayrımdır.² "Serbest" göçmenler, iş ve yerleşme konusunda devletten destek almayan bu sorunlarını kendi çabaları, ya da akraba desteği ile çözümleyen göçmen grubudur. Buna karşılık, "İskanlı" göçmenler, iş ve yerleşme konusunda devletten destek alarak Türkiye'ye yerleşmişlerdir. Elde sayısal bilgi olmasına karşın, genel olarak, "İskanlı" göçmenlerin devlet tarafından köylere yerleştirildiği, "serbest" göçmenlerin ise daha çok kentlere yerleştiği bilinmektedir.

Çizelge 1'den izleneceği üzere, "İskanlı" göçmenlik konumundan, daha çok Bulgaristan, Romanya ve Yunanistan'dan gelen göçmenler yararlanmıştır. Yugoslavya'dan gelen göçmenler ise daha çok "serbest" göçmen olarak Türkiye'ye yerleşmişlerdir.

Tahmin edileceği üzere, bu bilgiler, muhacirlerin Türkiye'ye geldikleri andaki konumlarını göstermektedir. Bu göçmenlerin göçten önceki ve sonraki konumları ya da bu iki farklı göç biçiminin göçmenler üzerindeki etkileri gibi birçok konu araştırılmamıştır. Bu bilgi kıtlığının temel nedeni Türkiye'de bilginin değersizliği olabilir. Bunun yanı sıra, varolan siyasal ve ideolojik ortamın da bilgi derlemede engelleyici etki yarattığı açıktır. Muhacirlerin vatandaş olur olmaz "*Türk kimliğini*" aldıkları kanısı ve Türkiye'de kültürel kimlikler konusunda varolan tabular da araştırmacıları bu tür konulardan uzak tutmuştur. Sonuçta, muhacirler konusunda, Bulgaristan'dan gelen göçmenler üzerinde Arı tarafından yapılmış olan araştırma (Arı:1960) dışında uzun bir dönem hiçbir akademik çalışma yapılmamıştır.

² 2510 sayılı ve 1934 tarihli İskan yasasına göre Türkiye'ye gelen muhacir ve mültecilerin "serbest" ve "İskanlı" olmak üzere iki biçimde göç etmeleri mümkündür. "Serbest" göçmenler ülkelerini terk etmeden önce tüm işlemlerini tamamlamak ve göçten sonraki yaşamlarını kendi olanaklarına göre sürdürmek durumundadırlar. Bu grup göçmenler, göçmen vizesini aldıktan sonra Türkiye'nin herhangi bir yerine yerleşebilmişlerdir. Buna karşılık "İskanlı" göçmenlerin yerleşmeleri ve yaşamlarıyla ilgili ekonomik destek devletin sorumluluğu ve denetimi altındadır. Bu göçmenler, devlet tarafından kendilerine gösterilen belirli bir bölgeye yerleşerek, kendilerine tahsis edilen, toprak, hayvan ya da mesleklerini sürdürecekleri teknik donatıma kavuşmuşlardır.

Çizelge 2, muhacirlerin geliş tarihlerine göre dağılımını göstermektedir. Bu çizelge, muhacirlerin önemli bölümünün 1960 öncesi dönemde Türkiye'ye geldiğini göstermektedir.³ Yine aynı çizelgeye göre, 1961-80 döneminde göçmenlerin gelişinde azalma olmuş, 1981 sonrasında ise bir artış kaydedilmiştir.

Çizelge 2
Göçmenlerin Geliş Tarihlerine Göre Dağılımı (1923-1997)

	<u>1923-60</u>	<u>1961-80</u>	<u>1981-97</u>	<u>Toplam</u>	<u>Yüzde</u>
Bulgaristan	47.4	14.7	37.9	100.0	48.0
Yugoslavya	88.0	10.6	1.4	100.0	18.5
Romanya	99.1	0.3	0.6	100.0	7.4
Yunanistan	99.8	0.2	0.0	100.0	24.8
Türkistan	73.9	20.1	6.0	100.0	0.2
Diğer	69.0	3.0	28.0	100.0	1.1
<u>Toplam</u>	<u>72.0</u>	<u>9.1</u>	<u>18.9</u>	<u>100.0</u>	<u>100.0</u>

Kaynak: Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü

"Muhacirler" arasında Bulgaristan kökenli olanların özel bir konumu olduğu açıktır. Tüm muhacirlerin yüzde 48'ini oluşturan Bulgaristan kökenli muhacirlerin yüzde 40'a yakını, son dönemlerde, 1989'da yaşanan kriz sırasında, Türkiye'ye gelmişlerdir. Son dönemde gelen Bulgaristan kökenli göçmenler, Türkiye'ye 1923'ten bu yana gelmiş olan tüm muhacirlerin yüzde 17'sini oluşturmaktadır. Diğer taraftan, 1981 yılından sonra Türkiye'ye kabul edilen üç yüzbini aşan göçmenden sadece beş bininin iskanlı göçmen olması dikkati çekmektedir. Bu durum, son dönemlerde "iskanlı" göçmen statüsünün önemini yitirdiğini göstermektedir.

Çizelge 3, bazı sayım dönemlerinde, Türkiye'de bulunan Balkan doğumlu nüfusun sayısal büyüklüğü hakkında bilgi vermektedir.

Çizelge 3
Nüfus Sayımlarına Göre Türkiye'de Bulunan Balkan Ülkelerinde Doğan Nüfus

	<u>1965</u>	<u>1970</u>	<u>1990</u>
Bulgaristan	262.691	255.147	462.767
Yugoslavya	254.356	254.790	183.499
Yunanistan	233.758	201.123	101.752
<u>Toplam</u>	<u>750.805</u>	<u>711.060</u>	<u>748.018</u>

Kaynak: DIE Genel Nüfus Sayımları

³ Bu göç akımının Türkiye'ye etkisi, ancak ülke nüfusunun o tarihlerdeki büyüklüğü dikkate alınır-sa algılanabilir.

Devlet İstatistik Enstitüsü'nün yaptığı nüfus sayımlarına dayanılarak hazırlanmış olan bu çizelge, Türkiye'de yaşayan birinci nesil göçmen nüfusun sayısındaki değişme hakkında kaba bir bilgi edinmemize yardımcı olmaktadır. Buna göre, Türkiye'de bulunan Yugoslavya ve Yunanistan doğumlu birinci nesil göçmen sayısı azalırken, Bulgaristan doğumlu olanların sayısı artmaktadır. Bu eğilim, bir önceki çizelgeyle tutarlılık göstermektedir.

Bu veriler, ne yazık ki, Türkiye'de yaşayan, ikinci ve üçüncü nesil Balkan kökenli göçmen nüfusun sayısal büyüklüğü hakkında tahmin yapmamıza imkan vermemektedir. Diğer taraftan, son dönemlerde, Balkan kökenli grupların kurdukları hemşehri derneklerinin sayılarında ve faaliyetlerinde önemli bir canlılık olduğu gözlenmektedir. Bu canlılık, Türkiye'de yaşayan ikinci nesil Balkan kökenli göçmenlerin hem birbirleriyle, hem de halen Balkan ülkelerinde yaşayan yakınlarıyla ilişkilerini sürdürdüklerinin de bir işaretidir. Son dönemlerde artan dernekleşme faaliyetlerinin devlet politikalarıyla, ideolojik ve siyasal olarak desteklendiği de bilinmektedir.

Ancak, bütün bunlara karşın, "*muhacirlerin*", sorunları, nitelikleri ve eğilimleri hakkında sistematik bilgi toplama çabası yoktur. Bu konu, göç araştırmaları, kültürel kimlik ve kültürel etkileşimle ilgili bilgi birikimimizin eksikliklerinden biri olmaya devam etmektedir.

Artık Tarihsel Bir Göç Kurumu Olan "*Muhacirlik*" ve Siyasal Göçte Yeni Eğilimler

1934 tarihli ve 2510 sayılı İskan Kanunu'na göre bugün Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü tarafından yürütülen "*muhacirlik*" sisteminin çok özel, siyasal ve tarihsel bir göç kurumu olduğu açıktır. Diğer taraftan, bu kurumun düzenli ve sistematik bir göç politikası uyguladığı söylenemez. Bu kurum, bugüne kadar, Türk dış politikasındaki konjonktürel dalgalanmalara (Kirişçi: 1995: s:61-77) ⁴ ve dönemin siyasal iktidarının eğilimlerine göre değişen uygulamalar yapmıştır.

Bu sistem, 1930'ların ideolojik konjonktürünün de etkisiyle olsa gerek, sadece, "*Türk soyu ve kültüründen olanların*"⁵ Türkiye'de yerleşmesine ve "*vatandaş*" olmasına imkan vermektedir. Balkan göçmenlerine uygulanan bu sistemin, dış siyasal konjonktüre bağlı olarak, bazen, Çerkez, Afgan, Türkmen gibi diğer "*Türk*" ve "*Müslüman*" gruplara da açıldığı gözlemlenmektedir. Bu sistemin tarihsel değerini yadsımak mümkün değildir. Ancak, artık bu sistemin, uluslararası

⁴ Bu bağlamda bu sistemle gelen nüfusun Balkanlarda oluşan siyasal konjonktürel dalgalanmalarla ilişkisi hakkında bilgi veren Kirişçi'nin makalesinin incelenmesinde yarar görülmektedir. (Kirişçi, 1995. 61-77)

⁵ 2510 sayılı bu yasanın 3. Maddesi, muhaciri şöyle tanımlamaktadır: "...Türk soyundan meskun ve göçebe ve ferdler ve aşiretler ve Türk kültürüne bağlı meskun kimseler Dahiliye Vekiliğinin mütalesi alınmak şartıyla Sıhhat ve İhtimai Muavenet Vekiliğinin emirleriyle kabul olunurlar. (Bu yetki, 1985'te Tarım, Orman ve Köyşleri Bakanlığı'na devredilmiştir.) Bunlara muhacir denir." Aynı yasanın 4. maddesi; "Türk kültürüne bağlı olmayanların, anarşistlerin, casusların, göçebe çingenelerin ve memleket dışına çıkarılmış olanların Türkiye'ye muhacir olarak alınamazlar." ifadesiyle bu yasanın kapsamının sınırlarını belirlemektedir.

siyasal ilişkilerin doğurduğu yeni gereksinimleri ve evrensel ilkeleri karşılamaktan uzak kaldığı ve işlevini yitirdiği açıktır.

Bu konuda bilgi almak amacıyla 1998 yılı Şubat ayında Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü yetkilileriyle yapılan görüşmelerde, bugün bu kurumun siyasal elitin "*yukarıda*" aldığı kararları uygulayan, güdük bir bürokratik birim haline dönüştüğü anlaşılmıştır. İşlerliğini yitiren ve günün koşullarını karşılamaktan uzak olan kurum, artık geleneksel devlet anlayışının arkaik örneklerinden biri haline gelmiştir.

Sistemin işlerliğini yitirmesinde yasanın çıktığı 1934 yılından bu yana gerçekleşen çok boyutlu siyasal ve toplumsal değişimin kuşkusuz etkisi vardır. Bu bağlamda, yasadaki göçmen ve "*muhacir*" tanımlarının, yoruma muhtaç "*Türk kültürüne bağlılık*" temasının ve köylü toplumları için yeterli olabilecek "*iskan*" anlayışının güncel gerçeklerden uzak kalışı gibi birçok etken sıralanabilir. Diğer taraftan, uluslararası konjonktüre bağlı olarak "*muhacir*" tanımına giren grupların göç eğilimlerinin değişmesi de aynı derecede etkilidir.

Son dönemlerde, Balkan ülkelerinde sıcak çatışmaların sürmesine ve burarlardan kaçanların Türkiye'ye sığınmaya devam etmesine karşın, bu kurumun geleneksel muhacir gruplar için bile işlerliğini yitirmiş olması ilgi çekici bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yeni durumda, öncelikle Türk dış politika çevrelerinin, konjonktürel siyaset bakımından, Balkanlarda yaşayan Türk ve Müslüman nüfusun yaşadıkları bölgelerde kalmasını yeğliyor olmasının etkisi vardır.

Diğer taraftan, bu sistemin göçmenlere sağladığı olanakların, bugünün koşullarında cazip olmaktan çıkmış olması da önemli bir etkidir. Görüşme yaptığımız yetkililer, bu sistemde varolan ve göçmenlere devlet desteği veren "*iskan-ı*" göçmen statüsünün bile, artık cazip olmaktan çıktığını belirtmişlerdir. Kurum yetkilileri, son dönemlerde Türkiye'ye gelen ve muhacir olarak kabul edilen pek çok göçmenin, örneğin Afganlıların, yerleştirildikleri köyleri terk ettiklerini ve büyük şehirlere göç etme eğiliminde olduklarını belirtmişlerdir. Yetkililer son dönemlerde Türkiye'ye gelen birçok Balkan göçmeninin büyük şehirlerde "*izinsiz*" yaşamaya devam ettikleri halde "*vatandaşlık*" yolunu açan bu kuruma başvurmadıklarını belirtmişlerdir.

Bu konuda yapılmış olan az sayıda araştırmanın sonuçları da kurum yetkilileriyle yapılan görüşmelerden elde edilmiş olan izlenimleri desteklemektedir. Bu araştırmalar, Türkiye'ye kaçan Balkan kökenlilerin bir kesiminin Avrupa ülkelerine göç etmenin yollarını aradıkları, bir kesiminin ise çatışmaların durulmasını bekleyerek geldikleri ülkelere geri dönme eğiliminde olduklarını göstermektedir.

Örneğin, Vasileva'nın Bulgaristan'dan Türkiye'ye 1989 döneminde göç eden Türkler üzerine yaptığı araştırmanın sonuçları, Bulgaristan'daki demokratikleşme eğilimlerinin sığınmacıların geri dönüşüne katkıda bulunduğunu göstermektedir. Vasileva, bu kriz sonrasında göç edenlerin yüzde 42'sinin, demokratikleşmenin başladığı 1990 yılı sonuna kadar Bulgaristan'a geri döndüklerini belirtmektedir. (Vasileva: 1995. S. 348) .

Kümbetoğlu'nun 1992'den sonra Türkiye'ye savaştan kaçan Bosnalı sığınmacılar üzerinde yaptığı araştırmadan da, Kırklareli mülteci kampında yaşayanların bazı sorunları ve göç eğilimleri hakkında bilgi edinmek mümkündür. Kümbetoğlu, kampta yaşayanların, akraba yanına yerleşme, üçüncü bir ülkeye göç, ya da BMMYK⁶ ya da UGO⁷ tarafından düzenlenen geri dönüş programları gibi çeşitli yollarla kampı terkettiklerinden söz etmektedir. (Kümbetoğlu; 1997. s:275)

İstanbul'da başka bir amaçla yaptığımız bir alan araştırması sırasında ikinci nesil Boşnakların yoğun olarak yaşadığı bir mahallede yapılan görüşmelerde savaş sırasında Türkiye'ye kaçan çok sayıda Bosnalı sığınmacının bu mahallede ağırlandıkları öğrenilmişti. Mahalleliler, Bosnalı hemşehrilerine tamamen kendi olanaklarıyla yardımcı olmuşlar, onlara konut, yiyecek ve iş bulma gibi birçok konuda yardımcı olmuşlardır. Ancak, görüşme yapılan mahalleliler ve mahallede faaliyet gösteren Boşnak hemşehri derneğinin yetkilileri, gerek sığınmacıların ve gerekse kendilerinin mahallelinin bu göçü "*geçici göç*" olarak kabul ettiklerini ve Bosnalı Sığınmacıların savaş sakinleştikten sonra memleketlerine geri döndüklerini belirtmişlerdir. (Erder; 1997 s:147-148) Aynı eğilimi son dönemlerde Kosova krizi sonrasında Türkiye'ye yönelmiş olan "*sığınmacı*" akımında da izlemek mümkündür. Kosovalıların önemli bir kesimi de, tıpkı Bosnalılar gibi, savaş bittikten sonra memleketlerine geri dönmüşlerdir.

Eski muhacir akımının göç etme eğilimindeki değişmeyi, Birleşmiş Milletler Yüksek Komisyonu verilerine dayanarak hazırlanmış olan aşağıdaki çizelgeden de izlemek mümkündür. Bu çizelgede Bosna Hersekliilerin son iç savaş sırasında, sığındıkları bazı ülkeler gösterilmektedir.

Çizelge 4

Bosna Hersek'li Sığınmacıların Bulundukları Bazı Ülkeler (1997 Yılı Sonu)*

	<u>Sayı</u>	<u>BMMYK Yardımı Alanlar</u>
Hırvatistan	68.300	68.300
Fransa	900	-
Makedonya	3.500	2.300
İtalya	8.900	8.900
Polonya	400	-
Slovenya	4.600	4.600
İsveç	51.900	-
İsviçre	10.400	-
Türkiye	900	900
Yugoslavya	241.400	241.400

* Bu çizelgede bazı ülkelerdeki, örneğin Almanya'daki mültecilerin geldikleri ülkelere göre dağılımı mevcut değildir. Bu nedenle bu çizelgede aktarılan sayılar Bosna Hersekli sığınmacıların tümünü kapsamamaktadır.

Kaynak: UNHCR 1998 Statistics Table 4. S:2-3.

⁶ BMMYK (UNHCR): Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komisyonu

⁷ UGO: (IOM) Uluslararası Göç Örgütü

Bu çizelgeden de izlendiği üzere, Bosna Hersekliilerin tümü Türkiye'ye gelmemiş, bazıları komşu ülkelere, bazıları da Batı Avrupa ülkelerine sığınmışlardır. Bu çizelge, bu bölgeden kaynaklanan siyasal nedenli zorunlu göç hareketinin yeni yönünü ve göçedenlerin yeni eğilimlerini göstermesi bakımından ilginçtir.⁸

Diğer taraftan, BMMYK'nun istatistikleri ve raporları ayrıntılı olarak incelendiğinde, yukarıda gözlemlenen eğilimin sadece Bosna Hersekliiler'e özgü bir durum olmadığı, diğer zorunlu göç hareketlerinde de benzeri eğilimlerin izlendiği anlaşılmaktadır. Bu verilere göre, son dönemlerde, etnik çatışma nedeniyle ülkelerini terketmek zorunda kalan birçok etnik grup benzeri bir göç örüntüsü sergilemektedir.

BMMYK'nun istatistikleri ve raporları, etnik çatışma yaşayan gruplara mensup sığınmacıların bir kesiminin Batı Avrupa ülkelerine, bir kesiminin ise komşu "dost" ülkelere yönelmelerinin yaygın bir eğilim olduğunu göstermektedir. Ancak, bu istatistiklerde dikkati çeken önemli bir nokta, yakın ve uzak mesafe göç hareketlerinin yaşa, cinsiyete ve eğitim durumuna göre seçici oluşudur. Buna göre, eğitimsizler çocuk ve kadınlar, kısa mesafeli yakın sığınma noktalarına eğitilmiş ve yetişkin erkekler ise uzun mesafeli ve daha avantajlı varış noktalarına örneğin Batı Avrupa'ya, ulaşabilmektedirler.⁹ Bosna Hersekli sığınmacıların göç eğilimleri bu genel eğilime uymaktadır.

Sığınmacıların komşu ülkelere sığınmalarında, çok sayıda insanın aynı anda uzun mesafe hareket edememeleri kuşkusuz etkilidir. Ancak, bunun yanı sıra, bugünkü uluslararası siyasal konjonktürün ve yeni evrensel ilkelerin etno politik hareketleri destekleyerek, çatışmadan zarar gören gruplara "herşeye rağmen" yaşadıkları ülkelere geri dönme ve doğdukları yaşamlarını sürdürme umudunu vermesi de önemli bir etkidir.

Sonuç olarak, hem muhacirlik kurumunun işlevini yitirdiğini, hem de muhacirlerin göç eğilimlerinde değişme olduğunu ileri sürmek mümkündür. Bu noktada ortaya çıkan en önemli sorun, işlevini yitiren "*muhacirlik*" kurumunun yerine uluslararası göç konusunda yeni politika ve öneriler geliştirici bir kurumun almamış olması ve dış göç konusunun kurumsal olarak sahipsiz kalmasıdır. Bu sahipsizlik, uluslararası göç konusunda oluşan yeni eğilimlerin değerlendirilmesi konusunda bilgi birikiminin oluşmasını da önlemektedir.

Bu noktada, siyasal sığınmacıların bir kesiminin Batı Avrupa ülkelerine yönelmesinin anlamı üzerinde kısaca durulacaktır. Bu yeni uluslararası siyasal göç dalgası, Batı Avrupa ülkeleri ve diğer "*gelişmiş*" ülkeler tarafından önemli bir sorun olarak kabul edilmektedir.

⁸ Balkanlardaki karmaşık etnik yapı, siyasal çalkantılar ve nüfus hareketleri içinde Bosna Hersekliilerin ayrıntılı konumu için bk: Poulton:1996.

⁹ UNHCR verilerine göre, örneğin, Afrika'daki çatışmalar nedeniyle ülkelerini terk eden sığınmacılardan Afrika kıtasında kalan sığınmacıların yarısından çoğu kadın ve çocukken, Batı ülkelerine gitmeyi başaran sığınmacıların büyük çoğunluğu yetişkin erkektir. www.unhcr.ch/refworld. Demographic Characteristics of Refugees.1997.

Getto'ların ve Diaspora'nın Mekanı: "Batı"

Gelişmiş ülkelerde ve Batı Avrupa'da, eski sömürgelerinden ve diğer ülkelerden buralara gelerek yerleşmiş "*yabancı nüfus*"un olduğu bilinmektedir. Her ülkenin yabancı nüfusu kabul biçimiyle ilgili kurallar farklı olduğu gibi, bu kurallar ekonomik ve siyasal konjoktüre göre de değişebilmektedir.

Uluslararası örgütler ve Batı ülkelerdeki akademik ve siyasal çevreler, son dönemlerde bu ülkelere yönelen "*yabancı nüfusun*" daha çok siyasal mülteci olması konusunu araştırmakta ve tartışmaktadır.¹⁰ Son dönemlerde bu ülkelerin göç ve nüfus hareketleri konularındaki politikalarının, kısaca "*sermayenin hareketlenmesi*" ve "*emeğin yerelleşmesi*" olarak da özetlenebilecek, bir taraftan sermayenin hareketini hızlandırmaya, diğer taraftan emeğin hareketini azaltmaya dönük olduğu bilinmektedir.¹¹

Aşağıdaki çizelge, Kosova krizinden önce, bazı Batı Avrupa ülkelerinde bulunan mültecilerinin sayısı hakkında genel bilgi vermektedir. Bu çizelgedeki mültecilerin arasında Türkiye'den Batı Avrupa'ya giden siyasal mültecilerin de bulunduğunu tahmin etmek güç değildir. (İçduygu: 1995).¹² Böcker'e göre 1994 yılında Batı Avrupa ülkelerinden sığınma talebinde bulunan Türk uyrukluların sayısı 330 bindir. (Böcker: 1996. S: 57) Bu sayının 1994'ten bu yana arttığı da bilinmektedir.¹³

Çizelge 5
Bazı Avrupa Ülkelerinde Bulunan Mülteci Sayıları
(1996 ve 1997 Yılları Sonu İtibariyle)

	<u>1996</u>	<u>1997</u>
Almanya	1.266.000	1.049.000
Rusya Federasyonu	205.500	237.700
İsveç	191.200	187.000
Fransa	151.300	147.300
Hollanda	103.400	118.700
Diğer Batı Avrupa Ülkeleri	1.248.500	1.201.000
<u>TOPLAM</u>	<u>3.165.900</u>	<u>2.940.700</u>

Kaynak: UNHCR 1997 Statistical Overview Tablo. 2

¹⁰ Bu konuda çok sayıda araştırma ve yayın yapılmaktadır. Örnek olarak; Rudolph and Morokvasic (eds) 1993; Zolberg, Suhrke and Aguayo : 1989; Cohen (ed) 1995; UNFPA 1998 gibi yayınlara ve uluslararası göç konusundaki süreli yayınlara bakılabilir.

¹¹ Bu yeni uluslararası nüfus hareketi ile "*küreselleşmenin*" ilişkisi çok önemli bir konu olarak belirmektedir. Bu önemli konuyla ilgili de yoğun tartışmalar sürmektedir.

¹² İçduygu'nun tahminlerine göre 1983-91 döneminde Türkiye'den Batı Avrupa ülkelerine yönelen göçün beşte biri mültecilerden oluşmakta ve bu ülkelere giden her dört kişiden biri iltica talebinde bulunmaktadır. (İçduygu: 1995: s:5 ve 6)

¹³ Son dönemlerde, Kürt siyasal mültecilerin Batı Avrupa ülkelerinde yaptığı gösterilerden bu grupların hem sayısal, hem de politik olarak etkili büyüklükte olduklarını gözlemlemek mümkündür.

Bu yeni siyasal göç dalgasının kaynağında öncelikle, Batı Avrupa ülkelerinin 1960'lardan bu yana uyguladığı dış göç politikasının etkisinin olduğu da yadsınamaz. Bilindiği üzere, Batı Avrupa ülkeleri 1960'larda, iş piyasalarında ortaya çıkan emek açığını karşılamak için, sadece eski sömürgelerinden değil, erişebildikleri birçok ülkeden "*yabancı emek*" ithal etmiştir. Bu denetimli ekonomik göç politikası, Batı Avrupa ülkelerindeki yaşayan yabancı nüfusu çeşitlendirmiştir.

Diğer taraftan, Batı Avrupa ülkelerinin uyguladığı bütünleşmeye elvermeyen "*yabancı geçici işçi politikası*" bütün bu ülkelerde, farklı etnik kökene sahip, yerleşik "*yabancı nüfus*" kolonileri ve "*gettoları*"¹⁴ oluşturmuştur. Bu ülkelerin 1980'lerden sonra "*yabancı işçi*" alma politikasına son vermesi, sınırlarını üçüncü dünya ülkelerine kapaması, burada yaşayan göçmenler için bu kolonilerin ve gettoların anlamını değiştirmiştir.

Bu yabancı nüfus kolonileri, bir taraftan kendi ülkeleriyle ilişkilerini yoğun olarak sürdürmüşler, diğer taraftan Batı Avrupa ülkelerindeki iş yaşamı, gündelik yaşam ve siyasal yaşam kalitesi hakkında somut deneyim sahibi olmuşlardır. Bu arada, Batı Avrupa ülkeleri de, yabancı nüfus kolonileri ve gettoları aracılığıyla "*diğer*" kültürler ve onların yaşadığı bazı sorunlar hakkında fikir sahibi olma fırsatını yakalamışlardır. Bugünlerde, bu çok yönlü etkileşimin karmaşık siyasal ve kültürel sonuçlarını hep birlikte yaşamaktayız.

Dolayısıyla, Bosna Hersekli sığınmacıların bir kesiminin Batı Avrupa'ya göç etmesinde orada koloniler halinde yaşayan yakınlarının etkisi olabilir. Genel olarak, Batı Avrupa ülkelerinin, göçmen ve sığınmacılara asgari yaşam standardı olarak bile, birçok ülkeye göre daha iyi koşullar sunması, bu ülkelere hem sığınma, hem de yerleşme amacıyla göç etme eğilimini de arttırmaktadır.

Batı Avrupa ülkelerinin göçmen işçi alımını kısıtlayan yerli göç politikası, ekonomik nedenli göçü engelleyerek, "*siyasal mülteci*" olmayı bu ülkelere yerleşmenin tek yolu haline dönüştürmüştür. Son dönemlerde, Batı Avrupa ülkeleri, hem siyasal mülteci hareketlerini azaltıcı önlemler alma, hem de gerçek mültecilerle, sahte mültecileri birbirinden ayırma yollarını aramakla meşguller.

Diğer taraftan, etno politik mücadeleleri sürdüren grupların liderleri ve kadroları için, Batı Avrupa, uluslararası arenanın siyasal merkezi olarak özel önem taşımaktadır. Bu kadrolar için, Batı Avrupa ülkelerinde varolma, "*diaspora*" politikasını sürdürmenin ve küresel politikayı etkilemenin önemli bir yolu haline gelmiştir. Bu bağlamda, bu ülkelerde, "*yeni diasporaların*" doğuş nedenleri, etnik radikalleşme (örneğin: Sheffer:1995), mülteci konumunun etkileri (örneğin: Hansen: 1997) gibi konularda çok sayıda araştırma ve tartışma sürmektedir.

Bugün dünyanın çeşitli bölgelerinde devam eden siyasal çalkantıların, etno-politik hareketlerin ve bu hareketlerden kaynaklanan siyasal iltica hareketleri, yüzyılın başında ulus devletlerin inşa edildiği dönemde gerçekleşen siyasal

¹⁴ "Getto" kavramı ve gettolaşma konusunda İsveç'teki Türk işçiler üzerinde yapılmış olan alan araştırması bilgi verebilir. (Köksal; 1986).

mülteci hareketlerinden hem nitelik, hem de eğilim olarak farklıdır. Bu hareketler, bir taraftan, "*demokrasi*", "*etnik kimlik*", "*yurttaşlık*", "*insan hakları*" gibi kavramların yeniden değerlendirildiği ve evrensel ilkelerin önemli değişikliklere uğradığı (bk: Uçar:1996), diğer taraftan, uluslararası nüfus hareketlerinin engellenmeye çalışıldığı çelişkilerle dolu çok farklı bir uluslararası konjonktürde gerçekleşmektedir.

Bu bağlamda, Türkiye'nin bu yeni uluslararası konjonktürü ve yeni uluslararası nüfus hareketleri içindeki konumunu gerçekçi olarak değerlendirmek ve yeni göç politikalarını da bu değerlendirmelerin ışığında geliştirmek konumundadır.

Türkiye'ye Gelen Sığınmacılar: Geçici mi? Kalıcı mı?

Türkiye, son dönemlerde bir taraftan, geleneksel "*muhacir*"lerin göç eğilimlerinde değişiklikleri yaşarken, diğer taraftan, komşu ülkelerden gelen, farklı kökenlere sahip, yeni tür siyasi mülteci ve sığınmacı akımlarıyla da karşı karşıya kalmıştır. Bu bağlamda, Türkiye, İran İslam devrimi sonrasında yaşanan akımlardan başlayarak, Irak, Azerbaycan, Afganistan gibi birçok ülkeden gelen birbirinden çok farklı kökene sahip sığınmacı grupların akınıyla karşı karşıya kaldı.

Bu noktada, geleneksel "*muhacirlik*" kurumu dışında, farklı ülkelerden gelen "*siyasal sığınmacıların*" kabulü konusunda kurumsal ve hukuksal düzenlemelerin ve dış göçle ilgili karar ve politika oluşturacak bir kurumun olmayışı önemli bir eksiklik olarak ortaya çıkmaktadır. Bu durum, sınır giriş ve çıkışlarını denetleyen tek kurum olan İçişleri Bakanlığı'nın ve özellikle Emniyet Genel Müdürlüğü'nün sorumluluğunu arttırmaktadır. Son dönemlerde dış göç konusunun neredeyse sadece bu kurumun ilgi alanına terkedilmiş olması dikkati çekmektedir.

Diğer taraftan, sığınmacı ve siyasi mülteci hareketlerinin artık küresel bir gündem maddesi haline gelerek tartışılmaya başlaması ve bu konuda "*küresel*" kuralların üretilme hazırlıklarının olduğu da dikkati çekmektedir. Uluslararası hukuk alanında "*mülteci*" ve "*sığınmacı*" kavramları için yeni evrensel kavramlar ve ilkeler geliştirilmeye çalışılmaktadır. (Uçar:1996). Bu çabalar, bu konuda farklı uygulamaların yarattığı sorunların ortadan kaldırılmasını amaçlamaktadır.

Bu nedenle, son dönemlerde, ulusal hukuk sistemiyle, Türkiye'nin üyesi olduğu uluslararası camiaya verdiği taahhütlerin uyumu konusu, hukukçular, dış politika uzmanları ve siyasetçilerin tartışma gündemine girmiştir. (Örneğin; Odman; 1995; Kirişçi; 1996) Bu bağlamda, Türkiye'deki yeni düzenlemelerde, uluslararası örgütlerin, özellikle Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komisyonu'nun (UNHCR) aktif tutumu da dikkati çekmektedir.

Türkiye'ye yönelen "*de facto*" sığınmacı akımıyla gelenlerin hukuksal durumu, hem ulusal, hem de uluslararası düzlemde tartışma konusu olmakta ve çoğu zaman "*resmen*" kabul edilebilenlerin sayısı, gerçek sığınmacı akımının büyüklüğünü yansıtmaktan uzak kalabilmektedir.

Çizelge 6

Türkiye'den İltica ve Geçici Sığınma Talebinde Bulunan Yabancıların İşlem Durumu (1995-1998)

	<u>Başvuru</u>	<u>Kabul</u>	<u>Red</u>	<u>İşlemi Süren</u>	<u>Diğer *</u>
1995	1.690	195	342	903	250
1996	1.641	603	1061	620	260
1997	2.367	902	343	145	74
1998**	3.068	1.161	432	1.340	136
<u>Toplam</u>	<u>8.766</u>	<u>2.861</u>	<u>2.178</u>	<u>3.008</u>	<u>720</u>

* Diğer: Değerlendirmeye alınmayanlar ve talebinden vazgeçenler

** 01.10.1998 tarihi itibarıyla.

Kaynak: Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komisyonu Ankara Bürosu

Yukarıdaki çizelge, "*mevcut mevzuat*" ve uygulamalar çerçevesinde, Türkiye'den siyasal iltica, ya da geçici sığınma talebinde bulunanların sayısal büyüklüğünü göstermektedir. Buna göre, 1995 yılından bu yana başvuruların sayısı 9 bin, kabul edilenlerin sayısı ise 3 bin kişidir. Türkiye'ye sığınanların ülkelere göre dağılımını gösteren aşağıdaki çizelge, başvuruların daha çok İran ve Irak'tan geldiğini göstermektedir. Türkiye'deki formel siyasal mülteci ve sığınmacı sayısının, Batı Avrupa ülkelerindeki mülteci sayısından çok düşük olduğu açıktır.

Siyasal sığınmacıların gerçek büyüklüğü hakkında, yazılı ve görsel basının aktardığı haberler ve resmi mercilerin açıklamalar dışında sistematik bilgi kaynağına sahip değiliz. Genel olarak, İran, Irak, Bulgaristan, Bosna ve Kosova olaylarında olduğu gibi, komşu ülkelerde aktif ve sıcak çatışmaların yaşandığı dönemlerde, sığınmacı akımlarının büyüklüğünün somut olarak algılanması kolay olabilmektedir. Daha önce de söz edildiği üzere, çocuk ve kadınların ağırlıklı olduğu bu tür kitlesel akımlarla gelenler, genellikle, sıcak çatışmaların durulmasından sonra, ülkelere geri dönmektedirler.

Çizelge 7

Ülkelere Göre Türkiye'deki Sığınmacılar

	<u>1995</u>	<u>1996</u>	<u>1997</u>
İran	635	803	1.004
Irak	1.014	808	1.294
Diğer	41	30	69
<u>Toplam</u>	<u>1.690</u>	<u>1.641</u>	<u>2.367</u>

Kaynak: DİE Hayati İstatistikler s: 140

Resmi kurumlara başvuran siyasal mülteci ve sığınmacı sayısının düşüklüğünde, bu olguyu düzenleyen yasal ve kurumsal düzenlemelerin yetersizliğinin etkisi olduğu açıktır. Ancak, ne yazık ki, siyasal mülteci ve sığınmacıların Türkiye'de neler yaşadıklarını, Türkiye'de kalmak isteyip istemedikleri, isteyenlerin önlerinde ne tür engellerin, ya da olanakların bulunduğu, sığınmacıların bu olanaklardan haberdar olup olmadıkları gibi birçok konu hakkında hiçbir bilgi sahibi değiliz.

Eski "*Muhacirler*", Yeni "*Misafirler*"

Türkiye'de, yabancılar uzun kalma olanağını ancak, Emniyet Genel Müdürlüğünden "*oturma izni*" alarak sağlayabilmektedir. Aşağıdaki çizelge, son on yılda Türkiye'de, oturma izni alabilen yabancıların sayısındaki değişmeyi göstermektedir.

Bu çizelgeye göre, Türkiye'de oturma izni alan yabancıların sayısı 1988'de 44 binken 1998'de 150 bini aşmıştır. Türkiye'de oturma izni olan yabancıların sayısındaki bu artışta son yıllarda bazı komşu ülkelerde seyahat özgürlüğünü kısıtlayan uygulamaların kaldırılmasının etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Çizelgeden de izleneceği üzere, oturma izni alanlar arasında, Balkan ülkelerinden, özellikle Bulgaristan'dan, gelenlerin ve eski SSCB'den gelen Azeriler gibi, "*Türk kültürüne bağlı*" grupların önemi fazladır. Bir bakıma eski muhacirler, bugün yaşadıkları ülkeyle ilişkilerini kesmeden gelebilmekte ve oturma izni alarak uzun süre kalabilmektedirler.

Bu gelişmeyi, kısaca; "*zorunlu ve kalıcı göç hareketinin, gönüllü ve geçici göç hareketine dönüşmesi*" olarak tanımlamamız mümkündür. Bu durumun, eski muhacir göçünün nitelik değiştirdiğinin bir başka göstergesi olduğu açıktır. Bu değişimin toplumsal ve siyasal etkilerinin dikkate alınması gerekmektedir. Ancak artık ne sığınmacı ne de muhacir olan, buna karşılık oturma izniyle Türkiye'de daha uzun süre kalabilen bu grubun kimler olduğu, yerleşme eğilimleri, bunların "*potansiyel vatandaşlar*" mı, yoksa "*geçici yabancı nüfus*" mu oldukları araştırılması gereken konulardandır.

Çizelge 9
Türkiye'de Oturma İzni Olan Yabancılar

	1988	%	1998	%
1. Balkan Ülkeleri	8.868	19.9	67.613	44.6
Bulgaristan	494		53.951	
Yunanistan	7.499		8.018	
Romanya	104		1.886	
Yugoslavya*	771		3.758*	
(Yugoslavya)	*		(1.812)	
(Bosna-Hersek)	*		(1.093)	
2. Bazı Orta Doğu Ülkeleri	8.210	18.4	9.599	6.3
İran	5.844		4.831	
Irak	1.389		3.469	
Suriye	977		1.299	
3. SSCB*	325	0.7	23.113*	15.3
(Rusya BDT)			(5.423)	
(Azerbaycan)			(6.439)	
1-2-3 Toplam	17.403	39.0	100.325	66.2
Diğer Ülkeler	27.241	61.0	51.164	33.8
Toplam	44.644	100.0	151.164	100.0

*Eski sınırların içindeki ülkeler toplamı

Kaynak: İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü

Diğer taraftan, bu grubun Türkiye'de nasıl ve hangi koşullarda yaşadıkları da ayrıca incelenmesi gereken önemli bir konudur. Türkiye'deki mevcut resmi istatistikler, oturma iznindeki artışa karşın çalışma iznine sahip olan yabancı sayısının düşük olduğunu göstermektedir. Emniyet Genel Müdürlüğü verilerine göre, 1998 yılında Türkiye'de oturma iznine sahip yabancıların sadece yüzde 17'sinin çalışma izni olduğunu, yüzde 17'sinin ise öğrenci konumunda olduğunu göstermektedir. Örneğin, Türkiye'de oturma izni olan Bulgar vatandaşlarının sadece yüzde 1'inin çalışma izni vardır ve sadece yüzde 2'si ise öğrenci konumundadır.

Çalışma ya da eğitim gibi formel bir konum olmadan verilen oturma izninin, sadece Türkiye'de uzun süre kalabilme hakkı veren bir belge sağladığı ve "başları polisle derte olmayan" bir yabancı grubu oluşturduğu anlaşılmaktadır. Otur-

ma iznine sahip olan bu grubun konut, iş, geçinme gibi bütün sorunları kendi kendilerine çözdükleri açıktır. Bu yeni yabancıların, varsa, akraba ve hemşehrililerinin yardımlarından, esas olarak yaygın enformel ekonominin olanaklarından yararlandıkları açıktır.

Son dönemlerde komşu ülkelerden gelen yabancı sayısındaki artışa karşın sadece, "*Türk ve İslam kültürüne bağlı*" olan bazı gruplara Türkiye'de daha uzun süreli kalabilme olanağı veren bu uygulamanın, dış göç politikası bakımından anlamı açık değildir. Bu uygulamanın kısa vadeli sorun çözücü bir işlem olarak, resmi çevrelerce kabul gördüğü anlaşılmaktadır.

Son dönemlerde, dış göçle ilgili uygulama yapan neredeyse, tek kurum haline gelmiş olan Emniyet Genel Müdürlüğü tarafından gerçekleştirilen, bu uygulamanın orta ve uzun dönemde ne tür etkiler yaratacağı bilinmemektedir. Kısa süreli ve geçici bir çözüm getiren bu uygulamadan yararlananların uzun süreli olarak Türkiye'de yaşaması halinde ne tür sorunlarla karşılaşacakları bilinmemektedir.

Genel olarak, Türkiye'ye yerleşmek ya da daha uzun süre kalmak üzere gelen yabancıların, vatandaşlık, eğitim, çalışma ve eğitim izni almaları ile ilgili uygulamaların, tutarlı ve çağdaş bir dış göç politikasına bağlı olarak, nesnel kurallar ve kurumlar çerçevesinde yeniden düzenlenmesi gereği açıktır.

Başları Polisle Dertte Olan Yabancılar: Transit Göçmenler

Diğer taraftan, gerek basından ve gerekse emniyetin yaptığı açıklamalardan, Türkiye'ye turist pasaportuyla, ya da pasaportsuz girerek bir süre kalan ve daha sonra, yasal ya da yasa dışı kanallarla başka ülkelere gitmek isteyen yabancılar grubunun varlığı da bilinmektedir. Başları sürekli olarak polisle dertte olan bu grubun sayısal büyüklüğünü elimizdeki resmi istatistiklerden tahmin etmemiz mümkün değildir.

Bu amaçla, Şubat 1998 tarihinde İstanbul Valiliği'nde yaptığımız bir görüşmede, o tarihlerde, İstanbul'da yaklaşık 20 bin kişinin kaçak olarak yaşadığının tahmin edildiği yetkililerce ifade edilmişti. Yine aynı yetkililer, İstanbul'da kaçak yaşayanların önemli bir kesiminin Iraklı Türkmen, Iraklı Kürt ve İranlı olduklarını, ancak son dönemlerde kaçak yaşayan Bengaldeşli, Pakistanlı, Nijeryalı, Mısırlı, Romen, Gürcü, Moldavyalı ve Rusların sayısında da önemli artışların gözlemlendiğini belirtmişlerdir. Aynı görüşmede, 1996 yılında 9 bin, 1997 yılında ise 17 bin kişinin çeşitli operasyonlarda yakalanarak sınır dışı edildikleri ifade edilmiştir.¹⁵

Türkiye'ye pasaportlu, ya da kaçak girerek, Batı Avrupa ülkelerine gitmeyi hedefleyen ve çoğunluğu çalışabilir yaşta erkeklerden oluşan ve "*transit göçmen*" olarak adlandırılan bu geçici göçmen grubunun, sınırlara kitlesel olarak

¹⁵ Türk-İş Yılığ 1999 Cilt 1 s: 423'te Adalet Bakanlığı istatistiklerine dayanılarak, 5682 sayılı pasaport yasasını ihlal nedeniyle açılan davaların 1989'da 832 iken, 1998'de 3816' ya yükseldiği belirtilmektedir.

bir anda yığılan sığınmacılardan farklı olduğu açıktır. Bu grubun, kitlesel ve yığılmsal olarak ülkeye gelen sığınmacılardan farklı bir nitelik taşıdığı ve bu grubun çoğu zaman bireysel kararlarla hareket edenler özel bir göç olduğu açıktır.

Türkiye'nin coğrafi konumunun ve büyük şehirlerdeki canlı enformel iş piyasasının transit göçmenler için elverişli bir ortam yarattığı açıktır. Diğer taraftan, transit göçmenler için, Türkiye'de yasa dışı işlerle uğraşan, bir ayağı Batı Avrupa'da olan, "*mafya*" tipi grupların varlığı da, aynı derecede önemlidir. Basına hemen her gün yansıyan yasa dışı sınır geçme operasyonlarını genellikle "*insan tacirleri*" (traffickers) diye de adlandırılan bu gruplar düzenlemektedir.

Türkiye'yi "*bekleme odası*" olarak gören bu yeni göç hareketi hakkında içduygu araştırması bize çok önemli bilgiler vermektedir. Bu konudaki tek araştırma olan içduygu araştırmasına göre, Türkiye'deki transit göçmenler, üçüncü dünya ülkelerine mensup, genç, eğitilmiş, kent kökenli genç erkeklerden oluşmaktadır. Bu genç erkeklerin ortak özelliği, kendi ülkelerindeki ekonomik, toplumsal, siyasal ve kültürel koşullardan hoşnutsuz olmaları ve ne yolla olursa olsun bir Avrupa ülkesine gitmek istemeleridir.

Aynı araştırmanın bulguları, genel olarak, transit göçmenlerin Türkiye'ye yasal olmayan yollardan geldiklerini, buradaki koşullardan çok şikayetçi olduklarını ve bir an önce buradan gitmek istediklerini göstermektedir. Diğer taraftan, transit göçmenlerin önemli bir kesiminin gidecekleri ülkeler ve kendilerine uygulanacak kurallar hakkında yeterli bilgi sahibi olmadıkları ve hayallerini gerçekleştirmek için insan tacirlerinin (traffickers) aracılığından başka umutlarının olmadığı da anlaşılmaktadır. (İçduygu; 1996 ve 1996)

Bugünkü uluslararası göç politikasının ve evrensel ilkelerin sunduğu asgari koşulları, bütün risklerine karşın, kabule hazır olanlardan oluşan bu grubun, esas olarak, Batı Avrupa ülkeleri ile diğer gelişmiş ülkelerin "*potansiyel göçmenleri*" olduğu açıktır. Bu nedenle de, transit göçmen konusu gelişmiş ülkelerin dış göç politikasının en sorunlu gündem maddesi olarak tartışılmaktadır.

Batı Avrupa ülkeleri, son dönemlerde, kendi aralarındaki nüfus hareketini kolaylaştırıcı, diğer taraftan bölge dışından gelişleri kısıtlayıcı sınır politikaları uygulamaktadır. Bu durum, Batı Avrupa ülkelerinin kendi etrafına yeni bir "*duvar*" örmeye çalışması olarak da yorumlanabilir.

"*Transit göçmen*" grubu, bu duvarı, yasa dışı yollarla aşmaya çalışan bir göçmen grubudur. Transit göçmenler, son dönemlerde sadece Türkiye'yi değil, Batı Avrupa'nın sınır komşuları olan bütün Doğu ve Orta Avrupa ülkelerini "*bekleme odasına*" dönüştürmüştür. Diğer taraftan, bölge ülkelerinin kapılarını bazılarını kapayıp, sadece "*kendi düşmanlarının düşmanlarına*" açmaları bu bekleme odalarını daha karmaşıklaştırmış ve ülkeler arasındaki gerginliği arttıran gerilim noktaları haline getirmiştir.

Bu niteliği ile transit göçmen hareketini, tek ülkeyi ilgilendiren polisiye bir olay olarak algılamamak, uluslararası kuralları ve uluslararası ilişkileri etkileyen

çok önemli bir nüfus hareketi olarak kabul etmek gerekir. "*Transit göçmen*" konusu, ulusal bir sorundan çok, benzeri konumda olan bütün ülkeleri ilgilendiren "*bölgesel*" bir sorun niteliği taşımaktadır. Zaman zaman, komşu ülkeler arasındaki gerginliği de arttıran bu göç hareketi, çoğu zaman bölge ülkeleri tarafından ortak bir sorun olarak algılanmamakta ve her ülke bu sorunu kendi iç sorunu gibi ele alarak çözümlemeye çalışmaktadır.

Bütün bu noktaya kadar aktarılanlar, geçici sığınmacılar, oturma iznine sahip yabancılar ve transit göç olarak sınıflandırılabilir ve Türkiye'nin "*göç alan*" ülke olarak algılanmasına neden olan yeni nüfus hareketinin, göç nedeni, biçimi ve köken açısından çok karmaşık niteliklere sahip olduğunu göstermektedir. Bu yeni nüfus hareketlerinin karmaşık niteliği, onları, sadece polise önlemlerle, ya da dış politika kaygılarıyla alınan geçici ve tepkisel kararlarla yönetilebilecek bir konu olmaktan çıkarmaktadır.

Sözde Turistler: "*Mekik*" Tacirleri ve Geçici Kaçak İşçiler

Bu bölümde, son olarak, geliş biçimi ve geliş amacı bakımından farklı nitelik taşıyan bir yabancı grubu ele alınacaktır. Bu yabancı grubu, Türkiye'ye yasal yollardan gelerek, yerleşme niyetinde olmadan, iş ilişkisi kurmak, ticaret yapmak ya da çalışmak gibi amaçlarla gelenlerdir.

Öncelikle, bu yabancı grubunun, Türkiye'nin son dönemlerde yeni ilişki kurmaya başladığı ülkelerden geliyor olmasına dikkat çekmek gerekmektedir. Geliş biçimleriyle, geliş amaçları farklı olan bu yabancıları, bölgedeki yeni siyasal ilişkilerin doğurduğu değişimin habercileri olarak değerlendirmek mümkündür. Bu yabancılar, "*küreselleşme*", eski Doğu Bloku ülkelerinde esnekleşen seyahat olanakları ve piyasa ekonomisine geçiş sürecinin harekete geçirdiği gruplardan oluşmaktadır.

Bugüne kadar Türkiye, "*yabancı*" grubu olarak, "*muhacirlere*", "*turistlere*" ve yabancı ülkelerin resmi misyonlarına alışırken, bu yeni yabancı grubunu da algılamakta zorlanmaktadır. Daha çok ekonomik amaçlı olan, siyasal ya da etnik gerilim taşımayan, bu yeni göç hareketinin, nedenlerinin ve etkilerinin, daha önceki bölümlerde tanımladığımız göç hareketlerinden çok farklı olduğu açıktır.

Sınırları geçişte yasa dışı olmayan, resmi kayıtlara "*turizm*" hareketi olarak geçen ve Türkiye'deki kalışlarında yasal sürelerle mümkün olduğu kadar uymaya çaba gösteren bu yabancı grubu, esas olarak, kalıcı olmayan bir nüfus hareketinin özelliklerini göstermektedir. Çevre ülkeleriyle kültürel ve toplumsal etkileşime de öncülük edebilecek bu nüfus hareketinin gönüllü ve konjonktürel olduğu çoğu zaman gözden kaçmaktadır.

Diğer taraftan, bu nüfus hareketinin tek yönlü olmadığı, sadece Türkiye'ye yönelmediği, binlerce Türk vatandaşının da aynı amaçla çevre ülkelere gittiği ve buradaki yabancılarla aynı nedenlerle ve aynı konumda faaliyet gösterdikleri de çoğu zaman gözden kaçırılmaktadır. Bu nüfus hareketleri, sadece Türkiye'ye

bu amaçla gelen yabancıları değil, çevre ülkelere ekonomik amaçla giden Türkleri de ilgilendiren daha genel bir oluşumun sonucudur.

Bu yeni uluslararası nüfus hareketlerinin, konuya daha genel bir açıdan bakmaya çalışan uluslararası çevrelerin ilgisini çektiği gözlemlenmektedir. Bu bağlamda, bu çevreler, bu nüfus hareketlerini tanımlama, yorumlama ve kavramsallaştırma çabası içindedir. Burada geliştirilen kavramlardan biri, "sözde turist" (pseudo turist) kavramıdır. "Sözde turist" kavramı, herhangi bir ülkeye turistik vizelerle gelen, bu ülkelerde enformel olarak çalışan, iş kurmaya çalışan, ticaret yapanlar için kullanılmaktadır.

Aynı nüfus hareketlerini uluslararası göç literatüründe tanımlamaya çalışan diğer kavramlar ise, "*mekik göç*" (shuttle migration) ve "*döngüsel göç*" (circular migration) kavramlarıdır. (Örneğin; UNFPA:1998.s:44-50). Bu kavramlar da, çevre ülkeleri arasında sürekli dolaşan, bu ülkelerde kısa süreli ve düzensiz çalışan, ticaret yapan ya da iş ilişkisi kurmaya çalışan, ekonomik ve toplumsal konjonktürlere duyarlı olarak, "*düzensiz*" (irregular) hareket eden nüfus gruplarını ifade etmektedir.

Bu nüfus hareketinin içinde, öncü işadamları, bavul tüccarları, sanatçılar ve kaçak işçiler gibi karmaşık nüfus grupları yer almaktadır. Bu grupların kaldıkları ülkelerdeki faaliyetlerinin esas olarak "*enformel*" oluşu, gittikleri ülkelerde bazen hoşgörüsüyle karşılanmalarına, bazen de meşru olmayan işlerle uğraşan gruplarla özdeşleştirilmelerine neden olmakta ve bu nedenle, sistematik olmayan, üstelik bazen sert ve ayrımcı uygulamalarla karşılaşmalarına da neden olabilmektedir.

Türkiye'ye de yönelen bu yeni nüfus hareketinin kesin büyüklüğü bilinmemekle beraber, turizm istatistiklerinden bazı tahminler yapmak mümkün olabilmektedir. Aşağıdaki çizelgeden, komşu ülkelerden Türkiye'ye turistik giriş yapan yabancıların sayısındaki artış açıkça izlenebilmektedir. Bu artışta, yeni ilişki kurmaya başladığımız eski SSCB ülkelerinden, Romanya ve Bulgaristan'dan gelenlerin önemi ilk bakışta dikkati çekmektedir.

Bu girişlerin ne kadarının gerçek anlamda turizm, ne kadarının ise "*sözde turizm*" girişi olduğu bilinmemektedir. Ancak, Turizm Bakanlığı'nın yaptığı Yabancı Ziyaretçi Anketi, "*sözde turist*" sayısının küçümsenemeyecek boyutta olduğunu göstermektedir.¹⁶ Ancak bu tür nüfus hareketleri "*döngüsel*" (circular) olduğundan, bir kişinin birden fazla sayıda giriş yapabildiğinden, bu nüfus hareketlerine katılanların gerçek sayısının bundan daha düşük olması mümkündür.

"Sözde turistlerin" gerçek sayısını bilmesek de, bu yabancı grubun gündelik yaşamımıza girdiği bir gerçektir. Romen, Rus, Ukrayna, Moldavyalılara sadece İstanbul'da değil, Trakya'da, Doğu Karadeniz'de, Ege ve Akdeniz'in turistik kasabalarında da sıkça rastlamak mümkündür. Rus, ya da Polonya pazarlarına

¹⁶ Turizm Bakanlığı tarafından yapılan ziyaretçi anketi sonuçlarına göre, 1998 yılında Türkiye'ye, iş ilişkisi, ticaret ya da çalışmak amacıyla gelen yabancı sayısı 1.5 milyondur. (Türk İş Yılığ 1999 Cilt Is: 420-421)

ucuz malları getiren, bavul ticareti yapan, inşaat işçiliği ya da tarım işçiliği yapan, eğlence sektöründe çalışan, sokaklarda müzik yapan, ya da ev hizmetçiliği yapan bu "*kaçak çalışan yabancı emek*" enformel yeni aktörleri olarak ekonomik, toplumsal ve kültürel yaşamımıza girmişlerdir.

Çizelge 10
Türkiye'ye Turistik Giriş Yapan Yabancılar

	1988	%	1998	%
1. Balkan Ülkeleri	708.834	20.3	1.077.985	15.0
Bulgaristan	7.491		242.410	
Yunanistan	400.142		146.278	
Romanya	14.766		506.199	
Yugoslavya*	286.165		182.998*	
(Yugoslavya)			(60.271)	
(Bosna-Hersek)			(24.650)	
2. Bazı Orta-Doğu Ül.	314.019	9.0	429.073	6.0
3. SSCB	4.505 .	0.1	1.287.106	17.9
(Rusya BDT)			(636.325)	
(Azerbaycan)			(124.975)	
1-2-3 Toplamı	1.027.358	29.4	2.794.164	38.8
Diğer Ülkeler	2.470.577	70.6	4.405.990	61.2
Toplam	3.497.935	100.0	7.200.154	100.0

* Eski sınırlar içindeki ülkeler toplamı

Kaynak: İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü

Türkiye'nin "*göç alan*" ülke konumuna girdiği kanısını yaratan bu gönüllü göç grubunun, siyasal, ekonomik ve toplumsal konjonktürlere ve ayrımcılığa duyarlı olduğu çoğu zaman dikkatlerden kaçmaktadır. Bu bağlamda, bu yeni yabancı grubunun içinde "*Türk*" ya da "*İslam*" kültürüne sahip olanların diğer yabancılara göre avantajlı olduğu ve daha büyük bir hoşgörülle karşılaştıkları açıktır. Buna karşılık, farklı din, dil ya da kültüre mensup olan yabancılar ve özellikle kadınlar, daha kolay algılanmakta, kamuoyunun ve medyanın ilgisi daha fazla çekmektedir. Örneğin, "*bavul ticareti*" yapan Rus kadınları hakkında yazılı ve görsel medyada yapılan yayınlar, dolaşan söylentiler, bu kültür farklılıklarının çoğu zaman acımasız önyargılar ve ayrımcılıkla karşılaştığının somut örnekleridir.

Aynı şekilde, bu yeni yabancı grubunun içinde, Türkiye'nin yeni ilişki kurduğu ülkelerden gelen, ticaret yapmak isteyen, iş kurmak isteyen ve kültürel ilişki-

ler kurmaya çalışan öncüler de olmasına karşın bunlar pek gündeme gelmemektedir. Bu alıştığımız turistlere benzemeyen, biraz da maceracı özellikler taşıyan yabancıların, geliştirecekleri yeni ilişkilerle, "küresel" etkileşimin gereklerine uygun, yeni kurumsal düzenlemelere de öncülük etmeleri söz konusudur. Ancak, nedense "yabancılar", sadece "yabancı kaçak işçilik" konusunda, ya da "so-run" olduğunda gündeme gelmektedir.

Yeni yabancıların Türkiye'de halen yaygın olan ve toplumun büyük bir kesiminin çalıştığı enformel emek ve iş piyasasına karıştıkları açıktır. Türkiye'ye Rusya'dan gelen bavul tüccarları üzerinde bir alan araştırması yapmış olan Yenel da, bu süreci küreselleşmeyle ilişkilendirmekte ve enformel ekonominin uluslararasılaşması olarak tanımlamaktadır. (Yenal: 1999)

Yerleşikleşmiş enformel iş ve emek piyasasına yeni katılan "yabancı kaçak işçiler" konusu son yıllarda sıkça gündeme gelmeye başlamıştır. (Örneğin: FEV;1995) Bu bağlamda, son dönemlerde, sendikaların da "yabancı kaçak işçilik" konusuna, ücretleri düşürücü ve enformel ekonomiyi genişletici etkileri nedeniyle ilgilenmeye başladıkları anlaşılmaktadır. (Türk-İş 1999: s: 428)

Ancak, "yabancı kaçak işçilerin" mevcut ve yaygın enformel emek piyasasında yerli işçilerden çok daha kötü koşullara razı olarak çalıştıkları ve kendilerinin de çok önemli sorunlarla karşı karşıya kaldıkları pek gündeme gelmemektedir. Buna karşılık, basında çıkan haberler izlendiğinde yaygın ve içselleştirilmiş bir kültürel ayrımcılığın izlerini yakalamak mümkün olmaktadır.

Bu önyargı ve ayrımcılığın izlerini, basından, kamu kurumlarına ve hatta işçi örgütlerine kadar birçok kesimde gözlemlemek mümkündür.¹⁷ Bu eğilime, bu konuda neredeyse tek uygulayıcı kurum haline gelmiş olan İçişleri Bakanlığı da yabancılara sistematik ve nesnel olmayan polisiye önlemler uygulayarak katkıda bulunmaktadır.¹⁸

Bilindiği üzere, siyasal sığınmacı olarak gelen yabancıların sorunları, gerek ulusal, gerekse uluslararası siyasal platformlarda sıkça gündeme gelmektedir. Buna karşılık, çok kötü koşullarda çalışan ve üstelik çoğu zaman kültürel ayrımcılığa uğrayan yabancı kaçak işçilerin sorunları aynı ölçüde gündemde değildir.

Uluslararası göçteki değişimle ilgilenen bazı kurumlar, bu nedenle özellikle, yabancı kaçak işçi grubuna dikkati çekmekte ve bu işçilerin, kaçak çalışmaları, yasal güvencelerinin olmayışı, gittikleri ülkelere toplumsal ya da kültürel anlamda "yabancı" oluşları, önyargılarla karşılaşmaları ve kendilerini açıkça ifade ede-

¹⁷ Örneğin, *Radikal* gazetesinde 9 Ekim 1999'da yayınlanan bir haber şöyleydi: "Romen İşçileri Dö-vün: İşverenlerin maliyetleri düşürmek için kaçak Romen işçileri tercih etmesi, Teksif Sendikası Şube Başkanı Adem Aras'ı çileden çıkardı. Aras, düzenlediği basın toplantısında üyelerinden Romen işçile-ri gördükleri yerde dövmelerini istedi. Aras, Romenlerin ucuz, sigortasız ve sosyal güvenceden yoksun çalıştırılmalarının Türk işçilerini işsiz bıraktığını vurguladı."

¹⁸ 31 Mart 2000'de *Milliyet* gazetesinin manşeti şöyleydi: "Kaçak İşçi Avı Başladı: İçişleri Bakanı Tantan yabancı uyruklu işçilerin sınırışı edilmesini istedi"

memeleri gibi nedenlerle çok kırılgan ve korunmasız emek grubu olduklarına dikkati çekmektedirler. (UNFPA:1998)

Türkiye'deki bu yeni yabancıların da, sorunlarını açıkça gündeme getiremeyen, sessiz, örgütsüz ve kendilerine yapılan uygulamaları sessizce kabul eden gruplar olduğu açıktır. Ancak bu durum, onların bu uygulamalardan etkilenmedikleri anlamına gelmemektedir. Bu düzensiz ve gönüllü emek hareketi, ekonomik, toplumsal ve siyasal değişimlerden kolayca etkilenmekte ve tepkilerini de sessizce vermektedirler. Bu gruplar karşılaştıkları ayrımcılıktan etkilenen, burada yaşadıkları deneyimlere göre yön değiştiren ve sonuçta kültürel etkileşimin uzun dönemli ve kalıcı temellerini oluşturan gruplardır.

"*Bavul ticareti*" deneyiminin de gösterdiği gibi, bu dinamik ve düzensiz nüfus hareketi, kalıcı bir dış göç hareketinden farklı olarak, siyasal ve ekonomik koşullara göre yön değiştirebilen bir nüfus hareketidir. Bu nedenle, bu nüfus hareketinin, tek yönlü, etnosantrik ve çifte standartlı politikalarla ya da sadece ekonomik "*fayda-maliyet*" analiziyle çözümlenemeyecek karmaşık bir oluşum süreci olduğunu algılamak gerekmektedir.

Diğer taraftan, bu süreç, sadece ekonomik ilişkileri değil, aynı zamanda uzun süredir birbirleriyle doğrudan ilişki kurmamış olan toplumlar arasında kültürel ve toplumsal etkileşimi oluşturan, bölge ülkeleri arasındaki ilişkileri derinden etkileyebilecek çok önemli yönleri olan bir süreçtir. Birçok Türk vatandaşının da bölge ülkelerinde aynı konumda oldukları ve onların da benzeri ayrımcı uygulamalarla karşılaştıkları dikkate alınacak olursa, konunun içe kapalı olmayan, bölgesel işbirliğini de gündeme getiren yeni göç ve yabancı nüfus politikalarıyla ele alınması gereği belki daha iyi algılanabilir.

Sonuç Olarak: Türkiye Göç Alan Ülke mi?

Son dönemlerde, özellikle 1990'lar sonrasında, Türkiye'ye yönelen uluslararası nüfus hareketlerinin sayısal ölçeğinin büyüdüğü ve kültürel köken olarak çeşitlendiği bir gerçekliktir. Bu değişimin gözlemlenmesi ilk bakışta, Türkiye'nin artık "*göç veren*" ülke olmaktan çıktığı ve "*göç alan*" ülke olduğu yorumunun yapılmasına neden olmaktadır. Ancak, Türkiye'ye yönelen yeni yabancı nüfus hareketlerinin geliş amaçları ve eğilimleri incelendiğinde bu tür bir kavramsallaştırmanın yeterince açıklayıcı olmadığı anlaşılmaktadır.

1960'ların ekonomik ve siyasal konjonktüründe, kapalı ulus sistemler için anlamlı olan "*göç alan*" ve "*göç veren*" ülke kavramlaştırmasını, sadece Türkiye'de değil, bugünkü uluslararası göçün yönünün tanımlamasında bile kullanmak zor olmaktadır. "*Göç alan*" ve "*göç veren*" ülke ayrımlarının, esas olarak, gönüllü göçün yönünü açıklamada kullanıldığı ve "*çekicilik*" ve "*iticilik*" ikileminden türetildiği bilinmektedir. Bu ayrımların, bugünkü göç akımlarına damgasını vuran, kaotik nitelik taşıyan, ne zaman, nereye, nasıl yöneleceği bilinmeyen zorunlu ve gönüllü göç dalgaları için kullanılması doğru olmayabilir.

Bu yazıda, elimizdeki mevcut bilgi birikimi, gözlemler ve medyadan edinilen izlenimler çerçevesinde Türkiye'ye yönelen yeni göç hareketlerinin niteliğini değerlendirmeye çalıştık. Bu konuda, daha kesin ve daha somut değerlendirme yapabilmemiz için çok daha fazla bilgiye ve yeni araştırmalara ihtiyacımız olduğu açıktır. Çok az bilgimiz olan yeni yabancı nüfus hareketleri konusunda geliştirilecek politikaların bu araştırmaların ışığında geliştirilmesinde yarar vardır.

Elimizdeki bilgiler, bugün Türkiye'ye yönelen uluslararası göç hareketlerinin çok karmaşık nitelikler taşıdığını göstermektedir. Bu göç hareketlerinin bir kesiminin varış noktası Türkiye olsa bile, bunların tümünün, Türkiye'nin siyasal ya da ekonomik çekim noktası oluşundan kaynaklandığını iddia etmek tartışmalıdır. Kaldı ki, bazı siyasal göç hareketi için Türkiye varış noktası olmaktan çok, geçici bir bekleme odası niteliğini taşımaktadır. Türkiye'ye yönelen yeni siyasal göç hareketlerini izleyen, düzenleyen ve politika geliştiren bir kurumun olmayışı, bu bekleme odasındaki ekonomik, siyasal ve kültürel koşulları kötüleştirmektedir.

Bugün Türkiye'ye yönelen nüfus hareketleri içinde, "göç" tanımına uyan, uzun süreli kalmak ya da yerleşme niyetinde olan ve nihai olarak "*vatandaşlık*" gibi kalıcı bir konum isteyenlerin olduğu da açıktır. Ancak, bunlar eski "*muhacir*" gruplardan farklı olarak, eğilimleri, gereksinimleri ve kökenleri bakımından karmaşık bir yabancılar grubudur. Bugün, Türkiye'de yaşayan ya da yaşamak isteyenler çok farklı kültürel kökene sahip kozmopolit bir yabancı grubudur. Bu yabancı grubunun oturma, yaşama ve çalışma koşullarında değişiklik yapılması önemli gündem maddelerinden biridir. Bu konuyu, sadece etnikçi ve "*polisye*" odaklı değil, çalışma yaşamını, kültürel etkileşimi, siyasal istikrarı, uluslararası ilişkileri dikkate alarak değerlendirmekte yarar vardır.

Diğer taraftan, bugün Türkiye'ye yasal, ya da yasa dışı yollarla gelen bütün yabancıların, uzun süreli yaşama ve yerleşme amacına yöneldiğini iddia etmek mümkün değildir. Bu noktada, doğrudan Türkiye'yi hedeflemeyen, ancak gelişleriyle Türkiye'yi etkileyen, genel olarak küresel, özel olarak da bölgesel düzlemde oluşan siyasal ve ekonomik değişmelere bağlı olarak gelişen, yeni uluslararası nüfus hareketlerinin analizi önem kazanmaktadır. Bu çerçevede bu geçici ve düzensiz nüfus hareketlerini üç grupta toplamamız mümkün olmaktadır:

Bunlardan *birincisi*, sıcak çatışma anında oluşarı kitlesel sığınmacı ve siyasal mülteci akımları; *ikincisi*, esas olarak gelişmiş ülkelerdeki ekonomik ve siyasal koşulların çekiminde, bireysel ya da küçük gruplar halinde hareket eden, yasa dışı transit göçmen akımları; *üçüncüsü* ise, sadece ekonomik amaç güden gö-nüllü, kısa süreli, düzensiz, sözde turizm, ya da mekik göçü diye tanımlanan nüfus hareketleridir. Birbirinden farklı nitelikler taşıyan bu nüfus hareketlerinin, esas olarak, sürekli ve kalıcı olmaktan çok, kısa süreli kalışları hedefleyen, düzensiz nüfus hareketleri olduğunu söylemek mümkündür. Bu nüfus hareketlerine katılan grupların burada yaşadıkları deneyimlerin derin ve kalıcı izler bırakacağı da açıktır.

Geleneksel muhacir hareketini düzenleyen kurumların ve sadece İslam ve Türk kültürüne sahibolanlara açık olan göçmen politikasının artık etkinliğini yitirdiği açıktır. Diğer taraftan, dış göçle ilgili olarak alınan kısa erimli polisiye önlemlerin etkinliğinin çok tartışmalı olduğu açıktır. Bu bağlamda, dış göç politikasının uzun erimli ve çok yönlü olarak ele alınmayışı ve dış göçle ilgili uygulamaların tek aktörünün İçişleri Bakanlığı olması ve bu konuda alternatif politikalar geliştiren bir kurumun olmayışı önemli bir eksiklik olarak ortaya çıkmaktadır.

Gerek kalıcı, gerekse geçici nüfus hareketlerini, evrensel ilkelere bağlı kalan, ayrımcı olmayan ve Türkiye'ye gelen yabancı bütün gruplar için daha insani olarak düzenleyen yeni kurumların ve yeni politikaların geliştirilmesi zorunludur. Yeni göç politikasını ve kurumlarını geliştirirken, bugünkü uluslararası nüfus hareketlerinin, köken, göç biçimi ve göç amacı bakımından karmaşık nitelik taşıdığı ve bir kesiminin bölgesel işbirliğine katkıda bulunacak hareketler olduğunun algılanması gerekmektedir.

Kaynakça

- Abadan-Unat, N. Ve N. Kemiksiz (1986): *Türk Dış Göçü 1960-1982*. AÜ SBF Yayını No. 555. Ankara.
- Arı, O. (1960) *Bulgaristanlı Göçmenlerinin İntibakı*. Ankara. Rekor Matbaası.
- Böcker, A.. (1996): "Refugee and Asylum-Seeking Migration from Turkey to Western Europe" *Boğaziçi Journal* Vol: 10. N:1-2. İstanbul.
- Cohen, R. (ed.) (1995) *The Cambridge Survey of World Migration*. Cambridge University Press.
- Erder, S. (1997) *Kentsel Gerilim ve Enformel İlişki Ağları*. Um:ag Yayınları. Ankara.
- Friedrich Ebert Vakfı (1995) *Türkiye'de Yabancı Kaçak İşçilik*.
- Friedrich Ebert Vakfı Yayını .Ekonomi Forumu Dizisi. İstanbul.
- Geray, C. (1962) *Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler ve Göçmenlerin İskanı (1923-1961)*. Ankara. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını.
- Gould W.T.S. and A.M. Findlay (eds.). (1994): *Population Migration and the Changing World Order*. John Wiley and Sons.
- Gökdere, A. (1994): "An Evaluation of Turkey's Recent Migration Flows and Stocks". Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etüdları Enstitüsü *Nüfusbilim* Dergisi. Cilt: 16. Ankara. S: 29-56.
- Hansen, P. (1997) " Education in a Multicultural European Union: Between Intercultural Visions and a Realpolitik of Immigration".in *Migration. A European Journal of International Migration and Ethnic Relations*. 32. Pp: 55- 78.
- İçduygu, A. (1996) Transit Migration in Turkey. International Organization for Migration. *Migration Information Programme*. Budapest.
- İçduygu, A. (1996). "Transit Migrants and Turkey". *Boğaziçi Journal*. Vol: 10. No. 1-2. 127-142.
- İçduygu, A: (1995): "Refugee Pressure versus Immigration Pressure in Europe: The Perspective from a Sending Country-The Turkish Case" *Paper presented to the European Population Conference*. Milano, September 1995.
- Kirişçi, K. (1995) "Post Second World War Immigration From Balkan Countries to Turkey". *New Perspectives on Turkey*. Spring 1995.V:12.p: 61-77.

- Kirişçi, K. (1996) "Is Turkey Lifting the Geographical Limitation?-The November 1994 Regulation on Asylum in Turkey". *International Journal of Refugee Law* Vol:8 No:3.P: 293-318.
- Köksal, S. (1986): *Refah Toplumunda "Getto" ve Türkler*. Teknografik Matbaacılık. İstanbul.
- Kümbetoğlu, B. (1997): "Göçmenlik, Mültecilik, Yeni Bir Yaşam ve Sonrası" *Toplum ve Göç. II. Ulusal Sosyoloji Kongresi*.20-22 Kasım 1996. T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü ve Sosyoloji Derneği Yayını. s: 271-280.
- Odman, T. (1995) Mülteci Hukuku. AÜ İnsan Hakları Merkezi Yayınları no: 15. Ankara.
- Poulton, H. (1996): "The Current Refugee Situation in Bosnia-Herzegovina in the Context of Movements of People in the Balkans" *Boğaziçi Journal*. Vol.: 10. N: 1-2. İstanbul.
- Rudolph, H. and M. Morokvasic (eds.) (1993) Bridging States and Markets International Migration in the Early 1990's. Edition Sigma. Berlin.
- Sheffer, Gabriel (1995) "The Emergence of New Ethno-national Diaspora's" Migration. *A European Journal of International Migration and Ethnic Relations*. 1995-2. 28. Pp: 5-28.
- Türk-İş Yıllığı 1999 (1999) Türk-İş Yayınları, Cilt I. Ankara.
- Uçarer, E. (1996): "The Global Refugee Regime: Continuity and Change" *Boğaziçi Journal* Vol:10. N:1-2. İstanbul.
- UNFPA (1998) Technical Symposium on International Migration and Development: The Hague, Netherlands 29 June-3 July 1998. New York.
- UNHCR Statistics 1998. www.unhcr.ch/refworld
- Vasileva, D.(1994) "Bulgarian Turkish Emigration and Return" *International Migration Review*. Volume: xxvi. No:2 pp: 342-352.
- Yenal, H.D. (1999) "İnformel Ekonominin Uluslararasılaşması: Bavul Ticareti ve Laleli Örneği". *Değer. Kış 1999. Yıl:12 Sayı 35. S: 48-72*.
- Zolberg, A.R. Suhrke, A. and Aguayo, S. (1989): *Escape From Violence*. Oxford University Press. New York Oxford.

KENT ARAŞTIRMASINA İLİŞKİSEL YAKLAŞIM; İŞYERİ-STATÜ FARKLILAŞMASI VE MEKANSAL İZDÜŞÜMLERİ*

Murat Güvenç

K

Giriş

entsel toplumsal mekan örtüşen ve içiçe geçmiş tabakaların şekillendirdiği etkileşimli bir yapıdır.¹ Toplumsal pratik içinde kazanan ve yitirilenlerin göreceli konumlarına bağlı olarak dönüşür. Ancak *mekan* ve *muhteva* dilleri arasındaki uyumsuzluklar, birey ve kategorilerin tanımlanma biçimi ve mekansal autokorelasyonla ilgili yöntem sorunları kent yapıları üzerindeki görgül çözümlemeleri güçleştirmektedir.² Post-modern eleştirinin ağırlık kazanmasıyla bir süre önceliğini yitiren dil sorunları³, Coğrafi Bilgi sistem-

* Bu yazıda Prof. Dr. Tansı ŞENYAPILI ve Doç. Dr. Özcan ALTABAN'ın eleştirilerinden yararlandım. Çizimleri Dr. Zeynep ULUDAĞ gerçekleştirdi. İstanbul *işyeri/statü* sentez haritası ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü GIS İşliğinde, Araştırma Görevlisi Serdat ÖZBAY'ın katkılarıyla oluşturuldu. İçten teşekkür ederim.

¹ Kentsel toplumsal mekanın özellikleri Lefebvre'de çok kapsamlı tartışılır. Lefebvre H, 1991 *The Production of Space*. Basil Blacwell.

² Muhteva ve mekan-zaman dilleri arasındaki uyumsuzluk birey tanımındaki farklılık ve mekansal autokorelasyon ve nedensel açıklama konusunda sorunlar yaratır. Birey, muhteva dilinde özellikleri, mekan-zaman dilindeyse bir koordinat takımıyla tanımlanır. Diğer taraftan muhteva dilinin temel araçlarından istatistik gözlemlerin bağımsızlığı ilkesinden hareket eder. Oysa bu varsayım mekansal autokorelasyona tabi kent alanında geçerli olmayan bir varsayımdır. Temel varsayımlardaki uyumsuzluk, sonuçların diğerine tercümesinde zorluklar yaratır. Daha ayrıntılı bir tartışma için bkz. Harvey D. (1975) *Social Justice and the City*, Arnold (Londra) ss.22-49 Autokorelasyon coğrafya ilişkisi konusunda Bkz. Beguin, H. 1979. *Methodes d'Analyse Geographique Quantitative* Paris Litec.

³ Dil sorunu önemlidir. "Çünkü kullandığımız dilin derin yapısı bizi ister istemez belirli sonuçlara yönlendirir. Vardığımız sonuçlar, mutlak hedeflediklerimiz olmayabilir. [Öyküden çıkarmamız gereken ders] vardığımız sonuçların hakkında konuştuklarınızdan çok, seçtiğimiz çözümleme diline ilişkin olduğudur." Olsson, G. (1974) 'The Dialectics of Spatial Analysis', *Antipode*, Vol. 6. s. 53

lerinin kuramsal temeline ilişkin tartışmalarla yeniden ağırlık kazandı.⁴ Sunuşumuzda ilişkisel sosyolojinin blok modelleme yaklaşımının⁵ görgül kent araştırmalarına uyarlanabileceğini, dil, birey (kategori) tanımı ve beyan hatalarıyla ilgili sorunların hafifletilebileceğini göstermeye çalışacağız. Segregasyon ilişkisinin benzemezlik göstergeleriyle (BG)⁶ ölçüldüğü alıştırmalarda, blok model uygulaması çok boyutlu ilişkisel mekanda temsil edilebilmektedir. Bu durumda toplumsal yapıların kent mekanına *yansıma problemi* bir izdüşüm problemine dönüştürülerek çözülebilmektedir. Diğer taraftan genelde sorunsuz sanılan kategoriler, kent ölçeğinde ayırteci yeteneklerini yitirebilmekte, *nominal beyan hataları* yanlış yönlendirici olabilmektedir. Her iki sorun da ilişkisel yaklaşımla⁷ önemli ölçüde hafifletilebilmektedir. Kategori kuruluşu ve niteliksel beyan hatalarıyla ilgili sorunlar birinci bölümde tartışılıyor. İstanbul'da işyeri statü temelinde mekansal farklılaşmaya ilişkin blok-model uygulama sonuçları 2. paragrafta özetlendi. Yaklaşımın geçerliliği ve görgül bulgular sonuç bölümünde tartışılıyor.

1. Kent Araştırmalarında Kategori Tanımı ve Beyan Hataları

Kategori kuruluşunda iki tür hata riski vardır. Aynı kategoriye atanmaları gereken bireylerin *ayn ayn sınıflandırılmaları* birinci, ayrı *ayn sınıflandırılmaları* gerekenlerin *aynı* kategoriye atanmaları *ikinci* tür sınıflama hatalarıdır. Bireylerin pratik gerekçelerle aynı (ayrı) kategorilere atanması hata oluşturmaz.⁸ Türkiye'de sayım örneklemeleri üzerindeki ilk görgül kent araştırmalarında *ikinci* tür

⁴ Couclelis, H. ve Gottsegen, J., 1997 What Maps Mean to People: Denotation, Connotation and Geographic Visualization in Land Use Debates, *Spatial Information Theory: A theoretical Basis for GIS; International Conference Proceedings /COSIT97 Laurel Highlands, Pennsylvania, USA*, Stephen C. Hirtle, Andrew U. Frank (Eds) Springer Verlag Berlin. ss. 137-49. MacEachren (1995) *How Maps Work: Representation, Visualization and Design*. New York. Guilford Press.

⁵ Toplumbilime ilişkisel yaklaşımın temel ilkeleri bkz: Emirbayer, M., 'Manifesto for a Relational Sociology', *American Journal of Sociology*, Vol. 103 No. 2 ss. 281-317. İlişkisel çözümlemenin özellikleri ve bu alandaki görgül ve teorik birikim konusunda bkz: Wellman, B., ve Berkowitz, S.D., 'Introduction: Studying Social Structures', *Social structures a Network Approach* içinde B. Wellman ve S.D. Berkowitz (derleyenler) Cambridge University Press s.1-13. Wellman, B. Structural Analysis: from Method and Metaphor to Theory and Substance *Social Structures a Network Approach* içinde B. Wellman ve S.D. Berkowitz (derleyenler) Cambridge University Press ss. 19-61.

⁶ Benzemezlik Göstergesi $BG = 1/2 \sum |x_i - y_i|$ ($i=1, \dots, n$) şeklinde tanımlanır.

x_i : i mahallesinde x grubunun (kolon) %'si,

y_i : i mahallesinde y grubunun (kolon) %sidir.

Göstergenin 0 değeri *tam bütünleşme*, 1 değeri ise örneklerine ırk ayrımı uygulanan ülkelerde rastlanan dışlama (segregasyon) örüntülerine tekabül eder.

⁷ Felsefenin temel sorunlarından olan mutlak ve ilişkisel mekan kavramsallaştırmaları Leibniz-Clarke yazışmalarından günümüze değin süren bir tartışmadır. Bu konuda kapsamlı bir tartışma için bkz. Earman, J. (1989) *World Enough and Space-Time; Absolute Versus Relational Theories of Space and Time*, MIT Press Cambridge Massachusetts.

⁸ Gray, M.V., 1997, 'Classification as an Impediment to the Reliable and Valid Use of Spatial Information: A Disaggregate Approach', *Spatial Information Theory: A theoretical Basis for GIS; International conference proceedings /COSIT97 Laurel Highlands, Pennsylvania, USA*, Stephen C. Hirtle, Andrew U. Frank (Eds.) Springer Verlag Berlin ss. 137-49

hata riski, bileşik-kategoriler aracılığıyla düşürülmek istenmiştir.⁹ Bazı uygulamalarda olumlu sonuç veren bu *pragmatik* yaklaşımın temsil etkinliği genelde kategori sayısı ile *ters orantılıdır* ve örnekten örneğe değişir. Bu açıdan ikinci tür hata riskinin 1. tür hata riski etkilenmeden alt düzeylerde tutulmasına olanak sağlayan blok model uygulamaları son derece ilginç bir çözüm oluşturmaktadır.¹⁰

Nominal beyan hataları konusundaki katkı bir örnekle açıklanabilir. 1990 sayımı İstanbul örnekleminde KHÇ statüsündeki birçok işyeri sahibi¹¹ kendilerini işveren şeklinde kaydettirmiş, KHÇ'lar kategorisindeki birinci, *işverenler* kategorisinde de *ikinci* tür sınıflama hatasına yol açmışlardır. Önemsiz farkları *masse-derek* yapısal farkları açığa çıkaran ilişkisel yaklaşım nominal değişkenler üzerindeki beyan hatalarından hiç etkilenmeyen ilişkisel kategoriler üretilebilmektedir.¹² Aşağıdaki örnek uygulama değinilen sorunlar konusundaki katkıların sınanabileceği bir mihenk taşıdır.

⁹ Güvenç ve Işık'ın *statü-konut mülkiyeti* bileşik kategorisi, Bkz: Güvenç M., Işık, O., 'İstanbul'u Okumak Statü-Konut Mülkiyeti Farklılaşmasına İlişkin Bir Çözümleme Denemesi' *Toplum ve Bilim*, No. 71, 1996, ss. 6-58. Güvenç'in, *Statü-gelir, Köken-gelir* kategorileri, bkz: Güvenç M., 1998, *Beş Büyükşehirde Statü-Gelir Temelinde Mekansal Farklılaşma; İlişkisel Çözümlemeler*, 75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık, Tarih Vakfı, İstanbul ss. 115-138. Güvenç M., 1999, 'Beş Büyükşehirde Köken-Gelir Temelinde Mekansal Farklılaşma; İlişkisel Çözümlemeler', *Bilanço. 1923-1998 Türkiye Cumhuriyeti'nin 75 yılına toplu bakış Uluslararası Kongresi II. Cilt: Ekonomi-Toplum-Çevre 10-12 aralık 1998 ODTÜ Kültür ve Kongre Merkezi, Ankara, Zeynep Rona der.* Tarih Vakfı ss. 331-350., Özbay'ın eğitim düzeyleri farklılaştırılmış göçmen bireyler kullandığı görüşü çözümleme için bkz: Özbay, F., 'Migration and Intra-Provincial Movements in İstanbul 1985-1990', *Boğaziçi Journal Review of Social and Economic and Administrative Studies*, cilt 11, No. 1-2, 1997, ss 115-150.

¹⁰ Blok model uygulaması 2. tür hata riskinin, 1. tür hata riskine düşülmeden azaltılmasına olanak sağlar. Blok model uygulaması Gray'ın kavramsal modelinde kavram/kategori üreten keşifsel bir araç gibi görülebilir. Gray, kategori üretiminin (a) *atomistik* veri tabanı (b) *kavram kütüphanesi* ve (c) sorgulama/sınama bileşenleri içeren bir yapıda gerçekleştirildiğini öngörür. Veri, *kütüphanede* kategorilenmekte üçüncü bileşende sınanmaktadır. Etkin kategoriler saklanmakta aksi halde kütüphaneye dönülerek düzeltilmektedir. *Kavram kütüphanesi* hazır kavram lügatleri ve yeni kavram oluşturan *keşifsel araçlar* içerir bkz. Gray M.V., 1997 'Classification as an Impediment to the Reliable and Valid Use of Spatial Information: a Disaggregate Approach', *agm*. s.147.

¹¹ Bu tür beyan hataları trikotü/örmeci, ayakkabı üreticisi derici, deri eşya üreticisi konfeksiyoncu, mobilyacı mefruşatçı, elektrikli makina, üreticisi, kuyumcu, konut üreticisi, giyim perakendecisi, mensucat toptancısı, komisyoncu-simsar, diğer toptan ticaret işleriyle uğraşan tacir, kurumlara yardımcı hizmet üreten, tamirci, kadın/erkek berberi ve güzellik salonu sahibi arasında özellikle yoğunudur.

¹² Berkowitz'e göre: 'Yapısal araştırmacı için sınıflar kendiliklerinden varolmaz. Aktörlerden oluşan kategoriler, gözlenen bir bir etkileşim örüntüsünü yansıttığı veya...bu ilişki örüntülerinden kaynaklandığı ölçüde anlamlıdır. Kategoriler birey veya grupların gömülü [embedded] olduğu ilişki kümeleriyle anımlandırılabilir. Bu tür ilişki örüntülerine tekabül etmeyen kategoriler haklı gösterilemez'... Araştırmacının kategorilemede yararlanabileceği boyutlar bir örnekten diğerine değişebilir. Ne var ki sınıfın ilişki yapıları içindeki *konumlar kümesinden oluştuğu* anlayışı, ilişkisel yaklaşımda [bütün örneklerin] ortak çıkış noktasıdır. Berkowitz, S.D., 1988 'Afterword: Toward a formal structural sociology', *agm*. s. 481.

2. Görgül Uygulama

2.1 Veri Tabanı ve Kapsam

Görgül uygulama 1990 Genel Nüfus Sayımı %5'lik İstanbul Büyükşehir örnekleminde son beş yılda göç edenler dışındaki 63000'e yakın hanereisi ve 580 mahalle değerlendirmeye alınmıştır.¹³ Sayımın STATÜ ve İŞYERİ değişkenleri yeniden kodlanarak 172 alt-başlık içeren bir bileşik kategori oluşturulmuştur.¹⁴ Parekencileri toptancılardan, serbest meslek sahiplerini kamu görevlilerinden, kamu personeli içinde de (örneğin) sağlıkçıları subaylardan statü farklarıyla ayırdebilen bileşik kategorinin temsil yeteneği *emsallerinden* üstündür.

2.2 İstanbul'da İşyeri-Statü Temelinde Mekansal Farklılaştırma:

İlişkisel Çözümleme

Tanımlanan 172 alt-kategorinin 580 mahalle üzerindeki dağılımı kendi içinde sima benzerlikleri kendi aralarında olabildiğince ayırtedicilik (kontrast) sergileyen 7. blok aracılığıyla özetlenebilmektedir. Sayısal sınıflama sonuçlarını özetleyen dendrogramda *en çarpıcı kontrast*, ücretli yoğun birinci bileşenle, işveren ve KHÇ yoğun 2. bileşen arasındadır (Şekil 1). Nitekim birinci bileşenin ilk iki bloğunda (1.1 ve 1.2) işveren bulunmaz. Üçüncü blokta 9 *işveren grubun en az yarısı* beyan hatalarıyla ilişkilidir.¹⁵ İkinci bileşen birincinin tersine, ücretliler açısından *fakir*, işverenler açısından *zengindir*. İki bileşen arasında sınıflama sürecinin %80'inde izlenen *kontrast* yerel olmaktan çok genel, arızı olmaktan çok, yapısalıdır. İlişkisel mekanın zıt kutuplarında (*antipodes*) takım yıldızlar (*constellations*)¹⁶ oluşturan bu bileşenler ikili kent yapısının ilişkisel mekanındaki ifadeleridir.

Yüksek soyutlama düzeylerinde seçilmeyen farklılıklar ayrıntı düzeyi arttıkça

¹³ 1990 sayımında beş büyükhşhre son beş yılda gelip yerleşen hane halklarının %61'i mülksüz, buna karşılık 1985 sayımında bu kentlerde yerleşik hane reislerinin %64.1'i *en az bir*, %12.8'i (biri halen ikânet ettiği olmak üzere) *en az iki* konut sahibiydi. Yeni gelenlerin değerdendirme dışı tutulması harcanabilir gelirler arasındaki kontrastın yerseçim üzerindeki etkileri gidermeyi amaçlar. Farklılaşmanın ayrıntılı dökümü için bkz.: Güvenç M., 1999, 'Beş Büyükhşhrede Köken-Gelir Temelinde Mekansal Farklılaşma; İlişkisel Çözümlemeler', a.g.m ... s. 349 (dipnot 14)

¹⁴ Statü kategorisinde Ücretli, İşveren, Kendi Hesabına çalışanlar (KHÇ) değerdendirmeye alınmış, Aile İşletmesinde Ücretsiz Çalışan ve Diğerleri değerdendirme dışı tutulmuştur. İşyeri sayımının en ayrıntılı kodlanmış belki de bu nedenle değerdendirmesi güç bir değışkendir. Kod anahtarı meslek kodlarıyla birlikte yayımlanmıştır. Bkz. *Meslek ve İktisadi Faaliyet Klasifikasyonu 1990* DIE Bilgi İşlem Dairesi Editing ve Kod Şubesi Yayını Ankara. Yeniden kodlanmış değışkenin kod anahtarı yazardan sağlanabilir.

¹⁵ Gıda giyim perakendeciliği, (bakkallık büfecilik), ikinci el eşya pazarlaması (eskiçilik), lokanta ve kahvehanecilikle uğraşanları işveren şeklinde nitelemenin geçerliliği tartışılabilir. Ancak bu tartışmada dile getirilecek savların pek azı sayım kütüğüne bu şekilde işlenenlerin konuşlanma kalıplarının KHÇ'lardan farklı olmadığı kadar ikna edici olacaktır. Blok modellerin ilişki benzerliklerini teşhis yeteneği sayesinde beyan hatalarının yanlış yönlendirici etkileri giderilebilmektedir.

¹⁶ Çok boyutlu ilişkisel mekandaki *takımyıldız* metaforu için bkz.: Güvenç M., 1999, 'Beş Büyükhşhrede Köken-Gelir Temelinde Mekansal Farklılaşma; İlişkisel Çözümlemeler', a.g.m. s. 332.

açığa çıkar. Sürecin son 1/5'lik bölümünde birinci bileşen 3, ikincisi 4 bloğa ayrılır. Birinci blok beceri/ emek yoğun (1.1), ikinci (1.2), sermaye/örgütlü istihdam yoğunlaşmıştır. Üçüncü blokta (1,3) beyaz yakalı MİA servis istihdamı yoğundur. Statüye bağlı mekansal farklılaşma bazı işkollarında diğerleri kadar önemli değildir. Nitekim birinci blokta bakkal, lokanta kahve, dolmuş, kamyon taşımacılığı vb. iş kollarında ücretli ve KHÇ'lar konut alanında bütünleşebildikleri açıkça görülüyor.¹⁷

İçki-tütün (*tekel*), deri, deri eşya, gemi inşa, cam, elektrik, su dağıtımı (İSKİ), kamu ve belediye memur ve işçileri, polis/bekçi/jandarma ve öğretmen vb. *örgütlü/sermaye yoğun istihdam ikinci blokta kümelenmiştir*. Tarımcı, hayvancı ke-reste, ambalaj vb. çalışanların bu blokta yeralışı mertopolitan çeperde çalışan istihdamın işyerinden uzaklaşamayışından kaynaklanan bir olumsuzluktur. Bu konuya geri döneceğiz. Perakende satış personeli, oto galerileri, banka, sigorta, finans, emlak, otel, hava yolları ve MİA'da yoğunlaşan beyaz yakalı hizmet istihdamı 3. blokta kümelenmiştir. (1.3). İşyeri-statü kategorisi farklılaşmış istihdam yapılarının temsilde yetersiz kalır. Bakkal, büfe, dokuma işliğı, şehirlerarası yük taşımacılığı vb. işyerlerinde ücretliler kolay ayırteilmekte. Ancak maliye, eğitim, sağlık, savunma vb. farklılaşmış istihdam yapılarında yönetici-rutin işgören ayrımı yapılamamaktadır. Bu hata (2. tür) izdüşüm haritalarında tedrici geçişlere (*gradation*) yol açar.¹⁸

2. Bileşen

2. bileşen çok sayıda küçük varlıklı tabakadan oluşur. *Yalnızca sanayi* işverenleri, toptancı, komisyoncu, simsar, sigortacı bankacı, senet ve tahvil alım satımı, mobilya ve otomotiv perakendeciliğı vb. *işveren* ve KHÇ'lardan oluşan *birinci* blokta ücretliye rastlanmaz. Bu blokta perakende ticaretin oto ve mobilya galericiliğı gibi büyük sermaye gerektiren dallarla temsil edilmesi dikkat çekicidir. Bu blok, izdüşüm haritalarında tartışacağımız varlıklı *enklavların*¹⁹ temelidir. Küçük sanayide işyeri sahipleri, toptan ticaret, depoculuk brokerlik vb. işyeri sahipleri ikinci blokta (2.2) kümelenmiştir. Tarım, hayvancılık, madencilik, balıkçılık, nakliyecilik, ambarcılık, motorlu araç toptan satışı, savunma (kışkalar) vb. MİA'da yeralması olanaksız, işyeri çalışanları üçüncü blokta (2.3) kümelenmişlerdir. Sağlık, sinema, kültür, müze, kütüphane, hayvanat bahçesi, kadın-erkek kuaförü, güzellik salonu, fotoğrafçı, kişisel tamir hizmetleri vb. MİA işyerlerinde çalışanlar dördüncü blokta kümelenmişlerdir. (2.4) Sayım kütüğüne *işveren* şeklinde işlenen tamir-

¹⁷ Anılan işyerleri kategorilerinde işverenlerin farklı bloklarda yer aldığı not edilmelidir. Bkz: Şekil 1)

¹⁸ Kategori tanımındaki muğlaklık haritalarda tedrici geçişlere (*gradation*) neden olur. Bu konuda: bkz. Plewe, B., 'A Representation-Oriented Taxonomy of Cradation', *Spatial Information Theory: A theoretical Basis for GIS; International Conference Proceedings/COSIT97 Laurel Highlands, Pennsylvania, USA*, Staphen C. Hirtle, Andrew U. Frank (Eds) Springer Verlag Berlin. ss.132-35.

¹⁹ Kuşatılmış toprak parçası anlamındaki *enclave* sözcüğünü Türkçede tam karşılanamadığı için aynen yazıyoruz.

ci, berber, *güzellik salonu* vb. işyerleri sahiplerinin KHÇ'larla birlikte kümelenmesi nominal beyan hatalarının giderilmesiyle ilgili bir göstergedir.

İşyerinin Yeri: 1990'larda Kentsel Toplumsal Topografyanın Anahtarı

Şekil 1'deki dendrogram mahallelerin işyeri-statü profilleri farklılaşmasının farklı düzeylerde izlenmesine olanak sağlar. I. ve II. bileşenler arasında sınıflama sürecinin %80'inde izlenen yapısal kontrast, diğer şehirlerdekilere göre çok farklı değildir.²⁰ Çözünürlük düzeyi daha da yükseltildiğinde esnek/fordist, beyaz yakalı/mavi yakalı vb. ikilemler ile işyerinin metropol içi konumuna bağlı farklılaşmalar belirginleşir. MİA ve küçük sanayi siteleri çevresinde görülen emek beceri yoğun istihdam yoğunluğu kent formunu iş bölümüyle açıklayan kuramlarla uyumludur.²¹ Ancak sermaye yoğun/örgütlü istihdamın, (beklentinin tersine), işyerlerinden fazla uzaklaşmayışı ulaşım, alt yapı yatırımları, işyeri/konut seyahat süreleri vb. faktörlerle açıklanabilecek bir olumsuzluktur. Esnek ve sermaye yoğun istihdamın işyerlerinden fazla uzaklaşmadığı bu yapı, *bütünleşmemiş kentli nüfus* sorununu yeniden üretir.²² Kamu hizmet alanı bakkal, kahvehane, karakol ve minibüsten ibaret olan düzensiz konut alanının toplumsal problemleri 1990'lı yıllarda devletin küçülmesi, küreselleşme vb. dinamiklerle pekişmiş ağırlaşmıştır.²³ Sonuçta sermaye yoğun/örgütlü işyerlerinin olanaklı kıldığı, desantralizasyonun konut yer seçimini yerel ve tarihsel koşulların çizdiği çerçeve içinde etkileyebildiği, anlaşılıyor. Blokların işyerinin metropol içi konumuna referansla adlandırılmasından hareketle işyerinin yeri, *ikili yapının ardındaki ikinci* önemli farklılaşma ekseninde açığa çıkıyor.

İlişkisel Çözümleme ve Coğrafi İzdüşümleri

Mekansal Blok model uygulamalarında tanımlanan blokların birlikte *mevcut(co-present)* ve *na-mevcut (co-absent)* tabakalardan oluşur.²⁴ Bu özelliğe sa-

²⁰ Büyükşehirde saptanan segregasyon kalıplarının benzerlikleri için bkz: Güvenç M., 1998, 'Beş Büyükşehirde Statü-Gelir Temelinde Mekansal Farklılaşma; İlişkisel Çözümlemeler', *agm*, ss 123-28.

²¹ Scott, A., J., 1988 *Metropolis: from the Division of Labor to Urban Form*, University of California Press Berkeley Ca.

²² Şenyapılı, T., (1978) *Bütünleşmemiş Kentli Nüfus Sorunu*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Ankara

²³ Erder, S., 1998 'Kentlerdeki Enformel örgütlenmeler, 'yeni' Eğilimler ve Kent Yoksulları ya da Eski Hamamdaki Yeni Taslar', *75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık*, Tarih Vakfı, İstanbul ss. 107-114.

²⁴ Bu tekbüliyet ilişkisi için bkz.: Güvenç M. (1999) 'Beş Büyükşehirde Köken Gelir Temelinde Mekansal Farklılaşma', *Bilanço, 1923-1998 'Türkiye Cumhuriyeti'nin 75. yılına Toplu Bakış' Uluslararası Kongresi II. Cilt: Ekonomi-Toplum-Çevre 10-12 Aralık 1998 ODTÜ Kültür ve Kongre Merkezi, Ankara, Zeynep Rona der.* *Tarih Vakfı* ss. 331-350 Mekansal blokların kümelerarası varyasyonu maksimize eden Ward prosedürüyle oluşturulması lejant kategorilerinin ayırdediciliğini arttırmakta nodal yoğunlukları yakalayan ilginç temsil performansları elde edilmektedir. Bu performanslar sayısal açıdan sınanabilmektedir. Bkz: Güvenç M., 1999, 'Beş Büyükşehirde Köken-Gelir Temelinde Mekansal Farklılaşma; İlişkisel Çözümlemeler', *a.g.m.* ss 344-5.

hip bloklar Yön Belirtir Chi Kare (YBCK) haritalarında²⁵ lejant olarak kullanılabilir. Bu yaklaşımla üretilen İstanbul haritasının aşağıdaki özellikleri vurgulanabilir (Harita 1). İkili yapı, E5 yolunu güney ve kuzey kesimleri arasındaki farklılaşma şeklinde *mekana yansıtmaktadır*. Erder'in²⁶ E5'in iki yakası arasında saptadığı ayırım, metropoliten ölçekte işyeri/statü farklılaşmasına eklenmektedir, bu sayede yeniden üretilmektedir. (Harita 1 ile Şekil 1 karşılaştırıldığında taksonomik kontrastın kent mekanında E5'in iki yakası arasındaki farklılaşmaya tekabül ettiği görülmektedir.

Lejantta ilişkisel çözümlemeyle üretilmemiş sadece iki kategori vardır. İlk kategori "*hiçbir bloğun manidar yığılma sergilemediği*" MİA ve enklav çevrelerindeki geçiş bölgelerini, ikincisi Yeşilköy-Ataköy, Levent-Etiler ve Fenerbahçe-Bostancı kesimlerindeki varlıklı *enklavları* işaretler. *Enklavlar* 1.3,2.1, 2.3, ve 2.2 kodlu blokların en az üçünün *birlikte* yoğunlaşma alanlarıdır. Varlıklı *enklavlardan*, mavi-beyaz yakalı yoğun kesime geçiş tedrici, kontrastlar istisnadır. Yere özgü farklılaşmalar ancak yüksek çözünürlük düzeyinde teşhis edilebilmektedir. Birinci bileşendeki bloklar *münhasıran* kendi hakimiyet alanlarına, ikinci bileşendekiler (iç farklılaşmaları nedeniyle) kısmen kendi hakimiyet alanlarına *kısmen de enklavlara* haritalanmaktadır. İstanbul ve Beyoğlu yakalarında, MİA istihdamının merkez çevresinde, sermaye yoğun istihdamın çeperde yoğunlaştığı açıkça görülür. Çeperde çalışıp metropoliten alanın geniş kesimine dağılabiller askerî personel gibi ücretsiz servis (taşıma) olanaklarından yararlanabilenlerle sınırlı kalmaktadır. İşyerinin yeri, konut yerleşimi üzerinde etkilidir. (Harita 1'de 1.1, 2.3, 2.4 kodlu blokları karşılaştırınız).

Sonuç

Pragmatik bir yaklaşımla ilişkisel yaklaşımın yöntem sorunları hafiflettiği, kent araştırmalarına beyan hatalarından arındırılmış yeni ve haritalanabilir ilişkisel kategoriler kazandırdığı görülüyor. Sosyoloji'de kategorik yaklaşımların tekel

²⁵ Yön Belirtir Chi Kare Göstergelerine dayalı haritalar konusunda bkz: M. Visvalingham (1978) 'The Signed Chi-Square Measure for Mapping', *Cartographic Journal*, Vol 15. No2 ss. 93-98. Rhind, D. (1983) *A Census User's Handbook*, London: Methuen. Gatrell, A.J. 'Any Space For Geographical Analysis?' *The Future of Geography* içinde, (der:) Johnston, R.J., Methuen Londra, 190-208. Monmonier, M., ve Schnell, G.A., 1988, *Map Appreciation*, Prentice Hall, New Jersey. Bu zarda kullanılan YBCK izdüşüm haritası üç aşamada üretilir. İlk aşamada hane reisleri ait olduklara atanarak yeni üst-kemlikleriyle yeniden kodlanır. Bu bloklara mensup hanereislerinin mahalleler itibarıyla dağılımını gösteren çapraz tablo YBCK haritasının hım veri tabanıdır. İkinci aşama'da veriler YBCK göstergelerine dönüştürülür. Bu işlem için bkz. Güvenç, M., Işık, O., 'İstanbul'u Okumak Statü-Konut Mülkiyeti Farklılaşmasına İlişkin bir Çözümleme denemesi', *agm*, dipnot 6. Üçüncü aşamada manidar sıklık ve seyreklik sergileyen mahalle profilleri 'tekil olanın elenmesine dayalı' iteratif yöntemle lejant kategorilerine dönüştürülür. Örnek uygulama için bkz: Güvenç, M., Işık, O., 'İstanbul'u Okumak, II. Mahalle Düzeyinde Konut-Mülkiyeti Statü Farklılaşmasına İlişkin Bulgular Nasıl Genellenebilir?' *Toplum ve Bilim*, 72, 1997, ss. 153-64.

²⁶ Erder, S., (1997) *Kentsel Gerilim, Enformel İlişki Ağları Alan Araştırması*, Uğur Mumcu Araştırmacı Gazetecilik Vakfı Yayınları, Ankara

konumunu sorgulayan bir birikim sağlayan ilişkisel yaklaşım,²⁷ görgül kent araştırmalarına ivme kazandırabilir.

Gözlenen toplumsal peyzaj ve *enklav* yapılarının benzerlerine 1990 İzmir, Bursa ve Ankara²⁸ örneklerinde rastlanmıştır. 1990'ların başında Metropoliten toplumsal topografyanın sergilediği kararlıklar *iki sınır iki kesim* içeren bir model yardımıyla özetlenebilir. Akım yönüne *dik mekansal* etkileşimi engelleyen bir ekspres yol ve yapılaşmaya açık olan/*olmayan*²⁹ kesimleri tanımlayan doğal/kurumsal eşik, modeldeki iki önemli sınırı oluşturur. İki sınır arası, *birinci* ekspresyolun ötesi *ikinci* belge şeklinde adlandırılmaktadır. *İkili yapının* varlıklı bileşeni ve kent merkezi *birinci*, mavi yakallılar ile beyaz yakalı MİA servis işgücü *ikinci* belgede ikamet eder. Yasal/doğal eşik sınırı, yapılaşması gündemde olmayan (veya zaman alacak) bölge³⁰ ile yapılaşmaya açık kent kesimlerini birbirinden ayırır. Doğal eşik sınırı ile ekspres yol arasındaki kesim genellikle *düzenli*, ekspresyolun ötesi ise düzensiz kesimlerdir.³¹ *İki sınır arasında kalan birinci bölge*, yağ lekeli türündeki kentsel büyüme ve *saçaklanmanın*³² olumsuz yan etkilerinden korunur. Ancak birinci bölgenin hiçbir semti, *örgütsüz ve kalitesiz devingenliğin*³³ olumsuz mekansal yan etkilerinden *enklavlar* kadar yalıtılmış durumda değildir. Doğal eşik sınırına *bitişik* varlıklı *enklavların* gelişme olanakları sınırlıdır ve imar hakları hızla tükenir. Bu kesimlerde çevre kalitesini korumaya yönelik kaygıların, taşınmaz sahiplerine mutlak rant sağlayan yan anlamları (connotations) vardır.

İkinci bölgedeki doğal/kurumsal sınırlar (orman, heyelan, göl/baraj koruma, otoyol yaklaşma, tarihsel, arkeolojik, doğal sit, taşkın riskine maruz alan, tarımsal alan sınırları, dere yatakları, çöp depolama alanları, fay ve yüksek gerilim hatları) birinci bölgedeki karşılıkları kadar engelleyici veya geçimsiz değildir. Bu sınırların yağ lekeli ve/veya saçaklanma türündeki kentsel büyüme baskısına diremediğini, *kurucular*³⁴ marifetiyle kolayca aşılabilirliklerini biliyoruz. Birinci ve ikinci bilgelerin toplumsal peyzaj örüntüleri tümüyle farklıdır. İkinci bölgede

²⁷ İlişkisel yaklaşımın katkıları ve yetersizlikleri konusunda bkz. Emirbayer M., (1997) Bkz: Emirbayer, M., (1997) Manifesto for a Relation Sociology, *American Journal of Sociology* ss. 281-317.

²⁸ Benzer bir araştırmada Ankara ile ilgili bulgular Tarih İçinde Ankara 2 Seminerinde sunulmuştur. Güvenç M., (1999) 'Ankara'da, Statü/Köken Temelinde Mekansal Farklılaşma. 1990 Sayımı Üzerinde İlişkisel Çözümlemeler', *Tarih İçinde Ankara 2*, basılıyor.

²⁹ Kentleşmeye açık olmayan alanın yapılaşmasının önünde teknik, yasal ve kurumsal engeller vardır. İstanbul ve İzmir'de deniz (boğaz), tarihsel sit alanları, arkeolojik alanlar, Bursa'da Uludağ eteklerindeki orman sınırı, Ankara'da yeşil kuşak, Atatürk Orman Çiftliği, ODTÜ ve Beytepe kampüslerinin orman statüsündeki arazileri bu niteliktedir.

³⁰ Deniz, Nehir, Göl, (Boğaz), sert eğim, dağ, orman sınırı, arkeolojik alan vb.

³¹ Birinci bölgede kentleşmenin ilk evrelerinde oluşmuş, düzensiz mahallelerin ıslah planlarıyla hızla tasfiye olduğu, ancak sürecin ikinci bölgede daha yavaş çalıştığı varsayılmaktadır.

³² Kıray, M. (1998) 'Azgelişmiş ülkelerde Metropolitenleşme Süreçleri', *75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık*, Tarih Vakfı, İstanbul ss. 99-106.

³³ Kıray, M. (1998) 'Azgelişmiş Ülkelerde Metropolitenleşme Süreçleri', *agm* s.106.

³⁴ Erder. S. (1996) *Ümraniye: İstanbul'a Kaçak bir Kent Kondu*, İletişim Yayınları, İstanbul.

sermaye yoğun istihdam desantralize olabilmekte, bun karşılık esnek istihdam küçük sanayi siteleri veya MİA çevresinden fazla uzaklaşmamaktadır. Her iki durumda da istihdam işyeri çevresinde yoğunlaşmaktadır. Emek ve sermaye yoğun blokların birlikte yoğunlaştığı mahalleler az sayıdadır.³⁵ İkinci bölgenin toplumsal peyzajı (işyeri-statü farklılaşması açısından) *dama tahtası* türü kontrastlar sergiler. Esnek istihdamın dağılımı, kent formunu, iş sürecinin niteliği ile açıklayan kuramlarla uyumludur. Buna karşılık sermaye yoğun istihdamın dağılım kalıbı ulaşım yetersizlikleri, işyeri-konut seyahat sürelerinin yüksekliği, kentleşmeye tahsis edilebilen kamu kaynakları vb. yerel olumsuzluklarla açıklanabilir. Birinci bölge iç farklılaşma ve gelir düzeyleri yüksek istihdam blokların yoğunlaşma alanıdır. MİA ve çevresindeki KHÇ ve geçiş bölgeleri dışındaki bölge, varlıklı blokların tek başlarına hakimiyet alanları ile, *enklavlardan* oluşur. Varlıklı blokların tek başlarına hakim olduğu mahallelerle çevrili *enklavlardan*, dar gelirle yoğun kesime geçiş tedricidir. Veri tabanının güncel olmayışı nedeniyle toplumsal coğrafyada son on yılda yaygınlaşan pek çok olgu bu çalışmada yeralmıyor.³⁶ Bir bakıma bu yeni çalışmada elde edilen bulguların tümü üretilir üretilmez eskimektedir. Ancak toplumsal araştırma uzun soluklu bir serüvendir. Saptadığımız *toplumsal kerterizlerin*³⁷ benzer çalışmaların akademik getiri düzeyini yükseltebileceği, ilişkisel yaklaşımın 2000 sayımının değerlendirilmesi için sağlam bir platform oluşturduğu söylenebilir.

³⁵ 580 mahalleden oluşan İstanbul'da esnek ve örgütlü istihdamın birlikte *manidar* yoğunlaşma sergilediği sadece iki mahalle saptandı.

³⁶ Nitekim 1990'dan sonra varlıklılar gelişme olanakları tükenmiş enklavları terk ederek, yakın çevrede orman, deniz kıyısı veya göl kenarlarında etrafı duvarlarla çevrili konut kompleksleri, yeni mahalleler oluşturmaya başlamışlardır. İstanbul'da Alkent 2000, Kemer Country, Zekeriya Köy Ankara'da Beytepe kampüsün orman sahasına bitişik duvarlarla çevrili Angora Evleri, ODTÜ'ye ait ağaçlandırma sahalarına yakın veya bitişik *kondominiumlar* bu tür örneklerdir. Yeni mahallelerde kentleşmeye açık olamayan eşige bitişiklikle yetinilmemekte, huzur ve güvenlik, siteyi çevreleyen yüksek bir çit ve özel güvenlik görevlileriyle pekiştirilmektedir.

³⁷ Kerteriz: bir yerin pusula kertelerine göre bulunduğu yön anlamına gelir. Gemi pusulasında kadrının ayrılmış olduğu 11 derece on beş dakika ölçüsünde bir açıya eşit kerte'den türetilmiştir. Bkz. *Türkçe Sözlük* Genişletilmiş 7. Baskı, Türk Dili Kurumu Yayını Ankara 1983. Tek başına bir kerteriz mevkii belirleyemez. Birden fazla kerterizle tanımlanan mevkiler tekil biçimde tanımlanabilmektedir. Bu çalışmada elde edilen 1990 yılına ait Blok model sonuçları, 172 boyutlu ilişkisel mekanda alınmış sağlam toplumsal kerterizler şeklinde yorumlanabilir.

J. BILSEN

OCRETİLER

KENDİ HESABINA ÇALIŞANLAR (KHÇ)

PIER (vq81f81z)

DERETLILER

KENDİ HESABINA ÇA İŞANLAR (KHC)

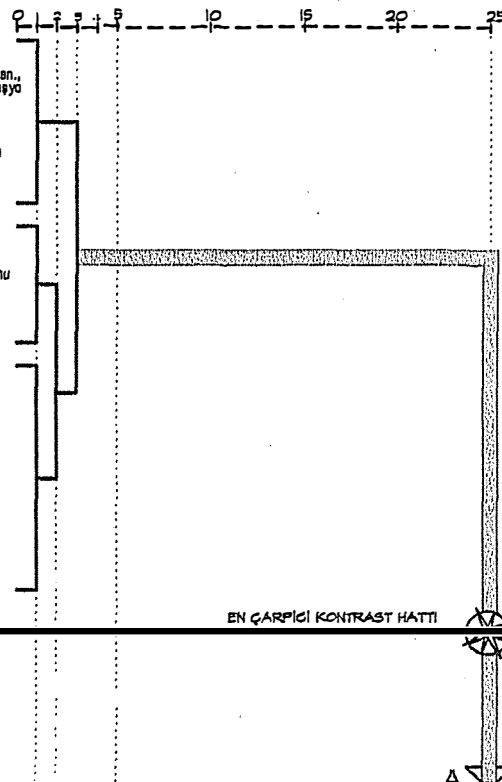
1.3 KÜÇÜK İŞLETME SAHİPLERİ, KÜÇÜK PERAKENDECİLER, BEYAZ YAKA MİA
ÇALIŞANLARI

OĞRENİLER

ISVERENLER

KENDİ HESABINA ÇALIŞANLAR (KHC)

(Yarışsız, hazır giyim, mobilya/marşrut an., konut inşaatı, giyim perakendeciliği, mobilya perakendeciliği, nakil vasıtaları perakendeciliği, kereste perakendeciliği, FSE işleri)



SEKİL 1 İSTANBUL MAHALLELERİNDE İŞYERİ / STATÜ FARKLILAŞMASI GENEL, BLOK MODEL SONUÇLARI (DEVAM)

A ↑

2.1 SANAYİCİLER, BÜYÜK TOPTANCILAR, KAPİTAL GEREKTİREN İŞLERDE PERAKENDE TİCARET

İŞVERENLER

(vasıfız, elyat/dokuma/İşimler, basım/yayın, demir dışı metaller, metal na sn., makina sn., elektrikli makineler sn., motorlu kara taşıtlan imall ve montaj, diğer an.(oyuncak vb.), gıda toptancılığı, mensucat toptancılığı, komisyunculuk/simsarlık, diğer t pton ticaret, mobilya perakendeciliği, nakli vasıtaları perakendeciliği, yakacak perakendeciliği, sınıflandırılmamış diğer perakende ticaret, FSE işleri*)

KENDİ HESABINA ÇALIŞANLAR (KHC)

(elektrikli makineler sn., mensucat toptancılığı, komisyunculuk/simsarlık, diğer toptan ticaret, eczane/İrnyat perakendeciliği)

2.2 KÜÇÜK ÜRETİCİ, ESNAF (PERAKENDECI) VE BU İŞLERDE ÜCRETLİ ÇALIŞANLAR

ÜCRETLİLER

(diğer dokuma sn., halat ve diğer sn., kağıt sn., baya/vemik sn., demir dışı metaller, kuyumculuk, gıda toptancılığı, mensucat toptancılığı, diğer toptan ticaret, eczane/İrnyat perakendeciliği, büyük mağazalar/marketçilik, sınıflandırılmamış diğer perakende ticaret, diğer satış yerleri, demiryolları)

İŞVERENLER

(gıda sn., triko/örme sn., ayakkabı, kereste ve ambalaj, kereste perakendeciliği)

KENDİ HESABINA ÇALIŞANLAR (KHC)

(gıda sn., elyat/dokuma/İşimler, triko/örme sn., ayakkabı, basım/yayın, diğer sn.(oyuncak vb.), konut dışı diğer inşaat, gıda toptancılığı, yakacak perakendeciliği, büyük mağazalar/marketçilik, sınıflandırılmamış diğer perakende ticaret, diğer satış yerleri, depolama/brokerlik)

2.3 METROPOLİTEN ÇERPEDE YER ALAN İŞ KOLLARINDA ÜCRETLİ, İŞ VEREN VE KENDİ HESABINA ÇALIŞANLAR

ÜCRETLİLER

(tarımcı/hayvancı, madenci, halı/kilim, ana kimya sn., motorlu araç toptancılığı, savunma hizmetleri***)

İŞVERENLER

(deri sn., deri eşya, kuyumculuk, eczane/İrnyat perakendeciliği, büyük mağazalar/marketçilik, diğer satış yerleri, otel/motel, şehirlerarası kara nakliyatı, şehir içi yolcu taşıma, şehirlerarası yük taşıma, depolama/brokerlik)

KENDİ HESABINA ÇALIŞANLAR (KHC)

(bakıç, diğer dokuma sn., deri sn., deri eşya, demir dışı metaller, metal ana sn., motorlu kara taşıtlan imall ve montaj, kuyumculuk, otel/motel, eğitim hizm.)

2.4 SAĞLIK, EĞLENCE, KÜLTÜR, SİVİL TOPLUM KURULUŞLARI VE MİA' YA YÖNELİK UZMANLAŞMIŞ HİZMET İŞ KOLLARINDA ÇALIŞANLAR

ÜCRETLİLER

(sağlık hizm., sivil toplum kuruluşları, sinema/sallır/eglençe, mûze/kütüphane/hayvanat bahçeleri, kişisel tamir hizm., ev hizm.***, kadın-erkek kuaför/güzellik salonları, ayakkabı boyacıları vb hizm.)

İŞVERENLER

(kişisel tamir hizm., kadın-erkek kuaför/güzellik salonları)

KENDİ HESABINA ÇALIŞANLAR (KHC)

(sağlık hizm., kişisel tamir hizm., kadın-erkek kuaför/güzellik salonları, fotoğrafçılar, ayakkabı boyacıları vb. hizm., hurdacılar)

ANAHTAR

İ : polis/yondarma
İİ : finans/sigorta/emlak işleri
İİİ : tıbbi/otobüs
İİİİ : bekle/tente/İçer/güçlük bakıcısı

KAYNAK

1990 Genel Nüfus Sayımı İstanbul Örneklemleri (X5) Üzerinde Blok Model Sonuçları

KARADENİZ

GÖSTERİM

- emek yoğun işlerde ücretli/KHÇ çalışanlar..... (1.1)
- sermaye yoğun sanayi çalışanları, kamu işçi ve ücretlileri (sağlık hariç) (1.2)
- küçük işletme sahipleri/küçük perakendeciler, beyaz yakalı ücretliler (1.3)
(MİA çalışanları)
- İşveren, büyük toptancı, önemli kapital gerektiren perakendeci..... (2.1)
- küçük sanatlar, perakendeciler ve bu tür işletmelerde ücretli çalışanlar (2.2)
- metropoliten çevrede yer alan işkollarında çeşitli statülerde çalışanlar..... (2.3)
- sağlık+etk+kültür+uzmanlaşmış hizmet üreticileri (2.4)
- küçük/büyük toptancı, perakendeci ve işveren ve üst düzey MİA çalışanlarının birlikte yoğunlaşma alanları (enklavlar)
- hiçbir işkolu/statü grubunun belirgin hakimiyetinin bulunmadığı mahalleler *

* İşyeri sınıflandırması için mabna bakınız (1985 yılında İstanbul'da ikamet etmeyen/hananeleri işlenmemektedir).

* Statüler 'Ücretli İşveren' ve 'Kendi Hesabına Çalışanlar' şeklinde ayrıştırılmıştır.

Kaynak : 1990 Genel Nüfus Sayımı %5 'lik örneklimler üzerinden ilişkisel çözümlemeye tabi edilmiştir.

Hazırlayan: Murat Güneş

MARMARA DENİZİ

Harita-1: İSTANBUL MAHALLELERİNDE İŞYERİ - STATÜ FARKILILAŞMASI: İlişkisel Sentez Haritası

MÜBECCEL KIRAY SOSYOLOJİSİ VE İKTİSATTA METODOLOJİ

Tamer İşgüden



iktisadı öğrenmeye ve öğretmeye başladıktan bu yana, kuşkusuz daha çok öğretmeye başladıktan sonra, iktisadın ne olduğu, toplumsal ilişkiler seti içinde nereye yerleştiği, salt kapitalist toplumlarda mı geçerli olduğu, metodolojik sorunları,¹ en azından, benim açımdan, tartışmalı içerikleriyle güncelliklerini korumaktadır.

Bu yazıda özellikle iktisadın toplumsal yapıdan, bu yapıda var olan diğer ilişkilerden soyutlanarak öğrenilmesi ve öğretilmesinin doğru bir yaklaşım olmadığı; üstelik bu yöntemin kimi temel sorunları örttüğü savını kendi meslek deneyimlerimden hareketle kalın çizgileriyle ortaya koymaya çalışacağım. Bu amaçla, öğrenci ve daha sonra da öğretmen olarak sıradan bir öğretim üyesinin öğrenme-öğretme sürecinin belirli aşamalarını belirteceğim.

Tahmin edileceği gibi lisans öğrenimim, ağırlıklı olarak, Ortodoks, marjinalist okulun genel çerçevesi içinde geçti. Gerçi Keynes analiz birimini bireyden toplu makro büyüklüklere doğru kaydırmıştır; Ama bu da toplumsal ilişkiler setine hiç gönderme yapılmadan gerçekleştirilmiştir. İktisat yine piyasa ilişkilerine dayalı olarak, gelişmiş- azgelişmiş, her yerde iktisattı. Olsa olsa çoğaltan- hızlandıran analizinin Türkiye’de niçin işlemeyebileceği anlatılırdı.

Asistan olarak mesleğe başladığımda ilk okuduğum yabancı eser H.Speight’in *Economics* adlı kitabıydı (Speight, 1965). Speight mikro iktisat analize giriş yaparken, analiz araçlarını *İssız Ada Ekonomisi* başlığı altında Robinson Crusoe’nin karşılaşılabileceği problemlerden başlayarak açıklar. Da-

¹ Bu sorunlar günümüzde de yoğun tartışmalara konu olmaktadır. Örneğin E.Eren *İktisat Metodolojisi Nereden Nereye* incelemesinde, "iktisat metodolojisine artan ilginin klasik nedenin iktisadın bilim olup olmadığı...." sorusundan kaynaklandığını ifade etmektedir. bkz. *İktisat Dergisi*, Mayıs,1999, IFMC.

ha önce Robins'in bilinen, "*amaçlar ve alternatif kullanımlı kıt kaynaklar arasında-ki ilişki* " tanımını verdikten sonra Crusoe'nun temelde bir dizi *tercih sorunuyla* karşılaşacağını yazar. Crusoe tercihler sorununu, yine bilinen ortodoks araçlarla çözerken, bir gün adanın öbür kıyısına başka bir kazazede gelir. Adı Smith olan bu yeni adalı ile Crusoe arasındaki ilişki de karşılaştırmalı maliyetler, uzmanlaşma, ticaret hadleri gibi dış ticaret konularının açıklanmasında yardımcı olur (Speight, 1965, 53-87).

İmgesel bir betimleme olsa da, iktisadın bu tarz öğretilmesinin okuyucunun zihninde, bu disiplinin bireye indirgenerek anlaşılabilceği; üstelik, her mekan ve zamanda her birey aynı sorunlarla karşılaşacağı için de her toplum için geçerli, evrensel bir bilim olduğu düşüncesini yerleştirmesi doğaldır.

Bu yaklaşıma *ünsiyetim* yeteri doygunluğa ulaşmamış olacak ki Ömer F. Batrel ile birlikte Türkçeye çevirdiğimiz bir eser de G.B. Richardson'un *İktisat Teorisi* kitabıydı. Richardson önsözde, okuyucunun önce kaynakların etkin kullanımının ne anlama geldiğini öğrenmesi gerektiğini vurgular. Bu nedenle de kitabın ilk bölümünü *tercihin mantığı* konusuna ayırır. Bunu yaparken yine *imgesel* bir ekonomide, bu ekonomide,

"Malların üretim ve dağılımı ile ilgili bütün kararların, bu kararların dayanmak zorunda kaldığı her türlü bilgiye ve bütün emirlerine uyulmasını sağlayan güce sahip olan üstün bir otorite tarafından ..."

alındığını varsayar. Bu yöntemle tercihin mantığı üzerinde yoğunlaşmanın mümkün olacağı ve *etkin kaynak dağılımının* ölçütlerinin daha kolay kavranabileceğini ileri sürer. Ayrıca, okuyucunun ileride karşılaşacağı gerçek durumlar için bir *fikirler kümesi ya da ussal araçlarla* donanacağını belirtir (Richardson, 1964, 11).

Yine tercihin mantığı. Ama bu kez bu işi Crusoe yerine mutlak güç ve bilgi ile donanmış bir otorite yerine getirmektedir.²

Daha sonra doçentlik konum olan "*Kamu Projelerinin Değerlendirilmesinde Fayda- Maliyet Analizi*" üzerinde çalışırken, eleştirel de olsa, refah teorisinin bitmez labirentlerinde ortodoks paradigmanın sonucu önceden belli bulmacalarını çözer gibiydim (Kuhn, 1970, 64).

Anlaşılabileceği gibi, ortodoks eğitiminin verdiği iktisat yaklaşımında, birey toplumsal ilişkilerden soyutlanmış, temel analiz birimi olarak kabul edilmektedir. Ancak, iktisadın bilim olabilmesi için bireyin uyarıcılar karşısında düzenli davranış biçimleri göstermesi gerekir. Isıtıldığı zaman su nasıl bir noktada kaynama-

² Richardson'a haksızlık yapmamam gerekir. Kitabından çok şey öğrendim. Önsözde, tam rekabet teorisini temelde mantıklı görünmediğini, bu teorisinin gerek "*gerçek sistemlerin işleyişini açıklamada bir giriş, gerek sistemlerin etkinlerinin değerlendirilmesinde bir standart olarak kullanılmasının çok zararlı*" olduğu; ayrıca teorisinin "*özel basitliğinin ve bütünlüğünün öğretilmesini kolaylaştırdığı; ve bu nedenle öğrencilere öğrenim dönemlerinin en başında ve en çok etkilenebilecekleri bir aşamada anlatıldığı*", bunun sonucunda da öğrencilerin düşüncelerini bu teorisinin kategorilerinden kurtarmalarının mümkün olmadığı açıkça vurgulanmaktadır. Ne ki, konu yine toplumsal boyutundan soyutlanarak, bir teknik sorun biçiminde işlenmektedir.

ğ a başlıyorsa, birey de belirli uyarıcılar karşısında aynı *davranış biçimini* göstermelidir. Ancak bu yolla, olaylar arasında *düzenli ilişkilere* ulaşılabilir ve bilimden beklenen *açıklama ve kestirme* olanakları elde edilir. Bu sorun marjinalist okulun da katkısıyla çözüldü: Birey kişisel çıkar doğrultusunda faydasını ençoklaştırma peşindedir. Bu yolla, birey yalnızca toplumdan soyutlanmıyor, aynı zamanda kendi içinde iktisadi insan (homo economicus), dinsel insan, sporcu insan, müzisyen insan vb. gibi parçalara ayrılıyordu!

Özetle, ortodoks iktisat kendi çıkarı peşinde koşan bireyin sonsuz ihtiyaçlar ve alternatif kullanımlı sınırlı kaynaklar karşısındaki tercih sorununda yoğunlaşır. Tercih bir teknik sorundur ve *akıl* yoluyla çözülebilir. Akıl yolu da kuşkusuz *rasyonel* insan kavramını çağırıştırır. O halde iktisat dünyanın her yerinde rasyonel insanın subjektif tercih sorunudur. Kısaca *araç - amaç* ilişkisi biçiminde ifade edilebilir.³

Ne ki, rasyonel insanın davranış biçimi, Batının keşifler sonucu uzak coğrafyalarda karşılaştıkları insanlara hiç mi hiç uymuyordu. Bu insanlar kesinlikle *homo economicus* gibi davranmıyorlardı. O zaman, iktisat disiplini örneğin fizik gibi evrensel değil miydi. Sorun, bu bölgelerde yaşayan yerlilerin insan olup olmadıklarının sorgulanmasına dek uzandı.

"Onların şeytansı yaratıklar ya da hayvanlar değil de, insan olduklarından bile emin değildiler."

Ayrıca

"... yerliler çok ahlaksızdır. Kanıtı da şu: İspanyollardan kaçmakta, ücret almadan çalışmayı reddetmektedirler. Ama sapıklığı sahip oldukları malları hediye etmeye kadar vardır..."(C.L.Straus, 1994, 75-76).

Sahip oldukları malları hediye etmeye varacak kadar mülkiyet duygusundan yoksun olan bu *ilkel yaratıkların* elbette rasyonel olmaları beklenemezdi. Bu nedenle de iktisat, bu insanlar için söz konusu olamazdı. Belki, beyaz adamlarca eğitilip, Hristiyanlaştırıldıktan sonra, onlar da *rasyonel* beyaz gibi davranabileceklerdi !

1980 yılından başlayarak, belki de ortodoks iktisadın bu dar koridorlarından kendimi kurtarmak gayretiyle gelişme konuları üzerinde yoğunlaşmaya başladım. İktisadi gelişme, en geniş anlamıyla toplumsal değişimle birlikte yürüyen bir süreçtir. Toplumsal yapıyı oluşturan bütün kurumların, ilişkilerin dönüşümüdür. Bu nedenle yalnız iktisadi büyüklüklerin değil, hukuksal, siyasal yapılar ve değerler sistemindeki dönüşümlerin de bütünsel bir anlayışla kavranması gerekir.⁴ Bu genişlikte bir alt üst oluşun yukarıda genel çerçevesi verilen ortodoks yaklaşımla kavranamayacağı açıktır. Bu noktada Karl Polanyi'nin yazıları yolumu açtı.

³ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Ayşe Buğra, *İktisatçılar ve İnsanlar*, İletişim Yayınları, 1995.

⁴ Kapsamlı bilgi için bkz. Fuat Ercan, *Toplumlar ve Ekonomiler*, 1999, Sarmal Yayınları; Mehmet Türkay, "Gelişme Kuramlarının Gelişmesi", *Gelişme İktisadı*, Ed.: T. İlgüden; F. Ercan; M. Türkay, Beta Yayınları, 1995 içinde.

Önce iktisadın tanımı. Polanyi iktisat terimine iki ayrı anlam yüklenebileceğini belirtir: Özsel ve biçimsel. Özsel anlam, insanın kurumlaşmış bir süreç içinde "maddi gereksinimini tatmin için ona araç sağladığı sürece, kişinin doğal ve toplumsal çevresiyle olan mübadelesiyle ilişkilidir." (K.Polanyi, 1957, 279).

Biçimsel tanımı ise, daha önce ortodoks tanımın çerçevesinde verildiği gibi "amaç-arac ilişkisinin mantıksal niteliğinden kaynaklanır. Belli bir tercih durumuna işaret eder - araçların yetersizliğinden dolayı o araçların değişik kullanımları arasında yapılması gereken tercih" (K.Polanyi, 1957, 280).

Bu iki ayrı tanım, iktisadın toplumsal yapı karşısındaki durumu açısından olağanüstü önemlidir. Özsel tanım maddi gereksinmelerini karşılama çabasında, insanı doğal çevresinden ve toplumsal ilişkiler setinden soyutlamadan ele alır. Bu açıdan üretim, bölüşüm ve tüketim gibi faaliyetler toplumsal ilişkiler ağı içine yerleştirilerek anlamlandırılabilir. Bu noktada, özsel tanımdan hareketle bir iktisat ilişkisi, kendisinin de içinde bulunduğu diğer ilişkilerden soyutlamaksızın, "parçası olduğu büyük toplumun temel yapılarına" gönderme yapılarak incelenebilir (Kıray, 1999, 91).

Bu yaklaşımdan hareketle yaptığım bir çalışmada, ortodoks gelir dağılımı teorisinin, fonksiyonel gelir dağılımında bile, mülkiyet dağılımını analiz dışında bıraktığı için, açıklama gücünden yoksun olduğunu ortaya koymuştum. Çünkü üretim faktörleri piyasasında toplumdaki mülkiyet yapısı sonucu ortaya çıkan mülkiyet dağılımı, faktör arzı eğrisinin biçimini (esnekliğini) ve buradan da faktör piyasasındaki fiyatları belirlemede etkili olmaktadır. Yine aynı çalışmada Todaro istihdam modelinden hareketle, Keynesci toplam talep genişletici politikaların, az gelişmiş ülkelerde bir yandan kentlerde işsizliğin artmasına yol açarken, öbür yandan da kırsal kesimde işgücünün azalması sonucu tarımsal üretimi olumsuz yönde etkileyebileceğini vurgulamıştım.

Fakat her iki örnekte de konuları, toplumsal ilişkiler setine yeterince oturtmadığının bilincindeydim. Bu aşamada Hocam M.Kıray'ın yol açıcı katkılarını tüketim kalıpları ve toplumsal değişme üzerinde yapmış olduğu çalışmalardan hareketle somut düzeyde vermek istiyorum.

Tüketim Kalıpları

İktisat yazınında tüketim kalıpları, Kıray'ın da belirttiği gibi, birkaç iktisatçı dışında, genellikle gelir, servet gibi değişkenlere bağlı olarak açıklanır.⁵ Kıray ise

⁵ Bu konuda kaybetmiş olduğumuz Prof. Sabri Ülgener Hocanın ayrıcalıklı yerini belirtmek gerekir. Ülgener, örneğin tüketim harcamalarını incelerken gelir, faiz oranı, likit servet gibi iktisadi değişkenlerin yanı sıra aynı toplum içinde farklı sınıfları, yani tabakalaşma biçimini de tüketim fonksiyonuna sokmuştur (Ülgener, 1970, 38-39). Yine, az gelişmiş ekonomilerde çarpan etkisi incelenirken, ülkenin geri kalmış bir bölgesindeki yatırımdan doğan gelirin, "yayılsı meylinin aralıklı ve mesafeli olması nedeniyle, doğduğu bölgelerde kalmayıp uzak büyük kentlere yığılan bir istihlak fonu" olarak belireceği, bu nedenle de: "yüksek zirai gelirlerde vakit vakit kuvvetli artışlara rağmen satın alma kuvvetinin değmediği iç halkalarda bünyevi kronik işsizliğin, yahut... düşük hayat standardının sürüp gideceği" Türkiye'den örneklerle de çarpıcı bir biçimde açıklanmıştır (Ülgener, 1970, 312-316).

tüketim kalıpları ile toplumsal tabakalaşma arasında doğrudan fonksiyonel bir ilişki kurarak konuya girmektedir:

"Genel olarak istihlak normları ve özel olarak gösterişçi istihlak, sosyal tabakalaşma müessesesinin ve servet şekillerinin belirli özelliklerine uyarak, bu özelliklere fonksiyonel bir tarzda bağlanarak şekil değiştirmektedir" (Kiray, 1999, 83).

Bu açıdan Kiray, farklı toplumsal tabakalaşma biçimleriyle örtüşen tüketim kalıplarını ortaya koyar.

Nüfusun tabakalaşmamış olduğu küçük toplumlarda tüketim biyolojik ihtiyaçları karşılamaya yöneliktir. Ayrıca statü hiyerarşisi olmadığı için de *gösterişçi* ve *rekabetçi* tüketim eğilimi söz konusu değildir. Öte yandan statü değiştirme olanağının hiç olmadığı ya da çok zor olduğu, dikey hareketliliğin bulunmadığı tabakalaşmış toplumlarda tüketim gösterişçi eğilimlidir. Rekabetçi eğilim ise söz konusu değildir. Bu toplumlarda gösterişçi tüketim, anlaşılacağı gibi, hiyerarşide statü belirtisidir. Örneğin 16. Yüzyılda İngiltere ve Osmanlı İmparatorluğu'nda her tabaka diğerinden ev, giyinme ve beslenme biçimleri, diğer insanlarla ilişkileri vb. yönlerinden kesin çizgilerle ayrılmıştır (Kiray, 1999, 84).

Tabakalaşmış ve dikey hareketliliğin olanaklı olduğu toplumlarda ise tüketim hem statü belirtici hem de rekabetçi ve taklitçi özellikler taşır:

"Alt tabakalar daha üst tabakaların istihlakini taklit ederek oraya mensupmuş gibi görünmeye çalışırlar ve kendi tabakalarındakiler ile rekabet ederek onlardan daha üstün bir statüye geçmek isterler." (Kiray 1999, 85).

Öte yandan, servet biriktirme hızının spekülatif kazançlar, siyasal destekli ihaleler gibi olanakların itmesiyle olağanüstü ivme kazandığı toplumlarda, *"daha taşkın bir israf, yani servetin iktisadi olmayan bir şekilde kullanılması"* ortaya çıkabilir (Kiray, 1999, 87). Tabakalaşmada daha üst bir düzeye fırladıklarını göstermek isteyen aileler bunu, göze çarpıcı harcamalarıyla kabul ettirmek eğilimi gösterirler.

Yukarıda, Kiray Hoca'nın yaklaşımında, anlaşılacağı gibi tüketim kalıpları boşluk içinde, imgesel bir bireyin subjektif davranışlarından değil, bu bireyin de içinde bulunduğu toplumsal ilişkiler setinden hareketle incelenmektedir. Bu açıdan, yukarıda sözü edilen üç toplumsal yapı ve bu yapılara karşı gelen tabakalaşma biçimleriyle tüketim kalıpları ilişkilendirilerek özellikle gösterişçi, rekabetçi ve taklitçi harcamalar anlamlı bir biçimde ortaya konmuştur. Bu çerçevede, toplumsal konumunu ve kişilik göstergelerini ancak kullandığı tüketim kalıplarında bulan bir kişilik yaratmaya yönelik uluslarüstü şirketlerin dünya ölçeğinde etkili politikalarının anlaşılmasına da yardımcı olabilir. Kişiliğiniz; "yediğiniz yemekde, yaşadığınız yerde, kullandığınız arabada, içtiğiniz içkide..." içkindir (B.Fine, E.Leopold, s.3, 1993).

Toplumsal Değişme ve Temel İlişkiler

Kıray'ın ekonomik kurumlardaki değişimi de kapsayan toplumsal değişme sürecinde temel ilişkilere yönelik yaklaşımı gelişme iktisadı çözümlemelerine sağlam bir zemin hazırlamıştır.

Bilindiği gibi, ortodoks gelişme yazınında, sanayileşme sürecinde Batı'nın gerisinde kalmış olan ülkelere ilk yaklaşımlarda, bu ülkelerin de Batı'nın geçmiş olduğu yolu izleyerek kalkınabileceği düşüncesi egemendi. Batı ülkeleri de bir zamanlar azgelişmiş idi; Ne ki, 16.yy'dan başlayarak ve bir dizi değişimler geçirerek sanayileşmiş ve zenginleşmişlerdir. İşte bu günün azgelişmiş ülkeleri, söz konusu değişimleri gerçekleştiremeyen ülkelerdir. O halde Batı'nın bu deneyimlerinden öğrenilecek bazı dersler vardır.

Bu yaklaşım doğal olarak gelişmiş ülkelerle azgelişmiş ülkelerin (AGÜ) karşılaştırılmasına ve burada gelişmiş ülkelerde olup da AGÜ'lerde olmayan faktörlerin saptanması çalışmalarına doğru yöneldi. Bunlar bir kez saptanınca, gelişmeyi engelleyen faktörler ortaya çıkacaktı. Örneğin AGÜ'lerde geçerli olduğu öne sürülen tembellik, başarı güdüsünün yetersizliği, hızlı nüfus artışı, sermaye yetersizliği gibi faktörler bu ülkelere özgü gelişmeyi önleyici nedenler olarak yorumlanabildi (T. İşgüden, 1995,140). O halde yapılacak iş, gelişmiş ve azgelişmiş ülkeleri karşılaştırmak ve AGÜ'lerde eksik olan yönleri saptamak olacaktır.

Kıray yukarıdaki yaklaşımı şöyle değerlendiriyor:

"İki uçlarda bulunan toplumların özelliklerini bilmek, çok eksik ve manalı olmayan bir bilgi sahibi olmak demektir" (Kıray, ibid, s.94).

Yine:

"Önce bu farklılıklarda iki toplumu birbirinden müstakil gören, birbiri ile hiç ilişki halinde görmeyen ve bu hal ile temel nitelikteki farklılığını, bu toplumların değerler ve inançlar sistemlerinin değişikliğinde arayan ve hatta neredeyse bunları mutlak yani değişmez sayan yaklaşım vardır" (Kıray, ibid, s.117).

Anlaşılabileceği gibi, Kıray değişim sürecinde tarihin neredeyse bir kesitinde donmuş olan özelliklerin karşılaştırılmasının pek de anlamlı olmayacağını ve ayrıca temel ilişkileri de arka planda saklayacağını belirtmektedir. Oysa:

"Her toplumda nüfus, teknoloji, bu teknoloji ile işlenebilen kaynaklar ve bunların doğurduğu toplumsal örgütlenme görece bir denge içindedir" (Kıray, ibid, s.121).

Bu açıdan değerlendirildiğinde:

"Bu temel ilişki on asırlık Avrupa feodal düzeninde ve altı asırlık Osmanlı düzeninde hem yer hem zaman bakımından çok çeşitlenmiş sade temelde yani emeği toprakta tutma ve artık ürünü kontrolde sabit kalmıştır" (Kıray, ibid, s.122).

Ne ki Osmanlı, "...en etkin ve en temeldeki, tabiat insan ilişkisini belirleyen alet ve üretimin güçlenmesi yönünden, tarımda bir şey yapmamıştır" (Kiray, *ibid*, s.124).

Bu bağlamda, gerek Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş ve daha sonra da Cumhuriyet'in sanayileşme çizgisinin çeşitli evrelerinde temel ilişkilerdeki farklılaşma bir gelişme iktisatçısı için çok şey anlatabilir.

Toplumsal Değişme Dereceli Bir Süreçtir

Bir toplumsal ilişkiler seti, örneğin bir tarımsal toplum yapısı, bugünden yarına bir sanayi toplumuna dönüşmez. İlişkilerdeki değişim uzun yıllar alan dereceli bir ilerleyiştir.

"Sosyal değişme derece derece değişerek tahakkuk eder. Belirli bir dereceden sonra da bunun bütünü ile bir bünye değişikliği haline geldiği görülür. Onun için, belirli anda, toplumda bazı özellikler derece, bazıları da büyüme farklılığı halinde göze çarpar. ...değişme halindeki toplumlar...değişmemiş, değişmekte olan, ve değişmiş bulunan yönleri (ile) gene tutarlılık, ilintiler düzeni halinde kendini gösterir" (Kiray, *ibid*, s.94).

Yukarıdaki çözümleme değişme sürecindeki bir toplumsal yapının derece derece değişikliğe uğrayacağını, bu süreçte bazı yapıların hızlı bir değişime uğrarken, bazılarının da en azından bir süre değişime direnç gösterebileceğini; bazı yapılar için de değişimin tamamlanabileceğini ortaya koymaktadır. Buradan, geçiş sürecindeki bir toplumun

"...tipolojilerin akla getirdiği renksiz, üniform insan toplulukları yerine, vakıalara uyan, mahalli, tarihi ve değişme şartlarının karakterlerini taşıyan ..." (Kiray, *ibid*, s.95).

özellikleriyle kavranabileceği anlaşılır. Böyle bir çerçevenin gelişme iktisatçıları için anlamlandırma ve yorumlama açılarından önemli yararlar sağlayacağını düşünüyorum. Örneğin günümüzde, tarımsal toplumlara özgü değer yargılarının ve siyasal uzantılarının hâlâ geçerliliklerini koruyabilmesi bu çerçevede daha iyi anlaşılabilir.

Bu yazıda, iktisat disiplininin ele aldığı konuların toplumsal yapının temel kurumlarından soyutlanarak öğrenilmesi ve öğretilmesini en azından yetersiz kalacağı savı öne sürüldü. Bu savın doğrulanması yönünde, ortodoks iktisat anlayışı eleştirildikten sonra Polanyi'nin özsel tanımı verildi. Özsel tanım iktisadi doğal ve toplumsal çevresinden soyutlamadığı için, maddi gereksinmelerini sağlamak amacıyla üretim, tüketim ve bölüşüm dizgelerini oluşturan her toplum iktisadın inceleme alanına girer. Bu yolla, eski toplumların, rasyonellikten uzak insanlar değil, sorunlarını çözmeye özgün dizgeler kurmuş insanlar olduğu anlaşılır. Ayrıca iktisadın, özsel tanımdan hareketle anlamlandırılması, eski toplumlardan farklılaşmış biçimiyle, piyasa toplumlarının da daha iyi anlaşılmasına yardımcı olur.

Kıray'ın gelişme iktisatçıları için ufuk açıcı çalışmalarından örnek olarak tüketim kalıpları ve toplumsal değişme üzerine yapmış olduğu bazı çalışmaları temel çizgileriyle vermeye çalıştım. Önce de belirtildiği gibi, Kıray sosyolojisi iktisatçıları için toplumsal bir çerçeve sağlamakta, bireyler ve kurumlar bu çerçeve içinde anlam kazanmaktadır.

Kaynakça:

- Buğra, A., 1995, *İktisatçıları ve İnsanlar*, İletişim yayınları
- Ercan, F., 1999, *Toplumlar ve Ekonomiler*, Sarmal Yayınları
- Fine, B., E.Leopold, 1993, *The World of Consumption*, Routledge.
- İşgüden, T., 1984, "Ekonomi Teorisinin Sosyolojik Niteliği", Marmara Üniv. *İ.İ.B.F.Dergisi*, c.1, s.1.
- İşgüden, T., 1995, "Kalkınma Kuramları", *Gelişme İktisadı*, Ed: T.İşgüden,
- F.Ercan, M.Türkay, 1995, içinde, 140.
- Kıray, M., 1999, "İstihlak Normları", *Toplumsal Yapı- Toplumsal Değişme* içinde, Bağlam Yayınları
- Kuhn, S.T., 1970, *The Structure of Scientific Revolution*, the University of Chicago Press, Çev. Nilüfer Kuyaş, 1982, Alan Yayıncılık
- Polanyi, K., 1957, "The Economy as an Instituted Process", Ed. K.Polanyi; Arensberg.C; Pearson, H., 1957, *Trade and Market in the Early Empires* içinde, çev. E.Mahçupyan, Toplumcu Düşün, 1975
- Richardson, G.B., 1964, *Economic Theory*, Hutchinson Ltd. Çev. O.F.Batrel, T. İşgüden, İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi yayını, 1975
- Strauss, C.L., 1994, *Hüzünlü Dönenceler*, Çev. Ö. Bozkurt. Özgün adı: *Tristes Tropiques*, 1955
- Speight, H., 1969, *Economics*, Methuen Ltd
- Türkay, M., "Gelişme Kuramlarının Gelişmesi", *Gelişme İktisadı*, Ed.: T.İşgüden; F.Ercan; M.Türkay, Beta Yayınları, 1995 içinde.
- Ülgener, S., 1970, *Milli Gelir, İstihdam ve İktisadi Büyüme*, İstanbul Üniv. Yayını, Ofset Matbaacılık Ltd.

İNSAN FAKTÖRÜNÜN GELİŞMESİNDE SOSYAL BİLİMLERİN ROLÜ: ARACILI DESTEK MODELİ*

Çiğdem Kağıtçıbaşı

t

ürkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde gelişme, gündemdeki birinci konudur. Toplumun gelişmesi ise temelde insanın gelişmesidir. Gerçekten de bugün artık dünyada gelişme konusu, salt ekonomik gelişme olarak anlaşılmıyor. Kişi başına düşen gayri safi millî hasıla gibi göstergeler, toplumların gelişmişlik düzeylerinin belirleyicisi olarak kabul edilmiyor. Ekonomik göstergeleri de içeren fakat bunların ötesinde bazı önemli kıstasları kullanan yeni yaklaşımlar var. Bunlar sosyal belirleyicileri ele alıyor.

Bu yaklaşımlardaki temel kavram, genellikle insan - merkezli gelişme ya da kısaca "İnsanca Gelişme" olarak adlandırılıyor. İnsanca gelişmenin birçok belirleyicisi kullanılıyor. Örneğin bunlar arasında sağlık, özellikle çocuk sağlığı ve beslenme, çocuk ve bebek ölüm oranları, kadın sağlığı, çevre sağlığı, okur yazarlık ve okullaşma oranları (özellikle kadınlar için), kadın istihdamı, cinsiyete dayalı farklılıklar, özgürlükler, siyasi mekanizmalara katılım gibi çok farklı yaşam alanlarını yansıtan ölçütler var. Bunların ortak noktaları, insan yaşamının düzeyini belirlemeleridir.

Böyle bir bakış açısıyla, toplumun gelişmesi, insanın gelişmesi ise, bunda sosyal bilimlerin rolü nedir? Fen, teknoloji ve ekonominin yanında diğer sosyal bilimlerin ya da insan bilimlerinin de toplumsal gelişmeye katkıda bulunmaları beklenir. Çünkü sosyal bilimlerin konusu insandır. Oysa, durumun böyle olmadığını görüyoruz. Sosyal bilimler toplumsal gelişme gündeminde belirgin olarak yer almıyor.

* Bu yazı, 5. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi Açış Konuşması (O.D.T.Ü, Ankara, 12-14 Kasım, 1997) temel alınarak hazırlanmıştır.

Sosyal bilimler ve sosyal bilimciler, insan gelişimine yönelik geniş çaplı çabaların dışında kalmakta. Oysa ki, özellikle gelişmenin gündemin birinci maddesini oluşturduğu Türkiye gibi bir toplumda toplumsal gelişmeyle ilişkisi kurulamayan bilimler, geri planda kalmaya mahkumdur.

Sosyal bilimler niçin insanca gelişme çabalarında merkezi bir rol üstlenmiyor? Bunun çeşitli nedenleri var. Bir ikisi hemen akla geliyor. Bir kere sosyal bilim, yurt dışından ithal ediliyor. Kuramları, bakış açıları ve problematiği de ithal ediliyor. Batı sosyal biliminin güncel hatta moda konuları, Türkiye’de de üstünde odaklaşılan konular oluyor. Kuramların yerel olgulardan yola çıkarak zenginleştirilmesi, bütünlleştirici sentezler oluşturulması yetersiz kalıyor.

İkinci olarak da sosyal bilimciler arasında uygulamaya ve özellikle sosyal politika oluşturmaya yönelik çabalar çok az. Oysa, etkin sosyal politikalar, ancak sosyal bilim kuram ve araştırmaları ışığında yapılabilir. İnsana yönelik bütün iyileştirme çabaları sosyal bilimlerin ilgi alanına girer. Ancak, sosyal bilimcilerin kendi rollerini tanımlamalarında böyle bir etkinlik yeterince yer almıyor. İnsan bilimlerindeki birikim, insana yönelik bütün girişimlere katkıda bulunabilir. Ancak bunun sağlanabilmesi için, sosyal bilimcinin bunun bilincinde olması ve bu "insanca gelişmeye katkı" rolünü benimsemesi gerekir. O kadar ki, sosyal bilimci, insana yatırım çabalarına, davet edilmeyi beklemeden, kendisi talip olmalı; insana yönelik politikaları ve uygulamaları iyileştirme çabalarında kendine bir yer açmalıdır.

İnsanca gelişme sorunlarının çözümüne sosyal bilimcinin katkısı olabilir. Bu sorunlar çok çeşitli olmakla beraber bir iki örnek, bunlara yaklaşımda sosyal bilimin potansiyel katkısıyla ilgili bir fikir verebilir. Bu örnekler, kadına ve çocuğa yöneliktir. Bu kısa özetlemede, Türkiye’de insanca gelişme olgusundan yola çıkacağım.

Türkiye’de İnsanca Gelişme

1990 yılından beri her yıl Birleşmiş Milletler Gelişme Programı (UNDP) Dünya İnsanca Gelişme Raporunu hazırlıyor. Yaklaşık 170 ülkeden insanca gelişme göstergeleri bu çalışma için toplanıyor ve karşılaştırmalı olarak inceleniyor. Bu ülkelerin bazıları için de ayrıca ülke temelinde insanca gelişme raporları hazırlanıyor. Türkiye’de de 1995’ten beri bu rapor hazırlanıyor.

Bu raporlarda kullanılan temel ölçüt, İnsanca Gelişme Endeksidir (İGE). Bu endeks, yaşam beklentisi (yani bir sağlık göstergesi), eğitim ve gelir düzeylerinin bir bileşkesidir. Türkiye İnsanca Gelişme Raporunun en çarpıcı özelliği, kendi içindeki insanca gelişme endeks dağılımındaki iki temel eşitsizliktir. Bunlar, bölgesel eşitsizlik ve cinsiyete dayanan eşitsizliktir. Yani bölgeler arasında ve kadınlarla erkekler arasında insanca gelişme belirleyicilerinde çok büyük farklılıklar var. Bu derece çarpıcı farklar pek çok başka ülkede görülüyor. Yani, örneğin, Türkiye’nin Doğu veya Güneydoğu Anadolu Bölgesinde doğan bir çocu-

ğün kapasitesini geliştirebilmek için sahip olduğu olanaklar, Marmara veya Ege Bölgesinde doğan bir çocuğunkine kıyasla çok kısıtlıdır. Aynı şekilde bir kız çocuğun sahip olduğu olanaklar bir erkek çocukla karşılaştırıldığında çok kısıtlıdır. Ayrıca bu iki eşitsizlik birbiriyle etkileşim içine girmekte, bu nedenle, en geri kalmış bölgedeki kadınlar en yoksun konumda bulunmaktadır.

Örneğin, en gelişmiş ve en az gelişmiş bölgelerin ortalama İGE puanları arasındaki fark, kadınlar için erkeklerin üç katıdır; İstanbul'la Diyarbakır karşılaştırılınca neredeyse beş kata çıkmaktadır. Kadın-erkek İGE'si arasındaki fark ise İstanbul'da %1'e inerken, Diyarbakır'da, Siirt'te %30'u bulmaktadır.

Türkiye İnsanca Gelişme Raporu'nun en temel çıkarsaması, Türkiye'de kadının konumunun, özellikle de kadın eğitiminin düşük düzeyinin, Türkiye'nin toplam İGE'sini aşağı çektiğidir. Demek ki, sorun sadece genel bir az gelişmişlik sorunu değildir. Az gelişmişlik, özellikle kadında odaklanmaktadır.

Eğitim: En Önemli İnsanca Gelişme Sorunu

Türkiye'de en ciddi insanca gelişme sorunu eğitir, özellikle de kadın eğitimi olarak ortaya çıkmaktadır. Gerek okuryazarlık, gerek okullaşma oranlarına baktığımızda büyük sorunlar açıkça görülmektedir. Örneğin, kadın-erkek okuryazarlığı arasındaki fark, dünyadaki en yüksek farklardan biridir ve gene kadının düşük konumunu yansıtır. Bölgeler arasında da genel İGE'ye paralel büyük eşitsizlikler vardır. Okuryazarlıkta en gelişmiş ve en az gelişmiş bölge farkları erkekler için %12 iken, kadınlar için %28'dir.

Okullaşma oranlarında da eğitimin her düzeyinde cinsiyet farkı görülmektedir. Eğitimdeki en ciddi darboğaz yıllarca beş yıl düzeyinde tutulan zorunlu ilkökul sonrasında ortaya çıkmaktadır. Zorunlu eğitimin sekiz yıla çıkarılmasından önce ilkokuldan sonra çocukların %48'i, yani yaklaşık yarısı okuldan mahrum kalmaktaydı. Kızlar arasında okullaşması sadece ilkökul düzeyinde kalanlar, %62'yi buluyordu; bu oran erkek çocuklarda %41'di. Görülen şudur ki, eğitim zorunlu olmaktan çıktığı noktada, geleneksel ataerkil dünya görüşü baskın oluyor ve kız çocuk okuldan alınıyor. Bu kızların bir kısmı okul yerine kuran kursuna gönderiliyor. Nitekim Milli Eğitim istatistiklerine göre kuran kursu öğrencilerinin üçte ikisi kızdır. Burada kadının dini ideolojiyle yetişmesi amaçlanmaktadır. Zorunlu eğitimin 8 yıla çıkartılması bu nedenle çok önemli bir kazanç olmuştur. Çünkü araştırmaların da gösterdiği gibi (Ceci ve Williams, 1997; Heckman, 1995), okulda geçirilen sürenin uzamasıyla doğru orantılı olarak insan zihinsel kapasitesi gelişmektedir. Ancak bu kazanımın yaygın olabilmesi için, 8 yıllık zorunlu eğitimin gerçekten uygulanması gerekir.

Yetişkin nüfusun eğitim düzeyine de baktığımızda bu sorunların yansımaları görüyoruz. Örneğin 25 yaş üstü yetişkin nüfusun ortalama okullaşması sadece 3.6 yıldır. İşgücünün %78'i ise sadece ilkökul ya da daha düşük eğitime sahiptir.

Böyle düşük eğitim düzeyi ile toplumsal gelişmeyi gerçekleştirmek bilgi çağında çok zor görünüyor.

Örgün eğitimin yanında yaygın eğitim de insanca gelişme gündemimizin anahtarını oluşturmaktadır. Özellikle ortalama okullaşması sadece 3.6 yıl olan yetişkin bir nüfusun kapasitesini geliştirmenin yolu yaygın eğitimden geçer. Aynı şekilde her dört kadından birinin okur-yazar olmadığı bir toplumda yaygın yetişkin eğitimine büyük ihtiyaç vardır.

Çocuk Sorunu

Çocukların konumu her ne kadar İnsanca Gelişme Endeksinde doğrudan belirtilmiyorsa da, aslında onun içindedir. Çünkü özellikle bir toplumsal sağlık göstergesi olan "yaşam beklentisi" ve eğitim sorunları, çocuk üzerinde odaklaşmaktadır.

Yakın zamanlara kadar çocuk sağlığı Türkiye'de, ülkenin ekonomik gelişmişlik düzeyiyle bağdaşmayacak derecede sorunluydu. Bugün durum oldukça düzelmiştir. Örneğin 5 yaş altı çocuk ölümleri 1980'de 1000de 140 iken bugün 1000de 50 düzeyindedir. Ancak bu oranın halen de kabul edilemez olduğu açıktır. Özellikle başka ülkelerle karşılaştırmalar, durumun ciddiyetini ortaya koyuyor. Örneğin, Türkiye'nin çevresindeki ülkelerin hepsinde 5 yaş altı çocuk ölümleri Türkiye'deki oranın altındadır (örneğin, Birleşik Arap Emirliklerinde binde 19, Ürdün'de binde 25, Kuveyt'te binde 14, Suriye'de binde 36, Bulgaristan'da binde 19, Yunanistan'da binde 10, Ermenistan'da binde 31) (UNICEF, 1997). Kişi başına düşen milli geliri Türkiye'nin dörtte biri olan Sri Lanka'da bile çocuk ölüm oranlarının Türkiye'dekinin %40'ından az olması düşündürücüdür. Tek başına bu örnek bile, bunun salt ekonomik bir sorun olmadığını, onun ötesinde çok kapsamlı bir sosyal sorun olduğunu gösteriyor.

Sağlıktan psiko-sosyal gelişmeye geçtiğimizde de gene önemli sorunlarla karşılaşırız. Genel olarak, yetersiz çevrede büyüyen çocuğun, psiko-sosyal gelişiminin yetersiz olduğunu görüyoruz. Bu, sadece bizim toplumumuza has değil, çok genel bir sorundur. Son 25 yıl içinde Türkiye'de ve diğer bazı toplumlarda yapılmış olan araştırma sonuçlarından bazı örnekler, bu soruna işaret ediyor. Özellikle dil ve kavram gelişimine eğilen bu araştırmalar, erken yaşlarda yetersiz çevrenin insan gelişimi üzerindeki olumsuz etkisini ortaya koyuyor. Ortak bulgu, yetişkin-çocuk sözel etkileşiminin düşük düzeyde olduğu düşük sosyo-ekonomik düzey (SED) ortamlarında, özellikle 2. yaştan itibaren sözel becerilerin gelişmesinin geri kaldığıdır (Kağıtçıbaşı, 1979,1998; Savaşır, Sezgin ve Erol, 1992; Laosa, 1984; Slaughter, 1988; Leseman, 1993).

Yoksunluk

Bu çocuk sağlığı ve gelişimi sorunları doğrudan yoksun çevreye işaret etmektedir. Yoksunluk kavramı günümüzde insan sermayesi ya da insan kapasitesi

tesinin geliştirilmesi sorunu çerçevesinde ön plana çıkmıştır. Özellikle fakirlik ortamında insan potansiyelinin yeterince gelişmemesi üzerinde durulmaktadır.

Yoksunluk, düşük ana-baba eğitim düzeyleri, çocuğun yetersiz gelişme ortamı, gelişme bozuklukları kısır döngüsü kaçınılmaz mıdır? İnsan faktörünün gelişmesi bakımından, yoksunluk salt ekonomik bir sorun değildir. Özellikle erken çocukluk devresinde çocuğun içinde büyüdüğü yakın çevrenin sosyal ve psikolojik niteliği büyük önem taşıyor. O kadar ki, bu yakın çevrenin olumlu özellikleri daha genel çevre koşullarının, örneğin ekonomik sorunların olumsuz etkilerini hafifletici, hatta bertaraf edici olabiliyor. Gene bazı örnekler konuya ışık tutabilir. Bunlar, aynı genel çevre ve SED içinde farklılıkların olabildiğini göstermektedir. Örneğin, Carvioto (1981) Meksika'da bir köyde aynı SED deki aileler içinde, daha çok radyo dinleyen kadınların çocuklarının daha iyi beslenmiş olduğunu bulmuştur. Yani, dışarıya daha açık, bilgilenmeye daha yatkın olan anneler, aynı düşük eğitim düzeyi ve fakirlik ortamındaki diğer annelerden daha sağlıklı çocuk büyütmektedirler. Benzer şekilde, Kotchabhakdi ve diğerleri (1987) Tayland'da, bir Ford Vakfı programı da(1990) Jawa'da bilgilendirilen ve çocuğuyla yakın iletişimde olan annelerin çocuklarının daha sağlıklı olduğunu ve daha hızlı geliştiğini gösterdiler. Bu ve benzeri ilişkisel bulguların temelinde ise psikolojik ve biyolojik faktörlerin etkileşimi söz konusudur (Zeitlin, Ghassemi ve Mansour, 1990; genel bir tarama için bakınız Kağıtçıbaşı, 1998).

Bu örneklerde görülen, çocuğun ihtiyaçlarına duyarlı, destekleyici bir yakın ortamın, çocuğun çok yönlü sağlıklı gelişimine katkıda bulunduğudur. Bu olumlu süreç, olumsuz çevre koşullarına ve fakirliğe rağmen oluşabiliyor. Yani yakın ortam, genel sosyal yapısal etkenlerle insan gelişimi sonuç değişkenleri arasında bir ara değişken rolü üstleniyor. Böylece burada aracılı bir model öngörülmektedir.

Özellikle yakın insan ilişkileri ve destekleyici bir ortam, önemli bir psikolojik güç olarak ortaya çıkmaktadır. Genel olumsuz çevre koşullarında görülebilen bu tür olumlu insan gelişimi, olumlu sapma (positive deviance) ve dayanıklılık (resilience) gibi kavramlarla açıklanmıştır (Zeitlin, Ghassemi ve Mansour, 1990; Werner&Smith, 1982).

Uygulamaya Yönelik Çıkarımlar

Şimdiye kadar ele aldığım örnekler, gerek dünyada gerek Türkiye'de kadın ve çocukla ilgili sorunların içiçeliğine işaret ediyor. İnsanca gelişme sorunlarının temeli de burada odaklaşmaktadır.

Bundan önce sosyal bilimcilerin insanca gelişme sorunlarına uzak kaldıklarını belirtmiştim. Bunun nedenlerine de kısaca değindim. Bunlara ek olarak, genel sosyo-ekonomik gelişme sorunları karşısında sosyal bilimcilerin yapabilecekleri birşey olmadığını düşünmeleri de, onların bu sorunlara uzak durmalarına yol açıyor. Gerçekten de, insan bilimciler, olumsuz ekonomik koşulları de-

ğıştiremezler; makro düzeyde gelişmeyi sağlayamazlar. Ancak ara değişkenleri etkileyerek "yakın çevre" yi değiştirebilirler. Bu yakın çevre, sonuçları etkileme durumunda olduğu için, müdahale (intervention) mümkündür.

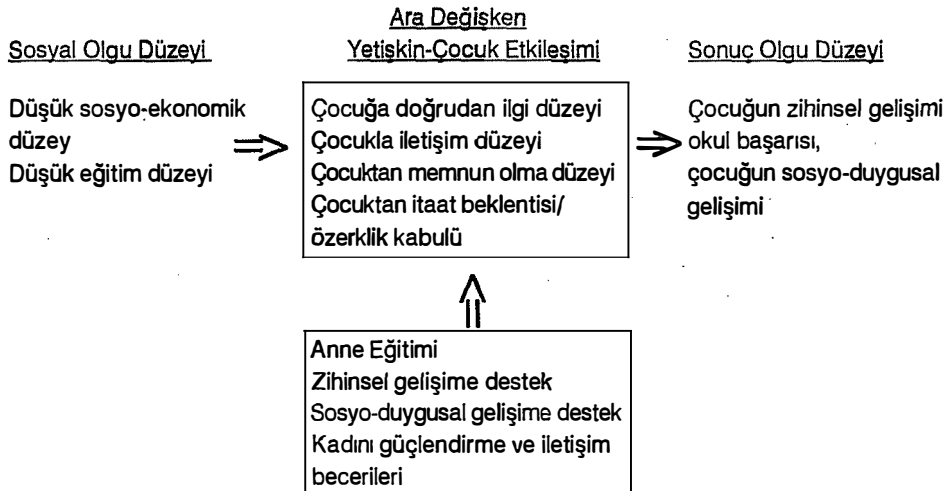
Burada kadın ve çocukla yapılabilecek uygulamalı araştırmalar ve sosyal politikalara yön verebilecek çalışmalar ön plana çıkıyor. Gerekli kuramsal temellere dayanan bu tür uygulamalı çalışmalar, insan faktörünün gelişmesine önemli katkıda bulunabilir. Özellikle, insan gelişimini desteklemek için, yakın çevredeki anahtar kişi olan anneyi, yani çocuğu büyüteni desteklemek ve güçlendirmek önemlidir.

Türkiye'de yurt çapında halk eğitim merkezlerinde uygulanmakta olan "anneçocuk eğitim programı" böyle bir uygulamalı araştırma ürünüdür. Bu çalışmayı, bir örnek olay olarak ele almak istiyorum. Sevda Bekman ve Diane Sunar'la birlikte İstanbul'un 5 düşük sosyo-ekonomik düzeyli semtinde gerçekleştirdiğimiz, Erken Destek Projesi olarak bilinen bu çalışmanın kitabı, *Başarı Ailede Başlar*, YAPA yayınlarından çıktı (Kağıtçıbaşı, Bekman, Sunar, 1993). Bu araştırma 1982-1992 arasında toplam 10 yıllık süreyi kapsadı.

Erken Destek Projesi ve Takip Araştırması

Bu araştırma(Kağıtçıbaşı, Sunar, ve Bekman, 1988; Kağıtçıbaşı, Bekman ve Sunar, 1993) çocuğa erken destek sağlayan, aileye yönelik uygulamalı bir çalışmayı içeriyordu. Amaç, anneye destek sağlayıp onunla çalışarak çocuğun çok yönlü gelişimini desteklemektir. Burada çocuk, yakın çevresi aracılığıyla desteklendiği için daha önce de sözü edilen bir aracılı model söz konusudur. Bu aracılı destek modeli, Şekil 1 de verilmiştir.

Şekil 1: Erken Destek Projesi



Erken Destek Projesi 4 yılı kapsıyordu. İlk yıl, anne ve çocuklarla yapılan kapsamlı mülakat, gözlem ve test sonuçlarına dayanan durum saptayıcı veriler toplandı. İkinci ve üçüncü yıllarda, tesadüfi örneklemeyle seçilen bazı anneler(deney grubu) eğitimden geçti ve verilen eğitimin etkisini ölçmek için dördüncü yılda deney ve kontrol gruplarına tekrar test, mülakat ve gözlemler yapıldı. Annelerin büyük çoğunluğu ilkokul mezunuydu; üçte ikisi fabrika işçisi olarak çalışıyordu.

Eğitim programı hem annelere çocuklarına öğretmek için temel bilişsel yetenekler kazandırdı, hem de onları büyüyen çocuklarının ihtiyaçlarına karşı daha duyarlı olmaya yöneltti. Bunun yanında annelerin kendilerine güven ve yeterlilik duygusu geliştirmeleri de sağlandı. Bu destek programı annelere evlerinde ve grup tartışmaları yoluyla verildi. Bu tartışmalarda bir taraftan çocuğa yakın ve ilgili olmak, yardımcı olmak gibi bağlılık değer ve davranışları pekiştirildi. Diğer taraftan da annelere çocuğun özerkliğini geliştirecek yeni değerler verildi.

Destek programından sonra, araştırmanın dördüncü yılında annelerin çocuk yetiştirme tutumları tekrar ölçüldü. Eğitime katılan annelerin (N:90), eğitim almayan annelerden (N:160) daha çok çocuklarında özerk davranışlara değer verdiği bulundu (F:12.5; $p=.02$). Ayrıca eğitim almamış annelere kıyasla, eğitim almış annelerin iki katından fazlası çocuklarının özerk davranışlarının kendilerini memnun ettiğini belirtti (%9.7'e %21, $x^2=6.04$, $p=.01$).

Bu çalışmada zihinsel gelişme de vurgulanmaktaydı. Bu programın içerdiği üç temel bilişsel gelişim alanı "dil", "duyumlama ve algılamaya dayanan beceriler" ve "problem çözme" idi ve çocuğu okula hazırlayıcı bir eğitim içeriyordu.

Dördüncü yılda bilişsel gelişimin göstergeleri açısından deney grubu ve kontrol grubu çocukları arasında önemli farklar bulundu. Örneğin: I.Q. puanları (Stanford-Binet) testi, (F=18.31; $p=.001$), analitik yetenekler(WISC'in küplerle desen, parça birleştirme ve resim düzenleme testleri) (F=7.81; $p=.01$); ve Piaget'in sınıflandırma işlemleri($x^2=7.53$, $p=.01$). Bilişsel ölçümlerdeki bu farklılıklar, özellikle çocukların bir merkezde uzmanlar tarafından değil, evde anneleri aracılığıyla eğitim gördükleri göz önüne alınınca çok dikkat çekicidir.

Çocuklara dördüncü yılda Genel Yetenek, Matematik ve Türkçe başarı testleri de verildi ve ayrıca okul başarısı karne notlarıyla belirlendi. Tüm başarı testlerinde anneleri eğitim gören çocuklar daha başarılı oldu. Bu çocukların okul başarıları da kontrol gruba kıyasla daha yüksek bulundu(F=4.5; $p=.037$). Özetle, annelerin eğitimi ve dolayısıyla onların çocuklarına verdikleri eğitimin etkileri son derece olumluydu.

Anne-çocuk etkileşimi de anne eğitimi programından çok şey kazandı. Örneğin eğitim alan annelerin, eğitim almayan annelere kıyasla çocuklarına daha çok ilgi gösterdikleri bulundu. Eğitim alan anneler, çocuklarının ev ödevleriyle de daha çok ilgilendiler($t=3.54$; $p=.001$). Bu annelerin çocuklarının okumasıyla ilgili beklentileri de daha yüksek düzeydeydi ($t=2.11$; $p=.04$). Ayrıca, eğitim

alan anneler, 2-3 yıl öncesine göre çocuklarını genel olarak daha olumlu değerlendirmeye başladılar ($t=2.16$; $p=.03$).

Nihayet, eğitim gören annelerin eğitim görmemiş annelerden daha çok çocuklarıyla sözel iletişim kurdukları saptandı. Bu anneler çocuklarından hoşnut olmadıkları zaman bile fiziksel ceza uygulamak yerine yine konuşarak onları uyardılar. Ayrıca, eğitim almış anneler, eğitim almamış annelere oranla çocuklarının davranışının altındaki niyeti de göz önünde bulundurdular (sırasıyla %61 ve %39) ve çocuklarını sözle ikna ederek davranışlarının neye yol açabileceğini onlara açıkladılar (sırasıyla, % 33 ve % 8).

Bu destek programının anneler üzerindeki etkileri de çok dikkat çekici oldu. Eğitim görmeyen annelerle karşılaştırıldığında, eğitim gören anneler ailede daha yüksek bir statüye sahip oldular. Çocuk disiplini artık daha çok söz sahibi olduklarını, eşleriyle ortak kararlar aldıklarını belirttiler. Daha önce yurt çapında gerçekleştirilen "Çocuğun Değeri" araştırmasında (Kağıtçıbaşı, 1981) bulunan kadının aile içi statüsünün ülke çapında ortalama değerleriyle karşılaştırıldığında, bu eğitimle annelerin oldukça iyi bir konuma geldikleri görüldü.

Takip Araştırması

4. yıl bulguları çok olumlu olmakla beraber, bu olumlu etkilerin uzun vadeli olup olmaması önemlidir. Bunu saptamak için anne eğitim programının bitiminden yedi yıl sonra bir takip araştırması gerçekleştirildi (Kağıtçıbaşı, Bekman ve Sunar, 1993). Araştırmaya katılmış olan 255 aileden 225 ine ulaşılabildi. Bunların 217 si ise takip araştırmasına katılmayı kabul etti. Böylece Erken Destek Projesi ve Takip Araştırması birlikte 10 yıllık bir süreyi kapsadı (1982-1992).

Takip araştırmasının belki en önemli bulgusu, anneleri eğitimden geçmiş olan ve kendileri artık 13-15 yaşa gelmiş olan deney grubu ergenlerinin kontrol grubuna göre daha büyük bir oranla hala okulda olmalarıydı (%67 ye karşı %86). Zorunlu eğitimin 5 yıl olduğu bir ortamda özellikle düşük SED li kesimler için zorunlu eğitimin ötesine geçen bir okullaşma, yukarı sosyal mobilitéyi sağlayan çok değerli bir kazanımdır. Bu kesimde okul başarısı ya da okuma güdüsü zayıf olan çocukların okuldan çıkıp erken yaşta çalışmaya başladığını görüyoruz. Okula devam edenler ise, daha başarılı olanlardır. Bu bakımdan deney ve kontrol grubu arasındaki bu okullaşma farkı, erken destek programının çok önemli bir uzun vadeli sonucudur.

İkinci olarak, WISC-R Sözcük dağarcığı alt-testinde (Savaşır ve Şahin, 1988), anneleri eğitimden geçmiş olan ergenler, diğerlerinden daha yüksek puan aldılar ($F=4.63$; $p=.03$). Bu yaşta sözcük dağarcığı, zihinsel kapasitenin ve başarının önemli bir göstergesidir. Türkiye'de yapılan araştırmalarda bu alt-testin geçerliği saptanmıştır (Savaşır ve Şahin, 1988; Kağıtçıbaşı ve Savaşır, 1988). Anneleri eğitimden geçen çocukların bu kadar yıl sonra bu başarısı gene erken destek programının sürekli olumlu etkisini kanıtlamaktadır.

Üçüncü bir objektif bulgu da, anneleri eğitimden geçen çocukların 5-yıllık ilkokul başarılarının kontrol gruba kıyasla daha yüksek düzeyde olduğu idi. Türkçe, Matematik ve Sosyal Bilgiler notlarıyla genel akademik ortalamaları, iki grup arasında önemli farklılıklar gösteriyordu. Deney grubunun bu okul başarısı, kuşkusuz onların-yukarıda belirtilen-daha ileri düzeydeki okullaşmalarına yol açan önemli bir faktördür.

Erken destek programının uzun süreli olumlu etkileri, bu objektif göstergelerle saptanmıştır. Bunların yanında çocukların, anne ve babalarının belirttikleri kendi görüş ve tutumları da uzun süreli etkileri yansıtmaktadır. Örneğin, anneleri eğitimden geçen ergenlerin okula ve okumaya yönelik tutumları, kontrol gruba kıyasla çok daha olumluydu. Ayrıca deney grubu, okul başarısına yönelik daha olumlu bir benlik kavramına da sahiptiler. Ayrıca bu ergenler diğerlerine göre daha özerktiler ve arkadaşları arasında daha fazla kabul görüyorlardı. Kontrol grubu ise kendine daha az güvenliydi. Az olarak görülmekle beraber, suçluluk olayları da sadece kontrol grubu için söz konusuydu.

Anneler ve aileler üzerindeki etkiler de dikkat çekiciydi. Annelerin gerek çocuklarıyla, gerek eşleriyle ilişkileri, deney grubunda daha iyiydi. Genel olarak da aile ilişkilerinin bu grupta kontrol grubundakinden daha sağlıklı olduğu saptandı. Deney grubundaki annelerin ve babaların, çocuklarıyla daha ilgili oldukları, onların daha fazla okumasını istedikleri de bulundu.

Nihayet, eğitimden geçen annelerin evdeki statülerinin, kontrol grubuna göre 4. yılın sonunda olduğu gibi, 10. yılda da daha yüksek düzeyde sürdüğü saptandı. Aile içinde karar verme, eşle iletişim ve eşle rolleri paylaşma öğelerinden oluşan ailede kadının statüsü endeksinde, eğitilmiş anneler, eğitilmemiş olanlardan daha yüksek puanlar aldılar. Bütün bu bulgular, erken destek programının çocuklar, anneler ve giderek aileler üzerindeki olumlu etkilerinin sürekli olduğunu göstermiştir.

Araştırmanın çok olumlu kısa ve uzun vadeli sonuçlarından sonra, önemli kurumsal gelişmeler oldu. Anne-Çocuk Eğitim Vakfı (AÇEV) kuruldu. Milli Eğitim Bakanlığı ve sivil toplum kuruluşlarıyla işbirliği içinde AÇEV, Anne Çocuk Eğitim Programı (AÇEP) uygulamalarını yurt çapında genişletti. Bu yıl program, 60 vilayette uygulanıyor. Şimdiye kadar programa 60.000 anne-çocuk çifti katıldı; her yıl sayılar artmaktadır. Halen, programın televizyona uyarlanarak daha da geniş kitlelere ulaşması çalışmaları yapılıyor.

Orijinal araştırmada ve takip araştırmasında elde edilen olumlu sonuçlar binlerce kadını ve çocuğu kapsayan geniş uygulamada da hala geçerli mi?. Yeni yapılan bir değerlendirme araştırması, programın önemli olumlu etkilerine işaret ediyor. Bu araştırma Dr. Sevdâ Bekman tarafından İstanbul, Ankara, Aydın ve Şanlıurfa'da gerçekleştirildi. Özellikle, çocukların zihinsel gelişmesinde ve okula hazırlanmalarında programın çok yarar sağladığı; annelerin de kendine güvenini arttırdığı bulundu (Bekman, 1998).

Anne-Çocuk Eğitim Programı'nın (AÇEP) bazı temel özellikleri bu programın, insan faktörünü geliştirme girişimlerinde kullanılabilecek iyi bir model olduğunu gösteriyor. Bir kere AÇEP çok amaçlı ve çok hedefli bir program. Hem yetişkin eğitimi hem de erken çocukluk eğitimi içeriyor; hem kadını, hem çocuğu etkiliyor. Ayrıca, yaygın eğitim olarak, ekonomik ve çok sayıda kişiye kolayca ulaşılabilen ev ve toplum merkezli bir model.

Bu tür bir model, farklı alanlara uygulanabilen bir esnekliğe sahiptir. Örneğin AÇEP'in içinde sağlık beslenme ve aile planlaması modülleri vardır. Çocuk eğitimi ve yetiştirilmesine ilaveten bu konular da annelerin katıldığı grup tartışmalarında inceleniyor. Grup dinamiği ilkeleri kullanılarak katılımlı bir öğrenme sağlanıyor.

AÇEP, eğitimi, insan gelişimi, grup dinamiği, tutum ve davranış değiştirme tekniklerinin bilimsel temellerine dayanıyor. Böylece çeşitli sosyal bilim alanlarının ışığında bir uygulama oluşuyor. Ayrıca bu uygulamanın, kültürel bağlama da duyarlı bir yaklaşımı var. Program, bu nedenlerle başarılı oluyor.

Bu program, Milli Eğitim Bakanlığınca da kabul edilerek, okul öncesi eğitimi ve yetişkin eğitimi programlarının yeni bir yaygın eğitim modeli olarak benimsendi. Böylece daha pahalı ve bu nedenle sayısı yetersiz kurumsal örgün eğitimi tamamlayıcı olarak bu alanda yaygın eğitim modeline yönelik bir eğitim politikası olarak kabul görmüş oldu. Bu bilimsel araştırma, kültüre uygun sosyal bilim kavramlaştırmalarının, uygulamaya ve giderek sosyal politikalara nasıl yansıtılabileceğine bir örnek teşkil ediyor. Sosyal bilimin yaygın eğitim uygulamalarına yönelik potansiyeli çok geniştir.

Bunun gibi örnekler, Türkiye'de çoğalabilir. Eğitimde olduğu gibi, sağlık, çevre sağlığı, beslenme, istihdama yönelik beceri kazandırma, yurttaşlık ve katılımlı demokrasi bilincini güçlendirme gibi birçok konuda, sosyal bilim kavram ve yaklaşımlarına dayanan programlar geliştirilebilir, uygulamalar yapılabilir. Bunlar erken çocukluktan, gençlikten, yetişkinliğe kadar bütün yaş gruplarına hitab edebilen çok hedefli insan kapasitesini geliştirme girişimleridir. Önemli olan bu girişimlerin artması, bilimsel temellere dayanması ve kültüre duyarlı olmasıdır. Özellikle geniş kitlelere ulaşabilmek için medyanın potansiyelini de kullanmak gerekir. Bu çabalarda, sosyal bilimciler diğer kesimlerle, özellikle sivil toplum kuruluşlarıyla, devlet ve özel sektörle işbirliği içinde çalışarak, insanca gelişmeye katkıda bulunabilirler.

Kaynakça

- Bekman, S. (1998). *Eşit fırsat: Anne-çocuk eğitim programı'nın değerlendirilmesi*. İstanbul: Anne-Çocuk Eğitim Vakfı Yayınları.
- Carvioto, J. (1981). Nutrition, stimulation, mental development and learning. W. O. Atwater Memorial Lecture, 12th International Congress of Nutrition, San Diego, CA.
- Ceci, S. J., ve Williams, W. M. (1997). Schooling, intelligence, and income. *American Psychologist*, 52(10), 1051-1058.

- Ford Foundation Project in Central Java. Landers & Kağıtçıbaşı (1990), *Measuring the psychosocial development of young children* kitabında. Florence: Innocenti/UNICEF.
- Heckman, J. J. (1995). Lessons from the Bell Curve. *Journal of Political Economy*, 103, 1091-1120.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (1979). The effects of socio-economic development on Draw-A-Man scores in Turkey. *Journal of Social Psychology*, 108, 3-8.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (1981). *Çocuğun Değeri: Türkiye'de değerler ve doğurganlık*. İstanbul: Boğaziçi University Publications.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (1998). *Kültürel psikoloji: Kültür bağlamında aile ve insan gelişimi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kağıtçıbaşı, Ç., & Savaşır, İ. (1988). Human abilities in the Eastern Mediterranean. S. H. Irvine, ve J. Berry (Ed.), *Human abilities in cultural context* kitabında (s. 232-262). New York: Cambridge University Press.
- Kağıtçıbaşı, Ç., Bekman, S., & Sunar, D., (1993). *Başarı ailede başlar*. İstanbul: Ya-Pa Yayınları.
- Kağıtçıbaşı, Ç., Sunar, D., & Bekman, S., (1988). *Comprehensive preschool education project: Final Report*. Ottawa: International Development Development Research Centre.
- Kotchabhakdi, N. J., Winichagoon, P., Smitasiri, S., Dhanamitta, S., & ValyaSevi, A. (1987). The integration of psychosocial components in nutrition education in northeastern Thai villages. *Asia Pacific Journal of Public Health*, 2, 16-25.
- Laosa, L. M. (1984). Ethnic, socioeconomic, and home language influences upon early performance on measures of abilities. *Journal of Educational Psychology*, 76, 1178-1198.
- Leseman, P. (1993). How parents provide young children with access to literacy. L. Eldering & P. Leseman (Ed.), *Early intervention and culture* kitabında (s. 149-172). The Hague: UNESCO.
- Savaşır, İ., & Şahin, N. (1988). *Wechsler çocuk zeka ölçeği (WISC-R)*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Savaşır, İ., Sezgin, N., & Erol, N. (1992). 0-6 yaş çocukları için gelişim tarama envanteri geliştirilmesi. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 3, 33-38.
- Slaughter, D. T. (1988). Black children, schooling, and educational interventions. D. T. Slaughter (Ed.), *Black children and poverty: A developmental perspective* kitabında (s. 109-116). San Francisco: Jossey-Bass.
- UNICEF, (1997). *Ulusların gelişmesi*. Ankara.
- Werner, E. E., & Smith, R. S. (1982). *Vulnerable but invincible*. New York: McGraw Hill.
- Zeitlin, M., Ghassemi, H., & Manseur, M. (1990). *Positive deviance in child nutrition, with emphasis on psychosocial and behavioral aspects and implications for development*. Tokyo: The United Nations University.

KIRAY'IN 1997 TARİHLİ BİR EL YAZMASI ÜZERİNE NOTLAR

Emre Kongar

P

rof. Dr. Mübeccel Kıray ile 1962 yılında tanıştım. Yönettiği bir araştırmaya "mülakatçı" olarak katılmıştım. Ben Ankara'da Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde öğrenciydim. O, Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde öğretim üyesiydi.

Kendisinin öğrencisi hiç olmadım. Ama onun yarattığı atmosferi solumak anlamında, öğrettiklerinden çok şey öğrendim. Her gerçekten "büyük insan" gibi, gösterişsiz ve afasız tafasız kişiliği sayesinde, bir süre sonra arkadaş olduk. 1966 yılında Hacettepe Üniversitesi'nde öğretim görevliliğine başlayınca, "bir konuyu öğrenmenin en iyi yolu o konuda yazmaktır" ilkesine uygun olarak *"Toplumsal Değişme Kuramları"* adlı kitabımı kaleme alırken, Kıray'ın yazdıklarını sistematik bir biçimde inceleme olanağı buldum. 1972 yılında yayınladığım bu kitap, sonradan *"Türkiye Gerçeği"* bölümü de eklenerek günümüze dek geldi ve üniversitelerde hâlâ toplumsal değişme konusundaki ana ders kitaplarından biri olarak okutuluyor. Sanıyorum, *"Sosyoloji Tarihi"* açısından, daha uzun süre de okutulacak. Çünkü kitabın önemli özelliklerinden biri, sosyoloji tarihini sistematik bir biçimde incelemeye çalışırken, İbn Haldun ve Kıray gibi, düşünürlere de yer vermiş olması. Bir süre sonra, doktora seminerlerinde birlikte çalıştığım arkadaşlarla yaptığımız araştırmaları *"Türk Toplum Bilimcileri"* adı ile yayınlamaya karar verince, Mübeccel Belik Kıray bölümünü de ben kaleme aldım.

Gerek *"Toplumsal Değişme Kuramları"*nı gerekse *"Türk Toplum Bilimcileri"*ni kaleme alırken, Kıray'ı, yaptığım sınıflama çerçevesinde hangi grup içinde ele almak gerektiği konusunda oldukça zorlandığımı anımsıyorum.

Yıldız Teknik Üniversitesi

İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Öğretim Üyesi

Çünkü topluma bakış açısı "*diyalektik*" idi, ama her toplumun her an zorunlu bir denge içinde bulunduğunu dikkate alan orta vadeli "fonksiyonel" değişme modeli açıklamaları onu uzun erimli çözümleme yapan ve genellikle de determinist bir yaklaşımı benimseyen yaklaşımlardan önemli ölçüde ayırıyordu.

Daha net olarak söylemek gerekirse, Kıray, diyalektik değişme modelinin yöntemini kullanan ama bu modelin makro ve güncel ilişkilerin mikro yanlışlarını törpüleyerek, orta vadeli yeni bir değişme modeli ortaya koyan kimliği ile, "gruplanması" zor bir kategori oluşturmuştu.

Kıray'la dostluğumuz ve işbirliğimiz zaman içinde gelişti. Birlikte pek çok seminere katıldık. Bir yandan bilim yapmaya ve bunu öğrencilerimize aktarmaya çalışırken öte yandan önyargılarla ve cehaletle birlikte savaştık. Soğuk savaş rüzgarlarının, gerek Orta Doğu Teknik Üniversitesi'ndeki gerekse Hacettepe'deki "sosyal bilim merkezlerini" silip süpürdüğü sıralarda, her ikimiz de farklı zamanlarda İstanbul'a savrulduk. Bu anma kitabına verdiğim yazıda açıklayacağım "el yazması" makale Kıray tarafından 1997 yılında yine bir ortak çalışmamız çerçevesinde hazırlanmış bir "deneme-çözümleme"dir. Kıray el yazısı ile bana yolladığı bu makalede, Türkiye'nin genel değişme çizgisini ve bu çizginin iç ve dış etkenlerini açıklıyor. Bu makalede benim en çok dikkatimi çeken öge, eskiden "tampon kurum" dediği mekanizmayı bu kez "ara form" olarak adlandırmış olmasıydı. Önce bu makaleye dayanarak benim "Siyasal İslam" konusunda yaptığım bir çözümlemeyi, sonra da makalenin tarafımdan yayına hazırlanan metnini aşağıya alıyorum.

Kıray'a Göre Bir Araform Olarak Siyasal İslam

Mübeccel B. Kıray, "siyasal islam"ın, ülke içi dinamikler açısından bir *tampon kurum*, bir *araform* olduğunu ve Türkiye'nin çağdaşlaşma sürecinde bir dönem, "toplumu bütünleştirici ve dengede tutucu" ama "geçici" bir işlevi yerine getirdiğini düşünür. Kıray'a göre "siyasal islam"ın, "iç dinamik öğeleri açısından" yerine getirilen bu "tampon mekanizma" ya da "araform" niteliği, 1970'li yılların ortalarında doruk noktasına erişen bir "dış dinamik" tarafından da desteklenmiştir.

Bir başka deyişle, ülkenin içinde olup bitenler açısından ön plana çıkarılan "siyasal islam" aynı dönemde, ülkenin dışındaki güçler tarafından da desteklenmiştir. Aslında kendi içinde özel kavramları ve terimleri içeren bu çözümlemeyi kavrayabilmek için, Kıray'ın düşüncelerine biraz daha yakından bakmak gerekmektedir.

Kıray'a, göre bütün toplumların *üç temel özelliği* vardır:

1) Her toplum, her an hem *değişme* hem de *denge* halindedir.

2) Her toplumda her an, birbiriyle *çatışma* halinde olan öğeler vardır; değişimin itici gücü olan bu durum, toplumların genel *bütünlüğünü* ve *dengesini* bozmaz.

3) Her toplum, değişirken, kendinden önce değişmiş ve gelişmiş toplumların modellerini *aynıyla ve sarsıntısız olarak* izlemeyebilir ama bu durum, toplumsal bütünlüğün ve dengenin ortadan kalkmasını gerektirmez; bazı *araformlar* ve *tampon kurumlar*, *bütünlüğü sağlar*. İşte Kıray azgelişmiş ülkelerin, gelişmiş ülke modellerini aynıyla izleme zorunda olmadıklarını vurgularken, hem genel olarak değişmeden, hem de özel olarak çeşitli ögeler arası değişme hızı farkından doğan *uyumsuzluğun ve çatışmanın varlığına karşın*, toplumsal bütünlüğün ve dengenin "*tampon kurumlar*" ya da "*araformlar*" aracılığı ile her an korunduğunu söylüyor. Peki hem çatışma, hem denge aynı anda nasıl oluyor Toplum ne feodal, ne kapitalist. Bazı kurumları feodal, bazı kurumları kapitalist. Bazı açılardan sanayileşmiş, bazı açılardan hâlâ tarım aşamasında. Kentler oluşmuş ama, içleri köylülerle dolmuş. Böyle bir toplum, bütünlüğünü nasıl koruyor Azgelişmiş ülkelerde, değişme dönemlerinde, batı toplumlarında görülmeyen bazı yeni kurumlar, *çarpık yapılaşmalar* ortaya çıkıyor ve toplumsal bütünlüğü yani toplumsal dengeyi rie yazık ki bunlar sağlıyor.

Nedir bunlar? Kentleşme yerine gecekondulaşmadır. Kamu yararına işleyen demokrasi yerine partilerin bireysel çıkarlara alet edilmesidir (rüşvet, iltimas v.b.). Gerçek sanayileşme yerine, kapkaççı üretimdir; ve daha bunlar gibi pek çok "*çarpıklık*"tır. Türkiye'de İkinci Dünya Savaşı sonrasında, tarım toplumu ya da feodal yapı çözülmeye başlayınca, onun yerini batıdaki gibi sanayi toplumu, kentsel yapı ve demokrasi, otomatik olarak alamıyor. Kentleşme *gecekondulaşmaya*, sanayileşme *montaja*, demokrasi *çok partili baskı rejimine* dönüşüyor.

İşte Mübaccel Kıray, bütün bu oluşumlara, "*tampon mekanizma*" ya da "*araform*" diyor: Bunlar *ne geride kalmış olan eski yapının, ne de ilerde gözüken yeni yapının kurumlarıdır*: Bunlar, değişme sırasında ortaya çıkan ve *bütün yoz niteliklerine* karşın, toplumsal bütünlüğü sağlayan, *geçici nitelikli* denge kurumlarıdır.

Cumhuriyetle birlikte, feodaliteden kapitalizme geçiş sürecinde de aynı olaylar yaşanıyor. Kırsal alanda yaşayan köylü vatandaş, metropollerde yaşayan kentli vatandaş haline dönüştüğü zaman, toplumla ve devletle arasındaki köprüyü kuran "*Toprak Ağası*"nın işlevlerini yüklenenecek örgütlenmelere ve mekanizmalara gereksinime duyuyor. Türkiye'deki köylü, topraktan koptuğu zaman, devletle ve toplumun öteki kesimleri ile bütünleşmesini sağlayan "*toprak ağası*"nın işlevlerini, yani "*patronaj*" ilişkisini, *sendikalar ve sivil toplum örgütleri yeterince gelişmediği için*, siyasal partiler yükleniyor. (çok partili düzene geçildiğinden beri gözlenen siyasal yozlaşmanın ve "*delege saltanatının*" sosyolojik nedeni.)

Böylece siyasal partilerin "*ocak-bucak teşkilatları*", 1950-1960 arasındaki çatışmaların ve gerilimlerin kaynağı olduğu kadar, köylü ile devleti bütünleştiren örgütlenmeleri de simgeliyor. 27 Mayıs 1960'dan sonra, bunlar kapatılıyor. Bu kez aynı işlevi il ve ilçe örgütlenmeleri yükleniyor. 12 Eylül'den sonra siyasal partiler kapatılınca, bu işlev, tarikatler ve cemaatler tarafından yerine getirilmeye başlıyor. İnsanlar, devletle ilişkilerinde ve toplumsal işlevlerinin yerine getirilmesinde, siyasal partiler yerine, tarikatlere ve cemaatlere sığınıyor.

Kıray, böylece, siyasal islamın güçlenmesini doğrudan doğruya, tarikatların siyasal işlev yüklenmesi olayına bağlıyor. 1983 seçimlerinden sonra siyasal partiler yeniden açılınca, *tarikatlerin ve cemaatlerin işlevi zaman içinde kaçınılmaz olarak azalıyor*.

Türkiye'nin geleceği açısından en önemli belirleyicilerden biri olan "siyasal islamın", iç dinamik öğelerine göre çözümlenmesi böylece, zaman içinde önce yükselen sonra düşen bir ivme gösteriyor Kıray'a göre.

Mübeccel Kıray, günümüzün en belirleyici siyasal gücü saydığı "siyasal islam"a bir de "dış dinamik öğeleri" açısından bakıyor. Burada vardığı sonuç da, "siyasal islamın" yükselişinin, bir "soğuk savaş dönemi" olgusu olduğu. Sovyetlerin varlığı, hem ülkenin içinde bir islam direnişinin oluşturulmasını, hem de dışardan bir "yeşil kuşak" ile bu ülkenin "sarılmasını", zorunlu kılıyor. Sovyetler dağılınca, bu iki gereklilik de anlamını yitiriyor. Böylece siyasal islamın, dış dinamik öğelerinden aldığı destek ortadan kalkıyor.

Soğuk savaş dönemi kapandığına göre, dış dinamik öğeleri açısından da Türkiye'de (bütün dünyada olduğu gibi) *"siyasal islamın" güç kazanması ve yükselmesi duruyor*.

Kıray, temel toplumsal mekanizmasını yukarda açıkladığım iç ve dış dinamik öğelerinin etkileşimi sonunda siyasal islamın geldiği yeri şöyle anlatıyor:

"1970'lerin ortasında Amerika Birleşik Devletlerinde birbirini takip eden çok muhafazakâr üç başkan döneminde soğuk savaşın en önemli unsuru olarak geliştirilip, sonuna kadar, üniversitelerden medyaya, resmi siyasal ilişkilerden gizli operasyonlara kadar her yönden aşırı dozda dinselliği desteklemek ve bunun siyasi hayatta hakim hale gelmesini ayarlamak için gösterilen çaba Türkiye gibi çağdaş sanayi toplumu haline gelmenin yarı yolunda olan bir toplumda olumlu-olumsuz büyük yankı buldu.

İlginç olan, 1980'lerin başında değişmez ve evrensel (dogma) olduğu ileri sürülen siyasi islam tezlerinin bu muhafazakâr politikalar yumuşatıldıktan sonra 1990'ların sonunda, ister istemez (zamana ve yerine göre) çeşitlenme gösterdiği, yeniden tefsir edildiği görüldü; giderek İslam'da reform yapılması gerektiği ileri sürülür hale geldi. Bu tutum değişikliği için onbeş yıl geçmesi, Sovyetler Birliği'nin dağılması ve siyasal islamın, ittirildiği toplumlarda bölünmüş siyasal islam gruplarının birbiri ile mücadeleye girmesi gerekti. Herşeye rağmen sanayileşmiş toplumların formüle ettiği köktendinciliğin yapısal değişmede uzun yol almış toplumlarda hemen kabul edilemeyeceği anlaşılmış oldu. Kolayca tahmin edileceği ve bekleneceği gibi, islamın da değiştiği 'ılımlı' islam gibi birtakım ara biçimlerin oluşturulduğu, giderek kişiselleşmiş 'vicdan özgürlüğü' anlamında, siyasetten ayrılmış bir anlam kazanmağa yönelmiş olduğu da görülüyor.

Eğer islam toplumda yalnız kendi hayatiyetine bırakılmış olsa idi çok eski bir yapının parçası olan radikal islam hiç söz konusu olmayacağı gibi, 'ılımlı' islam da terim olarak bile ortaya çıkmazdı. İleri sanayi toplumlarının farklılaşmış, ör-

gütlenmiş, yeni elektronik iletişim dünyasının yarattığı küreselleşmenin bir parçası haline gelmiş yapısında, siyasal islamın onlardan kopuk, otoriter bir düzeni yaşatması olanağı yoktur. Bugün soğuk savaşın bitiminden sonra hâlâ devam ediyorsa, biraz da ileri sanayi toplumlarının kendi aralarındaki hiyerarşinin oluşması geciktiğinden, dolayısı ile, hangisi, hangi islamı istiyor, açıkça söylenmediğindendir".

Kıray'ın yukardaki çözümlemelerime esas oluşturan ve "Türkiye ve Toplumsal Değişme" (Kendiliğinden-Müdahale ile) başlığını taşıyan 1997 tarihli el yazması makalesi ise şöyle:

TÜRKİYE VE TOPLUMSAL DEĞİŞME (KENDİLİĞİNDEN-MÜDAHALE İLE)

Prof. Mübeccel KIRAY

Türk toplumu ile ilgili her irdeme, bence 18.yy. başlamış, 1920'lerde krizitalize olmuş, 1950'lerde önem kazanmış büyük temel yapı değişikliğini açıklayarak başlamalıdır. Bugünlerde artık gazete makaleleri düzeyinde de sözü edilen basit teknolojiyle (saban-öküz) tarıma ve onun gerçekleştirdiği kısıtlı artı ürünün oluşturduğu köylü-esnaf-lord-bürokrat beyler (artı ürünü kontrol eden elit) çerçevesinden kurtulup daha yüksek teknoloji ile (traktör ve tamamlayıcıları) pazar için üreten kırsal nüfusun esnaflıktan çıkıp çeşitli seviyelerinde örgütler oluşturmuş küçük-orta boy çok büyük sanayi üretimine geçen, çiftçilerin işçi ya da memur olarak ücretlileşmiş uzmanlaşmış, örgütleşmiş şehirleşmiş bir sanayi toplumu olmanın yan yolunu aştığımız söylenebilir.

Bu değişmeler beraberinde yeni siyasal yapı, yeni bir hukuk yeni yaşam tarzı yeni eğitim, yeni sanat formları ve benzeri yeni toplum kurumları da getirmiştir.

Bütün 19.yy., daha önce sanayileşmiş toplumların Osmanlı toplumundaki değişikliği kendi istedikleri yani kendi ekonomik-siyasal çıkarlarına uyacak ve ona fayda sağlayacak şekilde yönlendirmek için, içerde karışıklık yaratmaktan, borçlandırmaya, yeni devlet düzeni empoze etmekten, adaletini şekillendirme çabalarına, harplerden, maliyesinin iflasını istemeye kadar uzanan müdahalelerinin tarihidir.

Elbette Batıda İngiltere'den başka hiç bir toplumda sanayileşme sadece kendi iç dinamikleri ile başlamamıştır. Hele sanayileşmesi geç kaldıkça İngiltere'den başlayarak tarım toplumundan sanayi toplumu yapısına geçen her devlet geç kalanlara eli erdiğince müdahale eder olmuştur. Osmanlı toplumu da böyle dış dinamiklerle başlayan büyük yapısal değişmeleri, giderek kendi iç dinamikleri ile yeni toplum evrelerine ulaşanlardan biridir.

İki paragrafta kalın çizgilerini verdiğimiz Türkiye'nin dış ve iç dinamiklere bağlı olarak yaşadığı bu büyük toplum yapısı değişikliğini biraz daha iyi anlatabilmek için sosyal değişimin nasıl olduğunu biraz daha açmak gerekir. Her toplum yapısı ister basit tarım toplumu ister ileri derecede sanayileşmiş toplum yapıları olsun kendisini oluşturan her yönün ve parçanın birbirini karşılıklı olarak etkilediği ve şekillendirdiği, hepsinin birbirine bağlı olduğu, değişmeye hazır dengeli ama dinamik bir sistem halindedir. Bu sistem, içerden ya da dışardan gelen herhangi bir etkenle çözülebilir. Aynı anda bu etkene göre kendini hemen yeniden düzenleyebilmeyi de başarır. Toplamlar bu özelliklerinden dolayı hem her an değişmeye hazır hem de denge halindedirler. Bu nazik bir dendedir.

Toplumbilimci olmasak da, hepimizin yaşayarak öğrendiğimiz gibi toplum ne tür bir etki olursa olsun günden geceye aniden değişmez. Aşama aşama değişir; değişmiş yönlerle değişmemiş yönleri birbiri ile etkileştiren yeni "araformlar" oluşur, nazik dengeler yeniden kurulur. Eğer değişen yönle değişmeyenin arası çok açılırsa bu basit bir araformla değil daha belirgin bir "sosyal hareket"le bağdaşır ve yeni bir evreye ulaşıncaya kadar etkileşimini sürdürür.

Türkiye'yi anlamak için sosyal yapının ve değişimin bu özelliklerini gözönünde tutmak gerekir.

İngiliz sosyal tarihçisi Eric Hobsbawm 20.yy. kapsayan son kitabı The Age of Crisis'da "köylülük ölmüştür" demektedir. Bu beyan elbette çok genel hemen bütün dünyayı kapsayan bir cümledir. Anlatmak istediği yirminci yüzyılın sonunda toplumların eriştiği evrim aşamasında artık köylülüğe yer yoktur. Türk toplumunda köylüler sadece köyde yaşayan kişiler değildir. Köylü küçük, izole, kendi içine kapalı kendi kendine yeten yerleşmelerde yüzyıllardan gelen kapalı toplum değerleri, inançları ve gelenekleri ile yaşayanlardır.

Saban ve öküzle dayalı tarımları ile çok kısıtlı bir artı ürün yaratan bu insanların dışarıyla ilişkileri vergi (öşür) ödemek ve askerlik yapmaktan ibarettir. Yaşamlarında farklılaşma ya da uzmanlaşma yoktur. Ondokuzuncu yüzyılda Batı Anadolu'dan başlayarak yavaş yavaş değişen bu yapı özellikle 1926'da Öşür'ün kaldırılması ile büyük bir adım atmıştır. Özellikle II. Dünya Harbinden sonra da köylülerin hayatına çok daha kökten değişiklikler girmiştir. En önemlisi traktör, yeni ürünler ve bunların pazara dönük üretimi, büyük sayıda emeği-köylüyü topraktan koparmıştır.

Bu değişiklik yeni demografik eğilimlerle nüfus patlaması ile birleşmiş ve bazı hallerde siyasal çatışmalarla da birleşince köylüleri köylerini terk etmeğe itmiştir. Bu sürecin geri dönülmez bir süreç olduğunu belirtmek gerekir. Başka deyişle, bugün Türk şehirlerinin yüzde altmışını oluşturan ve 1950'lerden beri gelmeğe devam eden eski-köylülerin artık bir daha eski

kapalı, kendi kendine yeten köy toplumlarına dönmeyeceklerini bilmek gerekir.

Böylece toplumun evrimi yönünde çok temelde bir süreç başlamıştır ve sürmektedir. Tarımda, toprakta nüfusun yüzde on ile onbeşi kalıncaya kadar bunun hızla süreceği düşünülebilirdi. Ne var ki bu nüfusu assimile etmeye hazır olmayan kentlerde, eğitim, sağlık, uzmanlaşma farklılaşma ile gelişmiş sanayi ve iş örgütlerinde çalışması sağlanamayan bu nüfus bir sorun olarak görülmüş ve topraktan kopmaları yavaşlatılmıştır. Bugün Türkiye'de nüfusun hâlâ % 45 kadan köydedir ve "köylü"dür.

Bu durum bugün içinde yaşadığımız ve ortaya çıkan, köydeki küçük toprakların hâlâ rantabl olmayan bir biçimde işletilmeye çalışılması özellikle sanayi toplumuna uyumu kolaylaştıracak uzmanlaşma-farklılaşmaya mani olarak ya da kadın-erkek eşitsizliğinin daha da artması gibi önemli değişmeyi yavaşlatan ve toplumu geriye çeken yönler taşımaktadır. Köylülüğün devam ettirilmesini bir çözüm gibi gören değişmeyi yönlendiren çevrelerin makro seviyede daha büyük sorunlar yarattıklarını görmeleri gerekir.

Öte taraftan şehre göçen eski köylüler (bu bakımdan küçük kent ve kasabada esnaflığı bırakıp göçenler de aynı çerçeveye içerisindeyler) buralara gelir gelmez hemen bütün yaşam tarzları, değerleri, davranışlarını belirleyen düşünce tarzları hemen değişmemiştir. Onların değişmesini sağlayacak kurumlar ve hizmetler de çok eksik olunca eski köylü ve kasabalılar eskiden beri en aşına oldukları insani ilişkilerini ön plana çıkarmışlardır.

Aslında bütün ilişkiler sanayi öncesi toplumunun yalnız köylüleri değil, her kesimi için geçerlidir. Bu hakim insan ilişkisi yüzyüze kişisel primer ilişkilerdir. Oysa sanayi toplumlarında insan ilişkileri role dayanan anonim sekonder ilişkilerdir. Bunun tipik örneği patronaj ilişkilerindeki, ya da köylü-ağa, köylü-bey ilişkilerindeki himaye ilişkileri ve sistemidir. Patronaj ya da benzer himaye sistemleri karşılıklı ama birbirine etkisi ve önemi eşit olmayan bir ilişkidir. Bu ilişkide himaye edilenin güvenliği ve refahı, ya da kısaca korunması, himaye edenin kişisel sorumluluğudur. Himaye edenin sağladığı birçok ekonomik yarar karşılığı himaye edilen himaye edene siyasi itaat, şeref, prestij ve bazı hizmetler sağlar. Bu ilişki yapısallaşmış, yüzyüze bir ilişkidir ve değişme başlamadan önce bu herkesin soru sormadan kabul ettiği, üzerinde durmağa değer bulmadığı bir ilişkidir. Sanayileşme, şehirleşme süreci içerisinde insan ilişkilerinde öne çıkan ve uyum sağlamada en kolay kullanılan ilişki bu olmuştur. Köylülüğün ve esnaflığın çözülmeye başladığı son kırk sene içerisinde yeni ortaya çıkan ilişkileri eski ile bir araya getiren ve hep değişerek sayısız "araform" oluşturmuş ve toplumda gerekli nazik dengeyi sağlayan ara oluşumlar hep himaye sistemlerindeki yani patronaj denen araformlarla sağlanmıştır.

Geçmişteki kırk yıl içerisindeki değişme ve uyum süreçleri incelenirse hemen hemen her on yılda bir yeni tip bir patronaj (himaye) sisteminin öne çıktığı, zamanla işlevini yitirdiği ve yerini yeni tür bir patronaja bıraktığı görülmektedir.

Himaye sisteminin en eski şekli herkesin çok iyi bildiği ailedeki en yaşlı ya da en tecrübelisinin öncülüğünde aile ve akrabalar arasındaki işbirliğidir. Bir ev edinmek, bir iş edinmek ve ailede sorunları çözmek için bir lider öncülüğünde beraber hareket edilmesi en çok görülen halidir. Daha sonra bu dayanışma grubu(ailenin)nun yerine hakiki ya da fiktif "hemşerilik" ilişkileri ile daha iyi örgütlenmiş grupları himayesine almış himaye eden-edilen ilişkilerinde görüyoruz. Bu aşamada daha büyük iş yerlerinde iş bulma hukuk ve devlet bürolarında, okullarda, hastahanelerde himaye ettiklerinin ilişkilerini düzenleyen yeni tip "himaye edenler" belirmiştir. 1970'lerin ortalarına gelindiğinde, yavaş yavaş tanrı toplumunun kıtlık ekonomisinden çıkıp sanayi toplumunun göreceli olarak bolluk ve tüketim ve ekonomisine geçmeye başlamış ayrıca oy kullanan çoğunluklar olarak göçler olarak yerel etkili himayecileri dışında himaye edecek kişileri ya da kurucuları kullanmaya başlamışlardır.

Siyasi partilerin, yerel örgütlerinden parlamento gruplarına kadar her kademesinin reaksiyonu bu insanlarla yüzyüze kişisel ilişkiler kurarak erişmeğe ve sorunlarını kişi bazında çözmeye çalışmak olmuştur. Belirli ki hem seçilmiş siyasi parti mensubu hem de toplumun eski köylü, esnaf üyeleri gibi insanlar için bu anlamlı bir ilişkidir. Çünkü ikisi de bu ilişkide nerde durduklarını biliyordur. Siyasi parti patronajının akrabalık ya da hemşerilikten çok daha geniş nüfuz alanı vardır. Uzmanlaşmamış deneyimsiz köyünü ve zanaatını bırakmış bu kişiler için en önemlisi uzmanlık istemeyen düşük becerili devlet memurluklarına oturmak ya da çok sayıdaki Kamu İktisadi İşletmelerinde bir işe yerleştirilmektir. Başlangıçta hem siyasal parti mensupları hem himaye arayanlar için ideal görünen bu çözüm de, bir on yılın sonunda, genelde işlemez hale geldi. İşe yerleştirilen himaye edilen kişi için gelir yetmez oldu. Çünkü daha çok kişiye iş verebilmek için herkese daha az ücret vermek gerekiyordu. Üstelik hem devlet daireleri hem iktisadi işletmelere öyle çok insan alındı ki iş bölümü, iş hiyerarşisi çalışma saat düzeni tam bir kaşıklağın içine düştü ve bir anlamda devlet tıkanı. Ayrıca siyasi partiler de temel fonksiyonlarını ifa edemez hale düştüler. Hatta parlamento tam olarak çalışamaz hale geldi. Çünkü parlamento üyeleri kendilerine oy verenlerin kişisel meseleleri çözmekle yasa faaliyetlerinden daha çok ilgileniyorlardı. Patronaj ilişkileri onlar için o kadar doğal idi ki bunun çağdaş sanayi toplumunun parlamenter rejimine uyup uymadığı akıllarına bile gelmiyordu.

1980'lerin sonuna doğru ve 1990'larda, siyasi partiler patronaj ilişkileri de uyum ve denge için işlevsiz hale (dysfunctional) gelmeğe başladı. Bu aşamada gene yüzyüze ilişkilere kişisel sorunların çözümüne dönük yeni bir patronaj (himaye) kanalı açıldı. Göreli olarak daha büyük yerleşmelerde, göreli olarak büyük mali kaynaklarla sayılan giderek artan, çok yeni dinsel liderler ve merkezler belirdi. Elbette bunlar da bir günde ortaya çıkmadı. Uzun bir iç ve dış etkenlerin mücadelesi etkilemiş ve bir türlü çağdaş sanayi kurumlarının tam olarak yerleşememesinin oluşturduğu koşullarda patronaj kanalı olmaları onları ön plana çıkardı. Hernekadar bu çevreler eski dinsel tarikatların ve cemaatların isimlerini ve söylemlerini kullanıyorlarsa da hem liderlerinin hem de organizasyonlarının sadece son 30 yıl içinde çok çeşitli kaynaklarla oluşturulduğu anlaşılıyor. Bu çevreler de etkinliklerini yaymak için yüzyüze temasları ve kişisel ilişkileri kendilerine en uygun buldular.

Bu dinsel çevrelerin etkinlikleri yukardan beri sözünü ettiğimiz himaye sistemlerinin bir başka çeşitlemesidir. Bunlar da ev, ucuz dinsel eğitim, hastahane, iş, küçük girişimler için sermaye sağlamaktadırlar. Dikkati çeken yön dinsel muhafazakar partinin açık ve yaygın patronaj ilişkilerine girmeden önce göreli olarak sınırlı oy almasına karşın 1990'ların ortasında çabalannı siyasi parti patronaj sistemine dönüştürdüklerinde etkinlikleri hemen artmıştır. Mamafih söylemleri ve mali kaynakları ne olursa olsun dinsel siyasi parti patronaj sisteminin daha önceki himaye sistemlerinden daha başarılı olmasını beklemek sorguya açıktır.

Şunu belirtelim ki patronaj sistemi eski köylü ve esnafın sanayi toplumuna uyum için eski toplumun özelliklerini son kırk senedir hep yeni bir uyum mekanizması olarak, yeni bir araform halinde yenileştire yenileştire bugüne gelmiştir. Bu kurum tekrar tekrar yeni yönlerle yeniden oluşturulacak yeni şehirleşmeye sanayileşmeye parlamenter siyasal hayata uyma çabalarına cevap vermesini sağlamıştır.

Ne var ki patronaj sisteminin sanayileşmiş, şehirleşmiş çağdaş toplumun gerektirdiği anonim ilişki ve üniversal ilkeleri (hukuk) engellemesinin, dışında başka çok daha önemli bir sonucu vardır. Himaye sistemleri himayeyi isteyenlerin gereksinimleri ve himaye edenin bu gereksinimlere cevap verebilme, sorunu çözebilme kabiliyetine dayandığı ve her gereksinime teker teker çözüm getirmeyi gerektiğinden her zaman çok çeşitli düzensizliklere ve giderek sonunda yaygın illegalitelere, hukuka aykırı uygulamaya sebep olur. Bu bütün patronaj formları için geçerlidir. Sanayi öncesi toplumlarda kapalı yerleşmelerdeki tekil düzensiz çözümler yerel kaldığı için o toplumda önem taşımaz. Fakat büyük nüfuslu farklılaşmış sanayi toplumunun oluşmasının yan yolundaki bir çevrede bütün normları, standartları kaideleri, kanunları dışlayan himaye sistemleri kendi aralarında önce bü-

yük bir rekabet, giderek çatışma ve giderek mafya tipi faaliyetleri davet eder. Bu her tür için olduğu kadar dinsel patronaj için de geçerlidir.

Patronaj'ın bir araform olarak çözüm gibi algılanması giderek eski topluma has hemen her çözümde olduğu gibi sonunda ciddi bir denge sorunu yarattığı görülüyor. Ne tür çözümler denge sorunu yaratmaz diye sorulursa cevabı ileriye dönük yeni yapının, er ya da geç gerçekleşeceği yeni yapıya has ilişki ve kurumlara dönük olanlardır.

Patronaj'ın gittikçe daha karmaşık formlarının toplumda hakim hale gelmesi eski yapının ağır bastığı iç dinamiklerle yeni yapıyı oluşturan iç dinamiklerin etkileşiminin sadece bir yanıdır.

Aslında iç dinamiklerin bile daha etkin olanı ve giderek daha baskın olan yönü hızlı sanayi toplumu özelliği kazanmış büyük örgütlü, uzmanlaşmış farklılaşmış, iş, eğitim, yüksek kültür çevrelerinin geniş kitlelere nüfuz eden kanallar oluşturmalarıdır. Üstelik bu tür çevreler de dünyanın en ileri derecede sanayileşmiş en evrensel siyaset bilgi, sanat çevrelerinin çok heterojen özellikleri ile etkileşime girmekte ve ileri sanayi toplumunun özelliklerini aşağılara, ilişkileri kişisel kalmış yerlere ulaştırmaktadır. Başka bir deyişle bir yandan durmadan değişen himaye sistemleri süregelirken diğer yandan engeç gerçekleşecek uzmanlaşmış farklılaşmanın anonim rol ilişkilerine sahip toplum yapısı da kendisini tepeden aşağıya doğru kabul ettirmektedir. Göze çarpan yalnız büyük, metropoliten merkezlerdeki aynışmış, sanayi, iş, ulaşım, iletişim, eğitim kültür etkinlikleri değildir.

Böyle kurumlarda himaye düzeninin (patronaj) rolü bütün örgüte zarar vereceği için çok azdır. Onun için anonim rol ilişkileri hakimdir ve kişiler kendilerini uzmanlaştırdıkları farklılaştırdıkları kadar kurumlar iyi işler.

Sanayi toplumunun oluşmasında toplumsal değişimde hızın ne olacağı ne kadarının kendiliğinden gerçekleşeceği ne kadarının politikalarla oluşturulacağı bugünlerde üzerinde yeniden özellikle durulması gereken bir durumdur. Yazımızın başında da işaret ettiğimiz gibi tanma dayalı kapalı toplumsal yapının çözülmesi kaçınılmaz ve geriye dönülemez bir süreçtir. Genellikle dış dinamiklerle başladıkları sonra bir insan ömrü için uzun olsa da bir toplumun hayatı için kısa sayılacak zaman dilimlerinde zig-zaglar çizebilir; oluşan araformlarla değişmiyor gibi görünebilir. Gene de uzaktan gözlemlendiğinde yeni toplum yapısı evresine doğru hızla değiştiği açıkça görülür.

Bugün Türkiye'de toplum kendiliğinden değiştiği kadar söylenecek birşey yoktur. Fakat bilinçli olarak nasıl ve ne kadar değişsin diye politikalar oluşturuluyorsa (köylülüğü devam çabalan, üretim yerine finans ve ticareti itirmek evrensel kültür yerine tek boyutlu sanat, bilime ve akılcılığa dayalı

eğitim yerine "doğma" eğitimini yeğlemek, gibi) bu politikaların asıl amaçları ve etkinlik derecelerini irdelemek gerekir.

Vurgulamak gerekir ki "değişme" kaçınılmazdır. Toplum nazik bir dengededir ve bir bütündür. Bir yönü değişirse her yeri ona uymak üzere değişir. Bu temel bilgi akılda tutularak son zamanlarda ileri sürülen "Reçete"leri gözden geçirmek iyi olacaktır. "Reçeteler" hiçbir zaman yerel ve dar çevrelerden gelmez. Tersine toplumu kontrol eden üst çevrelerden, daha sık ve önemli olarıktan-özellikle son zamanlarda- dış kaynaklıdır. Bu dış kaynaklar kendi yönlerinden bizim toplumumuzda kendi global politikaları ve çıkarlarıncı ince ayarlanmış "tavsiye" ve zorlamalarla kabul ettirilmeye çalışılır.

Bu reçetelerin bugün en göze çarpanı siyasal islamın sanayi öncesi toplumlarda görülen özelliklere sahip eski Arap ve Osmanlı kurumlarını hakim kılmak istemeleridir. 1970'lerin ortasında Amerika Birleşik Devletlerinde birbirini takip eden çok muhafazakar üç başkan döneminde soğuk savaşın en önemli unsuru olarak geliştirilip sonuna kadar üniversitelerden, medyaya resmi siyasi ilişkilerden, gizli operasyonlara kadar her yönden aşırı dozda dinselliği desteklemek ve bunun siyasi hayatta hakim hale gelmesini ayarlamak için gösterilen çaba Türkiye gibi çağdaş sanayi toplumu haline gelmenin yan yolunda olan bir toplumda olumlu-olumsuz büyük yankı buldu.

İlginç olan 1980'lerin başında değişmez ve evrensel (doğma) olduğu ileri sürülen siyasal islam tezlerinin en muhafazakar politikalar yumuşatıldıktan sonra 1990'ların sonunda, ister istemez (zamana ve yerine göre) çeşitlenme gösterdiği, yeniden tefsir edildiği, giderek İslam'da bir reform yapılması gerektiği ileri sürülür hale geldi. Bu tutum değişikliği için onbeş yıl geçmesi, Sovyetler Birliğinin dağılması ve siyasal islamın itirildiği toplumlarda bölünmüş siyasal islam gruplarının birbiri ile mücadeleye girmesi gerekti. Herşeye rağmen sanayileşmiş toplumların formüle ettiği köktendinciliğin yapısal değişimde uzun yol almış toplumlarda hemen kabul edilemeyeceği anlaşılmış oldu. Kolayca tahmin edileceği ve bekleneceği gibi islamın da değişmesi "ılımlı" islam gibi birtakım ara biçimlerin oluşturulması, giderek kişiselleşmiş, "vicdan özgürlüğü" anlamında siyasetten ayrılmış bir islam kazanmağa yönelmiş olduğu da görünür.

Eğer islam, toplumda sadece kendi hayatiyetine bırakılmış olsa idi çok eski bir yapının parçası olan radikal islam hiç söz konusu olmayacağı gibi "ılımlı" islam da terim olarak bile ortaya çıkmazdı. İleri sanayi toplumlarının farklılaşmış örgütlenmiş, yeni elektronik iletişim dünyasının yarattığı küreselleşmenin parçası haline gelmiş yapısında siyasal islamın onlardan kopuk, otoriter bir düzeni yaşatması olanağı yoktur. Bugün soğuk savaşın bitiminden sonra hâlâ devam ediyorsa, biraz da ileri sanayi toplumlarının

kendi aralarındaki hiyerarşinin oluşması geciktiğinden, dolayısı ile hangisi hangi islami istiyor açıkta söylenmediğindendir.

Doğrusu, devletten devlete tavsiyelerden ya da "Kokteyl Partî" bilgilendirmelerinin dışında üzerinde durulması gereken bir başka dış dinamik kanalı daha vardır ki akademisyen olarak bunun üzerinde ayrıca durmak gerekir. Soğuk savaş döneminde Türk üniversitesi sosyal bilim çevreleri Batılı meslekdaşları ile daha sıkı ilişkilere girerken çok özel bir durumla karşılaştı. Şaşılacak sayıda "uzman" akademisyen-danışman araştırmacı ve kurum, "bilgi" ve analizleri ile bizim daha naif olanlarımızı bu tür baskı ve bombardımana tuttular. 1970'lerin sonunda ve 1980'lerin başında dinselliğe öncelik vermeyen akademisyenlere nerde ise az gelişmiş gözü ile baktırdılar. Genç beyinler bundan en çok zarar gördü. Bu günlerde ise tam bir geri dönüş yaşanıyor Berlin ve Londra'daki son birkaç konferansta "uzman" akademisyenler şimdi islamın hiç de siyasal olmadığını ileri sürüyorlar.

Siyasal islam reçetesi hem dünya siyasetindeki önemini ve yerini kaybettiği hem de getirmek istedikleri, değişmiş çağdaş yapıya uymadığı için kendi dinamiği ve ivmesi ile evrimleşmesini sürdürürken müdahalelerle, daha eski bir ilişkiler düzenini oluşturmağa çalışmanın ya da tersine belli bir zamanda o andaki yapısının özümseyemeyeceği kurumları dışardan oluşturmağa kalkışmanın sonuçlarının ne olacağı henüz iyice araştırılmış değildir.

Görüldüğü kadarı ile Türkiye'de çağdaşlaşmanın yeni toplum yapısındaki kurumların oturmuşluğu bütün geriye çekme politikalarına rağmen toplumun üzerinde oturduğu değişme çitinin geleneksellik yönüne düşmeyeceğini gösteriyor. Dışardan yapılan telkinler iç politikalarla da beslenince bu oluşumları benimsiyenlerce değişme "irreversible" geriye dönüşü olmayacak diyenleri yalanlayacak gibi algılanmıştır. Bunları planlayanlar ne tür taktikler başarılı olur diye yeni politikalar oluşturuncaya kadar değişmelerle, yani yeni teknolojik gelişmeler (elektronik iletişim) yeni ekonomik düzenlemeler (küreselleşme) eski yapıdaki temel kurumların çözülmesi (örneğin geniş aile) eğitim sistemine bilimselliği mutlaka yerleştirme (bilgisayar) bir sembol gibi görmek gerekir, zorunluğu sorusuz kabul etmek bütün durağanlaştırma gayretlerini boşa çıkarmıştır. Ortaya çıkan en önemli özellik bugün değişmeyi geriye döndürmeğe yönelik çabalar artıkça ileri sanayi toplumları ile ve Türkiye'nin çağdaşlaşmış kurumları ile bütünleşme yeni, geriye dönük olmayan, yeni kanallar kuruluşları ortaya çıkmaktadır. Ne var ki bu durum değişmeyi yavaşlatan ayrıca kanışıklıklara sebep olan birçok yeni ilişki yaratmaktadır. Özellikle otoriter ilişkileri ve geriye dönük siyasal reçeteleri tabii ki kalkmak toplumsal çalkantılara, yavaşlamalara çağdaşlaşmada gecikmelere sebep olmaktadır.

Daha yakından bir inceleme en geriye dönük uygulamaların bile kendisini kabul ettirmek için konumunu yeniden düzenleyip yeniden çağdaş özellik-

lerini ön plana çıkardıklarını (holdingler, TV istasyonu ve programlar) araformcu yeni söylemler yılbaşı kutlaması yerine (Medine'nin fethi gibi) edindiklerini görmek gerekmektedir. Burada toplumsal değişimde kendiliğinden olmayıp müdahalelerle yönlendirilmede önemli yeri olan siyasal islamın bir başka yönüne daha işaret etmek gerekir. İleri sanayileşmiş ülkelerin Türkiye'de bu politikaları teşvik ve müdahaleleri kendi aralarındaki rekabetten dolayı birkaç parçaya bölünmüştür. Örneğin A.B.D'nin tercihi (hiç değilse Türkiye için "ılımlı" islam") Avrupa'daki bazı devletlerin tercihi (daha radikal bir siyasal islam) birbirinden ayırdır ve bu da başka çeşitlenmelere varmaktadır. Gene de makro seviyede etkileri aynı yerde durmaktadır.

Sayırsız araformlarla dengeleme düzenini hareketli tutsalar da, sonuçta kendileri hızla değişip çağdaşlaşmaya uymaktadırlar.

Bir başka yönden ele alınırsa Türkiye'nin 1920'lerden 1950'lere kadar ilkelini oluşturduğu çağdaş toplum düzeni, yani sanayileşme, şehirleşme insan ilişkilerinde anonimleşme rol düzeni, dolayısı ile tek hukuk gereksinimi, laiklik, yani farklılıkların çok ve olağan sayılması, akılcı üretken, yaratıcı ve kişiliği geliştiren eğitim sistemleri gibi kurumları yerleştiren düzenin gücünü görmek gerekir. Soğuk savaş öncesi oluşturulan değişme politikalarının gücü bunda kolayca görülür.

Siyasal dinsellik bir soğuk savaş ürünüdür ve onun bitişi ile etkisinin azalacağını kolayca söyleyebiliriz.

HEMŞEHRİLİK DERNEKLERİ, YEREL SİYASET VE ELİT STRATEJİLERİ

Ayça Kurtoğlu

h

emşehrilik cemaatleri siyasi partiler için, siyasi partiler de hemşehrilik cemaatleri için önemlidir. Ancak hemşehrilik cemaatleri ve siyasi partilerin birbirleri için önemli olduklarını vurgulamak yaygın bir kanının sosyolojik olarak da geçerli olduğunu ileri sürmek değildir. Başka bir deyişle, "hemşehrilik" ve "siyaset" birlikte anıldıklarında yaygın olarak akla gelen bir kanı, hemşehrilik gruplarının/cemaatlerinin daima belirli siyasi partileri desteklediğidir. Söz konusu kanı, burada sunulacak olan konu bakımından üstü örtük olarak iki varsayım içermektedir. Bunlardan ilki, kimi hemşehrilik cemaatleri ile kimi siyasi partiler arasında karşılıklı bir bağlılık ya da bağımlılık ilişkisi olduğudur. Bu varsayım ile ilişkili olarak, hem hemşehrilik cemaatlerinin çeşitliliği ve farklılığını hem de siyasi partiler arasındaki örgütlenme ve ideolojik farklılıkları gözetmediği söylenebilir. Bu haliyle, söz konusu varsayım sosyo-politik bir olguya işaret ediyor olmakla birlikte, bağlamı olmayan bir genelleme olarak kalmaktadır. Bu nedenle işaret ettiği olguyu ortaya çıkaran koşulların sosyolojik olarak açıklanması gerekmektedir. İkinci varsayım ise genel bir görüşe göre rasyonel mantığın işlediği bir alan olan siyaset alanı içerisinde rasyonel olmayan bağların var olabildiğidir. Bir başka bakış açısıyla bu ikinci varsayım farklı bir şekilde de ifade edilebilir: Rasyonellik alanı dışında da tanımlanabilir olan hemşehrilik gibi bağlar, rasyonelliğin geçerli olduğu siyaset gibi alanlarda rasyonelite kurallarına uygun olarak işlemektedir. Bu ikinci varsayım ile ilişkili olarak, yine sosyolojik bir bakış açısıyla, siyaset alanı içinde bulunuş biçimi nasıl tanımlanırsa tanımlansın (rasyonel veya irrasyonel) hemşehrilik bağlarının siya-

si partilerle etkileşiminin nasıl ve hangi yollarla gerçekleştiğinin açıklanması gerekmektedir.

Bu makalede, hemşehrilik ve siyaset ilişkisi bir yönüyle ele alınmaktadır. Daha açık bir ifadeyle, hemşehrilik ve siyaset ilişkisine büyük kentlere göç edenlerin siyasi parti tercihlerinin oluşumu bağlamında yaklaşılmakta ve söz konusu ilişki, hemşehrilik bağlarının yeniden inşasında önemli bir yer tutan mekanlarından biri olan hemşehrilik derneklerine ilişkin olarak analiz edilmektedir. Böylece, yukarıda bahsedilen kanı ve varsayımların ne zaman ve nasıl geçerli olduğu konusu açıklanmaya çalışılmaktadır.

Aşağıda önce hemşehri ve hemşehrilik terimlerinin bu makalede nasıl anlaşıldığı anlatılmaktadır. Daha sonra ise hemşehrilik bağlarının büyük kentlere göç bağlamında bir değerlendirilmesi yapılmakta ve hemşehrilik dernekleri göçmen dernekleri olarak sunulmaktadır. Son iki bölüm cemaat elitlerine ilişkindir. Bu bölümlerin ilkinde hemşehrilik ve siyaset ilişkisine cemaat elitleri bakımından yaklaşılmaktadır. Son bölümde de cemaat elitlerinin formel siyasetle olan ilişkileriyle bağlantılı olarak derneklerde izledikleri stratejiler, derneklerin faaliyetlerine katılımları bakımından ele alınmaktadır. Bu son bölümde sunulan ampirik olgular, Ankara'da yine bu makalenin temasını oluşturan kavramların analizine yönelik olarak Keçiören Belediyesi'ne 1994-1999 dönemi için seçilmiş olan meclis üyeleriyle yapılmış bir araştırmanın bulgularına dayanmaktadır.

Hemşehri ve Hemşehrilik

Bir hemşehrilik mekanı olarak hemşehrilik dernekleri ve bunların siyasetle ilişkilerine girmeden önce "hemşehri kimdir?" ve "hemşehrilik nedir?" sorularına açıklık kazandırılması gerekmektedir.

Hemşehri sözcüğü, aralarında coğrafi köken ortaklığı olan kişileri tanımlar (TDKS, 1988). Kişilerin kendileri ve başkaları için coğrafi köken tanımlaması ise yine kişilerin öznel olarak "yurt" ve "memleket" kavramlarını anlamlandırmalarıyla yakından ilişkilidir. "Yurt" ve "memleket", toplumsal olarak kendi içlerinde anlamlı coğrafi yer kavramları değildir. Bu kavramlara ilişkin kişisel tanımlamalar, hem öznel kriterlerin hem de kişilerarası ilişkilerden doğan pek çok unsurun 'hesaba katılması' sürecinden geçerek yapılır. Her iki yerin (yurt ve memleket) kişiler için anlamlandırılma biçimleri, hem kişilerin bu yerlerde ve/veya yaşadıkları yerlerde kurmuş oldukları ilişki ve ilişki ağlarının, hem de söz konusu ilişki ve ilişki ağlarını anlamlandırma biçimlerinin yansımalarıdır (Kurtoğlu, 1998).

Yukarıda bahsedilen öznel unsurlardan en önemlisi aileye ilişkin olanıdır. Diğer bir deyişle, ailenin coğrafi kökenle olan ilişkisi ve aile ideolojisi bu yerlerin tanımlanmasında etkin olan başlıca etmenlerdir. Örneğin, ataerkin değerler sisteminin toplumsal ve kişisel ilişkilerinde birincil önemi olan bir kişi için "yurt" ve "memleket" in öncelikle "baba ocağı" olan yer anlamını taşıması beklenir. Bununla birlikte, aralarında coğrafi köken ortaklığı tanımlamak mümkün olsa da

hemşehri terimi aile üyeleri ve akrabaları tanımlamanın bir yolu değildir. Başka bir deyişle, kültürel anlamda hemşehrilerin içinde tanımlandığı halka, aile üyeleri ve akrabaları dışlar ve onlardan sonra gelir (Dubetsky, 1976). Aile üyelerinin hemşehri olarak tanımlanmamasına karşın, kişinin kendi birincil coğrafi kökenini tanımlamasında ailenin önemli olmasının bir nedeni de hemşehriyi tanımlamanın, veya başka bir ifadeyle kimin hemşehri olduğu veya olmadığını belirlemenin, tamamen bireysel bir seçimle değil aileye bağlı olmasıdır. Yine de hemşehri kavramlaştırmasında çok büyük önemi olan "yurt" ve "memleket" tanımlamaları tekil ve değişmez olmaktan çok çoğul, değişken ve durumsaldır. Bu çoğulluk, durumsallık ve değişkenliğin en önemli nedeni ise yukarıda bahsedilen kişilerarası ilişkilerin çoğulluğundan ve bu ilişkileri anlamlandırmadaki dinamizmden gelir. Örneğin, ataerkil değerler sisteminin kendisi için birincil derecede anlamlı olduğu, içevlilik yapmamış, profesyonel meslek sahibi ve birden fazla coğrafi yerde ilişkilerini devam ettiren bir kişinin ilişkide olduğu her bir coğrafi bölgeden gelen kişileri hemşehri olarak tanımlaması mümkündür. Öte yandan, aynı kişi yaşamının değişik evrelerinde farklı öznel kriterler dolayımı ile çeşitli yurt, memleket ve hemşehriler tanımlayabilir veya tüm bu toplumsal kavramlar o kişi için anlamını büyük ölçüde yitirebilir. Bu durum, kişinin algılamasındaki bölünmüşlüğü değil, toplumsal ilişkilerinin ve bu ilişkilere anlam katan değerler sistemindeki değişimlerin işareti olarak alınmalıdır.

Çok genel olarak belirtmek gerekirse, hemşehrilik, köken olarak aynı coğrafi yerden ("yurt") gelip o coğrafi yer dışında yaşayan kişilere atfedilir. Bu atfı aracılığıyla kişilerin kültürel olarak yakınlığı ya da uzaklığı belirlenir/belirtilir (Güneş-Ayata, 1991). Hemşehrilik, hem kişiler arası hemşehri olma durumunu, hem de hemşehriler arası ilişkileri tanımlar. Hemşehri olma durumundan söz edebilmek için, öncelikle söz konusu kişilerden en az birinin "yurt" ve/veya "memleket" olarak kabul edilmiş olan coğrafi yerden (köy, kasaba, şehir, bölge) uzakta olması gerekir. Ayrıca, "yurt"tan uzakta olunan bu "yeni yurt"ta coğrafi köken bakımından birbirine benzer birden fazla kişi ve birbirine benzemez en az iki coğrafi köken kategorisinin birlikte var olması gerekir.

Kişilerin birbirlerine göre hemşehrilik tanımlamaları, aynı zamanda hem bir kategorileştirme hem de bir aidiyet tanımlamasıdır. Toplumsal ilişkiler içerisinde ve kültürel pratikler alanında, kategorileştirmeler birinin diğerine göre yerini belirlemenin bir aracıdır. Diğer bir deyişle, hemşehri olma durumunun belirlenmesi kültürel olarak "biz"den olanı, kültürel olarak "diğerleri"nden ayırma ve "biz"in ve "diğerleri"nin kim olduğunu yorumlama sürecidir. Bu nedenle, hemşehrilik bir kimlik kavramıdır (Güneş-Ayata, 1991; Kurtoğlu, 1998).

Yukarıda belirtildiği gibi, hemşehrilik sadece kategorileştirme yoluyla bir kimlik kurmayı tarif etmez, aynı zamanda hemşehrilik temeli üzerinde kurulmuş ilişkilerin ağırlarını ve bu yolla kurulan kimlikleri de tanımlar. Söz konusu ilişki ağları, hemşehriler arası iletişim, etkileşim ve işbirliği aracılığıyla ve cemaat ideolojisi temelleri üzerinde oluşturulur. Bu ağlar, başlangıçta, hemşehri komşular arasın-

da kurulan hemşehrilik ilişkileri örneğinde olduğu gibi, bilinçli bir teşebbüsün bir sonucu olarak ortaya çıkmaktan çok, "yurt" ve/veya "memleket" dışına gitmeyi ve gidilen yerde toplanmayı ortaya çıkartan toplumsal koşulların bir sonucudur. Bununla birlikte, hemşehriler arası ilişki ağlarının devamlılığı ve kalıcılığı cemaatin kendi siyasetiyle ilişkilidir. Bunları sağlayan en önemli etmenlerden birisi de cemaatin siyasetle olan ilişkisidir. Bu noktada hemşehrilik dernekleri önemli roller üstlenmektedir.

Hemşehrilik Bağları ve Büyük Kentlere Göç

Yukarıda bahsedildiği gibi hemşehriliğin oluşmasının temel unsurlarından birisi "yurt"tan uzakta olmaktır. "Yurt"tan coğrafi olarak uzaklaşmakla sonuçlanan en önemli toplumsal olgulardan birisi ise göçtür. Çok genel olarak göç, bir yerden başka bir yere göreliliği olarak uzunca bir süre kalmak ya da yerleşmek amacıyla gitmek şeklinde tanımlanabilirse bile bir göçün boyutu, hızı ve amacı üzerinde etkili olan nedenler farklı olabilir. Bu nedenle, göçün bağlamının belirlenmesi göç sırasında ve sonrasında oluşan toplumsal ilişkilerin analizi için önem taşımaktadır. Burada ele alınacak olan göçün bağlamı, Kıray'ın tanımladığı anlamda toplumsal değildir.

Toplumsal değişimin bir parçası olarak özellikle 1950'lerle birlikte Türkiye'de nüfus hareketliliği artmış ve büyük kentlere doğru hızlı göç olmuştur. Söz konusu göçün bir özelliği, kitlesel ve zincirleme göç şeklinde olmasıdır (örn. Ayata, 1988). İlgili dönemdeki göçlerin bu özelliği en kaba olarak nüfus sayım sonuçlarının "başka illerde doğanlar" kategorisinden izlenebilir. Başka bir deyişle, büyükşehirlerin nüfus sayım sonuçları incelendiğinde hem 1950'lerden sonra "başka ilde doğanlar" kategorisinin, hem de belli dönemlerde belli illerde doğanların oranlarında önemli artışlar görülür.

Barınma ve iş, bir yerde yaşamı devam ettirmek için gerekli olan iki koşuldur. Bunlardan barınma, yani konutla ilgili olarak, yukarıda bahsedilen başka yerlerde doğup büyük kentlere göç edenler arasında aynı yerden gelenlerin aynı şehirde yoğunlaşması eğiliminin, semt ve mahalle düzeyinde de kendini tekrar ettiği pek çok araştırmacı tarafından gözlemlenmiş ve analiz edilmiştir (örn. Ayata, 1988; Karpaz, 1976; Smith-Baştuğ, 1979; Şenyapılı, 1981). Ayrıca, semt ve mahalle düzeyindeki kümelenmenin zaman içinde ve şehrin bütünü düzeyinde tam bir çözülme göstermediği bilinmektedir (örn. Erder, 1996). Bu olgu, belirli ilişki ağları içinde büyük kentlere göçenlerin oturdukları yerler bakımından akışkanlıklarının olmadığını değil, yukarıda bahsedilen ilişki ve ilişki ağlarındaki pekişmeyi ve sürekliliği gösterir. Ancak süreklilik ve pekişme, aynı kişilerin, aynı yerde ve aynı ilişki ve ilişki ağlarını devam ettirmelerinin bir sonucu olmaktan çok, farklı akışkanlık biçimleri dolayısıyla şehir içinde kültürel mekanların oluşmasının bir sonucudur. Farklı akışkanlık biçimleri kimi zaman, birbiriyle ilişkisiz şekilde aynı coğrafi kökenden gelen göçmenlerin ilk yerleşimden sonra şehiriçi hareketlilikle sonradan biraraya gelmeleri biçiminde olabileceği gibi, ekonomik

olarak belli bir refah düzeyine ulaştıktan sonra ilk göç edilen hemşehrilerin oturduğu yerden aynı şehir içinde hemşehrilerin olmadığı başka bir yere yerleşip, daha sonra da tekrar aynı statüyü paylaşan hemşehrilerle ilkinden de farklı bir yerde biraraya gelme biçiminde veya tamamen başka bir hareketlilik kalıbında da olabilir. Aynı yerde oturmaya ilişkin olan kültürel alanlar hangi yolla oluşursa oluşsun, söz konusu olgunun, hemşehrilik ilişkileri bakımından önemi, göçmenlerin kentlere ilişki ağları içinde gelip yerleşmesi ve hemşehrileriyle ilişki içinde yaşamlarını devam ettirmesidir (örn. Erder, 1996; Güneş-Ayata, 1991).

Hemşehriliğe dayalı ilişki ve ilişki ağlarının kurulması ve devamlılığı cemaat ideolojisi temelinde olur ve hemşehrilik ilişkileri bakımından en önemli sonucu dayanışma ve yardımlaşma dolayımıyla birbirlerine moral bakımdan bağlı üyelerden oluşan hemşehri cemaatlerinin oluşmasıdır (Kurtoğlu, 1998). Moral cemaatin oluşumu ve devamlılığı tekil bir olaya, kişiye veya yardım biçimine indirgenebilir olmaktan çok, karşılıklı yardımlaşma ve dayanışmanın bir sonucudur (Werbner, 1995). Başka bir deyişle, dayanışma anlayışı içinde yardım alan kişi moral sorumluluklar yüklenmiş olur. Ayrıca, yardım kişiye kendi kişisel özellikleri nedeniyle değil, yardım edenlerle ilişki içerisinde olmasından dolayı sunulur. Yardım, "değiş-tokuş sistemi" içerisinde yapılır ve yardım alan kişi yardım aldığı kişi ya da kişilerin temsil ettiği gruba karşı genel bir yardım sorumluluğu yüklenir (age). Burada vurgulanması gereken nokta, söz konusu moral cemaatlerin oluşumunun sadece göç etme süreci ve konut bulmakla ilgili olmadığıdır. Bu durumda, kışık yakacak bulmaya yardım eden bir hemşehrinin yardım ettiği kişiden seçimlere aday olan bir akrabası için oy talep etmesi ve yardım alan kişinin de - o akrabanın seçilmesi durumunda - seçilen kişiden oğlu için iş talep edebilmesi değiş-tokuş sisteminin işleme mantığına uygun olmaktadır. Bununla birlikte, özellikle göç etme sürecinde ve hemen sonrasında kişilerin aldıkları yardımın yoğunluğu ve büyüklüğü ile bu kişilerin göç sonrasındaki hemşehri cemaatlerinin genişliği ve hemşehrilerle ilişkilerin yoğunluğu arasında bir ilişki bulunmaktadır (Kurtoğlu, 1998). Bu nedenle, "birarada oturma" hem moral cemaatin oluşmasının zeminini hazırlar ve cemaatin devamlılığının bir sonucudur, hem de bu tür cemaatlerinin varlığının göstergesi olarak alınmalıdır.

Göç ve sonrasındaki süreçlerde bir yere yerleşmek ve yaşamı devam ettirmek için elzem olan bir başka koşul da yukarıda bahsedildiği gibi iş edinmedir. Hemşehrilik iş bulma konusunda da en önemli kanallardan birisidir. Uzmanlık ve beceri sahibi olmanın gerekemediği veya görelî olarak az sermaye ile iş yapmanın mümkün olduğu iş alanları ve sektörlerde (enformel işler, servis sektörü işleri, kendi hesabına çalışma ve düz işçilik gibi), enformel kanallar (hemşehrilik gibi) iş bulma ve kurma konusunda en önemli kanal olabilmektedir (Dubetsky, 1976). Burada vurgulanması gereken önemli bir konu hemşehrilik ilişki ağlarının iş bulma ve kurmayla ilgisinin sadece kente yeni gelenlerin baş vurduğu bir kanal olmaktan ibaret olmadığıdır. Özellikle, birbirlerine bütünleşmiş firmalardan oluşan kuşatılmış (enclave) iş alanları oluşturulduğu durumlarda, hem hemşeh-

rilik ilişkisi ağlarının iş alanıyla ilgisi yerleşiktir, hem iş alanı ilişkisi bu alana özgü başka hemşehri örgütleriyle desteklenmiştir, hem de tüm bu ilişki ağları refah düzeyi (görelî olarak) yüksek hemşehri cemaatlerini kapsar.

Yukarıda değinilenler bağlamında, hemşehrilerin yoğun olduğu hem görece daha enformel olarak örgütlenmiş işler (taksicilik gibi) hem de kuşatılmış iş alanlarına ilişkin olarak iş cemaatlerinden söz etmek mümkündür. Bu tür cemaatler, iş alanında ilişki içindeki hemşehriler arası dayanışmanın ve hemşehrilerin paylaştığı iş alanının devamlılığının sağlanması ve dışarıya karşı bu alanının korunması amacıyla geliştirilen pratiklerin bir sonucudur. Hemşehriler arası iş cemaatlerinin oluşması durumunda, hemşehri kimliği ve iş alanı kimliği kesişir veya örtüşür. Bu durumun hemşehrilik ilişkileri bakımından bir anlamı, hemşehriler arası iş cemaati oluşmuş kişiler için kendi hemşehri cemaatleriyle olan bağlarının çoğulluğudur. Hemşehriler arası ilişkilerin düzenliliğine ve sürekliliğine katkıda bulunan bir başka alan da derneklerdir. Bu konuya daha detaylı olarak aşağıda değineceğim.

Göçmen Dernekleri Olarak Hemşehrilik Dernekleri

Dernekler, belirli bir amaç, düşünce veya çıkar çerçevesinde toplanan kişilerin oluşturdukları bir örgütlenme biçimidir. Bu tür örgütlere katılım kişilerin kendi istekleriyle olur ve gönüllülük esastır (Toksöz, 1983: 336). Göçmenlerin oluşturdukları dernekler, bu tanıma bir istisna oluşturmaz. Bununla birlikte, göçmen dernekleri kendilerine özgü kimi özellikleriyle, sınıf ve statü temelinde ortak bir amaç, düşünce ve çıkar etrafında bir araya gelenlerin oluşturdukları diğer derneklerden farklılıklar gösterirler. Göçmen derneklerinin kendilerine özgü yanlarından birisi, göçmenlerin içine girmiş oldukları toplumsal ortamla olan birincil ve ikincil ilişkilerinin görelî olarak daha sınırlı olduğu dönemde, daha çok sayıda kendilerine (göçmenlere) ait dernek kurmalarıdır. Dış dünyayla ilişkilerin görelî olarak sınırlı olması nedeniyle, bu dönemde kurulan dernekler daha çok göçmenlerin kendi ihtiyaçlarına cevap veren yapıdadırlar (Schoeneberg, 1985: 417). Hemşehri dernekleri arasında köylerden gelenlerin oluşturdukları yardımlaşma amaçlı derneklerin önemli bir yer tutması ve genel olarak hemşehri derneklerinin "sosyal yardımlaşma ve dayanışma" adını almış olmaları bu olgu ile ilişkilendirilebilir. Göçmen derneklerinin bir başka özelliği, amaçlarındaki ikili yönelimle ilgilidir. Göçmenlerin göç sonrasındaki ilk aşamada içinde bulundukları yaşam koşullarına verdikleri bir reaksiyon olarak dernek kurmaya yönelmeleri nedeniyle, göçmen derneklerinin amaçlarındaki yönelim göçmenlerin hem göç ettikleri yere (yurt) hem de göçle geldikleri yere (yeni yurt) ilişkindir (age). Yukarıda sayılan özelliklere ek olarak, göçmen derneklerinin faaliyetlerinin özelleşmiş bir çıkar, düşünce ve amaç etrafında toplanmaktan çok, faaliyet alanları bakımından çeşitlilik göstermesi bu dernekleri diğerlerinden ayırır (Okamura, 1984; Schoeneberg, 1985). Hemşehrilik derneklerinin sosyal yardımlaşma ve dayanışma çerçevesindeki faaliyetleri de derneklerin gücüne göre, konferans düzen-

lemekten yoksul hemşehri öğrencilere burs vermeye veya cenazelerin memleketeye götürülmesi için para toplamaktan köye çeşme yaptırmaya kadar çok çeşitli etkinlikleri içermektedir. Göçmen derneklerini diğer derneklerden farklılaştıran son bir özelliği de tekdeş (particularistic) bir yapıdan evrensele doğru dönüşme eğiliminde olmalarıdır (Werbner, 1985). Ne var ki bu eğilim, hemşehrilik dernekleri bakımından bir zorunluluğu ifade etmez. Kimi araştırmacılar, gecekondu bölgelerinde kurulan derneklerin amaç yerine getirildikten sonra dağıldığını gözlemlemiş (Kapil ve Gençaga, aktaran Heper, 1983), kimileri de derneklerin kalıcılığını vurgulamıştır (Kurdoğlu, 1989). Aşağıda daha detaylı vurgulanacağı gibi süreç içinde bakıldığında her iki gözlemin de geçerli olabileceği söylenebilir çünkü bir hemşehrilik derneğinin bu yöndeki dönüşümü, ilgili hemşehri cemaatinin hem dernekler dışındaki ilişki-kurdurucu (associative) örgütlenmiş etkileşim kanallarının etkinliğine hem de liderlerin niteliğine ve siyasetle nasıl eklemlendiğine göre değişebilmektedir.

Buraya kadar göçmen derneklerinin dış dünyaya kıyasla örgütlenme biçimleri üzerinde duruldu. Şimdi de kısaca derneklerin göçmenler arası ilişkilerin kurulması bakımından da önemli bir yeri olan ilişki-kurdurucu yönü üzerinde duracağım.

Genel olarak dernekler, bireylerin aralarındaki benzerliklere atfen biraraya gelerek benzerliklerini yeniden ürettikleri ve tanımladıkları mekanlar olarak da tanımlanabilir. Bu anlamda derneklerin birleştirici ve ilişki-kurdurucu işlevleri vardır. Bu belki de genel olarak göçmen dernekleri, özel olarak da hemşehrilik dernekleri bakımından en önemli yöndür, çünkü yukarıda yapılan dernek tanımlaması dışındaki bu yönüyle dernekler, hem bir cemaatin oluşumu, yeniden-üretimi ve yeniden-tanımlanmasıyla hem de üyelerinin kimlik inşasıyla ilişkilidir.

Belirli bir cemaatle ilişki kurma, kamusal ve/veya özel alanda yer alan örgütlenmiş etkileşimler aracılığıyla olur ve her cemaat kendisine ait resmi ve/veya gayri-resmi örgütlenmiş etkileşim kanallarını kurma/yaratma eğilimindedir (Werbner, 1985). Enformel türde olan örgütlü etkileşim, düşünlerde biraraya gelmekten mahalle hemşehri futbol takımı oluşturmaya kadar çeşitli yaş ve cinsiyet gruplarına yönelik toplantıları içerir. Formel örgütlü etkileşimin en önemlisi ise derneklerdir. Ancak akılda tutulması gerekli bir nokta şudur: Formel olarak örgütlenmiş etkileşim kanalları, tüm örgütlü etkileşim kanallarının ancak küçük bir bölümünü oluşturur (age).

Hemşehrilik derneklerinin ilişki-kurdurucu işlevlerini yukarıda bahsedilen örgütlenmiş etkileşimler çerçevesinde ve bunlardan sadece birisi olarak değerlendirmek gerekir. Bununla birlikte, formel olarak örgütlenmiş etkileşim kanallarının bir örneği olan dernekler de pek çok bakımdan türdeş değildir. Dernekler gerek yapıları ve etkileşim içinde oldukları hemşehrilerin büyüklüğü, gerekse üye olarak kabul ettikleri hemşehrilerin toplumsal statüsü ve üyelik koşullarının açıklıkları bakımından farklılıklar gösterirler. Örneğin, kimi hemşehri dernekleri üyelik bakımından coğrafi köken tanımlaması yaparak kimlerin o dernek bakımından

hemşehri kabul edildiğini saymakta, kimileri vakıf olarak örgütlenmek dolayısıyla kural olarak konmamış olsa bile daha varlıklı hemşehrilere açık olmakta, kimileri ise üyelik için hemşehri olmak da dahil hiç bir koşul koymamaktadır. Hemşehri derneklerinin genel olarak türdeş olduğu konu ise derneklerin gerek amaçlarının ortaya konması ve etkinliklerinin belirlenmesi gerekse yapılacak etkinliklerin planlanması ve yürütülmesi konularında her hangi bir kural konmamış olsa bile kadın hemşehrilere kapalı olmalarıdır. Bu durumda, kadınlar, kabul edildikleri etkinliklerde sadece katılımcı olarak varolabilmektedirler.

Hemşehrilik Dernekleri, Cemaat Elitleri ve Siyaset

Bir göçmen kategorisine ait her hangi bir formelleşmiş etkileşim kanalının oluşmamış olması, bu kategorinin içerisinden oluşturulmuş bir cemaatleşme-olmadığını göstermez (Rex, 1987). Ayrıca, belirli bir coğrafi yerden gelenler için, göçle gelinmiş olan yerde kurulmuş bir hemşehri derneğin olması, o yerden göçeden herkesin bu dernekten haberdar olmasını zorunlu kılmadığı gibi, dernekten haberdar olan herkesin de demekle ilişkili olmasını gerektirmez. Bununla birlikte, bir cemaatin sürekliliği, o cemaatin üyelerini birleştirebilme ve kendi çıkarlarını içine geldikleri toplumla ilişkilendirebilmesiyle ilgilidir (Schoeneberg, 1985: 417). Hem üyelerini biraraya getirme, hem de cemaatin çıkarlarını dış dünyayla ilişkilendirme konularında derneklerin çok önemli rolleri vardır. Bu, bir taraftan hemşehrilere piknik gibi düzenlemelerle biraraya getirmek yoluyla bir cemaat oluşturmak, özel geceler gibi etkinlikler düzenlemek yoluyla cemaatin kültürel kökenlerine ait bağları güçlendirmek ve düğün, cenaze gibi toplantılara dernek olarak katılmak yoluyla bu kökene ait görülen kütür öğelerini canlı tutma şeklinde, diğer taraftan da konferans gibi etkinlikler düzenlemek yoluyla çeşitli kanallardan dış dünyaya bütünleşmek şeklinde somutlanır.

Hemşehrilik dernekleri kolektif kimliğin oluşturulduğu mekanlardan birisidir. Öyleki kimi hemşehrilik derneklerinin kuruluş amaçları arasında "hemşehrilik kimliğinin geliştirilmesi" de sayılmaktadır. Bununla birlikte, ortak bir hemşehri cemaati üst kimliğinin oluşturulması, cemaatin harekete geçirilmesiyle (mobilizasyon) yakından ilişkilidir çünkü mobilizasyon, hem ortak kimliğin kurulması hem de dış dünyayla bütünleşmenin yollarından birisidir. Bununla birlikte, mobilizasyon biçiminin etki ettiği cemaatin büyüklüğü farklılıklar gösterebilir. Bu ise cemaat kimliğinin, cemaat elitleri tarafından nasıl ve hangi düzeyde tanımlandığıyla ve yine bu elitlerin ulaşmak istediği amaçlarla ilgilidir. Werbner'e göre mobilizasyon bir süreç içinde farklı boyutlara ulaşır (1991: 15-17). Werbner'in "yerelleşmiş ilişki-kurdurucu güçlenme" (localized associative empowerment) şeklinde adlandırdığı ilk aşamada göçmen grupları grubun refahını ve ortak tüketimlerini, kültürel ve dini etkinliklerini veya siyasi konuları içeren çok sayıda formal ve enformel ilişki-kurdurucu yapılar oluştururlar. Bu aşamada, söz konusu yapılar birbirlerine göreli olarak mesafelidirler ve hem kaynakların aktarımı konularında hem de ideolojik temelde sıklıkla birbirleriyle yarışır. İkinci aşama-

da, ideolojik bakımdan bir birleşme vardır. Başka bir deyişle, bu aşamada cemaatler hem ortak bir retorik belirlerler hem de kaynak aktarımı konusunda ortak amaçlar üretirler. Üçüncü aşama da ise harekete geçirme kamusal protesto formunu alır.

Dış dünyayla bütünleşmeyle ilgili kaygı sıklıkla siyasette etkin olmaya çalışma şeklini alır. Siyasette etkin olmaya çalışma, Werbner'in yukarıda anlatılan mobilizasyon aşamalarından ikincisine denk düşmektedir. Bu aşamada, siyasette etkin olmak yoluyla cemaatin refahı ve statüsünün yükseltilmesi amaçlanmaktadır (Bell, 1975). Genel olarak dış dünya ile cemaati bütünleştirerek cemaatin devamlılığını sağlamada, özel olarak da siyasetle ilişkilerde cemaat elitleri etkindirler, çünkü hem cemaat içinde dayandıkları ilişkiler vardır hem de dış dünyanın işleyişine vakıftırlar.

Bir cemaati yönlendiren siyasi elitlerin (liderlerin) cemaatin içinden çıkan kişiler olması bir zorunluluk değildir (Martiniello, 1993), ancak lider adayının lider olabilmesi ve cemaati yönlendirebilmesi için bu pozisyonun cemaat tarafından kabul edilmiş olması gerekir. Bu makalede ele alınan, cemaatin içinden gelen liderlerin konumlarının, cemaat içinden tescili için hemşehrilik dernekleri önemli mekanlardır. Bunun bir nedeni, cemaatin içinden gelen lider adaylarının karşılaştıkları bir zorluktan kaynaklanır: Aynı yerden olmak sıfatıyla bir araya gelen kişiler, aynı yerden göç edip aynı yere yerleşmek bakımından birbirleriyle eşittirler. Liderlerin kendilerini bu eşitlik konumundan sıyrıp, sıradan cemaat üyelerinden daha yukarıya çıkmaları gerekir (Werbner, 1985). Ancak bu yolla liderlik rolünü üstlenen kişilerin cemaatin üyelerinin tercih ve davranışlarını etkileyebilme ve bir çeşit kolektif kimlik oluşturmak cemaati harekete geçirmeleri (mobilizasyon) mümkün olabilir (Martiniello, 1993; Werbner, 1985). Eşitlik pozisyonunun aşılmasında derneklere katılım çok önemlidir. Öte yandan, göçmen cemaatlerinde liderlik, cemaatlerin çoğunlukla heterojen olması ve siyasi elit katmanında çatışma ve bölünmeler olması nedeniyle yarışmacıdır (Herbststein, 1983). Bu nedenle, lider adayları çeşitli stratejiler izleyerek kendilerini liderlik konumuna yükseltirler. Derneklere katılım bu stratejilerden biridir.

Elit Stratejileri ve Siyaset

Siyasetle ilişkileri bulunan hemşehri derneği türleri şöyle sıralanabilir: Kahvehaneler, köy dernekleri, ilçe dernekleri, ilçe vakıfları, il dernekleri, il vakıfları, bölge dernekleri ve bölge vakıflarıdır.¹ Bunlar arasında kahvehaneler, diğer dernek türlerinin tersine formel olarak örgütlenmiş ilişki-kurdurucu etkileşim kanallarından biri değildir. Bununla birlikte, kahvehaneler, diğer hemşehri derneği türlerinde olduğu gibi, erkeklere ve belirli yaş gruplarına açıktır. Bunun yanı sıra, kahvehaneler, siyasi partiler için diğer hemşehri derneği türleri kadar önemli

¹ Yukarıda sıralanan hemşehri derneği türleri, yukarıda bahsedilen araştırma kapsamında söz konusu meclis üyelerinin kendilerinin ilişkide olduklarını belirttikleri dernekleri içermektedir. Bunların dışında da dernek türleri bulunmaktadır - Ege Bölgesi Konyalılar Derneği gibi.

mekanlardır. Ayrıca, özellikle cemaat içi ilişkileri görece olarak zayıf olan, ama liderlik yarışına girmiş bulunan elitler için de devamlı uğranılan örgütlenmiş etkileşim mekanlarından birisidir. Bu tür cemaat elitlerinin izlediği strateji, mümkün olduğunca çok sayıda derneğe üye olmak ve/veya faaliyetlerine katılmaktır. Bu durumda, eğer bir hemşehri kahvehanesi varsa, bu tür liderler kahvehaneyi de sıklıkla toplanma mekanı olarak kullanabilmektedirler.

Ayrıca, kahvehaneler, formel olarak örgütlenmiş ilişki-kurdurucu etkileşim kanalı bulunmayan cemaatler için bir nevi dernek işlevi görmektedirler. Bu tür cemaatlerin genel olarak örgütlenmesi enformeldir. Bu nedenle, devamlı gidip geldikleri kahvehanenin isminin göçle geldikleri yere (Konyalılar Kahvehanesinde olduğu gibi) açık bir referans yapması gerekmez. Yine bu tür cemaatlerde liderlik yarışmacı değildir. Yani, tek bir lider vardır ve rakibi olmayan liderin kahvehaneye yakın ilişkisi vardır - kahvehanenin işleticisi veya sahibidir.

Formel olarak örgütlenmiş dernekler arasında, köy dernekleri (aynı köyden gelenlerin kurdukları dernekler) diğerlerine göre daha tekdeş (particularistic) yapıdadırlar ve aynı ilin il ve ilçe dernekleriyle birlikte varolabilirler. Bunun bir nedeni, cemaat elitlerinin diğer türden derneklere üyeliklerinin yanı sıra bu derneklere üyeliklerine de özen göstermeleridir. Elitler bakımından bir başka strateji de diğer tür derneklere üye olmadan, sadece çok sayıda köy derneğine üye olmaları ve/veya faaliyetlerine katılmalarıdır.

İlçe dernekleri genel olarak üç türdür. Bunların bir kısmı amaçları ve organizasyonu bakımından köy derneklerine benzer. Diğer bir tür ise il dernekleriyle benzerlik gösterir. Başka bir deyişle daha evrensel amaçları vardır. Köy derneklerine benzer yapıda olanlar genellikle hemşehrilerin yoğun olarak yaşadığı yerlere yakın bir yeri adres olarak seçmişlerdir. Kimi zaman bu tür ilçe dernekleri şemsiye bir dernek altında toplanmışlardır ve daha evrensel yapıda olan merkez dernek şehrin merkezi bir yerinde şubeleri de hemşehrilerin yoğun olarak yaşadığı yerlerin yakınındadır. Kimi elitler merkezde, kimisi hem merkezde hem de şubelerin biri ya da bir kaçında, kimisi de sadece şubede etkin olmayı seçerler. Bu son durumda yine köy derneklerinde de etkin olmak hedeflenmiştir. Üçüncü tür ilçe derneği, hemşehrilerin aynı iş alanında ekonomik etkinliklerini devam ettirenler tarafından ve bu alanın çıkarlarının korunmasına yönelik olarak kurdukları derneklerdir. Bu bakımdan, bu tür derneğin ilçe derneği olup olmasının bir önemi yoktur. Bir il derneği de benzer şekilde örgütlenebilir. Her iki durumda da, iş alanına ait dernek aynı il ya da ilçeden gelenler için kurulan başka dernek ya da derneklerin yanı sıra vardır. Bu türün elit stratejisi bakımından farkı, sadece bu dernekte etkin olmak belirli bir siyasi güç sağladığından, lider adayının başka dernek türleriyle ilişkide bulunmak zorunda kalmamasıdır.

İl dernekleri amaç ve organizasyon bakımından en evrensel derneklerdir. Ayrıca, bu dernekler, illere idari olarak bağlı olan her yerden gelenlere açık olması bakımından kapsayıcıdır. Bununla birlikte, bu derneklerde liderlik yarışmacı olma eğilimindedir. Liderliğin yarışmacı olduğu durumlarda, birden fazla lider

adayı veya lider vardır ve her bir lider kendi yerel bölgesinde etkin olmaya çalışır. Bu durumda dernek, genel siyasetle ilişkide tek bir lider etrafında birleşme potansiyeli de taşıyabilir. Liderliğin yarışmacı olduğu il (ve ilçe) derneklerinde, bir lider adayının izlediği strateji, diğer liderlerin stratejilerine göre ayarlanır ve diğerlerinin etkileyebildikleri üyelerin hacmi ve dernek üyeliği stratejisine göre siyasi partilere yönelimde farklılıklar gözlenir. Başka bir deyişle, aynı dernek farklı siyasi partiler için çalışan lider ya da lider adaylarını biraraya getirir. Eğer bir liderin hem cemaatteki hem de bağlı olduğu siyasi partideki pozisyonu güçlü ise nereden göç ettiğine göre, tek bir il derneği veya hem il hem de ilçe derneğine üyelik onun için yeterli olabilir. Diğer durumlarda, il derneğine üyelik, birden fazla ilçe derneğine ve/veya köy derneğine üyelikle birlikte devam ettirilir. Bu yolla, siyasi parti içindeki pazarlık gücünün artırılması hedeflenmektedir.

Hemşehrilik vakıfları il veya ilçe adı altında kurulabilir. Hangi ad altında kurulmuş olursa olsun, genel olarak hemşehrilik vakıfları, ilgili cemaatin varlıklı kişilerinin biraraya geldiği derneklerdir ve çoğunlukla da il veya ilçe derneğinin yanı sıra kurulmuşlardır. Yukarıda bahsedilen nedenlerle vakıflara üyelik kapsamı dolaylı olarak daraltılmıştır. Bu nedenle, bir cemaat lideri adayı için sadece vakfa üyelik, liderlik pozisyonuna gelmek için yeterli değildir. Buna paralel olarak, söz konusu araştırmada sadece il veya ilçe vakfına üye olup diğer derneklere hiç katılmayan meclis üyesi bulunmamıştır. Bu nedenle, elitler bakımından vakıflara üyelik hem bir statü göstergesi hem de cemaat üstü ilişkilerin geliştirildiği yerler olarak alınabilir.

Yukarıda kısaca sunulduğu gibi, siyasi partilerle hemşehrilik cemaatleri arasında bağ oluşturan cemaat elitlerinin her birinin kendi cemaatleri içinde diğerlerinden farklı iletişim ağları ve farklı siyasi partilerle farklı düzeylerde bağlantıları vardır. Buna bağlı olarak da farklı liderlerle iletişim ağı içinde olan hemşehrilerin siyasi tercihlerinin cemaat dolayımıyla oluşumunun da çeşitlilik göstermesi doğaldır.

Sonuç

Bu makalede, hemşehrilik ve siyaset ilişkisini kentlerde kurulan hemşehrilik ilişkileri dolayımıyla açıklanmaya çalıştım. Bunu yaparken sunduğum analiz, söz konusu ilişkiye hemşehrilik dernekleri ve göçmenlerin siyasi tercihlerinin oluşturulması konusu dolayımıyla açıklık getirmeyi amaçlamıştır. Burada, makalenin başında belirtilen "ne zaman" ve "nasıl" sorularına ilişkin olarak bir kaç noktayı tekrar vurgulamak istiyorum.

Öncelikle, yukarıda bahsedildiği gibi hemşehrilik tanımlaması kişilerin "yurt" ve "memleket" tanımlamalarına bağlıdır. Bu tanımlama, cemaatli ilişkilerin etkisiyle olabileceği gibi ondan bağımsız da olabilir. Başka bir deyişle, hemşehri kavramlaştırması ile hemşehri cemaatinin yakından ilişkili olması zorunluluk de-

ğildir, ancak hemşehrilik ilişkilerinin varlığı, böylesi bir kavramlaştırmayı toplumsal ve kişisel olarak anlamlı yapar.

Bir başka nokta, dışarıdan bakıldığında bir bütün olarak görünseler bile hemşehri cemaatlerinin farklılaşmamış, bölünmez bir bütün olmadıklarıdır. Farklılaşma, sosyo-ekonomik olabildiği gibi siyasi tercihler bakımından da olabilir. Yine de siyasi tercihlerdeki farklılaşma ne değişmez bir farklılaşmayı, ne de bir hemşehri cemaatinin veya onun bir bölümünün her zaman aynı partiyi desteklemekte olduğunu gösterir. Bununla birlikte, değişimin ne şekilde olacağının belirleyicilerinden biri liderlerin tutumları, yönelimleri ve görüş alanlarının genişliği; ve siyasi değişimleri öngörebilme ve siyasi partilerle pazarlık edebilme güçleriyle ilişkilidir.

Diğer bir vurgu, derneklerin dönüşümüne ilişkindir. Eldeki verilere dayanarak ve hemşehrilik cemaatleri arasındaki farklılıklar gözardı edilerek bir genelleme yapılırsa, Werbner'in "mobilizasyon aşamaları" bağlamında, genel olarak yerel formel siyasette etkin olabilen hemşehri cemaatlerinin ikinci aşamada bulundukları ileri sürülebilir. Bununla birlikte, liderlik yarışındaki elitlerin formel siyasetteki kariyerlerine ilişkin olarak izledikleri stratejiler nedeniyle, daha içe dönük amaçları olan köy dernekleri, aynı ilin konfederasyon şeklinde örgütlenmiş derneği olsa bile onunla bütünleşmek yerine ayrı bir bütün olarak kalmayı tercih edebilirler, çünkü böylesi küçük birimler bile kendileri için liderler aracılığıyla siyasi arenada pazarlık yapabilmektedirler. Bunun bir sonucu, aynı ilden gelenlere ilişkin çoğul hemşehrilik tanımlarının varlığı ve bu dolayısıyla daha evrensel amaçlar taşıyan ilçe ve il derneklerinin daha tekdeş kimlikleri de barındırmaları ve siyasi olarak bölünmeleridir.

Başka bir nokta göç eden nüfusun büyüklüğü ve dernekleşmeye ilişkindir. Göç eden nüfusun büyüklüğü ile dernek kurma arasında bir ilişki vardır. Bununla birlikte, söz konusu ilişki birebir değildir. Başka bir deyişle, hemşehrilik cemaatleri sadece dernekler aracılığı ile kendini dışavurmaz. Bir hemşehrilik cemaati varsa, cemaatin kendine ait bir derneğin varlığı veya yokluğu, o cemaatin örgütlü etkileşim kanallarını nasıl kurduğuna ve devam ettirdiğine bağlıdır. Bu durumda kimi kahvehaneler diğer hemşehri dernekleri gibi iş görür. Liderliğin yarışmacı olmadığı bu tür cemaatlerde, bir taraftan cemaatin tümünün siyasi tercihinin lider tarafından kontrol edilmesi mümkün olmakta, diğer taraftan da liderin bir partiden başkasına geçmesi diğer lider türlerine göre daha kolay olmaktadır. Bu tür cemaatler bakımından, cemaatin bütünü ve bir siyasi parti arasında bağımlılık tanımlanabilse de bu bağ potansiyel olarak geçici olabilmektedir.

Son olarak, hemşehrilik cemaatlerinin siyasetle ilişkisi rasyonellik/irrasyonellik temeline oturan açıklamalardan daha karmaşıktır çünkü hemşehrileri birbirine ve elitleri siyasi partilere bağlayan bağlar çoğuldur. Bu çoğul bağlardan bir kısmı moral cemaat kavramında olduğu gibi geçmişten gelir, kimisi iş alanı cemaatinde olduğu gibi bugüne, kimisi de gelecekte beklenmeye ilişkindir. Yine de tüm bu bağlar birbirleriyle ilişki içindedir. Bu nedenle, hemşehrilik ve siyaset

ilişkisini ikili kavramlarla açıklamaya çalışmaktan çok, siyasetle hemşehriliği birbirine bağlayan ilişki ağlarının anlamlandırılmasından doğan öğeleri anlamaya çalışmanın daha üretken olacağı söylenebilir.

Kaynakça

- Ayata, Sencer. 1988. "Toplumsal çevre olarak gecekondulu ve apartman". *Toplum ve Bilim*. C. 46/47. 101-127.
- Bell, Daniel. 1975. "Ethnicity and social change". *Ethnicity: Theory and Experience* içinde. Der. N. Glazer ve P. Moynihan. Cambridge, Mass.: Harvard University Press. 141-76.
- Dubetsky, Alan. 1976. "Kinship, primordial ties, and factory organisation in Turkey: An anthropological approach". *International Journal of Middle East Studies*. C. 7 (3). 433-51.
- Erder, Sema. 1996. *İstanbul'a Bir Kent Kondu: Ümraniye*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Güneş-Ayata, Ayşe. 1991. "Gecekondularda kimlik sorunu ve dayanışma örüntüleri". *Toplum ve Bilim*. C. 51/52. 89-103.
- Heper, Metin. 1983. *Türkiye'de Kent Göçmenleri ve Bürokratik Örgütler*. İstanbul: Üç Dal Neşriyat.
- Herbststein, Judith. 1983. "The politization of Puerto Rican ethnicity in New York: 1955-75". *Ethnic Groups*. C. 5 (1-2). 31-54.
- Karpat, Kemal H.. 1976. *The Gecekondulu: Rural Migration and Urbanization*. New York: Cambridge University Press.
- Kıray, Mübeccel. Tarihiz [1964]. *Ereğli: Ağır Snayiden Önce Bir Sahil Kasabası*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kurtoğlu, Ayça. 1998. Local Politics and Social Networks in Urban Turkey: The Case of Hemşehrilik in the Keçiören Municipality. Orta Doğu Teknik Üniversitesi'ne Sunulan Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- 1989. Kentleşme Sürecinde Hemşehrilik Dernekleri: İstanbul Örneği. Marmara Üniversitesi'ne Sunulan Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Martiniello, Marco. 1993. "Ethnic leadership, ethnic communities' political powerlessness and the state in Belgium". *Ethnic and Racial Studies*. C. 16 (4). 236-55.
- Okamura, Jonathan Y.. 1984. "Filipino voluntary associations and the Filipino community in Hawaii". *Ethnic Groups*. C. 5 (4). 279-305.
- Rex, John. 1987. "The theoretical problem in the British study", "Asian and Greek Cypriot associations and identity" içinde. *Immigrant Associations in Europe* içinde. Der. J. Rex ve C. Wilbert. Aldershot: Gover. 11-42.
- Schoneberg, Ulrike. 1985. "Participation in ethnic associations: the case of immigrants in West Germany". *International Migration Review*. C.19 (3). 416-37.
- Smith- Baştuğ, Sharon. 1979. Urban Growth and Cultural Change: Two Squatter Settlements in Turkey. Orta Doğu Teknik Üniversitesi'ne Sunulan Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Şenyapılı, Tansı. 1981. *Gecekondulu: Çevre İşçilerinin Mekanı*. Ankara: ODTÜ Yayınları.
- TDKS (Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük). 1988. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Toksöz, Fikret. 1983. "Dernekler". *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*. 366-86.
- Werbner, Pnina. 1985. "The organisation of giving and ethnic elites: voluntary associations among Manchester Pakistanis". *Racial and Ethnic Studies*. C. 8 (3). 368-88.
- 1991. "Introduction II, Black and ethnic leadership in Britain: a theoretical overview". *Black and Ethnic Leadership in Britain: The Cultural Dimension of Political Action* içinde. Der. P. Werbner ve M. Anwar. London: Routledge. 146-70.

FERHAT PAŞA ÇİFTLİĞİ: İSTANBUL METROPOLİTAN ALANININ OLUŞUMUNDA BÜYÜK ÖZEL MÜLK ÇİFTLİKLERİN ROLÜ ÜZERİNE

Hatice Kurtuluş

i Giriş

İstanbul metropoliten alanının oluşumunun açıklanabilmesi çok boyutlu bir süreçtir. Kentin 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren geçirdiği dönüşüm toplumbilimciler, mimarlar, şehir plancıları, coğrafyacilar ve tarihçiler tarafından kendi bilimsel disiplinleri içinde açıklanmaya çalışılmaktadır. Bu çalışmalar göç -nüfus artışı ve yarattığı yerleşim biçimleri (gecekondulaşma ve konut sorunu gibi), kent merkezinde ve çevresinde meydana gelen dönüşümler, tarihsel yapılardaki dönüşümler, sanayinin yerseçimi, planlama, imar ve kentsel/yerel yönetim gibi konularda yoğunlaşmaktadır.¹ Kentin metropoliten biçimlenişinde rol oynayan yerel tarihsel olumsuzluklar² ise genellikle bu çalışmaların ihmal ettikleri bir boyuttur. Oysa İstanbul metropoliten alanı gibi son derece karmaşık ve parçalı yapılaşmanın anlaşılmasında bu boyut önemli bir yer tutmaktadır.

Tarımsal üretime dayalı kırsal yerleşmeler düzeninden sanayi ya da servis ekonomisinin biçimlendirdiği kentsel yerleşmeler düzenine geçiş sürecinde kentler, çevrelerindeki kırsal/tarımsal arazileri kentsel araziye dönüştürerek genişlemektedirler. Kentsel işlevlerdeki değişmelerle, yeni arazi ve konut ihtiyacının yönlendirdiği bu genişleme kentlerin çe-

¹ Bu konularla ilgili yapılmış çalışmalardan bir kısmı bu yazının kaynakçasında bulunmaktadır.

² "Olumsal" sözcüğü İngilizce'deki "contingent" sözcüğünün Türkçesi olarak kullanılmaktadır. Aynı sözcüğü "durumsal" olarak çeviren yazarlar da vardır.

perlerindeki topraklarda bir dizi arazi kullanım dönüşümüne neden olmaktadır.

Bu dönüşüm sonucunda ortaya çıkan yapılaşmayı açıklamakta, kentsel işlevlerdeki değişmelerin yanı sıra yeni arazi talebi ile arazi sunum biçimlerinin araştırılması önem kazanmaktadır. Farklı niteliklerdeki arazi talebinin ortaya çıkardığı arazi sunum biçimlerinin, arazi kullanım değişikliğine uğrayan topraklardaki tarihsel mülkiyet örüntüsü ve kullanım biçimleriyle doğrudan ve dolaylı bağlantıları bulunmaktadır.

İstanbul metropoliten alanının oluşumunda rol oynayan bu bağlantıları çözümlenmede evrensel deterministik teoriler yetersiz kalmaktadır. Çünkü İstanbul'un metropoliten alana dönüşme sürecinde rol oynayan tarihselliği görmemektedirler. Örneğin klasik veya neo-klasik rant teorileri ile yerleşim teorileri ekonomik yayılmaya esas vurguyu yaparken, farklı yerleşmelerdeki tarihsel olumsuzlukları göremedikleri için, mekansal farklılaşmaların arkasındaki görgül- lükle bağlantı kurmaktadırlar. Morfolojik-yapısal analizler de yine aynı nedenle farklı metropoliten biçimlenmeleri ancak kısmi olarak açıklayabilmektedirler.

İstanbul'un parçalı metropoliten gelişme modelinin açıklanabilmesinde, metropoliten çeperdeki toprak mülkiyetinin dönüşüm mekanizmalarının anlaşılması belirli bir yer tutmaktadır. Oysa yukarıda sözü edilen teoriler, ne kentin çeperindeki yerel-tarihsel arazi mülkiyeti örüntüsünü, ne de ortaya çıkan arazi talebi çeşitliliğini hesaba katmamaktadırlar. Bu nedenle de, örneğin, kentin çeperinde yer alan büyük ve bölünmesi güç arazi mülkiyetinin metropoliten alanın oluşumu üzerindeki etkisi de bu teoriler aracılığı ile yeterince açıklanamamaktadır.

Bu çalışmada metropoliten kentlerin çeperlerindeki yapılaşmayı açıklarken genellikle ihmal edilmiş bu boyut öne çıkarılarak, çeperdeki tarihsel mülkiyet biçimlerinin dönüşümü, İstanbul metropoliten alanının oluşumundaki olumsal faktörlerden biri olarak ele alınmaktadır. Bu çerçevede, çeperdeki mülkiyet ve arazi kullanım biçimlerinden biri olan çiftliklerin dönüşümü, *Ferhat Paşa Çiftliği* örnek olay olarak alınarak analiz edilmeye çalışılacaktır.

Osmanlı'da Çiftliğin Ortaya Çıkışı üzerine

Osmanlı toprak düzeninde 16. Yüzyıldan itibaren gördüğümüz ancak 19. Yüzyılda yaygınlaşan geniş mülk arazilerin ortaya çıkışı teorik olarak üç farklı yaklaşımla açıklanmaya çalışılmaktadır. Veinstein'in yaptığı sınıflandırmaya göre bu yaklaşımlardan ilki Marxist bakış açısından gelmektedir. Bu yaklaşıma göre çiftlik, Osmanlı'da klasik tımar sistemine dayalı feodal dönemden kapitalist tarıma geçiş sürecinin tarımsal arazi kullanımı ve mülkiyet üzerinde yarattığı dönüşümün bir sonucudur (Veinstein, 1991, 35-37).

İkinci yaklaşım daha sonra Wallerstein tarafından geliştirilecek olan çevresel-leşme teorisinin de etkileneceği *second serfdom* teorisinden gelmektedir. Bu teoriye göre Orta ve Batı Avrupa'da gelişen sanayinin artan tarımsal ürün talebi, Anadolu ve Balkanlarda tarımın ticarileşmesine ve dolayısıyla büyük çiftliklerin

ortaya çıkmasına neden olmuştur. Osmanlı toprak beyleri de bu talepten etkilenmiş ve üretimlerini artırmak için işlettikleri topraklardaki mülkiyet haklarını garantiye almak istemişlerdir. Bu yaklaşımın kaynağında, Stoinovich, Braudel ve Sadat'ın Balkanlarda yaptıkları çalışmalar bulunmaktadır (a.g.e, 1991, 35-37).

Sonraki yıllarda bu yaklaşımdan etkilenen Wallerstein, çiftliği, Osmanlı tarımının kapitalist dünya ekonomisiyle entegrasyonunun bir sonucu olarak ortaya çıkan ve çevreselleşmenin bir parçası olan bir tarımsal organizasyon olarak tanımlamaktadır (a.g.e., 1991,35-37).

Yukarıdaki her iki yaklaşımda da çiftliğin ortaya çıkışındaki esas faktörün dışsal olduğu vurgulanmaktadır. Oysa *Osmanlıcı Teoriden* etkilenen üçüncü yaklaşımda çiftliğin ortaya çıkışı içsel dinamiklere dayandırılmaktadır. Osmanlı tarihçilerinin ortaya attığı bu görüşe göre çiftlik, Osmanlı'da klasik tımar sisteminin bozulması ve ürün miktarının azalması sonucu, gelirlerini artırmak isteyen toprak beylerinin, işlettikleri miri topraklarda tam ya da yarı özel mülkiyet statüsü edinmelerinin bir sonucudur (a.g.e.,1991,35-37).

Üçüncü yaklaşımdan etkilenmesine rağmen, belirli bir özgünlük içeren farklı bir yaklaşım da İncalcık'dan gelmektedir. İncalcık'ın yaklaşımına göre Osmanlıda pazara yönelik üretim yapan geniş özel mülk arazinin ve dolayısıyla çiftliklerin ortaya çıkışı miri toprakların özel mülke dönüşümünden farklı bir yolla gerçekleşmektedir. Bu, Osmanlıda mevat arazi adı verilen, tarla statüsü taşımayan (üzerinde üretim olmayan) taşlık bataklık, çalılık gibi arazilerin ehilleştirilmesi yoluyla özel mülkiyete transfer olmasıdır.

Osmanlı'da *şenlendirme* adı verilen bu operasyonla geniş mevat araziler genellikle yönetici elit sınıf tarafından pazara yönelik üretim yapan özel mülk çiftliğe dönüştürülmüştür (İncalcık,1991, 19). Ekilebilir arazinin genişlemesi anlamına geldiği için, Osmanlı Devleti, *şenlendirme* operasyonlarını desteklemekte ve özel mülkiyeti garantileyen *tenliknameyi* şenlendirmeyi yapan kişiye vermektedir (a.g.e.,1991,21).

Balkanlar ve Anadolu üzerine yapılan belgeye dayalı tarih çalışmaları ve görüşül araştırmalar, çiftliklerin ortaya çıkışı ve yaygınlaşmasıyla ilgili bu yaklaşımları desteklemektedir.³

İstanbul Çevresinde 19. Yüzyılda Çiftliklerin Yaygınlaşması ve El Değişirme Eğilimleri

İstanbul çevresinde çok sayıda geniş çiftlik arazisinin varlığı 16. Yüzyıldan beri bilinmektedir.⁴ Ancak 19. yüzyılın ortalarından itibaren İstanbul'un çevresin-

³ Geniş bilgi için Stoinovich, Gandev, McGowan, Nagata, Faroqhi ve Cvetkova'nın çalışmalarına bakılabilir. (Keyder and Tabak, 1991)

⁴ Evliya Çelebi de İstanbul'un çevresindeki 1600 çiftlikten ve buralarda çalışan ve kente girmeleri yasak olan yaklaşık 10.000 bekar uşağından bahsedilmektedir. Von Moltke de anılarında İstanbul'un çevresi de uçsuz bucaksız tarım arazilerinden bahsetmektedir.

de aktif bir arazi pazarının varlığı görülmektedir. Gerek Osmanlı saray belgeleri arasında gerekse aile tarihlerinde açıkça görülen bu arazi pazarının iki boyutu bulunmaktadır. Birincisi, 19. Yüzyıl boyunca giderek yaygınlaşan ve 1858 Arazi Kanunnamesi ile çerçevesi netleşen özel mülkiyet sahipliğinin, İstanbul çevresinde hız kazanmasıdır. Osmanlının modernizmle tanışmasının sonuçlarından biri olarak da görülebilecek olan özel mülk edinme davranışı Osmanlı hanedanı içinde de oldukça yaygındır. Bu nedenle, bu dönemde İstanbul'un yakın çevresindeki prestijli arazi ve çiftliklerin sıklıkla hanedan mensuplarına ve sultan vakıflarına transferleri görülmektedir.

İkincisi ise Balkanlarda büyük çiftlik sahibi olan Osmanlı tebasından beylerin Balkanlardaki bağımsızlık hareketleri sonucu çiftliklerini satarak İstanbul çevresindeki satılık çiftliklere yerleşmeleridir. 19. Yüzyılda Balkanlarda yaygın olarak bulunan ve Batı Avrupanın talebine cevap veren ticari çiftliklerin, 19. yüzyılın son çeyreğinde İstanbul çevresinde de yaygınlaştıkları ve el değiştirmenin serbest arazi pazarı kuraları içinde gerçekleştiği görülmektedir.

Coğrafi olarak bakıldığında 19. Yüzyılın sonları ve 20 yüzyılın başlarında yapılmış İstanbul haritalarında, İstanbul'un her iki yakasında çok sayıda çiftlik bulunmaktadır. Anadolu yakasında kıyıdan belli uzaklıkta ve göreceli olarak homojen yayılmış çiftlikler, Avrupa yakasında Haliç'in solundan itibaren Küçük ve Büyük Çekmece göllerinin çevresinde yaygınlaşarak, Silivri-Çatalca'ya doğru dağılmaktadır (bkz. Harita 1).

Osmanlı haritaları, çiftliklerin lokasyonu konusunda çok önemli bir veri kaynağı olmalarına karşılık ölçeklerine bağlı olarak, belli büyüklüklerin üzerindeki çiftliklere yer verdikleri için çiftlik sayısı hakkında çok sağlıklı veri sunmamaktadırlar. Çiftlikler hakkında daha detaylı bilgiye Osmanlı kayıtları arasında bulunan *Temettuât* defterleri, tapu kayıtları ve sözlü aile tarihleri aracılığı ile ulaşılabilir. Bu üç kaynağın sunduğu en önemli veriler çiftliklerin büyüklükleri, mülkiyetleri ve el değiştirme süreçleri ile ilgilidir.

Bu kaynaklara göre İstanbul çevresinde 19. Yüzyılda üç çeşit çiftlik mülkiyeti bulunmaktadır. Birincisi Sultanların özel mülkü olan çiftlikler, ikincisi sultan ve kişi vakıflarına ait çiftliklerle askeri çiftlikler ve üçüncüsü özel mülk statüsündeki çiftliklerdir. Yine bu kaynaklardan ortaya çıkan bir diğer bilgi ise özel mülk çiftliklerin büyükçe bir kısmının gayri-müslim nüfusa ait olduğudur. Müslümanlara ait olan çiftliklerin bir kısmının da yine gayri-müslimlerden satın alınarak ya da çeşitli nedenlerle el konularak müslüman nüfusa transferine tapu kayıtlarında sıkça rastlanmaktadır.

Çiftlikler ya ilk sahiplerinin adıyla ya da bulundukları yerin adıyla anılmaktadırlar. 19. Yüzyılın sonlarında çok sayıda *paşa*, *bey* ve *ağa* çiftliği karşımıza çıkmaktadır (Erdoğan,1958,c. 4). Bu göstermektedir ki bu dönemde, topraktaki vergiyi toplamakla yükümlü beylerin ve yerel eşrafın yanısıra İstanbul'un asker bürokrat eliti arasında çiftlik sahipliği yaygınlaşmaktadır.

Bu çiftliklerden özellikle sultan ve sultan vakfına ait olanlarda üretim klasik çift-hane sistemi ile gerçekleştirilmektedir. Bu çiftliklerin, klasik miri toprak statüsünde olmamalarına karşın miri toprak rejimindeki köylü birimi tarafından işletiliyor olmaları üretim tarzlarında bir farklılaşma olmadığını ve pazara yönelik üretim yapmaktan çok ait oldukları hanedan mensubu ya da vakıfa gelir sağladıklarını göstermektedir.

Buna karşılık paşa, bey ve ağalara ait özel mülk çiftliklerin büyük kısmında üretim, klasik köylü birimi tarafından değil, mevsimlik ya da sürekli ücretli işçi tarafından gerçekleştirilmekte ve yine bu çiftliklerde çok sayıda hizmetkar bulunmaktadır. 2000-7000 dönüm büyüklüğünde ve pazara yönelik üretim yapılan bu çiftliklerde çiftliğe ait taşıma hayvanları bulunmaktadır.

Özellikle Halicin sol yanından itibaren Silivri'ye doğru yayılan çiftliklerin kayıtlarına bakıldığında bu ikinci tür çiftliğin bölgede yaygın olarak bulunduğu görülmektedir. Aşağıda örnek olay olarak ele alacağımız Ferhat Paşa çiftliği de bu çiftliklerden bir tanesidir ve çevresinde bulunan Cicoz ve Vidos çiftlikleri de aynı statüdedir. Bu çiftliklerden bir kısmı İstanbul'da oturan bürokrat ya da tüccar sahipleri tarafından kiraya verilmektedir. *Müstacir* adı verilen kiracılar çiftlik arazisinin tamamını ya da bir kısmını kira karşılığı işletmektedirler.

İstanbul'un çevresinde yer alan ve kentin yerel tarihsel özelliklerinden biri olan bu çiftlikler 19. Yüzyıldan günümüze değin çeşitli dönüşümler geçirmektedirler. Bu dönüşüm süreci ile kentin metropoliten formunun ortaya çıkması arasındaki bağlantı Ferhat Paşa çiftliğinin tarihi ve dönüşüm hikayesi aracılığı ile açıklanmaya çalışılacaktır

Ferhat Paşa'dan Larissalı İbrahim Bey'e Ferhat Paşa Çiftliği

Ferhat Paşa çiftliğinin varlığı İstanbul'un yakın çevresindeki 9 büyük çiftlikten biri olarak 16. Yüzyıldan itibaren bilinmektedir.⁵ Çiftliğin içinde bulunan, sulamada kullanılan 700 yıllık geniş taş havuz, çiftliğin kuruluşunun daha eskiye dayandığını düşündürmektedir. Çiftlik Halicin solunda ve şehir duvarlarının hemen dışından başlayarak, bugünkü Bayrampaşa ve Esenler ilçelerinin arasında bulunmaktadır. 19. Yüzyıl Osmanlı haritalarında da yer alan çiftlik 20 yüzyıl başlarına kadar 5000 dönüm civarındadır.

⁵ Ferhat Paşa Çiftliği ile ilgili çalışma sırasında. Çiftliğin 19. Yüzyıl sonlarından itibaren sahibi olan İbrahim Bey'in en küçük kızı olan Nesibe Batıyok Hanımefendi ile çiftliğin tarihi ve dönüşüm süreci ile ilgili bir çeşit sözlü tarih çalışması yapılmıştır. Nesibe Hanımefendinin ilerlemiş yaşına rağmen son derece temiz ve parlak hafızasıyla anlattığı öykü için kendisine sonsuz bir teşekkür borcum vardır. Kendisinin anlattığı detaylar çiftlik hakkında diğer kaynaklardan araştırma yaparken de bana büyük kolaylıklar sağlamıştır. Ayrıca İbrahim Beyin Torunu olan ve adını almış olan İbrahim Kıray Beyefendi, beni sadece teyzesi olan Nesibe hanımla tanıştırmakla kalmamış, çeşitli zamanlarda çiftlik hakkında hatırladığı detayları büyük bir cömertlikle bana aktarmıştır. Tüm yardımları için kendisine teşekkür ederim. Çiftliğin çeşitli dönemlerde karşılaştığı kamulaştırma operasyonları nedeniyle açılan sayısız davayı yürüten ve bu nedenle de çiftlik arazilerinin dönüşüm süreci hakkında geniş bilgi sahibi olan Avukat Enver Nalbant Beyefendi yoğun iş temposu içinde bana vakit ayırıp bu davalarla ilgili geniş bilgiler vermiştir. Kendisine teşekkür ederim.

Bu çalışmanın içeriği gereği, Ferhat Paşa Çiftliği, İstanbul'da önemli dönüşümlerin yaşanmaya başladığı 19.Yüzyıldan itibaren ele alınacaktır. Ancak burada çiftliğin 16-19. Yüzyıllar arasındaki öyküsüne kısaca bakmak gerekir.

Çiftlik 16. Yüzyılın ortalarına kadar dönemin iki önemli vezirinden biri olan Ferhat Paşa'ya aittir. Aynı dönemin diğer veziri olan Sinan Paşa ile Ferhat Paşa arasında devlet yönetimi konusunda görüş farklılıkları bulunduğu gibi, Ferhat Paşa'nın yakınlarına çıkar sağladığına dair söylentiler bulunmaktadır.⁶ Bu nedenle Sultan Ferhat Paşa'nın Öldürülmesi için Şeyhülislamdan Fetva almıştır. Ferhat Paşa ise çiftliğe kapanarak kendi askerleri tarafından korunmuştur.⁷ Ancak Ferhat Paşa sonunda sultanın askerleri tarafından tuzağa düşürülerek öldürülmüş-ve varisi olmadığı için (bila-varis) çiftliğe el konularak hazineye devrolmuştur (*İslam Ansiklopedisi*, cilt 3, 292).

Çiftlik 19. Yüzyılın ikinci yarısında Sultan Abdülhamit tarafından kızı Ayşe Sultan'a düğün hediyesi olarak verilmiştir. Bu dönemde hanım sultanlara çiftlik hediye edilmesi oldukça yaygın bir özel mülkiyete transfer biçimidir.⁸ Çiftlik 19. Yüzyılın sonunda, 1899 yılında, Ayşe Sultan tarafından Larissa'dan gelen İbrahim Bey'e satılmıştır.

Bu satış 19. Yüzyılın son çeyreğinde İstanbul çevresindeki arazilerde meydana gelen dönüşümün iki boyutunu bize göstermektedir. Bunlardan birincisi maddi sıkıntı içindeki sarayın ve hanedan mensuplarının ellerindeki arazileri satışa çıkarmalarıdır. İkincisi ise, yine aynı dönemde Balkanlardaki bağımsızlık hareketleri sonucu Balkanlardaki çiftliklerini satarak İstanbul'a göç eden Osmanlı tebasından beylerin İstanbul çevresindeki satılık çiftliklere talip olmalarıdır.⁹

19. Yüzyıl Sonunda İstanbul Çevresindeki Çiftliklerin El Değiştirme Süreci: Ferhat Paşa Çiftliğinin Yeni Sahipleri

Ferhat Paşa Çiftliğini 1899 yılında Ayşe Sultan'dan tapulu özel mülk olarak satın alan İbrahim Bey, Mora Yarımadasında Larissa'daki iki büyük çiftliğini sa-

⁶ Naima Tarihinde, Hoca Sadrettin Efendi'nin Serdar Satırcı Mehmet Paşa'ya yazdığı bir mektupta Osmanlı Devletindeki bazı sorunlardan söz ettiği bildirilmektedir. Bu mektuplardan birinde şöyle demektedir: " Vezirler ve Serdarlar yakınlarına topraklar üzerinde bazı çıkarlar sağlamaktadır. Ferhat Paşa'nın yakınlarının bu şekilde kariyer, para ve mülk sahibi olduklarını görmez misiniz?." (Naima Tarihi,1967,169-236).

⁷ Sultanın askerleriyle çıkan çatışmalarda ölen Ferhat Paşa'nın askerlerinin mezarları çiftlikte bulunmaktadır.

⁸ Osmanlı Arşivinde bulunan *Cevdet Saray Tasnifinde* bu tür mülkiyet transferleri yaygın olarak yer almaktadır.

⁹ Balkanlardaki bağımsızlık hareketleri nedeniyle bölgedeki geniş çiftliklerini elden çıkarıp İstanbul ve Anadolu'ya göç eden Osmanlı tebasından beylerin bir kısmı da İzmir - Manisa ve Bursa - Çanakkale bölgelerinde çok sayıda çiftlik satın almış alarak pazara yönelik üretime geçmişlerdir. Manisa bölgesinde 50 çiftliğin sahibi olan Karaosmanoğulları ailesi de Balkanlardan Batı Anadolu'ya göçmüş bir ailedir (Nagata,1995,119-125). Ayrıca, Karaosmanoğulları ailesi ile Ferhat Paşa çiftliğinin sahibi olan İbrahim Bey arasındaki akrabalık ilişkisi anlamlıdır.

tarak ailesi ve kahyası ile birlikte İstanbul'a göç etmiştir. İstanbul çevresindeki altı tane satılık çiftliği gördükten sonra Ferhat Paşa Çiftliğini satın almıştır. Çiftliğin fiyatı ile ilgili aile tarihinde 3.000 altın sözü geçmektedir.

İbrahim Bey'in çiftliği satın aldığı yıllarda İstanbul, bir yandan uluslararası ticarete önemli bir arakent işlevine sahip olmasından, diğer yandan, Kırım Savaşı sonucunda aldığı göçlerden dolayı nüfusu 1 milyonu aşmış bir şehirdir. Bu nedenle kentin yaş sebze, taze et ve tahıl ihtiyacı, çevredeki çiftlikleri, Balkanlardan gelen çiftçi beyler için çekici kılmaktadır. Ferhat Paşa Çiftliği'nin komşusu olan Cicoz Çiftliği'nin de yine Balkanlardan göçen bir aile tarafından satın alınmış olması bu tür satışların yaygınlığını göstermektedir.

Çiftliğin yeri İstanbul'a yakınlığı bakımından oldukça avantajlıdır ve kentin yaş sebze ihtiyacına uygun olarak 400 dönüm bostana sahiptir. Balkanlarda 19. Yüzyılda ticari çiftliklerin yaygınlaştığı bilinmektedir. İbrahim Bey bu deneyime sahip olduğu için çiftlikte yeni bir köşk inşaa ettirerek ailesi ve kahyasıyla (Lalâ İbrahim) birlikte çiftliğe yerleşmiş ve son derece büyük bir pazar olan İstanbul'a yönelik üretimi canlandırmıştır.

Bu el değiştirmelerle, İstanbul'un metropoliten çevresinin yapılaşmasında etkili olacak bir mülkiyet biçimi ortaya çıkmaktadır. Parçalanması ve işgal edilmesi göreceli olarak zor olan bu büyük ve tek parça araziler, kentin hızlı bir dönüşüm sürecine girdiği 1950'lerden 1980'lere kadar fazla parçalanmadan kalacaktır. Bu nedenle de, geniş ve mülkiyeti fazla parçalanmamış bu araziler, 1980'lerle birlikte oluşan yeni kentsel gelişme modelinin öngördüğü büyük ölçekli toplu konut projeleri için uygun arsa sağlayacaklardır.

Ancak Ferhat Paşa çiftliğinin 19. Yüzyılın sonlarından 1980'lere kadar hala geniş bir araziye sahip olması, çiftliğin bu dönem içinde dönüşüm geçirmediği anlamına gelmemektedir. Tam tersine çiftliğin belli dönemlerde geçirdiği dönüşümler, İstanbul'un metropoliten gelişme sürecinin her aşamasını yansıtan bir ayna niteliğindedir.

20. Yüzyılın İlk Yansında İstanbul Çevresinde Mülkiyet Transferleri ve Ferhat Paşa Çiftliğinin Durgunluk Dönemi

İstanbul çevresindeki çiftlikler, Birinci Dünya Savaşı, Türkiye'nin bağımsızlık savaşı ve ardından hilafetin ve saltanatın kaldırılmasıyla önemli bir el değiştirme sürecine daha girmişlerdir. Savaş sonrası yıllarında İstanbul'un çevresindeki gayri-müslümlere ait terkedilmiş ya da el konulmuş çiftliklerin bir kısmı balkanlardan gelen müslüman çiftçilere dağıtılmıştır. Bu süreç *Milli Emlak Tebliğlerinde* açıkça görülmektedir. Diğer yandan bölgedeki müslüman büyük çiftlik sahiplerinin ise bu dönemde topraklarını genişlettikleri görülmektedir.

Ferhat Paşa çiftliği de bu yıllarda arazisini 5000 dönümden 7000 dönüme çıkarmıştır. Savaş sonrasında Balkanlardan gelen müslüman nüfusu yerleştirmek üzere kurulmuş *Tefyiz Komisyonu*'nda çalışan İbrahim Bey'in kendisi de bu dö-

nemde kendi çiftliğinin çevresindeki bazı toprakları satın alarak çiftliğini genişletmiştir.

Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşu ve hilafetin kaldırılmasıyla, Osmanlı'da padişahlık yapmış olanların özel mülkleri ve Osmanlı Hazinesindeki araziler genç Türkiye Cumhuriyeti hazinesine devredilmiştir. Bu transferlerle, 1920'li yıllarda İstanbul'un çevresinde şöyle bir mülkiyet örüntüsü oluşmuştur:

1. Bir kısmı eski sultan çiftliği olan geniş hazine toprakları,
2. Türkiye Cumhuriyeti Vakıflar İdaresi'nin kontrolüne geçen çok sayıda sultan vakfına ait arazi ve çiftlikleri
3. Bir kısmı Milli Emlak İdaresini kontrolüne geçen ve mübadele ile gelen nüfusun yerleştirilmesi planlanan, terkedilmiş ve el konulmuş, eski gayri-müslüm çiftlikleri
4. Topraklarını daha da genişletmiş, müslüman nüfusa ait özel mülk çiftlikler
5. Osmanlı'da çift-hane sistemiyle işletilen köy arazileri

Bu oldukça karmaşık mülkiyet örüntüsü, İstanbul'un metropoliten alanının oluşumu sürecinde ortaya çıkan mekansal farklılaşmalar ve kendine has yapılaşma modellerinin arkasında yatan en önemli faktörlerden biridir. İstanbul'un bu dönemde 19. Yüzyıldaki işlevini kaybetmiş ve nüfusu 600.000'e kadar düşmüştür (Karpat,1985, 86-105). Buna bağlı olarak da 1920'li yıllardan 1940'ların sonlarına kadar İstanbul'da önemli bir arazi talebi doğmadığı gibi İstanbul pazarına üretim yapan çiftliklerin gelirleri de küçülmüştür.

İstanbul pazarına yönelik üretim yapan büyük çiftliklerden birisi olan Ferhat Paşa Çiftliği de bu durgunluk döneminden etkilenmiştir. 1920'de ölen İbrahim Bey'in eşi ve kahyası Lala İbrahim Ağa bir süre daha çiftliği işletmeye devam etmişlerdir. Lala İbrahim Ağa'nın da ölümüyle, çiftlik, aile tarafından önce Bakırköy Müftüsüne, sonra Kozma adlı bir bulgar çiftçiye ve ardından da 1930'da Şakir Süter adlı mandra işletmecisine yıllık 2500 liraya kiraya verilmiştir.

Bu dönemde pek çok özel mülk çiftliğin bu şekilde kiraya verilmesi, kentin çevresindeki arazi talebinin düşüklüğüne ve kentin pazar olarak küçülmüş olduğunun en önemli kanıtlarından biridir. Ayrıca *Milli Emlak İdaresi ve Emlak Kredi Bankasının* ellerindeki bazı arazileri son derece uygun fiyatlarla satışa çıkarmalarına rağmen çoğu zaman bu arazilerin satılamaması da yine bu dönemin arazi talebi düşüklüğü ile bağlantılıdır (Güvenç,1999, Milli Emlak Tebliğleri,1924).

II. Dünya Savaşı yıllarında bölgenin askeri bölge ilan edilmesi nedeniyle çiftliğin köşkü ve binaları askeri komutanlık olarak kullanılması dışında, 1950'li yıllara kadar Ferhat Paşa Çiftliği önemli bir dönüşüm geçirmemiştir. Ancak savaş yıllarında, Ferhat paşa Çiftliğinin de içinde bulunduğu Haliç'in solundan başlayarak Çatalca'ya doğru uzanan koridorda, Alman işgali korkusu ile satışa çıkarılan pek çok çiftlik bulunmaktadır.

Son derece ucuz satılan bu çiftlikleri iki kesim satın almaktadır. Birincisi, satı-

lık çiftliğin yakınında büyük çiftliklere sahip olanlar, ikincisi ise savaş sırasındaki yüksek enflasyondan etkilenen ve araziye yatırım yapan ticari sermaye sahipleridir. Örneğin Küçük Çekmece Gölünün solunda Eskinoz çiftliğinden dolayı aynı adla anılan bölgedeki satılık çiftlikleri Eskinozlugil ailesi satın almıştır. Tapu kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla da 1980'li yıllara kadar bu çiftliklerde çok önemli bir dönüşüm gerçekleşmemiş, bir başka deyişle bu araziler bu ölçekte arazi talebinin ortaya çıktığı yılları beklemişlerdir. Ancak ticari sermayenin spekülatif amaçla aldığı arazilerin büyük kısmı parsellenerek satılmaya başlanmıştır.

İstanbul'un Hızlı Dönüşüm Sürecine Girişi ve Ferhat Paşa Çiftliği

II. Dünya savaşı sonrasında dünyadaki iş bölümü yeniden belirlenirken, Türkiye'nin politik hayatında da önemli dönüşümler gerçekleşmektedir. Toplumsal yapıda başlayacak olan büyük dönüşüm sürecini de tetikleyecek olan bu politik dönüşüm, İstanbul'un durgunluk dönemini sona erdirecektir. Bir yandan, Cumhuriyet Halk Partisi'ne karşı zafer kazanmış olan Demokrat Parti İstanbul'un imarı ile bu zaferi mekanda anıtlıştırmak istemekte; diğer yanda ise, kırdan hızla çözülen tarımsal yapı, ulaşım olanaklarının da katkısıyla kırsal nüfusun kentlere akışına neden olmaktadır.¹⁰ Bu iki faktörün etkisiyle İstanbul'un mekansal yapısında hızlı bir dönüşüm başlamıştır.

Bu dönemde ortaya çıkan konut ihtiyacını karşılayacak konut stokuna sahip olmayan İstanbul, çevresindeki kırsal arazide gerçekleşen işgaller ve parselasyonlarla genişlemeye başlamıştır. Yasal olarak üretilmiş kentsel araziye sahip olmayan İstanbul'da bu araziler, çeperdeki uygun mülkiyet biçimleri üzerinde gerçekleştirilen kendine has operasyonlarla üretilmektedir. Bunun en tipik örneği hazine arazilerini işgal ederek yapılan gecekondulardır.

Kentin mekansal yapısındaki dönüşümün bir diğer boyutu da siyasi iktidar tarafından kente yapılan müdahalelerdir. Siyasi otoritenin elindeki kamulaştırma aracını kullanarak gerçekleştirdiği bu operasyonlarda, toplumsal adalet ilkeleri ve İstanbul için çeşitli dönemlerde yapılan kentsel planların birikimi dikkate alınmamaktadır.

Tekrar aile tarafından işletilmeye başlayan Ferhat Paşa Çiftliği bu dönemde çeşitli yollardan toprak kaybetmeye başlamıştır. İlk istimlak kararı 1946 yılında Edirnekapı Şehitliğinin genişletilmesi sırasında çıkmıştır. Şehitlik için istimlak edilen araziden kalan 60 dönüm tarla ise çiftliğin sahipleri tarafından yeni bir kamulaştırma korkusuyla satılmıştır. Yine aynı yıllarda çiftliğe ait bir arazi bir başkası tarafından üçüncü bir kişiye satılmış ve bu arazinin üzerinde bir çukolata fabrikası yapılmıştır. Çiftliğin sahiplerinin açtıkları dava 1952'de sonuçlanmış ve araziyi kendi malı olduğu iddiasıyla satan kişinin sahte belge düzenleyerek satı-

¹⁰ Dünyadaki yeniden yapılanma süreci içinde Avrupa'nın yeniden yapılanması için geliştirilen Marshall yardımı kapsamına Türkiye'nin de girmesiyle, gerçekleşen tarımdaki makinalaşma, 16. Yüzyıldan beri giderek bozulan ve Türkiye Cumhuriyetinin de gerçekçi çözümler üretmediği tarımsal yapının hızla çözülmesine neden olmuştur.

şı yaptığı anlaşıldığından çiftliğin sahipleri davayı kazanmışlardır. Dava sürecinde üzerinde yapılaşmanın gerçekleştiği üç tarladan oluşan 500 dönümlük bu arazi de satılmıştır.

Çiftliğin bu yıllar da uğradığı bu iki müdahale, kentsel arazi talebinin ortaya çıkmaya başladığının ve eski çiftlik arazilerini bu talebin baskısıyla karşı karşıya olduklarının en iyi göstergelerindendir. Bu dönemde, özellikle Ferhat Paşa Çiftliği gibi kentin merkezine göreceli olarak yakın olan çiftliklerde, tarımsal üretimde hızla düşmüştür. Bunun iki nedeni vardır. Birincisi yukarıda sözü edilen, kentin yaklaşılmaya başlamasından kaynaklanan kentsel arazi talebi ikincisi ise ulaşım ve taşıma olanaklarının gelişmesiyle Anadolu'dan gelen yaş sebze, meyve ve etin bu çiftliklerde üretilenden daha ucuz olarak İstanbul pazarına girmesidir.

Ferhat Paşa Çiftliği 1950'li yıllarda ise Demokrat Parti'nin İstanbul'un imar çerçevesinde gerçekleştirdiği istimlak eylemi ile karşı karşıya kalmıştır. Son derece düşük bir bedel ile Bayrampaşa Cezaevinin inşaaı için istimlak edilen 100 dönümlük arazi için çiftliğin sahipleri dava yolunu düşünmekle birlikte, dönemin populist politikaları karşısında kazanabileceklerine ihtimal vermedikleri için bu düşünceden vazgeçmişlerdir. Çünkü bu dönemde İstanbul'da binlerce ev ve tarla istimlak edilmektedir (Tekeli, 1992, 1-111; Boysan, 1993,84-89).

1960'lara gelindiğinde, kent çiftliğe doğru giderek genişlemekte ve çiftliğe ait bazı araziler imarlı kentsel araziye dönüşmektedir. Çiftliğin sahipleri bu şekilde imar izni almış olan Atışalanı ve Bayrampaşa'daki tarlalarından bazılarını parselleyerek satmışlardır. Bu davranış, 1960'lardaki yaygın parselasyon hareketinde, arazi sahiplerinin aktif rolünü göstermektedir (Resneli, 1955).

Çiftlik 1970'lerin sonlarına kadar bir miktar arazisini parselleyerek satarak ve bir miktarını da çeşitli kamu hizmetleri için istimlaklarla kaybetmiş olmasına rağmen bu yıllarda hala geniş arazilere sahiptir. 1977 yılında karşılaştığı istimlak kararı ile 600 dönüm arazisini kaybetmiştir. Bu arazi İstanbul Halinin desantrilasyonu projesi için istimlak edilmiştir. İstanbul Belediyesi'nin kamu yararı gerekçesiyle istimlak ettiği arazinin 208 dönümünü kuru gıda toptancılarının kullanımına vermesine çiftliğin sahipleri itiraz ederek dava açmışlardır. Davanın sonucunda aile 208 dönüm araziye geri almıştır.

1980'lerde Metropoliten Alanda Büyük Ölçekli Projeler için Çiftliklerin Anlamı: Ferhat Paşa Çiftliğinin Kentle Bütünleşmesi

1980'lerde yeniden yapılanan yerel yönetimler, dünyada ve Türkiye'de uygulanan neo-liberal ekonomi politikalarının mekana yansıtılmasının aracı olmuşlardır. Kentsel gelişme sektöründeki sermaye birikim olanakları, uluslar arası rekabet gücü olmayan sermaye kesimlerini kentsel alana yatırım yapmaya teşvik etmiştir (Keyder ve Öncü, 1993).

Bu politikalar, İstanbul'un metropoliten çeperinde 1950'li yıllardan beri gerçekleşen hızlı yapılaşmaya yeni bir boyut ve hız kazandırmıştır. Çeperdeki kırsal

araziler, toplu konut, sanayinin ve bazı kentsel hizmetlerin desantirilizasyonu projeleri nedeniyle, daha önceki yıllarda görülmemiş ölçekte büyük bir spekülasyon davranışı ile karşılaşmışlardır. Yine aynı şekilde kamulaştırma yoluyla üretilen kentsel araziler, kamulaştırma ilkelerine uymayan biçimde özel mülkiyet kesimine transfer edilmiştir.

Yerel yönetim reformu ile iki başlı hale gelen kent yönetimi, yerel imar planı yapma yetkisini ilçe belediyelerine bırakmıştır. Etkin bir nazım planla denetlenmeyen bu yetki, çeperde kırsal arazinin yerel ve merkezi yönetimlerle patronaj ilişkisi içinde olan illegal güç örgütleri tarafından kontrol edilmesine olanak sağlamıştır. Bu alanlarda hızla, plansız ve denetimsiz bir yapılaşma gerçekleşmeye başlamıştır.

Diğer yandan büyük ölçekli toplu konut projeleri ve kentsel hizmet yatırımları için gereken, büyük ve fazla parçalanmamış arazi talebi, bu arazilere sahip çiftliklerde hızlı bir dönüşüm sürecini başlatmıştır. II. Boğaz köprüsü ve otoyollarının sağladığı olanakla, kente yaklaşık bir saat uzaklıktaki çiftlikler çeşitli ölçeklerdeki toplu konut projeleri ile kentsel yerleşime açılmaya başlamıştır.

Kent duvarlarının dışından başlayarak, Silivri- Çatalca eksenine doğru uzanan coğrafi koridorda yer alan bazı çiftlikler, bir yandan Emlak Bankasının Projeleriyle, diğer yandan da Toplu Konut Fonu tarafından desteklenen özel toplu konut projeleriyle konut alanına dönüşmüştür. Bu koridorda yer alan Ferhat Paşa, Cicoz, Dereköy, Yeniburgaz ve Ada çiftlikleri gibi pek çok çiftlik çeşitli ölçeklerdeki bu projelere çeşitli büyüklüklerde arazi sunmuşlardır (Kurtuluş,1999,145-200)

Bu dönemde Ferhat Paşa Çiftliği, yeni yol ve ulaşım sistemleriyle kente iyice yakınlaşmıştır. Kente bu kadar yakınlaşması hala geniş arazilere sahip olması Ferhat Paşa çiftliği üzerinde ciddi bir yapılaşma baskısı oluşturmuştur. Çiftlik, bu dönemde, bir yandan desantirilizasyon projelerine, diğer yandan büyük toplu alış-veriş merkezleri ve toplu konut kooperatiflerine arazi sağlamıştır. İstanbul'un Avrupa yakasının yeni otogarı ve bakım istasyonları için gerekli arazi Ferhat Paşa Çiftliği'nin 220 dönüm arazisi kamulaştırılarak sağlanması ve bu kamulaştırma yapılırken Esenler'de çiftliğe ait 400 dönüm araziye de imar izni verilerek toplu konut projesine uygun kentsel arazi üretilmesi, Ferhat Paşa Çiftliği'nin bu dönemdeki dönüşümünün örneklerinden biridir. .

Bu çalışmanın verilerinin toplandığı 1997 yılında Ferhat Paşa Çiftliği'nin sahipleri olan Larissalı İbrahim Bey'in kızları ve torunlarının elinde kalan arazi 1500 dönümdür. 50 yıl içinde çiftliği 5500 dönüm arazisi kentsel araziye dönüşmüş olmasına karşın, kente bu kadar yaklaşmış bir çiftliğin hala büyük sayılabilecek araziler barındırıyor olması elbetteki ailenin bu konudaki tutumu ile doğrudan bağlantılıdır. Çünkü, Ferhat Paşa Çiftliğinin komşusu ve bitişiği olan Cicoz çiftliğinin arazisinin tamamı yapılaşmıştır.

Kısa Bir Sonuç

İstanbul metropoliten alanı oluşurken, Ferhat Paşa Çiftliği'nin tarihsel varlığı, bu oluşumdaki olumsuzluktan sadece bir tanesidir. Balkanlardaki bağımsızlık hareketleriyle, İstanbul'un 19. Yüzyıl sonundaki çekiciliği ve çevresindeki çiftlik mülkiyetinin varlığı biraraya geldiğinde oluşan bir yerelliğin, kentin dönüşüm sürecinde, makro formun ve yapılaşmanın niteliğini belirleyici rol oynadığı görülmektedir. İstanbul Metropoliten Alanını çalışırken, yerel tarihselliklerin analize katılması bu çerçevede önem kazanmaktadır.

Birincil Kaynaklar

Osmanlı Arşivi, (Başbakanlık Arşivi) İstanbul:

1844, Maliye Nezareti Temettü-at Defterleri.

Cevdet Saray Tasnifi.

Mevacip Defterleri.

Tapu ve Kadastro Bölge Müdürlüğü ve İlçe Tapu ve Kadastro Müdürlükleri Arşivleri , İstanbul:

Tapu Kayıt Defterleri.

Haritalar

Goitz Pasha'nın İstanbul Haritası (1888-1890), 1/100.000.

Osmanlı Harbiye Nezareti Haritaları (1888-1920).

İstanbul Belediyesi Metropoliten Alan Haritaları.

İkincil Kaynaklar

Barkan. Ö.L., 1980, *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler 1*, Gözlem Yayınları, 291-375.

Bayrı, H., 1947, *İstanbul Folkloru*.

Boysan, B., 1993, Politik Hummanın Silinmeyen İzleri, *İstanbul Dergisi*, N.4, 84-89.

Çelik, Z., 1986, *The Remarking of İstanbul*, University of Washington Press, Seattle. Encyclopaedia of İslam, V.3-5, 392-397, M.E.B.Yayını.

Erdoğan, M., 1958, Osmanlı Devrinde İstanbul Bahçeleri, *Vakıflar Dergisi*, V. 4, IV.

Ergin, O.N., 1938, *İstanbul'da İmar ve İskan Hareketleri*, İstanbul-Eminönü Halkevi.

Evliya Çelebi, *Seyahatname*, çev. Zillioğlu, M., Üçdal Neşriyat .

Faroqi, S., 1984, *Towns and Townsman of Ottoman Anatolia, Trade, Crafts, and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650*, Cambridge, Cambridge Univ. Press.

Güvenç, M., 1998, Emlak Bankası Tarihi, yayınlanmamış çalışma

İnalçık, H.,1991, The Emergence of Big Farms, Çiftlik: State, Landlords and Tenants, *Landholding and Commercial Agriculture in Middle East*, . Eds.

Keyder, Ç. and Tabak, F., 17-34 *İstanbul Ansiklopedisi*, 1966, Reşat Ekrem Koçu, V. 7.

Karpat, K.,1985, Population Movements in the Ottoman State in the Nineteenth Century, *Ottoman Population, 1830-1914*. The University of Wisconsin Press, 86-105.

Keyder, Ç.,1991, Introduction : Large Scale Commercial Agriculture in Ottoman Empire, *Landholding and Commercial Agriculture in The Middle East*, Eds.

Keyder,Ç. and Tabak, F., *State University*, 1-13.

- Keyder, Ç. and Öncü, A., 1993, *İstanbul and Concept of World Cities*, Friedrich Ebert Foundation, İstanbul.
- Kıray, M., 1982, Az Gelişmiş Ülkelerde Metropolenleşme Süreçleri, *Toplum Bilim Yazıları*, Gazi Üniversitesi.
- Kurtuluş, H., 1999, The Roles of Çiftliks on the Formation of the Metropolitan Fringe in the Expansion of İstanbul Metropolitan Area, yayınlanmamış doktora tezi, ODTÜ, Ankara
- Milli Emlak İdaresi Tebliğleri, 1923-1946, Vol: I -II -, Maliye Bakanlığı
- Moltke, H., 1969, *İstanbul Mektupları*, Remzi Yayınevi.
- Nagata, Y., 1987, Notes on the Managerial System of A Big Farm (Çiftlik) in the Mid 18th Century Turkey, *Studies on the Social and Economic History of the Ottoman Empire*, Akademi Kitapevi, İzmir, 83-101.
- Nagata, Y., 1988, Greek Rebellion of 1770 in Morea Peninsula: Some Remarks Through the Turkish Historical Sources, *Studies on the Social and Economic History of the Ottoman Empire*, Akademi Kitapevi, İzmir, 103-118.
- Nagata, Y., 1989, The Role of Ayans in Regional Development During the Pre-Tanzimat Period in Turkey: A Case Study of Karaosmanoğlu Family, *Studies on the Social and Economic History of the Ottoman Empire*, Akademi Kitapevi, İzmir, 119-133.
- Nagata, Y., 1995, The Decline of the Ottoman Empire's Doktrine of State Landownership: The Development of the Çiftlik Type of Landownership, *Studies on the Social and Economic History of the Ottoman Empire*, Akademi Kitapevi, İzmir, 135-139.
- Naima Tarihi, 1967.
- Resneli, M.N., 1955, *Parselledim Satıyorum*, İstanbul.
- Stoinovich, T., 1953, Land Tenure and Related Sector of Balkan Economy: 1600-1800, *The Journal of Economic History*, XIII, 4, Fall, 398-411.
- Tekeli, İ., 1991, Kent Planlaması Konuşmaları, TMMOB, Mimarlar Odası Yayını.
- Tekeli, İ., 1994, *The Development of the İstanbul Metropolitan Area: Urban Administration and Planning*, IULA- EMME, İstanbul.
- Veinstein, G., 1991, On the Çiftlik Debate, *Landholding and Commercial Agriculture in Middle East*, Ed. Keyder, Ç. and Tabak, F. State University Press. 35-53.



1950'lerin İstanbul ve Çevresi Haritası 1/25.000 İstanbul Belediyesi

YÖNETEN-YÖNETİLEN İLİŞKİLERİ

(16. Asır Osmanlı Yönetiminde Merkez-Eyalet Bürokratları ve Yönetilenler)

İlber Ortaylı

h

er toplumda olduğu gibi klasik devir Osmanlı toplumunda da yönetimin kurduğu denetim ağı, ürün fazlasının transferi etrafında gelişir; bu transferin adı vergi'dir. Vergilendirme ve vergi, endüstri öncesi üniversal topluluklarda en karışık bir mekanizmadır. "Roma'nın ancak Mısır'ı aldıktan sonra gerçek anlamda devlet olduğu" eski çağ tarihçilerinin (hatta o dönemin yazarlarının) tekrarladığı bir keyfiyettir. Çünkü arazi ölçümü, ziraat (routine'in) mutadın izlenmesi, ürünlerin tasnifi ve bunlara göre vergi tarhi ve toplanması Firavunlar bürokrasisinin birkaç bin yıllık tecrübeyle elde ettiği bu malî ustalık, Roma maliyesinin gerçek kazancıydı.

Ürünün organik enerji ile elde edildiği, çift yeri- öküz kullanımı sistemine dayalı tarım ve lonca üretimine dayanan kent üretiminde vergilendirme işlemi, aynı miktarlara, bedeni hizmete ve benzer mükellefiyete dayanır. Tahılın bir miktarının verilmesi (aşar) veya yol köprü yapımına iştirak, sipahiye hizmet veya hâtta belirli noktaların asayişinin sağlanmasına yardım (derbentçilerin geçitleri koruması gibi) veya seferdeki orduya narh üzerinden ürün getirip pazarlayıp satma (sürsat) gibi işlemler de mali mükellefiyet içinde yer alır. Osmanlı toplumunda yönetenler vergiden muaftır, yönetilen aynı vergi verir. Hizmet mükellefiyeti vardır. Bu bakımdan üretimi kontrol eden bu zümreyi Mübeccel Kıray'ın kullandığı bir deyimle "lord-bürokrat" olarak niteleyebiliriz. Bu zümre "askeri" diye tanımlanır; ama üyelerinin mutlaka asker olmaları gerekmiyor. Şeyhülislam, müftü, vezirkethüdası, patrik metropolis, patrikhanenin logothet denen memuru, hahambaşı ve

personeli, müderris, papaz semineri hocası, kilisenin papazı, cemaatin hocabası, cami imamı ve müderris de bu zümreye dahildi.

Verginin alınış usulü, artı ürünün transferi hiç kuşkusuz karmaşık bir süreçtir. Bunu tarihçi gözüyle tasvir ve tespit etmeden bir yorum yapmak mümkün değildir; ancak tarihinin de malzemesini sağlam kavramsal çerçeveye oturtmadan salt bilgi ile tutarlı yorum getiremeyeceği de açıktır.

Osmanlı reayasının vergi ve benzeri mükellefiyetleri yerine getiriş biçimi, bu mükellefiyetin tespiti ve mali uygulamada toplum ve devletin ilişkileri; Vergi'nin tahsilindeki usul veya usulsüzlükler yöneten-yönetilen yapılanmasının tasvirini verir.

Vergi kaçırma yolları ve biçimleri ilginçtir ve yönetimle merkez gücün yeterince etkili olmamasıyla ilgilidir (merkeziyetçilik kavramının Osmanlı tarihi için bol keseden ve ihtiyatsızca kullanılmaması gerekir). *Çünkü merkez adına tahsil edilecek ve merkezden gelen memurların tahsil edeceği vergilerin kaçakçılık konusu olması, yerel bürokrasinin merkez bürokrasiyle tam uyum ve işbirliği içinde çalışmamasıyla ilgilidir.* Buna bir örnek olarak *ağnam resmi* (koyun resmi) merkezden gelenlerin tahsil etmesine; yerel sipahi, zaîm vs'nin destek olmadığını ve bu tip vergi yerel bürokrasinin gelir kalemiyle ilgili olmadığı için de köye gelen *koyun kaçakçılan*'na da destek olamadıklarını gösterebiliriz. Yolsuzluğu sadece yazılı miktardan fazla vergi almak isteyen memurlar değil, fakat vergi mükellefi de (reaya) kendi açısından yapıyor. Daha ilginç yerel bürokratlar merkezden gelenlere karşı yerli reaya ile işbirliği yapıyor. Bu ilginç olay ve uygulama merkezkaç eğilimi doğruluyor.

Yerel ürün fazlasının merkeze nakli bir ölçüde önleniyor. Şer'iyye sicilleri gibi renkli ve zengin kaynaklarda bunu gözlemek mümkündür. 12 Rebiyülevvel 957 (31 Mart 1550) tarihli [1511 No'lu Edirne Şer'iyye Sicili s.26 vd.] bir hüküm bu bakımdan zikre değer... Ağnam resmi merkezi hazineye alınan ve merkezin memurları tarafından tahsil edilen bir vergidir. Bu vesikada yerel *askeri* sınıf üyelerinin vergi mükellefleri ile işbirliği ederek merkez bürokrasinin tahsil edeceği miktarı azalttığı ve merkezî hazinenin zarar görmesine sebep oldukları anlaşıyor. Merkez sipahi oğlanları zümresinden (merkezde 6 bölük halkı dediğimiz muhafız kitalarından *ebna-i sipahiyandan*) Hasan, Vize ve Gelibolu adet-i ağnamın (koyun vergisi) tahsil için görevlendirilmiştir. Bölge kadılarına bu görev; görevlinin adı ve mazide yapılan yolsuzluklar hatırlatılıyor, önlenmesi emrediliyor: Ağnam defteri defterdarlıkta mühürlenmiş; iki koyundan kanun üzere bir akçe resm-i ağnam alınır. Ayrıca *ağıl resmi* olarak her yüz koyundan beş akçe alınacaktır. Koyun resmi merkezi hazineye nakdi olarak alınan vergilerdendir. Bunun için vergi mükelleflerinin tesbiti lazımdır, Kadıların (her şahıstan alınacak rüsum ne ise deftere kayıd itdüresiz, tamam olduktan sonra defterünüz imzalayub, mühürleyüb mezbur kulumla (yani sipahi Hasan) ve yarar ademleriniz ile dergâhı muallama gönderesüz ve ne mikdar koyun sayulub, ne kadar akçe cem olunursa mezbur kulum eline arz virub akçe ile kapuma gönderesiz ve *sabık seneler*

de (geçen yıllarda) koyun resmi cem idenden ihtimam itmeyüb, miriye müteveccil olan rüsumdan haylisine bel' olunmuş (yani yutulmuş) bu defa tamam ihtimam üzre olur" deniyor. Devamla; "asker, kale dizdarı ve hisar erleri ve ellerinde hükm olan diğer görevlilerden bu verginin alınmayacağı" sayılıyor. Hükümde devamla; "koyun sahiblerinden bazılarının koyunlarını sayımdan kaçırub koyunum yokdur, diye bu koyunları *ağnam* resminden muaf olanların ahır ve ağıllarında geçici olarak sakladıkları belirtiliyor." Böylelikle yerel memurların merkezin aleyhine yerel halkla bir tür nüfuz ilişkisi kurduğu anlaşıyor. Dahaşı vergileri kalb para ile ödemek gibi usulsüzlükler de oluyormuş. 12 Rebiyülevvel 957 (31 Mart 1551) tarihli, Kanunu Sultan Süleyman Han'a ait bu hüküm düşündürücüdür. Reaya bir ölçekte serbesttir, zulm gördüğü kadar, devlet karşısında mükellefiyetten kaçabilme imkânına da sahiptir; destekçisi ve yerel bürokratlardır. Vergi mükellefiyeti reaya tarafından yerel bürokratlar karşısında yerine getiriliyor, merkeziyetçi mekanizmanın kontrolü ise zayıftır.

Mühimme defterlerinde (Divan-ı hümayun hükümlerini ihtiva eden defterler) bazı hükümler bu süreci izah etmektedir. (Başb. Osmanlı arşivi *Mühimme* defterleri N. 35) de 25 Haziran 1578'e tekâbül eden 19 Rebiyu'l ahır 986 tarihli böyle bir hükümde ; "Taşlıca kazasında Kaluyoncu (?) oğlu *İskender* adlı bir tımarlının bir değirmen harkı üzerinde ihdas ettiği bir köprü için, lüzumu yokken seksen haneyi avarız- ı divaniyye'den muaf ettirerek kendilerini izar ettiğine dair, aynı kazanın *Budik* ve *Seme* (?) köylerinin ahalisinin şikâyetlerini, emir üzerine teftiş edip, köprü'nün mecma-i nâs mahalde olmamasından, seksen haneye avarızdan muafiyet verilmek doğru olmadığı ve bu seksen haneden kemakân avarız alınmasını" emrediyor.

Avarız-ı divaniyye fevkalâde vergilerdir; merkezi hükümet alır. Ve topluca bir yer halkına uygulanır. (avarız vergileri bir kaç haneden oluşan *avarız karnesi*'nden alınır). Bazı savaş hizmetleri (köprü yapmak) veya hac ve sefer yolunda eser tesis edip, özellikle bunların bakımını yapmak muafiyeti gerektirir. Tipik bir olayla karşı karşıyayız. Yerel tımar sipahisi veya zaîm lâf ola bir köprü yapıp; kendi halkını (reayasının) merkezin ağır avarız vergisinden muaf tutturuyor. Yü-kün kendilerine aksedeceğini düşünen veya sadece kıskanan komşu köyler halkı da durumu *divan-ı* hümayuna şikâyet ediyor.

"Serbest karye" dediğimiz yerler halkı bazı vergi ve hizmetden muafıdır. Buralar yöneticilerin kendi sahalarında olmayan çoban vs. gibi kimseleri arazide alıkoyup muaf olmalarını sağladığı anlaşıyor. Muhtemelen bu hizmetlerin çoban ve tarımcı gibi kimselere ihtiyaçları vardır. (*Mühimme* 35, 133 No: 57, 19 R 986-25 Haziran 1578 tarihli hükümlerden) Filibe ve Tatarpazarı ve Sofya ve Samako ve Izladi ve Aktamar kaadılarına;"bir takım usulsüz işler yapıp başka serbest kargıları gidene çobanları o yerin köy zabitlerine vermedikleri görüldüğünden geri getirilmelerini" emreder.

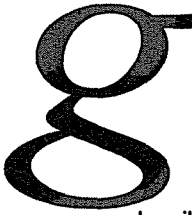
Derbend dediğimiz dağ geçitleri sefer ve kervan yolu üzerinde, asayişin sürekli gözetimle sağlanması gereken noktalardır. Civar köy halkı derbend ağzını

hatta silahlanma izni ile gece gündüz eşkiyaya karşı gözetir ve bundan dolayı (derbend ağzı muafiyeti) etrafa yerleştirilen köylülerin *tekalif-i örfiyyeden* yani şer'i aşır veya haraç dışında; çift *resmi*, ispençe vs. gibi örfi ve avarız-ı divaniye denen fevkalâde hal vergilerinden muaf tutulması gerekir. Bazı ahvalde yerel yöneticilerin bu gerekçe ve benzetmeyle olur olmaz yerlerde kervansaray yapımaları ve buraya köylü yerleştirip, kendi kolaylarına çalıştırıp bu gibi vergilerden muaf tutturdıkları anlaşılıyor. Elimizdeki şu *Mühimme* hükmü buna bir örnektir. (B:O: Arş.; *Mühimme* 35, 324/126 nolu hüküm, 2 Cemazi'yelaıır 986-6 Ağustos 1578 tarihli) Güğercinlik kaadısına böyle bir durumun tesbitini emrediyor; Zulkadriyye beylerbeyisi Ahmed Paşa mektub gönderüb; *Aslanlıburc* denilen derbend ağzında *Bulakdedeoğlu* Şeyh Hasan tarafından bir kârbansaray yapılmışsa da etrafı halî (boş) ve eşkıya uğrağı olduğu gibi, gelenlere yem ve yiyecek de bulunmadığından *tekalif-i örfiyyeden* (örfi vergilerden) muaf olmak üzere etrafına ahali yerleştirildiğini bildirmesine cevap olub; etrafa ne kadar hane yerleştiğini mahallinde görüb yazması hakkındadır.

Bu şark imparatorluklarına ait ilginç bir mekanizma olmalıdır. Merkeziyetçi bir idarede de, dönemin teknolojik altyapısı yerel güçlerin denetim dışına çıkdığına ve gerek yerel yönetici, gerekse köylülerin ikinci bir kategori halinde bağımsızlaşmaya müsait malî yapılar oluşturduğunu göstermektedir.

GÜNDELİK YAŞAM ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

İlhan Tekeli



I- Giriş

gündelik yaşam, değişik nedenlerle, zaman zaman, sosyal bilimlerin gündemine girmiştir. Ama hiç birinde bu gündem içinde merkezi bir konuma kavuşmamıştır. Postmodernite tartışmaları gündelik yaşamı farklı bakımlardan yine ilgi konusu yapmaktadır. Bu kez duyulan ilgi daha kalıcı olacak gibi görünüyor.

Gündelik yaşam dediğimizde *genellikle toplumdaki bireylerin günlük zaman bütçesi içerisinde yer tutan beslenme, giyinme, barınma, uyuma vb. faaliyetlerini anlıyoruz*. Bu faaliyetler; yiyecekler, giyecekler, ev eşyaları vb. özel nesneler kullanılarak yapılmaktadır. Bu nesneler ve faaliyetler bir bütünlük içinde o toplumun "maddi kültürü"nü oluşturmaktadır.¹

Certau ise gündelik yaşamı, çalışmasının amaçları doğrultusunda, çözümleyebilmek için bireyin faaliyetleri üzerinden giden değil, konuşma, okuma, hareket etme, alış veriş yapma vb. yaşam pratikleri (işleri yapma biçimleri) üzerinden giden bir yaklaşım üzerinde durmaktadır. Gündelik yaşam faaliyetleri ele alındığında esas çözümleme birimi birey olmaktadır. Oysa bu yaşam pratikleri üzerinde durulduğunda bireylerin ilişkileri önplana çıkmaktadır. Bu halde belirleyici olan öznel değil ilişkiler olmaktadır. Bu bağlamda birey bu tür ilişkisel belirlemelerin birbirini etkilediği bir kesişme noktasıdır. Bir kültür de bu yaşam pratiklerinin ya da yapma biçimlerinin oluşturduğu bir sistem olarak görülebilir.²

Gündelik yaşam çalışmaları karşımıza, biri bireyin faaliyetleri, diğeri ilişkileri üzerinden giden iki farklı ontolojik kabul ile çıkıyor. Daha başlangıçta bu ontolojik kabullerden birisi ko-

¹ Henri Lefebvre: *Modern Dünyada Gündelik Hayat*, Metis Yayınları, İstanbul, s.28.

² Michel Certau: *The Practice of Everyday Life*, University of California Press, Berkeley, 1988, s.xi.

nusunda yapılacak olan seçmenin gündelik yaşam çalışmalarından beklenebileceklerin neler olabileceğini büyük ölçüde belirleyeceği açıktır. Bu yazıda daha çok faaliyetler üzerinden giden yaklaşımlar üzerinde durulacak, bazı hallerde ikinci tür ele alışa ilişkin atıflar yapılacaktır.

Gündelik yaşam çalışmalarında ikinci önemli seçme gündelik yaşamın kapsamının nasıl tanımlandığı olmaktadır. Biraz önce gündelik yaşamdaki bireyin faaliyetleri sayılırken iki faaliyete yer verilmemişti. Bunlar iş ve eğlence (leisure) dir. Gündelik yaşamın geniş ya da dar tanımlanmasına bağlı olarak bu iki faaliyetin de katılması ya da katılmaması söz konusudur. İş, eğlence ve diğer faaliyetlerin temelde bireyin zaman bütçesini birlikte bölüştükleri düşünülürse, bunların bir bütün oluşturdukları ve birbirini etkilediği ve bu nedenle de tümünün ele alınması gerektiği ileri sürülebilir.³ Daha dar kapsamlı bir tanımlamada üretim, yani iş dışta bırakılmakta sadece iş gücünün kendini yeniden üretim faaliyetlerini gündelik yaşamın içine almaktadır. Bu halde bireyin doğrudan denetimi altında olmayan ve farklı rasyonellerin hakim olduğu iş alanı tanım dışında bırakılmıştır. Daha da dar bir tanımda bireyin yeniden üretim alanı içindeki eğlence bir tür rutin olanın dışına çıkış olarak görüldüğü için tanım dışında bırakılmıştır. Kuşkusuz eğlencenin de rutinleşmiş olduğu kolayca ileri sürülerek gündelik yaşam alanının daraltılmasına kolayca karşı çıkılabilecektir.

Gündelik yaşamın tanımını ister dar, ister geniş turalım, bir toplumsal sistemin işlerliği, gündelik yaşamın sürekli olarak kendisini tekrarına bağlıdır. Bir toplumda gündelik yaşam yeniden üretilmiyorsa, o toplum kriz içine girmiş demektir. Şöyle ya da böyle bir yeniden yapılanma geçirecektir. Öyle ise bir toplumun sürdürülebilirliğinin sağlanmasında gündelik yaşam incelemeleri özel bir önem kazanabilecektir.

Aslında gündelik yaşam bir siyasal hareketin geliştirilmesi bakımından da çok yararlı bir eleştiri çerçevesi oluşturabilir. Gündelik yaşam üzerinden giderek, yaşamın sıkıcı hale gelmesi, insanların şeyleşmesi, kendisini gerçekleştirme olanaklarının tıkanması, yaşamın anlamın yitirmesi vb. üzerinden giderek güçlü bir eleştiri geliştirilebilir. Kuşkusuz insanın doğrudan yaşam deneyi hakkında yapılacak olan bu tür kritikler çok etkili olabilecektir. Bu eleştiri söylemi dıştan yapılan değerlendirmelerle geliştirilebileceği gibi, gündelik yaşam pratikleri içinde keşfedilecek gizil direnişlere dayanarak da kurulabilecektir.

Gündelik yaşam siyasal ya da toplumsal hareketlere etkili eleştiri çerçevesi olabildiği gibi insanların yaptıkları üstünde düşünerek mutluluğu aradığı bir proje halinde de ifade edilebilir. Bu şekilde bir bireyin yaşam projesi olarak düşünülebileceği gibi topluma ilişkin bir proje hatta ütopya halinde de ileri sürülebilecektir.

Gündelik yaşam üzerinde durmanın özellikle siyasal alanda taşıdığı potansiyeller üzerinde durunca bu alanın sosyal araştırmalarda merkezi bir konum ka-

³ Henri Lefebvre: *Critique of Everyday Life*, Verse, London, 1996, s.31.

zananmış olması özellikle düşündürücü olmaktadır. Bu bakımdan, benim yakın ilgi alanım olan kent planlamasına ilişkin araştırmalarda da benzer bir durum gözlenmektedir. Kolayca iddia edilebilir ki kent planacıları gerçekte gündelik yaşamın yer aldığı fiziki çevreyi tasarlamakta ve oluşumunu denetleme amacını taşımaktadırlar. Böyle olunca kent planlamasının toplumsalla ilişkisinin kurulmasında gündelik yaşam çalışmalarının önemli bir yere sahip olması beklenebilir. Oysa durum öyle değildir. Kent planlamasının toplumla ilişkileri, ekonomi, sosyoloji vb. disiplinlerin kuramları kanalıyla biraz dolaylı bir biçimde kurulmaktadır.

O halde modernitenin belli bir döneminde gündelik yaşam çalışmalarının geri planda kalmış olmasının nedenlerini sormak gerekir. Bunun bir yanıtı gündelik yaşamın doğasında bulunabilir. Alışılmış ve rutinleşmiş özelliği onu bize önemsiz ve sorunsuz gösterir. Onu yaşamın anlamının sorgulanmayan geri planı gibi görürüz. O adeta verili temel bir gerçekliktir, bizi yaratır, dönüştürür, kendisinin farkında bilinçli bireyler haline getirir.⁴ Bir anlamda sorgulama dışıdır, sorgulama ondan sonra başlar.

Gündelik yaşam döngülerden oluşmaktadır. Daha uzun zaman döngüleri içinde yeralan daha kısa süreli döngülerin bütünlüğüdür. Bu tekrarlar o olguları sıradanlaştırır. Her yeni döngünün başlangıcı yeni bir heyecan olmaktan çıkar, çok farkında olunmadan yaşanan haline gelir. Yaşanmışlık ve düşünülmüslüğün adeta bir birinden ayrılmadığı bir yaşam parçası söz konusu⁵ olur.

Gündelik yaşamın toplum bilimlerinin gündeminde merkezi bir konuma sahip olmayışını gündelik yaşamın bir tür kendisini gizlemesine bağlayan bu açıklama yaklaşımı yeterli görülmemeyebilir. Bu geri planda kalışın işlevlerinin ne olduğu üzerinde durularak yeni açıklamalar getirilebilir. Bunlardan ilk akla geleni gündelik yaşamın sıradanlaştırılması ve adeta farkında olunmadan yaşanır hale getirilmesinin toplumlarda varolan eşitsizliklerin sürdürülmesinin yollarından biri olarak ele alınmasıdır. Böyle bir yorumun benimsenmesi halinde gündelik yaşamın değişilmesinin, üzerinde durulmasının, eleştirilmesinin gerekliliği bir kez daha ortaya konulmuş olmaktadır.

Gündelik yaşamın sıradanlaştırılıp, düşüncenin geri planına itilmesi toplumsal yaşam bakımından bir gereklilik olarak da görülebilir. Toplumsal yaşam güven arayışındadır. Gündelik yaşamın sıradanlığını kaybederek, sık sık kurcalanarak sürprizlere açık hale gelmesi bu güveni yok edecektir. Ayrıca yaşamda sıradışının varlığı ve heyecan vericinin doğabilmesi ancak sıradanın varlığında söz konusu olabilecektir. Böyle düşünüldüğünde de gündelik yaşamı incelemek ancak onun sıradanlığının öneminin farkına vararak ona dokunmamak için yapılacaktır. Ya da gündelik yaşam yeniden ele alınacak olsa bile bu yeni bir sıradanlık yaratmak sonra da unutmak için olacaktır.

⁴ John Eyles: "The Geography of Everyday Life", D. Gregory & R. Walford: (editörler): *Horizons in Human Geography*, Mc.Millan, London, 1989, s.102-103.

⁵ Henri Lefebvre: *Modern Dünyada Gündelik Hayat*, s.20-22.

Gündelik yaşam tekrara dayanan, sıradanlığıyla değişmez değildir. Ama yavaş değişen, zaman içinde oluşan ve değişmez gibi görünendir. Gündelik yaşam bağlam bağımlıdır. Zamana ve mekana göre toplumdaki değişmelerden etkilenecek oluşur. Günlük yaşamı tanımak öncelikle bu oluşumu tanımaktır. Onun için bu yazıda öncelikle modern toplumda modernist bir ele alışla gündelik yaşama nasıl yaklaşılabileceği üzerinde durulacaktır. Daha sonra da modernizmin eleştirisiyle gelişen yeni bakış açılarının gündelik yaşam analizlerine getirdiği yeni yaklaşımlar üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda ilk olarak modernitenin akıl merkezli yaklaşımlarının dışta bıraktığı bedenin çözümlemeye katılmasının getirdiği olanaklar ele alınacaktır. Daha sonra gündelik yaşama Bourdieu'nun salt rasyonalizme indirgenemeyen "*habitus*" merkezli eylem kuramı açısından yaklaşımın sağladığı yeni açılımlar üzerinde durulacaktır. Bunları postmodernin genel ve evrensel açıklamaları yadsıyan mikro tarih ele alışları açısından gündelik yaşam yaklaşımaları ile tüm bu tartışmaları kapsayıcı bir içerikle gündelik yaşamda değişme ve zaman, gündelik yaşamın yerelliği ya da yeri ile gündelik yaşamda zaman ve mekan etkileşimi bölümleri izleyecektir.

II- Modern Toplumda Modernitenin Gündelik Yaşamı Ele Alışı

Gündelik yaşam kavramı esas kaynağını dünyanın güneş sistemindeki hareketi sırasında 24 saatte bir tekrar eden kendi eksen etrafında dönüşünden ve onun insan yaşamına getirdiği düzenliliklerden aldığı için insanlığın gelişmesinin her evresi için geçerli bir genel kategori olması gerekir. Ama salt günümüzün gündelik yaşamına bakarak, gündelik yaşamın genel kategori olma özellikleri konusunda çıkarsamalar yapmaya çalışmak (giriş bölümünde benim de yaptığım gibi) önemli yanılgılara düşmek tehlikesini taşır. Çünkü bugün gözlemlediğimiz gündelik yaşam modernitenin ortaya çıkardığı 'bir yaşam kalıbıdır. Onun kendine özgü özelliklerini genelleştirme yanılgısına kolayca düşülebilir.

Henri Lefebvre modern toplumlar için gündeliklik ile modernliği iki karşıt özellik olarak koymaktadır. Ona göre "gündeliklik (modernitenin gündelik yaşamı diye okuyunuz) ve modernlik (modernitenin gündelik yaşam dışındaki yönleri diye okuyunuz) biri diğerini çevreler üstünü örter; ona ışık tutar ve onu gizler. Bunlar zamanın ruhunun iki yüzüdür. Gündeliklik ile ifade edilen göstergesizlik kümesi, modernliğe ve onun ideolojisinin parçası olan göstergeler kümesine cevap verir."⁶

Lefebvre'e göre gündeliklik yaşam modernitenin sonucudur. Burada üzerinde durduğu gündelik yaşamın sıradanlığıdır, göstergesizliğidir. Bu açıdan bakıldığında İnkalar'da, Aztekler'de, eski Yunan'da ve Roma'da yaşamda en ufak detaylar, davranışlar, sözler, giysiler vb.lerinin belirlendiği görülür. Yani bir üslup (nesnelerin, edimlerin, davranışların bütünlüğü) vardı. Kullanılan nesneler henüz şiirini yitirmemiş, gündelikleşmemişti. Lefebvre *La Critique de la Quotidienne*'de

⁶ Henri Lefebvre: *Modern Dünyada Gündelik Hayat*, s.30.

modernite öncesi toplumda köylü kökenli bir şenliğin varlığına dikkati çekmektedir. Üslûbun ve şenliğin eş zamanlı olarak yozlaştığı üzerinde durmaktadır. Üslûbun yozlaşmasının sanayileşme biçiminin gerekli kıldığı kitle kültürünün gelişmesiyle yakından ilişkili olduğu ve bu gereksinmenin toplumlarda popüler kültür ile yüksek kültür bölünmesine yol açtığı ve bu yolla modern toplumlarda kültürün parçaladığını anlatmaktadır. Yine de şenlik günlük yaşam içinde tam olarak kaybolmamakta, şölenler, festivaller, yeni biçimleriyle, daha düşük yoğunluklu olarak varlıklarını sürdürmektedirler. Lefebvre'e göre modern toplumun gündelik yaşamı içinde üslûba karşı duyulan nostalji hep kalmaktadır. Üslûpsuzluk içinde inatla sürdürülen bir üslûp arayışı hep kendisini hissettirmektedir.

Lefebvre'in modernitenin gündelik yaşamı konusunda ulaştığı sonuç modernlik ve gündeliklik arasında bir seçmenin söz konusu olmadığı biçimindedir. Gündelik kavramı nitelik değiştirmiştir. Bu nitelik değiştirmesi onu güçlendirmiştir. Modern yaşamda gündelik yaşam toplumsal örgütlenmenin nesnesi haline gelmiş, bir özne tarafından yaşanırken ortaya çıkabilecek zengin öznellik potansiyeli bastırılmış ya da dışlanmış. Özneye bağlılık yönü geri planlara itilmiştir.⁷

Sanayileşme ve onun gereği, onun paralelinde gelişen kitle kültürü nesnelerin ve yaşam stillerinin homojenleşmesini ortaya çıkarmıştır. Ama bu homojenleşme çokludur. Bir biriyle ilişkisiz herbiri tipik olan çok sayıdaki rutinlerden oluşur. Bunlardan herbiri verili olarak alınır. Yaşamını bu çoğul rutinler arasından seçen bireyin bir bütünlük oluşturması zordur, iç tutarsızlıklara açıktır.

Modernitenin dünyası sınıflı bir dünyadır. Toplum değişik katmanlara ayrılmıştır. Bu dünyada anonim ilişkiler hakimdir. Bu toplumun kendisini yeniden üretebilmesi için bireysel disiplini yüksek yurttaşlar yaratılmıştır. Bu yurttaşın sanayi toplumunun sunduğu homojenleşmiş çeşitli rutinler arasından yapılan seçmelere dayanan, üslûp nostaljisine de cevap veren bir çözüm arayışları yaşam stillerinin gelişmesini getirmiştir. Yaşam stilleri modern dünyada gündelik yaşamın bir özelliği halindedir. Ancak modern toplumun bolluğunun yarattığı tüketici kültürü içinde kavranabilir. Modern toplumda bireyin seçmeleriyle yaratılmış, başka bir deyişle tasarlanmıştır. Bu bir anlamda özgür bir seçme olarak görülür. Ama bir toplumda aynı toplumsal katmalardan gelenler tarafından yapılan seçimler birbirlerine çok benzerler. Ve bu toplumsal katmanlara mensubiyeti içeren işaretler haline gelirler. Yaşam biçimlerinin bir farklılık ya da kimlik göstergesi haline gelmesi o grubun yaşam kalıplarıyla zorunlu bir ilişki sahibi olmasını⁸ gerektirmez yani bir üslûp oluşturmaz, suni olarak yaratılmıştır. Katmanlı bir toplumun anonim ilişkiler içinde yeniden üretilmesini olanaklı kılar.

Yaşam stilleri temelde tüketimin toplumsal örgütlenmesiyle yakından ilişkilidir. Toplumsal analizlerde farklılaşmayı ortaya koymak, belli kişilerin belli gruplara katılımlarını anlayabilmek için kullanılır. Yaşam biçimi kavramını kullanırken

⁷ Henri Lefebvre: *Modern Dünyada Gündelik Hayat*, s.65.

⁸ Bu konuda bknz. David Chaney: *Lifestyles*, Routledge, London, 1996.

dikkatli olmakta ona aşırı bir otonomi yüklememekte yarar vardır. Örneğin belli bir toplumda sadece yaşam biçimi seçmelerini değiştirerek çok önemli toplumsal sonuçlar alınamaz. Anonim ilişkilerin hakim olduğu bir toplumda materyal kültürün artefactlerinin belli bir kalıp (pattern) içinde kullanımı yani yaşam *stilleri* bireye toplumda statü taleplerini ortaya koyma müzakere etmek olanağı verir. Yaşam stili dünyevi bir sembolizm yaratır. Bu talepler için sembolik bir yeterlilik sağlar. Aslında yaşam stiline ortaya çıkması ve böyle bir işlev kazanabilmesi için *modanın* bir sosyal kurum olarak gelişmiş olması gerekir. Moda tekrar eden ve geçici olandır. Yalnızca bireye toplumsal statü sağlayan yaşam stillerini olanaklı hale getirmez, sanayinin üretimini krize düşmeden sürdürmesi için gerekli tüketim talebinin yaratılmasını sağlar.

Yaşam stilleri bireyler düzeyinde bir tür ahlaki ve estetik bir proje olarak görülebilir. Bireylerin bu projeleri toplumsal düzeyde bir ideolojik filtre olarak işlev görür. Özel ve kamu alanı arasındaki sınırı yeniden tanımlar, komünal yaşamın özelleşmesiyle yakından ilişkilidir. Bu yolla özel seçmelerin toplumsal uyumda işlev kazanmasını sağlar. Katmanlı toplum yapısının yeniden üretilmesinde önemli işlevler görür.

Bu bağlamda marjinalin yerine de değinmekte yarar vardır. İddia edilebilir ki rutinleşmiş sıradanlaşmış bir gündelik yaşam toplumun büyük kesimini etikisizleşme anlamında marjinalleştirmiştir. Ama modern toplumlarda çoğunluğun çizgisinde olmayan marjinal kesimler vardır. Bu anlamda marjinal toplumun hakim kesimlerinin benimsediği gündelik yaşam kalıplarının dışına çıkanlardır. Bu genel yaşam stillerini reddederek topluma karşı dirençlerini gösteriyorlar. Bunlar kendi olanaklarının sınırları içinde dirençlerini sergiler ve yaşarken marjinaler bir direnç mekanı oluşturabiliyor ve direncin yaşam stilini temsil eder hale gelebiliyorlar.

Yaşam stilleri bilgisinin kaçınılmaz biçimde bir yerel boyutu olacaktır. Çünkü belli bir toplulukta, belli bir zamanda oluşmuş oturmuş yaşam biçimleri içinde kişiye kimlik verecektir. Ama günümüzün küreselleşen dünyası içinde yaşam stillerinin ulusaşırı bir nitelik kazandığı açıktır. Bu da yerelin kendisini ulusaşırı ilişkiler ağı içinde tanımlamaya başlamasıyla yakından ilişkilidir. Yaşam stilleri bu ulusaşırı ilişki ağları içinde kişiye bir konum sağlama işlevini yüklediği ölçüde kendisi de ulusaşırı bir nitelik kazanacaktır.

III- Beden ve Gündelik Yaşam

Aydınlanmada dolayısıyla modernitede beden akla karşıt olan bir öteki olarak kurgulanmıştır. Semavi dinlerde de durum çok farklı değildir. Beden ister nefis olarak, ister ten olarak konsun, tüm kötülüklerin, günahların kaynağıdır. Bu halde onun kötülüklerine engel olacak olan akıldır, akıl olmasa bile, inançtır, ahlaktır. Aydınlanmanın dünyayı zihinde yarattığı karşıtlıklarla kavrayan anlayışı içinde, yaratılan akıl beden karşıtlığı, insanı kavrayışta ilginç sapmalara neden

olmaktadır. Böyle bir ele alıŖta bedene iki iŖlev dűŖmektedir. Birincisi varlığını sűrdűrerek aklın iŖleyebilmesinin koŖullarını yaratmasıdır. İkincisi ise arzuların, biyolojik doyurulmamıŖlıkların kaynağı olmasıdır. Ama akıl olmadıkça beden evrende amaçsızca dolaŖandır. Onu denetleyen, yűnlendiren, baŖardıđını değerlendiren akıldır. Öğrenen ve insanı toplumsallaŖtıran da akıldır.⁹ Aydınlanmanın asıl öznesi o dur. İnsan doğduğunda sosyolojik bir özne değildir, daha sonra sosyalleŖerek sosyolojik özne haline gelecektir. Bu toplumsallaŖma sűreci içinde Foucault'un ¹⁰ deyiŖiyle, beden pasifleŖtirilecek, disipline edilecek ve siyasal olarak ele geçirilecektir.

Aydınlanmanın yarattıđı zihinsel karŖıtlıkların yapı bozuma uđradıđı gűnűműzde beden aklın karŖıtı olmaktan çıkarak onu da içeren daha kapsamlı bir terim haline gelmektedir. Tűm yaptıklarımızı yani dűŖünmeyi, konuŖmayı, okumayı, yemeyi, içmeyi, uyumayı, çalıŖmayı hep bedenimizle gerçekteŖtiririz. Bu nedenle yaŖamımızın her yűnű bedende cisimleŖmiŖtir.¹¹

Aydınlanmanın yaptıđı akıl ve beden ayrımının yetersiz kalması ve beden bir bűtűn olarak alınması gerektiđi, ikisi arasındaki etkileŖimin ortaya konulmasıyla sađlanabilir. Biyofizikal deđiŖmelerin yani kronik hastalıkların ya da deđiŖik biçimlerde oluŖmuŖ özűrlűlűklerin bireyin dűŖűncesini, toplumsal iŖlevlerini nasıl etkilediđine iliŖkin pek çűk çalıŖma bulunmaktadır.

Bedenin bu Ŗekilde bűtűnlűđűnűn kurulması artık onun toplumsal bađlamından bađımsız olarak dűŖűnűlmesini olanaksızlaŖtır. Bedenin kuŖkusuz maddi ve biyolojik bir temeli vardır, ama bu toplumsal olarak, deđeritirilir, yeniden biçimlendirilir. Hele teknolojik ilerlemeler de gűzűnűne alındıđında bedenin sınırlarının kapasitelerinin sűrekli olarak yeniden bir tanımlanma içinde olduđunu gűrmeye baŖlarız. Beden sűrekli olarak tamamlanmamıŖ olandır. Amorf, bir dűzene konmamıŖ, birbiriyle yeterince iliŖkilendirilmemiŖ kapasiteler kűmesidir. Bu potansiyel eđitimle, sosyal iliŖkilerle, geliŖtirilecek açıđa çıkarılacaktır.¹² Bűylece insan bedeni sűrűp gidecek olan bir baŖarı alanı olarak gűrűlme olanađına kavuŖur.

Bedene bűyle bir sűrekli gerçekteŖtirilme halinde bulunan, self-reflexive bir proje olarak bakılması, gűndelik yaŖamın bedenin yeniden űretiminin bir yolu olarak gűrűlmesinde de űnemli yorum farklılıkları ortaya çıkarır. Modernitede gűndelik yaŖamda beden yoktur. O sabit bir veri gibi kabul edilerek gűrmezden gelinebilmiŖtir. Oysa bedenin self reflexive bir proje olarak sűrekli olarak tamlandıđı dűŖűnűlmeye baŖladıđında gűndelik yaŖamın yeniden űrettikleri hep bu projenin tamamlanması haline gelir. Artık beden gűzardı edilemez.

⁹ Emre IŖık: *Beden ve Toplum Kűrűmű*, Bađlam Yayınları, İstanbul, 1998, s.89-106.

¹⁰ Michel Foucault: *Discipline and Punish*, Pantheon, New York, 1977.

¹¹ Sarah Nettleton, Jonathan Watson: *The Body in Everyday Life*, Routledge, London, 1998, s.1.

¹² Elizabeth Grosz: "Bodies-Cities", Heidi J.Nast, Steve Pile (editűrler), *Places Through the Body*, Routledge, London, 1988, s.44.

Böyle olunca bedenimizi nasıl yaşadığımız, yaşam deneyimiz sırasında onun potansiyellerini nasıl açığa çıkardığımız önem kazanır. Gündelik yaşamda bedenimizi nasıl kullandığımız, hangi potansiyellerini harekete geçirdiğimiz, yalnız onun nesnel durumuyla değil, onun hakkında bizim sahip olduğumuz imajla yakından ilişkilidir. Günlük yaşamda başkalarıyla kurulan ilişki bu imajı pekiştirmeye dönük olarak kurulur. Bu imajın korunması günlük yaşamı belirleyen bir proje haline gelebilir.

Bireyin günlük yaşamında bedenini denetlemesi, ya da beden imajını koruması o toplum içinde saygınlığını sürdürmesi ve toplumsal ilişkilerini yeniden üretebilmesi açısından kritik öneme sahiptir. Beden sınırlarının aşılması, bedenin denetiminin yitirilmesi bireyin kimliğini değiştirmesi ve yitirmesi anlamını kazanabilir.

Bedenin böyle tamamlanan, farkına varılan ve geliştirilen bir proje haline gelmesi onu tarihi olan bir şey haline getirir. Anlamalı olanı beden olmaktan çıkarır "yaşanmış beden" haline getirir. Yaşanmış beden gündelik yaşamı hem kurgulamış, hem de onun tarafından kurgulanmış olandır. Başka bir deyişle görmüş geçirilmiş olandır.

IV- Habitus Merkezli Eylem Kuramı ve Gündelik Yaşam

Piere Bourdieu'nun¹³ geliştirdiği *habitus* kavramı gündelik yaşam çalışmaları gittikçe merkezi bir önem kazanmaya başlamıştır. *Habitus kişinin ya da kişilerin geçmiş yaşam deneyimlerinin sonucu oluşan, bütünlümlü, kalıcı, içselleştirilmiş yatkınlıklardır*. Bununla eş anlamlı sözcükler olarak (varoluş, bir toplumun özelliği, hareket tarzı, sağduyu, ikinci doğa) verilebilir. *Habitus*'un nitelikleri olarak (tutarlılık, kararlılık, bilinçsizlik, bir yöreye aitlik) sayılabilir. *Habitus* toplumsal yaşamın düzenliliklerince yaratılır. Bu nedenle oluşumu gündelik yaşamla sıkı ilintilidir. Öte yandan pratikleri, eylemleri belirleyici olarak da gündelik yaşamın belli bir düzenle işleyişini sağlar. Bu kavram pratiklerle yapıların uyumunun kurulmasını kolaylaştırır. Bu bakımdan bu yazının başında üzerinde durduğumuz gündelik yaşam çalışmalarının faaliyetler ve Certau'nun pratikler üzerinden giden iki farklı ontolojik kabul üzerinden kuruluşu arasında da bir köprü kurar.

Habitus'un yaşam pratiklerine ilişkin yatkınlıkları tek tek pratikler için ayrı ayrı düşünülmemekte çok değişik alanlardaki pratiklerin hepsi için geçerli genel yatkınlıklar olarak tanımlanmaktadır. *Habitus*'un tüm pratiklerin birleştirici doğurucu ilkesi olması ve sentetik birliği söz konusudur.

Gündelik yaşam çalışmaları açısından *habitus* kavramının sağladığı açılımları görebilmek için onun bir eylem (pratik) kuramı olarak özellikleri üzerinde kısaca durmak gerekir. Kişilerin eylemlerinin bir nedene dayandığını kabul etmeden bir toplum bilim kurulamaz. Bundan dolayı toplum bilimin yapması gereken bu ne-

¹³ Pierre Bourdieu: *Pratik Nedenler*, Kesit Yayıncılık, İstanbul, 1995.

denlerin ne olduğuna açıklık kazandırmaktır. *Habitus* kavramının getirdiği açıklım, insanların eyleminin nedeninin salt çıkarı en çoğa çıkarmaya çalışmak olmadığını başka nedenlerin de aynı ölçüde geçerli olabileceğini kabul etmek olmaktadır. Yaşamın değişik alanlarında salt o alanın çekiciliği, yarattığı oyun etkisi vb. nedenlerle bir çok pratik gelişmektedir. Ama günümüzde toplum bilimlerinde ekonomi kuramında olduğu gibi eylemi belirleyenin salt çıkar olduğunu kabul eden yaklaşımlar egemendir. Ekonomi dalında çıkarı en çoğa çıkaracak eylemler araçsal bir rasyonellikle saptanmakta ve ulaşılan sonuçlar evrensellik iddiasını taşımaktadır. Bu alanda her eylemin en doğru ve tartışma konusu olmayan biçimi bilinçli yapılan bir hesaba dayanır. *Habitus*'un karşı çıktığı işte bu bilinçli hesaplama ya da araçsal rasyonelliğe indirgemedir.

Habitus bilinçli hesabın karşısına ilgilenilen alanla eylemi gerçekleştirecek arasındaki bir tür suç ortaklığını koymaktadır. Bir alanda çalışanlar, bu alanda yaşama alışkanlığı edinmiş olanlar bir dizi pratik algılama ve değerlendirme kalıbı edinmişlerdir. İnsanlar pratiklerini gerçekleştirirken her seferinde ereklere belirleyerek ona göre karar vermezler. İçinde bulundukları oyun ve kuralları ilişkilerine kadar işlemiştir, onlara göre davranırlar. İnsanların bu alanlarda "elimde değil" diye yaptıkları tutkulu eylemleri araçsal rasyonelliğin dışında değerlendirmek gerekir.

Habitus bu niteliğiyle geçmişin bir ürünüdür, ama şimdiki zamanın içine kazınmış bir geleceğe gönderme yapar. Tarihsel ve yereldir bu nedenle de olumsaldır (contingent). Bu nedenle de *habitus* üzerinden yapılan toplumsal açıklamalar belli bir zaman ve yerdeki bir olguyu "olabilirin tikel örneği" olarak yeniden kurmaya çalışır.

Habitus kavramına sahip olarak bir toplumun belli bir dönemdeki gündelik yaşamına yaklaştığımızda bu yaşamın sınıflar ya da etnik gruplar açısından farklılaşmasını açıklamak bakımından çok yararlı bir çerçeve oluşturduğunu hemen farkedebiliriz. Aynen kendilerini üreten koşullar gibi *habituslar* da farklılaşmıştır ve aynı zamanda farklılaştırıcıdır. *Habituslar* toplumda ayrı ve ayrıştırıcı pratikler yaratırlar. Sınıflanmıştır ve sınıflandırır. Bir işçinin yediği şey, yeme biçimi, yaptığı spor, spor yapma biçimi, vb. patronundan sistematik farklılıklar göstermektedir. Bu farklılıklar algılandıklarında simgesel farklılıklara dönüşür ve bir dil oluşturmaya başlar. Başka bir deyişle *habituslar* toplumdaki değişik gruplar için yaşam-stilleri oluştururlar.

Bourdieu bir toplumda *habitusların* toplumsal farklılaşmayı yaratmasını toplumsal uzam (space) içinde ortaya koyar. Bourdieu Fransa'daki tüketimin farklılaşmasına ilişkin görgül çalışması *La Distinction*' (ayrım) da¹⁴ toplumsal uzamda bir bireyin konumunu iki değişkenle; ekonomik sermaye ve kültürel sermaye dağılımındaki yeri ile belirlemektedir. Bourdieu analizlerinde toplumdaki insanlar arasında bir sınıflama yapmaktadır. Ama bu Marxist anlamda bir sınıf arayışı-

¹⁴ Pierre Bourdieu: *Distinction*, Harward University Press, Cambridge, 1984.

nı içermeyiz. Onun için varolan farklılaşmış sınıfların onların ilişkilerinin oluşturduğu toplumsal yapı değil sadece toplumsal uzamdır. Farklılık bu uzamın varlığının kabul edilmesiyle kendiliğinden doğmaktadır.

Bireyin toplumsal uzamdaki konumu varlığının nesnel koşulları ile gelişen *habitus* yapıları arasında karşılıklı etkileşim bulunmaktadır. Birbirlerini oluşturmaktadır. Bir toplumda yaşayan bireyin içinde yaşadığı toplumsal uzamdaki farklılıkları içselleştirmiş olması, ekonomik ve kültürel olanakların ya da olanaksızlıkların yaşamda doğurduğu pratiklerde ortaya çıkardığı düzenlilikler *habitusu* oluşturur. *Habitus* yaşamın pratiklerini ve bu pratiklerin algılanma biçimini organize etmek açısından yalnız yapılaştırmacı değildir, aynı zamanda da toplumsal sınıflara ayrılmanın içselleştirilmesinin ürünü olan yaşamı algılama ve değerlendirmesi sistemi olarak yapılaşmıştır. Bu özelliğiyle *habitus* anlamlı pratikleri ve bu pratiklere anlam yükleyen algılamaları yaratan içselleştirilmiş ve yatkınlıklara dönüştürülmüş zorunluluklardır. O sürekli olarak zorunlulukları stratejilere, sınırlamaları tercihlere çevirir, yaşam stilini oluşturan seçimler serisini üretir. Yani yaşam-stilleri *habitusun* sistematik ürünüdür. Sınıflanmış ve sınıflandırıcı pratikler yani tatlardır. Sosyal olarak farkına varılan ve neyi işaret ettiği bilinen işaretler haline gelirler. Hem farklılığı betimler hem de sürdürürler.

Bu yaşam stilleri beslenme, giyinme, eğlenme, barınma vb. gündelik yaşamın tüm alanlarını kapsar. Bunun içinde beden de yaşam stiline bir ögesi haline gelir. Toplumun üst sınıflarına gelindikçe beden bir nihai ürün niteliği kazanır, belli bir sınıfa mensub olmanın işareti niteliğini kazanabilir. Üst sınıflara geldikçe Weber'in terimleriyle yaşamın stilizasyonu gerçekleşir.

V- Postmodernitenin Mikro Tarih Yaklaşımları ve Gündelik Yaşam

Modernitenin eleştirisiyle ortaya çıkan gelişmeler bir yandan konu olarak gündelik yaşam tarihleri üzerinde ilginin artmasını sağladı, öte yandan gündelik yaşam tarihçiliğindeki ele alışıların niteliğini değiştirdi. Postmodernitenin getirdiği iki önemli değişim oldu. Bunlardan biri öznenin silikleşmesi ve çeperlerinin belirsizleşmesi oldu. Öte yandan büyük anlatıların (grand narrative) yadsınmasıyla sosyo ekonomik açıklamaları ön plana alan makro tarihe ilgi azaldı. Bu değişimler tarih sahnesinden dışlanmış sıradan ya da küçük insanı ve onun yaşamını ilgi odağı yaptı.

Bu ilgi gündelik yaşam tarihlerinin yazılışlarını geçmişteki ele alışlardan önemli ölçüde farklılaştırıyordu. Bu ne 19. yüzyıl etnoğrafik çalışmalarında olduğu gibi halk folkloruna duyulan nostaljiyle onları uyumlu bir toplum olarak yüceltmeye yönelmişti, ne de 1960'lı yıllarda Braudel'in çalışmalarında olduğu gibi sosyo ekonomik analizlere (sentezlere) temel oluşturacak "materyal yaşamla" sınırlıydı. Gündelik yaşamın toplumdaki sıradan bir insanın yaşadığı gibi anlatılmasına yöneliyordu. Sıradan insanın öznelliğinin, empatik olarak anlaşılmasına ağırlık veriliyordu. Postmodernitenin bütünlükleri baskıcı bir kurgu görerek yad-

sıyan ele alış içinde, gündelik yaşam da kendi iç bütünlüğü olan tutarlı bir sistem olarak ele alınmaktan çok parçacı biçimde incelenmektedir. Bu eğilim post-modernist tarihin bir bilim dilinden çok duyguları aktarmaya yatkın bir yazın dili kullanmasıyla yan yana geldiğinde gündelik yaşam tarihlerinin anektodlara ve bir tür antikaclığa indirgenmesi tehlikesi ortaya çıkmaktadır.

Iggers bu gelişmelerin tarih yazıcılığında iki yeni yaklaşımın gelişmesine neden olduğunu söylemektedir.¹⁵ Bunlardan biri İtalya merkezli mikro tarih çalışmalarıdır. Bunlar diğer tarih çalışmalarının dışladıklarının yaşamıyla ilgilenmekte, kişilerinin bireyselliğinin ve kültürünün önemini yeniden ön plana çıkarmakta, tarihsel değişimin dinamiklerini küçük grup etkileşimlerinde bulmaya çalışmaktadırlar. İkinci grubu 1980'ler sonrasında Almanya'da Clifford Geertz'in kültürel antropoloji çalışmalarının ortaya koyduğu model paralelinde gelişen tarih çalışmaları oluşturmaktadır. Geertz'in derin betimleme (thick description) diye adlandırdığı yaklaşımda toplumun kültürü bir "anlamlılık ağı" olarak tanımlanmakta, ve bu bir edebi metin gibi kabul edilerek, semiotik bir analize tabi tutulmaktadır.

Tüm bunlar tarihin insani ve kişisel boyutlara açık hale gelmesini sağlamak için başvurulmuş yollar olmaktadır. Tabii bu gündelik yaşam tarihçiliğinde bedenin yeni yorumlanma biçimleri, *habitus* vb kavramlar da yeni açılımlar getirmek potansiyeli taşımaktadır.

VI- Gündelik Yaşamda Değişme ve Zaman

Gündelik yaşam kavramının zamanla ilişkisi iç içedir. Bir yandan bir günlük sürenin 24 saat olarak belirlenmiş olması, öte yandan bir kişinin bir anda birden fazla faaliyete katılabilme kapasitesinin sınırlılığı (bedenin teknoloji yardımıyla sınırlarının yeniden tanımlanmasının bu konuda sağladığı esnekliklere karşın), insanın gündelik yaşamının böyle bir zaman bütçesine uyum yaparak oluşmasını gerektirmektedir. Bu 24 saatin gece ve gündüz diye ikiye ayrılması faaliyetlerin bir günlük zaman içindeki dağılımını da önemli ölçüde belirlemektedir. Ama elektiriğin icadı ve etkin bir aydınlatma teknolojisinin gelişmesi gündelik yaşam faaliyetlerinin zaman içindeki sıralamasının gün ışığına bağımlılığını büyük ölçüde ortadan kaldırmıştır. Ayrıca teknolojinin değişik faaliyetlerin gerçekleşme hızında sağladığı artışlar bir gün içinde gerçekleştirilebilecek faaliyetlerin sayısını da artırmıştır. Teknolojik gelişmelerin sağladığı bu esnekliklere karşın gündelik yaşam 24 saatlik zaman bütçesi sınırına uyum yapmak zorundadır.

Gündelik yaşamın zaman algılamasıyla bir başka ilişkisi yer kürenin kendi eksenini etrafındaki dönüşünü 24 saatte tamamlayarak tekrar eden günleri yaratması ve bu yolla da gündelik yaşamı döngüsel bir zamana oturtmasıyla kurulmaktadır. Bu yolla geçmiş, şimdi ve geleceğin gündelik yaşamı özdeşleşince

¹⁵ George G. Iggers: *Historiography in the Twentieth Century From Scientific Objectivity to the Post-modern Challenge*, Wesleyan University Press, Hanover, 1997, s.101-118.

farklılıkların algılanması da ancak mekandaki farklılıklara bağlı hale gelmektedir. Böyle bir döngüsel statik zaman algılaması özellikle modernite bakımından önemli sorunlar taşımaktadır. Modernitenin insanların kültürel ve teknolojik gelişmenin birikmesi dolayısıyla, çizgisel olarak sürekli ilerleyen zamanı ile modernitenin döngüsel gündelik zamanının nasıl uyum sağlayacağı, üzerinde durularak açıklık kazandırılması gereken bir sorundur.

Bu sorun aslında gündelik yaşamın tarihselliği sorunuyla yakından ilişkilidir. Uzun bir zaman perspektifi içinde yaklaşıldığında gündelik yaşamın değişmekte olduğu hemen görülür. Değişmeyi sağlayan modernitenin ilerleyen çizgisel zamanının arka planındaki nedenlerdir. Gündelik yaşam günün döngüsellliği içinde kendisini tekrar eder duygusunu uyandırırken gerçekte değişir. İşte bu noktada Lefebvre'in gündeliklik ve modernlik karşılıklı olarak birbirini belirtir ve gizler, meşrulaştırır ve telafi eder ifadesi anlam kazanmaktadır. İki farklı zaman anlayışının uyumunun nasıl bir işlev kazandığı ortaya çıkmaktadır.

Eğer ilgimizi gündelik yaşam döngüsünün iç düzenlemesine değil bu düzenlemenin nasıl değiştiğine yoğunlaştırsak o zaman çizgisel ilerleyen zaman kavramı ön plana çıkar. Aslında burada ön görülen zamanın niteliği gündelik yaşamın nasıl değiştiğine ilişkin açıklamalarla yakından ilişkilidir. Değişmenin gerisinde iki sistematik eğilim gözlenebilir. Bunlardan birincisi toplumda üretim teknolojisindeki ve ekonomideki gelişmeye paralel olarak sürekli olarak artan üretim ve bazı konularda yaşanan bolluklar buna karşı belli faktörlerde yaratılan yeni türdeki kıtlıklardır. Sistem, kendi özendirme mekanizmalarını kullanarak, krize düşmeden gelişmesini sürdürebilmek için, tüketim kalıplarını etkileyerek gündelik yaşam üzerinde sürekli bir değişime yaratmaya çalışacaktır.

İkinci sistematik eğilim modernitenin insan düşüncesine getirdiği en önemli özelliklerden biri olan yaptıklarının üzerinde düşünme ve değerlendirme dolayısıyla ortaya çıkmaktadır. Kapitalist gelişmenin kısa erimli mantığının yarattığı olumsuzluklara karşın, kendi yaptıkları üzerinde düşünen, eleştirel insan bu gelişmeleri engelliycek toplumsal hareketler yaratmaktadır, kadın hareketi, çevrecilik vb.leri gibi bunların herbiri de sonuçta gündelik yaşam kalıplarında önemli değişimler yaratmaya dönük projelerdir ve etkili olmaktadır.

Toplumsal gelişmenin yarattığı bu temel eğilimler gündelik yaşamda sürekli bir değişime yaratmaktadır. Ama bu değişimin tarihi yazılmaya başladığında zamanın hangi aralıklarla ele alınması yoluna gidildiğine bağlı olarak kurgulanma biçimi değişecektir. Uzun aralıklarla değişmeyi anlatan bir tarihte, bu değişim, sıçramalar biçiminde görülürken, kısa bir zaman aralığı içinde sürekli bir anlatı kurulmaya çalışıldığında ise tekrarların yarattığı rutin dışına çıkarıcı gelişmelerin birikmesiyle ortaya çıkan bir yapılanma gibi algılanacaktır.

Gündelik yaşamın tarihine baktığımızda uzun erimli bazı eğilimlerin ortaya çıktığını gözlemek olanağı vardır. Gündelik yaşamların çoğullaşması, gündelik yaşamdaki faaliyetlerin daha büyük bir kesiminin özel alana çekilmesi eğiliminin art-

ması, yaşamın kolaylaşması, mekansal yayılımının artması, boş zaman faaliyetlerinin zaman bütçesi içindeki payının yükselmesi vb. bir çok eğilim saptanabilir.

VII- Gündelik Yaşamın Yerelliği ya da Yeri

İnsanlar canlı olduklarından bir bedenleri vardır. Bedense coğrafik mekanda bir yer kaplayandır. Biz yaşamımızı coğrafik mekanlarda ya da yerlerde bedenlerimiz aracılığıyla yaşarız. Beden bir yer içinde varolur. Yaşamımızı bedenimizle, yerler içinde sürdürürüz, ama insanın yaşadığı çevreyle, yerle, ilişkisi diğer canlıların yerle ilişkisinden çok farklıdır. Diğer canlılar yaşadığı yere uyum yapar, uyum yapamıyorsa ençok yapabileceği şey, yer değiştirmek, uyum yapabileceği bir yeni çevre bulmaya çalışmaktır. Oysa insan yalnız yaşadığı çevreye uyum yapmaz, onu kendi yaşamına uygun hale getirecek biçimde değiştirir.

Böyle olunca da beden ve içinde yaşadığı çevre ve yerin karşılıklı etkileşimle birbirlerini sürekli olarak dönüştürdüğü söylenebilir. Bedenin çevreyi dönüştürmesi sadece yaşamını sürdürmesi için gerekli kaynakları sağlaması bakımından değildir, aynı zamanda yaşadığı çevreyi, yaşamında anlamlı hale getirmek içindir. O çevreyi yaşamından bıraktığı işaretlerle, sembollerle, anlamlı hale getirir başka bir deyişle yere (place) dönüştürür.

Groz bu karşılıklı etkileşimin her ikisinin de bir simulasyon biçimi olarak hipergerçeklik olarak üretildiğini ileri sürmektedir. Bu ilişki kentte örneklenirse kent insan bedeninin simulasyonu üzerine kurulmaktadır, öte yandan ise beden kentlileştirilmektedir.

Beden yer ilişkisi karmaşık bir süreçtir, bu sürecin temelde bir politik niteliği bulunduğunu hiç unutmamak gerekir. Bir bedenın yerle ilişkisi, sabit, bir güzergah üzerinde hareket etme ya da akışkanlık halinde kavramsallaştırılabilir. Gündelik yaşam bakımından bu seçenekler arasında en uygun olan seçeneğin güzergah halindeki bir kavramsallaştırma olduğu söylenebilir. Böyle bir güzergahın nasıl belirlendiği bedenın çevresiyle hangi ilişkiler içinde olduğu ve hangi tür ilişkileri kurmaktan kaçındığıyla yakından ilişkilidir. Bu ilişkiler ya da ilişkisizlikler ise bedenın çevresi üzerinde ne tür hakları olduğu ve çevrenin beden üzerindeki haklarının neler olduğuna bağlı olarak ortaya çıkar. Böyle bir yorum bedenın bir politik mücadele alanı olmasına açıklık kazandırırken onu mekanda bir yere de yerleştirmiş olur.

Tek bir bedenın yerle ilişkisi gerçeğin ancak bir bölümünü yansıtır. Asıl üzerinde durulması gereken ilişkinin çok sayıdaki bedenle yer arasındaki ilişki olduğu söylenebilir. Genellikle gündelik yaşam çalışmalarında bedenın uyumunun incelenmesinde hangi faktörlerin kıt, hangi faktörlerin bol olduğu en önemli açıklayıcı değişkenlerinden biri olmaktadır. Her canlının kendi çevresinde bir yaşam alanı oluşturduğu bilinmektedir. Beden de çevresinde egemenliğinde bir alan (territory) oluşturmaya çalışır. Ama çok sayıda bedenın bir arada kümelenmesi için başka önemli nedenler varsa (ekonomik dışsallıklar, etnik bir arada

bulunma tercihleri vb.) bedenlerin kendileri için bir egemenlik alanı oluşturmaları büyük ölçüde olanaksızlaşır. Bu alanda bir arada yaşamak için yarışmak ve işbirliği yapmak ve bu yollarla egemenlik alanlarını (yeri) birlikte oluşturmak durumunda kalırlar.

Bu yer gündelik yaşamlarını yaşayan bireylere yalnız belli bir refah sağlamaz, aynı zamanda yarattığı alışkanlıklarla, bağlılıklarla, var olan fırsatlara ilişkin haberlere kapalı kalarak aynı zamanda bir içe kapama, bir tür bedeni o yere hapsetme işlevi de görür.¹⁶ Bir bedenün günlük yaşamını bir yerde geçirmesi pek çok halde o yere bağlılık, ya da o yerin mutluluğunu en yükseğe çıkaracak olması dolayısıyla değildir. Özellikle toplumun güçsüz ve fakir kesimleri için yaşanan yerin sözünü ettiğimiz bu hapsetme etkisi yüzündendir.

Benzer bedenlerin bir arada toplanmasının oluşturduğu yerellikler (locality) belirlediği gündelik yaşam kalıplarıyla toplumlarda değişik etnisitelerin, toplumsal grupların bedenlerinin sürekli olarak yeniden üretiminin koşullarını yaratırlar.

Beden yer ilişkisine ilişkin olarak bu bölüme kadar yaptığımız çözümlemeler beden yer ilişkisinin çok genel yorumlamaları için yararlıdır. Ama daha mikro ölçeklere indiğimizde yetersiz kalır. Örneğin bir kentin planlamasını yapmak isteyen plancı için yeterli ölçüde yol gösterici olmaz. Onun için günlük yaşamı içindeki bedenün kent içinde güzergahını nasıl oluşturduğu. Ya da kentin belli yapısal özelliklerinin bedenün kendini sürekli yeniden ürettiği günlük yaşamını nasıl belirlediği üzerinde durmak gerekir. Sadece bu ikisi arasında karşılıklı bir etkileneceğini söylemek bir plancı için yeterli değildir. Bunun ayrıntıları konusunda bir şeyler söyleyebilmek gerekir.

Günlük yaşam çalışmalarında yerle mekanla ilişkisinin gerek duyulan bu ayrıntı düzeyinde kurulduğu söylenemez. Ama Christopher Alexandre ve arkadaşlarının kentsel tasarım amacıyla geliştirdikleri kalıp dilleri (pattern language) yaklaşımı bu amaçla geliştirilebilecek bir potansiyel taşımaktadır.¹⁷ Christopher Alexandre kentlerin ve yapıların canlı ve yaşanabilir yerler olmasının insanların bir ortak kalıp dilinin bulunmasına ve bunların keşfedilerek tasarımların bu kalıp diline uygun olarak yapılmasına bağlı olduğunu savunmaktadır. Kitabında bunun nasıl geliştirilebileceğine örnekler vermektedir. Christopher Alexandre'in geliştirmek istediğinin gündelik yaşamın mekansal yansımalarının gerisindeki ortak kalıpları (ilkeleri) bulmak olduğu söylenebilir. Günlük yaşamın her bir bölümü için ayrı ayrı bulunacak kalıplar bir araya geldiğinde bir yerleşmenin tümünün oluşumuna ilişkin bir dil elde edilecektir. Bu evrensel bir dil değil her toplum için ayrıca keşfedilmesi gereken bir dildir. Bu yaklaşım Bourdieu'nun *habitus*'una önemli ölçüde benzerlik taşımaktadır. Bu halde de gündelik yaşamın aktivitelerinin mekansal yansımaları rasyonalist bir çözümle (yer seçimi kuramı)

¹⁶ John Eyles: *A.g.e.*, s.109.

¹⁷ Christopher Alexandre, Sara Ishikawa, Murray Silverstein ve diğerleri: *A Pattern Language*, Oxford University Press, 1977.

evrensel olarak elde edilmeye çalışılmamakta bu konudaki yerel yatkınlıkların keşfedilmesine çalışılmaktadır.

VIII- Gündelik Yaşamda Zaman ve Mekan Etkileşimi

Gündelik yaşamı düzenlemekte zaman ve mekan faktörlerinin değişik açılardan etkilerini gördük. Ama bu iki ögenin etkileşimini önplana alarak, gündelik yaşam incelemeleri çok yararlı bir çerçeve oluşturan Hâgerstrand'ın zaman coğrafyasını da unutmamak gerekir. Hâgerstrand bir bireyin yerini iki boyutlu bir haritada belirlemekte grafiğinin üçüncü boyutun da da bir günün 24 saatini göstermektedir. Bu üç boyutlu grafikte bir kişinin bir gün içinde zaman ve mekanda çizdiği güzergah gösterilmektedir. Gündelik yaşamın böyle bir grafik üzerindeki nesnel olarak temsili zaman ve mekan etkileşimini çok açık hale getirmektedir.

Bir yandan bir yerin barındırabileceği faaliyet sayısının sınırlılığı bir yerleşmede yer alan faaliyetlerin yerleşme mekanında belli bir yayılımını gerektirmektedir. Öte yandan bir kişinin bu yerleşme mekanında yaşamak için seçtiği yer ya da konutu belirlenince, zaman bütçesinin sınırlılıklarınca bireyin günlük yaşamı içinde hangi uzaklıktaki yerlerde çalışabileceği, hangi uzaklıktaki bir eğlence faaliyetine katılabileceği ya da okula gidebileceği belirlenmiş olmaktadır. Hâgerstrand'ın grafikleri gündelik yaşamdaki bu zaman mekan etkileşiminin izlenmesini kolaylaştırmaktadır.

Bu çerçeve birden çok kişinin gündelik yaşamlarının zaman ve mekan güzergahlarına birlikte uygulandığında bir yerleşme içinde bireylerin tek tek gündelik yaşam tercihlerinin ne tür toplumsal sonuçlar doğurduğunu ortaya çıkaracaktır.

IX- Son Değinemeler

Bu yazının içinde yer alacağı Mübeccel B. Kiray'a Saygı kitabına gündelik yaşam üzerine düşünceler konusunda bir yazı yazmayı seçmem sadece bu konuda son yıllarda başlayan ilgi yoğunlaşması yüzünden değildi. Bu seçme, konunun aynı zamanda Mübeccel B. Kiray'ın çalışmalarıyla yakın ilgisi dolayısıyla idi. Mübeccel Kiray'ın yayınlanmamış doçentlik tezi gündelik yaşam stilleri kavramının köklerinde bulunan Veblen'in geliştirdiği gösterişçi tüketim kavramı üzerineydi.¹⁸ İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türk toplumunda gösterişçi tüketim eğilimlerinin nasıl orta sınıfların tüketim kalıplarını belirlediğini ele alıyordu. Bu çalışma Türkiye'deki gündelik yaşam çalışmalarına öncülük yapıyordu. Ne yazık ki bu alanda daha sonraki yıllarda bir yoğunlaşma yaşanmadı.

Bu fırsattan yararlanarak gösterişçi tüketim kavramıyla günümüzde kullanı-

¹⁸ Mübeccel B. Kiray: *İstihlak Normları ve Gösterişçi İstihlak*, (yayınlanmamış doçentlik tezi, tarihi belirtilmemiş)

lan yaşam stilleri kavramını karşılaştırmakta yarar vardır. Yaşam stili kavramı değer yargısı içermeyen bir saptamadır. Oysa gösterişçi tüketim kavramı ahlaki ya da estetik eleştiri yüklüdür, bir başka seçeneğe işaret etmektedir. Günümüzdeki gündelik yaşam çalışmalarının eleştirel içeriğini kaybetmemiş olması üzerinde durmakta yarar vardır. Bu eleştirel içeriği kaybetmiş olma büyük anlatıların yadsınması ve öznel olanın öne çıkarılmasıyla yakından ilişkilidir.

Ama gündelik yaşamın eleştirisinin sürekli olarak gündemde kalmasında yarar vardır. Üstünde düşünülmeyen, sürekli değerlendirilmeyen bir gündelik yaşamın bizi daha özgür, daha eşitlikçi, daha yaşanılır bir dünyaya götürmesi beklenemez. Böyle bir eleştiri çok farklı biçimlerde temellendirilebilir. Eğer moder-nist mantığın kalıpları içinde bir eleştiri geliştirilecekse, genel eğilimler ve büyük sosyal dönüşümlerle ilgilenen tarihin, gündelik yaşamla birlikte bir birini tamamlayıcı olarak ele alınması yoluna başvurulabilir. Bu halde makro ve mikro ele alışların herbiri diğeri için bir eleştiri çerçevesi oluşturur. Özneller arası uzlaşma-lara dayanan eleştiri çerçevelerinin oluşması ise büyük ölçüde toplumsal hare-ketlerin geliştirilmesiyle ilişkili olacaktır. Eğer insanlar sadece hazcı, malların içi-ne kazanmış hazır kimliklerle tatmin olan, piyasadan satın alınabilen deneyimler-le oyalanan pasifleştirilmiş bireyler olmaya razı değillerse gündelik yaşamları konusunda sürekli eleştirel pozisyonlarını korumak durumundadırlar. Kuşkusuz bu eleştirel konumundan tatmin edici bir sonuç alınması sadece tüketim alanın-da kalındığında gerçekleşemez, bunun büyük ölçüde üretim alanındaki değişik-liklerle bütünleştirilmesi gerekir.

CUMHURİYET AYDINLARI'NIN TARTIŞMALARINDA DEVLET-DEMOKRASİ-GELİŞME VE GÜNÜMÜZE YANSIMA(MA)LARI*

Mehmet Türkay



ürkiye'de 1920'li yıllarda kapitalist temelde örgütlenmiş, esas referanslarını Batı'dan alan ileriye dönük bir toplumsal proje, gerçekleştirilen iradi müdahalelerle başlatılmıştır. Bu proje, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde başlayan/başlatılan kapitalistleşme yönündeki dönüşümle belirli bir süreklilik arz etmekte

birlikte önceki deneyimlerden belirgin farklılıklara sahiptir. 1920'li yıllarda hayata geçirilmeye başlanan kapitalistleşme projesinin ayırıcı özelliği, tüm toplumsal kurum ve ilişkileri içeren sistematik bir kapsama sahip olması ve bir dizi mücadele sonunda böyle bir projeyi hayata geçirebilecek siyasi iradenin mutlak bir güçle ortaya çıkmış olmasıdır. Böyle bir siyasi iradenin ortaya çıkması için gerekli toplumsal zemin, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde İttihat ve Terakki hareketi aracılığıyla oluşturulup hayata geçirilmeye çalışılan "Milli İktisat" anlayışı ve bu yöndeki pratikler aracılığıyla belirli ölçülerde ortaya çıkmıştı.¹

Bu toplumsal alt üst oluş, örnek alınan Batı modeline uygun olarak öncelikle uluslaşma sürecinde ifadesini bulmuştur. Uluslaşma sürecinin tüm bileşenlerini bu projeye yediren devlet ve/veya siyasal iktidar, demokrasiyi bu tablonun dışında tutmuştur. Elbette bu bağlamda demokrasi tartışmalı bir kavram olarak ortaya çıkmaktadır. Burada demokrasi,

* Bu çalışma, Türk Sosyal Bilimler Derneğinin 12-14 Kasım 1997'de düzenlediği 5.Ulusal Sosyal Bilimler Kongresinde, *Türkiye'de Siyasal Demokrasinin Gelişmesi: Düşünce Akımları* başlığını taşıyan oturuma bildiri olarak sunulmuştur.

Bu konuda bkz., (Toprak1982a).

en dar tanımıyla tek partili bir rejim karşısında çok partili bir rejime atfen kullanılmaktadır. Çok partili bir rejimin tek başına demokrasi anlamına gelmeyeceği açıktır. Tek Parti döneminin son bulduğu 1945 yılına kadar süren bu durumun nedenlerine ilişkin bir dizi farklı değerlendirme ve 1945 sonrası bu çerçevede genel olarak siyasal gelişme literatüründe ve özel olarak da Türkiye üzerine yapılan çalışmalarda yer almaktadır.²

Diğer taraftan devlet-demokrasi-gelişme kavramları aracılığıyla ve bu kavramlar üzerine sürdürülen tartışmalar her düzeyde bugünün Türkiye'sinin ağırlıklı gündemini oluşturmaktadır. Ancak, bu tartışmalar benzer biçimde 1920'li yılların Türkiye'sinin gündeminde de önemli bir yer tutmaktadır. Cumhuriyet dönemi gelişme yazınının ilk evresi olarak nitelenebilecek 1920'li ve 1930'lu yıllarda Türkiye'de kapitalizmin gelişmesine yönelik tespit ve ileriye dönük projeksiyonlar devlet-demokrasi-gelişme kavramlarıyla ifade edilmişlerdir. Bu eksen üzerindeki tartışmalar daha sonraki dönemlerde de sürdürülmüş olmakla beraber son yıllarda sürdürülen tartışmaların hedefi olumlu ve/veya olumsuz referanslarla doğrudan kuruluş yılları olmuştur. Ancak, söz konusu dönemde aynı eksen üzerinde sürdürülen tartışmalar göz ardı edilip neredeyse yok sayılmaktadır. Bu anlamda bugün sürdürülen tartışmalarda geçmişe yönelik göndermelerin, haklı ya da haksız eleştirilerin o dönemin koşullarında nasıl ve hangi argümanlarla dile getirildiklerinin ortaya konması gerekmektedir. Böyle bir çaba aynı zamanda, Türkiye'nin kapitalist gelişme sürecine ilişkin belirli bir pozisyonlardan yapılan değerlendirmeler arasında bir sürekliliğin ya da süreksizliğin varlığına ait ipuçlarının da ortaya çıkmasını sağlayacaktır.

Bu yazı çerçevesinde, söz konusu değerlendirme ve tartışmalarda taraf olmuş, fiilen kuruluş dönemini yaşayan, pratik süreçlerde bir biçimde yer alan ve ileriye dönük projeksiyonlar ortaya koymuş 'cumhuriyet aydınları' özelinde söz konusu tartışmalar değerlendirilmeye çalışılacaktır. Dolayısıyla sözkonusu aydınların, kuruluş dönemi olarak nitelenebilecek 1920 ve 1930'lu yıllardaki çalışmaları esas alınmıştır. Bu anlamda çalışma, belirli bir düşünce sistematikasını temsil gücüne sahip oldukları düşünülen Ahmet Hamdi Başar, Ahmet Ağaoğlu ve Şevket Süreyya Aydemir gibi 'cumhuriyet aydınları' nın yaklaşımlarını kapsayan bir çalışma olarak tasarlanmıştır. Bu tasarıya esas olan tema, söz konusu aydınların yaklaşımlarında devlet, demokrasi ve gelişme kavramlarına nasıl bir anlam yükledikleri ve birbirleriyle nasıl ilişkilendirdikleri olacaktır. Bu değerlendirmede üzerinde durulması düşünülen bir diğer husus ise, söz konusu yaklaşımların düşünsel pozisyonlarının ve temel argümanlarının, aradan geçen süre sonunda bugün, devlet-demokrasi-gelişme kavramları aracılığıyla sürdürülen tartışmalarla ilişkilendirilip, ilişkilendirilemeyeceğidir.

² Bu konuda bkz, (Karpat, 1967), (Tezel, 1987), (Kara, 1985), (Keyder, 1989).

Siyasal İktidar - Aydınlar

1920'li ve otuzlu yıllarda siyasal iktidar ile aydınlar arasındaki ilişkinin nitelik ve yönünü neyin belirlediğinin tespiti bir hareket noktası olması itibarıyla önemlidir. Bu anlamda dönemin siyasal iktidarının yönlendirdiği ilişkinin sınırlarını ve yönünü belirleyen kurgulanmaya çalışılan yeni toplumsal projedir. Ebette siyasal iktidarın bu denetim ve yönlendirmesi aynı kaygıdan kaynaklanmakla birlikte kendi içinde farklılıklar taşımaktadır.

Geçmişten gelen ancak yeni kurgulanan toplumsal projeyi destekleyecek özelliğe sahip olan unsurları içermek ve fiilen söz konusu dönemde tasarlanan ve/veya oluşturulan yeni yapıları muhafaza etmek ve geleceğe taşımak kaygısı bu dönemde siyasal iktidarın ve aydınların muhafazakarlığının sınırlarını ve içeriğini belirlemektedir. Ancak bu süreçte damgasını vuran resmi muhafazakarlık olmuştur. Bu anlamda resmi muhafazakarlık tasarlanan toplumsal projenin hayata geçirilme pratiğinde ifade bulmaktadır. Bu durum da sürecin doğasına uygundur. Çünkü, 1920'li yıllarda referansı Batı tipi bir kapitalizm olan yeni bir toplumsal kurgu yukarıdan aşağıya oluşturulmaya çalışılmaktadır ve öngördüğü toplumsal kurguyu hayata geçirmek siyasal iktidarı elinde tutan kadro için aynı zamanda kendi meşruiyetlerinin onaylanması anlamına da gelecektir.³ Bu anlamda gücü elinde tutan yönetici kadro, asgari müştereklerde birleştiği, kendisi ile farklı düzeylerde paralel anlayışlara sahip olan, ancak siyasal iktidarı etkilemek, ona daha yakın bir pozisyona sahip olmak kaygısıyla kendi aralarında sürekli bir tartışma sürdüren aydınları, pragmatik bir anlayışla zaman zaman benimser görünerek, zaman zaman araya mesafe koyarak denetleme yolunu seçmiştir.

Aydınlarla yönetici kadro arasındaki denetime dayalı bu ilişki, süreç içinde resmi ideolojinin oluşmasına katkıda bulunacak muhtemel tüm kaynakların kullanılmasını mümkün kılmıştır. Kuruluş döneminin bu açıdan bir diğer özelliği farklı kökenlerden gelen ve farklı düşünce sistematiğine dayalı tezlere sahip aydınların bir anlamda ehlileşerek, dönemin ifadesiyle 'inkılab'ın hizmetine girmeleridir. Bu noktada da karşımıza sözkonusu aydınların pragmatizmi çıkmaktadır. Bu pragmatik yaklaşımı besleyen kaynaklar, farklı biçimlerde ifade edilse de, aydın elitizmi ve konformizmidir. Yönetici kadro ehlileşme potansiyeli taşımayan ve/veya kurgulanan toplumsal projenin yerleşmesine yönelik potansiyel tehdit olarak gördüğü aydınları ise tasfiye yoluna gitmiştir.⁴

Söz konusu ehlileşme dönemi aydınlar açısından kısa dönemli sorunların ön plana çıkmasını ve düşünsel eklektizmi beraberinde getirmiştir. Bu çerçevede bakıldığında yeni kurgulanarı toplumsal projeye ilişkin sürdürülen tartışma, devlet ya da onun temsilcilerine endeksli bir niteliğe ve sınıra sahiptir. Bu anlamda tartışmalara kendi tanımladıkları "liberal" ya da "devletçi" pozisyonlarıyla taraf olan aydınlar için sürekli olarak Mustafa Kemal'in şahsında CHF'na ve devlete

³ Bu süreçle ilişkin iki farklı yorum için bkz., (İnsel, 1993).

⁴ Bu konuda bkz., (Tuncay, 1981), (Yanardağ, 1988).

olan bağılıklarını ifade etmek dönemin aydın tavrının önemli bir parçası olmuştur. Elbette bu noktada her iki tarafın da pragmatik ve elitist anlayışlarının etkisi sözkonusudur.

Devlete atfedilen bu önem ve bağıllık kapitalizmin içine girdiği bunalıma bağlı olarak dünya genelinde ortaya çıkan otoriter eğilimlere de paralel bir özellik arz etmektedir. Bu durumu ayrıca Osmanlı'daki devlet geleneği pratik olarak beslemekte ve kolaylaştırmaktadır. Böylece, bu dönemde kurgulanan toplumsal projenin hangi yollarla gerçekleşmesi gerektiğine ilişkin tezler ileri süren cumhuriyet aydınları arasında ilk asgari müşterek devletle aralarında kendilerinin ne düşündüklerinden bağımsız, kendi iradeleri doğrultusunda belirleyemedikleri bir bağ ya da bağımlılıktır. İradeleri dışında sahip oldukları bu asgari müşterek tartışmaların eksenini oluşturan devletçiler-liberaller ayrımının sınırlarını da belirlemektedir. Bu çerçevede Ş. Süreyya Aydemir'in yönlendirdiği *Kadro* Dergisi devletçiliği savunup temsil ederken, Ahmet Ağaoğlu liberalizmi, A. Hamdi Başar ise bu iki uç arasında kalan büyük ölçüde kendi formülasyonu olan iktisadi devletçiliği savunmaktadır.

Şevket Süreyya Aydemir ve *Kadro* Dergisi

Ş. Süreyya Aydemir, dönemin önde gelen bir grup aydınıyla beraber çıkardığı *Kadro* Dergisi aracılığıyla bir hareket oluşturmaya çalışmıştır. Burhan Asaf Belge, İsmail Hüsrev Tökin, Şevki Yazman, Vedat Nedim Tör, Yakup Kadri Karasmanoğlu gibi aydınların öncülüğünde oluşturulmaya çalışılan hareketin amacı derginin ilk sayısında şu sözlerle ifade edilmektedir;

"Türkiye, bir inkılap içindedir. Bu inkılap durmadı...Bir ihtilal geçirdik. İhtilal inkılabın gayesi değil, vasıtasıdır...inkılab bîtaraf bir nizam değildir. ...inkılab ona taraftar olanların iradelerine, taraftar olmayanların iradelerinin kayıtsız ve şartsız bağlanması demektir. İnkılabın irade ve menfaati, inkılabı duyan ve yürüten azlık, fakat şuurlu bir avangardın, azlık fakat ileri bir KADRO'nun iradesinde temsil olunur....inkılabın derinleşmesi demek,inkılap ahlak ve disiplininin ileri kadronun dimağından genç neslin, şehir halkının ve köylünün dimağına inmesi ve yerleşmesi demektir...Bu inkılap kendine prensip ve onu yaşatacaklara şuur olabilecek bütün nazari ve fikri unsurlara maliktir. Ancak bu nazari ve fikri unsurlar inkılabı İDEOLOJİ olabilecek bir fikriyat sistemi içinde terkip ve tedvin edilmiş değildir....mukadderatını kendi inkılabının mukadderatına bağlayan inkılap neslimizin muhtaç olduğu inkılap şevkini her zaman uyanık tutmak ve inkılabımızın bir bakışta idrakimizi durdurur gibi görünen coşkun ve mürekkep cerayanına daima hakim kalabilmek için, onu prensiplerini hududu muayyen kriteriyumlar şeklinde bilmeye, benimsemeye ve benimsetmeye mecburuz. KADRO BUNUN İÇİN ÇIKIYOR.." (*Kadro* C.1.s.3).

Derginin çıkış amacının ifadesi olan bu vurgulardan da anlaşılacağı gibi Kad-

ro'cu anlayış her şeyden önce her devrimin öncelikle kitleler nezdinde meşru-iyetinin sağlanmasının en acil görev olduğu ve bunu gerçekleştirebilecek po-tansiyele de sadece dar bir kadronun sahip olabileceği noktasından hareket et-mektedir. Bu noktadan hareketle devrimin yerleşmesi için gerekli olan, ancak ve sadece dar bir aydın kadro tarafından kurgulanabilecek olan ideoloji, hem söz konusu konjonktürde içinde yaşanılan dönemin devrime hizmet edecek bi-çimde algılanmasını sağlayacak, hem de ileriye dönük toplumsal projeksiyonun çerçevesini çizecektir. Bu noktada Kadro Hareketini oluşturan aydınların ente-lektüel geçmişleri önem kazanmaktadır. Yakup Kadri Karaosmanoğlu dışında diğer tüm Kadrocular marksist bir gelenekten gelmektedirler. Geldikleri bu nok-tada marksizmle ilişkilerini koparmış olmakla beraber, bu geleneğin etkilerini yaklaşımlarında izlemek mümkündür.⁵ En genel hatlarıyla özetlemek gerekirse, Kadrocu yaklaşıma göre marksizmin sınıf çatışmalarına dayalı analizi, dünyaya örnek teşkil eden, sömürgecilğe karşı gerçekleştirilmiş Türk Devrimini açıklaya-mamaktadır. Çünkü artık çatışma ve çelişki sınıflar arasında değil, batının sana-yileşmiş kapitalist ülkeleriyle bunlar tarafından sömürge ya da yarı sömürge du-rumuna düşürülmüş, bu nedenle sanayileşememiş ülkeleri arasındadır. Türk Kurtuluş hareketi bu çelişkinin ürünüdür bu nedenle yapılması gereken, sınıf ça-tışmalarına ve hakimiyetine dayanmayan bir toplumsal projeyi hayata geçirmek olmalıdır. Sınıf çatışmalarına dayanmayan, tek vücut olmuş bir toplum aynı za-manda sömürgecilğe karşı sürdürülen mücadelenin de garantisi olacaktır. Bu durumda ne kapitalist ne de sosyalist olan, üçüncü bir proje hayata geçirilmeli-dir. Gelişmemişliğin nedeni Kapitalist Batı'nın emperyalizmidir, Batı'nın emper-yalizmiyle baş edebilmek için onların silahlarıyla donanmak gerekmektedir. Bu anlamda batıdan alınması gereken teknik ve bilimsel yöntemleridir. Bunlar dı-şında gelişme için izlenecek yol Türkiye'nin şartlarına özgü olacaktır. Bu doğrul-tuda kendilerine atfettikleri inkılabın ideolojisini oluşturma misyonu, Devletçilik olarak tanımladıkları toplumsal projede ifadesini bulmaktadır. Bu anlamda dev-letçilik bir araç değil bir amaçtır.

Dolayısıyla devletçilik olarak tanımladıkları toplumsal proje, hayatın her ala-nının denetim altına alındığı ne kapitalist ne de sosyalist olan, otoriter niteliğe sahip, ötarşie dayalı bir üçüncü yoldur ve bu projede demokrasiye yer yoktur. Aydemir'in yukarıdaki vurgusuyla "...inkılap bitaraf bir nizam değildir....inkılap ona taraftar olanların iradelerine, taraftar olmayanların iradelerinin kayıtsız şartsız bağlanması demektir...." Bu vurgudan hareketle Aydemir, demokrasiyi kapitaliz-min ideolojik kılıfı olarak tanımlamaktadır. Demokrasiye ilişkin bu tespit Ayde-mir'in *İnkılap ve Kadro* adlı kitabında detaylı bir biçimde anlatılmaktadır. Ayde-mir'e göre çağdaş demokrasi; "...toplum içinde bütün kabiliyetlerin, ahenkli ve muvazeneli bir şekilde gelişmesine imkan veren makul bir sosyal nizam ola-rak..." tarif edilebilir (Aydemir, 1968, s.165). Ancak, bu nitelikte ideal bir demok-rasi hiç bir ülkede hayata geçmemiştir. Bu haliyle yine de daha önceki düzenle-

⁵ Bu konuda bkz;(Boratav, 1982), (Sezgin, 1978), (Yanardağ, 1988), (Eliçin, 1996), (Gülalp, 1987).

re göre daha ileri bir aşamayı temsil eden, 19.yy'ın iktisadi süreçlerinin siyasi ifadesi olan demokrasi, 20.yy'ın gelişen ve karmaşılaşan iktisadi ilişkileri karşısında yetersiz kalmış ve bunalıma girmiştir (a.g.e., s.166).

Bu bunalımın nedeni, "...dünyanın gidişinde ve milletlerin içinde meydana gelen ve elbette ki bu dünya nizamının etkileri altında gelişen bünye değişikliklerinden doğmaktadır. Bu sebeple ve bugünkü şekli ile klasik demokrasi, ana ilkelere ve müesseseleri ile Batıda artık verebileceğini vermiştir. Batı dışındaki memleketlere ise artık bir şey vaatetmmektedir" (a.g.e, s.168).

Aydemir'e göre sınıf çatışmalarının olduğu batı tipi çelişkili toplumlarda demokratik hürriyetler biçimseldir. Çünkü batı, kendi demokrasi pratiğini yaşarken bir taraftan kendi içinde sınıf çelişkilerini yaratmış, diğer taraftan dünyanın geri kalan kısmını sömürgeleştirmiştir.

Dolayısıyla, "...sömürgeci olan ve sömürgelerden çekilen alın teri ve fazla kıymetler hesabına yaşayan bir nizamda, ferdin hakkından ve insanın hürriyetinden bahsetmek, gerçeğe karşı bir ihtihza olur. Çünkü sömürgelerde ferdin, iktisadi, siyasi ve hukuki bütün hakları çalınmıştır. Sömürgeci ülkelerde ise fert; ancak, sömürgelerden çalınan bu haklar hesabına, kendi bencil ve lanetleme hak ve refahına sahip olabilmıştır."(a.g.e., s.171).

Demokrasiye ilişkin marksizm esintili bu değerlendirmelerden sonra Aydemir, kendi eklektik, otoriter demokrasi ve hürriyet anlayışını ortaya koymaktadır. Buna göre gerçek hürriyet;

"...millet denilen topluluğun hayrına ve onun emrinde iş ve vazife sahibi olmaktır....Fert gerçek yerini ve itibarını ancak, özgür bir millet içinde, verimleri, imkanları, dar birtakım menfaat zümrelerinin çıkarına değil, halkın hayrına işleyen bir millet nizamı içinde bulabilir. Her türlü sömürgecilik ve yarı sömürgecilik kayıtlarından arınmış, hür ve eşit haklı bir milletler dünyasında bulabilir. İnkılabımızın savunduğu ve temsil ettiği hak ve hürriyetler rejimi budur" (a.g.e, s.170-171)

Demokrasi ve hürriyete ilişkin bu yorumun mantıki uzantısı ise doğal olarak tek lider etrafında toplanmış kadro olacaktır. Aydemir'e göre kadroda,

"partilerde olduğu gibi geliş güzel her vatandaşın yeri yokturkadro milletin bütün kalabalıklarını kendi teşkilatı çerçevesi içinde toplayamayabilir Fakat fikirlerinin isabeti ve yetiştirdiği inkılap neslinin liyakat ve heyacanı ile o bu kalabalıkları, her zaman sevk ve idare edebilecektir "(a.g.e.s.259).

Demokrasinin ve katılımın dışlandığı tek lider ve etrafında toplanmış kadroya dayalı bu projeye esas rengini veren ise elbette devlet olacaktır. Devlete lider ve kadro nezdinde atfedilen misyon, sosyo-ekonomik bir proje olarak devletçiliktir. Bu projeye göre tüm toplumsal süreçler devletin denetiminde ve onun tanımladığı çerçevede iradi müdahalelerle yönlendirilecek ve bu yolla, başlamış olan devrim tamamlanacaktır.

Kadrocuların sistematik bir biçimde kurguladıkları ileriye dönük radikal proje bir yanıyla doğru tespitlere dayanırken yaşanan süreç karşısında idealist/romantik bir pozisyona asılı kalmıştır. Öngördükleri toplumsal gelişme projesi devlet ve kadroya potansiyel iç ve dış engeller karşısında ikili bir misyon atfetmektedir. Bir taraftan tasarlanan içe kapalı, otarşik gelişme projesinin hayata geçmesi için, *Batıya Karşı, Batıya rağmen Batı'nın ulaştığı düzeye ulaşma* yolunda mücadele edilecek, diğer taraftan demokrasi ve katılımı dışlayan anlayış nedeniyle gelişme, *halk için, ancak gerekirse halka rağmen* gerçekleştirilecektir. Kadrocuların ileri sürdükleri bu toplumsal projenin yönetici kadronun yapmış olduğu kapitalist modernleşme tercihi karşısında hiç bir şansı olamamıştır. Kapitalist sermaye birikiminin verili toplumsal yapı ve konjonktürde dayattığı pragmatizm ve düşünsel eklektizm kadro hareketinin etkinliği ve sınırlarını belirlemiştir. Bu çerçevede Mustafa Kemal ve İsmet İnönü'nün desteğini alan *Kadro* Dergisi, bu desteğin çekilmesiyle beraber yayınına son vermiştir. Bu gelişme Ş. Süreyya Aydemir'in *İnkılap ve Kadro* kitabının Mustafa Kemal'e atfen yazdığı son paragrafının mantığına uygun bir durumdur. Aydemir, kitabını şu paragrafıla bitirmektedir; "Sözlerimiz, bu dava üstüne söylenecek sözlerin, ne en kusursuz, ne de en sonuncusudur. Son söz ve kusursuz söz, bu davanın sahibine aittir..." (a.g.e., s.303). Son söz söylenmiş ve Kadroculara inkılapa başka biçimlerde, farklı alanlarda hizmet etmekten başka bir seçenek kalmamıştır. Kişisel bir tasarrufla ortaya çıkan bu durum sürecin mantığına uygun bir gelişmedir. Nitekim Ş. Süreyya Aydemir, kendisinden II. Dünya Savaşı sonrasında uygulanmak üzere hazırlanması istenen planı savunduğu Kadrocu esaslara göre hazırlamış, ancak yine sonuç alma şansına sahip olamamıştır. Devletçilik esasına dayalı, sanayi öncelikli plan, savaş sonrası konjonktürün ilk sinyalleri karşısında uygulanamaz bulunmuş ve tarım öncelikli bir plan hazırlığı başlatılmıştır.⁶

Pratik süreçleri yönlendirme açısından başarısız olan Kadrocu anlayış, az gelişmişliğin nedenlerine ilişkin tespitleri dolayısıyla bir düşünce akımı olarak 1960'lı yıllarda Yön hareketinde ve daha sonraları ise sol içinde yapılan milli demokratik devrim tartışmalarında önemli bir etkiye sahip olmuştur. 12 Eylül 1980 darbesiyle Türkiye'nin yaşadığı dönüşümün sonucu olarak yaşanan, bir anlamda toplumsal parçalanmanın ve "küreselleşme" olarak ifade edilen, dünya genelinde hüküm süren kapitalizmin yeniden yapılanma pratiğinin ortaya çıkardığı sonuçlara ulusallık ekseninde verilen tepkilerde Kadrocu tezlerin izleri belirgin bir hal almıştır. Atilla İlhan'ın *Cumhuriyet* gazetesindeki köşesinde sistemli bir biçimde Kadrocu tezleri ve Sultan Galieyef'i öne çıkardığı yazıları bu anlamda önem kazanmaktadır. İşçi Partisi'nin çizgisinde ve aynı çizgide yayınlanan *Kuvayı Milliye* ve *Ulusal* dergilerinde Kadrocu izler açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır.

⁶ Bu konuda ayrıntılı bir çalışma için bkz. (Tekeli-İlkin, 1981)

Ahmet Ağaoğlu Liberalizmi

Ağaoğlu'nun liberalizm savunusu Doğu-Batı karşıtlığında batı medeniyeti lehine yaptığı tercihle temellenmektedir.⁷ Ağaoğlu, Avrupa merkezli, kültüralist bir yaklaşımla Batı'nın Doğu'ya üstün gelmesini bu medeniyetin bireylerin gelişmesinin önünü açan iktisadi ve siyasi düzeylerdeki bireysel serbestliğe bağlamaktadır. Doğuda eksik olan bu serbestliktir. Bu eksiklik Ağaoğlu'na göre Doğu'nun bir medeniyet olarak gerilmesinin nedenini oluşturmaktadır. Doğudaki bu eksikliğin tersine batı;

"ferde hürriyet ve serbesti temin ettiğinden fert inkişaf etti ve inkişaf eden fertlerden mürekkep garp cemaatleri kendileri inkişaf ettiler ve kuvvet buldular"(Ağaoğlu, 1933, s.138).

Dolayısıyla batı medeniyeti bir bütün olarak kabul edilip, toplum bu medeniyetin esaslarına sadık kalınarak yeniden kurgulanırsa gelişmenin önü açılacaktır. Bu esaslar, iktisadi serbestlik (liberalizm), ve bu serbestliğin siyasi yansıması demokrasidir. Ağaoğlu'nun liberal bakışında devlet müdahalesi dışlanmamaktadır. Devlet doğası gereği devletçidir; *"....Binaenaleyh devletin devletçilik sıfatı esas itibariyle inkan gayri kabil bir seniyedir..."* (Ağaoğlu, 1933, s.30). Önemli olan, devletin hangi aşamada müdahale edeceği ve bu müdahalenin sınırlarının net bir biçimde çizilmesidir. Devletin yapacağı müdahalenin zamanlaması, Ağaoğlu'na göre kritik bir öneme sahiptir. Bu önem toplumların evriminde çatışma ve çelişkiye atfettiği ilerlemeci misyonla ilgilidir. Ağaoğlu, Marx ve Engels'in tarihin sürekli sınıf çatışmaları ve çelişkilerinin ürünü olduğu tezine atıfla bu konudaki anlayışını şöyle ifade etmektedir;

"her 'oluş' merhalesinden sonra çıkan tezatlar ve çarpışmalar daha kanşık, daha çetin ve daha muaddal oluyor. Çünkü zaten bu tezatlar ve çarpışmalardır ki içtimai tekamülün seyir ve devamını temin eder. Ve binaenaleyh her merhaleden sonra gelen nizam tarzı daha mütekmil daha özlü ve daha çapaşık olduğundan doğurduğu tezatlarda daha özlü ve daha kanşık oluyor" (Ağaoğlu, 1933, s.40)

Bu çelişki ve çatışma ortamının bireysel gelişmenin önünü açan bir özelliğe sahip olduğunu düşünen Ağaoğlu'na göre devlet müdahalesi, söz konusu çelişki ve çatışmalar ortaya çıktıktan sonra düzenleyici bir işlev görebilir. Aksi takdirde, sınıf çatışması ve çelişkilerinin önünü kesecek nitelikteki müdahaleler doğu medeniyetlerinin gerilemesinin nedenini oluşturan bireysel gelişme için de engel teşkil edecektir. Ağaoğlu'nun Batı'nın yaşadığı kapitalist modernleşme modeline referansla ileri sürdüğü bu yaklaşımın mantıki sonucu, kapitalist modernleşme sürecinin dışında kalan geri toplumlarda devlet müdahalesinin gelişmenin önünü tıkayacağıdır. Dolayısıyla bu tür toplumlarda devlet müdahalesi için gerekli zemin oluşmamıştır. Bu durumda yapılacak müdahale;

⁷ Bu konuda bkz. (Ağaoğlu, 1927)

"...muzırdır. Çünkü tezadı inkişaf tarikiyle doğuracak ferdi faaliyetlere engel çıkarır. Bu münasebetle burada Engels'in bir sözünü zikrederim. Büyük mütefekkir diyor ki: "Siyasi kuvvetin iktisadi inkişafa tekabül etmeyen müdahalesi iktisadi ta esasından sarsar" (Ağaoğlu, 1933, s.62).

Devlet müdahalesinin zamanlaması, sınırları ve niteliğine ilişkin bu vurguları yapan Ağaoğlu, demokrasi ve özgürlükler konusunda batı demokrasilerini referans almakta, ancak bu ideali gerçekleştirme konusunda yine batı-doğu karşıtlığından hareket etmektedir. Gelişme için gerekli çelişki ve çatışmaların ortaya çıkmadığı, bu anlamda olgunlaşmamış bir toplumda devlet ve devleti temsil etme gücüne sahip azınlık, toplumu demokrasi ve özgürlükler doğrultusunda yönlendirmelidir. Bu çerçevede toplum ve birey arasında karşılıklı hak ve sorumluluklara dayalı bir ilişkiyi öngören Ağaoğlu, hükümet etme ve demokrasi konusunda özü itibarıyla seçkin bir bakış açısına sahiptir:

"...Bendeniz binbir başlı kitlelerin her hangi bir işi başa çıkaracak kabiliyetle bulunduğu hiç bir zaman kail olmadım ve bugün dahi kani değilim. Bilakis ben daima kuvvetli hükümet taraftarı oldum ve elveyim de bu kanatimde her zamankinden daha ziyade sabitim. Bilhassa bizim memleketimiz gibi siyasi ve içtimai tecrübeleri sebkat etmemiş ve iptidai bir halde bulunan muhitlerde kuvvetli hükümetlerin ve mütebaris şahsiyetlerin ehemmiyeti derkenardır" (Soyak, 1972, s.493).

Delayısıyla, Ağaoğlu'na göre Türkiye gibi geri bir toplumsal yapıya sahip bir ülkeyi demokrasi idealine yönlendirmek ancak, bu ideale bağlı seçkinler ve güçlü hükümetlerle mümkün olacaktır. Ağaoğlu, bu yönlendirmeye ortaya çıkmasını beklediği toplum tipini, *Serbest İnsanlar Ülkesinde* adlı romanında bir ütopya kurgusuyla anlatmaktadır. Toplum-devlet-birey kategorileri arasındaki ilişkinin, bir aidiyet duygusunun tanımladığı karşılıklı hak ve görevler aracılığıyla ortaya konduğu bu liberal ütopya, Ağaoğlu'nun bir tür sosyal devlet anlayışına sahip olduğunu ortaya koyuyor.⁸ Ağaoğlu'nun temsil ettiği liberalizm anlayışının klasik bırakınız yapsınlar esprisine dayalı liberal anlayışa tam olarak tekabül etmemesi kuruluş dönemi Türkiye'sinin koşullarına uyum sağlamak gibi bir kaygıyla da ilişkilidir. Ancak siyasal iktidarın dönemin aydınlarıyla kendi beklentileri doğrultusunda girdiği mesafeli ve denetime dayalı ilişki Ağaoğlu'nun tüm uyum sağlama ve yaklaşma çabalarına rağmen, siyasal iktidar tarafından tanımlanmış bir muhalif pozisyonda kalması sonucunu doğurmuştur. Ağaoğlu'nun bir anlamda ehlileşmiş liberalizm ve demokrasi savunusunu zora sokan bir diğer ve önemli faktör liberalizm-demokrasi çizgisinin söz konusu dönemde hali hazırda dünya genelinde olumsuzlanmış olmasıdır. 19.yy. sonu itibarıyla kapitalizmin içine girdiği bunalım ve bunalımı izleyen savaş yıllarının insanlığa getirdiği felaketlerin sorumlusu klasik iktisatçıların formülasyonlarına dayalı serbestlik anlayışı ve bu anlayışın farklı düzeylerdeki ifade biçimi olan bireycilik ve demokrasi

⁸ Bu konuda bkz. (Ağaoğlu, 1933), (Trak, 1981)

olarak görülmektedir. Diğer bir deyişle bu tür kategoriler bunalım koşullarında kapitalizmin kendini yeniden üretmesine hizmet edemeyecek durumdadır. Liberalizm ve demokrasinin konjonktüre hakim eğilimler nedeniyle kredibilitesini yitirdiği bir dönemde Ağaoğlu'nun uyarlanmış da olsa bu çizgiyi savunması entelektüel olarak önemli bir tavidir. Ancak objektif nedenler dolayısıyla Ağaoğlu'nun savunduğu çizgi belirli bir etkiye sahip olmakla beraber verili koşullar açısından karşılığı yoktur. Ağaoğlu'nun bu çizgideki muhalif söylemi SCF deneyimi aracılığıyla kendi iradesi dışında resmi bir kimlik kazanmış ve yaşanan gelişmelerle de tasfiye edilmiştir.⁹

Ağaoğlu'nun liberalizminin daha sonraki süreçlerde ve günümüzde kendilerini liberal olarak tanımlayan hareket ya da partiler üzerinde herhangi bir etkisinin ortaya çıkmamasının pratik süreçler açısından iki nedeni vardır. İlk neden, Özellikle 1945'deki çok partili sürece geçişle beraber gündemi belirleyen liberalizm-devletçilik tartışmalarında kendilerini liberal olarak tanımlayan grubun bu tanımlama sürecindeki esas kaygısı kendilerini diğer gruptan farklılaştırmaktır. Çünkü yaşanan süreçte birikerek ortaya çıkan tüm olumsuzlukların sorumlusu, halkın geniş bir kesiminin nezdinde iktidarı elinde tutan CHP ve onun uyguladığı devletçilik anlayışıdır. Bu anlamda, DP çizgisinin liberalliği bilinçli bir tercih değil, yapay, kısa dönemli siyasal çıkar kaygılarının yönlendirdiği bir tercihtir. Benzer bir kaygıyla CHP'nin de devletçilik anlayışını yeniden gözden geçirmesi, devletçiler-liberaller ayırımının esasa dair bir ayırım olmayıp, yapay bir ayırım olmasını beraberinde getirmiştir. Bu yapaylık o günlerden günümüze yansıyan ve kendini farklı düzeylerde yeniden üreten önemli bir özelliktir. DP'nin "liberal" sıfatına bu şekilde sahip olması, diğer bir deyişle, esas olarak siyasal kaygıların belirlediği bu pozisyonunun Ağaoğlu'nun belirli bir sistematığa sahip çizgisini benimsemesi mümkün değildir. Nitekim DP'nin süreç içinde gerçekleştirdiği uygulamalar sözkonusu süreçte tanımlandığı yapay haliyle "liberalizm"ın dışında seyretilmiştir. Bu durum kapitalist sermaye birikim mantığının gereklilikleriyle doğrudan ilişkilidir. DP'nin uyguladığı, devlet müdahalesiyle tanımlanan iktisat politikaları bu gerekliliğin sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Ağaoğlu'nun liberalizm anlayışının bugünün liberalleri açısından bir referans teşkil edememesinin nedeni ise doğrudan kapitalizmin ulusal ve uluslararası düzeylerdeki gelişme süreçleriyle ilişkilendirilebilir. Buna göre Ağaoğlu'nun toplumsal projesi, liberalizmin itibar yitirdiği, kapitalizmin bunalımının asli sorumlusu ilan edildiği bir sürecin özelliklerini ve kuruluş döneminin koşullarını göz ardı etmeyen liberal esaslara dayalı bir projedir. Bu özelliğiyle söz konusu projenin bugünün liberallerine hitap etmesi mümkün değildir. Bu gün dünya genelinde hakimiyet kuran liberal söylem ve liberal pratikler, bu sefer karşımıza kapitalizmin içine girdiği krizden çıkışı mümkün kılacak tek yol olarak ifade edilmektedir. Egemen bir söylem olarak dünya genelinde son çeyrek yüzyıla damgasını vuran liberal söylem sahip olduğu Sosyal-Darvinist etik ile, 19. yüzyılın vahşi ka-

⁹ Bu konuda bkz. (Ağaoğlu, 1969)

pitalizminden sonra insanlığın karşısına bir kez daha çıkmıştır. Bu söylem her türlü insani eylem yada düşünceyi geçersizleştirdiği, piyasa mantığına bağlayarak metalaştırdığı bir davranış ve düşünüş tarzını dayatmakta ve yeniden üretmektedir. Ağaoğlu'nun toplum ve bireyi karşılıklı hak ve sorumluluklarıyla tanımladığı, ve bu anlamda refah devleti uygulamalarıyla paralellik arz eden anlayışı günümüz liberalleri açısından kapitalizmin krizinin nedeni olarak algılanmaktadır. Bu nedenle günümüz liberal söylemi ile Ağaoğlu'nun liberal anlayışı arasında sürekliliğe dayalı bir ilişki kurulabilmesinin nesnel koşulları yoktur.

Ahmet Hamdi Başar

Ahmet Hamdi Başar kuruluş sürecinde sadece bir cumhuriyet aydını kimliğiyle değil, aynı zamanda bir müteşebbis kimliğiyle de yer almıştır.¹⁰ Düşünce dünyasının genel çerçevesi ve bu çerçeveden hareketle yaptığı ileriye dönük projeksiyonlar, sermaye biriktirmeye dönük pratikleriyle genel bir uyum içindedir. Kapitalizme, kapitalizmin krizine ve demokrasiye ilişkin tespitlerinde Kadrocularla belirli paralellikler arz eden Başar, gelişmenin nasıl sağlanacağı konusunda Ağaoğlu'na yaklaşmaktadır. Buna göre, Türkiye'nin içinde bulunduğu gerilik Osmanlı devletinin sahip olduğu toplumsal yapıyla ilişkili olduğu kadar batı kapitalizminin gelişmesiyle de yakından ilişkilidir. Batı medeniyetinin temelini serbest mübadeleye dayalı liberalizm ve buradan türeyen demokrasi oluşturmaktadır. Diğer taraftan kapitalizmin içine girdiği bunalım yine serbest mübadelelerin doğası gereği eşitsiz işlemesi sonucu ortaya çıkmıştır. Başar'a göre Batının içine girdiği bu kriz, gerektiği gibi değerlendirilebilirse Türkiye'nin gelişmesi açısından bir şans halini alabilir.

Başar'ın bu değerlendirmelerde hareket noktasını kapitalizmin gelişme sürecine hükmettiğini vurguladığı çatışma ve çelişkiler oluşturmaktadır. Başar'a göre kapitalizmin geldiği noktada;

"mübadele mekanizmasının bu ilerlemiş şekli dünya üzerinde mühim değişiklikler yapmıştır. Emperyalizm ve kapitalizm birbirlerine yardımcı olarak ve serbestçilik cereyanları ile kuvvetlenerek gerek insanlar ve gerek memleketler arasında geniş bir takım 'tezatlar' meydana getirmiştir" (Başar, 1982, s.184).

Söz konusu tezatları Başar üçlü bir ayırım içinde ele almaktadır. Buna göre, sınıf tezadı; batılı gelişmiş ülkelerde söz konusudur ve bu tezat sınıfa dayalı devrimlere neden olmuştur. Müstemleke tezadı; 'sanayici-zıraatçı veya 'metropol-müstemleke' memleketleri arasındaki farkı ortaya çıkarmıştır. Üçüncü tezad ise hem ülke içinde hem de ülkeler arasında söz konusu olan farklılık tezadıdır (Başar, 1982, s.186).¹¹ Bu çelişki ve çatışmalarla tanımlanan durumlar kapitaliz-

¹⁰ A.Hamdi Başarın ikili kimliğinin değerlendirmesi için bkz., (Belge, 1976), (Boratav, 1982), (Eliçin, 1996), (Küçük, 1982)

¹¹ Başarın bu tespitlerini geliştirdiği ve detaylandırdığı çalışması için bkz., (Başar, 1941).

min gelişmesine paralel olarak belirginleşmiş ve güçlenmiştir. Böyle bir ortamda Türkiye'nin yaşadığı dönüşümü ise Başar, şöyle yorumlamaktadır:

"...Bir taraftan müstemleke tezadı ile sanayimizi kurmaktan, ve bu vasıta ile elde olunacak fazla kıymetten mahrum olduğumuz gibi, diğer taraftan, ileri ziraat memleketleri ile aramızdaki farklılık tezadından mübadelede noksan kıymet elde etmeğe mahkum kalıyorduk. Binaenaleyh nasıl Rus ihtilali, bir sınıf ve müstemleke, yani iki nevi tezadın tasviyesi hareketi ise, son Türk inkılabı da bir farklılık ve müstemleke, yani o da iki nevi tezadın tasfiyesi hareketi neticesidir"(Başar, 1982, s.188)

Başar'ın demokrasiye ilişkin düşünceleri de bu çerçeveye oturmaktadır. Demokrasiyi iktisadi güç ilişkilerinin bir yansıması olarak kabul eden Başar'a göre demokrasinin eksikliği geri kalmışlığın nedeni değil sonucudur. Söz konusu konjonktürde batılı demokrasilerin içine girdiği kriz, aslında demokrasinin değil serbest mübadele sisteminin içine girdiği krizdir, onun yansımasıdır. Buna göre demokrasi ulusal ve uluslararası düzeylerde paylaşım sorununun çözümüne bağlı bir toplumsal ilişki biçimidir. Doğu'da demokrasi yoksa bunun nedenini;

" iktisadi sebeplerde ve nihayet tarih akışının gidişinde aramak lazımdır. Demokrasi bu medeniyet nizamına bağlı olan ve o medeniyetin inkişafı ile hasıl olan bir şeydir. Hangi millet tekniği ile ve sermayesi ile mübadele mekanizmasına tahakküm etmiş ve bu kanalla kendi memleketi dışından mütemadiyen kendi içine servet akıtabilmiş ise, demokrasi ve ferdi hürriyete sadık kalmış, bu imkanlara malik olmayan milletlerde ise 'demokrasi' olmamıştır"(Başar, 1982, s.194)

Bu değerlendirmelere ek olarak Başar, demokrasi idealine bağlı olduğunu da vurgulamaktadır. Ancak, gelineen noktada batılı anlamda bir demokrasinin oluşturulabilmesi için öncelikle iktisadi olarak yapılanmak ve güçlenmek gerekmektedir.

Buna göre yapılması gereken, kendisinin ileri sürdüğü, birey ile devlet arasında birinin diğeri için feda edilmediği, dengeli bir ilişkinin kurulabileceği İktisadi Devletçilik'in uygulanmasıdır. Bu yolla demokrasinin kurulması da mümkün olacaktır. Türkiye gibi ülkelerde bu süreçte ortaya çıkacak olan fazla kıymet;

"...dışarıdan değil, içeriden toplanacaktır. Makineye sahip olanlar köylüyü, işçiye ve müstehliki, vazifeleri icabı isteseler de istemeseler de, bir müstemleke halkı gibi istismar edecekler ve yeni doğan zenginliğe mukabil memlekette fakirlik çoğalacaktır. Sanayileşme ve makineleşme hareketlerinden sonra Türkiye'de köyün ve köylünün daha düşük bir hayat seviyesi-ne katlanmasının sebebi budur."(Başar, 1948, s.8)

Başar, tüm bu nedenlerden hareketle ortaya çıkan bu artışın makul ve meşru bir bölümünün " teşebbüs kudretini, sermayesini ve ihtisasını ortaya koyarak, bir takım risklere katlanarak para kazanan..." kişilere bırakılması gerektiğini belirt-

mekte, ancak söz konusu artışın önemli bir kısmının, "...topluluğun ve onu temsil eden devletin" hakkı olduğunu vurgulamaktadır. Bu bakış açısından hareketle devletçiliği değerlendiren Başar'a göre yaşanan konjonktürde liberalizm mi, yoksa devletçilik mi doğrudur tartışması yanlış bir tartışmadır. Artık her herde farklı biçimler alıyor olmakla birlikte devletçilik uygulanmaktadır. Dolayısıyla yapılması gereken tartışma uygulanacak olan politikaların fertçi bir devletçiliğe mi, yoksa devletçi bir sosyalizme mi dayanması gerektiğine ilişkin olmalıdır. Başar, kapitalist sermaye birikiminin bir gerekliliği olarak gördüğü iktisadi devletçilik anlayışında idari devlet, ferdi teşebbüsün önünü açacak, koruma, düzenleme ve himaye etme gibi müdahalelerde bulunurken kendi alanını genişletmeyecektir.¹²

Ahmet Hamdi Başar'ın iktisadi Devletçilik-İdari Devletçilik ayrımıyla yaptığı liberalizm yorumu ve bu çizgide siyasal iktidarı etkilemek için gerçekleştirdiği pratiklerin de karşılık almaması, Ağaoğlu ile aynı kaderi paylaşmasına neden olmuştur.¹³

Yaptığı tespit ve yorumlarıyla dönemin siyasal iktidarı nezdinde kabul görmeyen Başar, yaşadığı hayal kırıklığını Demokrat Parti'nin kuruluşunda yer alarak açık bir muhalefete dönüştürmüştür. Ancak Demokrat Parti'nin "liberalliği" ile de uyum sağlayamadığı için bu partiden de istifa etmiştir.¹⁴ Bu anlamda Başar'ın temsil ettiği liberal yorum da daha sonraki süreçlerde liberal kimlikle ortaya çıkan hareket ya da partiler üzerinde her hangi bir etkiye sahip olamamıştır. 1948'de İstanbul'da gerçekleştirilen İktisat kongresi bu duruma iyi bir örnek teşkil etmektedir.

22 Kasım 1948'de İstanbul'da İstanbul Ticaret Derneği'nin öncülüğünde İstanbul Ticaret Odası ve Türkiye İktisat Derneği'nin katılımıyla düzenlenen İktisat Kongresi, 1923'de toplanan İzmir İktisat Kongresinden sonra toplanan, cumhuriyet tarihinin ikinci iktisat kongresidir.¹⁵ Kongrede sunulan bildiriler ve kongre sonunda alınan kararlar "liberal" bir içeriğe sahiptir. Ancak bu kongre gerçekleştirildiği dönemdeki etkilerine rağmen üzerinde hemen hemen hiç durulmamış, unutulmuştur. Nitekim, 1981 yılının Kasım ayında İzmir'de toplanan kongre, İkinci Türkiye İktisat kongresi olarak adlandırılmıştır. Bu unutkanlığın Türkiye'de "liberal" dönemin başlangıcına rastlaması, 1948 kongresinin "liberal" içeriği göz önüne alındığında ironik bir hal almaktadır.

Bu ironinin arkasında yatan neden liberalizm kavramının ima ettiği iktisadi ve siyasi düzeylerdeki serbestlik anlayışının ve/veya durumunun biraradalığının biçimsel bir beraberlik olması, esasta bu iki düzeyin kendi içinde çakışmamalarıdır. Bu çakışmamanın nedeni ise liberalizm kavramının ortaya çıktığı dönemde ima ettiği serbestlik ve özgürleşme anlayışının esas olarak güç ilişkileri bağla-

¹² Bu konuda bkz. (Başar, 1933)

¹³ Bu konuda bkz. (Başar, 1945)

¹⁴ Bu konuda bkz., (Başar, 1956)

¹⁵ Bu konuda bkz. (Toprak, 1982), (Türkay, 1994)

mında anlam kazanmış olmasıdır. Serbestlik ve özgürleşme, kapitalizmin ortaya çıkmaya başladığı dönemde geçerli olan güç ilişkilerine bağlı ve tamda bu nedenle 'doğal' kabul edilen bağlardan ve bağımlılıklardan kurtulmak, insanların kendi hayatları üzerinde tasarrufta bulunma hak ve yetkisini kendilerinde görmeleri anlamına gelmektedir. Söz konusu süreçte burjuvazinin savunduğu ve temsil ettiği liberalizmin tepkiselliği bu çerçevede anlam kazanmaktadır.

Tarihsel bir aktör olarak burjuvazinin yükselmesi, içinde bulunduğu verili koşullarda geçerli olan güç ilişkilerinin tanımladığı 'doğal' sınırlamalardan kurtulup, mevcut güç dengesini kendi lehine çevirmesiyle mümkün olmuştur. Tam da bu noktada, güç dengesinde değişen pozisyonuyla bir sınıf olarak yükselen burjuvazi, bu pozisyonuyla tepkisel liberalizmini yeni 'doğallıklara' meşruiyet sağlayacak bir manüpülasyon aracı olarak dönüştürmüştür. Söz konusu doğallıkların sınırı, değişen koşullarda özel mülkiyet ve dolayısıyla kendi çıkarını en üst düzeye çıkarmak anlayışıyla tanımlanmaktadır. Bu anlayış çerçevesinde merkezi bir önem kazanan birey, " *...mülk sahibi olduğu veya olabileceği ölçüde, kendini diğer kişi ve kurumlardan özgür hisseder. Varlığını sürdürmek için bağımlı değildir*" (İnsel, 1990, s.61). Dolayısıyla tarihsel olarak mülkiyete endeksli güç ilişkileriyle anlam kazanan liberalizm kategorisi, yine tarihsel nedenlerle var oluş koşullarına meşruiyet sağlayabilmek ve sürdürebilmek için muhafazakar bir içeriğe sahip olmuştur. Böylece özgürlük, serbestlik imalarının tarihsel olarak, belirli bir bağlamda sahip oldukları içerikleri boşalmış/boşaltılmış bir görüntüden ibaret kalmıştır. Bu durumu A. Başar'ın klasik iktisatçıların ileri sürdükleri serbest mübadele tezlerine ilişkin yaptığı ironik değerlendirme ile ifade etmek gerekirse ; " *Onların kanun diye bulduk zannettikleri şeyler, boşluğundan dolayı her yere uyan çerçevelerden başka şeyler..*" değildir (Başar, 1982, s.169).

Değerlendirme

Bu yazıda farklı referanslara sahip idealist üç cumhuriyet aydınının mevcut siyasal iktidarla ilişkilerinin niteliği, devlet-demokrasi-gelişme kavramlarına atfettikleri anlam ve bu doğrultudaki pratiğin nasıl olması gerektiğine ilişkin görüşleri genel hatlarıyla yukarıda ortaya konmaya çalışıldı. Sermaye birikimi sürecinin ulus-devlet formunda yeniden kurgulandığı bu dönemde temel referans kapitalist ilişkilerle tanımlanan Batı tipi bir toplumdur. Dolayısıyla ileri sürülen tüm tezlerin bu proje ile uyumlu olması asgari bir koşul olarak ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede bakıldığında sözkonusu aydınların kuruluş dönemi koşullarında bu bağlamdaki vurgularının asgari müşterekleri, kendi içlerinde farklılaşmakla birlikte, devlete endeksli bir düşünsel pratiğe sahip olmalarında ortaya çıkmaktadır. Örtük ya da açık, devlete atfedilen önem pragmatik bir tavrı beraberinde getirmiştir. Ancak, önceden, bir şekilde tanımlanmış bir toplumsal kuruluş sürecinde bu pragmatik tavrın nesnel koşulları vardır. Bir başka deyişle yaşanan sürecin toplumsal gerçekleri göz önüne alındığında bu tavır sürecin doğasına uygundur. Bu uygunluk sözkonusu aydınların siyasal iktidarı ve dolayısıyla pratik

süreçleri etkileyebildikleri anlamına gelmemektedir. Siyasal iktidarın kendi içindeki gerilim ve çatışmalar aydınlarla iktidar arasındaki denetime dayalı asimetrik ilişkiyi de etkilemiştir. Bu durumun aydınların pratik süreçlere ilişkin tasavvurlarının etkisizleşmesinde de rolü vardır. Söz konusu etkili olamama durumu Aydemir'in temsil ettiği Kadrocu çizgi açısından daha sonraki dönemlerde ve bugün belirli hareket ve oluşumlara düşünsel referans teşkil etmek suretiyle kısmen aşılmış görünmektedir. Ağaoğlu ve Başar için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Bu durum öncelikle tarihsel gerekliliklerle bağlıdır. Kadrocu tezlerinin izlerinin bugün sürdürülebilir olması, bu tezlerin hareket noktasını oluşturan kapitalizme ilişkin tespitlerinden kaynaklanmaktadır. Küreselleşme olarak ifade edilen, liberal söylemin yönlendirdiği yeniden yapılanma sürecinin olumsuzluklarının ortaya çıkmaya başlaması ulusallıkla tanımlanan tepkileri beraberinde getirmiştir. Kadrocu tezler karşılıklarını bu tepkide bulmuştur. Bu ortamda Ağaoğlu'nun sosyal liberalizmi, bugünün gerekliliklerine cevap verememekte, hakim olan sosyal darvinist liberal söylem için bir referans oluşturmamaktadır. Benzer bir durum Başar için de geçerlidir. Son dönemde oldukça sık telafuz edilen toplumsal hafızasızlık, Türkiye'deki liberal çizgi açısından objektif koşulların beslediği bir süreksizlikte ifadesini bulmaktadır. Bu süreksizlik ise herkesin kendini biricik liberal tanımlamasına yol açmaktadır (Çoşar, 1997, s.156).

Kaynakça

- Ağaoğlu, Ahmet; 1927: *Üç Medeniyet*, Türk Ocakları Hars Neşriyatı, Sayı.8.
- Ağaoğlu, Ahmet;1933: *Serbest İnsanlar Ülkesinde*, Sanayii Nefise Matbaası, İstanbul.
- Ağaoğlu, Ahmet;1933: *Devlet ve Fert*, Sanayii Nefise Matbaası, İstanbul.
- Ağaoğlu, Ahmet;1942: *İhtilal mi, inkılap mı?*, Ankara.
- Ağaoğlu, Ahmet;1994: *Serbest Fırka Hatıraları*, İletişim Yay. İstanbul.2. Baskı.
- Aydemir, Ş.Süreyya; 1968: *İnkılap ve Kadro*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Başar, A. Hamdi;1933: *İktisadi Devletçilik*, Matbaacılık ve Neşriyat TAŞ. İstanbul.
- Başar, A. Hamdi;1941. *Değişen Dünya*, Kenan Basımevi ve Kışe Matbaası, İstanbul.
- Başar, A. Hamdi; 1945: *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*, İstanbul.
- Başar, A.Hamdi; 1948: "Devletçilik ve Devlet Müdahalesi" 1948 İktisat Kongresi Tebliğler Bülteni, Duygu Matbaası, 1948.
- Başar, A.Hamdi; 1956: *Demokrasi Buhranları*, Türkiye Basım Evi, İstanbul.
- Başar, A.Hamdi;1982: "İktisadi Devletçilik Hakkında Konferans", Kooperatif, Seçme Yazılar. Ed. Bülent Varlık. Gazi Üniversitesi Yay., No.10.s.150-177. Başar, A.Hamdi;1982: "Türk Devletçiliği ", Kooperatif, Seçme Yazılar. Ed. Bülent Varlık. Gazi Üniversitesi Yay., No.10.s.178-206.
- Belge, Murat; 1976: "Ahmet Hamdi Başar'ın Kitabı Dolayısıyla 27 Mayıs Üzerine Düşünceler" *Birikim*, Sayı 11. S.14-23
- Belge, Murat; 1983: "Tarihi Gelişme Süreci İçinde Aydınlar", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*" s.122-128
- Boratav, Korkut;1982: *Türkiye'de Devletçilik*, Ankara, Savaş yay.
- , 1984: "Savaş Yıllarının Bölüşüm Göstergeleri ve Rantlar Sorunu", *Yapıt*, sayı 8.

- Çoşar, Simten;1997: "Ahmet Ağaoğlu: Türk Liberalizminin Açmazlarına Bir Giriş", *Toplum ve Bilim*, S.74.s.155-175.
- Eliçin, Emin Türk ;1996: *Kemalist Devrim İdeolojisi*, Sarmal Yay. İstanbul
- Gülalp, Haldun;1987: *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri*, Yurt Yay. İstanbul
- İnsel, Ahmet;1990: *Türkiye Toplumunun Bunalımı*, Birikim Yay. İstanbul.
- Kadioğlu, Ayşe;1998: "Laiklik ve Türkiye'de Liberalizmin Kökenleri", *Defter*, Bahar, S.33., s.41-65
- Kara, Nihal; 1985: "Türkiye'de Çok Partili Sisteme Geçiş Kararnının Nedenleri", *Yapıt*, Sayı.8, s.64-75
- Karpat, Kemal;1967: *Türk Demokrasi Tarihi*, İst. Matbaası.
- Keyder, Çağlar; 1989: *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yay. İstanbul.
- Karl Polanyi;1986: *Büyük Dönüşüm; Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, Çev. Ayşe Buğra, Alan Yay. İstanbul
- Soyak, H.Rıza; 1972: *Atatürk'ten Hatıralar*, C.2. İstanbul.
- Tekeli, İ.-İlkin, S.;1981: *Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı*, Ankara, ODTÜ yay.
- Tekeli, İ.-İlkin, S;1984: "Bir Aydın Hareket: Kadro", *Toplum ve Bilim*, Sayı.24 Kış s.35-65.
- Tezel, Yahya; 1982: *Cumhuriyet Dönemi İktisat Tarihi*, Ankara, Yurt Yay.
- Toprak, Zafer; 1982a; *Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)*, Yurt Yay., İstanbul
- Toprak, Zafer; 1982b; "Unutulan Kongre:1948 Türkiye İktisat Kongresi ", *İktisat Dergisi*, sayı: 211-212, s.37-43.
- Trak, Ayşe; 1981: Gecikmiş Bir Kitap Eleştirisi, *Toplum ve Bilim*, S.14.
- Tunçay, Mete;1981: *Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, Yurt Yay., İstanbul.
- Türkay, Mehmet; 1994: 1948 İktisat Kongresi: Yanlış bir Tartışma; "Devletçilik-Liberalizm", *M.Ü.İ.B.F. Dergisi C.X. S.1-2*
- Ülken, H.Ziya;1979: *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İI.Baskı, Ülken Yay. İstanbul.
- Yanardağ, Merdan ; 1988: *Türk Siyasal Yaşamında Kadro Hareketi*, Yalçın Yay. İstanbul.

Dergiler:

- Kadro*; 1983: 1932, Cilt I, (tıpkı basım), Yayına hazırlayan Cem Alpar, AİTİA Yay., Ankara.
- Kooperatif;1982: *Seçme Yazılar 1932-1934*, Yayına Haz. Bülent Varlık, Gazi Ün. Yay. No:10. Ankara
- İstanbul Tüccar Derneği 1948 İktisat Kongresi Yönetmeliği, *Türkiye İktisat Mecmuası*, Ağustos, s.61-62.1948.

KENTSEL TÜRKİYE HANE VE BİREYLERİ İÇİN BİR TABAKALAŞMA MODELİ OLARAK "VERİ SOSYO-EKONOMİK STATÜ İNDEKSİ" (VERİ S.E.S.i.)

Sezgin Tüzün

VERİ Sosyo-Ekonomik Statü İndeksi (VERİ S.E.S.i.)
ERİ Sosyo-Ekonomik Statü İndeksi, Türkiye’de geliştirilerek tartışmaya açılan bir tabakalaşma modeli. Elbette bu model, geçmiş bilgi birikimlerinden ve deneyimlerden yararlanılarak üretilmiş bir model. Bu modelde tanımlanan toplumsal tabakalaşma, içinde toplumsal farklılaşmayı ve değişmeyi de içeren bir kavram. Dolayısıyla durağan değil.

VERİ Sosyo-Ekonomik Statü İndeksi (VERİ S.E.S.i.), Weberci toplumsal tabakalaşma anlayışıyla Marksist değişim yaklaşımlarından etkilenen bir model arayışını yansıtmaktadır. Bu indeks birim olarak HANE’yi ve hane içindeki BİREY’i ele alarak, BİREY’i içinde yaşadığı haneden bağımsız olarak inceleyen yaklaşımlara bir karşı çıkışı simgelediği gibi, aile reisinden hareketle ailenin tabakasal konumunun tanımlanmasına da karşı çıkışı yansıtmaktadır.

Bu modelde HANE, bir çatı altında yaşayan ve barınma-korunma, yeme-içme gereksinimlerini ortak karşılayan, aralarında geçmişten geleceğe bir toplumsal ilişki olan bireyler topluluğunun yaşama mekanı olarak tanımlanmaktadır. HANE’de yaşayanlar çoğunlukla aile oluşturmalarına karşın, bir aileyi oluşturmuyorsa da VERİ S.E.S.i. modeli için yine de bir BİRİM’dir. Dolayısıyla HANE’nin BİRİM olarak toplumsal tabakalar arasındaki konumu saptandığında, o hanede yaşayan tüm bireylerin de hane bazlı tabakasal konumları saptanmış olur. Hanede yaşayan her bireyin, o ha-

nenin toplumsal tabaka konumunun oluşumunda az ya da çok etkisi olmakta ve sonuç olarak hane bireylerinin oluşturduğu toplumsal konum bütünlüğü, HANE'nin ve hanedeki BİREYLER'in tabakasal konumunu ortaya çıkarmaktadır.

VERİ S.E.S.İ. dört temel değişkene dayalı olarak ortaya çıkan değerlerin eşit ağırlıklı bütünlleştirilmesinden oluşan bir bileşik indekstir. Bu indekste kullanılan değişkenler;

1. Aile reisi ve üyelerinin (tüm hane bireylerinin) çalışma biçim ve konumu,
2. 15 yaş ve üzeri hane üyelerinin ortalama öğrenim düzeyi,
3. Ev sahipliği ve yaşanan mekanın toplumsal değeri,
4. Hanede sahip olunan eşya ve araçlar.

VERİ S.E.S.İ.'nde kullanılan bu değişkenlerin hepsi, tek tek kendi başlarına BİREY'in ve HANE'nin toplumsal olarak farklılaşmasında önemli işleve sahiptir. Ancak bu değişkenler tek başlarına yeterince açıklayıcılık taşıyamama gibi bir eksikliği de özlğinde taşımaktadırlar.

İndeks Değişkenleri ve Tabakalaşma Modeli Açısından Önemleri

1. Hane üyelerinin Çalışma Biçim ve Konumları

Çetin ALTAN'ın deyiimiyle "mesleksiz bir toplum" olan Türkiye Toplumunda, mesleki kristalizasyon oluşmuş değil. Bu nedenle de, mesleğe dayalı sınıflamalar gerekli açıklayıcılığı taşıyamıyor. Mesleki gruplandırmaların başarısız oluşu, herhangi bir tabakalaştırma girişiminde kaçınılmaz olarak "çalışma biçim ve konumu"na yönelişi gündeme getiriyor. Ancak bu noktada da, küçük mal ve hizmet üretiminin yaygınlığı nedeniyle bir tek aile reisinin çalışma biçim ve konumu da, ailenin ya da bizim kullandığımız biçimiyle hanenin sosyo-ekonomik konumunu tanımlamaya yeterli olamamaktadır. Hanede tek kişinin çalışmasıyla, birden fazla kişinin çalışması ve çalışma konumlarının farklılaşması, hane gelirini ve dolayısıyla hanenin tüketim gücünü artıran bir öğedir.

Hane, genellikle "ana-baba ve evlenmemiş çocuklardan oluşan çekirdek aile"yi barındıran bir birim olarak ortaya çıksa da, ana ve/veya baba kan bağı doğrultusunda genişleyen bir yapıyı da sergilemektedir. Bu olgu da, hanedeki tüm çalışanların değerlendirme kapsamına alınması gereğini doğuruyor. Çünkü belirli bir çalışma biçim ve konumu, hanenin büyüklüğü ya da küçüklüğüne göre farklı tüketim kalıpları ortaya çıkmasına neden olabilmektedir. Bu nedenle oluşturulan indeks, hane içinde her çalışan kişiyi kendi çalışma biçim ve konumuyla hane indeks puanını artırıcı öğe olarak ele almaktadır.

Toplumdaki tüm çalışma biçim ve konumlarını içerir yapıda 4 ayrı grup tanımlanmıştır. Bu gruplar;

a. İşverenler: ücretli emek kullanarak mal ve hizmet ürettirenler. Bu kesim kendi içinde 2 alt gruba ayrılmıştır. Birincisi, 6 ve daha fazla ücretli işçi çalıştıran

işverenler grubudur. İkinci grup ise, daha çok esnaf ve zanaatkarlara yakın olan, en fazla 5 ya da daha az sayıda işçi çalıştıran işverenlerdir.

b. Kendi hesabına ve kendi başına çalışanlar: Temel olarak ücretli emek kullanmadan, kendi emekleriyle ürettikleri mal ve hizmetten elde ettikleri gelirin doğrudan sahibi olan, tarım dışı alanlarda çalışanlar. Bu kesim de kendi içinde 2 alt gruba ayrılmaktadır. Birinci grup, eğitime kazanılmış bir mesleğin uygulayıcıları olarak "serbest meslek sahibi" adını alan kendi büro ya da muayenehanesinde hizmet veren Avukat, Doktor vb. çalışanlar grubu. İkinci kesim ise eğitimle kazanılmış bir mesleği değil, geleneksel yollarla elde edilmiş birikimin icracılarını kapsamaktadır. Bu kesime "kendi başına çalışanlar" adı verilmiştir.

c. Ücretli çalışanlar: Emeklerini ücret karşılığı satanları kapsamına alan bu grup, 4 alt bölüme ayrılmaktadır. Bu grupların ilk ikisi "yönetim görevi üstlenmiş" ücretlileri, diğer ikisi ise "yönetim görevi üstlenmemiş" ücretlileri kapsamaktadır. Yönetim görevi üstlenmiş ücretliler kendi aralarında, yönetimleri altındaki ücretli sayısına göre ikiye ayrılmışlardır. 6 ve daha fazla kişiden sorumlu YÖNETİCİLER ile en fazla 5 kişiden sorumlu YÖNETİCİLER. Herhangi bir yönetici görevi olmayan ücretliler de, kafa emeği karşılığı ücret alanlar için "MEMUR" kol emeğine dayalı emeği karşılığı ücret alan için "İşçi" tanımlamasıyla alt gruplara ayrılmıştır.

d. Çiftçiler: Tarım ve hayvancılık üretimi yapanlara verilen bu ad, kullandıkları ücretli emeğe göre iki ayrı grubu ortaya çıkarmaktadır. Birincisi; 2 ve daha çok sayıda ücretli işçi kullanan "çiftçiler", diğeri ise daha çok ücretsiz aile işçisi kullanarak üretim yapan ya da en fazla 1 ücretli işçi çalıştıran "Çiftçiler".

Yukarıda tanımlanan 4 ana grubun dışında, çalışma yaşamını tamamlamış ve emekli olarak haneye gelir getirenler de "emekli" kategorisiyle çalışma biçim ve konumu değişkeni kapsamına alınmıştır.

"İşsizler" ve "evkadınları" aile reisi olmaları durumunda, çalışma biçimi ve konumu değişkeni çerçevesinde puanla indekse katılmaktadırlar. Bunun ana nedeni, bu kişilerin aile reisi olmaları durumunda gelir elde etmeseler bile, hane nin tüketim kalıpları üzerinde belirleyici olmaları ve hane gelirinin tüketim biçimi üzerinde söz sahibi olmalarıdır.

4 ana grup ve özel ek konumlarla birlikte 12 çalışma biçim ve konumu ortaya çıkmaktadır. Bu 12 ayrı çalışma biçim ve konumunu sıraya sokarak "0'dan 12'ye kadar ağırlık puanı" hane içinde değerlendirmeye giren her üye için indekse eklenmektedir. 2'den 12'ye kadar değişen indeks ağırlık puanı, bireyin aile reisi olup/olmamasından bağımsız olarak tanımlanan çalışma biçim ve konumuna uyan her kişi için hane puanına ekleme yapılmaktadır. Eğer tanımlanan kişi "İşsiz" ya da "ev kadını" ise, "1 puan" o kişinin yalnızca aile reisi olması durumunda hane puanına eklenmektedir. Sözü geçen bu kişi aile reisi değil ise, "İşsiz" ve "ev kadını" için, hane indeks puanına herhangi bir puan eklenmemektedir.

VERİ S.E.S.İ. değişkenlerinden birisi olan hane üyelerinin "çalışma biçim ve konumları", hanede 1'den fazla kişinin çalışma yaşamına katılacağı varsayımıyla

ağırlıklandırılmıştır. Örneğin hanede yalnızca aile reisinin çalışması ya da çalışma biçim ve konumu puanı alması durumunda;

* alt sosyo - ekonomik tabakaya, "emekli / çiftçi -en fazla 1 işçi çalıştıran- / işsiz-ev kadını"

* orta alt sosyo-ekonomik tabakaya, "işçi / kendi başına çalışanlar"

* orta sosyo-ekonomik tabakaya, "memur / çiftçi -1'den fazla işçi çalıştıran- / işveren -en fazla 5 işçi çalıştıran- / Yönetici -en fazla 5 kişiden sorumlu-"

* orta üst sosyo-ekonomik tabakaya, "yönetici -6 ve daha çok kişiden sorumlu- / Serbest meslek sahibi / İşveren -6 ve daha çok işçi çalıştıran-"

aile reislerinin bulunduğu haneler girmektedir. Üst sosyo-ekonomik tabakaya ise, aynı haneden 1'den fazla kişinin çalışma biçim ve konumu puanı alması, ve bu kişilerin toplam puanının 16 ve daha yüksek bir düzeyi yansıtmaması, modelde öngörülmektedir.

1'den 12'ye kadar değişen "çalışma biçim ve konumu" puanları incelendiğinde dikkat çeken noktalardan birisi;

* En fazla 5 kişiden sorumlu yöneticiye 9 puan,

* En fazla 5 işçi çalıştıran işverene 8 puan,

veriliyor oluşudur. Buradaki hareket noktası, ücretli çalışan yöneticinin, yönetim organizasyonu olan bir işyerinde çalışıyor olmasına karşılık, işverenin sürekli dalgalanmalara açık kurumsallaşmamış ve yönetim organizasyonu tam kurulamamış bir işyerinin sahibi konumunda oluşu varsayımdır. Ayrıca çalışma konumu puanının indeks puanına dönüşmesi aşamasında her 2 çalışma biçim ve konumu da orta sosyo-ekonomik tabaka puanını alabilmektedirler. Bu iki konumu farklılaştıran diğer değişkenlerden alabilecekleri indeks puanlarıdır.

2. Hane Halkı Ortalama Eğitim Düzeyi

Aile reisi ve eşi'nin eğitim düzeyi, hane gelir ve tüketim örüntüsü üzerinde etkili olurken, tersine bir mekanizmayla gelir ve tüketimin yükselişi hane içindeki ikinci kuşağın (çocukların) öğrenim düzeyinin de yükselişinde belirleyici olmaktadır. Bu etkileşim çerçevesi göz önüne alınarak, hanede yaşayan 15 yaş ve üzeri nüfusun ortalama eğitim puanı hesaplamasına yönelinmiştir.

Hanedeki 15 yaş ve üzeri her kişiye verilen eğitim puanları;

* yüksek okul bitirmiş kişi için 15 puan,

* lise bitirmiş kişiye 11 puan,

* ortaokul bitirmiş kişi için 8 puan,

* ilkokul bitirmiş kişi için 5 puan,

* hiçbir okulu bitirmemiş kişi için 1 puan,

* lise ya da yüksek okul öğrencisi için 11 puan,

şeklinde okulu bitirmek için tamamlanması gereken sınıf sayısı baz alınarak verilmektedir. Yalnızca 15 yaşın üstündeki lise ve yüksek okul öğrencileri için "lise bitirmiş" kişi değerlendirilmesi yapılarak 11 puan verilmiştir. Bu uygulamadan

amaç, 15 yaş ve üzeri öğrenim çağı nüfusunun, öğrenim yapısı içerisinde tutulmasının artı bir puan olarak indeks sistemine katılımını sağlamaktır.

Hane ortalama eğitim puanının indeks puanına dönüştürülmesinde;

- * 1-3 arası puan alan hanelere alt sosyo-ekonomik tabaka puanı,
- * 4-5 arası puan alan hanelere orta alt sosyo-ekonomik tabaka puanı,
- * 6-8 arası puan alan hanelere orta sosyo-ekonomik tabaka puanı,
- * 9-11 arası puan alan hanelere orta üst sosyo-ekonomik tabaka puanı,
- * 12-15 arası puan alan hanelere üst sosyo-ekonomik tabaka puanı,

verilerek, ilkokul ve daha düşük ortalama eğitilmiş haneler orta alt ve daha alt sosyo-ekonomik tabaka olarak tanımlanmış olmaktadır. Buna karşılık ortalama hane eğitimi lise birinci sınıf ve daha üzeri olan haneler ise orta üst ve daha üst sosyo-ekonomik tabaka puanı değeriyle indeks sistemine katılmaktadırlar. Orta sosyo-ekonomik tabaka ise orta okul düzeyinde ortalama eğitimi olan haneler olarak tanımlanmıştır.

3. Hanenin Sahip Olduğu Araçlar

Yaşamı kolaylaştıran araçlar hem gelir hem de statü değişkeni olarak indeks kapsamına alınmıştır. Ancak tabakalaşma indeksi için seçilen araçlar, toplumda göreceli sınırlı sahip olunabilen araçlar arasından seçilmektedir ki, bir farklılaşma boyutu öge olarak kullanılabilir. Bu nedenle üç grup içerisinde 7 araç seçilerek indekse dahil edilmiştir. Bu araçlar;

- A. Otomobil,
- B. Otomatik çamaşır makinası, bulaşık makinası, bilgisayar,
- C. Video, müzik seti, fotoğraf makinası,

olarak belirlenmiştir. "A" grubunda bulunan araçlar için 25, "B" grubunda bulunan araçlar için 5, "C" grubunda bulunan araçlar için de 2 puan öngörülmüştür (bu öngörümde söz konusu araçların piyasa ortalama fiyatlarından hareket edilerek, "A" grubu araçların 1/5 fiyatında olan "B" grubu araçları ve "B" grubu araçların 2/5 fiyatında olan "C" grubu araçları ön puanlamasının kaba ölçütü olarak ele alınmıştır). Araç gruplarının ön puanlamaları, bu araçların hanelerdeki bulunma oranlarıyla (İstanbul anakentindeki hanelerden elde edilen dağılımlar kullanılmıştır) çarpılarak, her ürün için bir "araç sahiplik puanı" belirlenmiştir. Bu belirlemeye göre araç sahiplik puanları;

- * araba için 17 puan
- * bilgisayar için 5 puan
- * bulaşık makinası için 4 puan
- * otomatik çamaşır makinası için 2 puan
- * video için 1 puan
- * müzik seti için 1 puan
- * fotoğraf makinası için 1 puan

şeklinde ortaya çıkmaktadır. Araç sahiplik puanları, sahiplik düzeyi düşük araçla-

rın seçimi ve İstanbul gibi bu araçların sahiplik oranının en yüksek olduğu kentteki "araçların hanede bulunmama" oranından hareketle oluşturulmaktadır. Ayrıca seçilmiş araçlar, yaşam biçimi ve tüketim kalıplarıyla da doğrudan ilişkili araçlardır. Bu araçlar içinde, hanelerde bulunma oranı en düşük olanı "Bilgisayar" ikinci olarak da "Bulaşık Makinası"dır. Dolayısıyla bir hanenin, orta üst ve daha üst tabakaların araç sahiplik puanına erişebilmesi limitleri, hanelerde en az bulunabilen araçlara da sahip oluşla olanaklı olabilecek bir düzeye taşınmıştır.

Araç sahiplik düzeyindeki yaygınlaşma, en alt toplumsal tabakadan daha üstlere doğru geçiş kolaylığı sağlarken, orta toplumsal tabakadan daha üstlere doğru geçişi ise zorlaştıran ve daha dar bir sınır içerisinde olanaklı kılan bir yapı olarak tasarımıştırılmıştır.

4. Yaşanılan Bölge ve Ev Sahipliği

Toplumsal grupların kent içi yaşama mekanı seçimlerinde, yaşama biçimleri ve tüketim kalıpları önemli etkiler taşımaktadır. Dolayısıyla toplumsal farklılaşma, mekana da yansıyan bir çerçeveyi ortaya çıkarır. Bu farklılaşma kendini, kapitalist üretim ilişkilerinin egemen olduğu ekonomilerde yaşanan mekanın parasal değeriyle göstermektedir. Ve bu noktadan hareketle, üst toplumsal kesimlerin yaşadığı bölgelerden alt toplumsal kesimlerin yaşadığı bölgelere doğru gidildikçe, birim mekan değerinin azalacağı yargısına da kolayca ulaşılabilir. Gözlem ve araştırmaların ortaya koyduğu bir olgu olarak biliyoruz ki, yaşanılan konutun standardı ve değeri alt toplumsal kesimlerin yaşadığı bölgelere doğru gidildikçe düşmektedir.

Bu değerlendirmelerden hareketle yapılan çözümlemelerde, olabildiğince standart bir ölçüte gereksinim vardır. Türkiye'de bu ölçüt; emlak vergisi beyan-namelerine temel teşkil etmek üzere oluşturulan ve her 4 senede bir yenilenen, tüm cadde ve sokakları kapsamına alan, Maliye Bakanlığınca belirlenmiş "arsa metre-kare fiyatları" listeleridir. Bu listelerden hareketle, her il için ayrı ayrı mahallelerin sokak ve caddeler ayrımında en çok yinelenen (mod değeri) arsa metre-kare fiyatları hesaplanarak, mahalleler en yüksek değerlilerinden en düşük değerlilerine doğru sıraya sokularak, arsa metre-kare fiyatlarının kopuş noktalarından hareketle tüm mahalleler 5 alt gruba ayrılarak puanlama sistemine dahil edilmektedir. Doğal olarak üst tabakalarda daha az, alt tabakalarda ise daha çok sayıda mahalle ortaya çıkmaktadır. Böylece mahalleler kendi içinde tabakalara ayrıldıktan sonra;

* orta üst ve üst mahallelerde oturup, oturduğu evin de sahibi olan hanelere ÜST TABAKA indeks değeri,

* orta üst ve üst mahallelerde oturup, oturduğu evin sahibi olmayan hanelere ORTA ÜST tabaka indeks değeri,

* orta tabaka mahallelerde oturup, oturduğu evin de sahibi olan hanelere ORTA ÜST tabaka indeks değeri,

- * orta tabaka mahallelerinde oturup, oturduğu evin sahibi olmayan hanelere ORTA tabaka indeks değeri,
 - * orta alt tabaka mahallelerinde oturup, oturduğu evin sahibi olan hanelere ORTA tabaka indeks değeri,
 - * orta alt tabaka mahallelerde oturup, oturduğu evin sahibi olmayan hanelere ORTA ALT tabaka indeks değeri,
 - * alt tabaka mahallelerinde oturup, oturduğu evin sahibi olan hanelere ORTA ALT tabaka indeks değeri,
 - * alt tabaka mahallelerde oturup, oturduğu evin de sahibi olmayan hanelere ALT tabaka indeks değeri,
- vererek, mekana ve yaşanılan konutun sahipliğine göre oluşturulmuş 5'li bir tabakalanma ortaya çıkarılmaktadır. Bu yapı, oturduğu mahalledeki evin sahibi olan haneleri oturulan mahalle tabaka değerinin bir üstüne taşıırken, kiracıları oturulan mahallenin tabaka değeriyle indekse yerleştirmektedir. Bu yaklaşımın ana nedeni, oturduğu evin sahiplerinin bir üst tabakaya geçiş açısından daha yüksek potansiyele sahip olarak görülmesidir. Çünkü kentsel mekanlarda değişim, öncelikle o mekanın gelişimi ve mekanın gelişim sınırlarına ulaşıldıktan sonra yeni mekanlara atlama biçiminde olmaktadır. Bu olgu da, değişimin ya da farklılaşmanın öncelikle yaşanılan mekan içinde başlatılması ve sonra da daha üst tabaka mekanlarına sıçramayı getirmesi kavramıyla bire bir ilişkili bir çerçevede ele alınmanın yansımasıdır.

Değişkenlerin Bütünleştirilmesi ve Tabakalar

VERİ S.E.S.İ. kendi içlerinde ayrı ayrı değerler alan ve bağımsız bir biçimde kendi içlerinde beşli tabakalar ortaya çıkaran dört değişkenin eşit ağırlıklı bütünleştirilmesinden oluşmaktadır.

Dört ayrı bağımsız değişkene göre toplumdaki haneleri ayrı ayrı tabakalara böldükten sonra, sıra gözetmeksizin dört değişkenin oluşturduğu bağımsız 5'li tabakaları tek bir 5'li VERİ S.E.S.İ. tabakasına dönüştürdüğümüzde;

- * ÜST TOPLUMSAL TABAKA'nın alt sınırı,
- * 3 üst, 1 orta alt tabaka,
- * 2 üst, 1 orta üst, 1 orta tabaka,
- * 1 üst, 3 orta üst tabaka, bütünleşmesinden oluşmaktadır.

Aynı şekilde;

- * ALT TOPLUMSAL TABAKA'nın üst sınırı,
- * 3 alt, 1 orta üst tabaka,
- * 2 alt, 1 orta alt, 1 orta tabaka,
- * 1 alt, 3 orta alt tabaka,

bütünleşmesinin sergilenmesidir.

Delayısıyla, üst ya da alt tabaka dört değişkenden en az birinin kendi tabakasını yansıması ve en fazla üç değişkenin bir düşük ya da yüksek tabakayı

temsiliyle oluşturulmuştur.

Üst toplumsal tabaka ile alt toplumsal tabaka sınırlarının göreceli olarak geniş tutulması, üç temel amaca dayanmaktadır.

Birincisi; üst toplumsal tabakanın oldukça küçük bir grup olarak ortaya çıkması nedeniyle analiz yapılabilir bir büyüklüğe erişebilmeyi gerçekleştirmek.

İkincisi; bu tabakalaşma modeli bir geçiş toplumu modelidir. Bu yönüyle mesleki kristalizasyona bağlı tabakalaşma modellerinin işlevsellik kazanımı sürecinde, değişme örüntüsünün yönünün ve biçiminin irdelenmesine olanak sağlamak.

Üçüncüsü; 5'li toplumsal tabakalaşma modelinden 7'li tabakalaşma modeline geçişi olanaklı kılmak için ötesinde, modelde temel alınan değerlerin Türkiye'nin en gelişmiş kenti olan İstanbul'dan hareketle belirlenmesi nedeniyle daha az gelişmiş kentsel yerleşimlerdeki farklılaşmaları da yakalayabilmek ve zaman içerisindeki değişimleri yönü ve hızıyla ölçülebilir kılmak.

VERİ Sosyo-Ekonomik Statü İndeksi Ağırlıklandırma Yapısı

Haneler ve hane halkı dört ayrı değişkene göre ağırlıklandırılarak 5 tabakaya ayrılmakta ve dört tabakanın eşit ağırlıklı bütünleştirilmesinden sonra ortaya hanelerin nihai tabakalanma derecesi çıkmaktadır. Bir hanenin dört ayrı değişkenden tek tek alabileceği puan 1-5 arasında değişmekte ve dört değişkenden alabileceği toplam puan ise 4 ile 20 arasında dağılım göstermektedir. VERİ Sosyo-Ekonomik Statü İndeksi değerleri üst ve alt sosyo-ekonomik tabakalar için 4, diğer -ara- üç tabaka için de 3'er puan aralıklı dağılımla 5 dilime ayrılmaktadır. 4'er puanlık dilimler biçiminde belirlenen üst ve alt sosyo-ekonomik tabakalar, kendi içlerinde 2'şer puanlık yeni tabakalara da bölünebilirliği taşımaktadır. Böylece 5'li ya da 7'li tabakalanma modellerinin her ikisi de aynı indeks sistemi içerisinde değerlendirilebilir olmaktadır.

	<u>Sınıf</u>	<u>Toplam Puan</u>
Üst sosyo-ekonomik tabaka	A	17-20 arasında
Orta üst sosyo-ekonomik tabaka	B	14-16 arasında
Orta sosyo-ekonomik tabaka	C1	11-13 arasında
Orta alt sosyo-ekonomik tabaka	C2	8-10 arasında
Alt sosyo-ekonomik tabaka	D	4-7 arasında

Veri Sosyo-Ekonomik Statü İndeksi (VERİ S.E.S.İ.) Tabakalarına İlişkin Bazı Bulgular

Tabakalara Göre Hanelerin Bağımlı-Bağımsız Nüfus Dağılımı

Bağımlılık oranı, çalışma çağı dışı nüfusun (0-14 ile 65 ve üzeri yaş nüfus) çalışma çağındaki nüfusa (15-64 yaş arası nüfus) oranını sergilemektedir. Bu oran, kuramsal olarak her yüz yetişkinin kaç çocuk ve yaşlıya bakmakla yükümlü-

lû olduğunu gösteren bir değeri ortaya koymaktadır. Bir diğer deyişle, 15-64 yaş arası nüfusu ekonomik açıdan aktif nüfus olarak tanımladığımızda, ekonomik açıdan aktif her yüz kişinin kendi dışında bakmakla yükümlü olduğu kişi sayısı, bu oran aracılığıyla hesaplanabilir.

1985 Türkiye'sinde, (Genel Nüfus sayımı Verileri) 20 bin ve üzeri nüfuslu yerleşim yerlerinde (kentlerde) yaşayan her 100 kişinin kendisi dışında 62,05 kişiye daha bakmakla yükümlü olduğunu ortaya çıkarıyordu. 1990 Nüfus Sayımı verilerine göre bu sayı 57,67'ye gerilemiştir. Aralık 1994 - Mart 1995 tarihleri arasında verileri derlenen araştırmamızın bulgularına göre ise bu sayı 50,79'a düşmektedir.

1950-70 döneminde toplam nüfus içerisinde düzenli bir artış yansıtan toplam yaş bağımlılık oranının 1970-1990 yılları arasında düzenli bir düşüş eğilimine dönüştüğü, genel nüfus sayımı verilerinden hareketle bilinmektedir. Araştırmamızın bulguları, kentsel Türkiye'de de bu son 20 yıllık eğilimin süre gittiğini ortaya koymaktadır.

Kentsel Türkiye nüfusu açısından hesaplanan 50,79'lük toplam yaş bağımlılık oranı, kentsel nelerin sosyo-ekonomik tabakalaşmalarına göre önemli farklılıklar ortaya çıkarmaktadır. Şimdi öncelikle tabakalara göre toplam yaş bağımlılık oranlarını sergileyelim;

- * üst sosyo-ekonomik tabakada 28,32
- * orta üst sosyo-ekonomik tabakada 34,69
- * orta sosyo-ekonomik tabakada 40,33
- * orta alt sosyo-ekonomik tabakada 52,80
- * alt sosyo-ekonomik tabakada 74,80

VERİ sosyo-Ekonomik Statü İndeksi'nden hareketle oluşturulan toplam tabakalar arasında ortaya çıkan ayırdedici özelliklerden birisi; toplam yaş bağımlılık oranlarındaki farklılaşma olarak görülmektedir. Bu farklılaşma 0-14 ve 65+ yaş bağımlılık oranlarında daha da net olarak ortaya çıkıyor.

Tablo 1
Sosyo-ekonomik tabakalar ayırımında bağımlılık oranları.

	<u>0-14 yaş</u> <u>bağımlılık</u>	<u>65+ yaş</u> <u>bağımlılık</u>	<u>Toplam</u> <u>bağımlılık</u>
Üst	21.20	7.11	28.32
Orta üst	27.34	7.36	34.69
Orta	34.96	5.37	40.33
Orta alt	47.44	5.36	52.80
Alt	61.51	13.29	74.80
TOPLAM	43.92	6.88	50.79

0-14 yaş bağımlılık oranı "üst" tabakadan "alt" tabakaya doğru gidildikçe hızla artarken, 65+ yaş bağımlılık oranı alt sosyo-ekonomik tabakada "üst ve orta üst" tabakanın 2, "orta ve orta alt" tabakanın yaklaşık 3 katı düzeyine yükselmektedir.

Bu olgu da, alt sosyo-ekonomik tabakanın ayırt edici özelliklerinden birini ortaya koymaktadır. "Çok çocuk, çok yaşlı ve diğer tabakalar göre görece olarak önemli oranda daha az 15-64 yaş grubu bağımsız nüfus"

Tabakalara göre Haneye Gelir Getirenler

Araştırma, ya çalışarak ya da emekli geliri elde ederek hane gelirine katkıda bulunanları saptamaya yönelmiştir. Bu çalışma bir gelir ve bölüşüm araştırması olmadığı için; rant, kira ve faiz gelirleri kapsam dışında tutulmuştur. Haneye çalışma geliri getirenler iki ana grupta, kâr gelirleri, diğeri ise başkasının yanında çalışanların kafa ve kol emeklerini satarak elde ettiği ücret ya da maaş gelirleridir. Haneye gelir getiren diğer grubun gelir kaynağı da emekli maaşlarıdır. Tabakalara göre haneye gelir getirenlerin dağılımı aşağıdaki tabloda sergilenmektedir. Bu sergileme, tabakalara göre gelir kaynağı farklılaşmasını ve oranlarını açıkça ortaya koyarak, tabakalar arası değişimi ortaya koymaktadır.

Tablo 2

Tabakalar ayrımında haneye gelir getirenlerin dağılımı

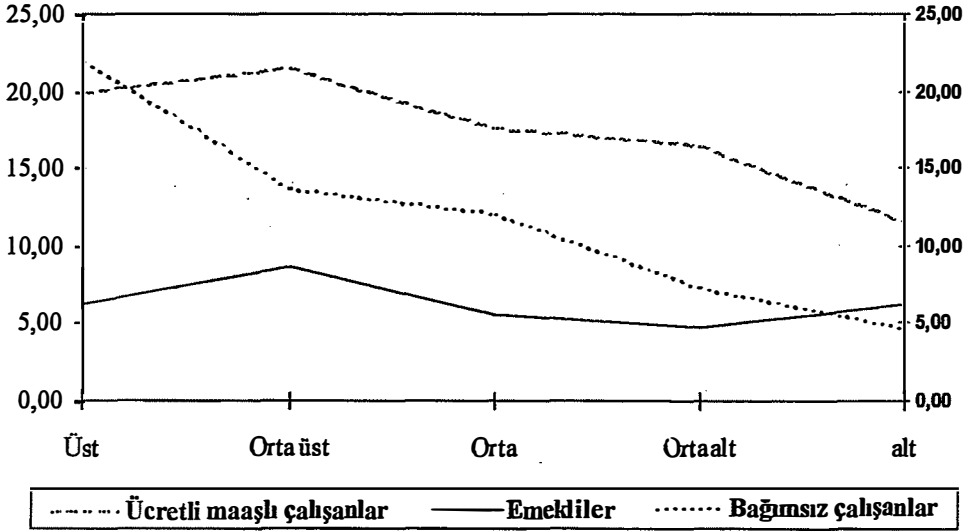
	Bağımsız çalışanlar	Ücretli-maaşlı çalışanlar	Emekliler	Yanıtız	Toplam gelir getirenler
Üst	22.10	19.93	6.25	0.00	48.29
Orta üst	13.76	21.56	8.62	0.00	43.94
Orta	12.07	17.59	5.58	0.07	35.32
Orta alt	7.30	16.58	4.70	0.13	28.71
Alt	4.66	11.55	6.25	0.14	22.60
TOPLAM	8.82	16.33	5.56	0.11	30.82

Haneye gelir getirenlerin oranı, "üst" tabakadan "alt" tabakaya doğru hızla azalmaktadır. Bu azalışın yanı sıra, bağımsız çalışanların oranında da aynı yönde bir değişim ortaya çıkmaktadır. Ücretli-maaşlı çalışanların oranı, orta üst tabakada en yüksek düzeyine ulaşırken, alt tabakaya doğru önce yavaş, sonra hızlı bir düşüş sergilemektedir. "Orta üst - orta - orta alt" tabakalarda ücretli-maaşlı çalışanların oranı bağımsız çalışanlardan oldukça yüksek olmasına karşılık, alt ve üst tabakalarda bu iki oran birbirine çok büyük oranda yaklaşmaktadır. Ne var ki, alt tabakada yine ücretli-maaşlı çalışanların lehine bir oranın ortaya çıkmasına karşılık, üst tabakada eğilim tersine dönmektedir. Buradan hareketle; üst sosyo-ekonomik tabakanın ayırt edici özelliklerinden birinin hane gelirinin ağırlıkla "bağımsız" çalışanlarca temin edilmesi olduğu söylenebilir.

Emekliler bütün toplumsal tabakalarda görece olarak eşit dağılmış görünümünü vermektedir. Buna karşın, orta üst tabakada en yüksek oransal düzeyine çıkan emeklilerin, orta alt tabakaya doğru gidildikçe azalması dikkat çekicidir.

Grafik 1

Tabakalar ayrımında, gelir getirenlerin çalışma geliri kaynaklarına göre dağılımı.



Kira, faiz, rant gelirleri göz ardı edilirse, hane gelirinin üst tabakada hane üyelerinden yaklaşık her 2 kişiden 1'i, orta tabakada her 3 kişiden 1'i ve alt toplumsal tabakada da her 5 kişiden 1'i tarafından sağlanıyor oluşu, sosyo-ekonomik tabakaların oluşumuna da açıklık getirici bir öge diye değerlendirilebilir.

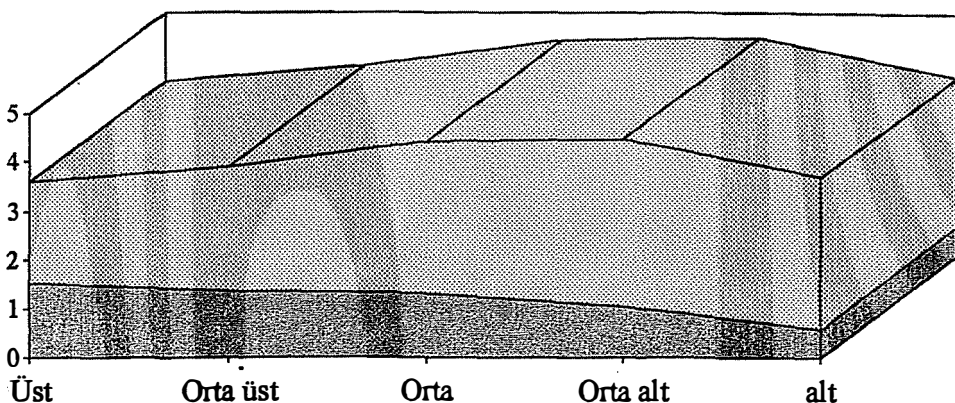
Bu noktada, her toplumsal tabakadaki hanelere çalışan ve çalışmayan kişi ortalamaları açısından bakış, yukarıda sergilenen yapıya yeni açılımlar kazandıracaktır. Çünkü üst toplumsal tabakada 3,61 olan ortalama hane büyüklüğü orta üst toplumsal tabakada 3,89'a, orta tabakada 4,47'ye, orta alt tabakada da 4,48'e yükselirken, alt toplumsal tabakada birden 3,69'a düşmektedir. Kentsel yerleşim yerlerinde araştırma bulgularına göre ortalama hane büyüklüğü 4,23 olarak bulunmuştur. Üst ve orta üst toplumsal tabakalarda hane büyüklüğü bu ortalamanın altında kalırken, alt toplumsal tabakada da üst toplumsal tabakada olduğu gibi ortalama hane büyüklüğünden daha düşüktür. Dolayısıyla alt toplumsal tabakanın hem hane küçüklüğü, hem de gelir ve harcama potansiyeli düşüklüğü, çalışarak haneye gelir getirebilecek kişi azlığından da kaynaklanıyor olabilir.

Tablo 3
Hanede çalışan ve çalışmayan kişi dağılımı.

	Üst	Orta Üst	Orta	Orta Alt	Alt	TOPLAM
<u>Çalışan Bir ya da Birkâç</u>						
<u>Kişinin Bulunduğu Haneler</u>	97,00	90,74	89,43	81,64	55,89	79,04
1 kişi çalışıyor	46,20	52,67	59,20	62,92	52,20	58,41
2 kişi çalışıyor	47,30	31,37	21,17	13,67	3,47	15,54
3 kişi çalışıyor	3,22	4,90	6,39	3,81	0,21	3,77
4 kişi çalışıyor	0,29	1,62	1,98	1,02	-	1,06
5 ve daha fazla	-	0,18	0,68	0,17	0,00	0,25
<u>Çalışmayan Bir ya da Birkâç</u>						
<u>Kişinin Bulunduğu Haneler</u>	93,20	95,77	98,99	99,75	99,85	99,09
1 kişi çalışıyor	23,78	13,76	10,90	8,73	14,35	11,27
2 kişi çalışıyor	33,76	36,49	23,08	21,45	29,44	25,15
3 kişi çalışıyor	27,57	28,22	30,40	29,40	23,16	28,14
4 kişi çalışıyor	5,40	10,99	19,13	18,92	15,63	17,26
5 kişi çalışıyor	2,69	3,36	9,21	11,22	7,96	9,16
6 ve daha fazla	-	2,94	6,27	10,03	9,31	8,12
<u>TOPLAM</u>	190,20	186,50	188,43	181,38	155,74	178,14
Ortalama çalışan kişi sayısı	1,52	1,37	1,32	1,07	0,60	1,06
Ortalama çalışmayan kişi sayısı	2,09	2,52	3,13	3,40	3,09	3,16
Ortalama hane büyüklüğü	3,61	3,89	4,47	4,48	3,69	4,23

Grafik 2

Tabakalara göre çalışan ve çalışmayan ortalama kişi sayısından hareketle hane büyüklüğü.



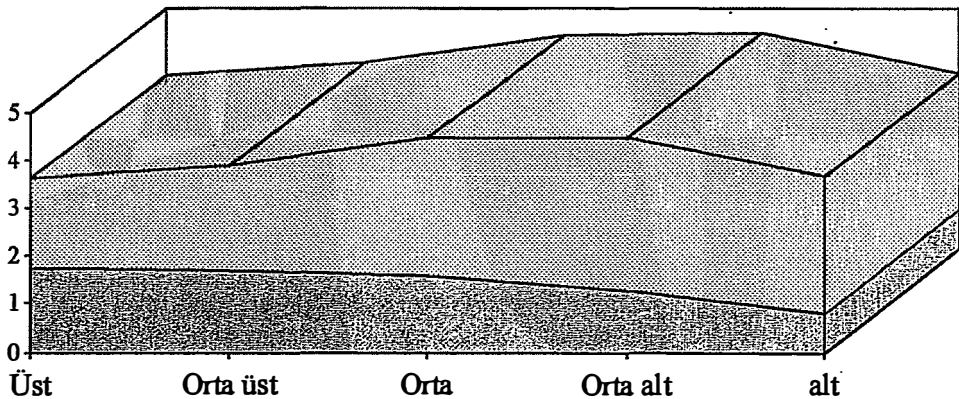
■ Ortalama çalışan kişi sayısı

■ Ortalama çalışmayan kişi sayısı

Hane içinde çalışan ortalama kişi sayısı; üst toplumsal kesimde 1,52 iken, alt toplumsal kesimde 0,60'a düşmektedir. Hane içindeki herhangi bir işte çalışmayan ortalama kişi sayısı üst toplumsal tabakada 2,09 kişi iken, alt toplumsal tabakada bu ortalama 3,09'a yükselmektedir. Haneye çalışarak gelir getirenlere ek olarak herhangi bir işte çalışmayıp emekli geliri getirenleri de ekleyerek yukarıdaki yapıya baktığımızda; yapının değişmediği görülmüştür. (Grafik 2 ve Grafik 3'ün karşılaştırmalı olarak incelenmesi sözü edilen yargıya ulaşılması için yeterlidir.) VERİ S.E.S.İ., toplumsal tabakalar arasındaki gelir ve Tüketim örüntüleri farklılaşmasının temelinde yatan öğelerden birinin hane içindeki ortalama bağımlı kişi oranıyla yakından ilgili olduğunu sergilemektedir.

Grafik 3

Tabakalara göre haneye gelir getiren ve getirmeyen ortalama kişi sayısından hareketle hane büyüklüğü.



■ Ortalama gelir getirenler sayısı

■ Ortalama gelir getirmeyenler sayısı

Tabakalara ve Yüzde 20'lik Gelir Dilimlerine Göre Gelir Payları Karşılaştırmaları

VERİ Araştırma tarafından 1996 yılında yüzbin ve daha fazla nüfuslu kentlerde yapılan bir araştırma, ilginç bazı sonuçlar ortaya çıkartıyor. Bilindiği gibi VERİ S.E.S.İ., doğrudan geliri içermeyen dört değişkene dayalı olarak oluşturulmuş bir tabakalanma indeksi. Ancak araştırma, hanelerin sosyo-ekonomik statüleri yükseldikçe gelir düzeylerinin de yükseldiğini ortaya koyuyor.

1996 Gelir - Tüketim Kalıpları araştırmasında, araştırma kapsamına giren tüm haneler beyan ettikleri gelire göre, en yüksek gelirden en düşük gelire doğru sıralanarak yüzde 20'şerlik beş dilime ayrılarak incelendi. Ortaya çıkan dağılım, beşli dilimleme ayırımında Türkiye gelir dağılım yapısına da oldukça yakın bir yansımayı sergiliyordu. Bu dağılıma göre;

1. yüzde 20'lik en yüksek gelirli dilim toplam gelirin yüzde 48,6'lık kısmını,
2. yüzde 20'lik gelir dilimi toplam gelirin yüzde 20,9'luk kısmını,
3. yüzde 20'lik gelir dilimi toplam gelirin yüzde 14.4'lük kısmını,
4. yüzde 20'lik gelir dilimi toplam gelirin yüzde 10.1'ini,
5. yüzde 20'lik en düşük gelirli dilim ise toplam gelirin ancak yüzde 6'lık kısmını alabilmektedir.

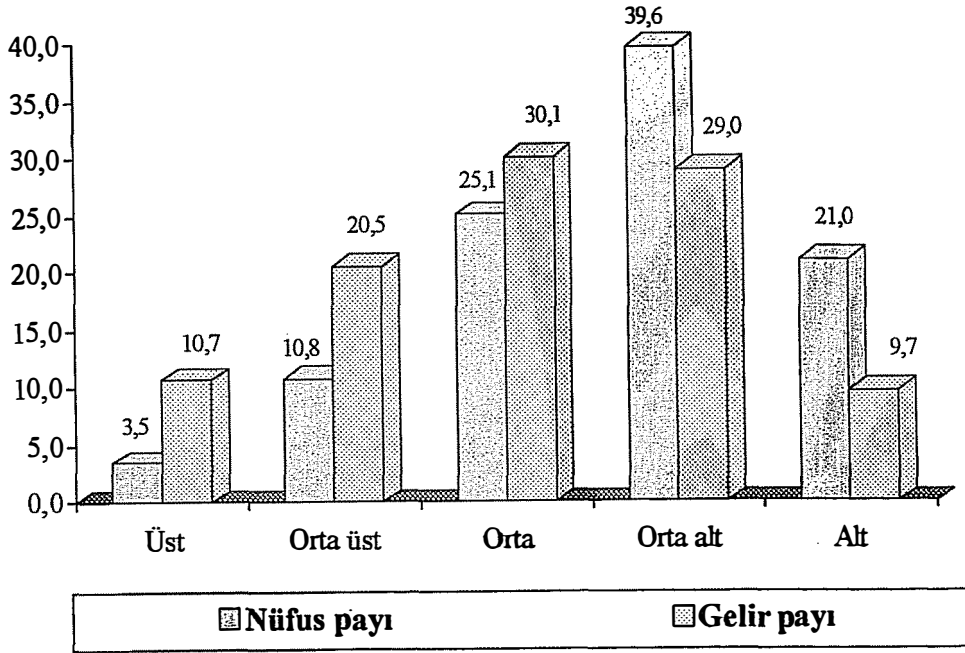
Yüzbin ve daha fazla nüfuslu kentlerde üst toplumsal tabakanın oransal büyüklüğünün yüzde 3,5 olmasına karşılık bu kesimin toplam gelirden aldığı pay yüzde 10,7 düzeyindedir. Orta üst toplumsal tabakada bu oranlar, yüzde 10,8 ve yüzde 20,5'dir. Orta toplumsal tabaka gelirden aldığı pay toplum içerisinde kendi oransal büyüklüğünden fazla olan son tabakadır. Bu tabakada oranlar yüzde 25,1 ile yüzde 30,1 olarak ölçülmüştür. Orta alt toplumsal tabakaya gelindiğinde, tabakanın oransal büyüklüğü ile gelirden alınan pay arasındaki ilişki tersine dönmektedir. Orta alt toplumsal tabakanın toplum içindeki oransal büyüklüğü yüzde 36,6 iken bu tabakanın gelirden aldığı pay yüzde 29'a düşmektedir. Aynı olgu alt toplumsal tabaka için de geçerli olup, bu tabakanın toplum içindeki ağırlığının yüzde 21 olmasına karşın gelirden aldığı pay ancak yüzde 9,7 düzeyinde kalmaktadır.

Yüzde 20'lik gelir dilimleri ve toplumsal tabakalara göre karşılaştırmalı bir irdeleme yapacak olursak, ilk yüzde 40'lık üst gelir diliminin toplam gelirden yüzde 69.5'lik bir pay aldığını ve toplum içerisinde yüzde 39,4'lık ağırlığı olan orta ve daha üst toplumsal tabakaların ise gelirden yüzde 61,3'lık pay aldıklarını görürüz. Bu olgu da, geliri içermeyen öğelerden hareketle oluşturulan VERİ S.E.S.İ'nin son çözümlemede gelir düzeyini de yansıtan bir model olduğunu ortaya koyar.

Elde edilen bulgular; üst toplumsal tabakanın kendi nüfus ağırlığının 3 katı kadar bir gelir payıyla Tüketime katıldığını gösterirken, alt toplumsal tabakanın da kendi nüfus ağırlığının yarısı kadar bir gelir payıyla Tüketime katıldığını ortaya çıkarmaktadır. Yine aynı araştırmanın bulgularına göre, üst toplumsal tabakanın toplam gelirden aldığı pay ile alt toplumsal tabakanın toplam gelirden aldığı pay, hemen hemen aynıdır. Ancak alt toplumsal tabakanın nüfus olarak oransal büyüklüğü üst toplumsal tabakanın yaklaşık 7 katıdır.

Grafik 4

Toplumsal tabakaların nüfus ve gelir içindeki payları.



Kentsel Türkiye hane ve bireylerini konu olan toplumsal tabakalaşma modeli olarak VERİ S.E.S.İ., gelir dışı değişkenlerden hareketle oluşturulmuş bir tabakalaşma modeli olmasına karşın gelir paylaşımına ilişkin önemli bulgular ve tutarlılıklar da ortaya koymaktadır.

VERİ S.E.S.İ. toplumsal tabakalaşma modeli değişime açık ve dinamik bir model olup, hane ve bireylerin tabakasal konumlarının değişmesinin ölçümüne de olanak tanıyan hassas bir modeldir. Bu modelin gelişimi, kentsel Türkiye'de yapılacak "Gelir - Tüketim Kalıpları Araştırmaları"na bağlıdır. Bu araştırmalarla hem tabakalara göre yaşam biçimleri ve bu biçimlerin değişimleri irdelenirken, hem de hanelerin ve bireylerin tabakalar arasındaki yer değiştirme örüntüleri saptanmış olacaktır.

